Schrijvers, uitgevers en hun collaboratie. Deel 2 *De harde kern*

Adriaan Venema

bron
Adriaan Venema, *Schrijvers, uitgevers en hun collaboratie. Deel 2 De harde kern*. Uitgeverij De Arbeiderspers, Amsterdam 1989

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/vene001schr02_01/colofon.htm

Vooraf

Heb ik in deel I van *Schrijvers, uitgevers en hun collaboratie* het systeem behandeld waarbinnen schrijvers en uitgevers, die bereid waren tot welke concessie aan de bezetter dan ook, opereerden, in de delen II en III komen de schrijvers zelf aan bod.

Deel II heeft als thema 'de grote collaboratie', deel III 'de kleine collaboratie', waarmee de begrenzing van het onderwerp al duidelijk is aangegeven. De moeilijkste vraag waarvoor men wordt gesteld is: waar loopt precies de scheidslijn tussen grote en kleine collaboratie? In een aantal evidente gevallen is deze vraag niet moeilijk te beantwoorden: verraad van joden, mishandeling, in dienst treden van de SS en Landwacht zijn duidelijk vormen van grote collaboratie.

Bij de economische collaboratie ligt het moeilijker. Wat is het verschil tussen miljoenentransacties met de bezettende macht en goederenleveranties op betrekkelijk kleine schaal door een middenstander?

Ik kan mij wel vinden in wat A.J. van der Leeuw hieromtrent eens stelde[1]: 'Ik geloof dat we één ding voorop moeten stellen en dat is dat er op geestelijk terrein, bij het antwoord vinden op de vraag hoever we de bezetter op geestelijk terrein, wat onze beginselen betreft, tegemoet kunnen komen, veel scherper grenzen zullen moeten gelden dan op het materieel terrein.' Die scherpe grenzen zijn in letterenland duidelijk te trekken. Er waren schrijvers die concessies deden om hoe dan ook te kunnen blijven publiceren. Hun motieven zijn velerlei. Het kan een hevige drang zijn geweest tot publiceren, waardoor de normen vervaagden; het kan ijdelheid zijn geweest, winzucht ook, of een combinatie van deze motieven. Meestal waren zij geen nationaal-socialisten of fascisten. De nazi-ideologie is in hun werk niet of nauwelijks terug te vinden, hooguit pasten ze zich in hun thematiek aan de nieuwe tijd aan. Deze collaboratie beschouw ik als 'kleine' collaboratie, het onderwerp van deel III.

Daarnaast was er de harde kern van nationaal-socialisten en fascisten. Niet alleen in hun handelen, maar zeker ook in hun werk komt de ideologisch gebonden collaboratie tot uiting. Het antisemitisme, in de beoordeling van wat we tot de 'grote collaboratie' kunnen rekenen, is een belangrijke graadmeter.

In dit deel staat een tiental schrijvers centraal. Hun lotgevallen en werk is echter vaak ook aanleiding tot uitstapjes naar collega's van minder portuur. Bij de behandeling van deze schrijvers koos ik voor een thematische aanpak, ver-

deeld over zes hoofdstukken. In hoofdstuk 1 komen de twee belangrijkste, de SS-richting toegedane tijdschriften aan bod: *De Waag* en *Groot Nederland*. Zijdelings zullen we in dat kader ook tijdschriften als *Hamer, Volksche Wacht, De Misthoorn* en *Storm* SS tegenkomen, maar enkel de eerste twee tijdschriften legden een zwaar accent op de literatuur en waren ook het meest gezaghebbend binnen nationaal-socialistische kring, naast *De Schouw* natuurlijk, het orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer dat ik in deel I al behandelde. In dit hoofdstuk komt ook de eerste van de tien schrijvers aan bod: Jan van der Made, die in beide tijdschriften aan belangrijke rol speelde en die we ook de traît d'union tussen beide bladen kunnen noemen.

Hoofdstuk 2 gaat over de geschiedenis van *De Nieuwe Gids*. Van het roemruchte blad van weleer was niets meer over. Na de dood van Willem Kloos kwam het snel in nationaal-socialistisch vaarwater terecht. Door de geringe oplage had het minder invloed dan *De Waag* of *Groot Nederland*. Niettemin bepaalt dit blad onze kijk op figuren als Lodewijk van Deyssel en - minder belangrijk - Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe. Zij koesterden zich in de uitstraling van het hardste antisemitisme en moeten daarom, hoewel ze zelf niet tot de ‘harde kern’ behoorden, wel tot de kring rondom deze nationaal-socialisten gerekend worden.

Hoofdstuk 3 is gewijd aan Jan H. Eekhout, Nico de Haas en Martien Beversluis, drie schrijvers die voor de oorlog geheel andere dan nationaal-socialistische beginselen waren toegedaan en die zich met huid en haar overgaven aan de Nieuwe Orde, daarbij gedreven door wrok en opportunisme, zodat ze ook door de nationaal-socialisten met argwaan werden bekeken.

Veel collaborerende auteurs hebben voor de oorlog de lange weg gemaakt van een getuigend, triomfantelijk katholicisme, via het op Italiaanse leest geschoeid fascisme naar het nationaal-socialisme. Twee exponenten van deze ontwikkeling waren Henri Bruning en Ernest Michel; over hen gaat hoofdstuk 4. Beiden waren geen duidelijke aanhangers van de Nederlandse variant van het Mussolini-fascisme, belichaamd in *Zwart Front* (later *Nationaal Front*). Dat waren wel twee dichters, die in fanatisme nauwelijks voor elkaar onderdoen: Steven Barends en Albert Kuyle, die ik in hoofdstuk 5 samenvoeg onder de noemer *De Fronters*.

Van de nu genoemde schrijvers traden Jan van der Made, Nico de Haas, Henri Bruning en Steven Barends tot de SS toe. Ze waren de SS-beginselen met verve toegedaan. Toch wil ik ze niet beschouwen als SS-dichters. Daar kwam meer voor kijken. Bij de SS-dichters, en dan speciaal de ‘frontdichters’ onder her, werden poëzie en proza ondergeschikt gemaakt aan verslaggeving en propaganda. Twee van hen hebben een opvallende rol gespeeld: George Kettmann Jr. en Jan Rudolf Hommes. Met hen beëindig ik dit deel.

Ten aanzien van Hommes heb ik mijn uitgangspunt, om mij geheel te richten op geschreven, of gepubliceerde bronnen, laten vallen. Ik acht hem belangrijk genoeg om uitvoerig te behandelen als een duidelijk voorbeeld van een zogenaamde ‘frontdichter’, een man die zonder de bezettingsjaren, wellicht nooit, zou hebben gepubliceerd. Over hem waren eenvoudigweg nauwelijks gegevens voorhanden, zodat ik ervoor heb gekozen met hem te spreken en dat gesprek onverkort weer te geven. Aldus ontstond dan toch een beeld van de denkwijze (ook na meer dan veertig jaar) van een fanatiek nationaal-socialist en een typisch produkt van de letterkunde van de Nieuwe Orde.

Over de hiervoor genoemde auteurs is in sommige gevallen al het een en ander verschenen. Deze publikaties duiken hier dan ook regelmatig op en indien niet expliciet vermeld, heb ik toch van tijd tot tijd van deze bronnen gebruik gemaakt.

Allereerst, want het eerst verschenen, *Kunst in crisis en bezetting* van Hans Mulder[2], waarin een globaal, maar helder beeld van de collaboratie van met name de schrijvers wordt gegeven. Ook bij Lisette Lewin[3], hoewel ze haar aandacht richt op het clandestiene boek, vinden we veel informatie over collaboratie van schrijvers en uitgevers.

Daarnaast zijn er publikaties over deelgebieden, waarvan ik nogal eens gebruik maakte. Frank van den Bogaard heeft een waardevolle studie gepubliceerd over het tijdschrift *Groot Nederland*[4], waarin ook van Jan van der Made een duidelijk beeld wordt gegeven. Voor wat *De Nieuwe Gids*, Lodewijk van Deyssel en Jeanne Reyneke van Stuwe betreft, zijn er verschillende publikaties van Harry G.M. Prick, die ik heb geraadpleegd, niet altijd, zoals nog zal blijken, tot mijn genoegen. Waardevol als informatiebron waren ze bij vlagen wel. Ten aanzien van Haighton heb ik gebruik kunnen maken van het in 1988 verschenen *Alfred Haighton, financier van het fascisme*[5] van G.J.G. de Gier. Voor Nico de Haas kon ik terecht bij de niet gepubliceerde doctoraalscriptie van Claire Peijster-Roëll en Mienke Schaberg.[6] Jan Jaap Kelder publiceerde in 1983 al een beschouwing over nationaal-socialistische literatuur[7], waarin hij met name ingaat op het werk van Henri Bruning tijdens de bezettingsjaren. Bescheiden van omvang en nogal leunend op bronnen uit de naaste omgeving van de schrijver, maar toch waardevol als informatiebron (zij het dat ik er door de late verschijning nauwelijks gebruik van kon maken) is de biografische schets van Gerard Groeneveld over Steven Barends.[8] Dan is er de biografie van George Kettmann Jr. van de hand van W.S. Huberts[9], die eerder een schets publiceerde in *Maatstaf*[10]. Zijn publikaties vormen een belangrijk bestanddeel van mijn beschrijving van Kettmann. Niet omdat ik het met Huberts eens ben, integendeel zelfs, maar ook uit tegengestelde meningen, desnoods in een polemiek, kan een juist beeld van de hoofdpersoon van de beschouwing rijzen. Ik mag in deze opsom-

ming overigens niet de publikatie van Ton Oostveen in *De Tijd* vergeten over Ernest Michel[11] en de in kleine kring verspreide schets van het leven van Michel door Hermine Michel-Ypma[12].

Tot slot: de schrijvers die in *De harde kern* worden behandeld behoren tot het abjectste deel van de literatuur in Nederland tussen 1940 en 1945. Auteur en lezer moeten er echter doorheen. Dat brengt me op het motto dat ik ontleen aan een van hen, Albert Kuyle. Ik realiseer me dat een beoordelaar van mijn studie met genoegen dit citaat ook als een pijl op mijzelf kan richten. Het zij zo:

'Nee, ik verdom het. Ik had aanteekeningen gemaakt om U heel de perfiede structuur van dit prul duidelijk te maken. Maar het is mij te vies. Alles wordt in dit boek verkwanseld en verroddeld. Een lof der burgerlijkheid, der in-gemeene, pharizeesche spits-burgerlijkheid van begin tot eind. De mentaliteit van de geestelijke en materieele van niet-tot-ietkomers, de kreupele gedachtengang van de geestelijke achterban in dit land.

Bah!'[13]

Parijs/Amsterdam, november 1988

Eindnoten:

1 A.J. van der Leeuw, *Aanpassing en collaboratie*, rede uitgesproken op het symposium 'Samenwerken met de vijand', gehouden van 6 tot 8 december 1980.
2 Hans Mulder, *Kunst in crisis en bezetting*, Utrecht/Antwerpen, 1978.
3 Lisette Lewin, *Het clandestiene boek, 1940-1945*, Amsterdam, 1983.
4 Frank van den Bogaard, *Een stoottroep in de letteren*, Den Haag, 1987.
5 Verschenen bij Sijthoff, Amsterdam, waar in 1987 ook verscheen *De Actualisten* van J.L. vander Pauw, dat ook veel informatie verschaft over Haighton en de fascisten van de eerstejaren.
6 Claire Peijster-Roëll en Mienke Schaberg, *Nico de Haas, Kunst en ideologie*, Amsterdam, 1987 (ongepubliceerde doctoraalscriptie).
7 J.J. Kelder, *Schrijven voor de nieuwe orde, Literatuur en schrijverschap in De Schouw, tijdschrift van de Kultuurkamer*, Utrecht, 1983.
8 Gerard Groeneveld, *Steven Barends, Querulant in fascistisch letterenland*, Hilversum, 1988.
9 W.S. Huberts, *Schrijver tussen daad en gedachte*, Den Haag, 1987.
10 W.S. Huberts, 'George Kettmann Jr. (1898-1970)'. In: *Maatstaf*, 1986, no. 10, pp. 56-79.
11 Ton Oostveen, 'Ernest Michel'. In: *De Tijd*, 31-12-1982.
12 Hermine Michel-Ypma, *Levensbeeld van Ernest Michel*, Nijmegen, z.j.
13 Albert Kuyle, 'Hagel'. In: *De Gemeenschap*, jrg. 6, no. 1, 1930.

1 De tijdschriften

In een van de laatste nummers die van *De Waag* zou verschijnen vatte Sybren Modderman samen wat de radicalen onder de nationaal-socialisten bij de ondergang van het Duitse Rijk nog bezighield[1]: ‘Onze vijanden kunnen dit Europa aan puin gooien, zij kunnen de in eeuwen van den schoonsten scheppingsdrang ontstane cultuurwerken vernietigen, zij kunnen de Germaansche volkeren probeeren te decimeeren, maar nimmer kunnen zij in ons het geloof aan onze roeping, het besef, dat wij van dit rijke verleden de erfgenamen zijn en daarmee de bouwers aan een nieuwe en groote toekomst, in ons vernietigen. Wij staan voor den strijd, die over eeuwen beslissen zal. Wij beleven het meest noodlotszware uur van dit, ons Europa. En wanneer wij voor ons zelf verleden, heden en toekomst probeeren te wegen, dan weten wij, dat in de hand der Germaansche volkeren het lot besloten ligt, dat over zijn en niet zijn, over bevrijding en ondergang, over leven en dood van Europa beslissen zal.’

Deze woorden geven, februari 1945, duidelijk het fanatisme weer waarmee de nationaal-socialisten aan hun ideeën vasthielden, een fanatisme dat kenmerkend was voor de twee tijdschriften die in toenemende mate beheerst werden door SS-ideeën, *Groot Nederland* en *De Waag*. Beide tijdschriften hadden verscheidene punten van overeenkomst. Zijn bestonden al vóór de Duitse inval, in tegenstelling tot de in SS-ogen verburgerlijkte *De Schouw*, in 1942 opgericht, en duidelijk geënt op de NSB. Een tweede overeenkomst is te vinden in het medewerkersbestand. Veel van de collaborateurs die we in de volgende hoofdstukken tegenkomen, publiceerden in beide bladen. In sommige opzichten waren de kolommen van beide bladen bijna inwisselbaar, zo leunden *Groot Nederland* en *De Waag* op het kleine groepje getrouwen.

De man die in beide bladen de ideologische touwtjes in handen had was Jan van der Made, reden om hem eerst nader te bezien voordat we onze aandacht richten op de periodieken die hij zo beheerste.

Jan van der Made, ogenschijnlijk een schuchtere kamergeleerde, was een felle nationaal-socialist die echter buiten de kring van de kameraden nog een zekere erkenning vond als literator en die zelf ook niet blind was voor de verdiensten van niet-nationaal-socialisten. Hij was ook een man die te midden van de ronkende nationaal-socialistische poëzie en de frontgedichten in staat was een enkele maal andere poëzie te publiceren en dan ook niet schroomde zijn poëzie te voorzien van een motto uit het werk van een dichter die zich tegen de Nieuwe

Orde had uitgesproken, zoals Nijhoff, aan wie Van der Made een motto ontleende voor 'Ballade van de onnoozele kinderen'[2], dat in *Groot Nederland* werd gepubliceerd.

Jan van der Made nam in feite vanaf het begin in de Nieuwe Orde een belangrijke positie in, zoals blijkt uit de memoires die Tobi Goedewaagen, secretaris-generaal van het DVK, na de oorlog schreef: 'In die eerste zomer der bezetting was er ook op cultureel terrein grote verwarring. Alles was onzeker. Men voelde, dat er iets gebeuren ging. Men vroeg zich af, wat men zelf moest doen. Wat wilden de Duitsers? Ik herinner mij een eerste oriënterend gesprek, dat ik op het Duitse gezantschap in aanwezigheid van Van der Made met de heren Huebner en Von Wickel (van het gezantschap) heb gevoerd, waarbij de vooruitzichten van een omschakeling en concentratie van kunstenaarsverenigingen werden besproken, zonder dat enig concreet resultaat werd bereikt. Daar het Rijkscommissariaat nog niet of nauwelijks functioneerde, oriënteerden particuliere Duitsers, zoals de schrijver van het toen in Duitse kringen veel gelezen werk *Deutsch-Niederländische Symphonie* Dr.Oswald zich over de culturele situatie.'[3]

Het is een indrukwekkend gezelschap dat Goedewaagen hier, noemt en waarvan hij Van der Made deel laat uitmaken. Dr.F.M. Huebner en dr.F.W. Wickel (Goedewaagen plaatste ten onrechte 'von' voor diens naam) hadden veel met elkaar te maken. Huebner kende Nederland goed. Voor de oorlog had hij er veel vertoefd en hij was van oorsprong een kunsthistoricus met een grote liefde voor de moderne kunst. Van zijn hand verschenen in 1921 in Leipzig *Die neue Malerei in Holland* en *Moderne Kunst in den Holländischen Privatsammlungen*. Hij had zich in de loop der jaren ontpopt als een reactionair, die toen het nationaal-socialisme in Duitsland regeerde, niets meer van zijn vroegere liefde wilde weten. Huebner zou in de bezettingsjaren als Verwalter van joodse kunsthandels een treurige vermaardheid bezitten. Hij was door Wickel, die Gesandtschaftsrat was en hoofd van het Referat Sonderfragen in de Laan Copes van Cattenburgh 1 in Den Haag, als medewerker aangetrokken. Het Referat stond rechtstreeks onder het Reichskommissariat.

Ook dr.P. Osswald (dus niet met één s, zoals Goedewaagen zijn naam spelde) was nauw gerelateerd aan het Reichskommissariat. Hij stond in verbinding met het bureau dat zich bemoeide met Duitse minderheden in het buitenland, de Volksdeutsche Mittelstelle. Osswald, die zich in de jaren twintig al bezighield met de Vlaamse beweging, was een fanatieke SS'er. Hij kwam in mei 1940 al in botsing met Mussert die hij had opgezocht en met wie hij in discussie trad over de wenselijkheid dat Nederland in een Groot-Duitsland op zou gaan. Mussert bestreed deze visie. Hij wenste een Groot-Nederland en zijn ideeën bleken niet met die van Osswald te verenigen[4], zij het dat Mussert, zoals Osswald in zijn verslag weergaf, een voor zijn doen verrassende blik in de toekomst bleek te

bezitten omdat hij, mei 1940, toen het Pact tussen de Sovjetunie en nazi-Duitsland nog volop gold, als zijn mening weergaf dat ook een Groot-Nederland, ‘mit seinem Blut dem deutschen Brudervolk beizustehen’ moest ‘wenn dieses im Osten einmal angegriffen werden sollte’.

Het was Osswald die ervoor zorgde dat Mussert en Seyss-Inquart elkaar ontmoetten, een gesprek dat op 5 juni plaatsvond. Seyss-Inquart had trouwens via Osswald een niet al te positieve indruk van Mussert gekregen: de strijd tussen SS en NSB was vanaf de eerste dagen van de bezetting merkbaar.

We mogen, als we de achtergrond van Osswald, Wickel, Huebner en natuurlijk niet te vergeten Goedewaagen zelf bezien, niet al te lichtvaardig oordelen over het belang dat van Duitse zijde aan de gesprekken over de cultuur in Nederland onder nationaal-socialistisch bestuur werd gehecht.

De situatie zou in de daarop volgende periode veranderen. Wickel en Huebner zouden zich gaan bezighouden met de beeldende kunst en Osswald zou na juni 1940 geen rol van betekenis meer spelen in het bezette Nederland. Maar toch: het Reichskommissariat vond het van meet af aan nuttig Jan van der Made bij het overleg te betrekken. Het gaf hem binnen de kring der Nederlandse nationaal-socialisten gelijk het nodige prestige.

Hoe had Van der Made zich die positie verworven?

Hij was op 21 augustus 1909 in Rotterdam geboren, waar hij het gymnasium bezocht. Hij deed zijn eindexamen op het Baarnse lyceum. Ver na de oorlog schreef Van der Made aan Adriaan Roland Holst over deze periode: ‘Ik heb van Leopold Grieks geleerd op het Erasmiaans Gymnasium in Rotterdam, en met Mehler, bij wie ik in Baarn de laatste klassen doorliep, heeft hij mijn liefde voor de Grieken en daardoor wel mijn leven bepaald.’[5]

Van der Made wilde na zijn lyceumperiode in diplomatieke dienst en om dat te bereiken ging hij in Leiden Chinese taal- en letterkunde studeren. De overheid verschafte hem daartoe een beurs. Na vier jaar brak hij de studie af. In deze periode begon hij te vertalen. Ook verschenen er publikaties van zijn hand, zoals een studie over Rilke, Lawrence en Huxley in *De Nieuwe Gids* in 1934 en in hetzelfde jaar in *Groot Nederland* een fragment uit zijn eerste roman, *Tweehonderd gulden voor Darja Wledinskaja*, een boek dat in de bezettingsjaren nog tot discussies onder de aanhangers van de Nieuwe Orde aanleiding zou geven. Het kwam in 1937 bij *Van Holkema & Warendorf* uit; in 1938 verscheen bij dezelfde uitgeverij *Pelgrimsreize* en in 1940 bij *Nijgh & van Ditmar Het rusteloos hart*. Maar toen was het al oktober 1940 en was Van der Made reeds overtuigd nationaal-socialist. Hij was dat al enkele jaren, maar, zoals uit een brief aan de vormingsleider van de NSB, ds.G.van Duyl blijkt, hij wilde daar niet veel ruchtbaarheid aan geven. Toen Dirk Coster hem had uitgenodigd voor een lezing voor de Vara-radio, wilde hij dat niet. ‘Het ging hier om een lezing over RILKE

en ik voelde mij niet in staat om die geheel los te houden van mijn eigen overtuiging, terwijl ik anders vreesde een verkeerde indruk te zullen wekken omtrent mijn opinies en te worden ingedeeld bij de jonge rode schrijvers.'[6] En verder: 'Hierbij dient vermeld dat den Heer Coster mijn opinies ten aanzien van onze Beweging bekend zijn, zodat die blijkbaar geen bezwaar vormden. Verder mag ik erop wijzen, dat deze opinies vooral niet wereldkundig moeten worden.'

Was hij bevreesd dat hij bij *Van Holkema & Warendorf* voor wat zijn vertaalwerk betreft uit de gratie zou raken? Het is mogelijk. Voor de uitgeverij was hij tamelijk actief; hij vertaalde zowel uit het Engels als uit het Duits. Zijn vrees zal gegrond zijn geweest, want we zullen zien dat hij na de Duitse inval nog slechts twee vertalingen bij *Van Holkema & Warendorf* publiceerde, een in september, de ander in oktober 1941; we mogen aannemen, dat het contract voor beide vertalingen al vóór mei 1940 was afgesloten. Daarna zou Van der Made alleen nog werken voor nationaal-socialistische of genazificeerde uitgeverijen. (Voor een opgave van de in de bezettingsjaren verschenen vertalingen in boekvorm van de hand van Van der Made, zie Bijlage I.)

De reden overigens dat Van der Made Van Duyl in diens functie van vormingsleider van de NSB een brief stuurde is voor de hand liggend. Van der Made namelijk schreef op verzoek van Mussert een aantal hoofdartikelen voor *Volk en Vaderland*,[7] zodat er sprake was van een band tussen de auteur en de Beweging. De brief aan Van Duyl is al uit 1937. Het nationaal-socialisme van Van der Made was in die beginjaren al socialistisch gericht: zoals dat ook bij zijn vrienden uit de bezettingsjaren Kettmann, De Haas, Modderman het geval was. Het zou een garantie blijken voor radicalisering. De arbeiders voor wie hij in zijn puberteitsjaren nog geen begrip op kon brengen, speelden in zijn latere ontwikkeling een duidelijke rol. De crisisjaren en de gevolgen daarvan voerden hem zowel tot een heftig antikapitalisme als anticommunisme. De remedie? Nationaal-socialisme.

Zijn ideeën over de crisisjaren zou hij in 1943 neerleggen in een ongepubliceerde roman *Uylenspiegel's thuiskeer*, waarvan hij een fragment in *Groot Nederland* publiceerde.[8] Kenmerkend voor de denkbeelden van Van der Made is een gedeelte waarin de hoofdpersoon, de arts Van Druten, een gesprek begint met Pijpen, een oudere collega: 'Voor het eerst sinds al die jaren kwam hij los en vertelde van de lichamelijke en geestelijke ellende, waarin hij zijn heele practijk zag ondergaan: hoe de gezondheid met sprongen achteruitging en ook de zedelijkheid te gronde werd gericht - want dat was het, wat hem het meest benauwde: hoe deze menschen, wier moraal in hun jacht op plezier ook in betere tijden zoo diep gestaan had beneden die van het platteland, waar hij vandaan kwam, na hun vreugdeloos leven ontvluchtten in steeds grover genot, hoe het hopelooze vooruitzicht van de vrouwen en het doelloos rondhangen van de mannen elken

wil tot een gaaf leven ondermijnden en hen aan niets meer deden denken dan het binnenhalen van iedere afleiding, die zij vinden konden, dat hun geest, toch al verzwakkend in hun verzwakkende lichamen, nog door zedeloosheid werd aangevreten ook en hen dreef tot uitspattingen, die vroeger onbekend en onmogelijk waren geweest.

Pijpen had hem zwijgend aangehoord en ook toen Van Druten uitgesproken was, nog langen tijd niets gezegd. Hij staarde op de Maas, waarover, die laten avond in Juni, een opalen schemer kwam vallen, die paarse schaduwen legde over de scheepsrompen en de Maasbrug bleekrose deed afsteken tegen de donkerende lucht erachter. Het water was een glorie van blauwe en roode kleuren en Van Druten moest plotseling denken, hoe onwezenlijk en afgewend van de wijdheid der dingen de levens waren van de menschen, over wie hij net had gesproken.

Eindelijk zei Pijpen krakend en grimmig: "Het is de ondergang. Het kon niet anders gaan, man, in een wereld, waarin ieder alleen voor zijn eigen belangen uitkijkt en niemand voor het geheel. Ik zal mijn deel doen. Ik zal naar hen uitkijken. Zij zijn degenen die blijven en elken ondergang overleven. De armen zijn de wordenden in elke samenleving. Het is een vereischte, dat zij zoo gezond mogelijk staan aan het begin van wat hierna moet komen. Alles wat wij bederven, zal den ondergang dieper maken."'

Voor Van der Made waren de jaren van crisis voorbij toen de Duitsers eenmaal waren binnengevallen. Als gezegd speelde hij een zekere rol bij de eerste oriënterende besprekingen over de toekomst van kunstenaarsverenigingen. Hij was sowieso ambitieus en streefde ernaar zich een belangrijke positie te verwerven binnen het nieuwe culturele bestel. Dat lukte niet doorlopend. Hij werd bijvoorbeeld niet uitgenodigd om deel te nemen aan de oprichting van de Nederlandsche Cultuurkring, hoewel hij dat graag wilde en zelfs Tobi Goedewaagen met een smeekbrief benaderde.[9]

Ook van enige functie binnen de Kultuurkamer was geen sprake, hoewel Van der Made ook dat ambieerde, zoals hij liet blijken in dezelfde brief aan Goedewaagen, waarin hij de gang van zaken rond de vorming van de Kultuurkamer hekelde en vervolgde met: 'Het mag toch op zijn minst vreemd heten, dat tot op heden Mannus Franken, Jan Zondag, Jan van Herwijnen en ik totaal niets van deze geschiedenis hebben vernomen en volkomen in het onzekere verkeren omtrent alles wat op ons gebied staat te gebeuren. Men kan toch ook aan onze gezindheid in de verste verte niet twijfelen, noch ontbreekt het ten aanzien van éen van ons aan werk, dat voor onze vermogens instaat.'[10] Zijn lonken was tevergeefs en zijn aanmelding enkele maanden later, in april 1941, bij de Waffen-SS getuigt niet alleen van een radicalisering, maar ook van een door wrok ingegeven beslissing. En hij kon het ook niet nalaten om ruim een jaar later in het enige

artikel dat hij voor *De Schouw*, het blad van de Kultuurkamer, schreef, Goedewaagen, die toen hoofdredacteur was, in diens eigen blad een veeg uit de pan te geven: ‘In “De Waag” (20-6-1940) sprak ik eens over de “ontbreideling” van het individu, waardoor de lyriek verwoekerde, en ik bedoelde daarmee niet het oeverloos individualisme van Dr. Goedewaagen, dat een cultureele houding is (het leidde o.a. tot wat ik in die beschouwingen de “lyrische problematiek” noemde, het mieren in allerlei intellectueele rafelingen omdat men niet gedragen werd door werkelijke levenswaarden) maar ik had daarbij het oog op een weer dieper liggenden bewustzijnstoestand (het wegvallen van oevers is ontbreideling en heeft oeverloosheid ten gevolge), die een veel ruimer gebied bestreek en dan ook een der diepste oorzaken van de individualistische ontwrichting was: het losgeslagen-zijn van het individu uit wat Rilke de “ewige Zusammenhänge” heeft genoemd.’[11]

Wellicht ligt de wrok verscholen in de eerste, zij het korte periode dat Van der Made voor *De Waag* werkte, een medewerkerschap waarover in de literatuur niets terug te vinden is. Hij schreef in die periode ook maar drie artikelen voor het weekblad en nog wel onder het pseudoniem J. den Ouden. Van der Made heeft de sleutel tot deze onthulling zelf aangedragen in zijn hiervoor geciteerde artikel in *De Schouw*.

In het eerste artikel, ‘De schrijver en zijn tijd’, stelde hij ruim een week voor de Duitse inval profetisch: ‘Maar toch meen ik, dat zich de vormen beginnen af te teekenen van een nieuwen tijd, waarvan wij wellicht de prille geboorte zullen beleven, zeker niet het begin van een bloei.’[12] Van der Made kondigde aan dat het hierbij ging om het eerste van een serie artikelen. Dat bij het verschijnen van het tweede artikel, medio juni 1940, de situatie in Nederland radicaal was gewijzigd, is er niet uit op te maken, hooguit zien we dat Van der Mades toon feller was: ‘Het was onvermijdelijk, dat met de democratie en haar individualisme de lyriek een groote vlucht zou nemen, maar tevens, dat zij onder den invloed der ontbreideling van het individu zou gaan verwoekeren tot onvruchtbaarheid toe. Een belangrijken stoot in die richting gaf de eveneens in het kader van het individualisme passende vlucht van de psychologie, die leidde tot een van de meest beteekenisloze uitwassen in de moderne literatuur, datgene, wat ik de *lyrische problematiek* zou willen noemen: het wellustige modderen in hyper-individualistische, hoofdzakelijk voor den auteur zelf belangrijke en aan zijn persoonlijke emotie ontsproten “gevallen”, de gekkenhuisliteratuur. Maar ook anderszins vond de losgeslagen lyricus uitingsvormen, die onbegrijpelijk en onbelangrijk waren voor ieder behalve zijn vrienden, die hem hadden “leeren lezen” - een vorm van kunst, die haar allereerste bedoeling, de mededeeling, uit het oog verloor - de superieure dwaasheid van het dadaïsme was geboren.’[13]

Later zou Van der Made weer bij *De Waag* terugkeren; zijn artikelen voor het

weekblad zullen we nog bezien (zie voor een overzicht van de bijdragen van Van der Made aan *De Waag* Bijlage II) wanneer we dit blad zelf onder de loep nemen. Ook zullen we Van der Made weer tegenkomen als we *Groot Nederland* behandelen.

Het is overigens een curieus detail, en ook niet meer dan dat, dat zijn roman *Tweehonderd gulden voor Darja Wledinskaja*, waarvan de eerste druk als gezegd in 1937 uitkwam, in 1942 nog tot problemen leidde. Het Referat Schrifttum kwam er in de zomer van 1942 achter dat uitgeverij *Van Holkema & Warendorf* een herdruk van het boek wilde uitbrengen, samen met vier andere titels met duidelijk Russische thema's van andere auteurs onder wie Iwan Boenin. Het waren boeken, ‘deren Überprüfung dringend notwendig ist’, stelde het Referat Schrifttum.[14] Het was een probleem voor het DVK, ook al omdat Van der Made inmiddels was ingelijfd als Lector bij het corps Lectoren. Zo had Van der Made een, zij het dan zeer schrale, beloning gekregen met een officiële aanstelling voor zijn toewijding aan de goede zaak. Maar Lector of niet, het DVK had bezwaren tegen enkele passages van de roman waarin een joodse arts in positieve zin voorkwam en dat was voor de aanhangers van de Nieuwe Orde een niet te verteren zaak. Het rapport dat het DVK uitbracht, vermeldde enkele passages:

‘Blz. 162. “Hij was een jood en een humaan mensch.”

Blz. 171. “Darja dacht aan de joodschen dokter, die altijd was blijven komen.”

Blz. 204. “Hij had zijn groote beschaving en zijn kennis gansch voor haar klaar gehad.”’[15]

De oplossing was voor het DVK simpel: als deze passages geschrapt zouden worden, was er geen enkele belemmering meer. De herdruk zou echter niet meer verschijnen, zonder dat daarvan de reden is te achterhalen.

Het radicalisme bij Van der Made bereikte medio 1942 een hoogtepunt toen hij in *Storm* SS een gedicht publiceerde ter gelegenheid van de verjaardag van Hitler. Het gedicht was getiteld ‘Teeken’ en had als ondertitel ‘20 April 1942’. Het is opvallend dat de dichters die wij in de eerste hoofdstukken van deel II behandelen bijna zonder uitzondering de behoefte hebben gevoeld odes te publiceren aan de Führer, terwijl de Leider van de NSB bij hun dichterlijke uitbarstingen doorlopend buiten schot bleef. Het antwoord ligt in de keuze die zij (en zoals we in deel I zagen geldt dat ook voor een man als Gerard Wijdeveld) maakten voor de SS en daardoor tégen de NSB. Mussert zal in de regels van Van der Made cum suis, gewijd aan de Führer der Germanen, wel een vorm van landverraad hebben gezien:

Het moet, mijn Führer, dat wij uit dit land
vandaag een teeken brengen, dat gij weet:
ook wij staan hier nog steeds - het eigen pand

houden wij u in trouwe wacht gereed,
zijn diepsten zin te vinden door uw hand.

Het is als eer, mijn Führer; zij zijn blind,
gij kent den strijd, dat zoo een volk ontwaak',
hoe zwaar 't zichzelf uit zijn verdwazing vindt -
maar wees gerust - acht niet op wie als taak
deez' zwaren en geduldigen grond ontgint.

Denkt gij soms nog aan ons, als 't licht vergleed
en toch uw hoofd nog over kaarten neigt?
Het hoeft niet meer, dat gij nog van ons weet:
wij staan hier, waar de strijd al heel lang zwijgt,
opdat gij in uw zorgen dit althans vergeet

en slechts voor hen, die steeds nog voor u gaan
in angst en dood, zijt wat gij hebt beloofd -
zij hebben niets dan u om voor hen in te staan,
uw namelooze zorg te weten op hun hoofd -
zij zeggen als zij vallen soms uw naam.

En toch: éénzelfde angst maakt hun en ons hart rauw:
dat uw zoo sterflijk hoofd een onheil deer' -
wij gaan, maar gij? Wie, die ons leiden zou -
gij hebt ons hart, gij weet, er is niets meer,
sindsdien, mijn Führer, niets dan deze trouw,

die ons geadeld heeft, zoo schoon en groot,
ons, namelooze strijders aan uw hart,
waarvoor de onze slaan uit diepsten nood,
bereid tot elke pijn en elke smart
en iedren dood, mijn Führer, iedren dood.[16]

Dit kreupele gedicht was de typische uiting van een man die elk spoor bijster was. De wat wereldvreemd ogende Van der Made was toegetreden tot de Waffen-SS. Hij was een van de eerste literatoren die deze belangrijke stap zetten. Dat was voorjaar 1941, enkele maanden voordat de Duitsers de Sovjetunie binnenvielen. Van der Made werd in eerste instantie gelegerd in Noord-Duitsland bij de SS-Freiwilligen-Standarte Nordwest. Hoe hij door de strenge keuring van de SS kwam (hij had al jaren last van een oogziekte, die zijn gezichtsvermogen

sterk had beperkt) is een raadsel. In de zomer van 1941 werd hij overgeplaatst naar Krakau, maar hij bleef de volle tijd dat hij in de Waffen-SS diende, buiten de gevechtshandelingen. Pas in de zomer van 1942 bestond er een gerede kans dat hij naar de Sovjetunie zou worden gestuurd om daar te vechten, maar hij werd toen alsnog afgekeurd vanwege zijn ogen, die steeds slechter werden.

Eenmaal terug in Nederland ondernam hij nieuwe pogingen om een plaats te veroveren binnen de nationaal-socialistische cultuurpolitiek. Tot dan had hij weinig geluk gehad, vandaar dat hij het nu op een geheel andere wijze probeerde: via de radio, het medium van de toekomst. Hij had net een lezing voor de radio gegeven (over lyriek) en tijdens een gesprek daarna had hij interessante informatie gekregen van Bas Eenhoorn, een toegewijd en ambitieus lid van de NSB. In 1942 bekleedde Eenhoorn een bescheiden functie in het gelijkgeschakelde omroepwereldje. Dat zou later veranderen: in juni 1944, toen bijna niemand meer naar de Nederlandsche Omroep luisterde en de geallieerden richting Nederland oprukten, werd Eenhoorn hoofd van de Afdeeling Luisterspelen, als opvolger van Klaas Smelik.

Uit het verhaal dat Eenhoorn aan Van der Made vertelde werd de laatste duidelijk dat de leider van de Nederlandsche Omroep, directeur-generaal W.A. Herweyer, een slappe functionaris was en een nationaal-socialist van het slechtste soort; 'zijnde genoemde Heer geen strijdersnatuur maar meer bezorgd om het baantje'.[17] Herweyer zou volgens Van der Made geheel onder invloed staan van E. Taubert, de leider van de Rundfunkbetreuungsstelle, het toezichthoudend orgaan op de Nederlandsche Omroep, vanuit het Reichskommissariat. Taubert zou geen zin hebben in programma's over kunst en cultuur en als die dan zo nodig moesten, dan alleen in de ochtend, of, zoals Van der Made schamper opmerkte, ''s-morgens tussen half elf en elf uur, wanneer moeder met de stofzuiger bezig is'. Tot overmaat van ramp zou Taubert, nog steeds volgens de lezing van Van der Made, opgetekend uit de mond van Eenhoorn, van Herweyer geëist hebben dat in die kunstprogramma's voornamelijk Duitse kunst aan de orde zou komen.

Van der Made had de klok wel horen luiden, maar wist niet waar de klepel hing. Zijn bezwaren tegen Herweyer kwamen voornamelijk voort uit zijn afkeer van diens NSB-lidmaatschap. Wat Eenhoorn bewogen heeft om Van der Made op te zetten tegen Herweyer, terwijl ook Eenhoorn de NSB-richting was toegedaan, blijft onduidelijk. Het vooroordeel dat de SS'er Van der Made had ten opzichte van de NSB'er Herweijer moet zijn zicht op de werkelijke situatie vertroebeld hebben. Ook Frank van den Bogaard, in diens *Een stoottroep in de letteren*, bespreekt wel de gebeurtenissen rond Van der Mades kortstondige flirt met het radiowezen, maar schept geen juist beeld van de relatie tussen Herweyer en Taubert. De werkelijkheid was dat Herweijer en Taubert voortdurend met el-

kaar in de clinch lagen. Over die conflicten schrijft Dick Verkijk uitvoerig in zijn *Radio Hilversum, 1940-1945*.[18] Het voert te ver om hier uitvoerig op in te gaan, maar wel is duidelijk dat Herweijer zich niet zo door Taubert liet inpakken als Van der Made suggereerde en dat hij met de Duitsers meepraatte om zijn baantje te redden. Wat wel klopt is dat Taubert niet zoveel moest hebben van gesproken woord op de radio, zeker niet op de avond. De radio was voor ontspanning en propaganda en dat Herweyer hem bij dit streven tegenwerkte, was de belangrijkste aanleiding tot de conflicten. Hierdoor was Van der Made extra gevoelig voor de influisteringen van de intrigant Eenhoorn, die al snel zal hebben bemerkt dat zijn woorden maar al te gretig werden geloofd.

'Ik was over dit relaas zeer ontsticht,' meldde Van der Made dan ook, 'en verzocht de volgende dag Kameraad Van Houten om toestemming voor een aanval op de radio, waarvoor ik de voorpagina van Storm wenste. De Heer Van Houten stond mij dat onmiddellijk toe, waarop ik een zeer heftige aanval tegen dit volksverraad richtte, waarin ik de Heren verweet, dat zij terwille van hun aandrang om in het gevlei te komen bij de Duitse overheid hun eigen cultuur en daarmede het vertrouwen van hun volk verrieden.'[19] Maar Van der Made kon schreeuwen wat hij wilde, zijn artikel was in feite een aanval, niet op Herweyer, maar op Taubert en dus op de Duitse politiek ten opzichte van de omroep. Het artikel mocht dan ook niet worden geplaatst en als troostprijs mocht Van der Made een gesprek hebben over de toekomst van de radio. 'Het resultaat daarvan was dat er zich nieuwe wegen voor een radioprogramma over kunst openden,' aldus Van den Bogaard.[20] Ik weet het niet: van enig resultaat is niets te bespeuren of de sporen van Van der Made in omroepland zijn wel zeer grondig uitgewist.

Niet uitgewist echter zijn de sporen van Van der Made in *De Waag* en *Groot Nederland*. In beide bladen had hij in korte tijd een machtspositie verworven. Op zijn terrein, dat van de letteren, was hij de man die de (ideologische) lakens uitdeelde. Het zal hem deugd hebben gedaan, want voor het eerst in zijn loopbaan was hij iemand met wie men rekening moest houden. Hoewel geen opportunist, was hij het prototype van de literator voor wie het nationaal-socialisme de opstap was naar succes.

En zo zien we dat Van der Made na lange afwezigheid terugkeerde in *De Waag*, waarvan de hoofdredactie niet meer in handen was van Goedewaagen, maar van drs.W. Goedhuys, die later nog naam zou maken als redacteur van het Maandblad voor Nederlanders in het Oosten, *De Pionier*, een uitgave van het Nederlandsch Oost-Instituut. Van het blad verschenen maar acht nummers, alle in 1944, toen was de droom in het Oosten door de oprukkende Russische legers definitief voorbij. Goedhuys was in 1940 nadat *De Arbeiderspers* gelijkgeschakeld werd, hoofdredacteur geworden van *Het Volk*. Hij streefde naar

een zekere onafhankelijkheid van de bezettende macht, al was hij overtuigd nationaal-socialist. Toen de controle van Duitse zijde sterker werd, nam hij ontslag. Rost van Tonningen benoemde hem toen tot hoofdredacteur van *De Waag*. Volgens L. de Jong gebeurde dat in de zomer van 1942, na de oprichting van het Nederlandsch Arbeidsfront.[21] Dat is onjuist. Goedhuys werd op 8 augustus 1941 hoofdredacteur van *De Waag*, als opvolger van mr.A.F. Zwaardemaker.

Goedhuys refereerde in zijn eerste artikel aan de financiële problemen waarmee *De Waag* had geworsteld. ‘Thans, nu ook voor het Nederlandsche volk een keerpunt is gekomen in zijn geschiedenis [een verwijzing naar de Duitse inval in de Sovjetunie, A.V.], staat ook “De Waag” voor een nieuw begin en het is alleszins noodzakelijk hen, die in zeer moeilijke tijden dezen strijd voor “De Waag” hebben voortgezet, een enkel woord van dankbaarheid voor hun werklust en trouw, aan hun taak en dus aan het Nederlandsche volk betoond, te doen hooren.’[22] Voor ons is dit artikel van belang omdat Goedhuys de filosofie van *De Waag* (en daardoor van de mensen die er in publiceren) uiteenzet. Wat was voor Goedhuys relevant in de zomer van 1941? ‘Eerste en voornaamste taak zal blijven, het volk der Nederlanden steeds meer en helderder bewust te doen worden van eigen aard en eigen kracht en het te blijven opvoeden naar een historische beschouwingswijze van het wereldgebeuren, die grondslag moet zijn voor het vrijwillig aanvaarden eener eigen taak in de wordende wereld. Op te voeden tot het inzicht, dat er in dit Europa, onder leiding van het Groot-Duitsche Rijk, weer ruimte komt, zoowel van uitzicht als van hoop, die den nu in een burgerlijk klein-Hollandisme verstikten volkskrachten weer mogelijkheid tot ontplooiing zullen geven. Eigen aard en eigen kracht - dat wil zeggen, dat teruggegrepen zal moeten worden op de Germaansche schering van dezen volksaard, waarop de gemeenschap naar de andere Germaansche volkeren van Europa is gebouwd en welke de eenig mogelijke basis is waarop met Nederlandschen inslag een zuiver patroon van ons toekomstig volksleven geweven kan worden. Dan alleen ook zal Nederland een nuttige en belangrijke rol kunnen vervullen in het Europa dat thans wordt opgebouwd, en daar zelve de bevruchtende werking van kunnen ondergaan.’[23]

Mocht Goedhuys nog enige neiging hebben om onafhankelijk van Duitsland te willen opereren, van enige distantie ten aanzien van de misdadigste facetten van het nationaal-socialisme is geen sprake. Zoals gesteld: hij was in 1944 verantwoordelijk redacteur voor *De Pionier*, hij stond achter de politiek van de nazi's in het Oosten en hij kon zich daarbij niet beroepen op onwetendheid ten aanzien van de massamoord op de joden in de Sovjetunie. Eind 1942 maakte Goedhuys een studiereis naar de Oekraïne. Van deze reis hield hij, zoals bij L. de Jong valt te lezen, een dagboek bij en daarin staan onder meer de gruwelijke

woorden: ‘Verhaal opruimen Joden’[24]. De Jong geeft meer voorbeelden van de berichten over massamoorden op joden in het Oosten. ‘Wij verbinden aan dit alles de conclusie dat er van eind '41 af talrijke “foute” Nederlanders zijn geweest die vernomen hadden dat in Oost-Europa Joden op grote schaal vermoord werden,’ stelt hij dan ook[25], ‘- datzelfde Oost-Europa waarheen (dat wist men óók) de Joden uit Nederland gedeporteerd werden. Er zijn uit hun kringen, voorzover ons bekend, nimmer waarschuwingen doorgegeven aan Nederlandse officiële instanties of aan de Joodse Raad (van welke trouwens het bestaan aan velen in ons land totaal onbekend was). Wij nemen aan dat in die “foute” kringen de mededelingen over de *Endlösung* niet steeds geloofd zijn - wie ze wél geloofde, was óf bevreesd om ze door te geven, óf achtte dat op grond van zijn antisemietische opvattingen niet wenselijk.’

Gezien de radicaliteit van de nationaal-socialisten rond *De Waag* en *Groot Nederland* en de verslaggeving van hoofdredacteur Goedhuys over zijn bevindingen in het Oosten, mogen we aannemen dat Van der Made tot de welingelichten behoorde; gezien zijn antisemitisme zal hij met deze massamoord weinig moeite gehad hebben. Aan de andere kant wordt over Van der Made in verschillende publikaties gemeld dat hij een genuanceerd oordeel had en daarbij soms sterk van mening verschilde met zijn nationaal-socialistische kunstbroeders. Dat gold dan echter alleen voor zijn ideeën over de cultuur, nimmer die over de politiek. Daarin was hij onverzoenlijk.

In deel III, als we aandacht besteden aan Simon Vestdijk, zullen we zien hoe genuanceerd Van der Made ten opzichte van kwaliteit kon oordelen, een aspect dat we ook tegen zullen komen als we verderop *Groot Nederland* behandelen. Hij zal zijn reputatie overigens te danken hebben aan enkele incidenten én aan het feit dat eenoog in het land der blinden al heel snel koning is. Wie Van der Made nader beziet stuit al snel op onbuigzame principes, zoals in het intolerante artikel dat hij voorjaar 1942 in *De Waag* publiceerde over ‘Kunst en Politiek’, waarin hij zijn visie op de rol van de kunstenaar binnen het nationaal-socialisme haarscherp uiteenzette: ‘Al deze dingen: de krachten van bloed en bodem, het vervangen van geluk door plicht, taak, arbeid, kortom de gansche levenshouding, die haar in het middelpunt stelt en niet den persoon en zijn geluk, vormen de leer van het nationaal-socialisme. Men ziet, dat hier van dingen sprake is, die ver achter datgene liggen wat men onder politiek gelieft te verstaan, maar die toch gestalte krijgen in een politiek begrip. Kunst, aan deze waarden ontsproten, eischt de gemeenschap voor haar opbouw, want daarin liggen de boven opgesomde opbouwende elementen. Bij gebrek aan zulke kunst, wil zij liever niets, althans geen vergif.

Nu houdt dit uitdrukkelijk niet in, dat een kunstenaar lid moet zijn van de Beweging, deel moet nemen aan den politieken strijd. Het ligt voor de hand, dat

dit een logische consequentie is en dat er geen enkele aanleiding voor den kunstenaar bestaat om daaraan geen deel te nemen. Maar de ervaring leert, dat vele kunstenaars de teruggetrokkenheid noodig hebben om te scheppen, dat zij behoefte hebben om te leven met diepere waarden, dan die in het gewoel pasmunt zijn, dat het gekrakeel over zaken, waarmee zij zich in hun werk nooit zouden bemoeien, hun spanning afbreuk doet. Maar zij zullen toch, willen zij den eisch der gemeenschap vervullen (en daartoe zijn zij als volksgenooten verplicht) uit die waarden, die achter de "politiek" liggen, moeten leven, anders is hun werk, van het standpunt der gemeenschap gezien, niet toelaatbaar. Dit is onzegbaar hard. Menschen een levenshouding voor te schrijven op straffe van onvruchtbaarheid. Het nationaal-socialisme is hard. Het eischt den inzet van elk leven, daar waar dat voor het volk noodig is, ook (en juist) het edelste en kostbaarste leven. Het ziet juist in dien inzet zijn diepste en schoonste voleinding. En zoo eischt het ook de onverbiddelijke gerichtheid van den kunstenaar. Uit zelfbeveiliging.'[26]

Het was inderdaad hard wat Van der Made schreef en weinig in overeenstemming met zijn imago. En zijn hardheid beperkte zich niet tot nog levende schrijvers. Toen *Groot Nederland* in juni 1943 een nummer wijdde aan Marcellus Emants, de laatste maal dat *Groot Nederland* nog verscheen onder de redactie van J.B.Th. Spaan, Jan van Nijlen en S. Vestdijk (het volgende nummer van *Groot Nederland* verscheen onder de nationaal-socialistische redactie waarvan Jan van der Made deel uitmaakte), reageerde Van der Made in *De Waag* schamper met twee artikelen, die hij besloot met een aantal onthullende frasen: 'Is het een wonder, dat het volk er nooit aan heeft gewild? Is het een wonder, dat Emants zelfs onder de vakmenschen geen bewonderaars meer vindt en is hij geen voortreffelijk bewijs voor de stelling, die wij steeds hebben verkondigd, dat al deze probleemstellerij, al deze gevalletjesliteratuur slechts dorschen is van leeg stroo en het oor van het nageslacht nimmer zal bereiken? Want één ding staat goddank nog vast: *Zuiver naturalisme, naturalisme zonder eeuwigen romantischen inslag, naturalisme als de zuivere verwerkelijking van het materialisme in de kunst en dientengevolge gedragen van een doodelijk, levenswurgend pessimisme, dat zal noch door het volk, noch door eenig onverziekt kunstenaar ooit zoo tot in alle diepte worden aanvaard, dat het voort blijft leven - elke ingeschapen drang tot zelfbehoud wijst dit gif af, dat elken levenswil ondermijnt, elken levensmoed verlamt en elke levensloop den strot afbijt*.

Emants huldigen? Hij is nog maar net toevallig niet verboden!'[27]

Het antwoord van Van der Made op het pessimisme van Emants was, zoals we zagen, de revolutionaire poëzie, zoals die bij hem baanbrak in het geciteerde Führer-gedicht 'Teeken', en de door hem bewonderde frontgedichten van Duitse en Nederlandse nationaal-socialisten. Was dat wellicht de reden waarom hij

enkele sonnetten, met een weinig revolutionair karakter maar wel boordevol pessimisme en 'probleemstellerij', in *Groot Nederland* niet onder zijn eigen naam, maar onder het pseudoniem R.A. Maashoen van Dieden publiceerde?[28] Een fragment:

> Mijn lief, 't is lang voorbij, zoo ik u menigmaal
> Te hunkrend heb bemind, wil het vergeven:
> Gij kent dit hunkrend hart en weet zijn schaamle taal,
> Ik heb u liefgehad - meer dan mijn leven

In veel van de artikelen die Van der Made voor *De Waag* en *Groot Nederland* schreef is van lyrische bespiegelingen weinig meer terug te vinden: hij was van tijd tot tijd de radicaalste onder de radicalen en zeker de onverzoenlijkste. En voor pessimisme en probleemstellerij was ook geen enkele plaats ingeruimd in de vertalingen die hij, waarlijk een noeste werker, in de bezettingsjaren publiceerde. Tussen 1941 en 1944 verschenen maar liefst vijftien vertalingen van zijn hand, waaronder enkele van aanzienlijke omvang. Vertaalde hij aanvankelijk voor *Uitgeverij Van Holkema & Warendorf*, vanaf 1942 verscheen een stroom van vertalingen bij nationaal-socialistische uitgeverijen als *Roskam, Storm, Hamer* en *De Amsterdamsche Keurkamer*, en genazificeerde uitgeverijen als *De Arbeiderspers* en *Andries Blitz*. Hij specialiseerde zich ook: was hij eerder vertaler uit het Duits én het Engels, door de omstandigheden gedwongen richtte hij zich alleen nog op het Duits met als hoogtepunt het jaar 1944 waarin maar liefst zeven vertalingen van zijn hand verschenen.

Ondanks dit alles was Van der Made niet populair bij zijn mede-Kameraden. Aan zijn zogenaamde genuanceerdheid, die als gezegd in de praktijk zo genuanceerd niet was, kan dit niet gelegen hebben. Het antwoord is simpel: Van der Made stak niet onder stoelen en banken dat hij maar weinig ophad met het peil van de nationaal-socialistische kritiek. Zo richtte hij zijn pijlen bijvoorbeeld op een van de meest benepene scribenten die het nationaal-socialisme had voortgebracht, N.H. den Hertog. Over hem zegt G.H. 's-Gravesande het een en ander in *Onze letterkunde in bezettingstijd*, waarin hij verhaalt dat Tobi Goedewaagen zo'n bewondering had voor Arthur van Schendel tot medio 1942 (toen de nationaal-socialisten zich realiseerden dat Van Schendel met een joodse was getrouwd): 'Zijn boeken mochten niet herdrukt worden en dat zijn reeds voltooide nieuwe romans niet uitgegeven mochten worden werd reeds gezegd. Welk een verschil in waardeering tusschen de uitspraak van dr. Goedewaagen en een scribentje in het Nationale Dagblad, een zekere N.H. den Hertog, die na eenige citaten uit van Schendels roman "Een spel der natuur" tot de conclusie kwam, dat "de Joodsche instelling van den schrijver" bleek, waarna hij met de vraag

kwam “hoe het mogelijk is, dat voor zulk werk in onzen tijd nog papier beschikbaar gesteld wordt”.

In een ander artikeltje van denzelfden schrijver, waarin hij weer dit boek noemt, zegt hij, “dat in dezen tijd elke nalatigheid, elke zwakheid onze eigen kracht schade doet”. En dan te weten, dat deze “man”, toen op dien gedenkwaardigen vijfden September 1944 het gerucht ging dat de Engelschen in aantocht waren, het redactiebureau van het Alg. Handelsblad, waar hij intusschen was benoemd, had verlaten!’[29]

De benoeming bij het *Algemeen Handelsblad* waar 's-Gravesande over spreekt had overigens niet tot gevolg dat Den Hertog een spraakmakend criticus bij deze krant werd. Vermoedelijk hadden Chris de Graaff, Gerard Wijdeveld en Henri Bruning die (de eerste als chef kunstredactie, de twee anderen als vrienden van De Graaff en gewaardeerde medewerkers) te weinig fiducie in 's mans talenten. Slechts één, door hem ondertekend verhaal heb ik kunnen vinden. In maart 1944 besprak hij twee romans van Peter van Andel, waaronder *Frans Eldkom, Een Dwaas*.[30] Dat boek werd ook door Van der Made in *De Waag* besproken en dat bracht hem aan het slot van zijn beschouwing tot een heftige uitval naar Den Hertog: ‘Maar die man kan nu eenmaal geen pen op papier zetten of hij trapt met zijn enorme voeten door alles heen op mijn beenen - heeft in het “Handelsblad” verkondigd, dat dit boek van v. Andel is gebouwd “op den wensch om hem geluk te bemachtigen, dat overal is, waar de mensch het recht bezit om zichzelf te zijn en zijn werkkracht te ontplooien. Omdat de Germaansche mensch eeuwig den onstuimigen drang in zich voelt om dit recht op te eischen, is het leven voor hem vol schoonheid enz”. Daargelaten, dat zulk proza met een hark wordt geschreven, dat het snorkt en zoo plat als een dubbeltje is van de met hoofdletters geschreven gemeenplaatsen, is het daar, waar het geen gemeenplaats is, net precies spijkerhard ernaast. Want als we nu weer achter ons eigen geluk gaan aandraven en dat zelfs langs een omweggetje tot den grooten drang van den Germaanschen mensch verklaren - wat moet die mensch geduldig zijn met al dat geschrijf van lieden, die hem zoo goed kennen - dan kunnen we beter aan meneer Hitler schrijven, dat hij vrede sluit met meneer Roosevelt, want dan zijn we achteraf allemaal ideale liberale burgers.’[31]

Den Hertog kon dit niet op zich laten zitten; hij kreeg in *De Waag* ruimte om te reageren. Hij omzeilde het wezen van de kritiek van Van der Made op zijn wereldbeschouwing door te stellen: ‘Zonder verder in te gaan op des heeren Van der Made's standpunt - hetgeen bij een zijnerzijds op beschaafder toon gevoerde polemiek wellicht vruchtbaar ware - veroorloof ik mij - ook ditmaal zonder de blijkbaar daartoe noodzakelijke toe- of instemming van gemelden criticus - op te merken, dat er lieden zijn, die den strijd van het radicale nationaal-socialisme tegen de burgerlijkheid en verburgerlijking aangrijpen om instede

van dit innerlijke kwaad enkele uiterlijke beschavingsvormen van zich af te werpen en zoodoende in plaats van aan innerlijke beschaving te winnen, aan uiterlijke beschaving te verliezen, doordat zij de begrippen fatsoen en burgerlijkheid niet van elkaar weten te scheiden. Fatsoen, mijnheer Van der Made, is dikwijls meer waard dan de kunst om een boek "af te kraken". En misschien herinnert de heer Van der Made zich nog vaag, dat een der grondbeginselen van het nationaal-socialisme het eergevoel is, dat zich niet slechts uit in een passend verweer tegen aanranding der eer, doch ook en voornamelijk in een met eere gevoerde strijd, die de eer van den tegenstander weet te respecteeren.'[32]

Den Hertog had maar beter kunnen zwijgen, want hij had kunnen voorvoelen dat hij een tegenstander had die niet met zich liet spotten. Van der Made namelijk was een jaar eerder al tekeergegaan tegen Den Hertog, naar aanleiding van een artikel van diens hand in *Het Nationale Dagblad* onder de titel 'Volksch of Noordsch - hoe zien wij het gebeuren?'[33] Het begin van het artikel van Van der Made getuigde meteen al van de diepste minachting: 'Het spijt ons erg voor den onmiskenbaren goeden wil van den kunstopsteller van "Het Nationale Dagblad", maar ditmaal heeft hij het toch wel heel erg bruin gebakken en - wat erger is - zijn product is een misbaksel, dat schadelijk kan zijn voor de publieke spijsvertering, maar ongetwijfeld klokspijs voor lieden, die in heel hun denken en streven een toonbeeld zijn van hoe het *niet* moet. En juist daarom - omdat deze lieden het ongetwijfeld ijverig zullen gaan aanprijzen, daar het juist in hun bigotte kraam te pas komt, daarom is het onze taak, te waarschuwen, want onze opdracht is: wegen en keuren - en het baksel van Den Hertog is door ons gewogen en te licht bevonden.'[34]

Het verschil van mening tussen beiden is niet eens belangrijk. Den Hertog had een theorie over het Noordras en Van der Made een andere theorie. Dat ik beiden in hun pennestrijd citeer is hooguit om de ridiculiteit van dit soort rassentheorieën aan te tonen, want veel kop of staart is er aan hun betogen niet te ontdekken. Den Hertog schreef: 'Het groote gevaar voor een volk is inteelt. Het Noordsche ras is aan inteelt ontkomen door kruising bijvoorbeeld met het volk der Hunebedbouwers. Behalve het gevaar van degeneratie werd ook dat gevaar der Noordsche stammen - het zich dood-leven in een al te groote krachtsinspanning een overmaat van opbruisende levenskracht en ontembare zwerfdrift - voorkomen. De bodemverbondenheid van stammen, waarmede zich het Noordsche ras vermengde, is oorzaak van het feit, dat wij thans nog over een Noordsch ras - zij het dan relatief bestaande - kunnen spreken.'

Van der Made was in deze discussie radicaler, maar ook onduidelijker: 'Want het volksche - en dit is de kern - dat is nu juist de beleving van de rassenziel gelijk die in dat volk verwerkelijkt wordt, dat is nu juist de beleving - door dát volk - door die Noordrasoerbron, waarvan zij zoo onzeker zijn. Want dat er

geen Noordras-menschen meer zijn, interesseert ons niet. Maar dat het Noordras zijn stempel op heel ons rassische erfgoed heeft gedrukt, dat het dat erfgoed heeft bepaald en verheven, zijn dat zijn dingen, die doorslaggevend zijn en door geen scepsis aangaande het ontstaan of het voortbestaan van dat ras weg te redeneeren, omdat zij *leven*, leven in ons bloed, dat nog altijd voor 50% Noordrasbloed is, en ons erfgoed, dat voor 90% een Noordrasgeest ademt - en misschien ook nog wat Hunebedbouwersgeest, maar die interesseert ons nu ook weer niet zoo, wel de geest van het falische ras, dat samen met het Noordras het boerendom uit den voorsteentijd heeft opgeleverd.'

Verderop in dit artikel is Van der Made even scherp polemiserend als hij in de aanhef was. Vreemd was dat niet. De redactie van *De Waag* had al menen te moeten opmerken dat het verweer van den Hertog de persoon van Van der Made zelf aantastte.[35] En dat daardoor het antwoord van Van der Made even persoonlijk zou zijn, 'zal niemand, die dezen fellen vechter kent, verwonderen.

Wie daartegen uit "fatsoensoverwegingen" zou willen protesteeren, handelt volgens de spreuk:

> "Cet animal est bien méchant,
> Quand on l'attaque il se défend".'

Van der Made maakte Den Hertog definitief af met de woorden: 'Hij heeft nimmer blijk gegeven van eenig markant-eigen kunstbeleving, van eenig belangwekkend eigen oordeel. Hij begon nationaal-socialistische maatstaven aan te leggen. Hij zei, dat iets volksch was of niet, hij vond iets sociaal of onsociaal, hij vond iets Noordsch of Zuidelijk. Als maar voorlichtend op het geduldige papier van Het Nationale Dagblad, belandde hij ten slotte bij het Ras. Toen werd het erg. Toen ging hij de kunst Rassisch bekijken. Toen ontdekte hij Noordrasfilms en on-Noordrassische boeken. Die laatste waren altijd Nederlandsch. Duitsche boeken waren altijd sterk. Met een adembenemende voortvarendheid ontdekte hij sterren aan het Duitsche firmament, die geen mensch voor meer dan nachtpitten had aangezien, volksche sterren, Noordrassterren, Germaansche sterren, sociale sterren. Met even vasten greep haalde hij Nederlandsche sterren naar beneden: niet volksch, niet rassisch genoeg.' Dat zou volgens Van der Made allemaal niet zo erg zijn, zolang Den Hertog bij *Het Nationale Dagblad* bleef: 'Bij Het Nationale Dagblad kon hij weinig kwaad: niemand las hem. Bovendien veroorlooft dat blad zich zooveel bokkesprongen, dat geen mensch zijn kunstrubriek voor vol aanziet. Onlangs - dat was na het regiem-Den Hertog - prees het een zangeres, die de zaal had laten meezingen.' Maar nu zat hij bij het *Algemeen Handelsblad* en daarvan werd de kunstrubriek wel gelezen: 'en als Den Hertog dáár zijn rassische eieren in gaat leggen, doet hij kwaad en veel kwaad ook. Die man is een levend dwaallicht. Hij weet niets, hij kan niets en hij slaat een toon aan, die zijn vroegere didactische werkzaamheden in herinnering

roept. En dat is erg. Op die manier staan wij niet meer in Het Nationale Dagblad, maar in het Handelsblad in ons geestelijke hemd. En daar heb ik bezwaren tegen, zedelijke bezwaren.

Ik heb zijn stukje gelezen en ik zal daar verder niet op ingaan. Ik wil er hem alleen op wijzen, dat ik nog geen Van Deyssel ben geweest en nog niet heb gescholden. Die man had ook geen innerlijke beschaving. Goed - ik dan ook niet. En daarom scheld ik nu, met een woord van Van Deyssel: "Labbekak!"'

Van der Mades aanval was ongebruikelijk binnen de gesloten nationaal-socialistische kring. We hebben in deel I gezien hoe de aanval van Gerard Wijdeveld op Jan Eekhout van hogerhand werd gecorrigeerd. Van enige irritatie ten aanzien van Van der Mades aanval op Den Hertog is echter niets terug te vinden. Het tijdstip van verschijnen, juni 1944, vlak voor de chaos van het laatste bezettingsjaar, zal daar mee te maken hebben. Bovendien kan men de controverse tussen Den Hertog en Van der Made terugbrengen tot een van de vele ruzies tussen NSB'ers en SS'ers, waarbij de laatsten met minachting keken naar de verburgerlijkte NSB, die niet het recht had zich een oordeel aan te meten over de ideeën achter het nationaal-socialisme. Was het niet de SS die het zuiverst de denkbeelden ten uitvoer bracht? Zou Van der Made deze ideeën op zijn beurt niet het duidelijkst onder woorden brengen in zijn essay 'Over de verburgerlijking van kultuur en kunst', eind 1943 in *Groot Nederland*?

'Ondanks Nietzsche's klacht over het Abdanken van den Duitschen geestklacht die betrekking had op de schijnbaar uiteindelijke overwinning van het burgerdom - leefden er nog genoeg Germaansche krachten om de huidige ontwikkeling mogelijk te maken, de huidige ontwikkeling, die aan alle kanten, in de mystiek van haar "bloed en bodem", in haar herstel van het adellijke politieke strijderschap, in haar belijdenis van het Germaansche, in haar herwaardeering van den boerenstand, in haar Desseitigkeit, in nog honderd andere dingen, maar in de eerste plaats in haar herplaatsing van God in den mensch op weg is om de erfenis van de Renaissance te aanvaarden, en die ook in haar verdieping en veralgemeening van het begrip "soldaat" tot "strijder" op weg is getogen naar omkneding van den burger, gelijk haar terugschakeling van Erwerbswirtschaft op Bedarfwirtschaft bewijst. Wanneer zij in den burger een dienovereenkomstige omschakeling in de *geesteshouding* weet te bereiken, een wil om zijn deel te *doen* in plaats van een wil om zijn deel te *krijgen*, is daarmee de verburgerlijking der kultuur beëindigd en zullen de ontzaglijke potenties, die dan vrijkomen uit de burgerlijke zelfzucht, het machtige uitgangspunt kunnen vormen voor de vlucht van een nieuwe, onburgerlijke aera.'[36]

Hoe zou Van der Made met deze hoogvliegende gedachten nog kunnen redekavelen met een kleinburger als Den Hertog? In feite was het enige wat Van der Made hinderde het ontbreken van een werkelijke tegenstander.

In een ander verband zou hij opnieuw over de vloek van de burgerlijkheid spreken en ditmaal richtte hij zich tot reeds overleden tegenstanders. In een toespraak voor het Verbond van Nederlandsche Journalisten, voorjaar 1944, zag hij in Ter Braak en Du Perron zowel mede- als tegenstanders: 'Zij [de groep Ter Braak-Du Perron, zoals Van der Made als omschrijving gebruikte, A.V.] zag zeer wel in, dat de Nederlandsche kunst in de burgerlijkheid dreigde onder te gaan, maar haar stond slechts een uit de adoratie van het intellect geboren en dan ook uit het intellect voortgekomen uitweg voor oogen. Zij rekende af met de aesthetische, de ethische en ook grootendeels met de filosofische criteria, maar stelde daarvoor in de plaats criteria, die met het wezen der kunst evenmin of nog minder van doen hadden: die van het ontledend intellect.'[37]

Wat wilde Van der Made dan wel? 'Wat wij daartegenover stellen is in onze eigen oogen een waarheid als een koe: dat het opstellen van organisch ontstaande en daarom voor alle tijden onaanrandbare criteria voorbehouden bleef aan diegenen, wier helder doorzicht in de kern der dingen mogelijk werd gemaakt door het baanbreken van een waarachtig revolutionnair denken, waardoor het gezicht op de bron der dingen weer werd vrijgegeven, omdat het alle sinds eeuwen van stuurloos, opgericht gedobber ontstane woekering wegschroeide.'

Van der Made lag met meer mensen overhoop. Ook voor Martien Beversluis had hij de diepste minachting. Dat kwam tot uiting in een serie artikelen in *De Waag* naar aanleiding van het in etappes verschijnen van het verzameld werk van Slauerhoff bij *Nijgh & Van Ditmar*. 'Kort daarop gaf Beversluis in "Het Nationale Dagblad" een critiek op de toen verschenen deelen,' schreef Van der Made zomer 1942, 'die zoozeer kant noch wal raakte, dat het niet de moeite loonen zou er hier op in te gaan, ware het niet dat deze schriftuur destijds werd (en thans nog vaak wordt) beschouwd als een vernietigend staaltje van nationaal-socialistische critiek...'[38]

Wat had Beversluis misdaan? Hij vond de poëzie van Slauerhoff 'verworden' en zag daardoor een verderfelijke invloed van die poëzie op het publiek. 'Waarin en waarom en of dit verwording was, liet hij buiten bespreking,' aldus Van der Made. 'Ik betwijfel ook, of hij daarover op dat tijdstip kon oordeelen. Wel voelde hij zelf heel duidelijk, waar de schoen wrong en trachtte zich in dezelfde recensie voor zijn V.A.R.A.-verleden te dekken op zijn opdrachtgevers (wij zullen daar niet verder op ingaan - ik weiger mijn degen te kruisen met iemand, die zijn wapens zoo hanteert), maar dit onthief hem geen oogenblik van de noodzaak om te doen blijken, waarom dan Slauerhoff thans wel door hem werd afgewezen. Niet de invloed van "verwording" op het volk is een criterium - daarmee immers trapt men open deuren in - maar waarom en waarin en of iets verwording is of niet.'

In een drietal vervolgartikelen ging Van der Made vervolgens in op de vraag

of, ‘naar volksche maatstaven gemeten’ het werk van Slauerhoff als ontaard beschouwd kan worden en zijn antwoord was na lang wikken en wegen: ja. Zij het een ‘ja’ met kanttekeningen, zoals duidelijk wordt uit het slot van zijn betoog: ‘De inhoud van Slauerhoff's werk is de kruisiging van zijn eigen wezen op het burgerlijk individualisme. Dit, in zijn tijd, zoo hoonend te hebben afgewezen en er zoo aan te gronde te zijn gegaan is zijn verdienste uit volksch oogpunt.

Intusschen is hij er nooit van los gekomen. De ontwaarding is de inhoud van dit werk. Zijn grootste figuren zijn geperverteerd volksch, negatief, steriel. Het germaansche blijft beperkt tot allure, het schept niet: het gaat zelf te groonde. Daarom is dit toch ontaarde kunst. Maar vér voorbij de wegen van een Beversluis.’[39]

Van der Made ging er overigens niet toe over, zoals hij wel had gedaan ten aanzien van Marcellus Emants, om een publikatieverbod van het werk van Slauerhoff te bepleiten. Niets dat hij dat wapen met grote schroom wenste te hanteren. Toen *Woonschepen* van Ab Visser verscheen, wist Van der Made niet hoe snel hij publiek moest maken, dat Visser hierin een communist sympathiek en een NSB'er belachelijk maakte. ‘Hier ligt nu juist het terrein, waarop Departement en Kultuurkamer vruchtbaar werkzaam moeten zijn,’ richtte Van der Made zich over de hoofden van zijn lezers heen tot de autoriteiten. ‘De verschijning van een figuur die niets anders weet voort te brengen dan [...] zulk een waardeloos boek, waarin bovendien nog, naast de algemeene ontstentenis van elke groote levenspositie, laat staan van een germaansche levensvisie, een politieke rel wordt voortgezet, moest onmogelijk zijn en dient dit ook voortaan te zijn.’[40]

Het zullen dit soort teksten zijn geweest die Van der Made bij de radicalere kameraden populairder maakten dan bij de Beversluizen en Den Hertogs. Van den Bogaard vertelt dat bijvoorbeeld een man als Rauter respect had voor Van der Made en met hem correspondeerde over Duitse maatregelen tegen het verzet.[41] En dan is er bijvoorbeeld de lyrische brief die Kettmann in mei 1944 aan Sybren Modderman schreef, waarin hij met name Van der Mades artikel over *Die letzten Reiter* van Edwin Erich Dwinger roemde[42]: ‘*De waag* neemt in de klein-Hollandse propaganda van onze dagen waarlijk met grootst perspectief de leiding; het enige blad dat feitelijk zoiets aandurft! Van harte succes bij dit werk. Reeds vroeg ik aan Margot [de vrouw van Kettmann, A.V.] om Van der Made voor deze boekbespreking, die op kloosiaanse manier geen boekbespreking was maar oneindig méér, uit mijn naam “telefonisch” te omhelzen.’[43] Hij voegde er aan toe: ‘Verder hoop ik hier op de hoogte te blijven en ook mee te mogen doen.’ Daarin kreeg hij volop zijn zin. In *De Waag* zou hij nog verscheidene malen, tot maart 1945 toe kunnen publiceren. Op George Kettmann Jr. kom ik in hoofdstuk 6 uitvoerig terug.

Het artikel waar Kettmann zo enthousiast over was, is inderdaad belangrijk omdat Van der Made hierin op de valreep nog eenmaal zijn radicale ideeën over revolutionaire literatuur samenvatte met een verwijzing naar een toekomst, waarin met geen mogelijkheid meer enig optimisme over de eindoverwinning te bespeuren viel: 'De waarheid zal gansch anders blijken, dan deze dwazen [het niet nationaal-socialistische deel van het Nederlandse volk, A.V.] meenen. Een gigantisch, kloppend leven zal straks over onze wegen en langs onze wateren naar de zee denderen, *maar wij zullen er geen deel aan hebben*. Dan pas, in werkelijkheid verslagen, in werkelijkheid over de gansche linie gelogenstraft, zullen wij begrijpen, wat het is, *niet in tel te zijn*, niet mee te kunnen, met niet-begrijpende oogen naar het leven te zien, dat ook bij ons, maar over ons en zonder ons zijn geweldige vormen vindt. Dan pas, gebiedend verwezen naar de plaatsen achter de horretjes, waarop wij nu zoo fier tronen, zal er een ontwaken komen, dat even vreeselijk zal zijn als de haat en de bitterheid tegen wie ons, bewust of onbewust, zoo misleidden. Dàt is de toekomst, die dit volk zich als geheel thans door zijn negatieve prestatie, door zijn wanbegrip, zijn drogredenen en zijn gemis van ieder reëel inzicht en elk grootheidsideaal verdient.

Dat ook onze vrijwilligers en ook de enkele wezenlijke nationaal-socialisten hier in dit lot zullen deelen, vloeit voort uit de verbondenheid met volk en vaderland, die *zij* zeker beleven.'[44]

Het einde naderde ras. Jan van der Made die op het einde van de oorlog in Norg woonde en daar lid werd van de Landwacht, zal april 1945 nog een ideaal verwezenlijkt zien. In april 1945 mocht hij daadwerkelijk deelnemen aan de oorlog; hij raakte aan zijn benen gewond.

Het laatste bezettingsjaar zou er, op de artikelen in *Groot Nederland* en *De Waag* na, niets meer van zijn hand verschijnen, hoewel hij verschillende manuscripten bij *De Amsterdamscher Keurkamer* had ingeleverd, waarvan fragmenten in *Groot Nederland* waren verschenen, zoals de roman *Uylenspiegel's thuiskeer*, de poëziebundel *Con amore* en verschillende assaybundels. Hij had de pech dat *De Amsterdamsche Keurkamer* op 27 september 1944 failliet was verklaard. Hij had ook een manuscript ingeleverd bij *Uitgeverij Stols*, een rijmprent waarvoor Eppo Doeve de illustraties had gemaakt. Stols zou de rijmprent, die Van der Made in 1943 bij de uitgever had gebracht, nimmer meer uitgeven.

Van der Made vluchtte, zoals velen, naar Duitsland toen de oorlog voorbij was en keerde niet meer naar Nederland terug; hij bleef in Duitsland waar hij als staatloze een moeilijk bestaan opbouwde. Hij publiceerde enkel nog in het Duits, onder meer in *Klüter Blätter* en *Nation Europa*, bladen die geen afstand namen van het nationaal-socialisme.

In Nederland was hij voor tien jaar uitgesloten van publicistische arbeid. In 1955 probeerde hij weer een werk in Nederland uitgegeven te krijgen. Hij riep

daartoe de hulp in van Adriaan Roland Holst, over wie hij in de bezettingsjaren tamelijk veel had gepubliceerd en nimmer in de zo duidelijk negatieve toon die de andere recensies van nationaal-socialistische critici kenmerkte. Van der Made zou zelf in 1944 een artikel in *Groot Nedrland* voorzien van de toevoeging 'Opgedragen aan A. Roland Holst', waarbij het maar de vraag is of de dichter die zo zijn problemen met de nieuwe machthebbers achter de rug had (zie voor zijn opmerkelijke wijze van aanmelden voor de Kultuurkamer en de gevolgen daarvan deel I van deze studie) blij was met deze opdracht in het genazificeerde *Groot Nederland*.[45] De roman zou verschijnen bij *Van Holkema & Warendorf*, de uitgeverij waarvoor hij jaren her zoveel vertalingen had gemaakt en waar hij in 1937 als romanschrijver had gedebuteerd met *Tweehonderd gulden voor Darja Wledinskaja*. Roland Holst zou in 1955 bemiddelen tussen *Van Holkema & Warendorf* en Van der Made en in augustus 1955 gaf Van der Made Roland Holst een kort exposé van de inhoud van zijn boek: 'Het gaat mij om de grote mens in de ondergang, en ik stel met verbittering vast, dat tot nog toe bijna niemand dat begrepen heeft. U zult van abstracties als "Europa" en "Het communisme" weinig begrijpen, daarentegen wel de realiteit van de Aziatische horden beleven, die ons onder de voet lopen. Het is misschien mijn persoonlijk inzicht, dat de Amerikanen niet veel anders zijn. Ik beleefde in deze dagen de ondergang van Europa zoals ik het begreep, d.w.z. van datgene, wat U en ik zijn en wat Uzelf in Uw poëzie duizendmaal als verloren en verraden betreurt. Het was - herinnert U zich het niet? - het onderwerp van ons laatste gesprek in de Utrechtsestraat in Amsterdam, dat ik dit verlorene en verradene ook thans nog - stervend - aanwezig beschouwde, U daarentegen niet. Om de uiting van dit inzicht draait het boek, dat U thans leest.'[46]

Van der Made begreep zeer goed dat Roland Holst zijn aanvankelijke bereidwilligheid om de roman onder te brengen, na lezing van het boek én de toelichting daarop zou kunnen laten vallen: 'Ik geloof niet, dat de achting die wij elkaar toedragen, makkelijk te schokken is, maar het zou zeer goed kunnen zijn, dat U weigert, juist voor dit boek ook maar een vinger uit te steken.' Roland Holst bleef echter welwillend, zoals hij in zijn hele houding tegenover collega's de uiterste minzaamheid betrachtte. Was het een gevoel voor de betrekkelijkheid der dingen die hem daarbij leidde en die tot uitdrukking kwam in zijn in 1960 geschreven regels uit het gedicht *Eens*:

> Eens zullen allen die
> tussen ons kwamen,
> zijn weggevallen - wie
> weet nog hun namen...

Eens zal de vete zijn
bijgelegd
en zal vergeten zijn
ons bitter tweegevecht.[47]

Roland Holst moet ver zijn gegaan in zijn steun voor Van der Made. En dat die steun ook na lezing van het manuscript gehandhaafd bleef blijkt uit een brief die Van der Made hem in oktober schreef: 'Uw beslissing ten aanzien van mijn boek heeft mij zeer verheugd en overigens onderschat U mijn kunstenaarsegocentrisme, wanneer U meent, dat ik Uw warme belangstelling niet had verwacht. Dat had ik natuurlijk wél.'[48]

Het boek kwam níét uit, de steun van Roland Holst ten spijt. Had hij wellicht aan anderen de brief laten lezen die Van der Made hem in augustus had gestuurd? Het was een brief die er niet om loog en wat Roland Holst niet duidelijk was, moet anderen wél zijn opgevallen: van een verstokte nationaal-socialist als Van der Made kon geen roman gepubliceerd worden. Wellicht herinnerde men zich maar al te goed hoe vlak daarvoor de publikatie van Henri Bruning in *Maatstaf* (waarin deze een heel wat andere toon aansloeg dan Van der Made) veel emoties had losgeslagen (meer over dit *Maatstaf*-artikel in hoofdstuk 4). Wat schreef Van der Made onder meer? Hij stelde er begrip voor te hebben dat Roland Holst ('Uw natuur en den aard van Uw geest volgend') zich van de politiek had afgewend: 'Dat is Uw goed recht. Uw goed recht als een der weinigen, die werkelijk wat anders hebben te doen. De doorsneemensch heeft niét het recht, zich met politiek niet bezig te houden. Maar indien U zich wederom van de politiek hebt afgewend, vermoedelijk met den zeer bitteren smaak in den mond, die menschen hebben, wanneer ze beseffen, hun handen te hebben vuil gemaakt, dan ben u alléén consequent, wanneer U, mét de politiek, ook de geestelijke ballast laat vallen, die deze U opgeladen heeft.'[49]

Was dat al behoorlijk arrogant ten opzichte van Roland Holst, die nu eenmaal nimmer vuile handen had gemaakt, wat volgde grensde aan het ongelooflijke: 'Dat er hier gruwelijke dingen zijn gebeurd, weet ik. Dat bewijst het tragische, maar toch onvergeeflijke geval van een idealist als Ohlendorf. Dat deze dingen evenwel waanzinnig overdreven zijn, weet ik ook. De eenige gaskamers, die er geweest kúnnen zijn, zijn die van Auschwitz en Theresienstadt. De gaskamer in Buchenwald is door Amerikaansche joden gebouwd, ná den oorlog. Ik vermag niet te beoordeelen, in hoeverre de Duitschers schuld hebben aan den moord op de ongeveer 600.000-700.000 joden, die verdwenen zijn. Ik weet, dat de Letten en de Esten er na de bevrijding van de Russen en vóŕdat wij kwamen, een 150.000 hebben vermoord. Ik weet, dat de Russen er ook tienduizenden vermoordden. Ik weet, dat de Ostkommandos (Ohlendorf, Braun enz.) er

tienduizenden hebben omgebracht. Wáár de verantwoording ligt, weet ik nog niet. Dat wordt uitgezocht - door *óns* - en wij zullen het vaststellen en bestraffen. Dat Hitler hiervan iets wist, is ten minste zeer twijfelachtig - eer is deze schuld bij Himmler, Heydrich, Kaltenbrunner enz. te zoeken. Hier is een moreel abjecte en fanatieke kliek op hol geslagen en heeft naamlooze misdaden begaan. Maar ik herhaal, dat zij daarin niet alleen staat, en dat andere volkeren dezelfde klieken bezaten, die, toen ze de kans hadden, even beestauchtig hebben misdreven.'

Roland Holst moet in de brief aan Van der Made een band hebben gelegd tussen de misdaden van Hitler en die van Van der Made, want deze reageerde daar opgewonden op: 'Wanneer U van "mijn" Hitler schrijft, en daaraan daden vastknoopt, die, *áls* ze door hem zijn begaan, door mij ten scherpste worden veroordeeld, zoo ligt dit beneden Uw niveau, namelijk op dat van de straat. Mijn ideaal, voor zooverre dat uit mijn boek spreekt, is altijd het mijne, niet dat van een kliek, waarvoor U Uw neus dicht moet houden.'

Roland Holst moet wel een uiterst tolerante man zijn geweest om deze woorden te accepteren en daarbij een beperkt inzicht gehad hebben in wat in het naoorlogse Nederland een haalbare zaak was. Van der Made was een verstokt nationaal-socialist die jaren later in zijn herinneringen (geschreven in circa 1980, in het Duits) zijn arrestatie in 1952, wegens het aannemen van een valse identiteit, als volgt beschreef: 'Ich musste zum Amerikaner, in diesen Fall natürlich wieder ein Jude. Die Deutsche gaben mir sicherheitshalber einen Inspektor mit. Der bekam einen Stuhl. Mich liess man stehen. Nach einigen Minuten sagte ich: "ich nehme auch einen Stuhl, wenn es so lange dauert", und setzte mich. Darauf platzte der Amerikaner und brüllte mich an: "Ihr Landesverräter seid noch immer frech!". Das Wort "Landesverräter" machte mich wütend. Ich schrie zurück: "Wieso, Du Dreckjud, willst du mir sagen was ein Landesverräter ist, Du hast noch nie ein Vaterland gehabt". Ich zog ihn an seinem Schlips über seinen Schreibtisch und schlug ihm den Kiefer entzwei.'[50]

Twee jaar later, in 1982, stierf Jan van der Made, onbeweend, in Berlijn. Zo zullen de laatste gepubliceerde woorden van Van der Made het laatste beeld zijn dat we van hem hebben. Hij schreef ze in *De Waag* (*Groot Nederland* was al ter ziele) in november 1944[51]: 'Gij, die de eer hebt te staan in dezelfde rijen als die van Stalingrad, van Cherbourg, van Brest, Le Havre, Duinkerken en thans Walcheren, van al diegenen, die geen resultaat behoefden om te volharden, noch op hoop om te beginnen - gij weet, dat de eigenlijke strijd al is gestreden, dat Europa opnieuw een verblindende hoogte heeft bereikt, dat het Duitsche volk u is voorgegaan naar een nieuwen Olympus. Wellicht, dat het u nog niet gansch duidelijk is geworden, dat ge tijd behoeft om met mij dezen rijkdom in u te weten, een rijkdom, die geen uwer ooit nemen kan - dat is van weinig belang.

Weldra zal het in u ontwaken: de trots, een soldaat van den Führer te zijn, de schepper van een nieuwe, hooge levenswaarheid, de drager van een nieuw hoog lot. Gedraagt u er dan naar. Nu en wanneer het oogenblik komt, dat de wapenen gaan spreken, gaat in waardigheid en schoonheid den weg, dien onze boven alles geliefde en geëerde Führer u wijst, naar de grondvesting der nieuwe klassieke grootheid: na die van Griekenland, na die van de Republiek der vereenigde Nederlanden, die van Germanje.

Heil Hitler!'

Na deze geëxalteerde liefdesverklaring is het hoog tijd om te zien wat het karakter was van het blad waarin dergelijke regels konden worden geplaatst.

Op 16 januari 1937 kwam het eerste nummer uit van *De Waag*, algemeen cultureel, politiek en economisch weekblad voor Nederland, zoals de onderkop luidde. Onder de voorplaat (een tekening van C. Teeuwisse), getiteld *Weegschaal van Holland* stond ook gelijk het motto van het nieuwe blad:

> Niet der partijen strijd bepaalt des lands gewicht,
> Noch goud, in stalen kluis angstvallig weggeborgen,
> Maar wel arbeidzaamheid, door vasten wil gericht,
> Wier schatten op de Waag het recht gewicht bezorgen.

In het hoofdredactionele commentaar werd de richting waarin *De Waag* zou gaan al snel duidelijk gemaakt. Het blad prees de vrijheid der burgers, maar: 'Deze vrijheid nu eischt een krachtige, boven de partijen staande regeering, die de oneenigheid, de zedelijke gebondenheid en de ongelijkheid der burgers in dienst weet te stellen van hunne een[i]gheid en van den bloei van het nationale en internationale cultuurleven. Partijpolitieke heerschzucht die de burgers gescheiden houdt en de Nederlanders tot elkaars vijanden opvoedt, zal het veld moeten ruimen voor een gezag, dat de uiteenloopende meeningen in een gemeenschappelijken wil samen te brengen en de nationale eenheid in der daad te verwezenlijken. Willen wij dit niet, met andere woorden, blijven wij ons verzetten tegen wat komen móét, dan zullen wij geregeerd worden door een gezag tegen den *geest* van ons volk. Willen wij dit wel, dan maken wij een regeering mogelijk, die regeert in den geest van ons volk en aan de Nederlandsche natie onder haar Vorstenhuis voor de naaste toekomst haar zelfstandigheid en aanzien kan waarborgen.

Aan de ontwikkeling van dezen nieuwen stand van zaken op cultureel, economisch en politiek gebied, aan den opbouw van dezen nieuwen Nederlandschen Staat wil het weekblad "De Waag" zich dienstbaar maken.'[52]

De Waag zou zich in de bezettingsjaren (en vanaf 1943 hecht verenigd met

Groot Nederland) ontwikkelen tot een prestigieus blad, nauw gelieerd aan de SS en daarom radicaler dan *De Schouw*, dat toch vooral een blad van de Kultuurkamer bleef en gematigd van toon was voor een nationaal-socialistische periodiek.

Het hoofdredactionele artikel kwam wonderwel overeen met een tekst in een pamflet, niet veel eerder verschenen, van Henri Wilhelm August Deterding. Daarin staat in populaire taal wat het stijve hoofdredactionele commentaar ook meldde: ‘Dus weg met onderlinge haat en nijd, weg met alle tweedracht, en plaats voor allen die geestelijk gezond zijn en het eenvoudige ook eenvoudig willen zien. De wereld is nog altijd mooi als ze geweest is, indien wij haar maar mooi willen maken. Daarvoor is allereerst echter morele moed nodig om de waarheid te zeggen en te willen horen.’[53]

Zonder Deterding was *De Waag* er nooit gekomen. Hij werd in 1866 geboren en was een echte handelsman. Toen hij als vijfentwintigjarige als accountant bij de Koninklijke Petroleum Maatschappij werkte, voelde de directeur van die maatschappij, J. Kessler, intuïtief aan dat hij met een groot zakentalent te maken had. Hij nam hem in dienst tegen een vorstelijk salaris en toen hijzelf in 1901 overleed volgde Deterding hem op als directeur. Hij bleek de stuwende kracht achter de snelle ontwikkeling van het bedrijf, dat onder zijn leiding fuseerde met de Engelse Shell en daarna Royal Dutch-Shell heette. Zijn verdiensten voor de Engelse zijde van het bedrijf werden in 1919 gehonoreerd: hij mocht zich voortaan sir Henri Deterding noemen.

Deterding was in zakelijk opzicht een grootheid; in politiek opzicht echter geen hoogvlieger. Zijn hele denken en doen werden gedreven door een tomeloos anticommunisme. Nu had hij weinig prettige ervaringen met de jonge Sovjetunie. In 1924 trouwde hij voor de tweede maal, ditmaal met een dochter van een Russische generaal die uit de Sovjetunie was gevlucht. Zij zal hem in zijn anticommunisme enkel hebben gestaafd. Daarbij kwam dat de firma van Deterding vóór de Eerste Wereldoorlog in Rusland veel belangen had verworven in de oliewinning; de revolutionairen hadden die zonder enige vorm van schadevergoeding in bezit genomen.

In 1936 trouwde Deterding voor de derde maal, nu met een Duitse, en hij vestigde zich in Duitsland, dat al drie jaar nazi-bewind achter de rug had. Hij was het bewind gunstig gezind. ‘Voor de vele vormen van onrecht die in het Derde Rijk bedreven werden, sloot hij de ogen,’ aldus De Jong[54]. ‘In nauwe samenwerking met de joodse Samuels, oprichters van de *Shell*, had hij het gemeenschappelijk concern tot bloei gebracht. Wat hij van de jammerlijke situatie dacht waarin, in het Duitsland waarin hij zich geheel thuis voelde, de joodse bevolkingsgroep kwam te verkeren, zij in het midden gelaten - uit niets blijkt dat de toenemende ontrechting en vervolging dier Joden enig afbreuk deed aan

de positieve gevoelens die hij ten aanzien van Duitsland was gaan koesteren. Ook het agressieve patroon van Hitlers buitenlandse politiek doorzag hij niet. Hitler, aldus zijn oppervlakkige redenering, had "de werkloosheid opgeheven" - in Engeland werd daar niets aan gedaan, en in Nederland was het al niet veel beter.'

Drie jaar na zijn dood, in 1942, werd in een artikel in *Sibbe, maandblad van het Nederlandsch Verbond voor Sibbekunde*, zijn afstamming uit de doeken gedaan: 'Als ik dictator was, zette ik alle leegloopers tegen de muur' (Deterding in: 'An international oilman'). Het artikel opende dan ook in opgewekt nationaal-socialistische trant[55]: 'Ons volk, dat terecht trotsch is op zijn groot verleden, vergeet maar al te vaak, dat het ook in de laatste decennia figuren voort heeft gebracht, die een wereldvermaardheid genoten. Meerdere dezer figuren heeft ons tijdschrift in de afgelopen maanden reeds uit sibbekundig oogpunt belicht, mannen en vrouwen uit de meest verschillende kringen en beroepen, maar een groot zakenman ontbrak tot nog toe. Toch zal wel niemand willen ontkennen, dat het leiden van een bedrijf als de "Koninklijke", dat tienduizenden arbeid en brood verschaft, zeer groote eischen aan verstand en karakter stelt. Tijdens zijn leven is de figuur van Deterding meermalen het onderwerp geweest van een artikel, maar na zijn dood of eigenlijk al enkele jaren daarvoor, is het stil rondom hem geworden.

Ons volk gaat, zooals wij dagelijks kunnen aanschouwen, het liefst de platgetreden paden en iemand die anders durft te denken dan de groote massa, ligt er, om het eens populair uit te drukken, direct "uit". Dat Deterding reeds in 1934 zag, welk nieuw leven in Duitschland ontwaakte en den moed had, er zijn volk op te wijzen, zette het groote publiek, dat nog half en half met zijn felle bestrijding van het bolsjewisme was meegegaan, geheel tegen hem op. In het licht der hedendaagsche gebeurtenissen kunnen wij thans slechts vaststellen, dat de scherpe geest van den zeventigjarigen zakenman het ook in die jaren bij het rechte eind heeft gehad.'

Deterdings gezindheid kwam ook tot uiting in het 'plan Deterding'. Het was Duitsland in de jaren dertig soms onmogelijk voldoende goederen te importeren door gebrek aan deviezen. Hij stelde tien miljoen gulden beschikbaar om van Nederlandse boeren produkten te kopen die naar Duitsland konden worden geëxporteerd. De opbrengst van die goederen aldaar stortte hij in de kas van de Duitse organisatie, die later in de Nederlandse versie, Winterhulp genoemd, berucht werd door vermenging van liefdadigheid en nationaal-socialistische propaganda. Dit plan van Deterding bleek de opening naar de oprichting van *De Waag*. Ir. Baltus Wigersma, een discipel van Bolland, benaderde Deterding voor steun. Wigersma, eerder lid van de NSB, maar daaruit in 1936 verdwenen, wilde samen met de Leidse hoogleraar J. Hessing een blad oprichten waarin ze

hun fascistische ideeën, zoals ze die ontwikkelden in de door hen opgerichte *Vereniging tot Studie van de Staat*, kwijt konden. Waar echter het geld gehaald voor zo'n blad? Het was dr.ir.M.D. Dijt, een landbouwdeskundige die veel contact had met Deterding en die ook de grondslag had gelegd voor het tienmiljoen-gulden-plan, die hen te hulp schoot. Deterding had geen behoefte aan het subsidiëren van een fascistisch blad, maar, zo redeneerde Dijt, en Deterding volgde hem daarin: het zou een blad worden waarin het Deterding-plan zou kunnen worden toegelicht en gepropageerd. Men kwam snel tot overeenkomst. Deterding zou de eerste jaargang (die van 1937) garanderen door het aanvullen van het tekort. Wigersma werd voorzitter van de stichting die de exploitatie van het blad ter hand nam, hoofdredacteur werd Th.B.F. Hoyer, Dijt werd aangekondigd als economisch redacteur. In de praktijk betekende dat dat hij doorlopend fondsen moest zien te verwerven voor het noodlijdende blad. Het kostte Deterding in 1937 f 60000, in 1938 f 34000 en na zijn dood in 1939 gaven zijn erfgenamen nog eens f 30000.

Het blad kwam voor de oorlog tot een oplage van ongeveer 4000. Een van de eerste medewerkers met een zekere reputatie was Leo Hanekroot, die zich over de muziekrubriek ontfermde. Vanaf het tweede nummer treffen we ook Jan Engelman aan, die tot ver in 1938 bijdragen zou leveren. Het was in het daaropvolgende nummer dat het eerste artikel verscheen van de hand van Wigersma, waarin het plan Deterding werd aanbevolen, zoals ook was afgesproken. Dat gebeurde op de bekende ‘borrelpraat-manier’, dus vanuit de verdediging en met verdachtmakingen. Wigersma sprak over de hulp die eerder aan andere landen was verleend en stelt dan: ‘Nu echter Duitschland, omringd door tot de tanden gewapende landen, wier bestuurders allen de Duitsche regeering zooal niet vijandig dan toch evenmin vriendelijk gezind zijn, door wapening zich wil beschermen tegen buitenlandsche willekeur, waaronder het na den oorlog ontzettend heeft geleden, roept men moord en brand over Duitsche “kanonnen”. Toch moet ieder normaal denkend mensch begrijpen, dat inderdaad “kanonnen meer waard zijn dan boter”, zoodra de vrijheid en daarmee de welvaart van een volk op het spel staan. Men vrage daarom liever, waarvoor Frankrijk, de Kleine Entente en Rusland zich zoo zwaar bewapend hebben in een tijd, dat Duitschland machteloos was en waarom tusschen deze landen verdragen werden gesloten, die practisch tegen Duitschland en zijn voormalige bondgenooten zijn gericht? En waarom - zoo dringt zich een andere vraag op - protesteert men niet tegen, maar verleent, direct of indirect, medewerking aan inzamelingen voor een barbaarsch regiem in Spanje, dat niet wist te verhinderen, dat honderden kerken en kloosters werden vernietigd en een niet te tellen aantal geestelijken en religieuzen werd vermoord?’[56]

Het is opvallend dat deze reactionaire rimram voor Engelman geen signaal

was zijn medewerking aan het weekblad op te zeggen. Voor Johan van der Woude was het wellicht een stimulans toe te treden tot het medewerkerscorps, want op 6 februari begon hij een reeks recensies op literair gebied[57], in hetzelfde nummer waarin we een militaire verhandeling aantreffen van de luitenant-generaal b.d.H.A. Seyffardt, de man die vier jaar later Nederlandse manschappen naar het oostfront voerde en die door de illegaliteit werd geëxecuteerd.

Opvallend is dat in een van de daaropvolgende nummers Felix Augustin, die nota bene in 1933 uit Duitsland was weggegaan met zijn deels joodse vrouw Elisabeth Augustin, een artikel in *De Waag* publiceerde over de Duitse schrijver Heinrich Zillich, die op zijn zachtst gezegd omstreden genoemd mag worden vanwege zijn politieke ideeën. Augustin weet over Zillich dan ook te melden dat deze 'leiding geeft op cultureel gebied tot handhaving van het volksbewustzijn der Duitsche bevolkingsgroepen in Roemenië.'[58] In het daaropvolgende nummer stond een door Elisabeth Augustin vertaald kort verhaal van Zillich.[59] We moeten aannemen dat de redactie van *De Waag* over de achtergrond van het echtpaar Augustin niet was geïnformeerd; gezien het karakter van het blad zouden beiden zeker niet tot de kolommen zijn toegelaten. Het was overigens hun eerste en gelijk laatste bijdrage aan *De Waag*.

Johan van der Woude was de vlijtigste culturele medewerker in het jaar 1937 met artikelen over 'succesboeken', waarin hij pleit voor een produktievermindering van boeken met vijftig procent[60], over boekbesprekingen voor de radio[61], over Bordewijk[62], Constant van Wessem[63] en N.E.M. Pareau, een pseudoniem dat Johan van der Woude in *De Waag* niet wilde onthullen, maar waarvan wij weten dat Herman Scheltema zich daarachter verborg. In het gesprek met Van der Woude kwam Pareau tot uitspraken als: 'De Heer ter Braak heeft, bij zijn snedig oordeel, te weinig zelfcritiek; zijn werkkring is funest voor hem. De heer Greshoff is als een zon, die steeds ter kimme blijft; haar stralen blijven zwak en ik vrees, dat zij, na den kimboog beschreven te hebben, als middernachtzon weer verdwijnt. Wat echter mijn oordeel is over den aanmatigenden polyhistor Stuiveling kun je bevroeden; hij schijnt zijn poëtisch-statistisch bureel van de hand gedaan te hebben, en zich toe te leggen op beschrijvingen van mannen, die een of meer decennia geleden geboren ofgestorven zijn. De aether, dien hij gaarne bezigt als voertuig van zijn gekeuvel, is als het water: het golft, om het even, of er een kikvorsch of een najade in duikt.'[64]

Het is maar een greep uit de artikelen uit 1937. De jaargang werd afgesloten met een verhaal van Jan de Hartog.[65] De Hartog kon, toen hij het nummer in handen kreeg waarin zijn verhaal stond afgedrukt, ook lezen wat de correspondent van *De Waag* in Duitsland voor geweldige dingen over dat land anno 1937 te melden had, voor De Hartog overigens geen reden het blad walgend van zich af te werpen en te zweren er nimmer meer een letter in te publiceren. Een half-

jaar later stond er opnieuw een kort verhaal van hem in *De Waag*, nu over zijn lievelingsthema, het sleperswezen.[66]

Wat had die correspondent overigens over Duitsland te melden? ‘De Duitschers kunnen over het jaar 1937 in groote trekken tevreden zijn. Het was een jaar, dat zich door enorme prestaties kenmerkte,’ zo begon hij zijn verhaal.[67] Daarna volgde een vermoeiend lange lijst van die ‘prestaties’. Hij eindigt met de door Deterding al zo geliefde Winterhulp: ‘Hun Winterhulp bereikte, sedert 1933, een totale opbrengst van anderhalf milliard Mark. Hun land kende geen sociale conflicten, geen stakingen, geen onlusten. Rijker aan geld is de staat niet geworden - integendeel. *Wie de vlottende schulden thans op 80 milliard schat, is waarschijnlijk optimist. Maar er wordt gewerkt.* Er is gebrek aan geschoolde werkkrachten. Er wordt iets tot stand gebracht, dat van groote blijvende waarde is. Men vraagt zich hier niet angstig af, of alles wat werk verschaft, ook “productief” is. Boven alle productiviteit staat het *werken*. De menschen worden niet door den staat gesteund om niets te doen. Maar ze doen iets, en steunen daarmee hun staat.’[68]

De naam van de correspondent wordt ons niet onthuld. Wij weten nu dat het Max Blokzijl was. Deze later zo beruchte propagandist werd eind 1937 correspondent voor *De Waag*, zonder honorarium. Diezelfde Blokzijl was, zoals Hoyer in een brief van april 1937 al stelde, door de redactie van het *Algemeen Handelsblad*, waar hij als correspondent voor Duitsland in dienst was, al eens gekapitteld vanwege ‘zijn uitlatingen betreffende Duitschland’.[69] De lezers van *De Waag* hebben het gemerkt. Blokzijl kon zich alvast oefenen in het schrijven van propagandistische praatjes op een toon die in het deftige *Algemeen Handelsblad* als ongepast zou worden beschouwd, maar die hem in de bezettingsjaren een reputatie bezorgden als de man die ‘in het door den vijand bezette Nederlandse gebied in het openbaar (voor een zeer groot gedeelte per radio) veelvuldig propaganda heeft gevoerd, gericht op het breken van het geestelijk verzet van het Nederlandse volk tegen den vijand, op ontrouw worden van dat volk aan zijn regering en de gemeenschappelijke geallieerde zaak’[70], zoals in het naoorlogse proces dat tegen hem werd gevoerd, waarin hij tot de doodstraf werd veroordeeld, in de dagvaarding was gesteld. Dieptepunt in zijn medewerking aan *De Waag* was de introductie van het antisemitisme. Tot dan was het in *De Waag* gebleven bij de verheerlijking van nazi-Duitsland. Het lot der joden bleef angstvallig buiten beschouwing. Blokzijl brak de ban op 2 juli 1938. Zijn bijdrage is niet de moeite waard uitvoerig te behandelen. De joden zijn in de redenering van Blokzijl de schuldigen aan het antisemitisme en hij somt dan alle fabeltjes op waarmee de nationaal-socialisten hun vervolging probeerden te billijken. Profetisch werd hij toen hij stelde: ‘Er mag niet meer aan getwijfeld worden, dat het Derde Rijk zijn wil zal doorzetten en binnen enkele jaren elken jood-

schen invloed binnen de Duitsche grenzen vernietigd zal hebben, zoo radicaal als in de menschelijke geschiedenis zonder voorbeeld zal blijken.'[71] Het was de start van een radicalisering binnen *De Waag* die parallel liep aan de radicalisering binnen de nationaal-socialistische beweging in haar geheel. Want één ding moet duidelijk zijn: *De Waag* was niet langer meer een fascistisch blad; met het binnenhalen van het antisemitisme van Blokzijl, gepaard aan de bewondering voor nationaal-socialistisch Duitsland, was *De Waag* een nationaal-socialistisch weekblad geworden, al stond dat nergens officieel zo vermeld.

Ook het medewerkersbestand veranderde. De Hartog en Engelman verdwenen. Van der Woude bleef, ook ná de Duitse inval. En dan waren er de artikelen van mr.J.C. Bloem. Hij publiceerde enkele bijdragen op het gebied van literatuur, zoals bij de dood van Kloos[72] en over film, waarmee hij medewerker A. van Domburg opvolgde. Bloem bleef bij *De Waag* na het artikel van Blokzijl, en hóé. Had hij eerder vrij onschuldige Franse en Duitse films behandeld, op 23 juli 1938 besprak hij de Italiaanse propagandafilm *Het bezoek van Hitler aan Italië*.[73] Hij was een gelukkig mens: 'Deze film toont het fascistische Italië van zijn besten kant: een tucht, die nooit tot machinale discipline wordt, een massal en toch levend enthousiasme, een volk, dat zich bevrijd heeft van de wanen, die het onze lamslaan, en dat de plaats inneemt, waarop het *daardoor* recht heeft.

En hiervan afgezien - welk een meesterlijke film als film! Ik kan dit te geruster zeggen, omdat ik zonder de geringste verwachting erheen was gegaan: ik houd n.l. niets van filmjournaals en andere documentaire films. Maar deze film, die ongeveer anderhalf uur duurt, boeit bijna van het begin tot het einde. Dat ligt in de eerste plaats aan de prachtige fotografie en aan den smaak, waarmee de opnamen gekozen zijn. Maar natuurlijk ligt het niet minder aan de gebeurtenissen zelf, die aldus vereeuwigd zijn, en die de organisatoren van het bezoek van Hitler aan Italië tot de hoogste eer strekken. [...] hier werd het grootsche in zijn meest werkelijke vorm bereikt, zonder pompeusheid, echt volmaakt. Een film, die geen werkelijk Nederlander zonder jalouzie kan zien.'

Hoyer was het allemaal te bar; hij zegde zijn eindredacteurschap op en werd opgevolgd door een gepensioneerd militair van het KNIL die al kolommen lang in *De Waag* had geschreven over militaire aangelegenheden, C.C. Küpfer, die op zijn beurt een jaar later de radicalisering binnen *De Waag* ook niet meer kon volgen. Hij werd opgevolgd door mr.J. van der Hoeven, lid van de NSB. Deze zou in maart 1940 uit de redactie treden. Zijn redenen komen later aan de orde.

Wigersma maakte ook een crisis door. In de zomer van 1939 maakte hij een reis door Duitsland en hij schreef daarover aan Küpfer: 'Ik hoorde nog niemand die volkomen instemde met de rechtloze positie waarin de Joden hier gebracht zijn,' schreef hij. 'Trouwens, een expulseeren der Joden over de gehele wereld zou ook onmogelijk zijn tenzij men ze eenvoudig in massa ging vermoorden. En

men zal toch zeker van ons niet verwachten dat we daartoe ooit zouden overgaan. Zo begin-middeleeuwsch radicaal *à la* Machiavelli kunnen wij niet meer optreden. Het Christendom en onze cultuur eischen van ons menschelijke behandeling onzer medemenschen.'[74]

Het is huiveringwekkend om te zien hoe keer op keer de Nederlandse nationaal-socialisten in hun onderbewuste al rekening hielden met het allerergste en daaraan stap voor stap hun medewerking verleenden. Want Wigersma mag dan in 1939 geschrokken zijn, we zullen zien hoe hij in de bezettingstijd voor de radio een toespraak hield waarin hij zijn antisemitisme niet verbloemde. Wigersma was ook degene die verantwoordelijk was voor de in 1939 wassende stroom van berichten uit buitenlandse kranten (en we hoeven niet te gissen uit welke hoek de wind waait) waarin het zogenaamde vraagstuk der joden op een voor nationaal-socialisten welgevallige wijze werd behandeld, en voor de keuze van ingezonden brieven van *Waag*-lezers waarin de joden van zo ongeveer alles de schuld krijgen wat de lezer hinderde.

In 1939 werden de zogenaamde Waagkringen georganiseerd. Professor Van Dam, de latere secretaris-generaal, was een van de oprichters van de Amsterdamse Waagkring. Maar de belangrijkste organisator van die kringen was Tobi Goedewaagen. In deel I van deze studie is al beschreven hoe hij *De Waag* binnen nationaal-socialistisch vaarwater loodste; de ideeën die Goedewaagen in de redactievergaderingen van *De Waag* ventileerde brachten Van der Hoeven ertoe uit de redactie te treden. Dat was in maart, dezelfde maand waarin Goedewaagen het hoofdredacteurschap van Wigersma overnam, zij het dat deze wel voorzitter bleef van de stichting *De Waag*.

In *De Waag* zou Goedewaagen meermalen over de kringen schrijven en hij schuwde daarbij het propagandistische woord niet: 'Straks komen de Waagkringen weer bijeen. Waarom zoo schuw en zoo traag, Gij lezer van "de Waag"? Ge durft niet, Ge waagt niet, Ge moogt niet en Ge fluistert ons toe: "mijn gezin, mijn positie, ziet U". Maar wat denkt Ge? Denkt Ge, dat Uw gezin of Uw betrekking of Uw aanzien als een paal boven water blijven staan, als morgen maatschappelijke veranderingen zich voltrekken in ons volk en er niemand is, die ze opvangt en leiding geeft?

Straks komen de Waagkringen weer bijeen om het kader te vormen voor de komende en reeds aan de gang zijnde omwenteling.'[75]

Verder had *De Waag* in 1939 weinig schokkends te melden of het zouden de bijdragen moeten zijn van Amy Groskamp-ten Have. Ook de toetreding tot de redactie van dr.J.H. Carp, afdelingschef van de provinciale griffie van Zuid-Holland, is opmerkenswaard. In de oorlogsjaren ontwierp hij voor Mussert een plan waarop binnen de Grondwet Mussert als 'regent' zou kunnen optreden.

In het gehele jaar 1939 en de eerste maanden van 1940 had *De Waag* zich

volledig afzijdig gehouden van de wereld van het boek. Pas eind februari verschijnt er weer een boekbespreking. Marcel van de Velde (hij publiceerde ook in *De Weg* en *Groot Nederland*), een actief Vlaams collaborateur, besprak *Volk, Staat und Sendung Südafrikas* van M.R. Gerstenhauer. De toon van het boek, waarover Van de Velde lovend sprak, werd wel duidelijk uiteengezet met de toekomstvisie van Gerstenhauer, die maar één antwoord wist op de bedreiging van het blanke Zuid-Afrika[76]: 'Daartoe geeft hij de lijnen aan. Zij komen hierop nêer: samenwerking tusschen de Afrikaansche bevolking en Duitschers, tweedens het scheppen van een wet, die het huwelijk tusschen blank en zwart verbiedt, derdens (zeer belangrijk) de blanken moeten *alle* functies uitoefenen in hun maatschappij en dus geen bovenlaag vormen met de zwarten als hun slaven voor alle baantjes die hun te min lijken. Anders kan er ook geen *volksgemeenschap* groeien en alleen dan is handhaving daar tegenover den snellen aanwas van de Negers mogelijk.'

Het was ook in deze periode dat Van der Made voor de eerste maal als recensent optrad; we hebben gezien hoe fragmentarisch dat optreden in de eerste jaren is geweest. Nu is het het werk van Rauschning en via een omweg ook inleider Menno ter Braak die het bij Van der Made moeten ontgelden. Over de boeken van Rauschning (*De Nihilistische Revolutie* en *Hitler speaks*) zegt hij onder meer: 'Men kan er één van de twee dingen mee doen: het van het begin tot het einde met dichte oogen aanvaarden of het van het begin tot het eind met dichte oogen verwerpen'[77], waarmee de kaarten voor Van der Made gelijk geschud waren, ook ten aanzien van zijn eigen kritisch vermogen. Hij zou op Rauschning enkele nummers later nog tweemaal terugkomen, een aanwijzing hoe hard diens werken bij de Kameraden waren aangekomen.[78]

Opvallend is dat in het nummer van 4 april, waarin Van der Made zijn cyclus over Rauschning besluit, weer een visionair artikel staat te lezen, ditmaal van drs.P. Kooperberg, die een 'Nederlandschen Arbeidsdienst' naar Duits voorbeeld propageert. Maar, hij weet wel, dat zo'n instelling in de politieke constellatie van voor de oorlog geen haalbare zaak is. 'Een der eerste voorwaarden is daarbij: een gezaghebbende autoritaire regeering,' besluit hij zijn artikel.[79] Hij hoefde niet lang te wachten. De Duitsers vielen op 10 mei Nederland binnen. In de week daaropvolgend verscheen er geen afleving van *De Waag*. Maar weer een week later, op 23 mei, werd het masker geheel afgeworpen. Goedewaagen behandelde het lot van de geïnterneerde NSB'ers. Hun gevangenneming heeft zin gehad, stelde hij: 'Zin heeft het dat wij, de Geuzen van dezen tijd, onder alle beleedigingen ons, onze vrouwen en kinderen aangedaan, hard zijn geworden als staal, dat wij alle ons door een week humanitair geslacht ingeprente denkbeelden en gevoelens uit onze zielen heeft uitgebrand.

Zin heeft het, dat wij, afgezonderd of als een kudde vee samengeperst, stil in

ons zelf ingekeerd, alle hoop op verder leven bijwijlen verloren, zoodra wij ons de harde lessen der geschiedenis der jongste dagen in Duitschland, Spanje, Oostenrijk en Polen herinnerden.

Zin heeft het alles: wij zijn nieuwe menschen geworden!'[80]

Vrij snel daarop deed Henri Bruning zijn intrede als medewerker. Hij zou voor *De Waag* werken aan een indrukwekkend oeuvre, in omvang dan wel te verstaan. Over het algemeen waren zijn artikelen niet zozeer literair van aard, maar bevatten ze politieke en filosofische beschouwingen en wat dat betekende zullen we kunnen zien in het aan Bruning gewijde hoofdstuk. Voor nu slechts één voorbeeld. Brunings eerste artikel in de lange reeks verscheen op 20 juni 1940.[81] Hierin gaf hij een definitie van het begrip 'staat': 'Creatief naar binnen, is de staat defensief naar buiten; hij verdedigt en omringt de orde, welke de gemeenschap ten koste van haar hoogste en edelste inspanningen geschapen heeft, met het fonkelend dreigement van zijn wapenen, te land, ter zee, in de lucht. De staat is de uitdrukking van het bewustzijn, dat een inwendig geordende volksgemeenschap niet alleen macht behóeft, om zich te handhaven, doch ook een macht is, die, juist omdat zij macht is, haar vijanden heeft die geen nieuwe machtsformaties dulden.' En zo ging hij kolommen lang, nummer na nummer door.

Vlak na Henri Bruning dook ook Johan van der Woude, na lange afwezigheid, weer op in *De Waag*. Vermoedelijk beviel hem het steeds brutaler nationaal-socialistische karakter van het blad wel goed. Hij had ook een politieke mening die er niet om loog. Begin juli meende hij dat de lezers van *De Waag* moesten weten wat hij vond van de oorlogsdagen 10 tot 15 mei 1940. Hij wond er geen doekjes om: 'De Nederlandsche soldaat heeft zich, meer nog dan de burgerbevolking in den nu voorbij zijnden vijf-daagschen oorlog, met de op til zijnde veranderingen vertrouwd kunnen maken; hiermede is hij de anderen een stap vooruit. Hij heeft veel geleerd toen hij de wapens opnam: zichzelf te zijn en respect te hebben voor zichzelf; hij heeft meer geleerd toen hij de wapens neerlegde: dat de praatgrage futilisten hem welhaast zijn zelfrespect zouden hebben ontnomen, en dat het onherroepelijk bergafwaarts was gegaan met volk en land, wanneer deze vijfdaagsche oorlog ons was voorbij gegaan.

Dit moge een harde conclusie zijn, zij leidde tot het besef dat ons volk een groot verleden heeft en een toekomst *kan* hebben. Het moge met de grage praters gaan zooals met Batavus Droogstoppel: Stik in futiliteit en verdwijn!'[82]

Het antisemitische element in *De Waag* kwam steeds brutaler naar boven. Soms verholen, zoals in een artikel van Pyke Koch, waarin hij het werk van Willink 'naar den geest door en door on-democratisch, anti-parlementair!'[83] noemt en dan vervolgt: 'Van Carel Willink schreef niet lang geleden de Joodsche recensent aan "Het Volk" dat zijn werk van een soort was, dat waarschijnlijk bij

onze Oosterburen nogal in den smaak zou vallen. Wellicht was dit toen als een blaam bedoeld... de democratie ruikt waarlijk heel vlug, wáár ze bestreden wordt, al geschiedt dit nóg zoo in abstracto!'

Het was geheel in de lijn van de politiek die Goedewaagen voor *De Waag* had uitgestippeld. Het 'vraagstuk der joden' kon in *De Waag* 'aan de orde komen, mits het maar niet fel wordt behandeld (een beetje felheid kan geen kwaad',[84] schreef hij enkele weken na de capitulatie. Een maand later was hij al feller. Hij vond toen dat 'men tegen dit gevaarlijke element in iedere samenleving zeer krachtig en drastisch zal moeten gaan optreden, ook hier'.[85]

Goedewaagen was inmiddels opgevolgd als hoofdredacteur door mr.A.F. Zwaardemaker (Goedewaagen werd, zoals in deel I gezegd, tot hogere plichten geroepen). Zwaardemaker zou tot medio 1941 hoofdredacteur blijven. De vervanging van Goedewaagen door Zwaardemaker had nog een andere achtergrond: Goedewaagen had zich bij de NSB aangemeld en binnen het bestuur van de Stichting De Waag wilde men zich nog bij lange niet binden aan exclusief de NSB. Zwaardemaker was een aanhanger van het idee dat naar een grote volksbeweging gestreefd moest worden.

Hij liet dat duidelijk merken in het openingsartikel van *De Waag* van 26 september. Daarin richtte hij zich tot alle 'groepen, waarin de Nederlanders die streven naar een autoritair staatsbestel, naar nationale opleving, naar een economischen opbouw in den nieuwen zin zich verenigden, kortom allen groepen, die een nationalen en socialistischen of nationaal-socialistischen maatschappij en staatsvorm zoeken te bereiken'.[86] 'Wanneer de leiders elkander weten te vinden, en dat van harte, zooals hun Nederlandsche plicht van hen eischt,' besloot hij zijn artikel, 'dan volgt de menigte vanzelf en komt voor de partijleiders van gisteren automatisch het uur der retraite.' En dan 'zouden zij niet langer elkander verketteren en beschimpen, doch de handen ineenslaan om ons land thans in de laatste ure te verlossen van de pest der verdeeldheid'.

Zwaardemaker wist maar al te goed dat geen enkele samenwerking tot succes zou leiden als Mussert daarin een rol moest spelen. Mussert, die nog droomde van een leidersrol in Nederland, zou te hoge eisen stellen en de vertegenwoordigers van de andere groeperingen (Nationaal Front, Nederlandse Unie, Nationaal Herstel) zouden onoverkomelijke bezwaren hebben tegen een man die in korte tijd voor het overgrote deel van de Nederlandse bevolking het symbool van collaboratie was geworden.

Zwaardemaker zou op 3 oktober laten zien welke oplossing hij voor dit probleem had gevonden. *De Waag* liet Mussert in de meest respectvolle bewoordingen vallen als een baksteen. L. Picard zou het karwei klaren. De titel boven zijn stuk (dat hij overigens niet met zijn naam ondertekende) was al veelbetekenend genoeg: 'Ir. Mussert en de eenheid van ons volk'.[87] 'Mussert is een goed Neder-

lander,' viel Picard bijna onmiddellijk met de deur in huis. 'Maar is hij ook de Nederlander, die het noodige talent, de noodige overtuigende kracht bezit, om dit volk tot eenheid, tot ware eendracht te brengen?' Picard wist het wel: 'In alle oprechtheid moeten wij antwoorden: neen. Mussert kan bij dit werk zeer veel nuttige diensten bijdragen. De door hem geleide beweging kan als een goed ferment blijven werken. Om als de eenige, allen bezielende leider op te treden is hij echter niet de geschikte man.' Het artikel besloot met de oproep tot eenheid, iets waaraan Zwaardemaker en anderen binnen *De Waag* in die periode nog hechtten. En weer werd Mussert gelijk Brutus geprezen: 'Mussert is wellicht een van de besten. Alles zou echter misloopen als men hem een taak opdroeg, waartoe het onmisbare genie hem ontbreekt.'

De grootste grief van Picard cum suis was de zeldzame klungeligheid waarmee Mussert zich naar buiten toe presenteerde. Voor de oorlog had hij al het befaamde interview gegeven, waarin hij zei met gekruiste armen een Duitse inval af te wachten. Dat werd hem door de nationaal denkende Nederlandse nationaal-socialisten tot het einde van zijn dagen nagedragen. En vlak voordat Picard zijn artikel schreef, publiceerde Mussert in *Volk en Vaderland* een artikel waarin hij memoreerde dat in Rotterdam in 1937 NSB-leden ondanks de gevoelige verkiezingsnederlaag van de NSB de straat op gingen om de 'overwinning' te vieren. Mussert schreef: 'Wat hadden zij gewonnen? De ketenen van onderdrukking en slavernij hadden zij zelf nog eens extra aangehaald en voor mij stond vast hetgeen ik den volgenden dag in "Volk en Vaderland" schreef, dat harde slagen dit volk zouden moeten treffen voor het uit een roes tot de werkelijkheid zou terugkeeren. Welnu, de harde slagen zijn gekomen en het was Rotterdam, die de hardste kreeg.'[88]

Het was weinig smaakvol van Mussert om het bombardement op Rotterdam op deze wijze in zijn artikel te gebruiken en het zou hem nog meer isoleren.

Een week na het artikel van Picard zou dr.J.H. Carp ostentatief de redactie van *De Waag* verlaten, waarbij hij daarvoor de schuld gaf aan het artikel van Zwaardemaker van 26 september. Op zijn beurt zou J.H. Scheps in de brochure *Ingenieur Anton Mussert door 'De Waag' gewogen* de hele rel tussen NSB en het blad breeduit bespreken, zodat ook niet-nationaal-socialisten kennis konden nemen van de interne strijd.

Professor D.H. Westra, voorzitter van de *Stichting De Waag*, probeerde intussen gesprekken op gang te brengen tussen de verschillende partijen. Daartoe benaderde hij een van de leden van het driemanschap van de Nederlandsche Unie, Linthorst Homan, maar deze weigerde elk gesprek met Mussert en niet lang daarna werd duidelijk dat de Nederlandsche Unie sowieso geen gesprek, laat staan samenwerking met de NSB wilde. De aanval op Mussert was achteraf gezien dus niet nodig geweest. Het leidde wel tot een verwijdering tussen *De Waag*

en de NSB en daarin kunnen we een van de oorzaken zien van de weg die *De Waag* insloeg richting SS.

Twee weken later was er in *De Waag* een inlegvel gevoegd, behelzende een radioredevoering die Wigersma op 8 oktober voor de Avro-radio had gehouden, getiteld *De geest van onzen tijd*. Ook hier is het weer het begrip ‘eenheid’ dat de boventoon voert. In de rede kon ook Wigersma het niet nalaten een antisemitisch duitje in de zak te doen, zij het dat hij poogde een begripvolle toon aan te slaan: ‘Het is b.v. een kenmerk van het Joodsche volk, dat het de kwellingen, die het in den loop der eeuwen heeft ondervonden, niet *wil* vergeten, ja deze juist koestert. Daardoor maakt het zichzelf echter als scheppend volk, als een eigen staat en een eigen cultuur vormende natie, onmogelijk en is het gedoemd zijn zwervend bestaan te bestendigen.’

De twintigduizend gulden boete en het verlies van kiesrecht waartoe Wigersma na de oorlog werd veroordeeld, was wel terecht.

Volgens Verkijk had de NSB toen Wigersma zijn radiotoespraak hield haar eigen ‘Nationale Omroep’ nog niet opgericht.[89] Dat is onjuist. De omroep was al op 20 juni 1940 opgericht, maar tot een uitzending zou het niet komen. Hij kreeg overigens kantoorruimte in de burelen van *De Waag*, zo hecht waren de verbindingen. Maar ondanks het feit dat de ‘Nationale Omroep’ tienduizend leden wist te registreren, moest men begin 1941 het plan laten varen en werd de NSB-omroep opgeheven.

Wigersma moet door al deze mislukkingen verbitterd zijn geraakt. In ieder geval nam hij eind november definitief afscheid van *De Waag*. Hij kreeg gelegenheid in de kolommen van het weekblad zijn redenen uiteen te zetten: ‘Thans geldt aan beide zijden het “Wie niet vóór mij is, is tégen mij”, omdat beide zich gedreven voelen door den tijdgeest, de eene zijde door dien van het *verleden*, de andere door dien van *de toekomst*. En hoewel alle twee uit het zich in zichzelf onderscheidende *heden* voortkomen, wordt juist dit door beide verwaarloosd, 't zij ter wille van de door het voorgeslacht overgedragen traditie of den z.g. “zonnigen tijd” van het verleden, 't zij ter wille van het voorgestelde heil van het nageslacht. Dat het echter altijd en uitsluitend gaat om het worden van een eeuwig anders heden, waarin voor- én nageslacht, traditie én heilstaat, het gewordene én het wordende elkander doordringen, dat willen de uitersten, die in tijden van geestelijke revolutie naar voren komen, niet aannemen.’[90] Duidelijk was Wigersma niet in zijn formulering, maar één ding wisten de lezers van *De Waag*: hij haakte af en daarmee was een van de weinige matigende krachten binnen de redactie verdwenen, waardoor de radicalisering nog meer mogelijkheden kreeg.

En week later bleek dat al, toen *De Waag* heftig uitviel naar studenten die hadden geprotesteerd tegen het ontslag van joodse hoogleraren.[91] Ook Zwaardemaker viel de studenten in een hoofdartikel aan waarbij hij onder meer

schreef: 'Ten slotte ware het wenschelijk geweest, dat de studentenwereld er zich rekenschap van hadde gegeven, dat juist Joodsche hoogleeraren, in het bijzonder die in de rechtswetenschap - wij noemen slechts Oppenheim met name - voor een groot deel de verantwoordelijkheid dragen voor de verwording der regeerkracht in Nederland.'[92]

De Waag ging het jaar 1941 in met ongeveer drieduizend abonnees. Veel adverteerders waren er niet, nog geen pagina totaal per nummer. Het DVK moest in januari 1941 dan ook bijspringen met een subsidie van f 25000. De erfgenamen van Deterding waren onbereikbaar geworden voor subsidieverzoeken, als ze er al op zouden zijn ingegaan.[93] Het bleef kwakkelen met *De Waag*, zowel wat het aantal abonnementen als de losse verkoop betreft. Bij De Jong kunnen we lezen hoe de losse verkoop van *De Waag* was in vergelijking met die van andere bladen. De NSB had een winkel in de Kalverstraat, waarvan de cijfers van de losse verkoop van bladen over mei 1941 bewaard zijn gebleven en die door De Jong zijn verzameld: 'Van de totale omzet, f 323 was f 172 afkomstig van de verkoop van 860 exemplaren van het Duitse geïllustreerde weekblad *Signal*. Van de *Völkischer Beobachter* werd daarentegen in die maand geen enkel exemplaar verkocht, de *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* bracht het tot 19 verkochte exemplaren, *Volk en Vaderland* tot 208 (retour: 20), *Het Nationale Dagblad* tot 143 (retour: 323), *De Waag* tot 30 (retour: 20), *De Misthoorn* tot 164 (retour: 311), *Der Stürmer* tot 4 (retour: 16), *Das Reich* tot 67 (retour: 6), *De Zwarte Soldaat* (het weekblad van de WA) tot 26 (retour: 176). De omzet in de winkel was twee jaar later, in april '43, gedaald tot bijna een vijfde van mei '41.'[94]

Wat de letteren betreft, bleef het tobben in *De Waag*. Begin 1941 dook een nieuwe ster op: Joh. E. Redeker, die een lang betoog hield over individualisme, zo warrig van toon dat geen *Waag*-lezer aan het slot zal hebben geweten wat Redeker nu werkelijk vond.[95]

Pyke Koch kon niet nalaten om in *De Waag* zijn steeds brutaler antisemitisme te ventileren. In een verhandeling over kunstenaars en samenleving gebruikt hij het begrip 'ouderwetsisme', waaraan hij de volgende noot koppelde: 'In deze richting wijst bijvoorbeeld, zij het nog zo vaaglijk, de huidige voorliefde voor sommige ouderwetsche, in onbruik geraakte woorden als b.v. gilde, welks hernieuwd gebruik voortkomt uit een afkeer tegen het hedendaagsche woord vakbond of vakvereeniging, daar aan dit woord de atmospheer kleeft van de door Joden gemanipuleerde z.g. internationaal georiënteerde marxistische werknemersorganisaties.'[96]

In november 1940 was een nummer verschenen van *Die Weltliteratur*[97] waarin Nico de Haas zijn licht liet schijnen op de romanliteratuur in Nederland. Hans Klomp, alias Mien Proost, bestuurder van het Letterengilde, en een van de gematigder figuren onder de nationaal-socialistische literatoren was veront-

waardigd en daarvan maakte hij in *De Waag* op niet mis te verstane wijze melding. De banden tussen de literatoren van *De Waag* en van het latere *Groot Nederland* (waartoe Nico de Haas behoorde) waren duidelijk nog niet hecht. We laten een tamelijk uitvoerig citaat van Klomp volgen, omdat het veel verhaalt van de opvattingen van De Haas over de Nederlandse romankunst, de opvattingen van het gematigder deel der nationaal-socialisten als Klomp en de wijze waarop de Kameraden onderling elkaar te lijf gingen: 'De algemeene opmerkingen, die Nico de Haas over de Nederlandsche literatuur maakt, o.a. verwijt hij haar, dat zij te Fransch georiënteerd is, (misschien is het de heer De Haas niet onbekend, dat boven de ingangspoort van de geheele moderne Europeesche literatuur enkele onsterfelijke Fransche namen gebeiteld zijn) geven er van blijk, dat hij literatuur dan slechts belangrijk begint te vinden, wanneer zij maar "bodenverbunden" is. Het verwondert ons dan ook niet, dat hij op zijn speurtocht naar groote Nederlandsche romanschrijvers vooral naar degenen zoekt, die op dat gebied iets hebben gepresteerd. Maar merkwaardigerwijze vergeet hij daarbij een aantal namen, die toch als vanzelf iedereen in het geheugen zouden schieten, die over dit onderwerp zijn licht laat schijnen. Het allervreemdste is echter, dat bijna de helft van het artikel in beslag wordt genomen door een aanbeveling om het "Volksche" boek "Dr. Vlimmen" van Mr.F.Roothaert te vertalen in het Duitsch. Dat is toch zoo'n meesterwerk! De heer De Haas kan geen geestdrift genoeg leveren om dit zijn Duitsche lezers duidelijk te maken. Op de Nederlanders die in hun literatuur van de laatste twintig jaren thuis zijn, maakt het echter een bevreemdenden indruk, ongeveer gelijk aan dien, welke zou ontstaan wanneer men hun zou komen vertellen, dat Hans Fallada zulk een geniaal schrijver is.

Het feit dat in het artikel van Nico de Haas de volgende namen zelfs niet worden genoemd, mag een idee geven van de voorlichting, welke deze auteur aan het buitenland geeft over Nederlandsche romankunst: Slauerhoff, Marsman, Coolen, Kuyle, Van Randwijk, Crone, Bep Vuyk, Van Wessem, ontbreken op het appèl. Van Bordewijk, de schrijver van een aantal werken, die bepalend zijn voor de huidige vaderlandsche literatuur, en die de auteur is van de eerste Nederlandsche "fascistische" roman, n.l. "Bint" wordt gezegd, dat hij wel eenige bekendheid geniet. De toon van de geheele bijdrage is zoo, dat de Duitsche lezer wel moet gaan gelooven, dat de beoefenaars van de literatuur in Nederland een stelletje geborneerde democraten zijn, dat nooit iets heeft begrepen van de problemen, welke met volk en kunst zijn verbonden.

Onaangenaam doet het ook aan, dat de schrijver met geen woord melding maakt van den hevigen strijd, die hier in Nederland jarenlang in de door hem zoo versmade literaire kringen is gevoerd tusschen de voor- en tegenstanders van "het nieuwe". De nieuwe orde en de nieuwe ideeën hadden onder de literatoren verwoede, eerlijke en niet te onderschatten tegenstanders. Wie over de

Nederlandsche romankunst schrijft, zonder te vermelden de rol, die, bijvoorbeeld, Ter Braak en Du Perron én als creatieve kunstenaars én als critici hebben gespeeld, en zonder gewag te maken van den tegenstand, dien zij hebben ontmoet, doet beter zich met iets anders te occupeeren. Met folklore of zoo iets.'[98]

De laatste sneer in de richting van De Haas, die veel tijd en energie stak in volkskunst en folklore, stond ook in de overdruk die van het artikel werd gemaakt. Zo belangrijk vond de redactie van *De Waag* de aanval van Klomp op De Haas. Merkwaardig is wel dat onder het artikel van Klomp al stond: '[op] verzoek van verschillende lezers berichten wij, dat van het in dit nummer voorkomende artikel: WIJZEN VAN VOORLICHTING door *H. Klomp* tegen kostenden prijs overdrukken te verkrijgen zijn.' Waar die lezers op voorhand de informatie over de inhoud van het artikel vandaan hadden, blijft een raadsel.

Een reactie van Nico de Haas kon niet uitblijven. Hij koos daarvoor *Het Volk* van 14 februari, met een artikel van zo'n laag allooi, dat Klomp in *De Waag* nog vriendelijk bleef door te stellen: 'Het nieuwe artikel van den heer De Haas is geschreven in den bekenden mannentaaltoon, welke meestal wordt aangeslagen wanneer men de argumenten van de tegenpartij verzwijgt en insinuaties van noode heeft om zijn gelijk te bewijzen.'[99]

Opvallend in het eerste artikel van Klomp is de aandacht die hij besteedde aan Ter Braak en Du Perron; het schaadde hem kennelijk niet, want ingaande 8 mei 1941 werd hij waarnemend hoofdredacteur. Een week ná zijn artikel publiceerde Bruning een stuk over een bloemlezing van W.L.M.E. van Leeuwen en in zijn opsomming van belangrijke auteurs ná de mannen van Tachtig treffen we Henriëtte Roland Holst, Boutens, A. Roland Holst, Bloem, Nijhoff, Marsman, Slauerhoff en Vestdijk aan.[100] Bruning begreep de richting der nationaal-socialisten dan ook beter.

Toch zal Klomp te gematigd zijn bevonden voor *De Waag* (te lícht is onwaarschijnlijk, hij had meer in zijn mars dan het gros der nationaal-socialisten). Toen op 8 augustus 1941 Zwaardemaker als hoofdredacteur verdween, volgde Klomp hem niet op. Integendeel: hij verdween tegelijk van het toneel. De machtswisseling was een gevolg van de aanhoudende tekorten op de exploitatie van het weekblad. Rost van Tonningen kreeg daardoor de kans de macht naar zich toe te trekken. Hij stelde drs.W. Goedhuys, ook al hoofdredacteur van de bladen van *De Arbeiderspers*, als hoofdredacteur van *De Waag* aan. En als president van de Nederlandsche Bank wendde hij zijn invloed aan dat het Departement voor bijzondere economische zaken *De Waag* financieel ondersteunde. We zullen nog zien dat dat bijna tot het einde toe gebeurde.

Onmiddellijk na de indiensttreding van Goedhuys startte Hendrik Lindt een muziekrubriek. Lindt was muziekrecensent bij *Het Volk*. Hij publiceerde in de jaren dertig vier romans, *De donkere hemelvaart* in 1932, *Kringen in het water*

in 1934, *Wij ruilen van vrouw*, eveneens in 1934 en *De laatste tocht van kapitein Symon den danser* in 1937. Zijn romans werden door de serieuze literaire kritiek volledig genegeerd. Het zal wellicht rancune zijn geweest dat Lindt in 1940 lid werd van de NSB, om niet lang daarna toe te treden tot de Germaanse SS. Lindt zou zijn werkzaamheden voor *De Waag* blijven combineren met die voor *Het Volk*, waarvan hij in 1942 zelfs waarnemend hoofdredacteur werd, en toen Goedhuys in 1943 als hoofdredacteur van *Het Volk* verdween, volgde Lindt hem op.

Volgen we Frank van den Bogaard over Lindt: 'Op cultureel gebied ontwikkelde hij zich in *De waag* tot een van de meest gezaghebbende muziekverslaggevers. In juni 1944 werd hij door Seyss-Inquart als bekwaamste op dit terrein bij de tachtigste verjaardag van Richard Strauss naar Wenen afgevaardigd. In de wereld van de musici kende men hem als een compagnon van de befaamde componist Jan van Gilse, met wie hij in de jaren 1938-1940 de opera *Thijl* had vervaardigd.'[101]

Waarom is Hendrik Lindt interessant te vermelden? Omdat we hem nog tegen zullen komen als een belangrijke man binnen *Groot Nederland*, een blad waarmee *De Waag* de banden steeds nauwer aanhaalde. In 1943 was het redactiesecretariaat van beide bladen in hetzelfde pand aan het Hekelveld gevestigd. *De Waag* ging er het eerste heen, op 15 augustus 1941 zoals het blad zelf meldde.

Niet lang nadat Hendrik Lindt voor *De Waag* ging werken, komen we ook Sybren Modderman tegen met een veelbetekenende reportage over Duitsers die zich in Polen vestigen.[102] Ook Modderman was gelieerd aan *Groot Nederland*. Goedhuys had de in 1908 geboren student letteren in het Dietsch Studentenverbond leren kennen. Modderman volgde Goedhuys naar *De Arbeiderspers* op verzoek van Rost van Tonningen. Ook Modderman was SS-lid. Met Lindt, Goedhuys en Modderman kreeg Rost van Tonningen steeds meer greep op *De Waag*, dat hij dichter bij de SS en verder af van de NSB wilde brengen. Modderman was in *De Waag* in de beginfase vooral gespecialiseerd in reportages vanuit de bezette gebieden in Oost-Europa, een terrein waar ook Goedhuys belangstelling voor had.

De Waag had het roer omgegooid. In oktober 1941 was de gematigde Hans Klomp reeds verdwenen terwijl Nico de Haas, enkele maanden eerder zo bespot, met de zo gehoonde folklore *De Waag* was binnengetreden.[103] Ook, het klinkt eentonig, De Haas vinden we bij *Groot Nederland* terug.

Eveneens aangesloten bij de SS, al zou hij nimmer tot de kolommen van *Groot Nederland* worden toegelaten, was Max Wolters, die door Van der Made fel werd aangevallen op het peil van zijn kritieken, reden vermoedelijk van zijn absentie in *Groot Nederland*, dat vooral door Van der Made werd beheerst. Een

staaltje van zijn kritisch vernuft treffen we eind 1941 aan in *De Waag* als Wolters mokkend tekeergaat tegen de 'intellectuelen' onder de critici, die geen positief oordeel hebben over de 'vertellers' onder de auteurs: 'En toch zijn juist onder die eenvoudige vertellers mannen te vinden die het gehele volk iets te geven hebben. En vaak - gelukkig! - ondanks de dictatuur der dichters-critici, reeds veel gegeven hebben. Want zij hanteerden wel niet zelve het poëtische en internationale critici-jargon, maar zij wisten te vinden den weg naar het hart van het volk. Of de voorlichting van de groote pers en van het litteraire handboek hen niet bescheen, deed er voor hen en ook voor hun oplage weinig meer toe. Van hen noemen wij hier als voorbeelden Anne de Vries, Reinder Brolsma (pas thans geëerd met een prijs), Theo Thijssen en Cor Bruyn.

Opmerkenswaardig bij alle vier, typeerend door de tegenstelling ook voor de dichter-critici, die aan hen hun rechtmatige plaats in de Nederlandsche litteratuur niet inruimden en die zelve typische groote stads-verschijningen waren, is de sterke verbondenheid met land en volk. Wat dan in het internationale jargon van de dichterdictatuur "provincialisme" mag zijn genoemd.

Nog een tweede tegenstelling valt op. De meeste dichter-critici komen uit intellectualistische sferen. Middelbare school is al het minste, hoogeschool is gewoon. De meeste schrijvers uit de hier tegenover gezette groep komen van de lagere school: drie van de vier genoemde zijn zelfs schoolmeesters.

Beide milieu's zijn normatief voor de schrijverij.

Daar wordt geleerd gedoceerd en direct voor de litteratuurgeschiedenis gedicht, hier wordt verteld, zoo eenvoudig en hartelijk verteld, dat zelfs een kind het begrijpen kan.'[104]

Dit zal het 'volksche' zijn wat Wolters in al zijn stukken zo graag propageerde, een interpretatie van dit begrip, waar Jan van der Made zich later in dezelfde *De Waag* zo fel tegen kantte.

In de laatste maanden van 1941 en de eerste maand van 1942 zou Albert Kuyle korte tijd de literaire gelederen van *De Waag* versterken. Over de inhoud van zijn artikelen meer in het aan hem gewijde hoofdstuk.

Het laatste nummer van *De Waag* in 1941 liet in feite de definitieve buiging zien voor de SS-idealen. De rassendeskundige van de SS, J.C. Nachenius, illustreert dit het best. Een jaar eerder, in het kerstnummer van *De Waag*, lardeerde dr.J. Smit zijn artikel nog met begrippen als 'vrede des harten', 'de snaren over het groote hart der menschheid', 'God' en 'Christus'.[105] Bij Nachenius niets van dat al: 'Maar nu is het wendetijd - ook hier. En het is alsof wij voelen, dat het cosmische gebeuren van winterzonnewende voor ons een zeer bijzondere beteekenis heeft gekregen, een symbolische beteekenis. Het is ons, alsof winterzonnewende, alsof het telkenjare nieuw geboren licht ons waarborg is voor de eeuwig zich vernieuwende kracht van ons ras, dat van wende tot wende zich vernieuwt,

zich bezint, met verjongde kracht nieuwe tijden tegengaat. Daarom spreken wij zoo gaarne van Zonnewende, en daarom ontkomt het midwinterfeest ook niet den greep van de wende van dezen tijd, want die wende komt van binnen uit, hij is geboren uit onzen overgeërfden aard, en dat wil ten slotte niets anders zeggen, dan: uit ons ras.'[106]

En voor de eerste maal duikt Kettmann op in *De Waag*. Hij heeft een kerstgedicht van het front meegenomen, waarin de SS-idealen weerklinken. Bovendien komt het Oostfront in de kolommen van *De Waag* en ook in dit gedicht, steeds onstuitbaarder aan bod:

Met Kerstmis thuis[107]

De sneeuw dekt huis en hof en stallen toe
de kaarsen branden onder oude balken
en wank'le schemer vraagt: zal straks doodmoe
de zoon hier zitten, leeg en vreemd na 't zwalken?

De boer hoort voor den drempel voetgestamp
- het jong komt thuis! Daar staat hij onbehouwen
en moeder ziet als door een vochte damp
zijn oogen als twee hooge sterren blauwen

De woorde, kalm en karig uit hun mond
verkruim' len - lévend waar de kaarsen branden,
bezint zich elk op wat hun bloed verbond
en wat gekerfd staat in hun harde handen.

Tenmidden van het drietal oud're broers
denkt hij aan 't Oostfront en zijn kameraden:
een onrust blijft, al is 't hier goed en boersch,
als had hij hèn met dit verlof verraden...

Zijn vader rookt een pijp, zijn moeder leest, -
hij ziet zijn zuster langs de tafel zwieren
met warme appelkoek - het is toch féést!
Maar ver-weg hoort hij de granaten gieren.

Hij lacht hen toe, maar tracht het roode mes,
dat geen van allen ziet, in droom te grijpen
- zoo leeft hij thuis en tóch bij de SS,
die hem in 't oorlogsjaar tot man deed rijpen.

Zoals eerder opgemerkt begon Jan van der Made op 11 februari 1942 een serie artikelen onder de noemer 'De Schrijver en zijn tijd'. Van der Made behoorde tot die nationaal-socialisten met een ogenschijnlijk fatsoenlijke uitstraling. In wezen de SS-richting toegedaan, ademden zijn artikelen een fatsoen uit, dat de niet-nationaal-socialistische lezers zand in de ogen moest strooien. Want nog steeds heerste er rond *De Waag* een sfeer, zoals die door De Jong is genoteerd uit een brief van 28 oktober 1940 van ene J.M. aan D.H. Westra: '"Negentig procent" van de in commerciële kringen vooraanstaande Rotterdammers beschouwden, schreef een hunner oktober 1940 aan Westra, "de *Waag*-mensen... als NSB'ers in smoking, dus minder gevaarlijk dan echte NSB'ers."'[108]

In 1942 nam het aantal advertenties, met name van kleine middenstanders die in de lezers van *De Waag* een potentieel koperspubliek zagen, snel toe. Bakkers, couturiers, lijstenmakers, bontwerkers, fotohandelaren, wasserijen, boekbinders en huisschilders plaatsten hun annonces, onder wie een groot aantal in hun hoedanigheid van 'Verwalter' van oorspronkelijk joodse bedrijven. En ook in 1942 tracht *De Waag*, zoals zij al eerder had gedaan, Mussert op geraffineerde wijze in diskrediet te brengen bij een groter publiek. Hoe? Op 20 juni 1942 hadden zich drieduizend NSB'ers verzameld in het voetbalstadion van DOS in Utrecht. Daar legden ze de volgende eed af: 'Ik zweer de leider van de Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland, Anton Mussert, trouw tot in den dood. Zo waarlijk helpe mij God almachtig.' Van Geelkerken, Musserts plaatsvervanger, meldde tijdens die bijeenkomst dat Mussert zélf een halfjaar eerder al trouw gezworen had aan Hitler. 'Het feit van Musserts eedsaflegging mocht overigens niet in de pers vermeld worden - vermoedelijk veronderstelde Seyss-Inquart dat de publieke opinie zich in versterkte mate zowel tegen de bezetter als tegen de NSB zou keren indien men vernam dat de Nederlander Mussert, leider van de enig toegelaten politieke partij, trouw gezworen had aan het Duitse staatshoofd.'[109] Toch zou *De Waag* dit feit wél, als enige, melden. Op de voorpagina nota bene. Brenger van dit nieuws was Goedhuys: 'Eén lot verbindt de Germaansche volken van Europa,' schreef hij, 'één lot en één Führer. De daad van Mussert, toen hij in December 1941 te Berlijn onverbrekelijk trouw beloofde en verbondenheid op leven en dood aan den Führer beteekende de bewuste bezegeling van deze thans reeds historisch gegroeide verhouding. Het was een daad, die voortsproot uit een zuivere aanvoeling der innerlijke verhoudingen en uit een diep verantwoordelijkheidsgevoel jegens het Nederlandsche volk, ver utigaand boven dat voor de nationaal-socialistische beweging alleen. Eerst in later toekomst zal het Nederlandsche volk, dat gemeenlijk zoo weinig zin voor historische oogenblikken heeft getoond, de ware beteekenis en de verre strekking van dit alles verstaan.'[110]

Vermoedelijk begrepen veel Nederlanders werkelijk de strekking en beteke-

nis van deze eed en dat was nu precies de reden waarom Seyss-Inquart deze gebeurtenissen buiten de pers wilde houden. De Jong meent met mevrouw Fraenkel-Verkade[111] dat het Rost van Tonningen is geweest die zijn satraap bij *De Arbeiderspers*, Goedhuys, ingefluisterd heeft de mededeling wél te plaatsen, zij het dat hij niet 'enkele weken' wachtte, zoals De Jong meldt, maar onmiddellijk in het nummer van *De Waag* volgend op de gebeurtenis in het Utrechtse stadion. De reden? Tweeërlei. Allereerst de gefrustreerdheid van Rost van Tonningen, die had gehoopt de werkelijke leider der Nederlandse nationaal-socialisten te worden en moest toezien dat hem de macht steeds meer ontglipte. Alleen door Mussert het politieke woud in te sturen, meende hij nog een kans te maken. Ten tweede de eerder gememoreerde toenemende animositeit tussen NSB en SS. Het geeft de sfeer aan tussen de Kameraden onderling.

Maar ook binnen de literatuur van de Nieuwe Orde was het van tijd tot tijd oorlog. Van der Made, we zagen het eerder, was daar nu en dan het middelpunt van. In mei 1942 publiceerde hij een herdenkingsartikel, gewijd aan Marsman.[112] Hij memoreerde dat een eerdere herdenking van Marsman van nationaal-socialistische zijde het verwijt van 'geestelijke zeeroof' nagedragen kreeg. Van der Made verwierp dat verwijt: 'In zijn laatste gedicht, de zee, is er dan het besef gekomen van wat het Christendom voor deze germaansche wereld beteekend heeft, hetzelfde besef, waarop velen onzer thans staan, hetzelfde besef, dat pas nog in het artikel van Kurt Laub in "Strom" werd vertegenwoordigd:

> zoolang de europeesche wereld leeft
> en, bloedend, droomt den roekeloozen droom
> waarin het kruishout als een wijnstok rankt,
> ruischt hier de bron, zweeft boven deze zee
> het lichten van den creatieven geest.

Wie deze kunst als van vóór onzen tijd, als individualisme zonder meer ofdergelijke mooie dingen wil afdoen, die beseft niets van de waarden, die wezenlijk volksch, wezenlijk rassisch, zijn. Marsman was een kind van zijn tijd. Dat zijn wij allen. Alleen een enkele begenadigde als Holst vermag zoo af te wijzen, zichzelf zoo weinig te laten besmeuren, vermag buiten zijn kunst de walging om het heden af te doen en in zijn kunst een beter mensch te zijn. Maar Marsman was een held, een eenzame, die onherroepelijk ruimte schiep, een mensch die streed met de krachten, waardoor hij verscheurd werd. En daarom, om deze diep-Germaansche noblesse, zien ook wij in hem een groote figuur - een dergenen, die mede dit volk opheffen kunnen.

Dat is geen geestelijke zeeroof.

Het is slechts eerbied voor het eigene.'

Rudolf Steinmetz was het met deze uitgekiende poging om Marsman in te lijven niet eens, zoals hij een week later in *Nederland* stelde.[113] Hij beschouwde Marsman, ondanks de pogingen van Van der Made, als een voorbeeld van individualisme en hij vond dat, hoewel de nationaal-socialistische literatuur weinig van betekenis had voortgebracht, het geen zin had daarom op zoek te gaan naar 'surrogaat'.

Rudolf Steinmetz, geboren in 1900, zoon van de socioloog S.R. Steinmetz, had een groot deel van zijn leven in Duitsland doorgebracht, waar hij in contact was gekomen met de kring van dichters rond Stefan George. Hij voelde zich snel aangetrokken tot het nationaal-socialisme, wat in 1933 al resulteerde in een brochure *Over het Duitsche Nationaal-socialisme. Een poging tot verklaring van Nederlandsche zijde*. Een tijdlang stond hij daarna kritischer tegenover het nationaal-socialisme, met name tegenover zijn rassenleer. Hij vertrok in 1938 naar Amerika, vanwaar hij artikelen schreef voor zowel *Het Vaderland* als de NRC. Hij keerde naar Nederland terug, waar hij lid werd van de NSB. In de bezettingsjaren dreef hij steeds meer in de richting van de SS. Hij schreef een serie 'Niederländische Betrachtungen' in de *Deutsche Wochenzeitung für die Niederlande*. Voor het maandblad *Nederland* hield hij zich voornamelijk bezig met literatuur. In 1942 werd hij redacteur van het blad.

Steinmetz was een man om serieus te nemen en dat deed Van der Made dan ook. Eind juli schreef hij[114]: 'De heer Steinmetz noodigt mij min of meer uit, elders te gaan zoeken, want hier is het niet. Hij heeft het over nationale armoede, die mij ertoe zou brengen, naar surrogaat om te zien om toch met iets voor den dag te kunnen komen. Hij vergeet evenwel, dat cultuur niet zoozeer met het begrip natie als met het begrip volk van doen heeft en dat juist het volksche standpunt ons noopt, *hier* te zoeken, *hier* te bouwen, *hier ons deel te doen*.' Aan het slot van zijn artikel kwam Van der Made met een van die kronkelige redeneringen waar nationaal-socialisten patent op lijken te hebben: 'Indien ik dus buiten onze grenzen ga, kan ik het Grootgermaansche bevorderen en *daarmee* het Nederlandsche. Blijf ik binnen onze grenzen en speur ik naar de waarlijk volksche waarden hier, dan bevorder ik het Nederlandsche en daarmee het Grootgermaansche.'

Onafhankelijk van deze pennestrijd tussen twee elkaar serieus nemende critici mopperde Wolters in *De Waag* van tijd tot tijd rancuneus door. Hij kreeg weinig recensie-exemplaren opgestuurd, dat staat als een paal boven water, gezien zijn wrokkige reactie: 'De wijze waarop sommige uitgevers tegenwoordig een deel van hun uitgaven onttrekken aan een deel van de pers - het "lijstje" - en daarmee beletten, althans pogen te beletten, dat deze uitgaven worden besproken in hun politiek onwelgevallige bladen, wordt veelal verdedigd of verborgen achter een rookgordijn door de opmerking, dat het aantal beschikbare recensieexemplaren uitgeput is.'[115]

Wolters pleitte daarom voor een door het DVK ontworpen systeem van ‘met het recensie-exemplaar toe te zenden en afgeteekend terug te sturen contrôlekaarten in te voeren, waardoor “tijdige” bespreking van eenmaal *aangevraagde* boeken gewaarborgd zal kunnen worden’.

Constateerden we in 1942 een toename van het aantal abonnees, ook de losse verkoop schoot omhoog. Van januari tot april 1943 bijna een verdubbeling: van 1800 tot 3300. ‘Latere cijfers ontbreken,’ voegt De Jong, aan wie we deze gegevens ontlenen, eraan toe.[116] Een deel van die toegenomen verkoop moet, als we *De Waag* zelf moeten geloven, worden toegeschreven aan een toenemende interesse voor het blad bij Nederlanders die zich in Duitsland vestigden. Dit meldde het blad op 19 maart 1943 op de voorpagina, gekoppeld aan een verzoek aan die lezers in Duitsland specifieke wensen ten aanzien van keuze van artikelen aan de redactie op te sturen.[117]

Het is niet na te gaan of er veel brieven kwamen uit Duitsland. Wel kunnen we zien dat de toon der artikelen in *De Waag* feller werd, en zeer antisemitisch. Daarnaast waren veel artikelen aan de Führer gewijd, niet zelden geschreven door Rost van Tonningen zelf. Trok dat nieuwe lezers, ook binnen Nederland aan? Het zou kunnen. Het blad werd wellicht interessanter voor hen maar minder interessant voor de niet-nationaal-socialist en als geschiedschrijving voor de bezettingsjaren ook minder interessant voor de naoorlogse beschouwer. De toon was gezet: *De Waag* had definitief stelling gekozen. Wat het literaire deel betreft, zien we een bijna moedeloos makende reeks gedichten van Kettmann, Hommes, Barends en Bruning en daartussen de rubriek van Van der Made, die zich ook steeds meer richtte op de specifiek nationaal-socialistische literatuur, vergetend hoe hij ooit gepoogd had de Kameraden te informeren over Holst, Marsman en Slauerhoff. Mensen als Nico de Haas en Frans Hannema, de een met artikelen over ‘SS en wetenschap’, de ander met felle aanvallen op het zogeheten cultuurbolsjewisme, kon (en wellicht wilde) hij niet tegenhouden. Hij begon zelf ook te raaskallen in bijvoorbeeld een uitputtend lang artikel waarin hij wilde bewijzen dat zelfs Herman Gorter ‘volksch’ was.[118] ‘Het beleven van het eigen landschap op zulk een manier en van het eigen volk daarin, gelijk Gorter dat heeft - dat is volksch tot in de vingertoppen.’ Steinmetz had zijn artikel in ieder geval voor niets geschreven: de neiging tot het annexeren van grote dichters uit het verleden was binnen de nationaal-socialistische cultuurpolitiek onuitroeibaar.

Het jaar 1944 begon opnieuw met een tekort. Rost van Tonningen liet maar liefst f 60 000 overmaken op de bankrekening van *De Waag*. Hij nam dan ook een belangrijke positie bij het blad in en Goedhuys onderstreepte dat door bij de vijftigste verjaardag van Rost van Tonningen te melden: ‘“Der Mensch ist das Mass aller Dinge”. De Germaansche maatstaf van volhardenden strijderswil, van onkreukbaarheid, eer en trouw, die Rost van Tonningen aan al zijn

werk aanlegt, is voor vele nationaal-socialistische kameraden jarenlang een richtsnoer geweest. Moge hij nog vele jaren zijn taak in ons volk blijven vervullen, opdat de plaats die het Nederlandsche volk in het komende Germaansche Rijk eens zal innemen, een eervolle zij.'[119]

Rost van Tonningen zou ook een groot deel van de voorpagina-artikelen in *De Waag* van 1944 voor zijn rekening nemen. Zijn artikelen stonden meer en meer in het teken van de naderende ondergang, hoe optimistisch hij ook probeerde te schrijven. De nederlaag was onafwendbaar. Daardoor dichtten zich de rijen en werd de band met Duitsland hechter, zoals mag blijken uit de dichtregels van Steven Barends uit april 1944:

O, steden van het Rijk, die in de nachten branden,
nooit was ons wilde hart U zoo nabij
als nu, in 't keeren van het hoogste tij,
nu storten tusschen U en ons de wanden

ineen, de laatste storten, Vaderland, wij vinden
na eeuwen van vervreemding Uw gelaat,
dat stralend aan den Oosterhemel staat
met stillen glimlach, die ons weet te binden

als nooit Uw rijkdom en Uw bloei vermochten
wij willen nu haar huis, Uw zonen zijn
en trotsche dragers van Uw scherpe pijn
met 't hunkrend heimwee onzer wereldwijde tochten.[120]

Het gedicht eindigt met:

Wij zullen door het zwart der nachten schrijden,
nu 't licht het armst is en het zwaarst Uw nood,
om - bloed en runen trouw - o Rijk, tot in den dood
- hoe maakt de nieuwe dag Uw glorie groot! -
met U te gaan in matelooze tijden.

Vooral Henri Bruning bleef tot het einde toe een grenzeloos optimisme in de eindoverwinning uitstralen, zoals in zijn 'Kleine Overpeinzingen': 'Gij zijt beducht voor een zegevierend Rijk? - Word gij toch eens eindelijk een weinig beducht voor uzelf! - Men doet met ons overeenkomstig datgene, wat wij *zijn*. Zijn wij niets, dan doet men met ons wat men (en wat ook het Leven) met "niets" doet. Men loopt erover heen. En *terecht*!'[121]

De adverteerders in *De Waag* waren minder optimistisch. Vanaf het moment dat de geallieerden in juni op de Normandische stranden waren geland, stortte het aanbod van advertenties voor *De Waag* in, tot een kwart pagina per nummer. Dat waren dan ook de laatste harde getrouwen. Vanaf 29 september 1944 ging *De Waag* van circa twintig pagina's terug naar vier pagina's, met op 6 oktober zelfs een nummer op een bijzonder klein formaat. Van der Made mocht 24 november zijn laatste artikel publiceren en hij kreeg er de voorpagina voor. Het was niet eens een echt artikel, maar de tekst van de redevoering die hij twee weken eerder op de vormingsbijeenkomst van de Amsterdamse politie hield. Eerder gaf ik de laatste geëxalteerde woorden van Van der Made uit dit artikel weer. De redactie van *De Waag* was blij met het artikel. Wat wij geëxalteerd en overspannen noemen, werd door de redactie ‘de visionaire kracht’ genoemd, ‘die recht naar de kern der wezenlijke en noodzakelijke dingen van dit tijdsgewricht gaan’.[122] Opvallend is verder dat Van der Made opeens het Huis van Oranje weer liet opdraven, zij het in de persoon van Willem van Oranje, aan wie een motto was ontleend: ‘N'est besoin d'espérer pour entreprendre ni de réussir pour persévérer.’ Het is de vraag of Van der Made voor dit artikel nog geld ontvangen heeft. Hij zat in het hoge noorden behoorlijk geïsoleerd en daarom zou hij begin januari 1945 dan ook klagen tegen waarnemend secretaris-generaal De Ranitz: ‘Mijn verbinding met *De Waag* werd sinds de septemberdagen vrijwel volkomen verbroken, daaraan verdien ik dus ook niet meer. In september en october heb ik zelf niet veel meer kunnen uitvoeren, het was mij onmogelijk, mij op mijn werk te concentreeren.’[123]

Hij heeft daardoor vermoedelijk ook de deining gemist die een hoofdartikel van Rost van Tonningen in het nummer van 1 december veroorzaakte. Rost van Tonningen had, met de nederlaag voor de deur, niets meer te verliezen. Mussert was nog steeds de nationaal-socialistische Leider van Nederland. ‘De jeugd heeft gekozen,’ begon hij zijn artikel op de voorpagina. ‘Zij koos het hakenkruis als zinnebeeld voor de herrijzenis der eeuwenoude Rijksgedachte in Nederland. Zij koos voor Adolf Hitler, wiens smetteloos leven een lange offergang is voor zijn beproefd volk. Zij koos de nationaal-socialistische wereldbeschouwing, omdat zij bloed is van het bloed, dat vloeit uit de bron der onsterfelijke sibbegemeenschap der Germanen.

Zij, de jeugd, heeft de vlag van het Rijk hooggeheven. Zij staat lijnrecht tegen kleinstaatsch gepruts, tegen de verraders van het Rijk, tegen de veelpraters, de lafaards van den vijfden September, tegen confessioneele knoeiers, want haar wet is deel der scheppingsorde waaruit haar wereldbeschouwing is geput. Eén bloed, één volk, één Rijk, één Führer.

Hoog boven den nood die Germanje teistert, rijst het ideaal dezer jeugd die strijdbaar is. Tegenover het gekwezel der burgermannetjes stelt zij het offer van

haar leven. Zij wordt soldaat in het Nederlandsche jeugdregiment der Hitlerjugend Divisie.

Ziet ons volk zijn weg niet?'[124]

Voor wie de terminologie der nationaal-socialisten uit het laatste oorlogsjaar kende was er geen enkele twijfel. Dit was een frontale aanval van Rost van Tonningen op Mussert en zijn NSB. Voor Mussert was de maat vol. Hij deelde Seyss-Inquart mee, 'dat hij besloten had, Rost op grond van zijn artikel in *De Waag* als tweede plaatsvervangend leider af te zetten', schrijft De Jong.[125] Die mededeling kwam op 27 december, bijna vier weken na het artikel. Vanwaar die trage reactie? Ons dunkt dat het een tweede, nog scherper artikel was, waardoor de maat vol was. Het werd geschreven door Goedhuys, maar door Rost van Tonningen geïnspireerd. De toon was ongemeen fel en niet mis te verstaan. Goedhuys had het over een scheidingslijn die in het volk was ontstaan en die niet volledig samenviel in 'pro's' en 'anti's'. Voor wat de laatsten betreft: 'Ook uit hen zal eens het materiaal gesmeed moeten worden waarmee een nieuwe samenleving zal worden opgebouwd, ook al zal die geleid worden door beginselen die nu nog de hunne zijn.'

Maar dan de andere kant, die der 'pro's': 'Hoeveel ongerechtigheden, hoeveel oneerlijkheden, om niet te zeggen schurkachtigheden en eervergeten bonzendom zijn niet steeds meer ontdekt aan de nationaal-socialistische zijde? Hoeveel schuim heeft deze revolutie - als elke revolutie - niet naar voren gebracht op plaatsen, waar het niet hoort? Kameraden? De tijd is voorbij dat wij dezulken, ook al dragen zij de uiterlijke kenteekenen van het nationaal-socialisme, nog "kameraden" kunnen noemen, met een vergoeilijkenden glimlach. De tijd is te hard, te moeilijk, de strijd te zwaar geworden, dat niet eindelijk de selectie in laatste consequentie moet worden doorgevoerd. Er zal een afweerfront moeten komen tegen allen die niet kunnen voldoen aan de eischen van dit oogenblik en *die daarmede een politiek gevaar beteekenen*.'[126]

De taal was fanatiek en mocht Mussert dan officieel het artikel van Rost van Tonningen twee weken eerder hebben gebruikt om Rost te wippen, dit artikel van Goedhuys moet hem de zekerheid hebben gegeven dat een campagne tegen hem in de laatste, wellicht beslissende fase was gekomen en dat hij de aanvallers een slag voor moest zijn.

Rost van Tonningen probeerde bij Seyss-Inquart de beslissing van Mussert ongedaan te maken. 'Ich bin sprachlos über die Tat Musserts,' schreef hij de Rijkscommissaris. 'Wie kommt es, dass er es wagen kann in diesem Augenblick mich als einen der ältesten grossgermanischen Exponenten dieses Landes gegenüber Reich und Führer aus der Leitung zu entfernen, wo fast sein ganzer enger Freundeskreis in den Septembertagen restlos versagt hat. Diese Gleichstellung muss mich aufs Tiefe in meine Ehre beleidigen.'[127] Het hielp niets; hij

kreeg niet eens meer antwoord. Seys-Inquart had in deze dramatische dagen, waarin het Ardennen-offensief nog eenmaal hoop gaf, wel wat anders aan zijn hoofd dan de machtsstrijd tussen twee Nederlandse rivalen. Binnen het nationaal-socialistische kamp in Nederland wenste hij in ieder geval zoveel rust als mogelijk was.

Overigens bleef Rost van Tonningen na 1 januari 1945 in de kolommen van *De Waag* wel zijn agressie tegen de NSB en Mussert spuien. Tot op 7 april in *De Waag* de omkaderde mededeling te lezen was: ‘Einde Februari is MR.M.M. ROST VAN TONNINGEN, Waarn. Secre. Gen. van Financiën, Secr. Gen. van Bijzondere Economische Zaken, naar het front vertrokken.’[128]

Twee pagina's verder was het met *De Waag* gebeurd; na 7 april zou er geen nummer meer verschijnen.

Acht maanden eerder had George Kettmann Jr. zijn geloof in de eindoverwinning beleden in een artikel, onder de welzeggende titel ‘De triomf der kleinmoedigen’[129], met als motto een ‘Overpeinzing’ van Henri Bruning, een van die overpeinzingen die we al eerder[130] als een uiting van grenzeloos optimisme hebben weergegeven. Kettmann was ervan overtuigd, in ieder geval, die overtuiging probeerde hij uit te stralen, dat Duitsland de oorlog toch zou winnen en dat Nederland, gemakzuchtig en materialistisch als het was, in het Duitse Rijk zou worden ingelijfd. Er was echter hoop, zoals de lezers van *De Waag* konden lezen: ‘Maar óók is het mogelijk - en het is een haast vertwijfeld geloof - dat éindelijk, na alle nationale bombast en het zich ter wille van de vrijheid fier op de borst slaan, de kleinmoedigheid wijkt en men zich niet meer zoo luid beroept op “gelijkgerechtigdheid”, zonder zijn soldatenplicht te kennen en zonder de Duitsche revolutie als voor ons bevrijdend te beleven. Dan zal dit niet aan de propagandisten-van-professie liggen, maar aan enkele stemmen uit de stilte: de moedigen en onverzoenlijken, die geen programma-politici waren, geen “heemschutters” maar zonder ruimte-vrees rusteloos getuigden van een én door bloed én door de geschiedenis tot stand gebrachte werkelijkheid.’ Wie waren volgens Kettmann die ‘moedigen en onverzoenlijken’? In de eerste alinea van zijn artikel noemde hij ze met name: ‘De groep letterkundigen, die sinds eenigen tijd om het maandschrift “Groot Nederland” verzamelt, levert meer en meer het bewijs, dat zich ook in onze literatuur een kultuurpolitieke lijn afteekent, welke niet langer als het werk van een enkel vereenzaamd strijder kan worden aangezien, maar een werkelijke vernieuwing belooft. Vooruitzien, bezielen, stuwen - het zijn voorteekenen, dat de dichter opnieuw, zooals hij het eenige eeuwen geleden nog was, den leider van zijn volk zal zijn. En tevens blijkt, zooals wij het vroeger al eens lieten uitkomen, dat dit dichterschap noch in het volksche een soort allemansvriendschap behoeft te beteekenen, nóch naar den vorm slechts klaroengeschal zou kunnen voortbrengen; deze schrijversbent onderscheidt

zich onderling in toon en in temperament even eigen-aardig als b.v. die uit de periode der “meest individueele emotie”, zonder daarmee echter onze hoop op een bepaalde stijl-eenheid - om hemelswil geen eenheidsstijl! - te verstoren.’

De tekst van Kettmann werd vrij laat in *De Waag* geplaatst (1 september 1944), terwijl het laatste nummer van *Groot Nederland* in juli was verschenen. Wellicht koesterden Kettmann en de *Groot Nederland*-redacteuren nog hoop dat het blad zou kunnen voortbestaan totdat Dolle Dinsdag alle voorbereidingen in de war schopte. In ieder geval toont deze tekst de band tussen beide bladen aan, zoals er ook, we stelden het eerder, een uitwisseling bestond van medewerkers. Men moest nu eenmaal, als men de radicale SS-richting had gekozen, putten uit een bijzonder klein arsenaal van, ook al weer klein, talent.

In 1943 publiceerde het verzetsblad *De Vrije Kunstenaar* een frontale aanval op het blad. In korte bewoordingen werd in feite de geschiedenis van de overname van *Groot Nederland* door de nationaal-socialisten verhaald[131]: ‘Sinds de Julimaand van dit jaar vaart het maandschrift Groot-Nederland onder de zwarte piratenvlag van een nazi-redactie. Of eigenlijk is dit beeld niet juist: voor de schijn wappert de oude vlag nog aan de mast, maar de bemanning wordt gevormd door dat sociale uitschot, dat het van bedrog moet hebben, om het zachtzinnig uit te drukken. Men moet respect hebben voor de tactische vaardigheid, waarmee de tot nog toe bestaande redactie kans heeft gezien, de hachelijke wateren van het bezettingsgetij te bevaren. Links en rechts hebben de zeeschuimers, die ook op het gebied der cultuur niet van eigen arbeid, maar van plundering leven, op de loer gelegen, om ook dit laatste anti-fascistische commando van de brug te schieten. Dit is nu gelukt, dank zij de latente medewerking van een laksen uitgever, die al maanden geleden de eer aan zich had moeten houden en stopzetting bewerken van het blad, aan welks verleden zich de respectabele namen van Couperus, Cyriel Buysse, Frans Coenen en - recenter - van Greshoff en Vestdijk met deugdelijke klank en glans verbinden.’

In tegenstelling tot *De Waag*, dat vanaf het begin fascistisch was en daardoor de overstap naar het nationaal-socialisme gemakkelijk kon maken, was *Groot Nederland* decennia lang een toonaangevend literair maandschrift, dat zich verre hield van welke flirt met het fascisme dan ook. Oprichter was W.G. van Nouhuys. Hij startte het maandblad in 1903 met het verlangen de literatuur van Nederland en Vlaanderen met elkaar te verenigen. Hij had in Couperus en Buysse belangrijke redacteuren. Later werd Frans Coenen een zo dominerende persoonlijkheid dat *Groot Nederland* daaronder begon te lijden: de kwaliteit liep terug. Dat was de reden dat Greshoff, die vanaf 1932 in de redactie zat, in 1935 de macht aan zich trok en Simon Vestdijk binnen de redactie haalde. ‘Deze coup en de dood van Coenen (1936) zorgden voor een milieu in *Groot Nederland* waarin het zojuist opgeheven blad *Forum* min of meer voortgang kon vinden,’

kenschetst Siem Bakker de nieuwe situatie. 'Een ander gevolg was dat het tijdschrift een nieuwe bloeiperiode beleefde, die pas afgebroken werd door de oorlog en de Kultuurkamer.'[132]

Het eerste teken in *Groot Nederland* dat de oorlog was uitgebroken, is terug te vinden in het juninummer 1940, waarin een mededeling was ingeplakt: 'Ondanks de bijzondere tijden blijft dit tijdschrift verschijnen, zij het ook in eenigszins beknopten vorm. Wij hopen spoedig weer de normale nummers te kunnen uitgeven. REDACTIE EN UITGEVERS'.

Had het meinummer van 1940 nog een omvang van achtennegentig pagina's en het juninummer slechts van zesenveertig pagina's, in de daaropvolgende nummers nam het aantal pagina's weer toe en bereikte in december 1940 zelfs het formidabele aantal van 114 pagina's.

In het julinummer stond namens de redactie op de eerste pagina een kort in memoriam afgedrukt, naar aanleiding van de dood van Ter Braak en Du Perron. Verderop in het nummer besprak Gerard van Eckeren *Schandaal in Holland* van Du Perron, waarbij hij de commotie die bij het verschijnen van het boek in 1939 ontstond, negeerde, want: 'Hoe dwaas en onbelangrijk doet, onder de indruk van de wereldberoeringen, het gekakel aan, dat rondom dit boek in de Nederlandsche kippenren kon ontstaan!'[133]

In het augustusnummer opnieuw een in memoriam, ditmaal aan Marsman gewijd. Du Perron kwam opnieuw ter sprake in de vorm van een inleiding door Simon Vestdijk op diens gedicht 'De grijze dashond',[134] waarna het gedicht zelf volgde.[135] Het is overigens opvallend hoe vaak de naam van Du Perron, en ook die van Marsman wel, in de daaropvolgende nummers genoemd zou worden en hoe weinig Ter Braak. Het toonde een zelfde voorzichtigheid ten aanzien van Ter Braak, als die we in deel I bij *Criterium* aantroffen, gevoed door angst over de wijze waarop de bezettende macht zou kunnen reageren. Daar sloeg vermoedelijk de zin uit *De Vrije Kunstenaar* op: 'Men moet respect hebben voor de tactische vaardigheid, waarmee de tot nog toe bestaande redactie kans heeft gezien, de hachelijke wateren van het bezettingsgetij te bevaren.'

Ingaande het oktobernummer van 1940 begint *De Nieuwe Gids*, toen al in de stevige handen van de antisemitische Alfred Haighton en Martien Beversluis, te adverteren in *Groot Nederland*; de vraag mag gesteld worden of *Groot Nederland* vóór mei 1940 advertenties van zo'n blad zou hebben geaccepteerd.

Binnen de kolommen was van de bezetting verder weinig te merken. De redactie kon ook tamelijk ongestoord haar gang gaan, zij het dat de Vlaamse redacteur Jan van Nijlen zo verstoken bleef van post, dat hij maar weinig redactionele bijdragen kon beoordelen. De waarnemend redacteur-secretaris A. van Rantwijk nam grotendeels zijn werk over. Hoe belangrijk Van Rantwijk was geworden, blijkt uit de brief die Vestdijk in februari 1941 aan Theun de Vries

schreef: ‘v.R. en ik maakten zoo juist het verdere program voor *Gr. N.* op, en het blijkt, dat de zaak voor’ 41 al aardig volzit.[136]

Vestdijk zelf had veel werk aan *Groot Nederland* zoals uit dezelfde briefwisseling met Theun de Vries blijkt. De Vries had met de componist Rudolf Escher het plan opgevat een reeks, onder de titel ‘De Boogschutter’, op te zetten van essays op algemeen cultureel gebied. De Vries benaderde Vestdijk om zitting te nemen in de redactie, maar deze moest hem januari 1941 schrijven: ‘Je plan lijkt me niet gek. Zelf heb ik helaas geen tijd me ervoor (in) te spannen, te meer omdat Gr. N. nogal wat vergt; maar ik wil heel graag geregeld medewerken en ook wel in de redactie zitting nemen, als ik een beetje Gristelijk behandeld wordt, d.w.z. niet *al* te veel “werk”, en een *beetje* behoorlijke betaling voor mijn stukken.’[137] Hij opperde zelfs de mogelijkheid dat *Van Holkema & Warendorf*, de uitgever van *Groot Nederland*, de reeks als een ‘aanhangwagen van Gr. N.’ zou overnemen, met een afzonderlijke redactie, waarbij hij, Vestdijk, ‘als traît d'union dienst zou kunnen doen’. Van het hele plan is overigens niets terechtgekomen.

Wellicht het opvallendste nummer van 1941 was het Dostojewski-nummer van februari, waarin een artikel van mr.A.S. de Leeuw, dat deze onder het pseudoniem T. Spronk publiceerde. Dat was geen overbodige maatregel, gezien de joodse afkomst van De Leeuw. Een van de laatste levenstekenen van hem komen we bij Presser tegen als hij de gruwelen in kamp Amersfoort beschrijft[138]: ‘Wij kennen nogal wat namen van in dat kamp mishandelde Joden, daar doodgemarteld of elders afgemaakt. Daar is de hoogst begaafde schrijver mr.A.S. de Leeuw, niet alleen Jood, maar bovendien nog communist, een tijdlang nog “ontzien” (laat ons dat woord maar bezigen) als tolk bij de Russische gevangenen aldaar.’ De Leeuw zou nogmaals een essay insturen en Vestdijk wilde het plaatsen, zoals blijkt uit een brief aan Theun de Vries van juni 1941[139]: ‘Over S. [Spronk, AV] het volgende. Het bericht [over De Leeuws gevangenneming, AV] is zeer onaangenaam, zacht uitgedrukt, maar voor ons geen reden om het stuk *niet* te plaatsen, te meer daar wsch. niemand weet “wie het is”. Dit kan natuurlijk gemakkelijk uitlekken, vooral onder deze omstandigheden, maar voorloopig moesten we het er maar op wagen.’ Het essay in kwestie, een verhandeling over Busken Huet, was bestemd voor de eerder genoemde reeks De Boogschutter.

En dan opeens, in het augustusnummer van 1941, sloop het collaborerende element de kolommen van *Groot Nederland* binnen met de dichtregels van J.J. van Geuns. Hem hebben we in deel I al leren kennen, met zijn bewondering voor het Germaanse ras in *De Schouw*, met strofen als[140]: ‘Eens was hun haar nog blond, hoe lang geleden? / Eens was hun oog nog hel, hoe lang is 't her? / Geleidelijk is hun geslacht vergleden / In donker ras. Eens kwamen zij van ver.’

Van Geuns, die ook vlijtig publiceerde in *De Nieuwe Gids* na de machtsovername door Haighton, zal deze gedachten in *De Schouw* niet plotseling ontwikkeld hebben. In augustus 1941 was hij in ieder geval ook al door het Germaanse ras geobsedeerd en de redactie van *Groot Nederland* gaf hem de gelegenheid ‘Levensidolen’ te publiceren, dat begon met[141]:

Het ruiterstandbeeld in den Dom te Bamberg
Heeft altijd weer een magische bekoring.
Men weet niet wie het schiep nóch wien het voorstelt
Doch eens tot hoogste daden uitverkoren
Is hij zeer zeker: zie het zelfbewuste
Dat in zijn glimlach is: een blonde krijger
Van koninklijken bloede, van Germaanschen
Stam, overmoedig, trotsch en levenslustig.

Wellicht had Van Geuns de redactie zand in de ogen gestrooid door niet duidelijk te maken waar hij in politiek opzicht precies stond en werd ze in de war gebracht door zijn gedicht ‘Liberaal’ waarin hij stelt[142]: ‘Hij was het toonbeeld van een Liberaal/Zooals in Holland thans niet meer gedijen/(Ik laat in 't midden of 't een zegen is)’.

Van Geuns, die al vele jaren in verschillende tijdschriften publiceerde, waaronder *De Gids, Elseviers Geïllustreerd Maandschrift* en *De Gemeenschap*, had nimmer enige aanzien genoten in het land der letteren. Het moet hem gefrustreerd hebben, wat een voedingsbodem opleverde voor het nationaal-socialisme. Die frustratie lezen we af uit de regels[143]: ‘Als ik beroemd zal zijn - ja, niemand weet/Hoelang dat duurt, maar ééns toch moet het komen.’

De schuld voor het uitblijven van de roem lag, weer volgens zijn poëzie in *Groot Nederland*, duidelijk niet bij hemzelf, maar bij de anderen[144]:

De dichter en zijn critici

Het Handelsblad, het Volk, de Rotterdammer
Op alles wat er meer te voorschijn trad
Op persgebied herlas hij tot zijn jammer
Want nimmer nam men voor den mond een blad.

Och, als hij ze maar nooit gelezen had,
Die leelijke recensies. Somtijds kwam er
In 't oog een traan hem. Ga daarop niet prat,
O Handelsblad, o Volk, o Rotterdammer!

Wanneer hij sterft hebt gij 't op uw geweten.
Want zooals men geen linde ooit heeft verweten
Het ronde blad, 't gekartelde geen eik:

Laat zóó op zijn manier elk dichter groeien
En geeft voor U van geen talent hij blijk,
Bedenk dat rozen ook talentlóós bloeien!

Jan Greshoff intussen hoefde zich deze jammerklacht van Van Geuns niet aan te trekken. Ingaande het novembernummer van 1941 treffen we zijn naam niet meer aan als redacteur van *Groot Nederland*. Hij woonde sedert 1939 in een land, Zuid-Afrika, dat in oorlog was met Duitsland en bovendien was zijn werk als anti-nationaal-socialistisch bekend en stond het grotendeels op de lijst van verboden boeken.

De nationaal-socialisten hadden nog een appeltje met Greshoff te schillen van jaren her. Dat blijkt uit het rapport van een onbekend gebleven Lector bij de Afdeeling Boekwezen die de bundel *Mirliton* van Greshoff op herverschijning moest beoordelen: ‘Deze, in 1932 verschenen, bundel van Jan Greshoff, die thans in Amerika verblijf houdt [sic], bevat o.a. een 12-tal gedichten onder den naam “De Najaarsopruiming” (blz.89). In één van deze gedichten komt het volgende vers voor (blz. 97):

‘'k Heb vierkant maling aan 't vijfjarenplan,
Ik veeg mijn schoenen aan een encycliek;
Der Vlamen heil'gen taalstrijd maakt me ziek;
En Hitler vind ik een vulgairen man.’

De hoogmoedige wijze, waarop hier de Führer beleedigd wordt, maakt het noodzakelijk deze bundel aan den omloop te onttrekken.’[145] ‘Groot Nederland zal misschien blijven bestaan, indien wij den naam van Greshoff verwijderen (!) D.w.z. *zeker* is het dan ook nog niet,’ schreef Vestdijk aan De Vries.[146] Dat was eind oktober, toen, zoals we in deel I hebben gezien, verschillende tijdschriften met opheffing werden bedreigd onder het voorwendsel van de papierschaarste. *Critisch Bulletin* zou daaraan ten offer vallen.

Dat de naam van Greshoff verwijderd moest worden, bracht de andere redacteuren niet in gewetensnood; de toon in hun brieven over de mogelijke verdwijning van Greshoff was zakelijk. En daarbij: zijn deelneming aan de redactie bestond enkel in naam. Na de oorlog zou blijken dat wat Greshoff betrof, *Groot Nederland* beter had kunnen verdwijnen, zoals hij in *Afscheid van Europa* schreef[147]: ‘Ware ik in het voorjaar 1940 in Nederland geweest, ik zou na de

meiaflevering van dat jaar het maandschrift tijdelijk hebben opgeheven; maar zij die er in mijn afwezigheid zorg voor droegen dachten daar anders over of bezaten niet het prestige om dat besluit, tegen de uitgevers in, door te zetten.'

En zo geschiedde het dat na jaren deel uitgemaakt te hebben van de redactie Greshoff, zonder dat hij er weet van had, van de voorpagina verdween, zoals Vestdijk aan Theun de Vries berichtte[148]: '*Gr. Ned.* zal *misschien* blijven voortbestaan, mits wij den naam van Greshoff weglaten, wat inmiddels geschied is.'

Groot Nederland werd uitgegeven door *Van Holkema & Warendorf*. Mr.J.C.S. Warendorf, een van de twee directeuren van de uitgeverij, was voor de oorlog al naar de Verenigde Staten uitgeweken; zijn plaats naast Van Holkema werd ingenomen door R. van der Velde. Beide directeuren voerden een beleid dat geneigd was tot zoveel mogelijk compromissen sluiten om de zaak, die ondanks het vertrek van Warendorf als joodse zaak werd beschouwd, door de bezettingsjaren heen te loodsen. Na de oorlog zou Vestdijk in een brief aan Greshoff schrijven dat hij eigenlijk vond dat de uitgevers het blad al eerder hadden moeten opheffen.[149]

Vestdijk zat de tweede helft van 1942 en begin 1943 in gijzeling. In die periode had hij geen enkel contact meer met *Groot Nederland* en eenmaal in vrijheid was hem alle lust voor het tijdschrift vergaan. Eind maart 1943 schreef hij *Van Holkema & Warendorf* dat hij om gezondheidsredenen met het werk voor *Groot Nederland* moest stoppen.[150] Twee weken later meldde hij Theun de Vries[151]: 'Ik bedankte voor *Groot Nederland*, om "gezondheidsredenen". Met Juli schijnt er een nieuwe redactie te komen, onder Van der Made. Ik kan dit alleen maar toejuichen. Ik houd van duidelijke verhoudingen.'

Of Vestdijk inderdaad zo gesteld was op duidelijke verhoudingen is nog maar de vraag, ik zal daar in deel III op terugkomen, maar een feit is dat hij wel op zijn wenken werd bediend. Wie van duidelijkheid hield, kwam bij de nieuwe *Groot Nederland*-redactie niet bedrogen uit. Veel van de hoofdrolspelers zijn ons inmiddels bekend: we kwamen ze bij *De Waag* al tegen.

Het voorspel tot de overname van *Groot Nederland* begon al in 1942 toen Jan van der Made, Sybren Modderman en Frans Hannema verscheidene malen in vergadering bijeenkwamen met als doel om tot de oprichting te komen van een nieuw, op de SS-ideologie gericht, tijdschrift. Met het oog daarop richtten ze de *Arbeidsgemeenschap voor Kunst* op. Inmiddels was de SS'er Reinier van Houten (op wie ik in deel IV uitvoerig terug zal komen), directeur van onder meer de uitgeverijen *Storm* en *Homer*, 'Verwalter' geworden van uitgeverij *Querido* en *Van Holkema & Warendorf*. Voor de laatste uitgeverij interesseerde hij zich met name omdat *Van Holkema & Warendorf Groot Nederland* uitgaf. Van Houten liet zijn bedoelingen duidelijk merken in een brief aan SS-voorman Henk Feldmeyer. Daarin stelde hij dat *Groot Nederland* nationaal-socialistisch moest

worden en dat de redactie in handen moest komen van Van der Made, Modderman en Hendrik Lindt.[152] Deze brief schreef hij één dag voordat Vestdijk aan Theun de Vries meldde dat hij om gezondheidsredenen bij *Groot Nederland* wegging.

De gebeurtenissen volgden elkaar nu snel op. Op 18 juni 1943 kwam de *Arbeidsgemeenschap voor Kunst* in *Hotel Krasnapolsky* in Amsterdam bijeen. Onder de aanwezigen waren zo ongeveer alle schrijvers die we in dit deel tegen zullen komen. Daarnaast waren er enkele beeldende kunstenaars als Johan Polet en Ed. Rijff.

Meer dan *De Waag* zou *Groot Nederland* zich, en gezien het verleden van het maandschrift was dat ook niet onlogisch, richten op de literatuur. Zo zaten in het gebouw van *De Arbeiderspers* de redactiesecretariaten van *Groot Nederland, De Waag* en *Hamer* broederlijk bijeen. Het laatste blad was de speeltuin van Nico de Haas. Hij publiceerde ook veel in *Groot Nederland* (zie Bijlagen III en IV) en daarnaast ontwierp hij de vignetten voor het blad.[153] Kon hij in *Hamer* zijn interesse kwijt voor volkskunde, in *Groot Nederland* zou De Haas zich ontpoppen als een ambitieus kunstenaar.

Groot Nederland had opmerkelijk veel Vlaamse medewerkers, zoals Blanka Gijselen, Marcel Matthijs, Urbain van de Voorde, Bert Peleman en Ferdinand Vercnocke. Van de laatste verscheen in het mei/juni-nummer 1944 het gedicht *Heimdal*, een duidelijk voorbeeld van de overspannen Vlaamse poëzie op nationaal-socialistische leest geschoeid:

O kuische hoeder van den burcht der Azen,
erken de teekenen, zij konden 't Uur,
't uur van den doem en 't ijselijk verbazen;
in 't Al woedt storm, de wereldwind is guur.
Zie hoe ontaard de hemelen verduistren:
de zon verwelkt, het is noch nacht noch dag;
't gebergte beeft, de zee ontgordt haar kluistren,
de wereldboom beweegt in luid ontzag.
Het doodenschip danst op de zwarte golven,
de aarde berst en baart haar krioelend broed;
weerlooze menschen vlieden voor de wolven,
de bronnen gulpen vuil en rood van bloed...
Nu kraait de haan: hoor, dit is 't laatste teeken:
daar kruipt de Sluwe met zijn loensche rot.
Grijp naar den hoorn: nu moet de wereld breken,
de hellehorden sparen mensch noch god.
Grijp naar den hoorn, het noodlotslied geblazen:

reeds stroomt over de bergen 't gulzig vuur!
Heimdal, o hoeder van den burcht der Azen,
steek nu den hoorn: dit is het wereld-uur.[154]

Vercnocke zou dit gedicht ook opnemen in zijn bij uitgeverij *Storm* verschenen bundel *Midwinter 1944*.[155]

De meeste auteurs overigens die in *Groot Nederland* publiceerden, kwamen met hun werk, via George Kettmann terecht bij diens uitgeverij *De Amsterdamsche Keurkamer*. Hen zullen we met hun publikaties opnieuw tegenkomen in deel IV als we zijn uitgeverij behandelen.

Van een werkelijke redactionele conceptie was in *Groot Nederland* eigenlijk geen sprake. Alleen Van der Made had een duidelijke visie. Daarbij was het moeilijk om aan voldoende medewerkers te komen. In wezen draaide alles rond hetzelfde kringetje. Er waren maar drie literatoren van enige betekenis. Naast Van der Made treffen we in het gezelschap ook Gerard Wijdeveld en Henri Bruning aan, maar die waren hooguit belangrijk als dichters. Als denkers en critici bleven ze onder de maat.

Hoewel, het kon erger. In het eerste nummer dat verscheen onder de nieuwe redactie zou de abjecte Frans Hannema laten zien dat hij op literatuurgebied zijn mannetje stond. Zijn visie op het verleden was somber: ‘De maatschappelijk en geestelijk ontwortelden, de paria's der samenleving, die de kunstenaars binnen deze verdwaasde “orde” wel worden moesten (bannelingen uit het rijk der Schoonheid en gevallen engelen, op hun bitteren doortocht vaak nog door rasvreemde elementen betooverd en bekoord) schonken het aanschijn aan de meest dolzinnige probeersels, door enkele snobs een tijdlang uitbundig verwelkomd, om spoedig voor nieuwe sensaties te worden verlaten. De kloof tusschen volk en kunstenaar werd gedurig dieper, de grenslijnen tusschen kunst en kitsch, tusschen intellectualistisch bedrog eenerzijds en plutocratisch snobisme anderzijds vervaagden allengs geheel. De begenadigde enkeling onder de scheppende geesten, die onder den druk der tijden nog in staat was waarlijk groote kunst in het leven te roepen, zij het dan ook een kunst, die door slechts weinige erudieten werd verstaan en genoten, sloot zich in zijn ivoren toren op en wendde zich vol walging af van een wereld, waarin de geestelijke en maatschappelijke chaos hoogtij vierde en de plebejische banaliteit den adel van geest en bloed verdrong.’[156]

Dat was geen mis te verstane taal. Hannema toverde nog een aardigheidje uit de hoed: gelijk velen voor hem, probeerde ook hij een groot dichter uit het verleden binnen zijn denkwereld te halen, een grove annexatiepoging. Ditmaal was het de reputatie van Marsman, die het moest ontgelden: ‘De hunkering naar een ander bestel, die de beteren beving, is misschien niet schooner uitgedrukt dan in een aangrijpend vers van onzen dichter Marsman, “Heimwee”:

De tijden zijn zwart -[157]
wij zijn eeuwen en eeuwen te laat geboren.
In een mantel gehuld, door een
engel op weerlichten doortocht verloren
en door het onuitroeibaar heimwee vervuld
den Koning te zien voor Wien ik had willen strijden.
schrijd ik naar den Dood
en die een krijgsman had willen zijn
in de hartstochtelijkste aller tijden,
moet nu in late verwilderde woorden gewagen
van eeuwen, die versomberden tot verhalen
- en duister en vurig - van Kruistochten
en Kathedralen.

Dit besef, te leven in een late wereld, de beklemming van een doelloos bestaan zonder lichtend uitzicht, het gevoel van troostelooze verlatenheid, zooals het in dezen somber-brandenden smartkreet lucht zoekt, heeft op de beste en fijngevoeligste naturen onder onze tijdgenooten als een looden last gedrukt.'[158]

In hetzelfde nummer startte August Herman van der Feen, die toen reeds zeventig jaar was, de eerste aflevering van zijn *Een zoon en een moeder*.[159] Van der Feen was bij het grote publiek beter bekend als F.de Sinclair, schrijver van als humoristisch bedoelde korte verhalen. Hij was een van de weinigen uit het bestand van medewerkers aan *Groot Nederland* van vóór de machtsovername. Zijn stijl is goed af te lezen uit een fragment uit 'Escapade', in november 1941 onder verantwoordelijkheid van Vestdijk in *Groot Nederland* geplaatst: 'Zuster Cordula was nog een vijftigtal schreden achter hem, maar nu scheen er iets te haperen aan een harer schoenen; ze bleef staan, beklopte de straat met de hak van dien schoen.

Die beweging was vooral opvallend door de verbreking van de strakke lijnen van het sombere zwarte silhouet van zuster Cordula, want toen ze zoo even half gebukt stond, was er vaag, nog meer vermoedend dan aanwijsbaar, toch iets zichtbaar geweest van de vormen van heur meisjeslijf.'[160]

Hoewel *Groot Nederland* zich duidelijk meer op de literatuur richtte dan *De Waag* was het toch onvermijdelijk dat binnen dat kader het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis aan de orde kwam, al heeft de historicus Schöffer gelijk door niet te veel aandacht te besteden aan *Groot Nederland* in zijn *Het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden*.

Het is wel jammer dat hij niet is ingegaan op een artikel van Sybren Modderman in *Groot Nederland* van september 1943, waar hij andere artikelen van Modderman in zowel *De Waag* als *Storm* SS wel noemt. Modderman behandelt

de relatie tussen Goethe en de Duitse eenheid en komt dan tot de stelling: 'De vraag doet zich echter voor, mag men zijn oordeel over een figuur als Goethe binden aan zijn houding tegenover de directe politieke gebeurtenissen van den dag, is het juist van hem te eischen, dat de gebeurtenissen van zijn tijd een directen neerslag moeten vinden in zijn werk, en dat zijn daden een direct politieke beteekenis moeten hebben? Moet men niet veeleer nagaan, welke factor Goethe in de geheele ontwikkeling van zijn tijd is geweest, welke positieve kracht hij beteekende voor hen, die Duitschland's bevrijding zouden bewerken, om nog te zwijgen van een veel dieper grijpende vraag: welke verantwoordelijkheid Goethe in diepste wezen tegenover tijd en volk voelde en op welke wijze hij aan deze verantwoordelijkheid voldeed.

Het is duidelijk, dat in een tijd, waarin Duitschland strijdt om definitief zijn geestelijke en politieke eenheid te verwezenlijken, deze vragen weer sterker op de voorgrond treden, want het kan voor een volk niet onverschillig zijn, om te weten of het verleden, waaruit het voor een groot deel zijn geestelijke krachten put een breuk van zoo diepgaande beteekenis vertoont.'[161]

Het bleven echter amateurs op hun gebied. Zo kon het gebeuren dat binnen enkele maanden twee auteurs in hetzelfde blad de 'opkomst van de Germaanse mens' rigoureus verschillend dateerden. Jan van der Made stelde dat moment op het einde van de achttiende eeuw, gekoppeld aan de bloeiperiode van Klopstock, Leibniz, Lessing, Herder, Goethe en Schiller: 'Het is deze hergeboorte van het Duitsche wezen - minder zal niemand, die de armoede van den voorafgaanden tijd kent, het kunnen noemen - die reeds de huidige aflossing inleidde van den Mediterranen door den Noordschen geest.'[162] Van der Made schreef zijn beschouwing naar aanleiding van de honderdste sterfdag van Hölderlin en de Kameraden namen nu eenmaal elke gelegenheid te baat de 'hergeboorte van het Duitsche wezen' in de beschouwingen op te nemen.

Enkele maanden later schreef Tobi Goedewaagen over Erasmus.[163] Ook hij had er behoefte aan zijn onderwerp te koppelen aan de wedergeboorte: 'Zoo ging de tijd de wereldgeschiedenis, die door tegenstellingen en tragisch noodlotsbesef haar gang gaat, langs hem heen. In Erasmus' tijd beleefde de germaansche mensch, overigens na een voorbereiding van eeuwen, een opstanding: er ontwaakte politiek en religieus een sterk volksch en rassisch bewustzijn, weliswaar vooreerst nog in humanistische en klassicistische vormen, maar daarom niet minder krachtig.'[164]

'Opstanding', 'hergeboorte', welke begrippen men ook hanteerde, het betekende dat men teruggreep op een vroegere bloeitijd. Voor Van der Made was dat niet zo duidelijk. In oktober 1943 publiceerde hij een artikel, gewijd aan de dood van Kurt Eggers, de SS Obersturmführer die in juli 1943 bij Bjelgorod sneuvelde, een vooraanstaand nationaal-socialistisch schepper van de zoge-

naamde frontgedichten. ‘Het is de zegen en de doem dier hoogste waarden, dat ze het erfgoed vormen van dien tijd, waarin het Deutschtum tot nog toe zijn hoogsten en schoonsten vorm vond: den riddertijd.’[165] Enkele pagina's later is de riddertijd alweer vergeten en gaat Van der Made maar liefst tweeduizend jaar terug: ‘Want men vergete dit niet - men: deze laatste weinigen, die tot hier toe bij mij bleven -: wij staan op het punt, den Grieken voorbij te streven. De waarlijk faustinische mensch vereenigt het Apollinische en het Dionysische in zich tot een twee-eenheid, die deze tegenstelling als twee zijden van dezelfde zaak herkent, een ontwikkeling, waarop de Germaansche cultuur, afgeleid door de Christelijke Jenseitigkeit, twintig eeuwen heeft gewacht.’[166] Overigens was het artikel verder één grote lofzang op Kurt Eggers die voor Van der Made het voorbeeld was van de nieuwe poëzie en die hij met name binnen *De Waag* via verschillende Eggers-discipelen propageerde. ‘Ik had een wapenbroeder, ik heb hem nu niet meer...,’[167] besloot hij zijn artikel, waarna hij enkele door hem vertaalde gedichten van Eggers publiceerde, waaronder ‘Kameraad’[168]:

Kameraad! Wie 't zwaard omgordden
Zijn weer één grauw front geworden!
Jij in 't Zuiden, ik in 't Noorden!

Hoor ons d'oude, wilde woorden
Onzer heilge vaadren zingen,
Die voor ons den dood in gingen:
't Is ook onze taal en spraak.

Kameraad! De groote zaak
Is het blinkend fanaal:
Duitschland! Vrijheid! Eeuwigheid!
En het rijk van deze aard!

Kameraad! Wien dood niet spaart
In het groote, gruwe moorden,
Jij in 't Zuiden, ik in 't Noorden,
Wordt een deel der eeuwigheid,

Die daar licht en eischt en dwingt,
Dat de nazaat eenmaal zingt,
Zooals wij, die, uitgetogen,
In den kamp ons harte wogen:
Duitschland! Vrijheid! Eeuwigheid!
En het rijk van deze aard!

Natuurlijk vonden niet alle medewerkers aan *Groot Nederland* het aangenaam eraan herinnerd te worden dat ze ná juli 1943 aan het maandschrift medewerkten. We hebben in deel I al gezien hoe Nine van der Schaaf een ongeloofwaardige verklaring gaf voor haar medewerking aan het blad. Ook Guus Beumer en Jaap Joppe kwamen met een wonderlijk verhaal, zoals Frank van den Bogaard memoreert. Van beiden is poëzie te lezen in het laatste nummer van *Groot Nederland*. Met name aan de dichtregels van Joppe heeft niemand iets gemist, getuige de regels: 'Met dezen kus gaat haar gelaat zich sluiten/Zij is zeer eenzaam, maar hij merkt het niet/Zij luistert naar haar bloed, en niets kan nu meer stuiten/het doffe stroomen van dit aardsche lied.'[169]. Volgens de toevoeging in *Groot Nederland* gaat het hierbij om een gedicht 'Uit den bundel "Souvenirs" ter perse bij "De Amsterdamsche Keurkamer"'. Die regel gaf Jaap Joppe gelegenheid een verklaring af te leggen, aldus Frank van den Bogaard meldt: 'Volgens een recente verklaring van Joppe was hun werk echter bedoeld voor een clandestiene uitgeverij. De Keurkamer zou echter hun werk geannexeerd hebben.'[170]

Het is ál te mooi. Hoe *De Amsterdamsche Keurkamer* aan de gedichten is gekomen, blijft een raadsel. Wellicht via die clandestiene uitgeverij? Aan de betrouwbaarheid van de mensen die bij deze clandestiene uitgeverij waren betrokken, mogen we in ieder geval dan twijfelen. Wellicht hadden Beumer en Joppe hun gedichten in de verkeerde brievenbus gestopt, denkend dat *De Amsterdamsche Keurkamer* een illegale uitgeverij was; volgens sommige normen ten aanzien van legaal en illegaal nog niet eens zo'n vreemde gedachtengang. Dan rijst de vraag waarom het echtpaar Kettmann en ook de redactie van *Groot Nederland* het risico namen om werk te gaan uitgeven dat kennelijk geroofd was en bovendien afkomstig van mensen die anti-nationaal-socialistisch waren. Of de overheid die de geschriften en ook de auteurs controleerde daar zo blij mee zou zijn geweest, mogen we betwijfelen, zeker omdat *De Amsterdamsche Keurkamer* voor dichtende debutanten die de Nieuwe Orde waren toegedaan zo kon kiezen uit de 1500 inzendingen die waren binnengekomen op de radiowedstrijd *Het zingende hart*, met als juryleden Roel Houwink en Martien Beversluis. En dan was er nog het lidmaatschap van de Kultuurkamer, waar ook *De Amsterdamsche Keurkamer*, indien de poëzie van Beumer en Joppe wederrechterlijk was verkregen, niet aan voorbij kon gaan. We mogen toch niet aannemen dat Kettmann het aandurfde niet alleen gedichten te stelen, maar ze ook nog te publiceren, wetend dat het verboden was werk uit te geven van niet-leden van de Kultuurkamer.

Blijft staan dat Joppe verklaart dat de gedichten bestemd waren voor een illegale uitgeverij. Welke dat is wordt in het midden gelaten. Het zou dan voor beiden in de wereld van de illegale literatuur een debuut zijn geweest. En ze waren

beiden zo aangeslagen door de diefstal van hun poëzie dat ze zich niet meer gezet hebben aan andere gedichten voor de betreffende clandestiene uitgeverij. Bij Dirk de Jong, *Het vrije boek in onvrije tijd*, komt beider naam in geen enkel verband voor. Het is vrij gemakkelijk iemands medewerkerschap aan *Groot Nederland* achteraf op deze wijze te verklaren. In werkelijkheid echter was het De Haas die de poëzie van Beumer en Joppe bij Kettmann bracht, zodat de stelling dat *De Amsterdamsche Keurkamer* annexeerde onjuist was. Van der Made op zijn beurt zou de kopij niet roven, daar was hij, met alle bezwaren die we verder tegen de man hebben, de figuur niet voor. Van der Made kreeg het aanbod van Kettmann om de reeks poëziebundels van dichters die bij *Groot Nederland* publiceerden, rond de jaarwisseling 1943-1944 te redigeren. Dat staat in een brief van Van der Made aan Modderman, begin februari 1944.[171] De reeks zou uit twaalf chique uitgevoerde bundels bestaan van auteurs als Nico de Haas, Jan van der Made, Jan van Rheenen, Karin Moen, Jaap Joppe, Guus Beumer en Aernout van Leiden. Doordat *De Amsterdamsche Keurkamer* kort daarop ter ziele ging, is van dit plan weinig terechtgekomen.

Aernout van Leiden was een volslagen onbekend dichter. Het was een pseudoniem waarachter zich twee jonge dichters verscholen, die na de oorlog bekendheid kregen als Michaël Deak en Willem van der Molen. Overigens was Michaël Deak weer een pseudoniem voor Simon Kapteijn. ‘Op bijzondere manier leverden Michaël Deak en Willem van der Molen, twee clandestiene dichters van *Parade der profeten*, kritiek op de groep rond *Groot Nederland*,’ schrijft Van den Bogaard.[172] Geheel juist is die informatie niet. Toen de twee dichters hun kritiek uitten, bestond *Parade der Profeten* nog niet.

Hun grap begon medio 1943 toen *De Amsterdamsche Keurkamer* een poëzieprijsvraag uitscheef. Ze stelden vijf sonnetten samen en stuurden die in. Het doel? In willekeurige volgorde: de geldprijs (de opdracht van de sonnettencyclus ‘Voor Clare’ gaf dat aan: het bedrag zou opgedronken worden) en de mogelijkheid kritiek te leveren op de nationaal-socialistische kunstpausen. Via een ingewikkeld systeem van beginletters, en dan weer per strofe kon de excellente puzzelaar tot de volgende zin komen: ‘gelauwerd ondicht doodverft rotmoffen en hun hielelikkers genoegzaam onbevoegd.’ De opzet ging niet door, want ze kregen de prijs niet en pas na de bezetting konden ze hun grap wereldkundig maken. Ze voerden de grap nogal ver door, want de aandacht van de redactie van *Groot Nederland* (zo nauw met Kettmann en zijn uitgeverij verbonden) was nu op hen gevestigd. Ze publiceerden, onder hetzelfde pseudoniem, een zestal gedichten, waarin geen grap meer verscholen zat. Integendeel. Je moest wel een groot kenner van de dubbele bodem zijn als je de humor inzag van een gedicht als:

Soldaat en dichter

In onverbroken dapperheid
volgt gij het Vaandel na
en wordt tot vloedgolf in de eeuwigheid.
Voorbij de boorden van dit leven
wacht u gena.
Doch in mijn ziel zijn ruischende gebleven,
de woorden die ge heengaand sprak:
'Dit is ons afscheid niet;
Ik volg het licht tot aan den horizon,
waar ik u wijder hemel, nieuwe velden bied.
Eerst dezen dag heb ik uw lied verstaan,
toen zingend in uw ziel tot woorden werd,
de daadkracht waar wij hunkerend in leven'.

Arenden zijn gegaan,
ik ben alleen gebleven...[173]

Of, nog indrukwekkender:

Een door strijd

Het is voor u, mijn volk,
en voor mijn vaderland,
dat ik de ploegschaar dwing
in onontgonnen land,
en langs uw velden schrijd,
tusschen de donkere gewassen,
die ik in ú bezing.

Bezeten van denzelfden
grootschen Tijd,
zijn wij na eeuwen één,
in wezen en in daad...
Ik ben uw dichter, volk,
Gij zijt mijn zaad![174]

Zelfs al zullen Van der Made en de zijnen vermoedens hebben gehad over het 'dubbelspel' van de beide dichters, dan nog zullen ze over het uiteindelijke re-

sultaat tevreden zijn geweest. Niet alleen dat de gedichten in de beste nationaalsocialistische traditie geschreven zijn; ook het feit dat naar buiten toe in deze benarde tijden nieuwe dichters zich aansloten bij de Kameraad-dichters zal wervend hebben gewerkt. Althans, zo zullen ze hebben geredeneerd.

Van den Bogaard vermeldt nog een curieus detail. Michaël Deak schreef hem over George de Sévooy, zo'n gewaardeerd medewerker van *Groot Nederland* dat hij hem al in de bezettingsjaren had ontmoet, 'die ik toen een uiterst beminnelijke jongen vond. Ik had er niet het minste vermoeden van dat hij de Ponteyne was, die mijn (Criterium)-mentaliteit zo uitdrukkelijk verfoeide. Dat weet ik nu pas.'[175]

Het toeval kent grillige wegen. Toen na de oorlog Victor van Vriesland zijn bloemlezing *Spiegel van de Nederlandse poëzie door alle eeuwen* publiceerde en daarbij de stelling betrok dat hij 'foute' dichters niet in zijn bloemlezing opnam (Henri Bruning en Gerard Wijdeveld bijvoorbeeld komen er niet in voor), bleek hij wel plaats ingeruimd te hebben voor twee gedichten van Willem Enzinck.[176] Hij wist niet dat Enzinck een pseudoniem was voor A.J.H.A. Wensink, alias George de Sévooy, alias Johan Ponteyne. Wensink had dus wel een perfecte manier gevonden om zich steeds opnieuw af te schermen. Het absurde toeval? Zijn gedichten staan onmiddellijk achter zeven gedichten van Michaël Deak, zodat ze elkaar opnieuw ontmoetten.[177]

Na het nummer waarin Aernout van Leiden zijn gedichten publiceerde verscheen nog één nummer van *Groot Nederland*. De laatste woorden daarin waren van Van der Made[178]: 'Toen viel ze met een smak en lag daar roerloos op den grond: een doffe vlek onder den bloeienden perelaar.

J.A. VAN DER MADE

Slot volgt.'

Dat laatste was te optimistisch gedacht. De wereld der nationaal-socialisten stortte ineen en waar *De Waag* het leven nog wat kon rekken, stierf *Groot Nederland*, dat overigens onder nationaal-socialistische leiding slechts één jaar heeft bestaan, een roemloze dood.

Na de oorlog koesterde Vestdijk nog de hoop dat *Groot Nederland* weer zou kunnen verschijnen. Hij had een brief geschreven aan de naar Amerika uitgeweken mr. Warendorf en ook zocht hij contact met Van Holkema en Van der Velde. Er was echter een conflict ontstaan tussen Warendorf enerzijds en Van Holkema en Van der Velde anderzijds en de laatsten wilden Warendorf niet het recht geven om *Groot Nederland* opnieuw uit te geven.

Het was maar goed ook: de naam *Groot Nederland* was besmet geraakt. Nieuwe tijdschriften werden opgericht en elke verwijzing naar de vroegere collaboratie was uit den boze, die bleef eigenlijk alleen voorbehouden aan bladen als

Roeping en *Aristo*, die hun naoorlogse jaren dan ook vreugdeloos sleten. In de roerige naoorlogse jaren, met een stroom van nieuwe bladen en nieuwe stemmen was het alsof *De Schouw, De Weg, De Nieuwe Gids, De Waag, Storm* SS, *De Misthoorn* en *Groot Nederland* eenvoudigweg niet hadden bestaan, verstoft en gedateerd als ze tijdens hun leven al waren, herinneringen aan een periode die men zo snel mogelijk wilde vergeten, in de hoop op een vernieuwing die niet werkelijk kwam.

Eindnoten:

1 Sybren Modderman, ‘Europa exit?’ In: *De Waag*, 23-2-1945, p. 25.
2 J.A. van der Made, ‘Ballade van de onnoozele kinderen’. In: *Groot Nederland*, augustus 1943. pp. 79-80.
3 T. Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, 1949, ongepubliceerd, p. 79.
4 Zie L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 4, Den Haag, 1974 (wetensch. ed.), p. 234.
5 Brief J.A. van der Made, dd. 12-12-1955.
6 Brief J.A. van der Made, dd. 22-6-1937, Van den Bogaard, p. 15
7 *Idem*.
8 J.A. van der Made, ‘In de ondergang’. In: *Groot Nederland*, november 1943, pp. 209-217.
9 Brier J.A. van der Made, dd. 8-2-1941.
10 *Idem*, Van den Bogaard, p. 17.
11 J.A. van der Made, ‘Over ander individualisme’. In: *De Schouw*, jrg. 1, no. 12, 1 juli 1942, p. 279.
12 J. den Ouden, ‘De schrijver en zijn tijd, Nieuwe Normen’. In: *De Waag*, 2-5-1940, p. 219.
13 J. den Ouden, ‘De schrijver en zijn tijd, Lyriek en dramatiek’. In: *De Waag*, 20-6-1940, p. 289.
14 Brief Referat Schrifttum, dd. 26-8-1942.
15 Rapport bij brief DVK, dd. 30-9-1942.
16 J.A. van der Made, ‘Teeken’. In: *Storm* SS, 10-4-1942.
17 J.A. van der Made, *Rapport inzake gedane stappen tot de oprichting van een Arbeidsgemeenschap ‘Kunst’ in de Volksche Werkgemeenschap*.
18 Dick Verkijk, *Radio Hilversum, 1940-1945*, Amsterdam, 1974, pp. 396-409.
19 Zie noot 17.
20 Van den Bogaard, *a.w.*, p. 38.
21 De Jong, *a.w.*, deel 5, p. 299.
22 W. Goedhuys, ‘Nederland's keuze, Nederland's toekomst’. In: *De Waag*, 8-8-1941, p. 453.
23 *Idem*, p. 454.
24 De Jong, *a.w.*, deel 7, p. 341.
25 *Idem*, p. 342.
26 J.A. van der Made, ‘De schrijver en zijn tijd, Nogmaals: Kunst en Politiek’. In: *De Waag*, 13-3-1942, pp. 950-951.
27 J.A. van der Made, ‘De schrijver en zijn tijd, Over Marcellus Emants (slot)’. In: *De Waag*, 18-6-1943, p. 378.
28 R.A. Maashoen van Dieden, ‘Drie herfstsonnetten, III’. In: *Groot Nederland*, januari 1944, p. 16.
29 G.H. 's-Gravesande, *Onze letterkunde in bezettingstijd*, Den Haag, 1946, pp. 5-6.
30 N.H. den Hertog, ‘Twee opmerkelijke romans’. In: *Algemeen Handelsblad*, 11-3-1944.
31 J.A. van der Made, ‘De schrijver en zijn tijd, Het beginsel van den arbeid’. In: *De Waag*, 2-6-1944, p. 348.
32 N.H. den Hertog, ‘Het beginsel van de beschaving’. In: *De Waag*, 16-6-1944, p. 381.
33 Geplaatst op 6-5-1943.
34 J.A. van der Made, ‘Intiem volksch binnenhuisje’. In: *De Waag*, 14-5-1943, pp. 289-299.
35 J.A. van der Made, ‘Aangaande artistiek fatsoen’. In: *De Waag*, 30-6-1944, p. 411.
36 J.A. van der Made, ‘Over de verburgerlijking van kultuur en kunst.’ In: *Groot Nederland*, december 1943, pp. 267-268.
37 J.A. van der Made, ‘Over critiek’. In: *Groot Nederland*, mei/juni 1944, p. 201.
38 J.A. van der Made, ‘De schrijver en zijn tijd, Slauerhoff en het Elysisch verlangen’. In: *De Waag*, 3-7-1942, p. 1139.

39 J.A. van der Made, ‘De schrijver en zijn tijd, Slanerhoff en het begrijp “ontaarde kunst”’. In: *De Waag*, 13-7-1942, p. 1139.
40 J.A. van der Made, ‘De schrijver en zijn tijd, Werk voor de Kultuurkamer’. In: *De Waag*, 11-12-1942, p. 1475.
41 Van den Bogaard, *a.w.*, p. 76.
42 J.A. van der Made, ‘De schrijver en zijn tijd’. In: *De Waag*, 5-5-1942, pp. 284-287.
43 Brief George Kettmann Jr., dd. 15-5-1944.
44 Noot 42, p. 285.
45 J.A. van der Made, ‘De dood van Lear’. In: *Groot Nederland*, maart 1944, pp. 49-61.
46 Brief J.A. van der Made, dd. 12-8-1955, Van den Bogaard, p. 158.
47 A. Roland Holst, *Poëzie*, deel II, Amsterdam, 1981, p. 699.
48 Brief J.A. van der Made, dd. 20-10-1955, Van den Bogaard, p. 160.
49 Brief J.A. van der Made, dd. 24-8-1955, Van den Bogaard, p. 159.
50 *Idem*.
51 J.A. van der Made, ‘Het klassieke element in de nieuwe levensbeschouwing’. In: *De Waag*, 24-11-1944, p. 610.
52 ‘Nederland als natie’. In: *De Waag*, 17-1-1937, p. 2.
53 De Jong, *a.w.*, deel I, pp. 386-397, in door De Jong aangepaste spelling.
54 *Idem*, p. 394.
55 Jurriaan van Toll, ‘Sir Henry Deterding en zijn voorgeslacht’. In: *Sibbe, maandblad van het Nederlandsch Verbond voor Sibbekunde*, 1942, p. 74.
56 B. Wigersma, ‘Het plan Deterding en zijn bestrijding’. In: *De Waag*, 30-1-1937, p. 41.
57 Johan van der Woude, ‘Kroniek van het proza’. In: *De Waag*, 6-2-1937, pp. 65-66.
58 Felix Augustin, ‘Heinrich Zillich, woordvoerder van Zevenbergen’. In: *De Waag*, 20-2-1937, p. 109.
59 Heinrich Zillich, ‘De eer van Koetsier Daniël’, in de vertaling van Elisabeth Augustin. In: *De Waag*, 27-2-1937, pp. 126-127.
60 Johan van der Woude, ‘Jacht op succesboek’. In: *De Waag*, 6-3-1937, pp. 146-147.
61 Johan van der Woude, ‘Het boek voor de radio en de boekbespreker als publiek bezit’. In: *De Waag*, 3-4-1937, pp. 233-234.
62 Johan van der Woude, ‘Sprekende schrijvers: F. Bordewijk, de schrijvende advocaat’. In: *De Waag*, 1-5-1937, pp. 313-314.
63 Johan van der Woude, ‘Sprekende schrijvers: Constant van Wessem’. In: *De Waag*, 22-5-1937, pp. 375-376.
64 Johan van der Woude, ‘Sprekende schrijvers: N.E.M. Pareau’. In: *De Waag*, 5-6-1937, p. 422.
65 Jan de Hartog, ‘De Zangberg’. In: *De Waag*, 31-12-1937, pp. 1058-1059.
66 Jan de Hartog, ‘Sleeper en Sleeperszoon’. In: *De Waag*, 25-6-1938, pp. 573-575.
67 ‘Een jaar van werken’. In: *De Waag*, 31-12-1937, p. 1040.
68 *Idem*, p. 1046.
69 Brief Th.B.F. Hoyer, dd. 15-4-1937.
70 Dagvaarding, zoals geciteerd in: mr.M. Reine Friedman-van der Heide, *Drie Processen*, Amsterdam, 1946, p. 20.
71 ‘Brieven uit Duitschland’. In: *De Waag*, 2-7-1938, p. 584.
72 J.C. Bloem, ‘Na den dood van Willem Kloos’. In: *De Waag*, 9-4-1938, p. 333.
73 J.C. Bloem, ‘Twee Italiaansche Propagandafilms’. In: *De Waag*, 23-7-1938, p. 655.
74 Brief B. Wigersma, dd. 21-6-1939.
75 T. Goedewaagen, ‘Wat willen Waagkringen’. In: *De Waag*, 5-10-1939, p. 652.
76 Marcel van de Velde, ‘Boekbespreking’. In: *De Waag*, 27-2-1940, p. 107.
77 J.A. van der Made, ‘Failliet van een stelsel’. In: *De Waag*, 14-3-1940, p. 129.
78 *De Waag*, 23-8-1940 en 4-4-1940.
79 Drs.P. Kooperberg, ‘De Opbouw van een Nederlandschen Arbeidsdienst’. In: *De Waag*, 4-4-1940, pp. 172-173.
80 T. Goedewaagen, ‘Terreur in Nederland’. In: *De Waag*, 25-3-1940, p. 244.
81 H. Bruning, ‘Politieke perspectieven’. In: *De Waag*, 20-6-1940, p. 290.
82 Johan van der Woude, ‘Over Politiek en Futuliteiten’. In: *De Waag*, 4-7-1940, p. 313.
83 Pyke Koch, ‘Over de Kunst’. In: *De Waag*, 1-10-1940, p. 368.
84 Brief T. Goedewaagen, dd. 31-5-1940.
85 Brief T. Goedewaagen, dd. 6-7-1940.
86 A.F. Zwaardemaker, ‘Waarom toch is Nederland verdeeld?’ In: *De Waag*, 26-9-1940, p. 485.
87 ‘Ir. Mussert en de eenheid van ons volk’. In: *De Waag*, 3-10-1940, p. 502.
88 *Volk en Vaderland*, 27-9-1940.
89 Verkijk, *a.w., p.* 113.
90 B. Wigersma, ‘Aan de lezers van “De Waag”’ In: *De Waag*, 28-11-1940, p. 634.
91 ‘De Joden en de studenten’. In: *De Waag*, 5-12-1940, p. 646.
92 A.F. Zwaardemaker, ‘Studenten staken’. In: *De Waag*, 5-12-1940, p. 648.
93 Ze woonden in Engeland.

94 De Jong, *a.w.*, deel 6, p. 381.
95 Joh. E. Redeker, 'Heroriëntatie in de schoonheid'. In: *De Waag*, 2-1-1941, pp. 10-11.
96 Pyke Koch, 'Notities over Kunst, Kunstenaar en Samenleving'. In: *De Waag*, 30-1-1941, p. 70.
97 Uitgave Schwerter Verlag, Berlin.
98 H. Klomp, 'Wijzen van voorlichting'. In: *De Waag*, 6-12-1941, p. 89.
99 H. Klomp, 'Nogmaals wijzen van voorlichting'. In: *De Waag*, 20-2-1941, p. 119.
100 Henri Bruning, 'Schrijvers en Schilders'. In: *De Waag*, 13-2-1941, p. 105.
101 Van den Bogaard, *a.w.*, p. 50.
102 S.B. Modderman, 'Volksduitschers keeren terug'. In: *De Waag*, 5-9-1941, pp. 528-529.
103 Nico de Haas, 'De oeroude heilsteekenen van het Noorden'. In: *De Waag*, 24-10-1941, pp. 636-637.
104 M. Wolters, 'Volk en Boek'. In: *De Waag*, 31-10-1941, p. 657.
105 Dr.J. Smit, 'Vrede op aarde'. In: *De Waag*, 24-12-1940, p. 693.
106 J.C. Nachenius, 'Kerstmis en Zonnewende'. In: *De Waag*, 26-12-1941, p. 773.
107 George Kettmann Jr., 'Met Kerstmis thuis'. In: *De Waag*, 26-12-1941, p. 789.
108 De Jong, *a.w.*, deel 4, p. 820.
109 De Jong, *a.w.*, deel 5, p. 232.
110 W. Goedhuys, 'Trouw om Trouw'. In: *De Waag*, 26-6-1942, p. 1081.
111 E. Fraenkel-Verkade, 'Mussert, de NSB en de eed van trouw aan de Führer'. In: *Studies over Nederland in oorlogstijd*, deel I, Amsterdam, 1970, p. 99.
112 J.A. van der Made, 'H.Marsman - ten aandenken'. In: *De Waag*, 22-5-1942, pp. 1010-1012.
113 *Nederland*, 1-6-1942.
114 J.A. van der Made, 'Nationale armoede?' In: *De Waag*, 31-7-1942, pp. 1170-1171.
115 M. Wolters, 'Ter recensie, Boekbesprekingwezen dient geordend te worden'. In: *De Waag*, 17-12-1942, p. 1493.
116 De Jong, *a.w.*, deel 6, p. 382.
117 'Aan onze lezers in Duitschland'. In: *De Waag*, 19-3-1943, p. 161.
118 J.A. van der Made, 'Mei'. In: *De Waag*, 21-5-1943, pp. 314-315.
119 W. Goedhuys, 'M. Rost van Tonningen 50 jaar'. In: *De Waag*, 18-12-1944, p. 115.
120 Steven Barends, 'O, steden van het Rijk'. In: *De Waag*, 7-4-1944, p. 219.
121 Henri Bruning, 'Kleine overpeinzingen'. In: *De Waag*, 23-6-1944, p. 395.
122 Noot 51, p. 609.
123 Brief J.A. van der Made, dd. 11-1-1945, Van den Bogaard, p. 156.
124 Mr.M.M. Rost van Tonningen, 'Nederland voor de keuze'. In: *De Waag*, 1-12-1944, p. 613.
125 De Jong, *a.w.*, deel 10b, p. 326.
126 W. Goedhuys, 'De keuze'. In: *De Waag*, 15-12-1944, p. 621.
127 Brief mr.M.M. Rost van Tonningen, dd. 30-12-1944.
128 *De Waag*, 7-4-1945, p. 46.
129 George Kettmann Jr., 'De triomf der kleinmoedigen'. In: *De Waag*, 1-9-1944, pp. 556-557.
130 Zie noot 121.
131 'Groot Nederland onder piratenvlag'. In: *De Vrije Kunstenaar*, facsimile-uitgave, Amsterdam, 1970, p. 61.
132 Siem Bakker, *Literaire tijdschriften, Van 1885 tot heden*, Amsterdam, 1985, p. 79.
133 Gerard van Eckeren, 'Nederlandsch Proza'. In: *Groot Nederland*, juli 1940, p. 644.
134 Simon Vestdijk, 'Bij een posthuum gedicht van E. du Perron'. In: *Groot Nederland*, augustus 1940, pp. 658-661.
135 E. du Perron, 'De grijze dashond'. In: *Groot Nederland*, augustus 1940, pp. 661-671.
136 Brief Simon Vestdijk, dd. 7-2-1941. In: S. Vestdijk & Theun de Vries, *Briefwisseling*, bezorgd door S.A.J. van Faassen, Amsterdam, 1985, p. 38.
137 Brief Simon Vestdijk, dd. 22-1-1941, *Briefwisseling*, p. 37.
138 J. Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom*, 2 dln, 's-Gravenhage, 1965, dl. 1, pp. 434-435.
139 Brief Simon Vestdijk, dd. 9-6-1941, *Briefwisseling*, p. 48.
140 J.J. van Geuns, 'De kinderen der zee'. In: *De Schouw*, jrg. 2, no. 2, februari 1943, p. 80.
141 J.J. van Geuns, 'Gedichten.' In: *Groot Nederland*, augustus 1941, p. 147.
142 *Idem*, p. 144.
143 *Idem*, p. 143.
144 *Idem*, p. 144.
145 Ongedateerd rapport, vermoedelijk eind 1941.
146 Brief Simon Vestdijk, dd. 27-10-1941, *Briefwisseling*, p. 61.
147 J. Greshoff, *Afscheid van Europa*, Den Haag, 1969, p. 199.
148 Brief Simon Vestdijk, dd. 14-11-1941, *Briefwisseling*, pp. 64-65.
149 Brief Simon Vestdijk, dd. 29-9-1941.
150 Brief Simon Vestdijk, dd. 26-3-1943.
151 Brief Simon Vestdijk, dd. 13-4-1943, *Briefwisseling*, p. 84.
152 Brief Reinier van Houten, dd. 12-4-1943.

153 Tekening van Nico de Haas in de nummers 1, 2, 3, 4, 5-6 en 7 van 1944.
154 Ferdinand Vercnocke, 'Heemdal'. In: *Groot Nederland*, mei/juni 1944, p. 1265.
155 *Idem*. In: *Midwinter 1944*, Amsterdam, 1944, p. 98.
156 Frans Hannema, 'De onlust in de moderne schilderkunst'. In: *Groot Nederland*, juli 1943, pp. 10-11.
157 In de *Verzamelde gedichten* van Marsman staat achter de eerste regel i.p.v. een streep een punt.
158 Zie noot 156, p. 11.
159 Zie voor de gehele reeks Bijlage IV.
160 A.H. van der Feen, 'Escapade'. In: *Groot Nederland*, november 1941, p. 339.
161 Sybren Modderman, 'Goethe en de Duitsche eenheid'. In: *Groot Nederland*, september 1943, p. 125.
162 J.A. van der Made, 'Hölderlin's honderdste sterfdag'. In: *Groot Nederland*, juli 1943, p. 3.
163 Prof.dr.T. Goedewaagen, 'Erasmus op reis'. In: *Groot Nederland*, december 1943, pp. 244-249.
164 *Idem*, p. 248.
165 J.A. van der Made, 'Bij de dood van Kurt Eggers'. In: *Groot Nederland*, oktober 1943, p. 146.
166 *Idem*, p. 152.
167 *Idem*.
168 *Idem*, p. 153.
169 Jaap Joppe, 'In Solitude Cordis'. In: *Groot Nederland*, juli 1944, p. 302.
170 Van den Bogaard, *a.w.*, p. 104.
171 Brief J.A. van der Made, dd. 4-2-1944.
172 Van den Bogaard, *a.w.*, p. 180.
173 Aernout van Leiden, 'Soldaat en dichter'. In: *Groot Nederland*, mei/juni 1944, p. 254.
174 Aernout van Leiden, 'Een door strijd'. In: *Groot Nederland*, mei/juni 1944, p. 255.
175 Van den Bogaard, *a.w.*, p. 181.
176 Victor van Vriesland, *Spiegel van de Nederlandse poëzie door alle eeuwen.* Amsterdam, 1954, deel 3, p. 265.
177 *Idem*, pp. 262-265.
178 J.A. van der Made, 'De Perelaar'. In: *Groot Nederland*, juli 1944, p. 344.

2 *De Nieuwe Gids*

In de zomer 1943 stierf *De Nieuwe Gids* een langzame en roemloze dood. De laatste regels die in het blad werden gepubliceerd waren van Martien Beversluis in de rubriek ‘Bibliographie’. Het was een korte recensie van het bij *Uitgeverij Westland* gepubliceerde *De koning en de keizerin* van Werner Beumelberg, waarin de geschiedenis van Frederik de Grote en Maria Theresia werd beschreven. ‘Een nieuwe eeuw ontkiemde in de aarde, die door hen maar al te rijkelijk, door tranen en bloed van menschen was verzadigd,’[1] noteerde Beversluis in zijn recensie als belangrijkste regel uit deze roman. Beversluis besprak achter elkaar maar liefst drie uitgaven van *Uitgeverij Westland*, een duidelijk bewijs van de hechte banden tussen *De Nieuwe Gids* en deze fervent nationaal-socialistische uitgeverij.

Als inleiding op deze drie recensies besteedde Alfred Haighton kolommen lang aandacht aan *De ballade van het dagelijksche brood* van dezelfde Martien Beversluis, dat was uitgekomen bij *De Amsterdamsche Keurkamer*, de schepping van George Kettmann Jr. Haighton citeerde vele strofen van Beversluis, zoals[2]:

> Het koren-goude Noorden,
> het terwe-gulle Zuid,
> schonk ons, gestuwd ten boorde,
> cen overvollen buit.

‘Dit is inderdaad: Nationale Poëzie,’ voegde Haighton aan deze regels toe. ‘Dus *niet* het obligaat gerijmel met de bekende gemeenplaatsen, *maar* de echte, levende, spontane ontroering van den Dichter, wiens inspiratie opbruischt uit het bezielende Verleden van zijn Land. De groote Dichters uit de Gouden Eeuw deden niet anders. Hier spreekt het sentiment der Vaderen, dat men hervindt in Bilderdijk's en Kloos' aan Nederland gewijde zangen, en dat - zij het in gansch anderen vorm - spreekt uit zoo menig proza-stuk van Potgieter en Lodewijk van Deyssel. Allerindividueelste expressie der allerindividueelste emotie, opgewekt door verdieping in des Volks roemrucht verleden.’

De woorden van Haighton, gepubliceerd ná zijn dood, zijn een zwakke echo uit een roemrijk verleden van ‘allerindividueelste expressie der allerindividueelste emotie’. Een langzame en roemloze dood, schreef ik, want het was immers niet de eerste keer dat het tijdschrift was overleden. Het stierf de eerste

maal in het oktobernummer van 1893, toen Willem Kloos het blad geheel naar zich toe trok. De eerste negen jaar van zijn bestaan stond het blad onder redactie van Frederik van Eeden, Frank van der Goes, Willem Kloos, Willem Paap en Albert Verwey. Onoverbrugbare tegenstellingen tussen hen maakten een einde aan die eerste negen glorieuze jaren. Twee jaar later stierf *De Nieuwe Gids* voor de tweede maal, toen het blad officieel verdween om plaats te maken voor een nieuw blad onder dezelfde naam. In plaats van W. Versluys gaf S.L. van Looy het nu uit.

De hoogtijdagen van *De Nieuwe Gids* waren definitief voorbij, al zouden de daaropvolgende decennia nog mensen als Van Schendel, Van Eyck, Boutens en in de bezettingsjaren Walschap in het blad publiceren. Daarnaast treffen wetientallen jaren lang de bijdragen aan van Kloos en zijn trouwe compaan Lodewijk van Deyssel.

In het aprilnummer van 1938 stierf *De Nieuwe Gids* voor de derde maal. Toen konden de overgebleven trouwe lezers kennis nemen van de in een rouwrand geplaatste mededeling van de drukker van de *De Nieuwe Gids* uit die dagen, de *Electrische Drukkerij Luctor et Emergo*, in opdracht van het *Coöperatief Uitgeversbedrijf* U.A. in Den Haag:

'AAN ONZE LEZERS

Tot ons groot leedwezen ontvingen wij heden de treurige tijding van het overlijden van onzen hoofdredacteur Dr. Willem Kloos, den man, die *De Nieuwe Gids* gesticht heeft en meer dan 50 jaar lang het tijdschrift altijd met dezelfden vaste hand heeft geleid. In hem verliezen de jongeren een betrouwbaren gids, die altijd met de grootste toewijding hun belangen voorstond. De nagedachtenis van deze grooten kunstenaar en nobelen, eerlijken mensch zal bij ons zoowel als in de geheele Nederlandsche litteratuur in hooge eere blijven.'

Een maand later, in het meinummer, zou Willem Kloos volop worden herdacht. Een van de herdenkingsartikelen was van Alfred Haighton. Over Haighton is in 1988 een korte, maar duidelijke schets gepubliceerd door G.J.G. de Gier, die zijn 'Conclusie' opende met:[3]: 'Wanneer men het leven van Alfred Haighton overziet, kan worden vastgesteld dat het in vele opzichten een tragisch leven was. Zijn karakter, dat gekenmerkt werd door rancune en wantrouwen, werd in belangrijke mate gevormd door tegenslagen in zijn adolescententijd. De mislukte schoolopleiding in combinatie met de fysieke ongesteldheid bezorgde hem een gevoel van inferioriteit. Als gevolg van deze frustratie ontwikkelde hij een buitengewone geldingsdrang, die zich voornamelijk uitte in het zich op een of andere manier belangrijk maken. Een tweetal terreinen hadden daarbij zijn bijzondere aandacht: politiek en literatuur.'

En met name *De Nieuwe Gids*, voeg ik hieraan toe. Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe, de weduwe van de dichter (Boutens zei eens over haar, dat ze Kloos zowel van de drank als de poëzie had afgeholpen) zou later in een curieuze biografie van Kloos over het herdenkingsnummer van *De Nieuwe Gids* al de grote rol van Haighton beschrijven[4]: 'Dr. Alfred Haighton, de groote vriend en vereerder van Kloos, dien hij verdedigde met hartstochtelijke kracht en een overtuigend suggestie-vermogen, in woord en geschrift, en openlijk waardeerde in tal van oprechte, sterke, rake en juiste artikelen, heeft het mogelijk gemaakt, dat in den 53en Jaargang van de Nieuwe Gids een Herdenkings-aflevering voor Willem Kloos, als Mei-nummer verscheen.'

Alvorens de lotgevallen van *De Nieuwe Gids* tijdens de bezettingsjaren te verhalen, is het zinvol eerst een van de belangrijke hoofdrolspelers, wellicht dé hoofdrolspeler in het drama rond *De Nieuwe Gids*, nader te bezien: Alfred Haighton, als publicist bekend als dr. Alfred A. Haighton. Pas als drama en spelers zijn geschetst zullen we ook zien wat het handelen van de laatste Tachtiger, Lodewijk van Deyssel, in die jaren is geweest. Zonder een schets van het blad en zijn financier is de rol van Van Deyssel moeilijk duidelijk te maken.

Haighton werd op 26 oktober 1896 geboren als zoon van de oprichter van de Eerste Nederlandsche Maatschappij tot Verzekering van Risico in Loterijen, kortweg de NV Lotisico, Johannes Haighton. Alfred Haighton koos zijn tweede naam als roepnaam, want hij heette voluit Coenraad Alfred Haighton. De achternaam verwijst naar vroege Schotse voorouders, maar sinds generaties waren zijn voorouders in Nederlands-Indië geboren.

Lotisico werd in 1902 opgericht, toen Alfred zes jaar oud was. Vijfjaar na de oprichting van de onderneming werd zijn broer Willem geboren. De opzet van Lotisico was geraffineerd. In plaats van loten te kopen bij de Staatsloterij, kocht de gokker een polis bij Lotisico. Hij was daarmee verzekerd van een prijzengeld van f 100 000, als hij maar geduld had. Lotisico garandeerde namelijk dat op de lange duur men dat bedrag zou winnen; tot dat moment bleef de polis gelden. Wat was de winst voor de onderneming? De rente op het uitstaande kapitaal. In de loop van de daaropvolgende jaren zou Lotisico voortdurend problemen hebben met de autoriteiten. De activiteiten werden beurtelings aan banden gelegd of vrijgegeven. Voor ons onderwerp is het bedrijf verder niet interessant. Wel interessant is dat er heel wat winst uit kwam en dat zou de financiële basis zijn van de latere ondernemingen van Alfred Haighton. Zijn jeugd was moeilijk. De jonge Haighton was grillig op school, vaak ziek en het grootste deel van zijn opleiding zou uit zelfstudie bestaan. In 1918 werd angina pectoris bij hem geconstateerd. Een jaar later zou hij zijn linkerheup breken, waardoor hij de rest van zijn leven mank liep. In hetzelfde jaar stierf zijn vader en diens dood zou zijn leven ingrijpend veranderen.

Tot dan had Alfred Haighton zich voornamelijk met literatuur beziggehouden. Een belangrijke invloed was Dèr Mouw, die als dichter bekend stond onder het pseudoniem Adwaita. Via Dèr Mouw hadden Haighton en Victor van Vriesland contact met elkaar. Dèr Mouw gaf in die periode privaatlessen en Haighton, die het gymnasium had verlaten, volgde bij Dèr Mouw lessen om daarna staatsexamen gymnasium te doen. Dat laatste gebeurde nimmer.

In de *Herinneringen*, door Van Vriesland aan Alfred Kossmann verteld, komt Dèr Mouw uitvoerig voor, Haighton in het geheel niet. Zowel Haighton als Van Vriesland kregen op jonge leeftijd contact met Kloos. Van Vriesland in 1908[5]: ‘Hij was toen zo'n vijftig, in 1908, maar ik schatte hem veel ouder. Hij had een geklede jas aan, een soort redingote, iets dat nu niet meer gedragen wordt, met twee rijen knopen over elkaar en een hoge boord. Hij had verwilderde lokken en volkomen uitgebluste, maar heel lichte ogen. En hij maakte nog de indruk dat hij een groot man was geweest. Ik heb later altijd als ik aan hem dacht mij de versregel van Geerten Gossaert herinnerd: “Gelijk een kermisleeuw, in slavernij geboren, toch nooit den waren staat van zijn geslacht vergeet.” Dat was Kloos. Hij bleef een geweldige persoonlijkheid, en je begreep dat ondanks al dat rare van hem, ondanks het feit dat hij *De Nieuwe Gids* te gronde had laten gaan, ondanks zijn scheldsonnetten waarin hij oude vrienden als oud vuil behandelde, die vrienden, Van Deyssel, Van der Goes en anderen, een soort eerbied voor hem hebben behouden.’

Bij Van Deyssel was het ook een kwestie van voorzichtigheid. Hij wilde zo min mogelijk bij welke ruzie dan ook betrokken raken, zoals hij ook later, zoals we nog zullen zien, probeerde zich terug te trekken uit elk gewoel, dat hem alleen maar kon compromitteren. Over de zogenaamde scheldsonnetten zou hij bijvoorbeeld op 13 november 1893 aan Arij Prins schrijven[6]: ‘Daar Kloos een van mijn oudste en beste vrienden is, daar ik hem den grootsten dichter vind (wat helaas, ook naar mijne meening, niet blijkt uit de gedichten der laatste aflev.), daar buiten-dien zulk gekijf afhoudt van de seriëuze beschouwing der internationale literatuur, - zoo houd ik mij er buiten en vind dat het eenige wat ik doen kan: dat alles vreeselijk jammer vinden èn: zwijgen.’

Ook Haighton zou contact krijgen met Kloos, zij het zes jaar later dan Van Vriesland en nog niet eens door een persoonlijke ontmoeting. Jaren later zou hij zich herinneren wanneer hij voor de eerste maal kennismaakte met het *werk* van Kloos. Het was liefde op het eerste gezicht[7]: ‘Als den dag van gisteren herinner ik mij den avond, toen ik voor het eerst, verzen van den groote Meester las. Het was in 1914, kort voor den oorlog. Een warme zomeravond aan het strand te Scheveningen. Het mooie, witte boek met de gouden titel en het prachtige papier had ik meêgenomen als een kostelijke schat om in de stilte te lezen onder het wijde, blauwe uitspansel. Elk boek lag mij na aan het hart en een nieuw boek

was altijd een feest waaraan ik mij in eenzaamheid vergastte. Maar ditmaal trof mij een onbekende belevenis. De verzen pakten mij. Ik raakte in extase. Ik vergat boek en tijd. Steeds verder las ik en telkens sloeg ik ook weêr terug om een sonnet opnieuw te genieten. Een zachte wind woei over den duintop, waar ik zat; de zonneschijn op de bladzijden werd van goud en rood; de zee ruischte op den achtergrond. Soms drong dit alles tot mij door, maar den meesten tijd bespeurde ik niets. Mijn ziel was elders, ik leefde in een droomwereld. Ik zàg de beelden die Kloos' verzen opriepen. Ik sidderde en weende en genoot. Eerst toen het grijze licht de letters vervaagde kwam ik tot mijzelf. Het was haast nacht. Ik stond op met een zucht. Heengaand, ontwaakt, terug in de reëele wereld, besefte ik: dit is een groote dag. Ik had de Schoonheid leeren kennen.'

Het was in deze periode dat hij zijn eerste gedichten schreef, die hij later zou publiceren in *Verzen* (1926). Een voorbeeld daarvan is:

Onder der avondlucht weemoedig blauw
zaten wij aan een koele weidekant,
en spraken niet, want niet verstoren woû
een onzer 't volle zwijgen van het land.

Zij klemde zacht mijn hand in hare hand; -
mijn was haar lichaam, en ik wist, ze zou
mij heel haar jeugdig leven geven, want
ze had mij lief gelijk geen andre vrouw.

Zij bood mij àlles. - Doch het beeld verrees
van haar, die éénig ooit mijn hart bezat -
en die het wegwierp voor wie na mij kwam...

En mij zacht losmakend, sprak ik: 'Kom, wees
niet droevig... 't Kan niet zijn... Míjn liefde had
slechts de alleréérste, - géén die later kwam...'

Daar kon Maria Reintjes, met wie hij in 1923 trouwde, het mee doen. Maar toen was Haighton, de jonge poëet, geen achttien meer. Drie jaar nadat hij dit sonnet geschreven had, maakte hij in *Het Getij* zijn debuut. Hij trad tot de redactie van *Het Getij* toe nadat hij had beloofd geld in het blad te steken. Mederedacteuren waren W.J. de Marees van Swinderen, E. Groenevelt en Constant van Wessem. Het blad leidde tot 1924 een moeizaam bestaan. Haighton zou de redactie, na ruzie, in 1919 weer verlaten (niet in 1917, zoals De Gier meldt) en hij maakte nog mee dat onder zijn medeverantwoordelijkheid in juli 1918 Theo

van Doesburg voor het blad ging schrijven. Haighton publiceerde vanaf 1916 ook in *De Nieuwe Gids*.

Haighton zou voor *Het Getij* proberen nieuwe redactieleden te winnen. Martinus Nijhoff bijvoorbeeld. Dat kunnen we aflezen uit de in *NRC-Handelsblad* gepubliceerde briefwisseling tussen Nijhoff en Victor van Vriesland[8]. Ook toen al toonde Haighton aan een ambitieuze plannenmaker te zijn, die even snel zijn plannen ontvouwde als weer liet varen.

'Ik heb Haighton ontvangen,' schreef Nijhoff in september 1916 aan Van Vriesland, 'en hij heeft bij mij gegeten. Zijn plannen lagen echter niet in mijn richting, zoodat ik aan een redacteurschap niet denken kon. Ik heb mijn medewerkerschap echter toegezegd. Zijn zwerftocht heeft zich toen voortgezet naar Lou Becking. Die leek mij de juiste man. Ik heb echter noch van H. noch van B. iets gehoord, zoodat ik van het verloop van het Getij niet op de hoogte ben.'

Toen zijn vader in 1919 stierf, werd Haighton directeur van Lotisico. Drie jaar later trad hij af en werd commissaris. J.C. Destrée werd nu directeur. Het leek alsof Haighton de macht had afgestaan, maar in werkelijkheid was hij erin geslaagd via allerlei constructies een meerderheidsbelang te verkrijgen, zodat hij, wanneer hij maar wilde, geld aan Lotisico kon onttrekken. Dat geld had hij hard nodig. Hij kocht twee bladen (*De Kunst* in 1922 en *Nederland* in 1928) op en een drukkerij, *Batteljee & Terpstra* in Leiden, in 1924. De drukkerij had hij nodig om daar een prestigieus weekblad te laten drukken, *De Vaderlander*. De onderkop van het blad luidde: Weekblad voor nationaal-staatkundigen en -economischen opbouw; orgaan van het verbond van actualisten. Het eerste nummer verscheen op 31 augustus 1924. Het was het gevolg van de oprichting van wat genoemd mag worden de eerste Nederlandse fascistische partij, het Verbond van Actualisten, op 22 januari 1923. Mede-oprichters waren A. van Iperen, K.H.E. de Jong en H. Sinclair de Rochemont. Haighton had zich ontpopt als een fervente Mussolini-aanhanger en dat sprak sterk uit de kolommen van *De Vaderlander*, waarin ook Ernest Michel figureerde.

Haighton was beurtelings in Nederland en Zuid-Frankrijk, waar hij het liefste verbleef. Vandaar uit probeerde hij zoveel mogelijk de nieuwe politieke partij te controleren (het secretariaat bijvoorbeeld was gevestigd in het kantoorgebouw van Lotisico, het Juliana van Stolbergplein 11A in Den Haag) en verder contacten te onderhouden met fascistische partijen buiten Nederland. Hij beschouwde zichzelf als de enige internationaal-gerichte fascist van Nederland.

Het was pure geldingsdrang. Dezelfde geldingsdrang die hem ertoe bracht zich een doctorstitel aan te meten. Het verhaal wil dat hij de doctorstitel verwierf aan de Universiteit van Los Angeles. Hij werd doctor in de wijsbegeerte op een proefschrift, getiteld *Het voluntarisme van Arthur Schopenhauer vergeleken met het energiebegrip der tegenwoordige Physica*. Van de promotie en het

proefschrift is niets meer terug te vinden. Alleen Jeanne Reyneke van Stuwe heeft er altijd in geloofd, zoals ze liet merken in een herdenkingsartikel in *De Nieuwe Gids* na de dood van Haighton[9]: 'Maar ook in onderzoek der philosophische leerstellingen muntte hij uit - hij was Doctor in de Philosophie -, en de dissertatie, waarop hij promoveerde, (over Schopenhauer, aanwezig in de Nationale Bibliotheek) wordt door kenners hoog geroemd.'

Arme Jeanne Reyneke van Stuwe. Ze moet met open ogen en oren in de verhalen van Haighton zijn gelopen. Wat Schopenhauer betreft: die liefde zal hij hebben overgenomen van Dèr Mouw, al trok deze heel andere lessen uit Schopenhauer dan Haighton, zoals uit de *Herinneringen* van Van Vriesland blijkt[10]: 'Zijn [Dèr Mouws, A.V.] tweede opvallende karaktertrek was meegevoel, meeleven met andere mensen. Hij was volkomen onpolitiek, hij geloofde bij voorbeeld niet in het socialisme omdat de mens volgens hem niets waard was, hij was een Schopenhaueriaanse pessimist, vooral ten opzichte van de menselijke geaardheid die volgens hem niet deugde.'

Haighton, toen nog geen 'doctor', wendde in zijn zucht naar internationale contacten eerst de schreden naar Adolf Hitler. Dat was in april 1923. Later zou hij zich er bij voorkeur op beroemen dat hij de eerste Nederlandse fascist was die de Führer had gesproken. Toen hij in juli 1940 een brief stuurde aan Seyss-Inquart (een brief waarop ik nog uitvoerig zal terugkomen), introduceerde hij zichzelf als zodanig[11]: 'Als Beauftragter des V.v.A. ist mir im Frühjahr 1923 die Ehre zuteil geworden, vom Führer Adolf Hitler in München empfangen zu werden, wo er mir einen halben Nachmittag widmete.' Haighton zou nooit een verslag schrijven van dit gesprek, zodat we moeten vrezen dat Hitler een van zijn beruchte urenlange monologen hield.

Een halfjaar later ging Haighton naar Mussolini, in die jaren zijn grote voorbeeld. Het bezoek aan Hitler mocht hem dan jaren later van pas komen, op dat moment was Mussolini een dictator die de macht al had gegrepen en Hitler een obscure intrigant in Zuid-Duitsland, die nog een lange weg naar de macht voor zich had. Haighton had toegang tot Mussolini gekregen doordat hij kort daarvoor benoemd was tot vice-consul van Groot-Servië. In de Italiaanse pers liet Haighton zich bij voorkeur portretteren als 'il capo des fascismo olandese'. Zowel de *Stampa* als de *Secolo* beschreven Haighton in die hoedanigheid. Dat bracht het *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* tot de knorrige slotsom[12]: 'De heer Haighton, die een magneet van het Hollandsch financiewezen wordt genoemd, heeft verklaard dat het "Verbond van Actualisten" in zijn programma het Italiaansche fascisme heeft gecopieerd. Vervolgens heeft hij verklaard, dat hij en Dr. De Jong [mede-oprichter K.H.E. de Jong van het V.v.A., A.V.) van de Academie van Den Haag (welke academie?) in weinige maanden 4000 medestanders om zich verzameld hebben, jonge mannen, die geheel enthou-

siast zijn en van beproefde trouw en ontembaren moed. Hij stelt de actualisten voor als de bezweerders der bolsjewistische revolutie, die in Holland in 1918 met directe hulp van Rusland zou zijn op touw gezet. Verder gewaagt hij van een Leninistische opstand in Holland, in 1919, eveneens door de Hollandsche fascisten (actualisten) neergeslagen. In den burgeroorlog, die toen plaats had, zijn wel 100 dappere Hollandsche actualisten gewond.

Wij staan er verstomd van, wat er al niet in Holland gebeurd is, terwijl niemand het heeft gezien. Maar wij achten het onverantwoordelijk, dat Hollanders in het buitenland dergelijke phantastische dingen uit hun duim zuigen, en aldus een totaal onjuiste voorstelling wekken omtrent hetgeen hier geschiedt.

De heer Haighton versterkt door dergelijke Don Quichotterieën de sympathie niet, die er bij sommige ernstige menschen voor deze beweging bestond, waar zij in den eisch der actualisten van een krachtig overheidsbewind een prijzenswaardig element vonden. Een dergelijke blague als de heer Haighton gaf, versterkt allesbehalve het aanzien van ons land in het buitenland.'

Het Verbond van Actualisten zou niet snel daarna door ruzies zo geteisterd worden dat het langzaam verliep en in 1928 werd opgeheven, evenals *De Vaderlander*.

Een jaar daarvoor had Haighton al weer een nieuw weekblad op de markt gebracht, *De Bezem, Fascistisch Weekblad voor Nederland*. Op 15 december 1928 werd *De Vereeniging De Bezem* opgericht. De jongere broer van Alfred, Willem, zou zich vooral met deze initiatieven bezighouden omdat Alfred meestal in het buitenland was. Hij maakte verscheidene lange reizen tot in het Verre Oosten toe.

In de daaropvolgende jaren zou de nieuwe beweging zich voornamelijk bezighouden met ruzies. Ook in het privé-leven van Haighton gebeurde dat: in 1930 scheidde hij. Niet lang daarna trouwde hij met Johanna van Nooten. Zij was gehandicapt, ze miste een been. Dat was voor Haighton alleen maar een aanbeveling omdat hij zich in deze periode in toenemende mate voor orthopedie ging interesseren. Hij kocht belangen in een orthopedisch bedrijf in Parijs en in 1932 in de NV Schmeink Instrumentenhandel, aan de Spuistraat 256 in Amsterdam, een onderneming die ook in kunstbenen handelde. Haighton was tot 1935 directeur van het bedrijf, daarna commissaris. In de politiek had hij een jonge fascist, Jan Baars, binnengehaald als een man, die met zijn populistische praatjes grotere groepen binnen het fascisme moest halen.

Maar in 1932 bleek dat hij met zijn broer Willem en met Jan Baars aartsvijanden de macht had gegeven en wreekte zich het feit dat hij te veel in het buitenland verbleef. In de zomer van 1932 verloor hij, door een geslaagde coup van broer Willem en zijn moeder, de macht over Lotisico. Niet alleen de macht,

maar ook het geld. Pas na een jarenlang juridisch gevecht zou hij enigszins schadeloos worden gesteld.

Ook van Baars zou hij verliezen. Baars was een fascist die zich geheel op Mussolini richtte; Haighton daarentegen zette zijn kaarten steeds meer op het Duitse nationaal-socialisme dat duidelijk in opkomst was. Hij had gesprekken met rassentheoreticus Alfred Rosenberg. Baars daarentegen ging naar Italië waar hij door Mussolini werd ontvangen en keerde daarop naar Nederland terug om te proberen alle macht aan zich te trekken. *Het Volk* zag het allemaal geamuseerd aan[13]: 'Toen Baars nu in de tweede helft van Juni van zijn befaamde Italiaansche reis, waar hij naar het oordeel van Alfred Haighton en zijn aanhang het Nederlandsche fascisme door zijn mallepraat hopeloos geblameerd heeft, was teruggekeerd, begon de keet eerst recht. Baars verklaarde zich bij zijn "degradatie" niet te zullen neerleggen en op een in Den Haag gehouden vergadering bleek Baars inderdaad een meerderheid achter zich te hebben in... stemmen. De oorzaak daarvan is, dat in het Bezem-kliekje het systeem bestaat of bestaan heeft, dat bepaalde leden of functionarissen bij stemmingen het recht hebben op het uitbrengen van een bepaald aantal stemmen. Men heeft dit ingevoerd, in de eerste plaats om in bepaalde gevallen "overwicht" te kunnen uitoefenen en daarnevens, om naar buiten den indruk te wekken, dat de fascistische Bezem-beweging over een enormen aanhang beschikt.

Baars werd in die bewuste vergadering met 3362 stemmen tegen... 2 stemmen als eenig hoofdbestuurslid van De Bezem-groep gekozen. Baars beschikte bovendien over een aantal mannetjes - vandaar de qualificatie "terreur van het proletariaat" - die er geen bezwaar tegen hadden dr. Alfred op zijn gezicht te slaan, als hij niet maakte uit de buurt van het secretariaat te blijven. Dit geschiedde z.g. "onder leiding van" den dictatorialen rebellenleider, maar het zal, gezien diens befaamden lafheid, wel gebleven zijn bij "in opdracht van".

Dr. Alfred begreep precies wat hem te doen stond. Hij wachtte zelfs de jaarvergadering niet af, maar vertrok den dag te voren uit zijn pension in de Joh. Verhulststraat te Amsterdam, naar Parijs. Van daar uit bestookt hij thans "kameraad" Baars en diens aanhang, die, buiten de fascistische deur gezet, onmiddellijk is overgegaan tot de stichting van een nieuwe fascistische organisatie, den Alg. Ned. Fascistenbond. Als orgaan geeft Baars nu een krantje uit genaamd "De Fascist".'

Haighton wendde zich nu tot de NSNAP van Adalbert Smit en Ernst Ridder van Rappard, in 1931 opgericht. Haighton werd Rijksleider en hij betrok in Den Haag een *Rijksheem*, zijn hoofdkwartier. Hij raakte echter opnieuw verwikkeld in schandalen. Haighton had, in navolging van de Duitse SA, bij Peek & Cloppenburg mooie zwarte uniformen besteld. Die werden afgeleverd, maar Haighton betaalde niet. We zullen later nog zien dat hij, hoewel hij over

geld beschikte, er met veel moeite afstand van deed. Er kwam zelfs een deurwaarder aan te pas zodat *Het Volk* onder de titel ''t Nieuwe pak' een spotgedicht van S. de Vries jr. kon plaatsen. Een fragment[14]:

Alfred leerde zoo de firma
Wat in zijn fascisme stak,
't Pak en wat er in het pak zit
Allemaal is 't boevepak!

Daarnaast was Haighton in allerlei processen verwikkeld. Op 28 november 1933 werd hij tot twintig gulden boete veroordeeld omdat hij vanuit zijn hoofdkwartier een hakenkruisvlag had uitgestoken. Maar vreemd genoeg: toen hij in 1934 biljetten met het hakenkruis erop op de ruiten van joodse winkeliers had geplakt, kreeg hij geen proces-verbaal. 'Het papiertje is minder vleiend voor de Joden bedoeld,' schreef *Het Volk*[15], 'en zal zijn uitwerking niet missen. Ieder weldenkend mensch weet nu namelijk wat voor vleesch hij bij Haighton in de kuip heeft en waar de winsten van zijn loterij blijven.'

Haighton was inmiddels antisemiet geworden. Daar kwam hij openlijk voor uit. Zijn antisemitisme werd versterkt toen zijn vrouw in 1935 hersentumor bleek te hebben. Haighton herinnerde zich een vloek die eerder over hem was uitgesproken. In *De Nieuwe Gids* zou hij daar jaren later aan terugdenken. 'Op 20 april 1933 wendde ik mij openlijk tegen het jodendom,' schreef hij[16] in een artikel getiteld 'Geneeskunde en politiek'. 'Ik ontving toen veel anonyme dreigbrieven, meerendeels in de grofste termen. Eén was echter heel beleefd, en er stond ongeveer in: men daagt Israël niet onverlet uit; u zult gestraft worden in het liefste wat u bezit.'

De vrouw van Haighton werd opgenomen in het Wilhelminagasthuis in Amsterdam, waar zij overleed. Haighton weet haar overlijden aan de assistent van de chirurg professor Brouwer, dr. Oljenieck, een joodse arts. 'Later op dien dag vroeg jood Oljenieck aan mijn Moeder, of hij het lijkje mijner arme vrouw voor de sectie hebben mocht. De freche smous!' Haighton gaf niet alleen Oljenieck de schuld, maar ook Brouwer. Het was inmiddels 1941 dat hij deze woorden schreef: 'Om op het geval van mijn vrouw terug te komen: het *kan* natuurlijk een toevallige samenloop van omstandigheden wezen. Maar alles bij elkaêr heeft het er allen schijn van, alsof Brouwer *opzettelijk verzuimde*, tijdig in te grijpen. En zulks dan, vanzelfsprekend, op aanstichting van jood Oljenieck. Want persoonlijk kon Brouwer niets tegen mij of mijn vrouw hebben. Het lijkt sprekend op den ten uitvoerlegging van de joodsche wraak, mij in het anonyme schrijven van 1933 aangekondigd: men trof mij in het liefste, dat ik bezat.

Ook Brouwers verdere houding stijft dit vermoeden. Tien maanden later

schreef ik hem een aangeteekenden brief met verzoek-om-opheldering. Geen antwoord.

Anno 1936 diende ik een aanklacht tegen hem in. Natuurlijk stopte de officier van justitie deze beschuldiging-tegen-een-hoog-geplaatst-jodenvriend in den doofpot. Nog steeds hoop ik, dat de komende Nieuwe Staat dit zaakje eens onpartijdig zal laten onderzoeken.'

Haighton hertrouwde in 1937 met Beatrix Speigl, die eveneens een been miste. Inmiddels was hij toegetreden tot *Zwart Front*. Het initiatief daartoe was genomen door Arnold Meijer, die vermoedelijk meer uit was op het geld van Haighton dan op diens ideeën. Haighton, die vanaf 1934 in Beekbergen woonde, werd afdelingsleider voor Arnhem. Deze post bezette hij maar kort, want na het overlijden van zijn eerste vrouw zou hij weer gaan zwerven. Hij werd een soort vertegenwoordiger van *Zwart Front* in het buitenland en in die hoedanigheid reisde hij zelfs door naar Nederlands-Indië waar het hem niet gelukte een afdeling op te richten: Mussert was hem voor geweest.

Met zijn groeiend antisemitisme had hij overigens bij de NSB niet misstaan. Toch zou hij zich nooit bij deze partij aansluiten, zoals Joosten ook vermeldt in een schets van het karakter van Haighton[17]: 'De vraag is bij herhaling gerezen wat deze miljonair heeft bezield zich met een dergelijk fanatisme voor de zaak van het fascisme in te zetten. Voor allen, die hem uit zijn geschriften of uit persoonlijke omgang kennen is deze vraag echter geen raadsel. Haighton was het type, dat door een teveel aan vrije tijd, een te groot inkomen en duidelijke psychische aberraties zich met welbehagen heeft begeven in de troebele sfeer, waarin het Nederlandse fascisme veelal is opgetreden. Zijn grote liefde voor de intrige, die hij overigens op vriend en vijand uitleefde, kon hij naar hartelust botvieren in de conspirerende omstandigheden, waarboven de door hem aangehangen bewegingen nimmer zijn uitgegroeid. Van meet af aan heeft hij getracht door middel van zijn geld macht en invloed te verkrijgen over zijn fascistische medestanders. Zijn achterdochtige aard, die sommigen doet spreken van vervolgingswaanzin, dreef hem echter tot een mate van querulantisme, die een langdurige samenwerking met hem voor eenieder onmogelijk maakte. Zo is zijn bemoeienis met het fascisme een aaneenschakeling geworden van ruzie, twist en gekijf, waarbij hij niet geaarzeld heeft zijn vroegere vrienden en medestanders bij herhaling "een kastijding uit genegenheid toe te dienen", die echter meestal meer weg had van een dolkstoot in de rug. In de onvruchtbare reeks van splitsingen, fusies en nieuwe fascistische groepsvorming heeft Haighton een leeuwenaandeel gehad. Zijn behoefte om op grond van zijn financiële vermogen achter de schermen de touwtjes van het beleid in handen te houden, verklaart kennelijk ook zijn voorliefde om als voorman van een rapaillepartij op te treden. Tot in zijn kleding toe gaf hij blijk van zijn grote afkeer van de bourgeois-fascist

en zijn genegenheid voor de “ruige Fascisten-van-de-daad”, terwijl zijn haat tegen Juda in hem groeide tot een giftig anti-semitisme. Gebrek aan anti-semitisme alsmede de liberaal-fascistische inslag in de N.S.B. hebben hem mede geïnspireerd tot zijn afkeer van deze beweging, een der weinige rechts-revolutionaire groeperingen, waarmee Haighton in de loop der jaren geen contacten heeft onderhouden. Het is vrijwel de enige vaste lijn, die in dit warhoofdige optreden valt te bespeuren.’

Zijn afkeer van de NSB etaleerde hij onder meer in de brochure die hij in 1937 schreef, *Waarheen voert Mussert*? Opmerkelijk is dat Haighton, onder invloed van Arnold Meijers op Mussolini gerichte fascisme, in deze periode weinig moest hebben van het nationaal-socialisme van Hitler, al zou zijn sympathie voor de Führer ná mei 1940 weer ras toenemen. Maar in 1937 verzuchtte hij nog[18]: ‘De Hemel beware ons arme Vaderland, wanneer het er ooit toe veroordeeld mocht worden, eene NSB-dictatuur, op de grondslag eener Duitsche invasie, te ondergaan.’

Drie jaar later was die invasie een feit en op 22 juli stuurde Haighton de eerder genoemde brief naar Seyss-Inquart waarin hij solliciteerde naar een plaats binnen de Nieuwe Orde[19]: ‘Gern möchte ich irgendwo eingesetzt werden, wo ich eine fruchtbare Tätigkeit finde in nützlicher Mitarbeit an dem Aufbau des neuen, national-sozialistischen, judenreinen Staates.’ Maar in die ‘judenreinen’ staat kon de NSB natuurlijk geen plaats vinden, stelde hij, omdat de beweging niet antisemitisch genoeg was: ‘Persönlich kenne ich einen Halbjuden, den Zahnarzt de Jonge Cohen, Amsterdam, Joh. Vermeerplein 18, der - wenigstens bis zum 10. Mai - anerkanntes Mitglied der NSB war.’ Want antisemiet was Haighton zelf wel, verzekerde hij Seyss-Inquart; hij was het in 1930 geworden toen hij een gesprek had met Alfred Rosenberg: ‘Hieraus zog ich die Konsequens und wurde Antisemit.’

Het is de vraag of Arnold Meijer op de hoogte was van de brief. Volgens De Gier zou dat niet hebben gehoeven, omdat Haighton op 12 juli een telegram naar de leider van Nationaal Front had gestuurd, waarin hij voor het lidmaatschap bedankte.

Dat klopt niet met het verloop van de gebeurtenissen. Op 3 augustus 1940 publiceerde Haighton nog een artikel in *De Weg*.[20] Hij reageerde daarin op een hoofdartikel in *De Telegraaf* van 25 juli waarin onder het kopje ‘Nationale Eenheid’ de krant had gepleit voor ‘goed vaderlandsche mannen’ die ‘voor de groote meerderheid van ons land aanvaardbaar zijn’. Haighton hoonde deze opstelling weg: ‘Waar wilt u de bedoelde “goed-vaderlandsche mannen, die...” enz. vandaan halen?

En wij tarten hem, daarop antwoord te geven. Blijft hij dit schuldig - hetgeen wij verwachten -, dan is daarmede het bewijs geleverd, dat hij maar wat in de

ruimte kletst, gelijk te velen zulks tegenwoordig doen. Dergelijk onrealistisch gedaas valt zeker niet te kenschetsen als constructieve bijdrage tot den herbouw van een Nederlandschen Staat.

Immers: één ding staat als een paal boven water: indien men op figuren, “die voor de groote meerderheid van ons land aanvaardbaar zijn”, wacht, dan kan men wachten van eeuwigheid tot amen.’ Haighton wilde laten merken dat hij beter op de hoogte was van de Duitse bedoelingen dan *De Telegraaf* door zijn artikel te beëindigen met: ‘Doch maak U geen illusies: het Nationaal-Socialistische Duitsche Rijk van Adolf Hitler zal zeker geen verkapte wederopstanding der plutodemocratie in deze contreien dulden.

Wat Nederland noodig heeft is: een Nederlandsch Nationaal-Corporatisme, op de hoogte van den Nieuwen Tijd, en dus van alle democratische smetten vrij.’

Binnen Nationaal Front zal dit artikel met gemengde gevoelens zijn ontvangen. Maar het kon erger. Dat had de oude vriend, maar bij vlagen ook felle tegenstander van Haighton, H.A. Sinclair de Rochemont, aangetoond. Hij zou in *De Weg* in geraaskal Haighton verre overtreffen. Sinclair de Rochemont, na veel omzwervingen binnen de fascistische splinterpartijtjes die Nederland kende, was voor korte tijd binnen Nationaal Front terechtgekomen. ‘NEDERLAND, ontpolderd aan de Noordsche Zee, ligt thans weder open in den oerboezem van zuiversterke bloed, dat onze eigenheid zal bekrachtigen,’ meldde hij de lezers van *De Weg* in juni.[21] Zelfs de meest geschoolde fascist zal niet begrepen hebben wat de schrijver bedoelde, zeker niet in zijn slotzin: ‘De plaats van de onverzoenlijken is thans bij den gekwetste. Hun hoovaardij van voorheen worde gestraft met bijzonder zwaren wachtdienst: zij waken dubbel. OPDAT GEEN VUIL DE WONDE BEREIKT.’

Haighton moest niets hebben van welke concurrentie dan ook uit zijn verleden. Hij wist de Duitse autoriteiten ervan te overtuigen dat Sinclair een moordaanslag op Mussert voorbereidde en dat hij bovendien homoseksueel was. Sinclair werd voor bijna vier maanden gevangen gezet.[22] Het zou zijn fanatisme overigens niet temperen. Hij nam, eenmaal vrij, dienst in de SS en vertrok naar het Oostfront. Daar sneuvelde hij op 13 maart 1942 bij Leningrad.

Haighton had inmiddels genoeg van Nationaal Front. Bij *Uitgeverij De Misthoorn* verscheen een brochure, *Arnold Meijer's maskerade*, waarin hij de gang van zaken rond zijn uittreden schetste[23]: ‘Op 30 Oktober 1940 verzond ik 's morgens, per aangeteekend schrijven, de indiening van mijn ontslag als lid van N.F. aan het Hoofdkwartier,’ schreef hij in het hoofdstuk ‘Besluit’[24]. ‘Alsof het toeval sprak, belde Arnold Meijer mij des avonds op. De brief was nog niet ontvangen. Hij wilde een onderhoud met mij hebben.’ Haighton had die avond vrienden op bezoek: ‘Gestrande Indischgasten, die in de politiek van toeten

noch blazen weten. Wij zaten heel gezellig over Indië te praten, toen er een auto voor de deur stilhield, en er gebeld werd. Ik deed open. Tot mijn verbazing stond Arnold Meijer voor mij. Ik had zijn heele toezegging vergeten.' Ze kwamen niet tot overeenstemming en gingen uit elkaar. Het Nationaal Front zal verdwijnen, profeteerde Haighton. En dat zal 'geen verlies voor den Volke wezen'[25]. 'Wél acht ik een verlies voor den Volke - en een zeer gevoelig - de verdwijning van Arnold Meijer's ouden, nobelen geest, uit de goede dagen van zijn Leiderschap over Zwart Front. Nog altoos is het mij een raadsel, hoe hij zoo ontaarden kon.'

Wat waren de grote bezwaren van Haighton? Meijer lonkte naar andere partijen ná de Duitse inval en dat was in strijd met de werkelijk revolutionair-fascistische geest. Meijer wilde praten over een eventuele samenwerking met oude partijen. Hij flirtte met Vorrink, hij opende een gesprek met de Nederlandsche Unie, desnoods met de zo gehate NSB. En dat alles, en dat stak Haighton natuurlijk het meest, buiten Haighton om. Op 15 juli had Haighton al een brief aan Meijer geschreven, maar niet verzonden. Hij publiceerde de brief alsnog in zijn brochure en hier laat hij zich in al zijn platheid heel goed kennen[26]: 'U vertegenwoordigt nu den schippergeest, het conservatisme, de hang-naar-behoud van pluto-democraten, die zich en hun standje willen "dekken" tegen den nieuwen tijd, onder een manteltje van namaak-Nationalisme. U duldt thans geen felle waarheden over het smouzen-dom meer. U vindt toch wel wat goeds in den idioten brief van Generaal winkeljuffrouw aan den pluto-democratischen gemeenteraad van Rotterdam [Haighton duidt hier op het rondschrijven van Generaal Winkelman van 27 juni, waarin hij de Duitse versie over het bombardement op Rotterdam als leugens wegzet, A.V.]: U confereert als frère et compagnon met op-het-droge-geraakte bonzen van pluto-democratische partijen, die vóór 10 Mei Uw felste vijanden waren, en die het weer zouden worden, indien het onmogelijke gebeurde, n.l. een uiteindelijke nederlaag van het Duitsche Rijk tegen Engeland, Juda's werktuig.'

Haighton zou enkele weken onderdak vinden bij de NSNAP van majoor C.J.A. Kruyt. Daarna sloot hij zich aan bij de NSNAP van Ernst Ridder van Rappard. Hij bleef lid tot de partij op 13 december 1941 werd verboden. Daarna bleef Haighton politiek dakloos, want zich bij de NSB, de enige toegestane partij, aansluiten, vertikte hij nu eenmaal.

Vlak daarvoor, op 17 november, was zijn derde vrouw overleden. Twee maanden later, op 23 januari 1942 trouwde hij met Adela Boode, die, het is niet anders, ook een been miste. Haighton zelf had in toenemende mate te kampen met een slechte gezondheid. Op 13 april 1943 overleed hij plotseling. Een groot deel van zijn vermogen liet hij na aan Arnold Meijer. Niet aan het noodlijdende *De Nieuwe Gids*, zoals Jeanne Reyneke van Stuwe en Lodewijk van Deyssel wel-

licht hadden gehoopt én verwacht. Het blad was Haighton jarenlang trouw gebleven en de weduwe van Kloos en de laatste Tachtiger waren de enigen geweest met wie Haighton (en dat mag werkelijk een wonder genoemd worden) geen ruzie heeft gehad. Zijn ongebreidelde antisemitisme kon hij ook in *De Nieuwe Gids* lustig botvieren, ook al een reden om van enige dankbaarheid in zijn testament blijk te geven.

In de periode dat hij bij Nationaal Front wegging en probeerde bij de felle nationaal-socialisten aansluiting te vinden, kon hij in *De Nieuwe Gids* een artikel kwijt dat hij in geen zichzelf respecterend blad geplaatst zou hebben gekregen. In november 1940 publiceerde hij 'Aan vergetelheid ontrukt'[27], waarin hij een heruitgave van *De Teekenen des Tijds* van Bolland besprak. Die heruitgave interesseerde hem zeer[28]: 'Eerst zijn allerlaatste geschrift van dezen aard, "De Teekenen des Tijds", is speciaal tegen des jodendoms verderfelijke rol in het tijdgenootelijke Avondland - en Nederland in het bijzonder - gericht. Onaannemelijk lijkt de veronderstelling, dat Bolland het joodsche gevaar eerst zoo laat ontwaard zou hebben.'

Haighton wierp zich op als verdediger van Bolland (daarin was hij het met Dèr Mouw, die Bolland haatte, dus duidelijk niet eens), die werd bestreden door 'Joden, joden-vrienden en -knechten' en ook 'de Arische plutodemocratenkliek'[29]. Haighton gaf een beschrijving van Nederland in de tijd voordat Bolland ten tonele verscheen[30]: 'Blindelings dartelde Nederland den ondergang tegemoet. Onnoodig te zeggen, hoe Juda daarbij gnuifde. De jood lachte in zijn vuistje, want voor hem sneed het mes aan alle kanten.' Toen kwam Bolland[31]: 'Wel had de jood den typischen Nederlander zijn zelfgevoel ontfutseld, wel stond Juda's heerschappij schijnbaar onaangetast gegrondvest op de sufheid der Nederlandsche massa, wel grinnikten Arische domkoppen over het optreden van den Man, die hen woû redden, maar: hier en daar, in de borst van hoogst enkelen, trof het uitgestrooide zaad toch wel een brokje goede aarde.'

Volgens Haighton heeft Bolland nooit de kans gekregen zijn theorieën in alle eerlijkheid naar buiten te brengen. Elke uitlating van de filosoof werd gesmoord en nu, november 1940, kon Haighton uit de doeken doen welke krachten daarachter zaten[32]: 'En bedenk nu wel, Lezer: deze schandelijke smoorpolitiek vond plaats onder het stelsel der "democratie", die zogenaamd de "vrijheid van het woord" als een harer grondbeginselen huldigt! Zeker: het "vrije woord" voor liberalen, marxisten en verdere joden-gezellen. Maar géén "vrij woord" aan Waarheid en recht!

Er zijn nog Arische ezels in den lande, die stiekum mopperen, dat de Duitsche veroveraar Nederland van zijn vrijheid beroofd heeft. Onzin! De Duitschers kónden ons niet van onze vrijheid beroven, om de afdoende reden, dat wij haar niet bezaten.

De vrijheid, zoo zij al ooit bestaan heeft, werd gekweld door de “democraten”, in Staat en Maatschappij, van ná 1918. Vrijheid voor joden en verdere plutodemocraten, ja. Maar van vrijheid voor ons anderen geen spoor.’

En zo ging het enkele pagina's lang door, met een ongekende felheid. Willem Kloos moet wel een geduldig, of seniel man zijn geweest toen hij deze rabiate antisemiet binnen zijn kring haalde en binnen de kolommen van *De Nieuwe Gids*. Maar was Kloos zelf ook niet enigszins gevoelig voor het antisemitisme? In zijn scheldsonnetten zijn genoeg antisemitische tendenzen terug te vinden. Alleen al het sonnet waarin hij de groep rond Isaac Israëls bespotte[33]:

O vuigjes samen-knoejend Joden troepetje
Gij, die zijt de afschuw van het Christen zijnd
Echt Christen-zijnd in eeuwigheid waar zijnd,
In-vroomelijk, God-dienend needrig stoepetje

Heftiger was hij echter tegen Bernard Canter, niet gepubliceerd overigens[34]:

O absoluut afschuwlijk applen-joodje,
Neen Jood niet, smous, die smeerig dorst aanranden
Mijn dichter-zijn, dat gíj met smeer'ge handen,
Smeerig van wan-verbruikte verf in 't slootje

Dit sonnet was gedateerd 1 november 1893. ‘Het tweede sonnet tegen Canter, dat ik niet wil afdrukken, is gedateerd 22 Nov 1893,’ voegde 's-Gravesande, die enkele scheldsonnetten in zijn *De geschiedenis van De Nieuwe Gids* opnam, er aan toe. Vergeer nam het sonnet in *Wrok- en wraak-sonnetten* wél op[35]:

smousje met uw onanisten-snuit,
Dat laat suceeren u door kleine meisjes,
Die ge opgegrabbeld van den Dam, als buit,
Ontbiedt op vuil-mysterieuse wijsjes,

Gij moest een peren-kerel zijn, die lijsjes
Ophopend winst loopt langs de straat en kruit
Zijn zwaren wagen voort en voort en wijsjes
Rond-kijkt of iemand voor zijn waar een duit

of zes wil geven. Man, o man, neen man niet
Een half verdraaid, zich in zich zelf verkniezend
Usurpatortje, in schijn nog slechts, verliezend

Uw eigen leven Gij wanhoopig knibblend
Met 's werelds' grootheid in u zelf steeds kibblend
Gij woudt Artiest zijn, zwakling maar dat kan niet.

Vergeer bestrijdt overigens dat de sonnetten, zoals 's-Gravesande meent, bedoeld zijn tegen Bernard Canter. Hij houdt het op Isaac Israëls. Antisemitisch zijn ze in ieder geval.

Op literair gebied heeft Haighton een kleine produktie gehad, als we zijn essays buiten beschouwing laten. Naast *Verzen* uit 1926 publiceerde hij in 1927 de roman *Successie*, die handelde over *Lotisico*.

Na de dood van Kloos zou zijn positie binnen *De Nieuwe Gids* versterkt worden. Het blad was al jarenlang noodlijdend. Het begon met het aprilnummer van 1938, toen bekend werd gemaakt dat Haighton tot de redactie was toegetreden, naast de weduwe van Kloos. Maar nog vóór de dood van Kloos waren er al onderhandelingen gaande tussen Haighton en Jeanne Reyneke van Stuwe, die altijd had geprobeerd haar man zoveel mogelijk van de financiële beslommeringen af te schermen. Er is een brief bewaard gebleven van Haighton aan Jeanne Reyneke van Stuwe van 10 maart 1938 die daar op wijst. Hij begreep in ieder geval dat zijn optreden wantrouwen zou kunnen wekken, vandaar dat hij schreef[36]: ‘Voor wat betreft onze gezindheid, zoo literair als staatkundig kan, dunkt mij, mijn persoon ook voldoende borg zijn. Het ligt trouwens niet in het voornemen, het karakter van De Nieuwe Gids te wijzigen. Ook in dit opzicht hoeft U zich niet ongerust te maken. Wat mijn positie zoude zijn: dit is van later zorg. Mij persoonlijk zoude het aangenaam zijn, indien wij met “De Nieuwe Gids” slaagden en niet met een ander tijdschrift. Juist omdat ik den Heer Kloos zoo zeer waardeer en de traditie van “De Nieuwe Gids” mij lief is.’

Nog geen maand later kocht het *Coöperatief Uitgeversbedrijf* UA het blad voor f 5650. Op 11 mei trad hij tot de redactie toe, naast Jeanne Reyneke van Stuwe en Lodewijk van Deyssel.

Haighton kon Jeanne Reyneke van Stuwe dan wel van alles toezeggen in zake het beleid van *De Nieuwe Gids* (en hoe anders zou in later jaren de werkelijkheid zijn), de buitenwacht geloofde er niets van. Zo schreef P.H. Ritter Jr. op 13 mei al Haighton een niets aan duidelijkheid te wensen overlatende brief[37]: ‘Ik ontving van de zijde van verschillende medewerkers van DE NIEUWE GIDS een concept-verklaring, waarin mij verzocht wordt, mij als medewerker terug te trekken, aangezien de leiding van DE NIEUWE GIDS is overgegaan in Uwe handen, en er daardoor gevaar bestaat, dat DE NIEUWE GIDS een Fascistische strekking of beinvloeding zou krijgen.

Gegeven mijn Democratische overtuiging, zou ik aan een orgaan, dat rechtstreeks of zijdelings de Fascistische gedachte vertegenwoordigt, niet willen me-

dewerken, maar deze Democratische overtuiging brengt eveneens met zich mede, dat ik het “hoor- en weder-hoor” wil toepassen, en, alvorens een beslissing te nemen, zou ik gaarne de bedoeling van de nieuwe eigenaars vernemen.

De N.V. Luctor et Emergo deelde mij mede, dat bij den verkoop bedongen was, dat het tijdschrift een louter literair karakter zou dragen. Het zou zich dus m.i. ook alleen mogen bewegen op het gebied der literatuur, aangezien in ieder beschouwend artikel de levensovertuiging zich openbaart.

Ik heb van Uwe zijde nog geen mededeeling omtrent de overname gekregen! Ik neem aan, dat U de medewerkers van de overname van het tijdschrift kennis zal geven, waarbij hun dan tevens een programma zal worden overgelegd, en hun zal worden gevraagd, of ze zich hier al of niet mee kunnen vereenigen. Ik schort dus tot nader ontvangst van Uw bericht, dat ik gaarne tegemoet zie, mijn medewerking aan de verklaring op, teneinde eerst nauwkeurig te beoordeelen, in hoeverre inderdaad het gevaar, dat ondersteld wordt, aanwezig is.’

Haighton antwoordde Ritter wel, maar in zijn antwoord was hij even overspannen als altijd en sloeg hij weer met vage beschuldigingen om zich heen.

Op 9 juli zouden de dichter Joannes Reddingius en Ritter dan ook een circulaire opstellen die er niet om loog[38]:

‘DE NIEUWE GIDS

De Ondergeteekenden, allen behoorende tot de medewerkers van “De Nieuwe Gids”,

kennis genomen hebbende van het feit, dat na het overlijden van Dr. Willem Kloos “De Nieuwe Gids” van de N.V. Electr. Drukkerij Luctor et Emergo werd gekocht door het Cooperatief Uitgeversbedrijf U.A. te 's Gravenhage en dat tot de redactie is toegetreden de bekende fascist, lid van Zwart Front, Dr.A.A. Haighton,

overwegende, dat daardoor een belangrijke fascistische invloed aanwezig is in de leiding van den Nieuwen Gids en daardoor het gevaar bestaat, dat de humanistisch-democratische traditie in het tijdschrift te loor gaat, deelen mede, dat zij niet meer als medewerkers van het tijdschrift wenschen op te treden en besluiten dit ter kennis te brengen van het Nederlandsch publiek.’

De circulaire werd, zoals *De Telegraaf* wist te melden[39], ondertekend door dr.H. Gerversman, Augusta Peaux, Frits van Raalte, Joannes Reddingius, Leo Rikmenspoel, dr.P.H. Ritter Jr., mr.dr. Benno Stokvis, dr.Aeg.W. Timmerman, Aleida Timmerman-van Pellecom, Cornelis Veth, J.J. Zeldenthuis, Marie Schmitz, jhr.dr. Nico van Suchtelen, Laurens van der Waals, J.K. Rensburg, dr.J.D. Bierens de Haan, Eva Raedt-De Canter, mr. François Pauwels, Maurits Dekker, Sam Goudsmit, Jacob Hiegentlich, prof.P.H. van Moerkerken, R. van Genderen Stort, Willem de Wijk, Willem de Mérode, M.H. van Campen, Max Kijzer en M. Mok. *De Telegraaf* voegde er nog aan toe: ‘Velen in

letterkundige kringen verwachtten na den dood van Kloos dat het tijdschrift zou ophouden te bestaan, en dit ware mogelijkerwijze een roemrijker einde geweest.

"De Nieuwe Gids" had in haar laatste periode reeds weinig meer van haar vroeger karakter. Zij zal er voortaan niets meer van hebben. Met haar historische tijdvak is het afgeloopen.'

Tegenover de medewerkers die wegliepen stond dan weer het nieuwe medewerkerschap van een bekende Zwart Fronter, Louis Knuvelder.

Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe was met de actie niet gelukkig, zoals Benno Stokvis op 23 juli aan Ritter schreef[40]: 'Van Mevr. Kloos, die ik van ons voornemen had op de hoogte gesteld, ontving ik een schrijven, waarin zij haar leedwezen over de actie uitspreekt, en opmerkt dat dezelve haar zeer heeft geschokt; de campagne lijkt haar "voorbarig en onnodig".' Nu had ze een grote bewondering voor Haighton, dus kon ze zich de aversie tegen zijn persoon niet voorstellen. Die tegen zijn denkbeelden ook nauwelijks. Ze had al eens een actualistische roman geschreven, onder de titel *Fietsen*, en in deel I zagen we hoe gemakkelijk ze de gehele bezettingstijd door subsidies van het DVK ontving. Haar naam stond ook op de lijst van inzenders voor de romanprijsvraag van *De Schouw*, waaraan ze zonder enig succes met *De Gratiën der Gouden eeuw* had meegedongen.

Het duidelijkst kunnen we haar houding aflezen uit de biografie die ze na de oorlog bij *De Tijdstroom* in Lochem zou publiceren: *Het menschelijke beeld van Willem Kloos*. Hierin refereert ze aan het herdenkingsnummer dat *De Nieuwe Gids* aan de dood van Willem Kloos wijdde. Ze zwaait, zoals we in het begin van dit hoofdstuk al memoreerden, Haighton alle lof toe. Over zijn eigen bijdrage merkt zij op: 'Dr. Alfred Haighton herdenkt Kloos nobel, rechtvaardig, sympathiek.'[41] Al verscheen haar boek in 1947, toch had ze er behoefte aan de maandaanduiding zoals die door de Nederlandse nationaal-socialisten weer in zwang was gebracht, te gebruiken, zoals het begrip 'Bloeimaand'[42].

In 1944 werd Kloos herdacht voor de genazificeerde *Nederlandsche Omroep*. Een ander zou daar na de oorlog liever over zwijgen. Niet Jeanne Reyneke van Stuwe, die ook de man noemde die de tekst van de uitzending had geschreven, Gerbrand van Boschhoek. Deze schreef op 23 oktober 1943 een artikel in *De Luistergids* over Conrad Busken Huet, waarin deze 'een warm voelend vaderlander' werd genoemd, 'die het ideaal van een nationaal ontwaken nastreefde'. Volgens Van Boschhoek is het niet te gewaagd te veronderstellen 'dat eerst onze tijd aan verschillende zijner denkbeelden voldoende recht kan doen wedervaren.'[43]

Toch moet men voorzichtig zijn met het bekritiseren van het malle boek van Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe, want dan treft men Harry Prick als tegen-

stander. Deze hagiograaf, die we, als we Lodewijk van Deyssel behandelen, nog vaak tegen zullen komen, heeft er geen vrede mee dat Greshoff op 17 januari 1948 in de *Nieuwe Courant* een negatieve recensie schreef onder de welsprekende titel '*Geen menselijk beeld, maar een onmenselijke karikatuur*'.

'Eerder heb ik al eens uitgesproken, in een opstel over "Willem Kloos als verzamelaar van boeken", in 1983 bijgedragen aan *Boeken verzamelen*, een bundel opstellen aangeboden aan mr.J.R. de Groot bij zijn afscheid als bibliothecaris der Rijksuniversiteit te Leiden, dat Greshoff aan het vrij vele wat ook op het boek van Jeanne Kloos valt af te dingen, zeker geen vrijbrief had mogen ontlenen om de toen vierenzeventigjarige weduwe van Willem Kloos uitermate onheus en ook nodeloos kwetsend te bejegenen.'[44]

Dat Jeanne Reyneke van Stuwe het goed met Haighton kon vinden, is voor Prick vrij normaal. De politieke ideeën van de man, waar een fatsoenlijk mens van kon gruwen, met name zijn antisemitisme, worden achteloos terzijde geschoven[45]: 'Dit lange en intensieve dienstbetoon aan het maandblad *De Nieuwe Gids*, welke periodiek zij - hoezeer ook ten onrechte - niet anders vermocht te zien dan als een nagenoeg uitsluitend door haar man tot stand gebrachte creatie, deed haar na de dood van Kloos op haast vanzelfsprekende wijze in zee gaan met de fascist Dr. Alfred A. Haighton (1896-1943), die sedert 1927 met zekere regelmaat, als kritiekloze bewonderaar van Willem Kloos, in de Regentesselaan over de vloer mocht komen en die bij de vrouw des huizes eenvoudig geen kwaad meer kon doen sinds hij in 1929 aan de zogeheten "jubileum-jaargang" van *De Nieuwe Gids* een uitvoerige en hooggestemde beschouwing had bijgedragen over de romans en novellen van Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe.'

De dood van Jeanne Reyneke van Stuwe zal Prick beschrijven als[46]: 'Nauwelijks betreurd door een generatie aan wie niet geleerd was egards in acht te nemen tegenover de nagedachtenis van Willem Kloos, laat staan tegenover die van zijn weduwe...'

Het lijkt bijna op een pastiche van een rücksichtlose bewonderaar, zo gaat Prick in zijn beoordelingen van critici van het echtpaar te keer, zoals in het 'Nawoord' bij de briefwisseling tussen Jeanne Kloos en P.H. Ritter Jr.[47]: 'Het treft mij altijd weer pijnlijk tot in onze dagen toe te moeten vaststellen dat tegenover haar nagedachtenis zo zelden de toch ook háar toekomende egards in acht worden genomen. Zo dichtte Wim Zaal haar in 1969, dus achttien jaar na haar dood, de reputatie toe van "een bourgeoise feeks, een hysterica"; zo bestond een notoire kletsmajoor als Rico Bulthuis het verleden jaar nog, in *De koorddansers en andere herinneringen* (1985) te komen aanzetten met een aantoonbaar uit zijn duim gezogen verhaal waarin hij zijn best deed de weduwe van Willem Kloos zo kleinerend mogelijk te bejegenen, daarbij op p. 127-128 niet terugschrikkend voor een beslist onbehoorlijke insinuatie.' 'Gelukkig,' schrijft Prick

verderop[48], 'hebben beiden er evenmin weet van kunnen hebben dat ze in 1969 door Wim Zaal voor het Nederlandse publiek te kijk zouden worden gezet als "dat sinistere huishouden". Van dit soort malicieuse achterklap blijft altoos wel *iets* hangen.

En jawel, dat gebeurde dan ook prompt in het brein van Mr.Dr.Benno Stokvis, die zich op 13 juni 1969, in een babbeltje voor de N-O-S-radio, liet ontvallen: "In de sinistere, irreële sfeer van Regentesselaan 176, heb ik Willem Kloos gekend als een vegeterende schim."' Dit alles betekent dat in de ogen van Prick maar weinig naars van Jeanne Reyneke van Stuwe gezegd mag worden. Hans van Straten begeeft zich al op heel glad ijs door haar te beschrijven als 'een rolrond wijfje met een enorme hoed op'.[49]

En ikzelf? Ik maak het al te bar. Ik stel eenvoudigweg dat Jeanne Reyneke van Stuwe in haar collaboratie heel ver is gegaan. In haar drang om *De Nieuwe Gids* te laten bestaan, ging ze op alle punten akkoord met de verregaande verloedering van het blad. Sterker zelfs: ze maakt de indruk het ten dele ook wel met de inhoud eens te zijn geweest.

Dat Prick in de bres mocht springen voor de collaborerende Jeanne Reyneke van Stuwe in uitgerekend een nawoord bij de door Jan van Herpen verzorgde briefwisseling, is niet zo bijzonder. Na de oorlog werd Jan van Herpen het omroepen voor maar liefst tweeëneenhalf jaar verboden.[50] Hij had in de oorlog doorgewerkt voor de genazificeerde *Nederlandsche Omroep*. Ter vergelijking: zijn collega Jan Boots kreeg één jaar uitsluiting en die had ook doorgewerkt. (Mieke Melcher kwam eind 1942 bij de *Nederlandsche Omroep* werken. Na de oorlog zouden Jan van Herpen, Jan Boots en Mieke Melcher jarenlang verantwoordelijk zijn voor het populaire radiospelletje *Hersengymnastiek* van de Avro; de uitroep: 'Hoe is de stand, Mieke?' was een gevleugelde term in die jaren.)

Jan van Herpen had dus meer gedaan dan Jan Boots. Dat klopt. Hij was fanatieker, bijna even fanatiek als zijn collega Jacques Idserda. Deze kreeg binnen nationaal-socialistische kringen bekendheid als dichter in *Groot Nederland* onder SS-regime[51].

Er waren heel wat omroepers in die periode, maar voor Verkijk sprongen Van Herpen en Idserda er in enthousiasme boven uit[52]: 'Dat "alleen maar omroepen" bracht intussen heel wat consequenties met zich mee. Dat hield ook in: antisemitische hoorspelen, antibolsjewistische praatjes en andere benedenpeilse kost aankondigen. Jan van Herpen en Jacques Idserda lieten zich zelfs verleiden deel te nemen aan culturele vormingscursussen op het "vormingsoord" Cannenburgh.' Wellicht zou Idserda daar Van Herpen warm hebben gemaakt voor *De Nieuwe Gids*, zodat deze jaren later weinig moeite had met Jeanne Reyneke van Stuwe die mede het beeld van het blad tussen 1940 en 1943 be-

paalde. Had Jacques Idserda zich in de kolommen van *De Nieuwe Gids* geen plaatsje veroverd met zijn poëzie, zoals het ‘groot-Dietsche’ ‘“Proloog” uit “Brugge”’?[53]

Wil dan herrijzen, stad der middeleeuwen,
In al uw statiën van glorie,
Herspant dan uwe klauwen, Vlaamsche leeuwen,
Nog driest en trotsch! Doem op historie!

Het duidelijkst wordt de rol van Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe gekenschetst door haar bemoeienissen met de afstamming van de dichter J.J. van Geuns. Deze had in 1941 in *De Nieuwe Gids* verzen gepubliceerd.[54]

We kennen Van Geuns van zijn verzen die hij in *Groot Nederland* had gepubliceerd toen Vestdijk nog redacteur was, verzen die een curieuze ondertoon hadden, vol weemoed naar een onbedorven Germaans ras. Een jaar nadat hij in *De Nieuwe Gids* had gepubliceerd, bood hij opnieuw verzen aan, maar Jeanne Reyneke van Stuwe, die het secretariaat behartigde, kreeg zowel van Haighton als van de vooraanstaande ‘rassendeskundige’ Keuchenius te horen dat het niet uitgesloten was dat Van Geuns joods was. Hoe ze daaraan kwamen? Wellicht geruchten, wellicht zijn achternaam, in het noorden van het land veelal gekoppeld aan joodse families. Het kan ook zijn dat ze een van de in 1941 in *De Nieuwe Gids* gepubliceerde gedichten, ‘Heilig Heiligdom’[55], op eigen wijze hadden geïnterpreteerd. De eerste strofen luiden:

'k Heb Heidensch steeds geleefd. Ik weet het wel:
Ik ben in *dit* land eigenlijk een vreemde,
Wijl 'k thuishoor in die zon-aanbeden beemden,
Waar halfgod droomt en satyr drijft zijn spel.

Ik ben in dit land met zijn koude kerken
Een vreemde. Vreemd is mij der steden steen,
De Zondagen, dat ik niet weet, waarheen,
Wijl hier mijn één'ge lust nog is: te werken.

Als je antisemiet én argwanend bent, kun je daar conclusies uit trekken. In ieder geval vroegen Haighton en Keuchenius aan Jeanne om Van Geuns naar Den Haag te laten komen, zodat ze zelf kon zien of hij joods was of niet. Daar had ze weinig zin in. Ze verzon een veel geraffineerdere methode. ‘Over Van Geuns heb ik lang nagedacht, want het leek me onmogelijk, hem een reis te laten maken, alleen om te weten, of hij Jood is,’ schreef ze aan Haighton.[56] ‘Nu ben ik ge-

lukkig op *deze* gedachte gekomen: ik heb hem gevraagd, of hij zich wel bij de Kultuurkamer heeft aangemeld.'

Dat was inderdaad handig van Jeanne Reyneke van Stuwe, want nu sloeg ze twee vliegen in één klap. Ze wilde geen problemen met de Kultuurkamer hebben, voor het geval dat Van Geuns zich niet zou hebben aangemeld. En als hij zich wel had aangemeld, had ze gelijk het bewijs dat hij niet joods was. Het laatste was het geval. Toch kwamen de gedichten van Van Geuns niet in *De Nieuwe Gids* terecht. Wel in *De Schouw* en *Groot Nederland*.

Verder probeerde Van Geuns bij Van Ham nog toestemming te krijgen een bundel uit te geven, *'s Levens Overmaat*.[57] Dat gebeurde op verzoek van Hans Klomp, aldus Van Geuns: 'Ik had n.l. in een onderhoud, dat ik met den heer Klomp mocht hebben, erop gewezen, dat alleen reeds de door mij in tijdschrift gepubliceerde doch niet in een bundel verschenen gedichten in de honderden liepen, en dat ik er anderzijds niet voor voelde om nogmaals, zooals mij nu al viermaal overkomen was de uitgave geheel of gedeeltelijk op eigen kosten te moeten doen, de laatste twee malen nog wel in dier voege, dat de uitgever mij *alle* kosten van drukken enz. liet betalen terwijl dan nog niet eens in sommige der belangrijkste winkels ook maar één exemplaar van het door mij zoo duur betaalde nieuwe werk aanwezig was.'

En hij was bescheiden: 'Ik heb daarom zorgvuldig een keus gedaan en 55 gedichten uitverkoren; hier zijn ook zeer kleine gedichten bij, zelfs ettelijke quatrijnen, waarvan er natuurlijk meerdere op één blad kunnen, zoodat ik, gezien de papierschaarschte, toch meen, niet onbescheiden te zijn geweest.' Het mocht niet baten. Hij kreeg geen bundel en zijn enige troost zal zijn geweest dat de *Nederlandsche Omroep* hem op zondag 1 maart 1942 toestond om voor Hilversum II van 14.00 tot 14.20 uur uit eigen werk voor te lezen.

Ook Jeanne Reyneke van Stuwe stootte haar neus bij Van Ham. Deze weigerde zijn toestemming voor de uitgave van haar roman *Achter de coulissen*. Het was 1942 en het papiergebrek was al nijpend. Eind 1942 kwam het hoofd van de Afdeeling Voorlichting van de Nederlandsche Kultuurkamer tegen Van Hams beslissing in het geweer. Hij wilde wel dat het boek uitgegeven zou worden en zijn belangrijkste argument was[58]: 'Ik moge U in dit verband erop wijzen, dat deze schrijfster een zeer goeden naam geniet, doch vooral ook hierop, dat zij - zooals uit een onderhoud tusschen haar en mij bleek - een zeer enthousiast aanhangster is van den nieuwen tijd.'

Op gevaar af door Prick te worden veroordeeld, meen ik toch te moeten stellen dat deze berichtgeving van Stellwag, want dat was de naam van deze functionaris, tamelijk belastend is voor Jeanne Reyneke van Stuwe. Of ze heeft haar nationaal-socialistische sympathieën alleen maar geveinsd om haar roman hoe dan ook uitgegeven te krijgen. En is dat dan geen collaboratie?

Van Ham was overigens onverbiddelijk. Het boek kwam er niet. Hij ging er vermoedelijk van uit dat de schrijfster al blij mocht zijn met haar jaarlijkse subsidie, in 1941 van f 500, in 1942 hetzelfde bedrag, maar in 1943 en 1944 maar liefst f 1200.

En ijdel was ze ook. Ze durfde het aan om in *De Nieuwe Gids* van juni 1940[59] een citaat van Haighton over haar[60] aan te halen waarin hij stelde: ‘De door de schrijfster aan den dag gelegde zaakkennis is eenvoudig verbluffend... Het is mij nog steeds niet helder, hoe men zóó thuis kan raken op een zóó speciaal terrein. Bedenk: het gaat hier niet om een mondjevol medische termen etc., die iedereen zich met een paar handboeken kan aanmeten; neen, de onderdeelen van het bedrijf der medische faculteit, gewoonlijk ontoegankelijk voor leeken, zijn afgemaald met een overvloed van bijzonderheden, die geen twijfel laat aan de volledigheid der observatie...

...ik heb de vrijheid genomen een mij bevriend arts diens oordeel over de zakelijke bijzonderheden te vragen: de juistheid der beschrijvingen bracht hem in verrukking.’

Het ging hierbij om haar roman *Vrije Kracht*, die zich in de medische wereld afspeelde. In haar verslag haalt ze niet alleen Haighton aan, ook dr. A. Aletrino, die even verheugd was over haar kennis van zaken en door haar geafficheerd werd als ‘de dokter, die mij indertijd les heeft gegeven’. Aletrino schreef: ‘Met groote belangstelling heb ik tweemaal de mij gegeven cahiers overgelezen. Wat hebt u het droge materiaal, dat u van mij kreeg, op artistieke en vooral volkomen juiste manier weten te verwerken. U hebt mijn nieuwsgierigheid voor het vervolg buitengewoon geprikkeld en ik hoop dit gauw van u te mogen ontvangen, om er evenzeer door geboeid te worden.’

Het heeft niet mogen baten: van publiceren kwam in de bezettingsjaren, ondanks haar flirt met de Nieuwe Orde, praktisch niets terecht, op de vele en lange artikelen in *De Nieuwe Gids* na.

Nu stond ze ook in de schaduw van de enige die er prat op mocht gaan de traditie van de Tachtigers voort te zetten. Hélène Swarth, een andere roemruchte naam uit het verleden, had dan wel geweigerd het manifest van Ritter c.s. te ondertekenen, maar ze nam toch een te onbelangrijke plaats binnen *De Nieuwe Gids* in. Ook Van Deyssel had het manifest niet ondertekend. De Haarlemse correspondent van het *Algemeen Handelsblad* was ijlings naar de dichter toegesneld zodat de lezers op 30 juli 1938 konden lezen[61]: ‘Hij was van meening, dat de medewerkers, die thans hun relaties met het tijdschrift hebben verbroken, voorbarig hebben aangenomen, dat de medewerking bij den redactioneelen arbeid van den nieuwen redacteur, dr. Alfred A. Haighton, insloot de komst van den invloed van zekere politieke ideeën bij de leiding van het maandblad. De nieuwe redacteur zelf maakt echter - volgens dr. Alberdingk Thijm - een vol-

strekte scheiding tusschen zijn politiek en zijn literatuur en hij is dan ook van plan zich aan de tradities van het tijdschrift te houden, aan de beginselen, zooals die daar drie-en-vijftig jaar lang in eere zijn geweest.'

Gelukkig voor Van Deyssel heeft niemand hem meer de daaropvolgende jaren gevraagd naar zijn opinie, toen bleek dat Haighton, in strijd met alle eerdere toezeggingen, van *De Nieuwe Gids* een onvervalst nationaal-socialistisch tijdschrift maakte. Van Deyssel protesteerde niet. Hij bleef voor honderd procent actief binnen *De Nieuwe Gids*. Maar voordat we deze verloedering van de Tachtiger kunnen beschouwen, dient eerst de verloedering van *De Nieuwe Gids* zelf gevolgd te worden.

Al snel ontstond een conflict tussen de buitenland-commentator van *De Nieuwe Gids* Maurits Wagenvoort en de nieuwe aanwinst, Alfred Haighton. De in 1859 geboren Maurits Wagenvoort zijn we in deel I al tegengekomen toen we verhaalden hoe hij deemoedig probeerde bij het DVK papier los te krijgen om een roman uit te geven. Hij was toen, getroffen door een attaque, al aan het einde van zijn leven. Enkele jaren daarvoor, in 1938, was hij zich echter nog ten volle bewust van wat hij deed en schreef, en toen toonde hij heel wat meer ruggegraat: In het juninummer 1938 van *De Nieuwe Gids* stond Wagenvoort kritisch ten opzichte van Hitler en de jodenvervolging. Hij beschouwde zichzelf als behorend tot 'die rechtschapen menschen, overal ter wereld, die thans met overtuiging zeggen, dat de bejegening welke de Joden in het Derde Rijk, vergroot met wat er nu nog van het vroegere Oostenrijk over was, ondergaan, de eenvoudigste gevoelens van wat men onder menschelijkheid verstaat, beleedigt, kwetst, tot opstand brengt!'[62]

Hij vervolgt met[63]: 'De Duitsche maatregelen tegen de Joden overtreffen het ergste wat de machthebbers in de middeleeuwen tegen deze menschen hebben gedaan. Het leven wordt hun eenvoudig onmogelijk gemaakt. Door hun aanzienlijk aantal, hun reeds oude samengroeiing met de zeden der Duitschers, zoodat duizenden hunner in het "Duitsche Vaterland" met liefde en zelfopoffering ook het hunne erkenden, kunnen zij echter nergens anders heen.'

'Het Duitschland van dezen tijd,' besloot Wagenvoort[64], 'is in zijn leiders niet slechts der Joden vijand, maar ook de vijand van elk menschelijk gevoel. Ook is het onbegrijpelijk, dat het Duitschland, voorheen algemeen ter wereld geacht om zijn heerlijke geestelijke eigenschappen, zoo diep is gezonken, dat alle weldenkenden het beginnen te haten.'

Het waren woorden die er niet om logen en iedereen kon weten dat Wagenvoorts mening niet de mening was van Alfred Haighton. Of zou Haighton er toch mee akkoord zijn gegaan dat *De Nieuwe Gids* een fatsoenlijk tijdschrift bleef?

Maar in het september-nummer was er iets merkwaardigs met de buiten-

land-commentator Wagenvoort gebeurd. Hij was in de zomermaanden tot geheel andere inzichten gekomen[65]: ‘Het “volk” der Joden - of en in hoeverre het Jodendom een “Volk” of “Natie” mag heeten, is een vraag, waaromtrent, in en buiten Joodsche kringen, allerminst eenstemmigheid bestaat -, zich er op beroemende, Gods uitverkorenen te zijn, is steeds afkeerig geweest van bloedsmenging met andere rassen. Het aantal gemengde huwelijken tusschen de twee was steeds gering en ging voornamelijk uit van hen, die in den Nederlandschen volksmond “spekjoden” worden geheeten.’

De ommezwaai was verbijsterend. Iedereen die Wagenvoort kende, moest begrijpen dat termen als ‘bloedmenging’ niet bij hem paste. En zeker niet stellingen als[66]: ‘Hoezeer men in dezen tijd het lot der Joden ook beklage, het kan niet ontkend worden, dat zij-zelf, èn om hun hooghartige geringschatting van anders-geloovigen èn om hun staatkundige dubbelhartigheid, in vele opzichten oorzaak zijn, dat de overheid van vele landen, minder verdraagzaam dan die van West-Europa, thans een scherpe scheidingslijn wil trekken tusschen hen en het ingeboren ras.’

Ook wordt in het artikel ‘de Joodsche intellectueelen’ de ondergang van het tsaristische Rusland, waarvan verweten, van wie ‘enkelen [...], de ergsten, leiders werden van de Bolsjewistische levensbeschouwing’.[67]

Het mysterie van Wagenvoorts veranderde ideeën werd in het Mededeelingenblad van de Vereeniging van Letterkundigen onthuld[68]: ‘Ons lid Maurits Wagenvoort heeft een schrijven aan het bestuur gericht, waarin hij zich, zeer terecht, beklaagt over de behandeling, hem door den nieuwen redacteur van de Nieuwe Gids, dr.A.A. Haighton, aangedaan. Van de grieven, waarvan de heer Wagenvoort ons mededeeling heeft gedaan, zijn er, die betrekking hebben op de altijd moeilijk te beoordeelen en juridisch zeer onzekere verhouding tusschen directie, redactie en medewerkers bij een tijdschrift. Wat echter, ook hierbij, zeer stellig ongeoorloofd mag worden geacht, is het veranderen, door de redactie, van copy door een medewerker geleverd, zonder dezen daarin te kennen. En wel in nog hooger mate, wanneer het meeningen betreft welke de schrijver ten slotte met zijn naam moet dekken. Dit nu blijkt te zijn geschied met een artikel, en wel een Buitenlandsch Overzicht, door den heer Wagenvoort bijgedragen voor de Nieuwe Gids. De redacteur heeft daarin, naar de heer Wagenvoort meldt, “geschrapt, er bij gevoegd, sommige denkbeelden weggelaten of vervormd”, terwijl het artikel ten slotte is afgedrukt onder naam van den schrijver. Dit is voorzeker een ontoelaatbare inbreuk op het Auteursrecht. Wij voldoen gaarne aan het verzoek van den heer Wagenvoort, om dit geval ter waarschuwing te publiceeren en danken hem voor de gelegenheid, die hij ons daartoe gegeven heeft. Dat het, naar ons blijkt, zeer te bezien staat, of op deze schending van het auteursrecht eenig verhaal is te verkrijgen, maakt de zaak niet beter.’

Nu was iedereen ervan op de hoogte wat het woord van Haighton waard was. Wagenvoort werd vervangen door Johan Perey, een musicoloog die ook *De Weg*, maar dat was in 1940, zou leiden. Overigens: de kritiek van Haighton op Wagenvoort kwam niet uit de lucht vallen, want reeds in 1928 had hij Kloos over Wagenvoorts Buitenlandsch Overzicht geschreven[69]: 'Op gevaar af zeer onbescheiden te wezen, veroorloof ik mij de vrijheid U te wijzen op de eigenaardige beweringen en uitlatingen, die de Heer Maurits Wagenvoort zich permitteert in zijn laatste "Buitenlandsch Overzicht". Ik zou dit nalaten, indien ik niet te goed wist op welk standpunt U beiden staat. Hij prijst niet slechts Troelstra, doch wenscht hem zelfs een lang en gezond leven toe (pag. 701). Op de volgende bladzijde schrijft hij in éénzelfden zin "Tweede Kamerzitting" met hoofdletters en "koningin", "haar", "gemaal" en "dochter" met kleine letters!'

Het Vaderland had het Mededeelingenblad van de Vereeniging van Letterkundigen gelezen en plaatste op 3 december een bericht onder de kop 'Zonderlinge methoden van dr. Haighton'. Jeanne Reyneke van Stuwe voelde zich geroepen onmiddellijk in de pen te klimmen en drie dagen later stonden er een ingezonden brief van haar in *Het Vaderland* waarin ze Wagenvoort geheel afvalt en Haighton steunt. Hij had zich in zijn stukken 'vergaloppeerd', aldus de bejaarde dame, en dat was zeker met het artikel uit het septembernummer het geval: 'De tijd was te kort om den auteur nog vooraf te raadplegen, maar de Redactie wilde den heer Wagenvoort geen vergeefsch werk laten doen en gunde hem zijn honorarium, dus werd zijn Buitenlandsch Overzicht, maar natuurlijk in enigszins gewijzigde vorm, toch geplaatst, te meer, daar de heer Wagenvoort (ook dit verzuimde hij mede te deelen) met den heer dr. Haighton, bij diens bezoek in Juli was overeengekomen, dat de Redactie het recht had, in zijn (W's) tekst *te schrappen en te wijzigen*.'

Wagenvoort had voorgoed gebroken met huize Kloos. Het leek lang geleden dat hij in een brief aan Stijntje Vierhout (op 26 december 1897) zo bewonderend over Kloos had geschreven. Nu had hij met Haighton te maken, tegen wie Jeanne Reyneke van Stuwe bijna even bewonderend opkeek als Wagenvoort indertijd tegen Kloos toen hij getuige was van een gesprek tussen Kloos en Van Eeden[70]: 'Enfin, zij waren beiden warm geworden en ik zweeg verder, nu niet langer uit bevangenheid, maar omdat ik in dit geval zwijgen goud vond. Kloos werd toen Kloos: de Pontefice der Nederlandsche litteratuur, beschikkende over glorie en toekomst, en hij sprak heel hoog en kalm, heel diep uit zijn denken. En terwijl Kloos hooger en hooger steeg in mijn oog, kelderde Van Eeden, maakte die op mij den indruk van modern te willen wezen, van ook te willen orakelen: Heine was geen groot dichter, maar wel vermakelijk als prozateur, Couperus was niets en ik... natuurlijk werd er over mij niet gesproken, immers hoe zal Mozes de wormen gedenken als hij Israel een wet geeft?'

Haighton zou zijn nieuwe normen overigens niet lang daarna, in het januarinummer van *De Nieuwe Gids* (1939) uiteenzetten: de tijd van louter cultuur was voorbij, nu moest er ook aandacht worden besteed aan maatschappelijke problemen. Ook nu schikten Jeanne Reyneke van Stuwe en Van Deyssel zich zonder meer. Jeanne Reyneke van Stuwe zal wellicht veel adviezen hebben gevraagd aan de dominante Haighton toen ze in de bezettingsjaren Lector werd aan de Afdeeling Boekwezen van het DVK, waar ze boeken moest beoordelen op hun politieke betrouwbaarheid.

Haighton expliceerde zijn normen opnieuw in december 1940, toen hij een lange brief aan het Zeitschriftenreferat aan de Kneuterdijk 20 in Den Haag stuurde. Volgens zijn brief was dit een vervolg op een gesprek dat hij op 29 november had. In de brief gaf hij een schets van *De Nieuwe Gids* en in het kort van zijn eigen turbulente levensloop. De clou zat aan het slot en geeft een duidelijk inzicht in zijn ideeën in deze periode en in zijn intense behoefte *De Nieuwe Gids* te laten voortbestaan. Hij had er een diepe knieval voor de nieuwe machthebbers voor over om een eventuele opheffing van het blad maar te kunnen afwenden. Vandaar dat hij besloot met[71]:

'Wäre es möglich der "Nieuwe Gids" eine genügende Zahl von Abonnementen zu verschaffen, dann würde diese Zeitschrift, mehr als manche andere, dazu beitragen können, das Verständnis für das Nationalsozialistische Deutschland und seinen Absichten in den gebildeten Kreisen Hollands zu verbreiten. Gerade der Umstand, dass sie nicht eine Neue, in dieser Zeit auftauchende Zeitschrift ist, sondern eine alte, mit einer Vergangenheit, wo der Kulturveteran Lodewijk van Deyssel immer noch seine führende Stellung bekleidet, würd die Aufgabe sehr erleichtern.

Es wäre meines Erachtens, in jenem Falle, besonders wichtig, die gebildete Jugend (Studenten usw.) zu ständigen Lesern zu machen. Selbstverständlich wäre es dann auch wünschenswert engeren Anschluss an Deutsche Veröffentlichungen zu suchen, als bisher möglich war. Anderseits wäre es bedauernswert, wenn die "Nieuwe Gids" gerade in dieser Zeit der Umwälzung, ein ruhmloses Ende finden würde.

Mit der Hoffnung, Ihnen mit dieser kurzen Auseinandersetzung die Sachlage genügend klar gemacht zu haben, allzeit, gerne zu näheren Auskünften bereit, verbleibe ich

Heil Hitler!'

Ook aan de samenstelling van de redactie was steeds meer te zien waarom Haighton zijn brieven met 'Heil Hitler!' ondertekende. De radicale Pieter Emiel Keuchenius, Martien Beversluis en George Kettmann Jr. traden op verschillende tijdstippen tot de redactie toe. Voor Beversluis bood het gelegenheid om het nationaal-socialisme in zijn radicaalste vorm binnen de kolommen van *De Nieuwe Gids* te brengen. Haighton zal wel verguld zijn geweest met Bever-

sluis in wie hij, gezien diens artikelen in *De Zeeuwsche Stroom* en *De Misthoorn*, het rabiate antisemitisme ongetwijfeld heeft herkend. In november 1941 kon Beversluis Henri Menning dan ook met een zekere trots melden[72]: 'Ik ben echter mederedacteur van de U reeds bekende Nieuwe Gids, sinds kort en daarin verschijnen mijn artikelen over kunst en mijn verzen. Het is onze bedoeling om dit orgaan zeer revolutionnair te maken en met vele wantoestanden ook op kunstgebied radicaal te gaan afrekenen. Een proefnummer kunt U krijgen bij Mevr. Kloos, Regentesselaan 176, Den Haag.'

De verzen van Beversluis in *De Nieuwe Gids* waren overigens helemaal zo radicaal en 'revolutionnair' niet. Wat dat betreft pakte hij in andere bladen veel gewaagder uit. *De Nieuwe Gids* moest het stellen met cryptische regels als in 'Rechtzaal-ruïne'[73]:

Wij meenden, dat de wereld stond
door leerstuk en getallen.
Wij waren groot in woord en waan.
Aanzie het nu - wie meent te staan,
zie toe, dat hij niet valle.

Daar ligt de glorie te vergaan
tot in de verste hoeken.
De weegschaal van het recht brandt krom.
Bef en kazuivel stuift alom...
op straat liggen de boeken.

Of met een gedicht als 'Puinruimers' dat werd opgenomen in *De Zeeuwsche Lier*, waarvan de opbrengst ten goede kwam aan oorlogsslachtoffers. Wellicht de slachtoffers van het bombardement op Middelburg. Die konden nu lezen[74]:

Stoot om! wat wankel staat en schuin!
wat opsteekt, moet ten gronde.
Wat zich verhoogt, moet nóg verneerd
en tot den bodem omgekeerd,
voor 't nieuwe wordt hervonden.

Draag weg, wat wrak is en verteerd,
het vormt nog dreigementen.
Versmaadt den ouden geest als drek,
wij zoeken veiliger bestek
op breeder fundamenten.

Wij treuren niet op d'oude plek.
't Is weg of't is gebroken.
Beschrei, hetgeen voorbijging, niet,
Maar sloop de stapels voor 't verschiet,
De morgen is ontloken.

In dit nummer (februari 1942) komen ook advertenties voor van *Storm* SS en *De Misthoorn* ('Het radicale strijdblad tegen Jodendom en politiek Christendom in Nederland', was de aanbeveling). Jeanne Reyneke van Stuwe en Van Deyssel zullen die wel niet hebben gezien, al waren de teksten sprekend genoeg: '...is onontbeerlijk voor den nationaal-socialist, die op de hoogte wil zijn van de ontwikkeling der dingen en die een duidelijk inzicht wil krijgen in het wezen van den strijd tegen volksvreemde machten en organisaties.'[75] Kritiekloos hebben beiden alles aanvaard.

Neem het schoons dat *De Nieuwe Gids* van mei 1940 af tot aan het laatste nummer toe te bieden had. (Voor een overzicht van de inhoud van *De Nieuwe Gids* in de bezettingsjaren zie Bijlage v.) De bijdragen van Beversluis en Kettmann, aan wie ik in de volgende hoofdstukken aandacht besteed laat ik grotendeels buiten beschouwing. In het mei-nummer van *De Nieuwe Gids* (1940) komen we Louis Knuvelder tegen, zowel met een advertentie van zijn boek *Europa in Brand*[76], als met de zoveelste aflevering in een serie artikelen over 'Onbekend Denemarken' waaruit tenminste duidelijk wordt dat de auteur Denemarken nog bezocht voor de Duitse inval in april 1940.[77]

In hetzelfde nummer ook verzen van de toen tweeëntwintigjarige Chris van Geel. Opmerkelijk is zijn vers 'Epicuros'[78]:

De duistre geesten, die uw leering schonden,
mijn grieksche vriend, doen mij steeds denken aan
asceten, die, gebeden preevlend, gaan,
maar thuis hun natje en droogje ruimschoots vonden

Zij zeggen, dat gij in uw tuin te Athene
het ongebreideld spel van zingenot,
verfijnd en grof, geleeraard hebt, tot spot
van wie het goed met de beschaving meenen.

Maar, Epicuros, spijt die lasterpraat,
wast, na twee duizend jaar, 't kiemkrachtig zaad,
dat gij gestrooid hebt in de muizenissen,

tot vrucht, waarin zich niemand kan vergissen,
wijl uw gebruik van lichaam en van geest
het gulle leven maakte tot een feest.

Het bijzondere aan dit gedicht is dat het werd voorzien van een redactioneel commentaar in de vorm van een voetnoot. Het is de enige maal in de door mij behandelde periode van *De Nieuwe Gids* dat ik een voetnoot aantrof, luidende: ‘Voor wat betreft de, in dit gedicht uitgesproken, zienswijze: buiten verantwoordelijkheid der Redactie! - Red. N.G.’

Het juni-nummer werd beheerst door een uitvoerige beschouwing van dr.E.D. Baumann, ‘Eenige beschouwingen over de volksziel’. Wie na het lezen van deze titel argwaan krijgt, komt niet bedrogen uit, gezien zijn definitie van die volksziel[79]: ‘Ook de ziel van een volk wortelt, gelijk we hebben gezien, in de, allen gemeene, “submentaliteit”, welke ontstaan is door de vermenging der erffaktoren bij de leden eener volksgemeenschap. [...] Zij ontstaat verder door het bezit van gemeen “bloed”, gemeene “historie”, gemeene “traditie”. Zij groeit door het besef van een gemeenen “nood”, alsook bij gemeene vreugde na de overwinning van zulk een “nood”. En eveneens bij de herdenking van groote gebeurtenissen en van groote mannen uit het verleden van een volk.’ Enzovoort; aan blubo-retoriek geen gebrek.

In juli kwam *De Nieuwe Gids* met het artikel ‘Vaarwel Democratie’ van Louis Knuvelder.[80] Knuvelder was twee jaar eerder door Jeanne Reyneke van Stuwe bij Lodewijk van Deyssel ingeleid met de woorden[81]: ‘Hij is onderwijzer, studeert staatswetenschappen; is 32 jaar oud en heeft veel medegewerkt aan opvoedkundige bladen, en kan beschouwd worden als een belangrijke pedagogische kracht.’

Knuvelder wist hoe de kaarten geschud waren[82]: ‘Het is nu geen tijd meer om zijn woorden voorzichtig te kiezen, teneinde de heeren regeerders niet in hun zware en moeilijke ambtsbezigheden te storen; het is nu de tijd geworden, dat Jong Nederland opstaat, dat wij ons volkomen rekenschap geven van de volledige zwaarte van het bedrog en verraad, door de democratie jegens ons volk gepleegd. Nu is het de tijd, het lancet onbarmhartig er in te steken, om de laatste rotte plek uit ons volkslichaam weg te snijden; willen wij ooit weer een gaaf en gezond volk worden, dan moet er nu met kracht worden ingegrepen.

Want meer dan ooit blijkt momenteel één zaak: het gelijk is geheel en volkomen aan de zijde van hen, die met alle kracht hunner jeugd de democratie bestreden.’

In hetzelfde nummer werd een Zweedse baron, Lage Staël af Holstein opgetrommeld, die onder de kop ‘Misbruik van neutrale vlaggen’ de Britse marine

ervan beschuldigde onder neutrale vlag te varen en toch oorlogshandelingen te plegen.[83]

In augustus viel Jac. P. Therm, een Maastrichtse medewerker van *De Nieuwe Gids*, de Orde der Vrijmetselarij frontaal aan met zijn 'Een wereldbond wankelt'[84]: 'Uit dat beginsel der omwenteling, die de leuze "Vrijheid, Gelijkheid, Broederschap" van de Vrijmetselarij overnam, is het individualisme met verwaarloozing van den gemeenschapszin ontstaan; uit dat individualisme is het tot vuig egoïsme toegespitste kapitalisme gegroeid; en dit kapitalisme heeft steeds zijn hechten steun gezocht in het liberalisme, omdat het zich zonder een Staatsorde, die een bijna breidellooze vrijheid van handelen schiep voor den enkeling, niet kon handhaven.

Dit alles kraakt thans ineen onder het wraakgericht der historie. En met de wormstekige vrucht wordt onder dien mokerslag tevens de kern verpletterd, die aan het vooze vruchtvleesch het aanzijn gaf en zelf onzichtbaar bleef schuilen in het binnenste van den mooie-gekleurden, maar met gifharen bezetten bolster.'

Knuvelder bleek in hetzelfde nummer niet alleen antidemocratisch, maar ook, wie weet onder invloed van Haighton, antisemitisch, getuige zijn artikel 'Wordend Europa'[85]: 'Kortom, alles en alles wat er van Duitschland gezegd werd, kwam op het zelfde neer: het leek er naar niets, wat moesten wij toch blij zijn, dat een democratische regeering zich over ons wilde ontfermen, én, vooral, dat we zulk een gezegende vriendschap genoten van de democratische grootmachten Engeland en Frankrijk. Wij moesten werkelijk nog blij zijn, dat deze groote Engelsche vriend wel zoo vriendelijk was onze boter op te eten voor de helft van den prijs, die we zelf betalen moesten, o, dat dit de Engelsche markt voor ons open moest houden. En we genoten daarenboven immers de hooge vriendschap en bescherming van Juda, in de personen van Mannheimers, van den Berghen, en diergelijken meer, welke vriendschap niet uitsluitend betaald werd met Hoogleeraarsposten, doch ook met een voorlichting die geheel onder der heeren goedkeuring stond. Pers en Radio, zij waren zoo volkomen in handen van deze Anglo-Judaeische verzameling, dat nog vandaag te merken valt, hoezeer het eenvoudige en goedgeloovige volk door deze kliek vergiftigd is.'

En natuurlijk kon ook Knuvelder het niet laten een overleden schrijver te annexeren. Een fraai staaltje is zijn 'In Memoriam H. Marsman', waarin de angel in de staart zat[86]: 'Wij herdenken de man, die vóór zijn volk wilde strijden en bidden, - maar die tót dit volk moest bidden:

> Volk, ik ga zinken als mijn lied niet klinkt;
> ik moet verdrogen als gij mij niet drinkt;
> verzwelg mij, smeek ik - maar zij drinken niet;
> wees mijn klankbodem, maar zij klinken niet.

Het is jammer, dat hij juist moest sterven, nu zijn volk, toch óók zíjn volk, een nieuw land gaat binnentrekken, waarin het had kunnen leeren, hem te drinken en hem een klankbodem te kunnen zijn.

Staan wij één oogenblik stil, en herdenken den strijder, den edele, die in een ánder kamp dan het onze, streed voor hetzelfde doel als het onze. Hij stierf vér van zijn land; moge zijn gedachtenis levend blijven ín zijn land. Zwijgen wij aan zijn graf, en leggen wij zwijgend den eed af: voor dit volk te zijn, wat hij had willen zijn.'

Ook Anton Erwich, die we al verscheidene malen zijn tegengekomen, voelde zich geroepen om in het september-nummer het Nederlandse volk in dichtvorm te kapittelen met een heuse 'Maning'[87]:

Helaas, hoe kwaamt ge aldus ontaard,
gij, die weleer ontembaar als
geen ander dier ter wereld waart,
die deed om 't even britsch of walsch
geweld eens zwichten voor uw zwaard?

Het was in hetzelfde nummer dat Arnold Meijer (vlak voor zijn eerder beschreven breuk met Haighton) nog eens in 'Wat is Nationaal Front?' dat mocht uitleggen[88]: 'Wij zijn niet klein, als we het zelf niet willen; wij zijn precies zoo groot als we zelf willen! Wij zijn groot, zoodra wij de kunst verstaan om onze partijbelangen en onze persoonlijke belangen opzij weten te zetten en ons in te schakelen als bewuste medewerkers in de heele Nederlandsche gemeenschap. Zoodra wij verstaan hebben de revolutie, die heden over Europa gaat die slechts te volgen is voor hen, die zichzelf van burgers weten te veranderen in arbeider en in soldaat'.

Op de begrafenis van Alfred Haighton, nu lopen we even op de gebeurtenissen vooruit, waren maar heel weinig mensen aanwezig. Een van hen was Hein Tempelman. Hem vinden we in september terug met een op twee manieren te interpreteren gedicht 'Ik dicht niet'[89]:

Ik dicht niet over bloemen, die ik vond,
Of avonden, die droef en zwaar
Zich nijgen over vrouwenhaar
En een lachend rooden mond.

O God van alle eeuwigheid,
Al 't droefs, wat er te beven stond,
Ach, om een kleinen kindermond,
In moederoogen, rood beschreid,

Heeft wreed mijn arm hart gewond.
Heer, zie Uw kinderen in den strijd:
Wij staan geschaard om Uw altaar,
De dag is droef, de avond zwaar,
Maar stralend is Uw Heerlijkheid
En aan Uw vuur gaan wij tegrond.

Dat niet-dichten had een reden, zoals vele pagina's verderop zou blijken. Tempelman verzette zich tegen de dichters, die wél dichtten. 'Aan de konjunktuur-bekeerlingen' schreef hij[90]:

Hij noemt zich dichter, maar hij is het niet,
slechts baantjesjager en een Saaie Piet,
maar o, die woorden,
  die woorden,
    bekoorden,
    bekoorden,
dat domme publiek.
Hij noemt zich dichter, maar hij is het niet...

In oktober begon prof.dr.J.H. Valckenier Kips de eerste van een lange reeks artikelen die tot aan zijn dood, voorjaar 1942, zou worden geplaatst. Hij was in de jaren dertig lid geweest van de NSB, maar had de beweging in 1939 verlaten. Hij trad toe tot Zwart en later Nationaal Front en publiceerde veelvuldig in *De Weg*. Toch bleef hij in hart en nieren nationaal-socialistisch, al zou hij de lezers van *De Nieuwe Gids* nog een keuzemogelijkheid laten[91]: 'De met schande en schimp verjaagde oligarchie zal onder geen enkelen vorm terugkeeren.

Maar Nederland zal nu zelf moeten toezien, welke houding het aannemen wil en hoe het zich wil gedragen.

Voor de propaganda der voor alle tijden geldige nationaalsocialistische beginselen is tot dit doel groot, heilzaam en vruchtbaar werk te doen.

Want, gelijk er een nationaalsocialistisch Europa deels reeds verrezen is, deels bezig is te verrijzen, zoo zal door de geestelijke kracht van het beginsel ook Nederland nationaalsocialistisch zijn. Nederland staat nu voor de keus, of het Nederlandsch nationaalsocialistisch, dan wel Duitsch nationaalsocialistisch wil zijn.'

Vanaf het oktober-nummer verschijnen er regelmatig prozastukken van twee Vlamingen: Felix Timmermans en Gerard Walschap. De laatste zal niet geweten hebben welke koers *De Nieuwe Gids* is gaan varen. De eerste had getoond ta-

melijk Duits-vriendelijk te zijn; Timmermans accepteerde de Rembrandtprijs, die Antoon Coolen had geweigerd.

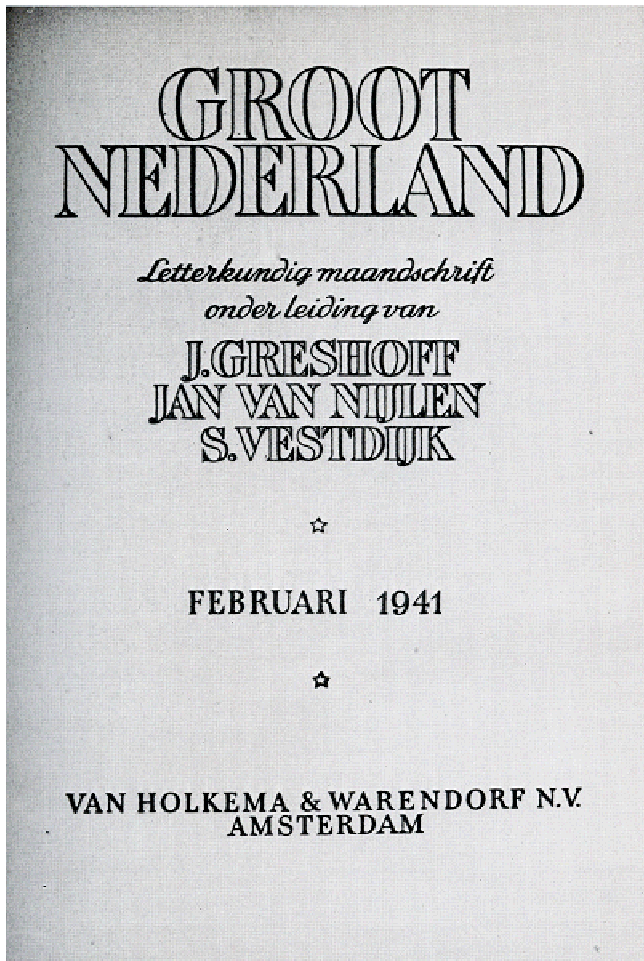
In de eerste nummers ná de Duitse inval verscheen er weinig proza van Alfred Haighton. Hoe dat kwam legde hij in november uit[92], in een hoogst opmerkelijke 'Nota aan de H.H. Uitgevers': 'De laatste maanden vóór 10 Mei j.l. woonde ik bij mijne Moeder te Knocke (België). Ik had mij daar geheel geïnstalleerd, en werkte er o.m. aan bespreking van onderscheidene boeken. De oorlog overviel mij er. Dank zij de welwillendheid der betreffende Duitsche Militaire Autoriteiten, mochten mijn vrouw en ik ons, op 12 Juni j.l., naar Patria begeven, Primo wist ik niet, in welken toestand ik het Vaderland aantreffen zoû, en secundo hadden wij geen overvloed-van-ruimte in de auto, die ons vervoerde. Deze twee redenen noopten mij, welhaast al mijn boeken en papieren achter te laten.

Er liggen een aantal besprekingen klaar, en andere heb ik halverwege moeten onderbreken. Tot tijd en wijle het normale verkeer met België hersteld zal zijn, kan er dus geen sprake van wezen, de betreffende recensies af te werken en / of te publiceeren. H.H. Uitgevers verzoek ik beleefd, dit uitstel-tengevolge-van-overmacht niet euvel te duiden.'

In het november-nummer ook de uitslag van *De Nieuwe Guis-prijs. De lachende actrice* van IJs. Vissel was volgens de jury de beste inzending, maar het was een novelle-prijsvraag en dit werkstuk telde driehonderd pagina's, daarom ging de prijs naar *Zonnewende* van Jan Hell.

Overigens was wel te zien dat Haighton veel van zijn materiaal in België achter had moeten laten want in dit nummer stond de kortste recensie die hij ooit voor *De Nieuwe Gids* had geschreven. Dat gebeurde naar aanleiding van *Kinderen van de Middernachtzon* van Jef Last. 'Een saai reisverhaal.'[93] Meer kwam er niet uit zijn pen.

In het laatste nummer van 1940 wordt Duitslands victorie bejubeld door Huib Herks in 'Opkomst en val van de wereld'[94]: 'Lezer, als we bedenken, dat Duitschland een beleidvolle periode achter de rug heeft, waarin een bevoorradingspolitiek werd gevoerd, waarbij de geheele Duitsche bevolking geïnteresseerd was en in dien geest opgevoed en als we voorts bedenken, dat mede door doeltreffende propaganda het Duitsche volk en vooral de jeugd politiek geschoold is en weet, waarvoor het vecht; het soldaat-zijn in het Derde Rijk geldt als het hoogste goed, de weermacht in het volk leeft en het beste van het beste krijgt, zoowel wat materiaal als voedsel betreft, het land economisch en militair een hoog potentiëel bezit, terwijl in Engeland met de belangen van land en volk met een onbegrijpelijke lichtvaardigheid is gespeeld, als we dit alles nogmaals bedenken, is het dan teveel gezegd, als we beweren, dat de slechte militaire en economische toestand in Engeland reeds in zichzelf het verlies van dezen oorlog

GROOT NEDERLAND

Letterkundig maandschrift onder leiding van

J. GRESHOFF
JAN VAN NIJLEN
S. VESTDIJK

FEBRUARI 1941

VAN HOLKEMA & WARENDORF N.V.
AMSTERDAM

De titelplaat van *Groot Nederland* voor de machtsovername.

De titelplaat van *Groot Nederland* na de machtsovername.

Advertenties in *De Waag*.

Jan van der Made.

Diner op de vijfenzeventigste verjaardag van Lodewijk van Deyssel. Van links naar rechts: Lodewijk van Deyssel, Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe en Alfred Haighton.

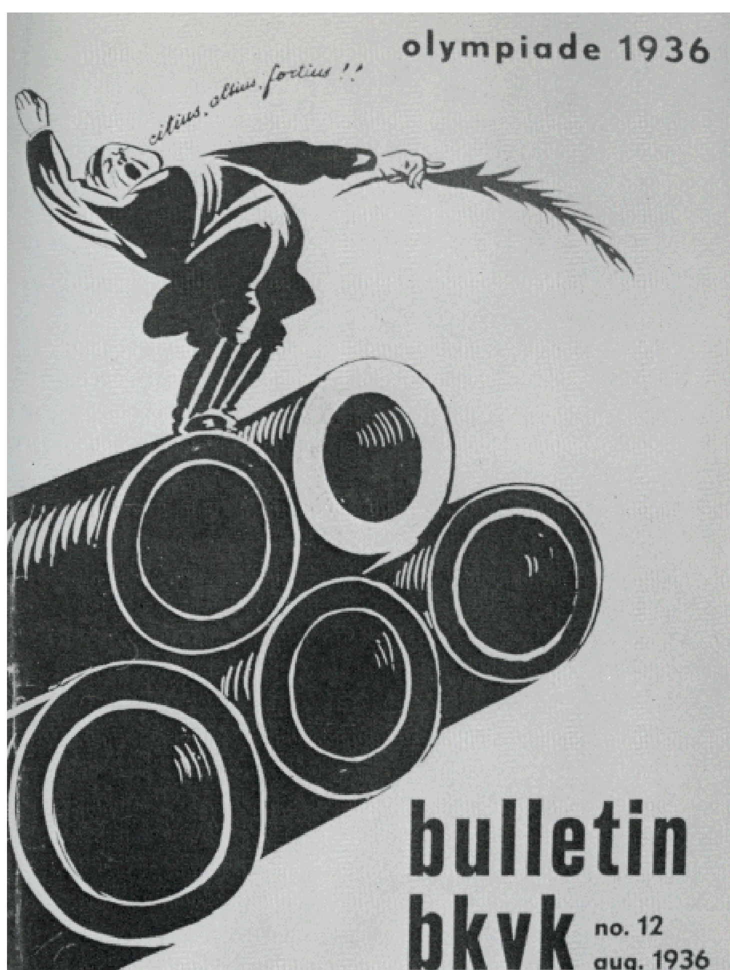
Lodewijk van Deyssel (links) en P.C. Boutens.

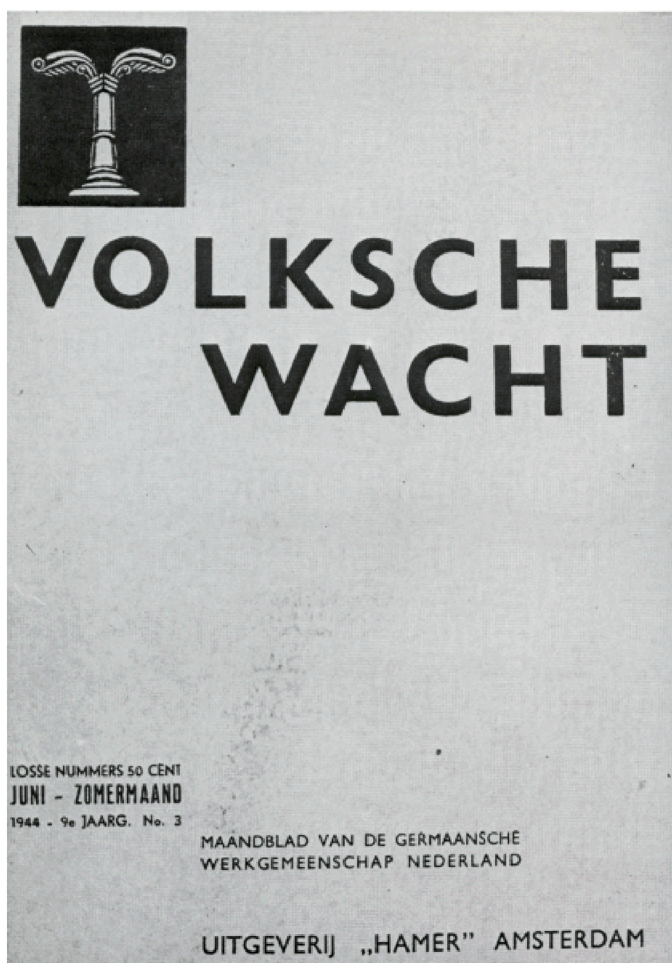
Lodewijk van Deyssel in de bezettingsjaren.

Nico de Haas.

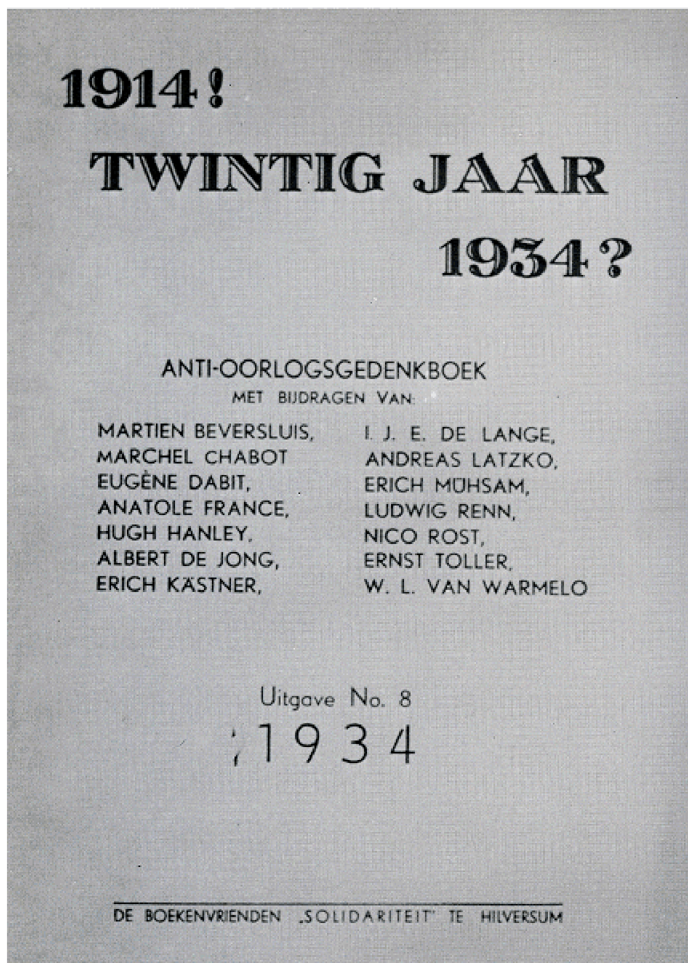
Het Olympiade-nummer van het BKVK-bulletin, augustus 1936.

Een van de bladen van Nico de Haas, *Volksche Wacht*.

Martien Beversluis, getekend door Nans Amesz in 1930.

1914!
TWINTIG JAAR
1934?

ANTI-OORLOGSGEDENKBOEK
MET BIJDRAGEN VAN:

MARTIEN BEVERSLUIS,
MARCHEL CHABOT
EUGÈNE DABIT,
ANATOLE FRANCE,
HUGH HANLEY,
ALBERT DE JONG,
ERICH KÄSTNER,
I. J. E. DE LANGE,
ANDREAS LATZKO,
ERICH MÜHSAM,
LUDWIG RENN,
NICO ROST,
ERNST TOLLER,
W. L. VAN WARMELO

Uitgave No. 8
1934

DE BOEKENVRIENDEN „SOLIDARITEIT" TE HILVERSUM

Het *Anti-Oorlogsgedenkboek*, waaraan Beversluis meewerkte, een uitgave uit 1934 van De Boekenvrienden ‘Solidariteit’.

Martien Beversluis en zijn vrouw, in 1942 getekend door Han van Meegeren.

Het briefhoofd van Martien Beversluis.

Portret van Jan H. Eekhout, zoals die in verschillende publikaties werd gebruikt.

Jan Eekhout in gesprek met de Duitse dichter Joachim v.d. Goltz in Hotel ‘Der Elefant’ in Weimar.

draagt, zonder dat ook maar een voet van een Duitschen soldaat op Albion's grond gezet zal zijn.'

Een theorie in één zin, die duidelijk moest maken waarom het zo lang aangekondigde offensief van de Duitsers tegen Engeland, inclusief de invasie, niet was doorgegaan: het hoefde immers niet meer.

Het december-nummer bevat tevens het eerste prozafragment dat J. van Oudshoorn in *De Nieuwe Gids* publiceerde tijdens de bezettingsjaren, 'Wolken, Land, Water...'[95] Op Van Oudshoorn ben ik in deel I uitvoerig ingegaan. Relevant is nog wel het verhoor dat hem op 12 februari 1946 werd afgenomen door de Eereraad voor Letterkunde. Van Oudshoorn bracht daarbij zelf *De Nieuwe Gids* ter sprake[96]: 'Daar heb je bijv. het geval van "De Nieuwe Gids", waarin ik schreef. Plotseling treedt Haighton als redacteur op. Iedereen liep toen weg van DNG. Ik heb mij er eenvoudig niets van aangetrokken.

Tielrooy: Maar heeft U dan de smerige en anti-semitische stukken van den Heer Haighton niet gelezen en was U dat niet genoeg?

F: Zoo nu en dan terloops. Maar heb ik me naar deze zijde niet gestoord, ook naar den anderen kant heb ik dat niet gedaan. Als het respectabele lieden gold bijv. heb ik mijn omgang met joden er niet om gelaten. Het kon mij toen dus eenvoudig niets schelen met NSB-ers om te gaan als het in mijn eigen oogen fatsoenlijke menschen waren.'

Er waren anderen, die zich aan het antisemitisme van Haighton misschien niet zo stoorden, maar onmiddellijk in het geweer kwamen als hij bijvoorbeeld aan Colijn kwam. Haighton gebruikte in een artikel eens de uitdrukking 'opa Colijn'. Onmiddellijk kreeg hij een anonieme brief die er niet om loog. Haighton was er kennelijk nogal trots op, want hij publiceerde de brief, inclusief de adressering in facsimile. 'Het poststempel luidt: 13-14, 26.x, Rotterdam,' voegde hij er aan toe.[97] De brief zelf luidde: 'Vies stuk NSB verrader Met steeds toenemende ergernis heb ik je smerig lallend gedaas in De Nieuwe Gids van Aug 11 gelezen. Reken er maar op dat je met dergelyke vodden je doodvonnis zelf in elkaar zet. Als er geen duitsche bajonetten achter je eerlooze lyf stonden, was ik al op weg naar je toe om je even te vragen, wat je te zeggen hebt over opa Colyn, die in zyn pink meer energie heeft dan de hele smerige NSB bende by elkaar. Als de geweldige afrekening komt waar ieder behoorlyke Nederlander naar snakt, zullen we jou, eervergeten hondsvot, zeker niet vergeten. Maar je bent niet eens een fatsoenlyke kogel waard. Als een giftig insect zullen we jou en je soortgenoten kalmweg doodtrappen. Schoft, nog een poosje en dan is het zo ver, als je dan tenminste niet gevlucht ben[t]. Maar we zul[l]en proberen je daarvoor niet de kans te geven jou evenmin als dat andere ongedierte.'

In het februari-nummer van 1941 stond het beruchte artikel van Feijlbrief,

pseudoniem voor Van Oudshoorn, waarover ik in deel I reeds berichtte. In hetzelfde nummer staan ook 'Verzen' van Nol Gregoor, waaronder 'Romance'[98]:

> Nog weet ik: diep als donkre wijn
> glansden je oogen, en verward
> zocht ik de warmte van mijn hart
> te koelen aan het nachtgordijn.
>
> En, ouder, denk ik zonder spijt
> aan dien voorbijen avond, licht
> door heimwee's droom'rig vergezicht
> ontheven aan den tijd.

De inhoud van het versje is onschuldig. Het blad waarin het werd geplaatst daarentegen niet en dat zal Gregoor na de oorlog behoorlijk dwars hebben gezeten. Tegen Lisette Lewin hing hij in ieder geval een mal verhaal op[99]: 'Hij had een gedichtje gestuurd naar *De Gids*. Groot was zijn verbijstering toen *De Nieuwe Gids*, onder redactie van de fascist Haighton, het vers plotseling plaatste.' Een raar verhaal omdat er geen enkele band bestond tussen *De Gids* en *De Nieuwe Gids* (de redactiesecretariaten waren zelfs in verschillende plaatsen gevestigd).

En dat Gregoor zich rechtstreeks tot *De Nieuwe Gids* en redactiesecretaresse Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe had gewend, mag ook wel blijken uit de brief die zij op haar beurt aan Alfred Haighton stuurde, inclusief de aanbeveling dat Gregoor een been miste, een aspect dat juist Haighton zal hebben aangesproken[100]: 'Beste Vriend Alfred, Hierbij verzen van den armen Nol Gregoor; ofschoon ik vreeselijk medelijden met hem heb (hij heeft door een ongeluk zijn been verloren, is steeds ziekelijk en doodarm) vond ik het toch maar het beste, hem zijn novelle terug te sturen, is 't niet zoo?

Dag, beste Alfred. Toe, laat nu eens gauw iets van je hooren, ach, toe! Met heel veel liefs vhth als altijd

je Jeanne Kloos.'

De brief toont dus ook ten overvloede aan dat Gregoor naast zijn verzen ook een novelle naar *De Nieuwe Gids* had gestuurd. Van enige band tussen Gregoor en het blad is na de plaatsing van zijn verzen niets meer gebleken.

Gregoor was een groot bewonderaar van Kloos en een jaar na diens dood, toen Jeanne Reyneke van Stuwe al door Haighton in fascistisch vaarwater was gekomen, schreven hij en Jan de Ridder haar nog een opgewonden brief[101]: 'Morgen zou onze grote Kloos 80 jaar geworden zijn. We zouden hem die dag zo dolgraag onze hulde en gevoelens van onuitsprekelijke dankbaarheid hebben

getoond. Het heeft niet zo mogen zijn. Zijn stoffelijke aanwezigheid leeft niet meer in ons midden. Maar zijne zuivere zingende stem, zijn groot hart, zijn mooie, mooie ziel *leeft* en zal *blijven leven* in ons dankbaar hart! In onze kasten staan zijn verzenbundels, wit en goud. Welk een héérlijk bezit! Zijn stem!... Morgen zullen onze schoonste gedachten hem zoeken. En wij zullen hem vinden...

Dierbare Kloos, wij danken U voor alles!'

Een maand voordat de verzen van Gregoor werden geplaatst, verscheen een cyclus van zijn vriend Jan de Ridder, met wie hij samen deze brief had geschreven, in *De Nieuwe Gids* onder de titel 'Theophilus'.[102] We mogen niet aannemen dat ook deze gedichten naar *De Gids* waren gestuurd.

Elk nummer van *De Nieuwe Gids* eindigde met een 'Bibliographie', door de verschillende redactieleden geschreven. Het voert te ver om van elk nummer de 'Bibliographie' te bezien, maar voor het februari-nummer 1941 maak ik ter illustratie een uitzondering. In de rubriek werd veel aandacht besteed aan Duitse boeken of onvervalst nationaal-socialistische retoriek van eigen bodem. Veel aandacht kreeg *Deutsche Arbeit. Die Volkstumpolitische Monatschrift*, waarin ook een artikel van Pieter Emiel Keuchenius, 'Holland im Sturm seiner Schicksalswende', wat een vertaling was van zijn brochure *Nederland in den Storm van zijn Lotswende*. 'Dit artikel bevat de scherpste en raakste ontleding van den tegenwoordigen politico-socialen toestand hier te lande,' aldus *De Nieuwe Gids*[103], 'mitsgaders van deszelfs oorzaken en consequenties, die mij nog nooit onder het oog kwam. Liever dan een weêrgave van den inhoud te beproeven en/of aanhalingen te doen, raad ik den Lezer dringend aan, de brochure - die slechts één kwartje kost - te koopen. Een iegelijk moest gene uiteenzetting lezen en zich de waarheden, die Keuchenius onweêrsprekelijk constateert, inprenten. Dan ware de troebele gesteldheid van ons Volk spoedig opgehelderd. Men kan zijn Volksgenooten thans geen beter dienst bewijzen, dan hen op het hart te drukken, de werkelijkheid met onbevangen blik onder het oog te zien: Keuchenius' onderhavige stuk wijst daartoe den weg.'

Ook *Hieronymus Bosch* van Friedrich Markus Huebner wordt uitvoerig besproken, waarbij de opvallendste slotsom is[104]: 'De schrijver bestempelt dan deze Hiëronymus Bosch' zielsgesteldheid als het grondgevoel van den Germaanschen-Noorschen mensch, wien de wereld immer in wording is, en zoodoende het oerdrama van alle bestaandheid vormt.' Huebner is met deze analyses wel ver verwijderd geraakt van zijn opvallende kijk op kunst rond de Eerste Wereldoorlog, toen hij in Nederland bekend werd door zijn publikaties over moderne Nederlandse schilderkunst, die door zijn nationaal-socialistische bentgenoten later zou worden ontmaskerd als 'ontaarde' kunst!

Benno Stokvis, we hebben het gezien, was een van de drijvende krachten ach-

ter het manifest dat een groot aantal schrijvers ondertekende toen Haighton bij *De Nieuwe Gids* kwam. Dat zou Haighton hem nu in de 'Bibliographie' alsnog inpeperen. Van Stokvis was bij *De Tijdstroom* het boekje *Echtscheiden* verschenen, een behandeling van '35 huwelijkstragedies'. Haighton is het met de zienswijze van Stokvis, die een vergemakkelijking van de echtscheidingswetgeving bepleitte, totaal niet eens[105]: 'Stellig valt er veel aan te merken op het moderne huwelijk; maar dit komt voornamelijk, doordien de vrouw, bedorven door lange jaren "emancipatie", veelal niet naar behooren haar natuurlijke rol van gehoorzame gade en goede huismoeder wil vervullen. Ook hier heeft het vervloekte individualisme der plutodemocratie grenzenloos onheil gesticht. De Nieuwe Staat zal ook ten deze heel wat vuiltjes op te ruimen hebben.' En wat Benno Stokvis betrof[106]: 'Het wordt hoog tijd, ook hier te lande den jood te verbieden, zich door woord, geschrift of daad met onze aangelegenheden te bemoeien.' Want het was duidelijk, waarom Stokvis juist nu dit boek had geschreven[107]: 'Niet toevallig is het juist een jood, Mr. Benno J. Stokvis, die nú, anno 1940, nog een lans komt breken voor verdere verzwakking van een der grondzuilen der maatschappij van ons, "Goyim", door hem en zijn rasmengselgenooten zoo gehaat als "onrein vee".'

Van Hans Munter besprak *De Nieuwe Gids* zijn studie *Waarom staat de Duitsche arbeider achter Adolf Hitler?*, een uitgave van *Roskam*[108], en *Werelddienst (Internationale Correspondentie ter opklaring van het jodenprobleem)*, een privéuitgave van 'Dipl.-Ing. A. Schirmer'.[109] Simon Carmiggelt zal blij zijn geweest dat hij in dit gezelschap zeer negatief werd besproken. *Vijftig Dwaasheden* kreeg slechts zes regels[110], waarvan de laatste twee luidden: 'Geen litterair gehalte, ongeestig, flauw, saai, doodelijk vervelend. Zonde van het papier.'

Haighton kwam postuum ook nog met een oordeel over E. du Perron en Menno ter Braak[111]: 'Laat ik u nog iets verklappen. Ik heb werkelijk *niets* tegen E. du Perron zaliger, en het spijt mij oprecht, dat hij niet meer in het land der levenden verkeert. Ondanks al zijn - in mijn oog - dwalingen, houd ik hem n.l. voor *eerlijk*; en het ware belangwekkend te zien, hoe hij, een der zeer zeldzame eerlijke linkschen, op den huidigen toestand reageert. Van Menno ter Braak spijt het heengaan mij geen zier. Ik houd hem n.l. voor door-en-door *òneerlijk*, en er is niets aan, waar te nemen, hoe een valschaard huichelt onder veranderde omstandigheden. Uit E. du Perron's pen hadde - juist nu - nog veel goeds kunnen vloeien, indien de Dood hem niet ontijdig was komen wegrukken; uit Menno ter Braak's pen vloeide nooit anders dan venijn.

U ziet: ik kom rond voor mijne meening uit.'

Lodewijk van Deyssel en Jeanne Reyneke van Stuwe vertrokken geen spier, althans niet openlijk, bij deze karaktermoord op Ter Braak en Stokvis, ook niet toen in het april-nummer het absolute dieptepunt was bereikt in de geschiede-

nis van het blad toen de 'Amsterdamse Jodenjager', zoals Presser hem in *Ondergang* noemde[112], de 'fanatiek[e] jodenhater', zoals Benno Stokvis hem karakteriseerde[113], R.W. Dahmen von Buchholz, 'De Volksontbindende invloed der Vrijmetselarij' publiceerde. Schöffer noemt hem een 'rassentheoreticus'.[114] In ieder geval was Dahmen von Buchholz een onvervalste proleet, die maar één ding erger vond dan het jodendom: de vrijmetselarij[115]: 'Wij verloochenden onze voorouders en... maakten de geschiedenis van een kromneuzig, scheefbekkig platvoetig woestijnvolk tot de onze en zouden daarbij ook ten gronde zijn gegaan ten voordele der bovenvolksche machten.'[116] Wie nu zou verwachten dat bij deze antisemiet vooral de joden als voornaamste volksvijand uit de bus zouden komen, kwam bedrogen uit[117]: 'Want deze caricatuur onzer geschiedenis werd gefabriceerd door de bovenvolksche machten; wat ook verdween, zij bleven. Het zijn altijd:

1. Een onderras;
2. Een politiek priesterdom
3. Een geheime bond.

Zij verwisselden slechts van naam.

In het huidig tijdperk van avondlandsche cultuur kennen wij ze als:

1. Het Jodendom;
2. Het politiek Christendom en
3. De vrijmetselarij.

Van deze drie machten is de laatst genoemde de gevaarlijkste!'

Soortgelijke onzin in hetzelfde nummer kwam van Wynand Frans in het artikel 'De vernieuwing van ons Tooneel'[118]: 'Want tenslotte moet ons Tooneel toch weer voeling krijgen niet louter met enkele kringen van goed-gesitueerden of intellectueelen, maar met het *geheele volk*, het geheele Nederlandsche, nederduitsche volk, dat in zijn wezen volstrekt Germaansch is en in het geweldige Wereldgebeuren van dezen tijd ongetwijfeld den weg terug zal vinden tot zij zijn ware wezen: wij zijn immers volgens Goethe het geslacht, dat uit de duisternis opstreeft naar het Licht.'

Mei 1941 was het een jaar geleden dat de Duitsers Nederland binnenvielen en de redactie van *De Nieuwe Gids* besloot dat haar lezers goed te laten weten. Er was een Nieuwe Orde en daar kon niet aan worden getornd. Valckenier Kips besloot tot een essay, 'Tijd van overgang', waarin hij het afgelopen jaar onder de loep nam[119]: 'In den ochtend van 10 Mei werden plotseling een achtduizend nationaalsocialisten met eenige duizenden Duitsche onderdanen gevangen genomen en aan de onwaardigste behandeling onderworpen; zij hebben geestelijke en lichamelijke mishandeling, vrouwen en meisjes hebben aanranding van hun eer moeten ondervinden; grijsaards van 80 jaar en jonge kinderen werden niet gespaard; ten minste acht dezer politieke gevangenen zijn vermoord.'

Een jaar later was het niet veel beter. Valckenier Kips gaf een eigen schets van de dagen voorafgaande aan de februaristaking: ‘Nog onlangs evenwel is te Amsterdam een braaf huisvader, vader van een gezin van acht kinderen, wachtmeester der W.A., door Jodengespuis met dertig tegen één op den grond geworpen en tot onherkenbaarwordens toe vertrapt, tot de dood erop volgde. Nog twee andere Weermannen hebben het offer van hun leven gebracht. Een geheime organisatie heeft bestaan, die zich, behalve spionnage, ten doel stelde, Duitsche soldaten bij duisternis verraderlijk in het water te werpen of door vergif om het leven te brengen.’

Het frontgedicht deed in *De Nieuwe Gids* ook zijn intrede. Natuurlijk was er Kettmann, maar diens gedichten hebben we al bekeken. Andreas Glotzbach, die veelvuldig in *De Schouw* publiceerde, gaf in *De Nieuwe Gids* zijn poëtische visie op ‘De piloot’[120]:

Ik heb den grond der zwaartekracht verlaten
en stijg en klim de groote stilte in;
nog lang zag ik de lampen van de straten,
de woningen van hen, die ik bemin;

van wie ik afscheid nam, schijnbaar gelaten,
maar innerlijk bewogen, droef van zin -
thans ben ik kalm, want wat kan klagen baten?
Niet zonder lijden ik den eindstrijd win!

Elk steunpunt om te staan is mij ontvallen,
en blind vlieg ik door duistere ruimte en tijd -
maar ik ben licht en zwevende geworden:

Want heimlijk leef ik in het hart van allen;
hun vreugde is míjn vreugd, mijn smart hun strijd,
om het bereiken van een nieuwe orde.

In het april-nummer staat voorts het verhaal van Haighton over de arts Brouwer en diens joodse assistent Oljenieck. Hij haalt ook een artikel uit *Het Vaderland* van 25 april 1937 aan, waarin hij vertelt hoe de latere Duitse minister van buitenlandse zaken Von Ribbentrop zijn dochtertje aan de hoede van dr. Brouwer overliet. Brouwer zou tegenover *Het Vaderland* verklaren dat hij de ouders niet op de hoogte bracht van de joodse afkomst van zijn assistent, ‘aangezien hiervoor geenerlei aanleiding bestond’[121]. Haighton vervolgt met een citaat uit *Het Vaderland*, aangevuld met zijn eigen paranoïde idee[122]: ‘“Het kind werd na-

tuurlijk als de dochter van den ambassadeur Von Ribbentrop aangemeld. Op grond van medische overwegingen scheen het mij echter noodzakelijk voor den internen gang van zaken binnen mijn kliniek het patiëntje onder den naam "Fräulein Henkel" te verplegen." Waarom speelde prof. Brouwer geen open kaart? Wie heeft ooit op de viool hooren spelen, dat patiënten in een ziekenhuis onder een valschen naam vertoeven? De "medische overwegingen" van Brouwer kwamen blijkbaar op het volgende neêr: hij wilde voorkomen, dat jood Oljenieck wist, wiens dochter deze patiënte was. Welke vrees bewoog onze prof. tot het betrachten dezer geheimzinnigheid? De lezer denke daar maar eens over na!'

Haighton kwam tot de treurige conclusie[123]: 'Stellig staat prof. Brouwer in de gunst bij Juda. En, och, mijn vrouw was maar een Schickse en ik ben maar een Goy. Evenals die anderen. Zulk "onrein vee" beteekent niets tegenover de "glorie" van het "uitverkoren volk".'

Van Johan Ponteyne zullen we nooit afkomen. Ook in *De Nieuwe Gids*, in juni, duikt hij op met het gedicht 'Nieuwe Lente'. Dit vredige onderwerp inspireert hem tot de regels[124]:

Donkre Dietsche grond,
waar eeuwige getijden wieken, -
wolken, witte gieken,
varen over U en vreemde windmuzieken
trillen als adem van Gods mond,
Uw Lente dàmpt en milde geuren
zweven over veld en landen,
die straks de oogsten zullen beuren
uit zaad van sterke handen,
en iedre morg' ontplooit zich lijk een vaan
van wit en genstrend licht,
waarachter met een strak gezicht
de nieuwe strijders gaan!

Het juli-nummer berichtte dat Hélène Swarth was overleden en dat in het volgende nummer een, wat genoemd werd 'Naroep aan de overledene'[125] gepubliceerd zou worden. Jeanne Reyneke van Stuwe noemde haar in augustus 'onze lieve vriendin'; 'behalve een lieve vrouw, vol gevoeligheid en fijn begrip, was Hélène Swarth ook kunstenares. En het is aan deze, door God begenadigde, dat wij ons gedrongen voelen, eenige woorden te wijden van de diepste bewondering, eerbied en sympathie.'[126] In het daaropvolgende nummer werd nog poëzie van Hélène Swarth, die voor haar dood was ingestuurd, geplaatst, maar de aan-

dacht van de lezer ging toch meer uit naar het vervolg op Van Oudshoorns *Achter groene horren*, waarmee in januari 1940 was gestart.

In hetzelfde nummer zou Ponteyne, maar nu als George de Sévooy, zijn licht laten schijnen over 'De stem van Vlaanderen', dat inluidde met de strofen[127]: 'De eeuwen door heeft de stem van Vlaanderen in de Dietsche kunst geklonken, zuiver en klaar gelijk het lied van zijn torens, dat zich over de steden plooit als de ragfijne sluier van een eeuwige bruid.' In het volgende nummer mocht De Sévooy een ode schrijven aan 'De dichter J.W.F. Werumeus Buning' dat eindigde met de oproep[128]: 'Gij, die de levende polsslag van de toekomst zijt, lees Werumeus Buning en lees hem wederom! Hij wil zijn diep-religieuse levensvreugd met u gedeeld zien! Daarom, jongeren, zult gij luisteren naar de stem van dit zang-begeesterd hart.' Deze oproep werd onmiddellijk gevolgd door een aantal gedichten, waarin de Vikingen werden verheerlijkt. De dichter heette Johan Ponteyne, alias Wensink, die ook publiceerde onder het pseudoniem George de Sévooy.[129]

De daaropvolgende nummers van *De Nieuwe Gids* bestonden bijna alleen uit vervolgen op eerdere verhalen. Valckenier Kips, Van Oudshoorn, Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe, Alfred Haighton, de personages zijn inmiddels bekend.

Onder invloed van Jeanne Reyneke van Stuwe, die in *De Nieuwe Gids* veel beschouwingen publiceerde over jeugdliteratuur en opvoeding, werd in het eerste nummer van 1942 een artikel van dr. Carter Kniffler geplaatst, 'De Zelfwerkzaamheid in de Moderne Opvoeding'. De ideeën van Kniffler waren niet mis te verstaan[130]: 'Toen in 1933 het nationaal-socialisme tot taak kreeg, op krachtige en voortvarende wijze het Duitsche volk en het Duitsche Rijk op het laatste oogenblik te redden van de volslagen ontbinding, was het voor elk bevoegd beoordeelaar duidelijk, dat deze prestatie van historische beteekenis slechts in samenhang met een volkomen hervorming op ieder levensterrein kon worden volbracht.'

Een opvallend artikel in hetzelfde nummer was van de hand van Maarten Meuldijk. Deze was bekend als nationaal-socialistisch politiek tekenaar. Daarnaast schreef hij ook hoofdartikelen voor *Volk en Vaderland*. Meuldijk zou na de oorlog acht jaar gevangenisstraf krijgen, een aanwijzing hoe ernstig zijn propagandistisch werk werd opgenomen. *De Nieuwe Gids* trok steeds zwaardere jongens aan. Maarten Meuldijk liet zijn licht schijnen over Jan Sluijters, wiens werk hij fel veroordeelde. Het artikel zelf is niet zo interessant. Wel interessant is het in zeer kleine letters gedrukte 'Naschrift'.[131] Wat was er gebeurd? Het stuk van Meuldijk was al gezet toen *Het Nationale Dagblad* van 3 januari met een artikel kwam van A.F. Mirande, die beweerde dat de kunst van Sluijters, en zeker diens visie op de Staphorster boeren sociaal gericht was. Daar moest Meuldijk

nog snel op reageren: ‘Als stedeling, losgeslagen van zijn volk, ging Jan Sluyters den boer op. Zoo schilderde hij “Staphorst”. “Staphorst” werd een symbool van stompzinnigheid, ja, van de stompzinnigheid der anti-volksche plutocratische “cultuur”. Zijn a-sociale volksvijandige “interpretatie” van den Nederlandschen boer is Joodsch, want even volksvreemd. “Staphorst” is een omvangrijk staaltje van democratische wancultuur.’

De Nieuwe Gids werd steeds radicaler. Pieter Emiel Keuchenius publiceerde in februari 1942 het artikel ‘Oostland als lotsbestemming’, waarin hij de drang naar het oosten uitlegde[132]: ‘“Daarmee zetten wij, nationaalsocialisten, bewust een streep onder de buitenlandsche politieke richting van onzen vooroorlogstijd. Wij knoopen daar aan, waar men voor zes eeuwen eindigde. Wij stoppen den eeuwigen germanentrek naar het Zuiden en Westen van Europa en richten den blik naar het land in het Oosten. Wij sluiten eindelijk de koloniale en handelspolitiek af van den vooroorlogstijd en gaan over tot de grondpolitiek der toekomst.” Aldus de Führer in “Mein Kampf” op blz. 742. Hiermede heeft de Führer, in wien de voorzienigheid het lot der Germaansche volken in handen heeft gelegd, zich laten bezielen door den oerouden drang der Germanen naar het Oosten en aan het Germanendom voor een verre toekomst zijn lotweg gewezen.’

Wynand Frans probeerde de nationaal-socialistische dichter Hermann Claudius in Nederland aan de man te brengen. Want[133]: ‘Wij maken ons geen illusies over de bekendheid-in-Nederland van den dichter Hermann Claudius. Het koninkrijk der Nederlanden is altijd vrij slecht op de hoogte geweest van de Duitsche literatuur, zóódat men b.v. den jood Heinrich Heine als een van haar kopstukken beschouwde, of in de na 1933 geëmigreerde joden, halfjoden, marxisten of liberalisten de ware moderne Duitsche literatuur zag.’

En was Claudius niet de dichter van de volgende wonderbaarlijke regels?[134]

Herrgott, steh dem Führer bei,
dasz sein Werk das Deine sei,
dasz Dein Werk das seine sei,
Herrgott, steh dem Führer bei!
Herrgott, steh uns allen bei,
dasz Dein Werk das unsre sei,
unser Werk das Deine sei,
Herrgott, steh uns allen bei!

Voor Frans was het werk van Claudius strijdpoëzie. Hij haalde de laatste strofen aan van diens *Deutschland-lieder* en zag ze doordrongen van dezelfde ideeën ‘als het grafschrift op het zwarte kruis boven de tientallen Duitsche gesneuvel-

den te Valkenburg bij Katwijk (Z.-H.) - Mei 1940 -: “Wir starben, auf dasz Deutschland lebe”.’[135]

Voor wat 1942 betreft, is er over *De Nieuwe Gids* weinig meer te melden, behalve dan een poging van P. Dezaire om met zijn artikel ‘Een Gothiek dichter’ Guido Gezelle binnen de nationaal-socialistische levensbeschouwing te halen, de zoveelste annexatiepoging. Gezelles poëzie is Germaans, aldus Dezaire. Want met Gezelle herleefde de gotiek en ‘eindelijk stond de oude, katholiek-germaansche boom weer in den ouden luister van weleer’[136]. ‘Bij Gezelle heeft het ideeële, mystieke gevoel allerminst het menschelijke, overgeërfde rasgevoel, dat diepe wereldgevoel, dat aanvoelen der wereldziel, de innige communicatie met de natuur verdrongen,’ stelt Dezaire[137] in een poging een brug te slaan tussen Gezelles ingetogen lyriek en zijn eigen platvloerse Germanendom. Daartoe zijn fratsen nodig. Als Urbain van de Voorde de regels van Gezelle ‘O, 'k sta mij zoo geren te midden in 't veld, en schouwe in de diepten des hemels’ citeert, voegt Dezaire er aan toe[138]: ‘Opmerkelijk is, dat deze regels ook het werkje *Noordras en Religie* van Godfried van Noord inleiden, die o.m. Clausz en Rosenberg las en schrijft: “Dit is voor het Noordras religieuze openbaring, eeuwige waarheid en gebondenheid, daarboven is niets meer...”’ En wat het ‘staan’ van Gezelle betreft in de geciteerde regels, daarvan maakt Dezaire: ‘Dit “staan” in Godsvertrouwen voor den God rondom zich inplaats van het smeekend en in vreeze knielen voor den God des Hemels wordt door velen als een typisch-germaansche geesteshouding beschouwd.’

Ten slotte komt Dezaire tot de conclusie[139]: ‘Zoo is Gezelle meer dan enkel priester en Vlaming. *Hij is bovendien Germaan*.’ En zijn werk[140]: ‘Het is: 1. *Roomsch*, 2. *Vlaamsch*, 3. *Germaansch*. Het is *trimensionaal*. De hoogtepijn wordt gevormd door het verticalisme van het gothiek opgaan naar God. In het horizontalisme van het Vlaamsche karakter ligt de breedtelijn. De dieptelijn dringt nauw merkbaar door de historie heen naar den verren achtergrond van den eeuwigen Germaanschen bodem. Zooals op den bodem van den Atlantischen Oceaan het vergane werelddeel Atlantis heet te rusten, dat zich dan echter hier en daar als eiland boven den zeespiegel verheft, zoo verdwijnt de derde dimensie van G.'s poëzie, de Germaansche, in het nevelig duister der eeuwen, echter niet zonder duidelijke aanwijzingen van haar bestaan achter te laten.’

Het jaar 1943 zou het laatste jaar zijn voor *De Nieuwe Gids*. Vlak voor het einde publiceerde J.G. de Ridder nog ‘Tachtig voor de Vierschaar’, waarin hij als een Harry Prick avant la lettre het echtpaar Kloos in bescherming probeert te nemen tegen de aanval van Gerben Colmjon in diens in 1941 uitgegeven *De Renaissance der Cultuur in Nederland in het laatste Kwart der negentiende Eeuw*. De Ridder spreekt van ‘een laffen aanval op Mevrouw Kloos’[141] en meent dat

uit het boek ‘zulk een minderwaardige houding [spreekt], dat men geneigd zou zijn, het boek met verachting terzijde te leggen’.[142] Eén ding stond voor De Ridder voorop[143]: ‘als de Heer Colmjon de moed had gehad dit boek in de pen te houden, dan had hij weliswaar zich niet in een (twijfelachtig) succes van zijn boek kunnen verheugen, maar hij had dan tenminste

1e. niet een hoogstaande vrouw en verdienstelijke schrijver diep beleedigd en gegriefd;
2e. niet zijn lezers met zijn persoonlijke antipathieën verveeld en geërgerd;
3e. de litteratuur-geschiedenis geen geweld aangedaan.’

Waarna De Ridder vervolgde met een tekst die de redactiesecretaresse zal hebben verheugd: ‘Wij beschouwen het als een eere en een buitengewoon aangename plicht op deze plaats nog eens met nadruk te mogen wijzen op de éénige beteekenis van *Jeanne Reyneke van Stuwe* voor de Nederlandsche letterkunde, als schrijfster van een indrukwekkende reeks romans, als dichteres van een aantal zuivere, stemmingsvolle verzen, en vervolgens op de beteekenis van *Mevrouw Kloos* voor de Nederlandsche litteratuurgeschiedenis als echtgenoote en trouwe steun van onzen grootsten Tachtiger, Dr. Willem Kloos.’

De laatste nummers stonden in het teken van het overlijden van Haighton en Boutens. Van Deyssel herdacht Boutens op een wijze de Tachtigers waardig in zijn ‘In Memoriam P.C. Boutens’[144]. Ik kan het niet laten de schitterende beschrijving van Boutens te citeren: ‘Ik zie hem in de herinnering het liefst zoo als hij was, wanneer hij getreden kwam op zijn balcon, na den nacht onder mijn dak geslapen te hebben, op een voorjaarsmorgen. Hij stond daar dan, de jonge dichtergestalte, met het hoofd, dat niet geleek in de bepaalde gelaatsvormen, maar dat soortelijk behoorde bij die hoofden, zoo als Jacques Perk en Novalis ze hadden, terwijl het aangezichts-lijnengeheel, ónder den donkerblonden kap der in lichte krullensierlijkheid eindigende haren, toch ook weêr het strenge beeldhouwwerk van een Dante-kop had. Tegenover hem, schuin onder zijn voeten, was dan de gouden sneeuw van het brem-struikenbosch; links van hem, op een afstand in de tintelende lichtruimte, stond een groote bloeyende kastanjeboom, met de vele plechtig-feestelijke witte klokke-torentjes als bloesemvormen, en een hooge purper-bruine beuk, rechts reikten hoog den hemel in, boven alles uit, drie slanke populieren. Hij keek dan eens rond en zag waar hij was. Ja, want de bezigheid van het drinken en rooken, van het aanzitten aan feestelijke maaltijden, bij de vele glazen wijn, die wij samen gedronken, bij de vele sigaren, die wij in saamhoorigheid gerookt hebben, en bij de vele kleinere maaltijden, waaraan wij samen gezeten waren, deze handelingen van genietende zinnen kregen dan hun edelen aard van groote, essentiëele, van geest doortrokken, levensbewegingen te zijn. Door elke bete, elk teugje en elk haaltje aan de sigaar, dat door de zintuigen van den smaak, den reuk en het gezicht deed genieten,

werd dankbaar beäntwoord aan de bedoeling van het leven en werd het leven als heerlijkheid erkend.'

Zoals we nog bij Lodewijk van Deyssel zullen zien zijn we met Boutens aangeland bij een van de tragische geschiedenissen die de collaboratie in de literatuur heeft opgeleverd: de val van wat eens beschouwd werd als een bijna onaantastbaar dichterschap. Dat onaantastbare van zijn dichterschap bleef. Maar de mens toonde een schamel kleinburgerlijk karakter. Wie daar niet aan wilde, gaf aan het verhaal een andere wending, zoals de milde 's-Gravesande[145]: 'Boutens bleef zichzelf gelijk, onbegrijpelijk als mens in zijn houding ten opzichte van de toetreding tot de Kultuurkamer, maar als dichter gaaf en onaantastbaar ook in zijn laatste bundel *Tusschenspelen* en zijn bloemlezing uit eigen verzen, *Gegeven keur*.'

Wat 's-Gravesande niet vermeldde was dat *Gegeven keur* uitgekomen was bij de foute *Uitgeverij Oceanus*. Overigens had de bundel veel succes; in 1944 verscheen al de vijfde druk. Daarnaast verscheen bij *Oceanus* de bewerking van Goethes *Ifigeneia in Tauris* door Boutens. Over deze uitgeverij schreef *Vrij Nederland* in 1944[146]: 'Terwijl de boekhandelaren, beter dan de lezers!, weten dat uitgeverijen als Holle & Co., Storm van Leeuwen en "Oceanus" fout zijn, ook al geeft de laatste werken van Boutens en Van Deyssel uit...' Veel van de wankelmoedige houding van Boutens is terug te voeren tot zijn pro-Duitse houding tijdens de Eerste Wereldoorlog, een houding die zo manifest was dat Dirk Coster hem eens een 'sale Prussien' noemde.[147] Die reactie kwam wellicht voort uit de emotionaliteit die zich van veel Nederlanders had meester gemaakt toen de Duitsers huishielden in België en tienduizenden Belgen in Nederland hun toevlucht zochten. 'Er zijn natuurlijk duizenden van het Belgische schorremorrie, die het hier zoo goed hebben als ze 't nooit in hun leven hebben gekend,' was het schampere commentaar van Boutens tegen Arij Prins.[148] En in het algemeen zou hij tegen Herman Robbers opmerken[149], 'dat ik de Duitschers een overwinning gun, daar ik de oorlog voel als een sinds lang tegen Duitschland gerichte handels- en industriekrijg van het jaloersche Engeland.'

Tussen de beide wereldoorlogen flirtte Boutens met het fascisme. Daaraan zal zijn vriendschap met Jan Toorop en Groeninx van Zoelen niet vreemd zijn geweest. We weten dat Toorop in zijn laatste levensjaren een onverholen bewonderaar is geweest van Mussolini en dat Groeninx van Zoelen nauw betrokken was bij het blad van Jan Baars, *De Fascist*, en het was uitgerekend dat blad dat in 1934 dan ook trots, in een kader, kon melden[150]: 'Een geschenk. Het distichon, dat ons hoofdartikel siert, is een geschenk aan ons van Dr.P.C. BOUTENS, waarvoor wij den dichter hier onzen hartelijken dank uitspreken.'

Boutens was ook betrokken bij de actie tegen het verdrag dat Nederland en België in 1929 sloten over de aanleg van een kanaal over Nederlands grondge-

bied. Het kanaal zou Antwerpen met de Rijn verbinden. Daarenboven zou er een Moerdijkkanaal tussen Antwerpen en het Hollands Diep komen. Een toen nog onbekende ingenieur van Rijkswaterstaat, ir. A.A. Mussert, publiceerde op 22 en 24 mei 1925 een tweetal artikelen in het *Utrechtsch Dagblad* waarin hij zijn bezwaren uitte tegen het verdrag dat hij zag als een gevolg van het Vredesverdrag van Versailles; de Belgen moesten compensatie hebben voor hun enorme verliezen uit de Eerste Wereldoorlog. Mussert werd een van de drijvende krachten achter een Comité van Actie, dat na twee jaar strijd ervoor zorgde dat in 1927 het verdrag door de Eerste Kamer werd afgewezen, waarop de minister van buitenlandse zaken, jhr.mr.dr.H.A. van Karnebeek, aftrad.

Boutens zou fel stelling nemen tegen het verdrag met zijn 'Nieuw Zeeuwsch Geuzenlied'. Over het Vredesverdrag van Versailles had Boutens ook een mening, zoals blijkt uit een interview in *De Telegraaf*[151]: 'Ik heb Versailles gehaat. Omdat het meende, het Duitsche volk te kunnen knechten. Omdat voor 22 jaren de toenmalige overwinnaars geen gebruik van de gelegenheid hebben gemaakt, om een waarlijk verbonden Europa te stichten. Wat noodig is, want eens zullen wij de rassenstrijd moeten voeren. Men heeft in Engeland en Frankrijk, gezeurd en gekletst. Daardoor kon in Duitschland een man opstaan, die op één ding telkens weer hamerde. Een man die zichzelf gelijk bleef; hij heeft heel wat weggevaagd, weg-ge-vaagd, verstaat ge. Weet u, dat Hitler voor Frankrijk een geluk is geweest. Anders was het ver-blumd, jammerlijk ver-blumd [een verwijzing naar Léon Blum, de leider van het linkse Volksfront, A.V.]. Wij moeten daarvan leeren. Maar wij moeten echte Nederlanders blijven. Onszelf. Als onszelf moeten wij deelnemen aan een Europeesch geheel, dat thans kan komen.'

Let wel, het was augustus 1940 toen Boutens deze woorden sprak. Frankrijk was net verslagen en dat was voor Frankrijk 'een geluk'. Het is dat Boutens in 1943 is overleden, anders had hij zich wellicht voor dit interview en zijn aanmelding voor de Kultuurkamer moeten verantwoorden.

En voor wat zijn 'rassenstrijd' betreft, op de joden was hij inderdaad niet erg gebrand. ''t Is natuurlijk niet goed wat die moffen doen,' zei hij eens[152], 'maar ik moet toegeven dat joden erg onaangename eigenschappen hebben.' Hij vervolgde met: 'En ik mag het zeggen, want héél diep in mijn voorgeslacht zit een druppeltje joods bloed.' Waarop Paul Sanders, tegen wie hij deze woorden sprak, het niet kon nalaten te repliceren: 'Maar meneer Boutens, u kunt toch niet ál uw onaangename eigenschappen wijten aan dat éne druppeltje bloed?'

Boutens meldde zich bij de Nederlandsche Kultuurkamer aan en dat is hem door velen kwalijk genomen. Vrienden en verdedigers van Boutens hadden daar een antwoord op: Boutens beheerde het zogenaamde Willem Kloosfonds, dat noodlijdende kunstenaars ondersteunde, en hij wilde ervoor zorgen dat fonds uit de handen van de nationaal-socialisten te houden. Karel de Clerk[153]:

'Maar de trouw gebleven vrienden, de weinigen die Boutens tot aan zijn dood kwamen opzoeken, waren de enigen, die de eigenlijke toedracht kenden: het lidmaatschap was in Boutens' ogen het enig middel om het Willem Kloosfonds te redden.' Annie Salomons was in haar *Herinneringen uit den ouden tijd* even duidelijk in haar weergave van deze lezing. Ze voegde er aan toe dat Boutens eens had gezegd[154]: 'Ik ben met de Duitsers on speaking terms.' Maar daarnaast meldde ze[155]: 'Het ontbrak hem niet aan persoonlijke moed en hij was zeker niet op onze bezetters gesteld.'

Waar ze haar kennis van Boutens moed vandaan heeft, laat ze onvermeld en bovendien toonde ze aan het *Telegraaf*-interview van augustus 1940 niet te hebben gelezen.

In ieder geval interpreteerde Tobi Goedewaagen de aanmelding van Boutens heel anders, zoals hij na de oorlog in zijn niet-gepubliceerde memoires zou schrijven[156]: 'En dat figuren als Boutens en Werumeus Buning een open oog bleken te hebben, speciaal voor onze sociale bedoelingen met de letteren en de letterkundigen, heb ik toen, juist door onze isolatie en de kloof, die ons van de schrijvers scheidde, als een motief beschouwd, om op de ingeslagen weg door te gaan.'

Ik kan alleen maar stellen dat, als Boutens zich alleen had aangemeld bij de Kultuurkamer om zijn fonds voor noodlijdende kunstenaars te redden, hij wel zou hebben afgezien van de privileges van die Kultuurkamer: hij zou niet meer legaal hebben gepubliceerd onder gilde-vlag. Dat deed hij wel. Zoals we hebben gezien: uitgerekend bij *Oceanus*. Er zijn andere aanwijzingen die duidelijk maken wat de wérkelijke reden is geweest van zijn aanmelding. Daarvoor moeten we terug naar de herfst van 1940. De pro-Duitse Hein von Essen, een architect, nam het initiatief tot de oprichting van de *Nederlandsche Organisatie van Kunstenaars*. Mr.J.F. van Royen werd voorzitter, Von Essen tweede voorzitter, maar in feite was híj de man achter de schermen, die 'de gehele opzet tevoren met de Duitsers besproken had', zoals De Jong ons meldt.[157]

In augustus stuurde Hein von Essen aan alle leden van de NOK, zoals de organisatie werd genoemd, een brochure, getiteld *Eenheid der Nederlandsche kunstenaars, eisch tot behoud der Nederlandsche cultuur*, 'die de Nieuwe Orde warm aanbeval en allerlei Nazi-terminologie bevatten', volgens alweer De Jong.[158] Veel kunstenaars die aanvankelijk warm waren gelopen voor de nieuwe organisatie, vielen nu de schellen van de ogen en keerden de NOK de rug toe.

Wat stond er zoal aan 'Nazi-terminologie' in de brochure? Punt 3 bijvoorbeeld[159]: 'Corporatieve opbouw van deze in de afdeling van elke kunst uit het beginsel harer vakgroepen.' En punt 6: 'Versterking van het besef der verbondenheid van het volk met zijn nationale kunst, zoowel bij het volk als bij den kunstenaar.' Maar voor ons is punt 7 het meest relevant: 'Inschakeling van de

kunstenaars in het sociale en economische leven door het volk door opneming op publiekrechterlijken grondslag van hun organisaties als doelcorporatie der kunstenaars in het Staatsbestel, met eigen taak en verantwoordelijkheid en, bij vorming van een hoogst cultuurcollege, zooals bijvoorbeeld in Duitschland de cultuurkamer door toekenning van de haar daarin toekomende plaats.'

Deze opmaat tot de Kultuurkamer is voor ons zo belangrijk omdat het bekend is dat Boutens veel heil zag in de vereniging van Von Essen. Dat is af te leiden uit een brief die Van Deyssel in oktober 1940, dus na het verschijnen van de brochure van Von Essen, aan Haighton schreef[160]: 'Over de vergadering in Amsterdam waar Boutens zoude aandringen op aansluiting der Hollandsche Letterkundigen bij de door Hein von Essen gestichte Vereeniging, vernam of las ik tot nu toe niets naders.'

Toen de plannen voor de Kultuurkamer bekend werden, hebben een aantal kunstenaars een adres aan Seyss-Inquart opgesteld waarin de Kultuurkamer werd afgewezen. Boutens ('Het ontbrak hem niet aan persoonlijke moed') weigerde het adres aan Seyss-Inquart te ondertekenen. Van Deyssel weigerde ook.

Op 12 mei 1941 hield de Vereeniging van Letterkundigen haar jaarvergadering. A. Roland Holst stelde voor de vereniging op te heffen omdat steeds meer het gevaar dreigde dat het voor de vereniging onmogelijk zou worden gemaakt haar joodse leden te behouden. Dat Roland Holst dat opmerkte was niet zo onlogisch. Per 1 mei 1941 was de joden het werken in de vrije beroepen bijna onmogelijk gemaakt en de journalistiek was voor joden al verboden. Voorzitter Boutens kwam tegen deze suggestie in het geweer. Hij toonde zich 'voorgewend verbaasd', zoals Henriëtte Mooy dat uitdrukte. Hij liet 'vriendelijk gedecideerd blijken "opheffen" niet de juiste weg te achten, en hij praatte er een beetje omheen: "de verwerkelijking van een geste, door u bedoeld, zou wel eens heel verkeerd kunnen uitpakken, mijnheer"'.[161]

Boutens zou, naar zijn eigen verhaal, de door het DVK ingestelde Meesterschapprijs over het jaar 1942 weigeren. Dat deelde hij de firma Joh. Enschedé en Zonen mee[162]: 'Laatstelijk had ik hier bezoek van het Departement, dat mij den meesterprijs over het jaar 1942 kwam aanbieden. Ik heb geen vrijmoedigheid gevonden daarop in te gaan, maar heb de Heeren gewezen op de noodzakelijkheid van papier beschikbaar te stellen voor het werk van den man, aan wie men den meesterprijs komt aanbieden. De heer Boucher is toen dadelijk in deze zaak naar het Departement gestapt met het gevolg dat U allicht van hem te weten is gekomen.' Het polsen van Departementswege moet zeer informeel zijn geweest want van een weigering door Boutens is in het DVK-archief niets terug te vinden, terwijl over de andere weigeringen, zoals we in deel I zagen, wel de nodige correspondentie bewaard is gebleven. Maar waarom aan het verhaal van Boutens getwijfeld? Het zal wel waar zijn. Mogen we dan veronderstellen

dat zijn ijdelheid zeer gekwetst is geweest omdat hij die prijs pas in 1942 aangeboden had gekregen, terwijl een gering talent als Jan Eekhout al het jaar daarvoor met de eer was gaan strijken?

Wellicht heeft Boutens daar een bijtend commentaar op gegeven, want daarin was hij een meester. Hij was een regelmatig bezoeker van bijeenkomsten ten huize van de schilder Willem van Konijnenburg, die overigens een prachtig portret van Boutens heeft geschilderd. Greshoff bezocht die bijeenkomsten van tijd tot tijd ook en hij herinnerde zich Boutens van die gelegenheden[163]: ‘De getrouwen van Konijnenburg's salon, hoe weinig ook te spreken over Boutens' houdingen, genoten, als ik, van zijn scherpe, afdoende formuleringen. Iemand uit zijn omgeving had die moeten optekenen. Het zou een boekdeel van uitgelezen doeltreffende hatelijkheden geworden zijn. En als de titel niet reeds beroemd geworden was, zou het “The Gentle Art of making Enemies” genoemd moeten worden. Enkele ervan zijn intussen gemeengoed geworden en ik weet niet meer bij welke gelegenheid, waar en ten overstaan van wie hij ze uitte. [...] Boutens' vindingrijkheid was onuitputtelijk en bewonderenswaardig als het erom ging zijn tegenzin of geringschatting vernietigend onder woorden te brengen. Bij al deze uitspraken oefende de krakende stem, zoals ik reeds zei, plat en denigrerend, een onmiskenbare schrikwekkende bijuitwerking uit.

Op de bijeenkomsten in de Jan van Riebeeckstraat sloeg hij gaarne een hoge toon aan en nam hij bij voorkeur een van zijn meest ongedwongen houdingen aan. Ik zie hem, als hij zich, bij de koffie, na het eten zo ver mogelijk achterover liet glijden, zodat zijn voeten onder de stoel van zijn overbuur terechtkwamen. En hoe hij met zijn hoofd, waarin een schrikkelijk nadrukkelijke sigaar, maar even boven de tafel verscheen. In die halve lighouding schoot hij dan, langs zijn sigaar heen, zijn alsempijlen in alle richtingen.’

Maar of hij zo is opgetreden tegen de ambtenaren van het DVK is zeer de vraag. In ieder geval heeft uitgever L.J.C. Boucher met succes bij het DVK om meer papier gevraagd. Hij kreeg toestemming én papier om in 1943 een begin te maken met de uitgave van Boutens' *Verzamelde Werken*.

In de loop van 1942 werd Boutens ziek en op 14 maart 1943 overleed hij. Op 18 maart werd hij begraven. Ook vanuit de Kultuurkamer was een deputatie aanwezig, waardoor een aantal letterkundigen weigerde zich bij de stoet aan te sluiten. De rel liep zo hoog op dat Dirk Coster, Kultuurkamer-lid, die de lijkrede zou houden, en die zich in de discussie mengde, te laat op Oud-Eik-en-Duinen aankwam.

Wel aanwezig was Gerard Goudriaan. ‘“Moet je nou eens kijken,” zei Max de Jong op een ochtend, het was 19 maart 1943 en hij liet mij *De Telegraaf* zien met op de voorpagina een foto van Goudriaan, verzen reciterend bij de begrafe-

nis van Boutens,' herinnerde Hans van Straten zich later.[164] 'Vooral de mededeling dat hij had gesproken "uit naam van de jonge Nederlandse letterkunde" of zoiets, ergerde ons. Wie was hij eigenlijk, op grond van wat meende hij namens "de jonge Nederlandse letterkunde" (dat waren wij!) te mogen spreken?'

Met Jan Vermeulen schreef Van Straten voor de clandestiene *Molenpers Het eene gezicht van Gerard Goudriaan*, 'Geschreven n.a.v. Goudriaan's gedragingen bij de begrafenis van P.C. Boutens'.[165]

De gehele Nederlandse pers barstte los in een reeks herdenkingsartikelen. De gruwelijkste was, hoe kan het anders, van Alfred Haighton in *De Nieuwe Gids*. Hij zag het heengaan van Boutens als een verlies voor de literatuur, want hij was 'éen der laatstlevenden van het "Tachtiger" bloeitijdperk onzer Schoone Letteren, één dier zeldzame Taalkunstenaars, die door hun Woord de dingen stem geven, en door het bevend rhythme hunner verzen heen het teeders trillen van de menschenziel vertolkten'[166]. Maar ook was Boutens, in de optiek van Haighton, een man, 'omringd door oorlog, haat en afgunst; vergramd in naijver, baantjesjacht en ophitsing; verschrikt door luchtalarm en Beiltjesdag[sic]-dreigement; geslingerd tusschen wrok en onderlinge kuiperij; verpierd van louter afwachting en machtelooze nijd.'

Het is alsof Haighton hier een zelfportret schildert.

Van der Made komt in *De Waag* tot een diepzinniger betoog. Hij probeert, hoe voorzichtig ook, Boutens binnen te halen in zijn eigen nationaal-socialistische denkwereld[167]: 'In hem bereikt de renaissance, hier in de Nederlanden immer zoo vruchtbaar, een laatste hoogtepunt: zijn geheele wezen vertoont de voltooiing en uitvloeiing van krachten, die zich gedurende deze geheele, machtige en diep doorwerkende cultuurperiode doen gelden en het gansche aangezicht der menschheid hebben veranderd. Gelijk de renaissance in wezen de eerste breuk met het Christendom beteekende: een doorbraak van den Noordschen mensch door de begrenzingen eener tot dien exclusief christelijk-religieuze en op het Jenseits gerichte wereld naast een belijdenis tot iets anders, dat voorloopig nog slechts *naast* die wereld stond, naar een bekentenis *ook* tot het Diesseits en het "vergankelijke", gelijk de renaissance zelfs in diepste wezen niet anders was dan het herontwaken van een buiten-christelijk, wereldsch bewustzijn naast het tot dien de menschheid volkomen in beslag nemende christelijk-religieuze bewustzijn - zoo is in Boutens een voleinding van deze tendenz te onderscheiden.'

Van der Made zou in zijn lange artikel verscheidene malen de 'Noordsche cultuurdragers', 'de Noordsche cultuur', 'de Noordsche impuls', 'den Noordschen mensch' en 'Germaansche krachten' gebruiken om Boutens enigszins binnen de cultuur van de Nieuwe Orde te smokkelen. Het was een poging die tot mislukken gedoemd was. Boutens als mens was in te palmen en ik heb aan-

getoond dat dat gedeeltelijk ook is gelukt; als dichter onttrok hij zich aan welke poging dan ook.

De man die voor de Eereraad voor Letterkunde zou proberen het onderscheid tussen persoon (Feijlbrief) en schrijver (Van Oudshoorn) tot in uiterste consequentie door te trekken, had er behoefte aan tijdens het verhoor voor de Eereraad Boutens, en ook Van Deyssel ter sprake te brengen[168]:

'F.: Is het juist dat in het algemeen alle auteurs die gedurende de bezettingsjaren hebben gepubliceerd, zijn uitgesloten tot 1 Mei 1946?

Voorzitter: Neen, alleen zij die onder bescherming en met goedkeuring van de Kultuurkamer hebben gepubliceerd.

F: En wat zegt U dan wel van de Heeren Boutens en Van Deyssel, die ook gepubliceerd hebben onder bescherming van de KK?

V: Dat betreuren wij ten zeerste.

F: Ja, maar dat is toch een zeer willekeurige norm, die in vele gevallen geen basis is voor de beoordeling van het patriottisme.

V: Deze beoordeling moet U aan ons overlaten en daarover kunnen wij niet in debat treden.'

Terug naar *De Nieuwe Gids*. Bij alle problemen die dit blad tussen 1940 en 1943 heeft gekend, was die van de te volgen politieke lijn wel de allerminste. Kettmann zou in juli 1941 aan Haighton schrijven wat naar zijn mening met het blad diende te gebeuren[169]: 'Intusschen meen ik U met nadruk te moeten voorstellen, om "De Nieuwe Gids" in toenemende mate tot het tijdschrift van de nieuwen tijdgeest te maken; ik kan het niet helpen, maar er is voor mij soms nog wat halfslachtigs aan.'

Haighton zal deze opmerking van Kettmann voor kennisgeving aangenomen hebben, want hij radicaliseerde toch wel, met of zonder Kettmann, zoals we al hebben gezien.

Voor Haighton was het een veel groter probleem om door de toenemende papierschaarste aan het benodigde papier voor *De Nieuwe Gids* te komen. We kunnen dat aflezen uit de langzaam afnemende omvang van het blad. Het meinummer 1940 telde nog 157 pagina's, maar in 1941 zouden de nummers wat omvang betreft al beneden de 100 pagina's zakken (maart 1943 telde nog maar 52 pagina's). Pieter Emiel Keuchenius dacht met zijn relaties op het Reichskommissariat daar wat aan te kunnen doen, maar hij had weinig succes. Hij kreeg alleen het advies om Haighton over te halen zich nog duidelijker achter de Nieuwe Orde te stellen. Vermoedelijk was men op het Reichskommissariat zijn banden met Arnold Meijer nog niet vergeten en wist men ook dat Haighton zich nooit bij de NSB wilde aansluiten, zodat men hem bleef zien als een antisemitische fascist, maar geen overtuigde nationaal-socialist.

Nu het Keuchenius niet was gelukt probeerde Kettmann het. Hij kon zich er

op beroemen de uitgever van *Mijn Kamp* te zijn, maar ook hij kreeg geen extra papier los. Op 25 april 1942 benaderde Kettmann Haighton met het voorstel om *De Nieuwe Gids* aan *De Amsterdamsche Keurkamer* te verkopen. 'Het denkbeeld "De Nieuwe Gids" te verkopen aan "De Amsterdamsche Keurkamer" leek mij niet verwerpelijk,' schreef Haighton aan Lodewijk van Deyssel.[170] '*Mits*, natuurlijk, op zoodanige voorwaarden, dat "De Nieuwe Gids" zichzelf blijven zoude; hetgeen, primo, beteekent, dat U en Mevrouw Kloos aanblijven.'

Kettmann liet Haighton lang wachten met een concreet voorstel. Op 16 mei belde Haighton Kettmann nog maar eens op: '[Ik heb] nogmaals op het dringen van den tijd gewezen. Ik zei in substantie: zegt U nu hoe of wat; als U *niet* koopen wilt - bedenk: de offerte is van *U* uitgegaan, dan gaan wij gewoon door gelijk tot nu toe; maar laat mij niet in het onzekere, want dan loopt alles straks in het honderd, als U te elfder ure toch wél koopen wilt. Hij beloofde mij toen, dien eigen middag weêr op te bellen, ten einde, in principe, definitief uitsluitsel te geven.

Dit telephoongesprek vond plaats in den ochtend van Dinsdag 19 Mei j.l. [...] Hij deelde mij mede, dat het hem speet, maar dat Keuchenius, Beversluis en hijzelf uit de redactie wilden treden, en dat de Amsterdamsche Keurkamer - vanaf Juni - niet langer de uitgave van "De Nieuwe Gids" wilde bezorgen.'[171]

Kettmann dreigde ook dat, als de drie uittraden, het wel gauw met de vergunning voor *De Nieuwe Gids* gedaan zou zijn. Kettmann cum suis hadden bezwaren tegen Haighton zelf, tegen Van Deyssel en tegen Jeanne Reyneke van Stuwe. 'Nadere overweging van het onderwerp onzer laatste briefwisseling brengt mij er toe te adviseeren de uitgave van den *Nieuwen Gids*, zoo mogelijk, niet te staken vóor de Overheid, ten gevolge der papierschaarschte, het tijdschrift opheft,' schreef Van Deyssel aan Haighton ten antwoord.[172] 'Tot zóo lang lijkt mij te verkiezen voor voortzetting, als het moet met alleen Mevrouw Kloos, U en mijn persoon als redactie.'

Van Deyssel schermde ook nog met zijn relaties met Mussert en Goedewaagen, waarop ik nog terug zal komen. Overigens waren het alleen Kettmann en Keuchenius die hun medewerking aan *De Nieuwe Gids* opzegden. Kettmann zou snel verdwijnen naar het Oostfront. Beversluis, de eeuwige opportunist, bleef toch maar liever in de redactie zitten. De sympathie van Goedewaagen voor Van Deyssel, waar zowel de schrijver als Haighton veel van verwachtten, maakte weinig uit. In de notulen van de Departementsraad van het DVK van begin juni 1942 staat[173]: 'De heer van Ham brengt het te verwachten debacle van "De Nieuwe Gids" ter sprake. De heeren Keuchenius, Kettmann en Beversluis zijn uit de redactie getreden. [Klopt niet geheel. Beversluis is niet uitgetreden,A.V.] Het tijdschrift wordt practisch gefinancierd door den heer Haighton. De beschikbare fondsen zijn nu vrijwel uitgeput. Het aantal abonnee's is teruggeloopen tot slechts 120. De heer van Ham is van meening dat "De Nieuwe

Gids” door zijn traditie recht heeft op hulp. Door het toetreden van den heer Haighton c.s. is dit tijdschrift destijds een nieuwe richting ingegaan, waardoor leeszalen en leesgezelschappen voor een groot deel hun abonnementen hebben opgezegd. De Secretaris-Generaal zegt, dat hieruit blijkt, dat “De Nieuwe Gids” geen levensvatbaarheid meer heeft en dus beter kan verdwijnen.’

Twee weken daarna hield Van Ham opnieuw een pleidooi voor het tijdschrift. Die 120 abonnees was dan wel weinig, maar ‘als voorbeeld noemde hij “De Gids”, welke in de periode van zijn hoogsten bloei slechts 500 abonnee's telde’.[174]

Het blad sleepte zich weer enkele maanden voort, maar in februari 1943 kwam *De Nieuwe Gids* opnieuw in de Departementsraad ter sprake en nu leek het lot bezegeld. Zelfs Van Ham geloofde er niet meer in[175]: ‘De heer van Ham brengt De Nieuwe Gids ter sprake. Dit tijdschrift zal nu binnenkort worden opgeheven. Het was oorspronkelijk de bedoeling een ander bestaand tijdschrift de taak van De Nieuwe Gids op zich te doen nemen. Nu blijkt, dat het tijdschrift Groot Nederland een nieuwe redactie krijgt en wellicht in aanmerking komt De Nieuwe Gids te vervangen.’

Op 13 april 1943 stierf Haighton en een week later was het allemaal voorbij. Drukkerij *Luctor et Emergo* deelde Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe mee dat er een schuld was van f 2000, maar dat de drukkerij bereid was om het blad tot en met juni te blijven drukken. ‘Dat is mooi, hè? Dan kunnen de abonnementen tenminste worden geïnd,’ schreef Jeanne aan Van Deyssel.[176] Maar Van Deyssel schrok. Zijn inkomstenbron zou verdwijnen en daarom schreef hij *Luctor et Emergo* ijlings een brief[177]: ‘Mijne Heeren, Als U mij een balans of winst- en verliesrekening van den *Nieuwen Gids* en een afschrift van de abonnés-lijst zendt, vind ik wellicht iets, waardoor de staking der uitgave kan worden voorkomen.’

Van deze onderneming kwam niets terecht. Wel was er nog een periode waarin een overname door *De Schouw* ter sprake kwam. Deze uitgeverij stuurde in mei al een brief aan de zaakwaarnemer voor de erven Haighton, mr.C. Vermaas, die werd aangesproken met ‘Volksgenoot’.[178] ‘Aangezien het niet wenschelijk is, dat het tijdschrift door het overlijden van den Heer Haighton zou ophouden te bestaan en genoemd Departement [bedoeld wordt het DVK, A.V.] het op prijs stelt dat het bij “De Schouw” wordt voortgezet, zou ik gaarne deze zaak met U willen bespreken,’ schreef de kooplustige. ‘Eenige spoed is gewenscht om de verschijning niet te vertragen of te onderbreken.’ Wat van het laatste waar is, is niet meer na te gaan. Dat het Departement zo stond te trappelen om het blad bij *De Schouw* onder te brengen is uit de notulen van de Departementsraad niet af te lezen.

Vermaas stuurde *De Schouw* door naar het *Coöperatief Uitgevers-Bedrijf* U.A., omdat die eigenaar was, ‘zoodat m.i. de nalatenschap van dr. Haighton

met de uitgave van de "Nieuwe Gids" niets te maken heeft', aldus Vermaas[179], die op deze manier de schuld van f 2000 ver van de erven hield. Twee dagen later nam het *Coöperatief Uitgevers-Bedrijf* U.A. het initiatief[180]: 'Mocht U ons eenige proposities kunnen doen, dan zullen wij het zeer op prijs stellen, dit van U te mogen vernemen, mede in verband met het feit, dat verschillende andere Uitgevers, blijkens ontvangen brieven en telefoontjes, ook belangstelling hebben voor de overname van het blad.'

Dat was pure bluf, maar de uitgeverij dacht dat op deze wijze onderhandelingen geopend moesten worden. Jeanne Reyneke van Stuwe stuurde daar ten overvloede een brief overheen, waarin ze met een bibberig handschrift stelde[181]: 'Misschien mag ik hierbij voegen, dat ik-persoonlijk niets liever zou zien, dan dat De Nieuwe Gids onder de hoede kon komen van De Schouw.' *De Schouw* vond dat lobbyen misschien wel aardig, maar de uitgeverij wilde eerst eens harde cijfers op tafel zien. Die cijfers kwamen er en geven een duidelijk inzicht in de deplorabele situatie waarin *De Nieuwe Gids* verkeerde. *Luctor et Emergo* stuurde *De Schouw* de volgende opgave[182]:

'Oplaag 200 ex.
Omvang: 3¼ vel à 16 pagina's in omslag.
Prijs: f 177,45 per 200 ex.

Calculatie hiervan:	
3¼ vel à 44,80 p. vel	= f 145,60
Omslag 200 ex	f 18,30
Zenden van proeven aan auteurs en redactie	f 10, -
2% omzetbelasting	f 3,55
	-----
	f 177,45
Administratiekosten per maand	f 10, -
Aantal abonn. Boekhandel	64
Aantal abonn. België	10
Aantal abonn. Particul.	24
Aantal abonn. Gratis	40
Aantal abonn. Ruil/Recen.	12
Aantal abonn. i/commissie	27
	-----
totaal	177 ex

Abonn. prijs per jaar f 10,50
Losse nummers p. stuk f 1, -'

Op basis van deze gegevens blies het *Coöperatief Uitgevers-Bedrijf* U.A. nog hoog van de toren. De uitgeverij wilde f 3500 overname hebben en bovendien moesten alle redacteuren op hun post kunnen blijven en, klap op de vuurpijl[183]: 'Onze coöperatie - zoo lang deze bestaat - maandelijks een gratis exemplaar van het nieuw uitgekomen nummer te zenden.'

Het was toen snel van de baan. *De Schouw* hoefde niet lang na te denken, want de volgende dag kwam het antwoord al[184]:

'Volksgenoot,

Ik ontving Uw schrijven van 15 juni j.l., waarin U mij de voorwaarden voor een eventueele overname van het Tijdschrift "De Nieuwe Gids" kenbaar maakte.

Ik kan niet verheelen, dat deze voorwaarden, voor een als het ware ten doode opgeschreven tijdschrift met zeggen en schrijven 98 abonnee's zeer wonderlijk voorkomen en deel U dan ook mede, dat ik hierop niet zal ingaan.

Ik heb het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten van het een en ander in kennis gesteld.

Hou-Zee!'

Eigenlijk wilden zowel *Luctor et Emergo* als het *Coöperatief Uitgevers-Bedrijf* U.A. niet dat *De Nieuwe Gids* werd gered. Hun houding en de eisen die op tafel kwamen, getuigden daarvan. En het blijkt ook uit de brief die Lodewijk van Deyssel in november 1943 aan Jeanne Reyneke van Stuwe schreef[185]:

'Vooreerst wilde ik je zeggen, - ik herinner mij niet of wij over dit onderwerp ons reeds onderhouden hebben - dat ik begonnen ben met de uitvoering van een plan om den *Nieuwen Gids* het voortbestaan te verzekeren. Ik moest daartoe echter in de eerste plaats de medewerking hebben van *Luctor et Emergo* en van den Heer Potappel, chef van het Coöperatief Uitgeversbedrijf. Voor wat ik aan Luctor verzocht, heeft deze mij verwezen naar Potappel. De laatste heeft mij in een brief alles toegezegd, wat ik noodig had, maar heeft zich aan zijn toezegging eenvoudig niet gehouden en niets meer van zich laten hooren. Ofschoon ik dus in een bepaalde verbinding met hem geweest was, heeft hij de uitgave onvoorzien plotseling gestaakt zonder mij met een woord vooraf daarvan kennis te geven. Het is dus door gebrek aan medewerking bij degenen, die het eerst hierbij betrokken waren, dat ik mijn pogingen niet heb kunnen voortzetten. Intusschen weiger ik aan het definitieve einde van ons tijdschrift zonder voorbehoud te gelooven en blijf hopen, dat het slechts een tijdelijke schorsing zal blijken te zijn.'

En zo ging het met het blad zoals Kloos eens beschreef[186]: 'En dan komt er weer een andere periode van beoefening der letterkunde en zo kan het doorgaan, totdat Nederland ten langen leste, ja Europa, en de hele rest van het be-

woonde deel onzer aarde niet meer aanwezig zullen zijn, evenals dit eens gebeuren kan met onze gehele aarde, ja, het totale zonnestelsel [...].'

De Nieuwe Gids was nu verdwenen, maar Lodewijk van Deyssel niet. Bernard Verhoeven zou de rol van Van Deyssel in de bezettingsjaren nog het pregnantst typeren. In 1944 verscheen van hem *Pax Hominibus* in een oplage van 525 exemplare bij de illegale *De Bezige Bij*. Hij wijdde in deze bundel vier regels aan Lodewijk van Deyssel[187]:

> Fauteuil of engelenbak, zooals hij wil:
> hij kiest zijn plaats naar zijn doorluchten gril
> Dit alles voor klimaat-verandering.
> Slechts in 't aspect, in 't spél is géen verschil.

In de periode dat *De Nieuwe Gids* het laatste levensjaar inging, rees in Amsterdam het plan om een monument op te richten waarmee de Tachtigers blijvend zouden worden geëerd. Het plan was afkomstig van de Amsterdamse wethouder van Onderwijs en Kunstzaken, dr.J. Smit. Smit was oud-rector van het Amsterdams Hervormd Lyceum. Toen de Duitsers waren binnengevallen, zag hij zijn kans schoon een grootse loopbaan in gang te zetten. Hij werd wethouder en daarnaast hoofdredacteur van *De Luistergids*. Verder werkte hij mee aan *Het Nationale Dagblad* en *De Telegraaf*. Voor dit dagblad schreef hij fel antisemitische artikelen. Zijn artikelen in *De Luistergids* mogen op z'n minst opmerkelijk genoemd worden als we afgaan op Dick Verkijk[188]: 'De hoofdartikelen van Smit zijn onleesbaar-kwezelig, kneuterig, succesagendamoraaltheologisch, weltfremd. “De manier waarop het leven werd afgebeeld in de kunst, was de openbaring van een eerbiedloosheid, die een degradatie beteekende voor den mensch als redelijk-zedelijk wezen. Gelukkig is die tijd voorbij,” zo schreef hij op 27 maart 1942 in *De Luistergids*. Ook zijn vergelijkingen leken aan de scheurkalender ontleend. Na de val van Stalingrad riep hij uit: “O storm, steek op en maak alle energieën in ons wakker. Gij zijt de groote opvoeder der menschheid. [...] De storm is opgestoken, er dreigt gevaar op uw zonnigen levenweg. [...] O storm [...] voed ons op tot willende wezens, die de harden en vromen moed hebben te staan en te strijden waar anderen vallen.” In een tijd dat alleen al in Nederland honderden in gevangenissen zaten opgesloten, schreef hij een verontwaardigd hoofdartikel over vogeltjes, die in het zuiden van het land dag en nacht in een kooitje zaten met een doek eromheen om ze aan het zingen te krijgen. Hij had de burgemeester geschreven maar “na vier weken heb ik nog geen antwoord”. “Celstraf” heette dat artikel...'

En zo'n man vond het nodig de Tachtigers te eren. Om het nog absurder te maken wilde Smit niet dat Frederik van Eeden en Herman Gorter in dat monu-

ment vereeuwigd zouden worden. Op het DVK was men, zo blijkt uit de notulen van de Departementsraad-vergadering, hooglijk verbaasd[189]: 'Volgens persberichten bestaan er in Amsterdam plannen om een monument op te richten voor de "tachtigers". De Secretaris-Generaal heeft hiertegen bezwaren. Deze "tachtigers" immers zijn te kenmerken als individualisten. Merkwaardigerwijze is Gorter, die nog van deze lieden de meest sociale was, niet in het monument vermeld. De heer *van Ham* heeft ook bezwaren tegen het monument, hoewel het hem anderzijds verheugt, dat er eens een monument komt voor schrijvers. De heer *de Ranitz* zegt dat er een verordening voor de architectuur dient te komen, waaronder ook monumenten zullen vallen. Vooralsnog zal echter getracht moeten worden, de oprichting van dit monument te voorkomen.'

Het DVK kon dat wel vinden, maar Smit liet zich daarvan toch niet weerhouden. Het bleef niet bij een vaag plan. Hij stuurde vierentwintig beeldhouwers een brief waarin hij hen uitnodigde een plan voor het monument in te dienen. Hij haastte zich wel aan het einde van de brief duidelijk te maken dat deze uitnodiging alleen gold voor beeldhouwers die zich bij de Kultuurkamer hadden aangesloten.

'Op deze uitnodiging schijnt bijna geen enkele behoorlijke (in technische zin dan!) beeldhouwer geantwoord te hebben, tenzij afwijzend,' wist *De Vrije Kunstenaar* augustus 1943 te melden.[190] 'Naast enkele brekebenen die steeds achter opdrachten aanzitten in deze tijd en waarvan wij dus aannemen kunnen dat zij zich gehaast hebben bevestigend te antwoorden, heeft slechts één beeldhouwer van enige naam, Tjipke Visser, die notabene ook jurylid is (!) bevestigend geantwoord. Deze heer maakt dus een goede kans zichzelf de opdracht toe te kunnen wijzen.'

De Vrije Kunstenaar was overigens niet verbaasd dat 'naast de geheel verloren' Johan Polet ook Tjipke Visser voor de nationaal-socialisten had gebogen. Visser had namelijk al een reliëf gemaakt van de SS'er S. Tulp, na de februaristaking benoemd tot hoofdcommissaris van politie. Hij was de oprichter van het Bureau Joodsche Zaken, dat onder leiding kwam van Dahmen von Buchholz, die we eerder al als medewerker van *De Nieuwe Gids* tegenkwamen. Tulp was overleden en het reliëf diende in het Hoofdbureau van Politie geplaatst. 'Hoewel deze ex-Nederlander een navolgingswaard voorbeeld gaf aan zijn bentgenoten, behoefde dit toch geen reden voor Tjipke Visser te zijn, hem in enigszins duurzaam materiaal te trachten te vereeuwigen,' voegde *De Vrije Kunstenaar* hier bits aan toe.

Voor ons is interessanter wat *De Vrije Kunstenaar* over het monument zelf te vertellen had. Nadat het blad constateerde dat Gorter en Van Eeden buiten de verering zouden worden gehouden, vervolgde het: 'Het castreren naar lichaam en geest zit de heren nationaal-socialisten nu eenmaal in het zuiver-arische

bloed en de schepper van de onvergetelijke Mei moet blijkbaar boeten voor zijn latere, eerlijk gemeende, sociale aspiraties, die hem dicht bij het (overigens door hem niet geheel begrepen) communisme brachten, en de geestelijke vader van de Kleine Johannes bemoeide zich in zijn Walden-tijd ook meer met de structuur der maatschappij dan voor een “volks” dichter toelaatbaar is.

Neen, geef de nieuwe heren dan de dichters van de “ivoren toren” maar, dat zijn lieden die in een bouwwerk woonden dat bijna zo hecht was, als waarin zij gaarne alle werkelijke kultuurdragers voor de duur van het fascistisch schrikbewind zouden willen sluiten! Overigens vermoeden wij, dat het hele plan stamt uit de koker van de enig overgebleven tachtiger, tevens een halsstarrig bewoner van die ivoren toren (waarop overigens al geruime tijd een bordje “onbewoonbaar verklaarde woning” prijkte): van de seniele Lodewijk van Deyssel, die zich ook reeds herhaaldelijk bezoedelen liet door de bewondering en het bezoek van een Goedewaagen en een Mussert.’

Het monument kwam er niet; de oorlogsgebeurtenissen achterhaalden het plan. Na de oorlog zou dr.J. Smit tot negen jaar gevangenisstraf veroordeeld worden. Het plan voor het monument der Tachtigers was geen onderdeel van de aanklacht: de rest was al erg genoeg.

De schrijver van het artikel in *De Vrije Kunstenaar* was Leo Braat. Vandaar dat hij, schrijver en beeldhouwer, zo goed op de hoogte was van de achtergronden van het plan-Smit. Diezelfde Leo Braat interviewde Lodewijk van Deyssel in 1936 voor de *Kroniek van Hedendaagsche Kunst en Kultuur*.[191] In zijn *Omkranste hiaten* zou Leo Braat zich hiervan nog herinneren: ‘bij een interview dat wij met hem hadden legde hij grote bewondering voor Hitler aan de dag (bij de correctie wijzigde hij het grondig) en nog in 1940 sprak hij vol waardering over de NSB.’[192]

Die opmerking van Leo Braat kunnen we wellicht terugvinden in het slot van het interview: ‘Toen zweeg Van Deyssel even. “De zeer strenge vergadering”, zooals de gastheer het vraaggesprek noemde, was hiermede beëindigd. “Het is veel wijzer om niet over alles altijd een compleet oordeel klaar te hebben,” zei hij terwijl hij opstond... en toen de glazen waren gevuld sprak Doctor Karel Joan Lodewijk Alberdingk Thijm nog vele dingen, die wij niet mochten publiceeren, maar langdurig in ons hart zullen bewaren.’

In ieder geval bewaarde Braat die herinneringen, getuigde zijn *Omkranste hiaten*, tot 1966. Maar toen dertien jaar later *Bzzlletin* een nummer aan Lodewijk van Deyssel wijdde, was er van de herinnering van Braat aan Van Deyssel weinig meer over: hij maakte er geen melding meer van, terwijl het interview het middelpunt was van het artikel dat Braat aan de Tachtiger wijdde.[193] Het is opmerkelijk dat Braat in dat artikel wel praat over de aangename herinneringen die hij aan de bezoeken aan Van Deyssel bewaarde, ook in de oorlogsjaren,

terwijl hij aan de andere kant Van Deyssel zo heftig aanviel in *De Vrije Kunstenaar*. Wel maakt Braat melding van de twee mede-interviewers: Johan Polet en J.W. Peschar.

Polet zijn we tegengekomen in het artikel van Braat in *De Vrije Kunstenaar*. Hij was een van de initiatiefnemers van de *Volksche Werkgemeenschap*, samen met de criticus Frans Hannema en de SS-uitgever Reinier van Houten. Hij was beeldhouwer en in Amsterdam bekend door zijn standbeeld voor Domela Nieuwenhuis. Peschar was journalist. Eenmaal bij het DVK als ambtenaar aangesteld zou hij zich in toenemende mate bezighouden met beeldende kunsten. Hij was de man die briefjes aan nieuwe, en dus vaak nationaal-socialistische kunsthandelaren stuurde, als[194]: 'Kameraad, Met belangstelling nam ik kennis van Uw vestiging als kunsthandelaar in [...]. Ik wensch U veel succes bij Uw arbeid. Hebt U reeds aan Uw meldingsplicht als Kunsthandelaar bij de Ned. Kultuurkamer voldaan? Hou-Zee! J.W. Peschar.' Het drietal maakte een onthullend interview en we kunnen ons voorstellen dat, met deze tekst in de hand, Peschar later op het Departement op de welwillendheid van Lodewijk van Deyssel ten opzichte van de Nieuwe Orde kon wijzen.

Het interview was een 'afgeslankte versie' van het oorspronkelijke gesprek; Van Deyssel had er vrij veel uit weggeschrapt of in veranderd. 'De "veranderingen" - het wegschrappen van namen of ietwat gedurfde uitlatingen - lagen vrijwel alle op het politieke vlak,' herinnerde Braat zich.[195] Dat Van Deyssel die schrappingen en veranderingen heel wezenlijk vond mag blijken uit zijn nauwgezette controle op de doorvoering ervan. Op 4 juni 1936 stuurde hij de redactie van de *Kroniek van Hedendaagsche Kunst en Kultuur* een briefkaart met de tekst[196]: 'Ik verzoek U zeer in geen geval het stuk af te drukken vóór ik het nog eens gezien en teruggezonden heb, en liever, als het moet, de verschijning een maand uit te stellen.' En dertien dagen later, op 17 juni[197]: 'Ik herhaal bij dezen aan U het reeds op de drukproef, hier bij gaand, gedaan verzoek, om niet te drukken vóor ik nog één revisie heb gezien.'

Het interview bestond uit zes vragen. Relevant voor ons is het antwoord op vraag drie: 'Welke beteekenis hecht u aan de opkomst van de nationalistische gevoelens, dient de kunstenaar daarop te reageeren, of moet hij, uitgaande van een sociaal of internationaal standpunt, daartegen stelling nemen?' Het antwoord van Van Deyssel was: 'Ik vind dat die gevoelens een grooten, prachtige kern in zich bevatten... voor zoover moet de kunstenaar daarin zeker meegaan... de tijd gaat in die richting... ik vind er een heel mooien kern in... Ik sta contemplatief tegenover de politische wereldverschijnselen en beschouw ze objectief. Ik bewonder het Joodsche volk, maar, ofschoon ik de excessen in Duitschland zéér betreur, vraag ik verlof toch het schoone in het Duitsche nationalisme te

mogen erkennen. Een geheel volk aldus door één gedachte aangegrepen. U moet namelijk goed begrijpen, dat de politieke formatie in Duitschland een zuiver ideëelen grondslag heeft.'

De interviewers vroegen ook aan Van Deyssel of deze geloofde dat negenennegentig procent van het Duitse volk zich bij verkiezingen achter de Duitse regering had gesteld. Van Deyssel geloofde daar onvoorwaardelijk in: 'Ja, natuurlijk, ik geloof in dien geestdrift. Sinds Frederik de Groote is overigens het Duitsche volk groot gebracht in de opvatting, dat het militaire iets grootsch is. Als er in één gezin meerdere kinderen waren, werd er één officier, zooals in Limburg in ieder gezin een zoon geestelijke wordt. Die geestdrift mag aangewakkerd zijn, er zit in die ontbloeseming wat altijd in het volk gezeten heeft... Als ik u zeggen mag, ik spreek erover, zooals ik over de schoonheid van den Chineeschen godsdienst zou spreken, zonder Boeddhist te zijn, of over een mooi landschap, zonder het landschap voor oogen te hebben.'

Op de vraag welk land op de wereld de meeste toekomstmogelijkheden in zich droeg antwoordde Van Deyssel veelzeggend: 'Voor de nabije toekomst? De eerste honderd jaar? Italië... Duitschland heeft meer inwoners... in Italië is het geboorteoverschot grooter... Dan heb je nog Japan!'

In het artikel in *Bzzlletin* zou Braat nog opmerken[198]: 'Ik kan me niet herinneren, na 1945 nog contact met Van Deyssel gehad te hebben. De redenen, meen ik: ik was veel in het buitenland en een paar jaar ziek...' Een andere reden zal zijn geweest (maar Braat, milder geworden, heeft dit vermoedelijk niet meer willen oprakelen): Braat wist te veel van Van Deyssel en Van Deyssel besefte dat. Bij Braat moeten we vooral tussen de regels doorlezen als hij over de schrappingen en wijzigingen van Van Deyssel tussen haakjes de opmerking plaats[199]: 'Begrijp me goed, Thijm is, voor zover mij bekend, nooit echt politiek geïnteresseerd geweest maar hij was, onmiskenbaar, en gelijk niet weinige bekende Nederlandse letterkundigen in de jaren twintig, kennelijk onder de indruk van bepaalde Europese politieke stromingen.'

Braat is hiermee bepaald aardig tegenover Van Deyssel, want Van Deyssel spuide zijn ideeën niet in de jaren twintig, maar in 1936 toen de nationaal-socialisten de macht al drie jaar in handen hadden. En bovendien was er nog het gedrag van Van Deyssel in de bezettingsjaren, waarover Braat ons ook, zij het weer heel omzichtig, wat informeert[200]: 'Oorlog en bezetting kwamen, bleven. Toen de Kultuurkamer dreigde reisde ik naar Haarlem om ook de handtekening van Van Deyssel te krijgen onder het rekest aan Seyss Inquart. Ik was niet al te verbaasd, dat me dit niet lukte. Even later schijnt hij vriendelijk-wervend benaderd te zijn namens en misschien zelfs door Goedewaagen. Grote gevolgen zou dit bezoek niet gehad hebben. Misschien een verhoging van het soort "eregeld" (f 1.200.-?) dat hij totdan kreeg? En dat in een tijd waarin

een letterkundige - uitzonderingen daargelaten - het zout in de pap niet verdienen kon?'

Toch zal ook Braat geglimlacht hebben toen hij enkele maanden na de bevrijding in *Elseviers Weekblad* (27 oktober 1945) las hoe Godfried Bomans Van Deyssel interviewde en deze opeens een visie gaf op de wijze waarop de bezettingsjaren waren doorgebracht[201]:

'*Bomans*: Lijkt het u waarschijnlijk, dat de oorlog althans een soort verbroedering tussen het Nederlandse volk en zijn kunstenaars heeft teweeggebracht? Men meent wel, dat beiden elkaar in de zgn. "verzetsliteratuur" zouden gevonden hebben. Kort geleden las ik hierover de opinie van de dichter M. Mok. Hij achtte dit een illusie. "Zodra de gemeenschappelijke druk geweken is," zo meent hij, "zal blijken dat de wegen weer uiteengaan."

Thijm: Het komt mij voor, dat de heer Mok gelijk heeft. De vriendschap in de ontberingen van een poollandschap gesloten, zal in gematigder keerkringen blijken minder hecht te zijn, zo niet geheel verdwijnen.'

Het gedrag van Lodewijk van Deyssel was Braat bekend, Bomans wellicht niet, maar anderen natuurlijk weer wel. We kunnen dat bijvoorbeeld aflezen uit de dagboeken van de Haarlemse schrijver Barend Rijdes, die op 11 juni 1945 schreef[202]: 'Van Deyssel schijnt niet heelemaal safe te zijn geweest. Op de vraag waarom hij geen lid van de Cultuurkamer was geworden, gaf hij de zeer ideëele [sic] verklaring: "dat het voor hem zeer bezwaarlijk was steeds naar Den Haag op en neer te gaan" (volgens Angelo Arens).'

Hieruit blijkt dat Rijdes slecht op de hoogte was; Van Deyssel had zich namelijk wél aangesloten bij de Kultuurkamer. Toch wist Rijdes dat Van Deyssel niet geheel correct was geweest in zijn gedragingen, want nog jaren later, op 3 januari 1951 zou hij schrijven over een bezoek dat hij en zijn vrouw aan Van Deyssel brachten. Rijdes had boeken die hij aan Van Deyssel had geleend, teruggevraagd. Zijn vrouw zei hem daarna dat Van Deyssel er zonder twijfel op had gerekend dat de boeken een geschenk waren. Rijdes[203]: 'Dat ik hem niet dadelijk de boeken cadeau gaf, zat vast op een zekere reserve die ik nog steeds tegen hem gevoel, omdat mij voor de geest staat dat hij niet geheel en al betrouwbaar is geweest in de oorlog. Dat maakte en maakt mij minder soepel, ook al is hij niet met enige uitspraak van de Eereraad gestraft. En datzelfde sentiment maakt - ofschoon ik hem beleefd van het tegendeel verzekerde - mij enigszins huiverig voor de waarde van zijn oordeel.'

Pas jaren later zou meer duidelijkheid worden geschapen over Van Deyssel door Jan Beijert met een artikel in *Het Oog in 't Zeil* met de suggestieve titel 'Lodewijk van Deyssel, de bunkerbouwer van de Nieuwe Gids'.[204] Het was een polemisch artikel, waarin meer werd geschreven over Haighton dan over Van Deyssel, maar waarin toch duidelijk een aanzet werd gemaakt tot een geschied-

schrijving over Van Deyssel in de bezettingsjaren. En zoals het altijd gaat met polemiek, er kwam een reactie. Niet van Prick, maar van een discipel, Klaas-Jan Vos in hetzelfde *Het Oog in 't Zeil*, zij het meer dan een jaar later. Hij stelde dat hij nooit ‘naar fascisme riekende regels’ van Van Deyssel had gelezen, dus dat het gedrag van Van Deyssel niet kon worden veroordeeld, omdat voor Van Deyssel kunst en politiek volstrekt gescheiden zaken waren. ‘Met dergelijke zaken houdt een kunstenaar zich niet bezig, wat een ander daar ook van zou mogen denken,’ aldus Vos.[205]

De bewondering van Haighton voor Van Deyssel ging zelfs zo ver dat hij in 1941 zijn bij *De Amsterdamsche Keurkamer* verschenen *Dukdalf der persoonlijkheidsidee, Lodewijk van Deyssel als wijsgeer*, aan Van Deyssel heeft opgedragen. Haighton zou in dit geschrift, dat uit 1939 stamde, een ‘Voorbericht’ van 15 november 1940 plaatsen. Hij stelde daarin dat de gebeurtenissen van het afgelopen jaar (de Duitse inval dus) Van Deyssel gelijk gaven in zijn ideeën en dat het geschrift belangrijk was ‘om het volk de oogen te openen voor de nuchtere werkelijkheid’.

De omgeving van Van Deyssel dacht daar wel anders over. Haighton bijvoorbeeld schreef in *Nederland*[206]: ‘De kopstukken der Tachtigers - Kloos, Van Deyssel, Verweij - zijn echter, men kan het nooit genoeg herhalen, altijd onbesmeurd en goede Vaderlanders gebleven. Beroemd is zelfs van Deyssel's polemiek tegen Van der Goes over het socialisme en Van Deyssel's daarbij ingenomen standpunt was zijn tijd een kleine halve eeuw vooruit: thans eerst onderkennen wij daarin de kiemen van een bepaald onderdeel der geestesrichting, die heden ten dage Fascisme heet. Zoals Proudhon op groote schaal het Fascisme anticipeerde, deed Van Deyssel het toen op kleine.’

Dat Albert Verwey zijdelings werd betrokken in de smoezelige redenering van Haighton in *Nederland* is belachelijk. In 1936, het jaar waarin Van Deyssel Braat zijn theorieën over het Derde Rijk zou ontvouwen, publiceerde Verwey onder andere de regels[207]:

Toen van 't derde rijk de boden kwamen
Tot het vierde, boog ik en zei lachend:
Uw begeren? Allen samen stieten
Met geheven rechterarm een heilgroet
Uit: een naam die ik had horen geven
Aan hun meester. Toen sprak een, de jongste:
Onze heer doet weten dat het vierde
Rijk voortaan is ingelijfd bij 't derde.
Bij welk deel van 't derde, vraagde ik. Toornig
Gaf hij antwoord: bij het onze. Ik boog me

Lachend, en daar toch een grens nabij was,
Overschreed ik ze en zei: de andre delen
Zonden nog geen boden; zo zij komen
Hoor ik van hun oudsten wat zij menen;
Want mijn rijk is oninlijfbaar, daar het
Zonder lijf is: wat uw Wijzen noemden
Rijk des Geestes. En daar juist een lage
Wolk voorbijschoof, sloeg ik die als mantel
Om mij heen, en door haar opgeheven
Dreef ik dieper 't land in, in de richting
Van de duinen en de zee. Ik peinsde:
Ergens is wel een paleis, de woning
Van hun Meester: hij zal 't maanwoord horen:
Oninlijfbaar is alleen dit laatste
Rijk waarin de dichters leven.

Ter Braak zou in 1937, toen Verwey was gestorven, in *Het Vaderland* schrijven[208]: ‘Zo is het laatste jaar van Verweys leven een jaar geweest, dat hem als een zeer bijzondere persoonlijkheid deed kennen; velen zullen met mij het gevoel hebben, dat alleen reeds deze regels Verweys verheerlijking van het dichterschap volkomen hebben gerechtvaardigd. Want wanneer men het dichterschap beschouwt als een sublimering van de menselijke geest, zonder daarom die ondergrond van menselijkheid te verliezen, dan heeft men recht op een “Vierde Rijk”, dat de brute geweldsideologen van het Derde Rijk te boven gaat. Stefan George heeft geweigerd die ideologie te steunen, en hij is in eenzaamheid gestorven; Verwey, levend in een land, waar tot nog toe de laars niet hoger geacht wordt dan het argument, mogen wij godlof nog herdenken, zoals wij dat op dit ogenblik gaarne willen doen: als een eerlijk dichter, die zijn dichterschap in de “ure des gevaars” niet in dienst stelde van een zg. “pure” aesthetiek, maar het gebruikte als bezield instrument van zijn verontwaardiging en zijn hoop op betere tijden.’

Het is wellicht het beste antwoord dat Ter Braak kon geven aan Van Deyssel en, postuum en met een sprong naar voren, aan mensen als Prick en zijn volgelingen, die vinden dat kunst en politiek door Van Deyssel gescheiden werden gehouden.

Ik ben wat uitvoeriger ingegaan op de positie die Verwey in wilde nemen. Het is zo'n duidelijk contrast tot de houding van Van Deyssel, die door zijn bewonderaars vaak als prototype van ‘de’ Tachtigers wordt beschouwd.

Ten aanzien van Van Deyssel wordt ook wel eens het argument van zijn leeftijd gebruikt. Dat zou dan voor Verwey niet gelden (ze scheelden nog geen

jaar). Welnu, Van Deyssel vertoonde tot aan zijn dood geen spoor van geestelijke aftakeling, zoals allen die hem in die periode kenden, dat ook duidelijk maakten. Bomans bijvoorbeeld, die Van Deyssel de laatste zeven jaar van zijn leven veel had bezocht, zou dat in 1966 nog eens schrijven[209]: 'Hij was een formidabele persoonlijkheid en hij is dit tot zijn laatste dag gebleven. Ik heb nooit een hoogbejaarde ontmoet, die zo weinig van het begrip grijsaard had als Thijm.'

Het schijnt zonneklaar dat Van Deyssel, zonder twijfel daartoe beïnvloed door Alfred Haighton, sympathie koesterde voor het Nederlandse fascisme, zoals bijvoorbeeld Nationaal Front. 'Sympathisant moet men ook Lodewijk van Deyssel noemen,' concludeert Hans Schippers dan ook[210]. 'Hij verklaarde zich enkele malen bereid lid of medewerker van Nationaal Front te worden, maar zover is het nooit gekomen.' In het werk van Van Deyssel is deze gezindheid nauwelijks terug te vinden, waar hij hooguit Mussolini 'vredesgezind' noemt.[211] Opmerkelijk is dat herfst 1942, toen duidelijk was welke plaats Jan van der Made binnen de Nieuwe Orde had ingenomen, hij deze uitvoerig moest prijzen. 'De keuze der motieven bij Van der Made is van een hooge hoedanigheid,' orakelde Van Deyssel.[212] En ook noemde hij Van der Made een 'kunstenaar met fijn ontwikkeld geestes- en gemoedsleven'[213], een ongewone kwalificatie voor een zo fel nationaal-socialistisch auteur.

Veel fascisten zal Van Deyssel wel voor zich gewonnen hebben met zijn beschrijving van het bekende *Zelfportret met zwarte band* van Pyke Koch. Hij beschrijft het portret en legt voor het ideale portret normen aan die volledig aansluiten bij wat de nationaal-socialistische en fascistische cultuurfilosofen voor ogen stond[214]: 'Op het portret ziet het model er dus zóo uit als het er uit zoû zien, wanneer de begeestering, de moed, de wilskracht het in zoo volledige mate zoude bezielen als in "werkelijkheid" bij dezen persoon misschien niet zal voorkomen. Deze manier van doen is niet in strijd met de werkelijkheids-wedergeving, die een portret zal moeten zijn, om dat zelfs maar een kleine mate van de genoemde hooge verschijnselen in zich te hebben, de beste van eens menschen bezittingen is, en om dat in een bepaald levend mensch de aanwezigheid van zoo iets te kunnen toonen, een eerste taak der schoone kunsten kan geächt worden.'

Het model kiest zijn uitstraling, de wens die werkelijkheid wordt. Bij Koch ligt dat voor Van Deyssel heel duidelijk: '*Doet* eenerzijds het Zelfportret van Pyke Koch *denken* zoowel aan een Romeinsch veldheer als aan den overwinningswil van een geheel volk, - anderzijds zien wij een uitdrukking van menschelijken-wilsbeslotenheid, van volstrekte daadkracht, waarin nog iets hóogers zich vertoont, namelijk iets, dat onwaarneembaar is binnen de physiologie der psyche, en dat te gelijk het volstrèkte, het onaantastbare aan deze wils-zekerheid geeft, èn het portret maakt tot de afbeelding dier wils-zekerheid, hier vóorkomend in een individu, en dus tot niet zoo zeer het objectieve portret van een per-

soon, tot wiens eigenschappen ook een krachtige wil behoort. Schilderstukken, die de uitkomst zijn van andere opvattingen omtrent wat portretteeren zijn moet, kunnen óok uitnemende eigenschappen hebben en dus als kunstwerk een hoogen rang bereiken. Zelfs kan een schilderij, die uit een míndere opvatting is voortgekomen, als kunstwerk er eene, uit een hóogere opvatting ontstaan, overtrèffen, - dóor den geestesrang van den persoon, die de maker was. Ik doe híer niet anders dan aangeven wat, naar mijn inzicht, de beste ópvatting is.'

Wat dit schilderij voor anderen betekende moet Van Deyssel bekend geweest zijn. Het prijkte triomfantelijk op de omslag van het eerste nummer van *De Schouw*, het orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer. Van Deyssel merkt dit aan het begin van zijn beschouwing in het augustus/september-nummer 1942 van *De Nieuwe Gids*[215] dan ook op, een welkome reclame voor *De Schouw*, waar men toch al streefde naar een zekere erkenning bij niet-nationaal-socialistische kunstenaars.

Overigens: Van Deyssel mocht dan wel zeggen dat een portret dat iets anders weergeeft dan de pure werkelijkheid niet 'in strijd [is] met de werkelijkheidswedergeving', in de praktijk had hij er moeite mee. Toen Kees Verwey in 1941 een portret van hem schilderde, dat in november van dat jaar bij *Kunsthandel Huinck & Scherjon* werd geëxposeerd, kwam hij publiekelijk woorden tekort om van zijn afkeuring blijk te geven. Ook in 1926, toen S.H. de Roos een portret van hem maakte, was hij ontevreden. Hij kenschetste zichzelf als 'een door den ouderdom fel doorgroefden en doorrimpelden, met uitwassen van lichaamsvet zwaar beladen, door geen hoogere idee bezielden, bitter gestemden, beestachtigen athleet'.[216]

In het mei-nummer 1940 van *De Nieuwe Gids* schreef Van Deyssel in het artikel 'Tegenwoordige letterkunde' over de stand van zaken in de hedendaagse letterkunde. Op het moment dat hij deze woorden schreef, waren de Duitsers nog niet binnengevallen en alle, op Slauerhoff na, door hem genoemde schrijvers nog in leven[217]: 'Anthonie Donker, Menno ter Braak, Jan Greshoff, Vestdijk, Du Perron, A. Roland Holst, M. Nijhoff, Alfred Haighton, Slauerhoff, Werumeus Buning, Teun [sic] de Vries, A. van Duinkerken, Hendrik de Vries, Martien Beversluis, Albert Kuyle, Marsman, een geheele, voor mij geheel nieuwe, Nederlandsche Letterkunde van den tegenwoordigen tijd is voor mij open gegaan, sedert ik de werken dezer schrijvers van middelbaren leeftijd bestudeer. Allen zijn superieur.'

Dat Van Deyssel Ter Braak noemde, plezierde G.H. 's-Gravesande, toen recensent van *Het Vaderland*. Daarom klopte hij bij Van Deyssel aan toen Haighton in het oktober-nummer in het artikel 'Neutraal naar Woord en Daad' een alinea publiceerde waarin Ter Braak voorkwam. We hebben eerder gezien hoe hij later op nog meedogenlozer wijze over Ter Braak zou schrijven. Maar deze

woorden, enkele maanden na de zelfmoord van Ter Braak geschreven, logen er ook niet om[218]: 'Trouwens, bij haar [*Het Vaderland*, A.V.] werd destijds nog een eerste viool gespeeld door Menno ter Braak, die sindsdien naar betere gewesten verhuisd is (Tenminste: blijkbaar naar *zijn* idee; ik voor mij geef de voorkeur aan het huidige Nederland boven de hel).' 's-Gravesande herinnerde zich de lovende woorden van Van Deyssel aan het adres van Ter Braak (en vergat daarbij diens even lovende woorden over Haighton, Beversluis en Kuyle) en hij schreef hem daarom de volgende brief[219]: 'Hooggeachte Heer Alberdingk Thijm, Mag ik U met het volgende even lastig vallen? In De Nieuwe Gids heb ik in een der vorige afleveringen waardeerende woorden gelezen door U geschreven over mijn overleden vriend dr Menno ter Braak. Zoudt U mij Uw oordeel willen mededeelen over hetgeen in de October-aflevering van dat tijdschrift voorkomt op blz. 537, beginnende bij "Trouwens" en eindigende bij "ingesteld"? Daar ik U uit Uwe geschriften ken als een ridderlijk mensch hoop ik op een eerlijk antwoord.'

Van Deyssel bleek in het geheel niet ridderlijk, maar wel laf. Hij schreef de gegriefde *Vaderland*-recensent[220]: 'Zeer geächte Heer, Ik ben niet de hoofdredacteur van het tijdschrift den *Nieuwen Gids*. Mijn verhouding bestaat hiérin, dat ik mijn geschriften grootendeels in het tijdschrift publiceer. Behalve tot deelneming aan eenig redactioneel werk, bepaalt mijn redacteurschap er zich toe door de vermelding er van moreelen steun te geven aan de stichting van wijlen mijn levenslangen vriend Willem Kloos, en aan het orgaan, wiens bestuurders een zekere overeenkomst zien tusschen hun opvattingen en de mijne.

Bij mijn toetreding zijn wij tot de afspraak gekomen, dat de politiek, objectief behandeld, slechts een bijzaak in het vóór alles louter letterkundig, wijsgeerig, en wetenschappelijk, tijdschrift zoû blijven. Ik erken, dat soms wendingen de vraag rechtvaardigen of men zich wel steeds volledig aan die afspraak houdt.

Ik schrijf dan nu ook den heer Haighton naar aanleiding der door U aangewezen regelen.'

Opmerkelijk is de zin waarin hij overeenkomsten ziet tussen de opvattingen van de 'bestuurderen' van het tijdschrift en de zijne. Wie kan hij anders bedoeld hebben dan Haighton? Welke bestuurderen waren er anders dan deze financier? En deze Haighton zou hij, zoals hij 's-Gravesande beloofde, schrijven over de aan Ter Braak gewijde regels. In het Haighton-archief komt echter geen enkele brief van Van Deyssel over dit onderwerp voor. Niet dat beiden geen behoefte hadden elkaar te schrijven; de correspondentie is omvangrijk genoeg.

De brief kan als 'onridderlijk' worden gekenschetst. 's-Gravesande kreeg in het geheel geen antwoord op zijn werkelijke klacht. Van Deyssel had het alleen maar over zijn eigen rol binnen de redactie; dat was niet waarom 's-Gravesande had gevraagd. Harry G.M. Prick zit dan ook duidelijk met de brief in zijn maag.

Vandaar dat hij volstaat (met voorbijgaan aan de lafheid van Van Deyssel) met de woorden[221]: 'Het is hier niet de geëigende plaats deze brief aan een tekst-exegese te onderwerpen. Ook daarzonder zal het een onbevooroordeelde lezer opgevallen zijn dat aan Van Deyssels attitude ten aanzien van *De Nieuwe Gids* een zekere, zelfs betrekkelijk grote, mate van afstandelijkheid niet vreemd was. In eerste instantie beschouwde hij dit tijdschrift als een gelegenheid tot publicatie van zijn geschriften die, anders dan in de jaren 1925-1938, nu eindelijk met iets méér dan slechts één rijksdaalder per pagina gehonoreerd werden!'

Inderdaad: nu slaat Prick de spijker op de kop, al hadden we uit de brief aan 's-Gravesande heel wat anders gelezen. Maar het is waar: voor geld ging Van Deyssel heel ver. De brieven van Van Deyssel en Haighton zijn doordrenkt van financiële perikelen. De betaling van de honoraria baarde Van Deyssel immer veel zorgen, zoals mag blijken uit een brief van november 1941[222]: 'Ik verzend heden een bijdrage voor de December-aflevering. Ik heb intusschen nog steeds het honorarium voor Oktober niet ontvangen en veroorloof mij dit tot uw kennis te brengen.'

Van Deyssel was op de penning en snel ongerust. Bovendien was het honorarium voor *De Nieuwe Gids*, naar toenmalige maatstaven gerekend, niet gering. Prick kan dan vertellen dat Van Deyssel een rijksdaalder per bijdrage kreeg in de periode voorafgaande aan de machtsovername door Haighton, maar Van Deyssel zelf vertelde andere verhalen. Dat blijkt uit een artikel van M. Wolters die in 1942 in *De Waag* herinneringen ophaalde aan een jubileum van Louis Couperus waar Van Deyssel een toespraak hield. Na afloop gingen enkele journalisten naar Van Deyssel toe en vroegen hem de toespraak te leen zodat ze daar een uittreksel van konden maken[223]: 'U kunt het stuk krijgen voor honderd gulden,' was het antwoord van de schrijver, 'dat is vijftig gulden de man. Dan kunt u het in zijn geheel afdrukken.' Daarna begon een loven en bieden naar vijfentwintig gulden per journalist. Toch gingen zij niet op het voorstel in omdat ze bevreesd waren dat hun hoofdredacteuren de bedragen niet zouden vergoeden. Van Deyssel gaf ook een reden op van zijn verlangen: 'Geef ik het aan de Nieuwe Gids, dan krijg ik er meer dan honderd gulden voor. Sta ik het aan u ter publicatie af, ook slechts in een uittreksel, dan wordt het minder waard voor een tijdschrift.'

Het kan niet anders of het ging hierbij om de toespraak die Van Deyssel op 9 juni 1923 hield in het Haagse *Kleykamp* bij de huldiging van Couperus ter gelegenheid van diens zestigste verjaardag. Van Deyssel had het daarbij onder andere over de bundel *Orchideeën* uit 1886[224]: 'Gij hebt wellicht niet juist gekend de waardeering door uw Amsterdamsche mede-jongeren van toen door die Amsterdamsche groep, die met U medeleefde in overgegeven geestdrift voor de Nederlandsche Letteren, aan dien gedichtenbundel toegedragen. Maar ik

herinner mij, dat men er zulk een gevoelen over had, dat niet alleen menige gedachtenwisseling er aan was gewijd; maar dat men strophen en regels in zijn gedachten omdroeg; dat er niets verrassends in was, toen op een herfstavond te Amsterdam een vriend mijn vertrek betrad onder het stil voor zichzelf zeggen van woorden, waarmede hij zijne wandeling-mijmering nog voort zette, van de woorden: “als donkere violen die verkwijen” (eene vergelijking voor lijdende meisjesoogen). Dat waren woorden uit úw dichtbundel, mijnheer Couperus.’

Het is maar goed dat deze zinnen niet in een kranteverslag terecht zijn gekomen, want wellicht had een abonnee *De Nieuwe Gids* van april 1887 opgeslagen, zodat hij kon lezen wat ‘die Amsterdamsche groep’ in werkelijkheid van *Orchideeën* vond: ‘Wij vinden alles wat hij na Santa Chiara heeft uitgegeven, de geheele “Lent van Vaerzen”, zoowel als al de “Orchideeën” op die ééne na, absoluut literaire “trash”, goed alleen om door heeren kritiseerende dilettanten te worden aangestaard als iets buitengewoons.’

Bastet schildert in zijn Couperus-biografie Van Deyssel als een egoïstische, gevoelloze man die niet vies was van een leugen als het hem van pas kwam. Een aardig voorbeeld is het volgende. In 1938 verscheen van de hand van Haighton een essay over Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe.[225] Daar stond een kort voorwoord van Van Deyssel in (‘een woord ter begeleiding’): ‘Dit opstel, geschreven door Dr.A.A. Haighton over de werken van Mevrouw Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe, is om twee redenen opmerkelijk. Ten eerste om dat het de verdienstelijke beöefening toont van een hooge, weinig voorkomende, - en waarlijk echt deugdelijke, bepaald zèldzame - kritiek. Ten tweede, om dat het nu eindelijk de juiste waardeering geeft van eene, als zoodanig tot nu toe lang niet genoeg erkende, der grootste onder onzer Nederlandsche letterkundige kunstenaressen.’

In 1939 echter zou Van Deyssel, die tóén pas de verhandeling van Haighton had gelezen, schrijven[226]: ‘Dit opstel van den Heer Haighton bevat: gekeuvel. Het is iets hoog boven zeuren uit, babbelen ook onder zich latende, en ónder de hoogere wijsgeerig-kritische letterkundige beschouwingen. Het is een binnen de denkbewegingen der zoo geheeten conversatie blijvende keurige, uitvoerige, bijna volledige, scherpzinnige en ordelijke behandeling der gegevens. Hij schrijft precies op wat hij over dit onderwerp al zoo gedacht heeft; behandelt de zoo al niet geheel onjuiste, dan toch zeer onvolledige waardeering betreffende Mevrouw Kloos, in het gevestigde en door de belangstellenden met zich omgedragen tafereel der hedendaagsche nederlandsche letterkundige waarden...’

In de eerder geciteerde brief van Van Deyssel aan Haighton van 1 juni 1942, waarin hij Haighton smeekte de verschijning van *De Nieuwe Gids* niet te staken, schreef hij ook: ‘Ik weet niet, welke instantie over een dergelijke opheffing beslist en in hoever de hoogste zich ook daar meede bezig houdt. Wel weet ik, van

den heer Mussert zoowel als van Professor Goedewaagen waardeering voor mijn werk te hebben ontvangen.' Het zal misschien wel waar zijn. Of hij er zo prat op moest gaan, is een tweede. Goedewaagen heeft Van Deyssel in ieder geval wel ontmoet. Hij repte er in zijn naoorlogse memoires van.[227] Hij zou Van Deyssel toen gezegd hebben, dat nationaal-socialisme en Tachtiger-ideeën eigenlijk dezelfde zijn. Want wat wilden beiden? Goedewaagen: 'Niet anders dan wat Gij, Tachtigers, hebt gewild: ons volk in de vaart der volkeren opstoten, zij het ook, dat wij meer begrip hebben voor de sociale kant van de kunst.'

Soortgelijke ideeën werden verkondigd door Haighton in een artikel uit 1943 in *De Nieuwe Gids*. Haighton trachtte hierin een brug te slaan tussen het door nationaal-socialisten zo verachte individualisme en de door hen juist zo gepropageerde gemeenschapskunst. Voor Van Deyssel bestaat 'er niet de minste tegenstelling tusschen het Tachtiger beginsel, dat de Poëzie verklaart tot "de Allerindividueelste Expressie der Allerindividueelste Emotie" en het begrip "Gemeenschapskunst". Poëzie is geen Poëzie, tenzij zij is de Allerindividueelste Expressie der Allerindividueelste Emotie.'[228]

Haighton zou in *De Nieuwe Gids* niet alleen de ideeën van de Tachtigers en die van de nationaal-socialisten aan elkaar koppelen; hij deed ook een geslaagde poging om Van Deyssel in persoon bij deze actie te betrekken. In februari 1942 stuurde hij hem een brief waarin hij hem een aantal vragen voorlegde ten aanzien van de interpretatie van het begrip 'l'art pour l'art'. De bedoeling van Haightons vragen was duidelijk genoeg[229]: 'Ik heb de vragen echter toegespitst op den gedachtengang dergenen, die tegenwoordig "volksch" tegen "l'art pour l'art" stellen. Een nauwe aansluiting van de bewoording van antwoord bij vraag zal dus m.i. er veel toe bijdragen, de gangbare misvattingen snel uit de wereld te helpen.'

Wat was de reden van die vragen, in feite een schriftelijk interview? 'Het zal U wellicht niet ontgaan zijn, dat gedurende de laatste maanden het probleem van "l'art pour l'art", ja dan wel neen, wederom in het middelpunt der belangstelling komt te staan. De huidige strooming naar "volksche kunst" leidt hier en daar tot een afwijzen der stelling "l'art pour l'art". Speciaal - doch niet uitsluitend - de verklaard-Nationaal-Socialistische pers (o.a. "Nationaal Dagblad", "Vova", "Storm SS", "De Misthoorn", "Nederland", e.t.q.) wijdt hieraan, met interrupties, al vertraagde aandacht sinds zomer 1940.' En dan *De Nieuwe Gids*, want het ging Haighton om het standpunt dat dit tijdschrift in deze discussie uit zou dragen: 'Vanzelfsprekend staat "De Nieuwe Gids", als vanouds, op het standpunt "l'art pour l'art". Ik ben dan ook voornemens, iets te schrijven, ten betooge, dat "l'art pour l'art" en "Volksch", mits beiden goed opgevat, zeer wel samengaan, ja van nature niet anders dan samengaan kunnen. Een dergelijk betoog behoeft natuurlijk een stel bewijsgronden. Nu is dit wel te put-

ten uit oude jaargangen van “De Nieuwe Gids”, e.d., maar dan krijgt men weêr een verhandeling met veel citaten etc. Dit heeft primo bezwaren met het oog op den nijpenden papiernood. Secundo - en ten voornaamste - echter, maakt het de redenatie onoverzichtelijk.’

Vandaar de vragen, waarbij Haighton elke vraag aanvulde met een eigen visie op het onderwerp, een voorgekauwd antwoord in feite. Van Deyssel vond het allemaal best, zelfs al zou daardoor ‘Volksch’ hetzelfde zijn als ‘l'art pour l'art’. ‘Indien U mij in uw opstel citeeren wil, kunt gij uw eigen woorden gebruiken,’ schreef Van Deyssel terug[230], ‘zoo als ik zoo even aangaf, en zoo als U zelf op bladzijde 5 van uw brief van 1 Febr oppert. M.a.w. ik ben het op die verschillende punten met U eens en Uw formuleering lijkt mij goed.’

Het was wel erg gemakzuchtig van Van Deyssel om zijn lot zo in handen te leggen van Haighton en diens kromme zinnen als de zijne te laten drukken. Hij zou het weten. Zes weken later kwam Haighton met de ware bedoeling van zijn ‘schriftelijk interview’, zoals hij het zelf had genoemd, op de proppen. Het zou gebruikt worden voor een artikel in het *Keurjaarboek*, uitgegeven door *De Amsterdamsche Keurkamer*. Hij kleedde het handig in. Hij schreef een lange, twintig kantjes tellende brief, waarin hij eerst allerlei rampen meldde. Pas op pagina veertien kwam hij met: ‘En nu het *prettige*’[231]: ‘Meer dan één ding.’ En wat was dat? Haighton had een artikel geplaatst gekregen in uitgerekend *De Misthoorn*. Daar had hij zich gemengd in een polemiek rond Jan Sluijters. ‘Deze polemiek is stellig een overwinning voor onze goede zaak,’ schreef Haighton. ‘En des te prettiger, daar zij bevochten is binnen de kolommen van één der twee felste Nationaal-Socialistische bladen hier te lande. [...] Reeds hieruit blijkt, dat de Tachtiger Idée alle kansen heeft onder het huidige régime, mits men in uiterlijke modedingen toegeeft.’

En verderop: ‘Binnen de Nieuwe Orde heeft “Tachtig” méér aanhangers dan onder de gevallen plutodemocratie. En wij moeten het ijzer smeden als het heet is.’

Daarna kwam de publikatie in het *Keurjaarboek*. Daarvoor wilde Haighton het interview gebruiken. Het was belangrijk omdat Kettmann aan Haighton had meegedeeld, ‘dat wij ook een bijdrage van den Führer krijgen’. ‘Ongetwijfeld zal een pleidooi voor de Tachtiger-Idée in een verzameld werk, dat met het woord van Adolf Hitler zélf opent, een geweldigen stoot - en vermoedelijk den doorslag geven - tot de zegepraal der Tachtiger-Idée onder de Nieuwe Orde hier te lande,’ schreef Haighton opgetogen aan Van Deyssel. Schreef deze onmiddellijk terug dat dat de bedoeling van het interview niet was en dat hij niet gelieerd wilde worden aan de Führer zelf? Niets daarvan. Hij reageerde totaal niet op de wilde plannen van Haighton.

Eén ding is duidelijk: als er ooit een moment is geweest dat Van Deyssel zich

van zijn bentgenoten had los moeten maken, was het na deze brief. Maar hij zweeg en stemde toe. Wat was er namelijk meer aan de hand in deze brief, voorafgaande aan het 'prettige' nieuws? Rassendeskundige Keuchenius, redacteur van *De Nieuwe Gids*, schreef aan Haighton, dat 'Aan Lod. van Deyssel moet worden meegedeeld dat hij in zijn geschriften voortaan de namen van joden te vermijden heeft, omdat wij nu eenmaal in een nieuwen tijd leven, die onverdraagzaam staat tegenover de joden.'[232]

Van Deyssel had in het april-nummer van *De Nieuwe Gids* in zijn 'Gedenkschriften' de volgende aanstootgevende regels gepubliceerd[233]: 'Een van de dingen, die ik zoû willen bevorderen, ware een levendiger en meer voortdurend aanwezig besef van de groote waarden, die wij in de laatste zestig jaar hier in Holland hebben voortgebracht, bij de letterkundigen zelf, om nu alleen werken van enkele overledenen te noemen, de Willem Kloos-, de Couperus-waarden, de van Eeden-, de Heyermans-, de Querido-, de Van Looy-, de Hein Boekenwaarden.' Querido en Heijermans moesten er dus uit, volgens Keuchenius en Haighton bracht de boodschap over. Deze deed alsof hij het heel vervelend vond om die boodschap te brengen. De toon van Keuchenius beviel hem niet, schreef hij aan Van Deyssel. En hij vervolgt zijn brief met het ploertigste stuk proza dat hij Van Deyssel kon voorschotelen: 'Daarbij komt, dat ik het innerlijk *niet* eens ben met Keuchenius' standpunt ten aanzien van Heyermans en Querido. U weet: ik ben 100% Anti-semiet. Meer misschien dan Keuchenius, ben ik overtuigd, dat de joden ons Goyim (niet-Joden) bedrogen, bestolen en op alle mogelijke manieren benadeeld hebben. Een vrouwe, die ik van ganscher harte liefhad, is door joodsche wraak gestorven (Naar ik meen, heb ik U, bij de een of andere gelegenheid, de brochuretjes, waar dat geval in beschreven staat, gestuurd.) Mijn jodenhaat staat dus wel boven alle verdenking verheven. - Juist dit echter is voor mij een reden, om te vinden, dat wij Goyim zeker niet de gelegenheid onbenut moeten laten indien wij, op onze beurt, eens de kans krijgen, van de joden te profiteeren. Het - weinige - dat wij dan - aan goeds - van hen verlangen, is een kleine tegemoetkoming aan de vele schade, die zij ons berokkend hebben. Op commerciëel gebied heb ik altijd gezegd: elke cent, die een Goy aan een smous verdient, beteekent *twee* cent winst: één, omdat de Goy dien cent nu *hééft*, en één, omdat de jood dien cent nu *mist*. Dit bij wijze van voorbeeld. Het overeenkomstige geldt echter op ieder ander levensgebied eveneens. - Brengt een jood goede Nederlandsche taalkunst voort, dan ben ik er derhalve vóór, die te aanvaarden.

Maar toch: Van Deyssel moest volgens Haighton toegeven omdat anders het voortbestaan van *De Nieuwe Gids* op het spel stond.

En Van Deyssel boog. 'Ik verzuimde in de enveloppe met de aan U teruggezonden wordende stukken het bericht te sluiten mijner toestemming in de voor-

gestelde wijziging in mijne bijdrage voor den N.G. van April,' schreef Van Deyssel.[234]

En zo gebeurde het dat in de catalogus *De Nieuwe Orde en de Nederlandse Letterkunde* heel terecht wordt gesteld[235]: 'Van Deyssel publiceerde te midden van fervente Jodenhaters als Keuchenius en Haighton en liet hen in zijn tekst knoeien.'

'Tendentieus suggestief, en daardoor wetenschappelijk verre van objectief,' is het bittere commentaar van Harry G.M. Prick op deze zinsnede[236], waarmee hij zichzelf nogal belachelijk maakt en, het kan niet genoeg worden herhaald, elke objectiviteit, als het gaat om zijn aanbeden meester, laat varen.

Het chapiter Querido-Heijermans inclusief de brief waarin Haighton deze kwestie aankaartte kunnen we het beste afsluiten met de conclusie van Beijert[237]: 'Wij moeten hier bedenken, dat Lodewijk van Deyssel, de trotse Tachtiger in alle rust op zijn kamers te Haarlem, Dreef 4, deze verachtelijke brieven heeft gelezen! En dat hij bij lezing niet in woede of in tranen is uitgebarsten. Integendeel. Lodewijk van Deyssel kijkt er niet van op en wat hij zeker niet wil, is het risico lopen dat DNG verboden wordt waarmee een niet onaardige bijverdienste voor hem verloren gaat.'

Dus laat hij zich maar aanleunen dat Haighton hem schreef over 'Uw en mijn ras-zuiver Arisch kunstgevoel'[238]. Daar kon Van Deyssel dan eens over spreken met de mensen waar hij op kamers woonde en die volgens Haighton, 'indien ik mij niet al te zeer bedrieg, N.S.B.-ers zijn'. Ook dit weersprak Van Deyssel niet.

Rest te vermelden dat Van Deyssel bij *Uitgeverij Oceanus* publiceerde, zoals we zagen een nationaal-socialistische onderneming, waarop ik in deel IV nog zal terugkomen. Bij *Oceanus* verscheen in 1942 *Proza*, waarvan in de bezettingsjaren drie drukken zouden verschijnen. Van Deyssel en ook Boutens zullen wel blij zijn geweest met het voornemen van *Oceanus* om hen in één aanbieding te plaatsen met *Ik was er zelf bij* van Max Blokzijl, zoals in het directierapport van *Oceanus* over april-mei 1942 vermeld staat.

Een klein jaar later zag *Oceanus* wel in dat het fonds nodeloos zou worden geschaad door Blokzijl met Van Deyssel te combineren. Hoewel de Nieuwe Orde toegedaan, wilde *Oceanus* naar buiten toe een goede indruk blijven maken zodat in het directierapport over de maanden januari-februari 1943 te lezen staat: 'Het boek van MAX BLOKZIJL - IK WAS ER ZELF BIJ hebben wij, hoe noode ook, zooals u reeds weet - in zijn geheel overgedragen aan de NENASU in Utrecht. Wij hebben dit boek echter tot op den laatsten dag verzorgd, zoodat het eigenlijk volkomen een uitgave van ons is gebleven.'

Het was de politiek van *Oceanus* om 'de min of meer politiek getinte publicaties'[239] onder te brengen bij andere uitgeverijen, zoals *Die Rolle der Niederlanden im jungen Europa* die bij de *Deutsch-Niederlaendische Gesellschaft* in Berlijn

werd uitgegeven, terwijl het in werkelijkheid een uitgave van *Oceanus* was. *Oceanus* koppelde de naam van de uitgeverij aan de strikt literaire uitgaven, zoals aan *Kinderen* van de in 1898 op vierentwintigjarige leeftijd gestorven Frits Roosdorp (pseudoniem voor F.C.M. Schröder), waarvoor Van Deyssel een inleiding zou verzorgen. Het zou, hoewel aangekondigd, niet meer verschijnen, evenmin als Van Deyssels *Gedenkschriften 1864-1924*.

Op 22 september 1944 werd Van Deyssel tachtig jaar. In het *Algemeen Handelsblad* werd hij door Chris de Graaff bewierookt.[240] Volgens *De Tijd* van 22 september werd Van Deyssel in *Hotel Lion d'Or* in Haarlem gehuldigd. Over *De Nieuwe Gids* sprak niemand. Het onderwerp was te pijnlijk. En niemand van de aanwezigen wist immers dat Van Deyssel in 1929 aan Willem Kloos had geschreven (een brief die hij overigens niet verstuurde) over de verantwoordelijkheid van een tijdschriftredacteur[241]: ‘Waarde Vrienden, Het redacteurschap van een tijdschrift, ook al bestaat dat feitelijk alleen uit de vermelding van een naam op de afleveringen, houdt toch een zekere medeverantwoordelijkheid in.’ Nee, op het feest kreeg hij cadeautjes. Van Godfried Bomans een stuk zeep; van Mari Andriessen een stuk zeep. Van Deyssel kon de geschenken goed gebruiken om zich schoon te wassen. Hij zal de rest wel hebben nagelaten aan Harry Prick voor diens schoonmaakactie.

In het al eerder genoemde nummer van *Bzzlletin* wordt Prick overigens door Boudewijn Büch goed onder handen genomen. In het artikel ‘Lodewijk van Deyssel en meneer Thijm’[242] zet Büch in kort bestek eerst de zaken op een rij: ‘Van Deyssel is een rechtsdenkende persoon geweest. Dat zou niet zo veel hebben uitgemaakt als hij vóór 1933 gestorven was. Van Deyssel stierf echter pas in 1952. Toen had hij de tijd gehad en genomen om zich welwillend uit te laten over Hitler, zich (hoewel onder dwang) aan te melden als lid van de Kultuurkamer en zijn naam afgedrukt te zien onder een folder ter uitnodiging voor een landdag van Nationaal Front.’ En verder: ‘Van Deyssel schreef over ethiek, moraal, religie en mystiek maar lichtte daarmee wel eens de hand en vond in 1935 Hitler een groot Duitser. Van Deyssel leende zijn naam als ere-hoofdredacteur aan de Nieuwe Gids terwijl dit blad al lang fascistisch was. Ja, hij schreef zelfs in het blad tot ver in de oorlog.’

Maar voor Büch is Prick nog bijzonderder, want hij is bewonderaar: ‘Want Prick = Thijm. Waarom? Omdat Thijm Prick heeft uitgezocht. Prick is de enige literaire verwekker van Thijm. Zoals Eckermann Goethe is, Boswell Johnson, Hughes Plath, Medwin Byron, Tieck Novalis etcetera. Is Prick daarom minder? Integendeel! Ik prefereer de Goethe van Eckermann, de Hölderlin van Waiblinger. Want dat zijn de dichters werkelijk, zoals anderen hen zien.

De bewonderaars. Diezelfde bewonderaars vergissen zich nooit. Ze bedriegen ook nimmer. Ze vergeten wel eens iets opzettelijk, dat wel. Prick vergist zich

nooit. Dat doet het voetvolk niet dat voetnoten schrijft. Prick, dat is iets anders, *vergeet* wel eens iets.'

Dat mag je wel zeggen. Eindelijk zou Barend Rijdes in 1952 de bui al zien hangen. Op 21 mei schreef hij in zijn dagboek over een lezing door Harry Prick[243]: 'De jongen was er erg mee ingenomen, dat hij over Van Deyssel mocht spreken en was pijnlijk van argeloosheid - ronduit trots.'

Deze trots houdt in dat Prick pijnlijk getroffen is als zijn idool kritisch wordt benaderd. Zijn antwoord op die kritiek kan verschillend zijn. Eén mogelijkheid is simpel: als iemand hem met die kritiek benadert en om een antwoord vraagt, kan hij ervoor kiezen gewoonweg niet te antwoorden.

Een duidelijk voorbeeld hiervan is te vinden in *Het Oog in 't Zeil* waarin W.S. Huberts vraagtekens zet bij de versie die Prick geeft van de aanmelding door Van Deyssel bij de Kultuurkamer. 'Zelf zou Van Deyssel tot de Kultuurkamer toetreden korte tijd na 24 april 1942, datum waarop hij bij de Gestapo, in de Euterpestraat te Amsterdam, was gaan pleiten ten gunste van zijn door de Duitsers gearresteerde dochter Joanna Catharina Alphonsina Alberdingk Thijm (1893-1953). Prof.dr. Jan de Vries was de vader voor komen spiegelen dat door deze toetreding de vrijlating van zijn dochter verzekerd zou kunnen worden,' is de versie van Prick.[244]

Erg waarschijnlijk achtte Huberts de redenering van Prick niet. 'Gezien de houding die Lodewijk van Deyssel ten toon spreidde vlak voor en gedurende de oorlogsjaren, lijkt het mij aannemelijker dat hij toetrad tot de Nederlandsche Kultuurkamer, hetzij uit geldelijke beweegredenen, hetzij wellicht uit ideologische motieven,' aldus Huberts[245], een mening waar ik me bij aan sluit. En ook sluit ik me aan bij Huberts als deze stelt: 'Wanneer Harry G.M. Prick zich geroepen voelt Van Deyssel te verdedigen dient hij met controleerbare, en niet met onbewezen uitspraken te komen, juist omdat híj de Van Deysselkenner bij uitstek is. Het is tijd dat hij de bron van zijn verhaal openbaar maakt.'

De redactie van *Het Oog in 't Zeil* zond de tekst van het artikel naar Prick, maar er kwam geen enkel antwoord.

'Resteert de vraag waarom de grote Van Deysselkenner en beheerder van diens nalatenschap, Harry G.M. Prick, weigert te reageren op Het oog in 't Zeil,' vroeg Ivo Hoogerwoerd zich in het *Haarlems Dagblad* dan ook af.[246] Maar ook hij kreeg geen antwoord.

Ik kreeg wel antwoord van Prick[247]. Uitvoerig zelfs, met allerlei gegevens betreffende de arrestatie van de dochter van Van Deyssel, die al eerder, zomer 1940, in een café in Haarlem, in aanwezigheid van Duitsers had gezegd dat ze Duitsland haatte, door Prick gekenschetst als 'een daad van onbesuisdheid'.

'Het was in elk geval onbesuisdheid die Anny Alberdingk Thijm noodlottig zou worden,' gaat Prick verder, 'toen zij in het avonduur van donderdag 23 april

1942 uit Amsterdam terugkeerde naar Haarlem en wel met de tram die te 19.33 in Haarlem moest binnenkomen, maar die toen al door Anny - gedwóngen - verlaten was, nog binnen de gemeente Amsterdam. Over de gebeurtenis die zich in de tram voltrokken heeft, over de precieze gang van zaken, die Anny noodlottig zou worden, bestaat geen eenduidigheid. Er is mij over verhaald geworden door de betrokkene zelf, door haar vader, door haar oudste broer, door haar jongste broer, door mevrouw Sophie C. Mulder, door mevrouw J.J.M. Planten-Koch, een zuster van de schilder Pyke Koch, door Hendrik Mulder, auteur van een studie over *Boutens en Bijbel*, en nóg is mijn rijtje niet uitgeput. Volgens de ene lezing zou Anny tegenover één, volgens andere lezingen tegenover twee Duitse officieren zijn uitgevallen, nadat een van hen een vrijkomende plaats had ingenomen waarvan Anny vond dat die haar rechtens toekwam. Zij zou de officier, of beide officieren, met de vlakke hand in het gezicht hebben geslagen, danwel aan de een (of aan beiden) oorvijgen hebben toegediend. Bijgebleven is mij ook nog dat in sommige verslagen sprake was van het van het hoofd (of van dé hoofden) wegvagen van de officierspet(ten)!'

Van Deyssel onderneemt onmiddellijk actie. Hij verstuurt links en rechts brieven en telegrammen, waaronder aan Marius ('Eep') Roland Holst. Waarom aan de laatste? In een eerdere brief zou Prick mij dat toelichten[248]: 'Om haar vrijlating te bewerkstelligen werd al op 24 april aan Van Deyssel geadviseerd de bemiddeling in te roepen van o.a. Eep Roland Holst, broer van A. Roland Holst, welke eerstgenoemde via de familie van zijn echtgenote gelieerd was aan de toenmalige rijksmaarschalk Hermann Göring.'

Dat was kennelijk een adviseur die slecht op de hoogte was, want Marius ('Eep') Roland Holst was in het geheel niet via de familie van zijn echtgenote gelieerd aan de Rijksmaarschalk. Zijn vrouw was Annie de Meester, dochter van Johan de Meester, en het was Roland Holst zelf die Goering kende, zij het via diens tweede echtgenote Emmy Sonnemann, met wie hij in de jaren twintig, toen zij actrice was in Hamburg, een kortstondige liaison heeft gehad.[249] Toen Emmy Sonnemann met Goering was getrouwd, heeft ze Roland Holst en diens vrouw verschillende malen uitgenodigd, onder andere voor haar huwelijksfeest. Roland Holst en Annie de Meester zijn éénmaal naar het echtpaar Goering geweest en Roland Holst heeft éénmaal in Nederland een ontmoeting gehad met Goering, in het *Amstel Hotel* in Amsterdam, toen Goering in Amsterdam was voor kunstaankopen. Roland Holst heeft een aantal malen bemiddeld namens vertegenwoordigers van het Nederlandse bedrijfsleven bij Goering. Zelf was hij directeur van de *Verzekerings Maatschappij Roland Holst & Zonen*.

En dan het verhaal dat Jan de Vries Van Deyssel wist over te halen toe te treden tot de Kultuurkamer in ruil voor de vrijlating van zijn dochter. Prick geeft de versie als volgt weer[250]:

'*Donderdag 30 april 1942*

maakt Jan de Vries zijn opwachting bij Van Deyssel op diens toenmalige adres Dreef 4 te Haarlem. Van Deyssel noteert letterlijk: "11 u. 30 de Hr. de Vries van de Nederlandsche Cultuurkamer (Prof.Dr.Jan de Vries)".

Over het besprokene werd niets vastgelegd. In oktober' 45 heeft Van Deyssel mij verhaald, dat De Vries *toen* in 't vooruitzicht is komen stellen dat toetreding tot de Cultuurkamer de vrijlating van Anny zou impliceren. Zoals uit de aantekeningen van Van Deyssel blijkt heeft De Vries de situatie willen uitbuiten en heeft hij nog méér verlangd: zitting nemen in de Commissie Bijstand Letterengilde en aanneming van het lidmaatschap van de Europäischer Schriftstellerbund te Weimar. Op dit laatste is Van Deyssel niet ingegaan; het eerste lijkt hij op 30 april te hebben toegezegd, zoals afleesbaar is uit een notitie van *vrijdag 1 mei 1942* toen hij op die toezegging weer terugkwam, want noteerde: "Bedanken voor Commissie Bijstand Letterengilde (v. Moerkerken, v. Ammers-Küller) op grond van bezwaar tegen vergadering-bezoek (te vermoeyend bij al het reeds overige te doen zijnde)".'

Wat valt op? Prick stelt dat 'uit de aantekeningen van Van Deyssel blijkt' dat De Vries de situatie heeft willen uitbuiten. Het opmerkelijke is dat uit de aantekeningen juist niets blijkt. Geen woord over welk advies of ruilhandel dan ook. Wat blijkt de bron? Een naoorlogs verhaal van Van Deyssel. In deel III zullen we zien dat eenzelfde 'ruil-verhaal' bij Simon Vestdijk opdoemt, zij het dat het diens eigen vrijlating betrof. We zullen nog zien dat van deze versie niets heel blijft.

Ook bij Van Deyssel mogen we, met Huberts, twijfelen. Het voorstel van De Vries was belangrijk genoeg om in de aantekeningen op te nemen, waar het alsnog niet in de Commissie Bijstand Letterengilde zitting nemen, wel expliciet, met opgave van redenen wordt vermeld. En daarbij: als De Vries het zitting nemen in deze commissie heeft 'verlangd', dan was het wel erg onaardig van Van Deyssel ten opzichte van zijn dochter om daar, terwijl ze nog gevangen zat, een dag later op terug te komen.

Ze bleef overigens nog bijna twee maanden gevangen, dus veel invloed heeft Jan de Vries, als we de versie van Van Deyssel zouden hebben gevolgd, in ieder geval niet gehad.

De instelling van Van Deyssel ten opzichte van de Nieuwe Orde, zijn tomeloze geldzucht en zijn neiging de ogen te sluiten voor de schandelijke inhoud van *De Nieuwe Gids* maken het hoogst waarschijnlijk dat hij zich vrijwillig bij de Kultuurkamer meldde. Als hij het onder dwang zou hebben gedaan, zoals Roland Holst dat deed, zou hij afgezien hebben van verder publiceren onder de paraplu van dezelfde Kultuurkamer. Dat deed hij niet, waarmee zijn vrijwillige aanmelding werd beklemtoond.

Of Van Deyssel moet heel 'Weltfremd' zijn geweest, het beeld dat Prick het liefst van Van Deyssel wil geven.

Het is Prick er om te doen Van Deyssel als 'Weltfremd' voor te stellen. In zijn kritiek op de *Catalogus De Nieuwe Orde en de Nederlandse Letterkunde, 1940-1945* ('tendentieus suggestief, en daardoor wetenschappelijk verre van objectief') gaat hij verder[251]: 'Het lijkt intussen ook behoorlijk *Weltfremd* van Van Deyssel in een notitie van maandag 9 februari vast te leggen: "Boeken, die bij den *Nieuwen Gids* ter recensie inkomen, voor mij vragen, namelijk dié, welke mij interesseeren, zoo als die van Buning, Holst, Donker en Vestdijk, Van Duinkerken, - dit aan Haighton vragen", alsof er na de instelling van de Nederlandsche Kultuurkamer niet aan de productiviteit, in het openbaar, van minstens vier van de vijf hier genoemde auteurs een drastisch einde gekomen was.'

Twee dagen ná deze notitie schreef Van Deyssel inderdaad aan Haighton een briefje. Hij had alleen in zijn brief Buning vervangen door Bordewijk.[252]

Waarom Van Deyssel Buning door Bordewijk verving is niet duidelijk. 'Misschien,' aldus Prick, 'zo kan ik slechts gissen, realiseerde Van Deyssel zich op 11 februari 1942 helderder dan op 9 februari dat hij in de zojuist verschenen februari-aflevering van *De Nieuwe Gids* een tamelijk uitvoerige beschouwing wijdde aan een Kerstverhaal van Buning en lokte het hem nu meer aan zich te verdiepen in Bordewijk'[253].

Ik stelde Harry Prick naar aanleiding van zijn eerdere opmerkingen ook de vraag: 'U stelt overigens in het eerder genoemde Nawoord dat Van Deyssel *Weltfremd* was omdat vier van de vijf genoemde schrijvers "na de instelling van de Nederlandsche Kultuurkamer" niet meer publiceerden. [...] Er was [echter] op die datum nog geen Letterengilde. De aanmelding was verplicht per 1 april, dus kon er van een publicatieverbod van niet-aangemelde schrijvers ook geen sprake zijn. Bovendien zou Van Deyssel zelf op 17 februari 1942 aan Haighton schrijven: "Ik meende, dat een Letterengilde nog niet was ingesteld."'

De laatste opmerking van mij vraagt om een toelichting. Van Deyssel schrijft op een briefkaartje aan Haighton: 'Lid van Persgilde of journalisten- of Publicisten-bond ben ik tot dus ver niet,' waarna de eerder genoemde zinsnede volgde. Het wijst in ieder geval niet op een afwijzing van de zijde van Van Deyssel, een ondersteuning van de stelling van Huberts.

Prick stelde in zijn antwoord: '1942 is, voor mijn besef, het jaar van de instelling aan de Nederlandsche Kultuurkamer. Mijn zinsnede over vier van de vijf genoemde schrijvers (enz.), werd mij ingegeven vanuit dat besef. Had ik Haightons brief aan Van Deyssel, d.d. 21 februari 1942 geconsulteerd, dan was deze vooruitloping op een later in 1942 in te treden situatie niet aldus aan mijn pen ontvloeid.'[254]

Tot zover het antwoord. Het curieuze is, dat Prick opeens aankomt met een

brief die niet door hem in zijn door mij bekritiseerde tekst, noch in mijn vraag voorkomt. Sterker: de brief komt ook niet in het Haighton-archief voor. Wat even duidelijk leek, wordt nu weer verwarder. Maar dat is wellicht ook de bedoeling, want Prick besluit zijn antwoord dan met: ‘Een en ander laat de nu eenmaal gegeven *Weltfremd*-heid van Van Deyssel onverlet.’

Prick zal nu mijn conclusies wel ‘helaas tendentieus’ vinden, zoals hij dat ook deed toen de brave Annie Salomons een beschrijving gaf van Jeanne Reyneke van Stuwe, en we hebben eerder gezien dat kritiek op de weduwe Kloos wat hem aangaat beter achterwege kan blijven[255]: ‘Maar Jeanne versaagde niet; ze had zijn verzen bewonderd, ze liet zich niet ontgoochelen door zijn verlopen uiterlijk; ze besloot haar leven aan hem te wijden. En dat grootse besluit heeft ze volgehouden tot het einde. Er zijn vrouwen, die de grote inspiratrice van haar man zijn. Dat was zíj niét. Ze heeft hem verzorgd en verwend en verafgood; ze heeft om hem haar talent geforceerd. Misschien was zijn geest al te ver gedoofd, zodat er niets meer te inspireren viel. Ik herinner me het verhaal van een meisje, dat met de boeiende romans van Jeanne van Stuwe dweepte en dat naast haar in de Regentesselaan logeerde. “Kijk, dáár staat Jeanne Reyneke van Stuwe,” riep haar gastvrouw. Ze zag aan een groentewagen een dikke vrouw staan in een versleten peignoir, met krulspelden in haar haar, onverzorgd en slordig.’ ‘Deze helaas ietwat tendentieuze persoonsbeschrijving geldt uitsluitend voor Jeanne Kloos in haar allerlaatste levensjaren,’ voegt Prick hier haastig aan toe.[256]

Betekent dit dat Prick nimmer kritiek heeft op Van Deyssel in de bezettingsjaren? Na lang zoeken heb ik toch wat gevonden. Prick rept van een brief die Van Deyssel hem had geschreven (‘op dat tijdstip een brekelijke efebe van eerst achttien levensjaren’) op 25 februari 1944.[257] Hij meldde daarin: ‘De Rijkscommissaris heeft bekend gemaakt, dat Haarlem niet geëvacueerd zoû worden en den inwoners opgedragen, in geval van oorlogshandelingen binnen de stad, in hun huizen te blijven.’

Zo ongeveer alles laat Prick langs zich heen gaan. De brieven van Haighton aan Van Deyssel, de wijze waarop Van Deyssel beginselen en mensen verloochende, maar uitgerekend dit zinnetje ontmoet enige kritiek: ‘Dat Lodewijk van Deyssel in diens tweede levenshelft onder alle omstandigheden aan zijn stilistische deftigheid trouw bleef, zelfs wanneer het een verachtelijke schavuit betrof als Arthur Seyss-Inquart die weldra - want op 16 oktober 1946 - tot delging van een veelheid van misdadige vergrijpen in het openbaar zou worden opgeknoopt - blijkt weer eens uit de *hoofdletters* waarmee Van Deyssel de vermelding van de functie die Seyss-Inquart zich, in samenspel met diens Führer, had toegeëigend, en de Nederlandse vertaling van een van diens beruchte Bekanntmachungen, naar mijn smaak toch wat al te goedgunstig bedeelde.’

Het is opmerkelijk. Zo ongeveer de onschuldigste Bekanntmachung van

Seyss-Inquart (mensen mochten blijven, hoefden niet weg) wordt nu kritisch bekeken en Van Deyssel wordt verweten deze ‘al te goedgunstig’ te beoordelen, waar geen enkele kritiek te horen is op de veel beruchter Bekanntmachungen ten aanzien van anti-joodse maatregelen, waar Haighton en zo ongeveer de hele *Nieuwe Gids*-redactie positief op reageerde, wat Van Deyssel en Jeanne Reyneke van Stuwe zich aan lieten leunen, wellicht ook nog goedgunstig beoordeelden. Zo heeft elk mens zijn eigen normen.

We komen nu aan de laatste kwestie: het vermelden van Kuyle, Beversluis en Haighton in het mei-nummer van *De Nieuwe Gids*[258], met andere ‘superieur’ gevondenen. Het was het artikel dat 's-Gravesande ertoe bracht Van Deyssel te schrijven.

Haighton, Kuyle en Beversluis ‘superieur’, het is niet mis. Maar Prick zou Prick niet zijn als hij zich niet uit deze netelige situatie kon redden. Hij stelt eenvoudig dat de namen van Haighton en Beversluis in het handschrift voor het artikel van Van Deyssel niet voorkwamen (Kuyle dus wel). ‘Het zou mij een lief ding waard zijn de naam te kennen van degenen die alsnog beide namen op de drukproef hebben aangebracht,’ schreef hij.[259]

Dat is handig. Maar hoe kwam hij aan de wetenschap dat Van Deyssel deze beide namen niet zelf op de drukproef had gezet? Pure intuïtie: ‘Toen ik in oktober 1945, met die eigenaardige mengeling van vrijmoedigheid en bedeesdheid, die zo kenmerkend is voor een twintigjarige jongen, aan Lodewijk van Deyssel op de man af vroeg of hij misschien *pour le besoin de cause* (een op die leeftijd práchtig door mij gevonden zinswending waarvan ik mij dan ook te pas en te onpas bediende) Haighton en Beversluis had vernoemd - over Albert Kuyle, die zich in veel ernstiger mate dan Beversluis als fervent fascist gemanifesteerd heeft [sic], deed ik het zwijgen toe, omdat ik namelijk recent had kennisgenomen van het verre van obligate artikel, onder de titel “In wien Nederland het proza eert...”, door Kuyle bijgedragen aan het dagblad *De Maasbode* van 23 september 1934, bij gelegenheid van Van Deyssels zeventigjarige verjaardag-, welnu, toen ik Van Deyssel op de aangegeven wijze interpelleerde, kreeg *ik* voor mij sterk de indruk dat ik hem iets *voor hem fonkelnieuws* attendeerde: ging ik, met andere woorden, vermoeden dat de namen van Haighton en Beversluis (èn van Kuyle, zoals ik toen, in mijn diepste binnenste, maar ten onrechte dacht) wel eens door een *ander* (dan de auteur zelf!) te elfder ure aan de opgemaakte proef zouden kunnen zijn toegevoegd.’

Het is duidelijk. Prick vroeg iets aan Van Deyssel, maar deze gaf geen rechtstreeks antwoord. Hij zei niet: nee, ik heb die namen er niet in gezet. Prick kreeg alleen ‘sterk de indruk’, dat hij Van Deyssel op iets attendeerde dat deze niet had geschreven, terwijl Prick toch ‘op de man af’ de vraag had gesteld.

Vermoedelijk begreep Prick dat zijn verhaal zo niet sterk genoeg was dus ver-

volgde hij met: 'Anno 1986 weet ik, al weer meer dan dertig jaar lang, dat de opgemaakte proef van een *Nieuwe Gids*-nummer slechts onder ogen kwam van mevrouw Kloos en van redacteur Haighton.'

Hoe weet hij dat? Bronnen worden, zoals gebruikelijk, niet genoemd. Het enige bewijs dat Prick leverde was het vervolg op deze redenering, een bewijs, inderdaad, want hij begint zijn zin met het woordje 'zo': 'Zo kon, bij voorbeeld, Jeanne Kloos op 15 augustus 1942 aan Van Deyssel schrijven: "Hedenmorgen de duplicaatproeven van Luctor ontvangende, werd ik bij het nazien zeer getroffen, en tot ontroerens toe verblijd, door je innige en voor mij o zoo kostbare woorden over Willem, die door mij, als een schat, bij de mooiste en dierbaarste souvenirs zullen worden bewaard."'

Een verder bewijs ontbreekt. Dus ook Jeanne Reyneke van Stuwe zou de namen erbij kunnen hebben gezet, maar daarvoor is ze Prick te dierbaar, dus concludeert hij: 'Intussen gaan, in het geval dat ons nu bezig houdt, mijn gedachten geen ogenblik in de richting van mevrouw Kloos, maar uitsluitend in die van Alfred A. Haighton.'

Volgens dezelfde redenering heb ik het volste recht te stellen, dat míjn gedachten nog steeds uitgaan in de richting van Lodewijk van Deyssel zelf. Een brief van *Drukkerij Luctor et Emergo* geeft in ieder geval antwoord. Op de kostenopgave die het blad juni 1943 verstrekte kunnen we lezen: 'Zenden van proeven aan auteurs en redactie f10. -' De drukkerij maakte geen onderscheid tussen wel of niet opgemaakte proeven en Prick, door mij gevraagd waar hij het bewijs vandaan haalde dat Van Deyssel de namen niet zelf op de proeven had toegevoegd, ging juist op het onderscheid tussen opgemaakte en niet-opgemaakte proeven in. Dat Van Deyssel de opgemaakte, of revisieproeven niet onder ogen kreeg, heeft hij niet aangetoond. In ieder geval bestaat er een brief van Van Deyssel uit maart 1942 waarin hij Haighton meldde dat hij een wijziging, namelijk het weghalen van de namen van Heijermans en Querido, eerder behandeld, 'zal aanbrengen in de revisie der bijdragen'[260].

Prick stelt dat Van Deyssel nooit revisieproeven kreeg, dat de revisieproeven enkel werden opgestuurd naar Jeanne Kloos en Alfred Haighton. De bovenstaande regel uit de brief van Van Deyssel maakt duidelijk dat Prick niet het recht heeft dit zo absoluut te stellen. Van Deyssel kreeg wél revisieproeven. In ieder geval deze keer. Waarom ook niet bij een andere gelegenheid, als het ook gaat om namen, zij het ditmaal niet weggehaald, maar toegevoegd?

Bovendien herinneren we ons ook nog hoe precies Van Deyssel was met het interview dat hij Braat, Polet en Peschar gaf, waarbij hij steeds opnieuw de proeven en revisieproeven wilde zien.

Prick echter beweert dat hij (in 1986) sinds meer dan dertig jaar *weet* hoe de zaak in elkaar zit, daarmee de suggestie wekkend over nieuw materiaal te be-

schikken, dat wij natuurlijk niet in mogen zien. Wat blijkt uit zijn antwoord? Hij blijft even vaag en van een echt bewijs is geen sprake. Hij komt weer terug op het gesprek dat hij met Van Deyssel had en waarin hij alleen een indruk kreeg en dan gaat hij verder met[261]: 'Wij zijn daarover toen niet blijven doorpraten - er waren zóveel andere oneindig boeiender aangelegenheden waarover de toen twintigjarige jongen zijn eenentachtigjarige gastheer wilde ondervragen -, maar in veel latere jaren is het mij duidelijk geworden (zonder dat ik, ik geef't gaarne toe, een sluitend bewijs leveren kan) dat slechts twéé mensen voor die toevoeging in aanmerking komen - en eigenlijk maar één.' Waarna Prick opnieuw de vinger strekt in de richting van Haighton.

Prick is duidelijk overgevoelig als het zijn helden (Van Deyssel) of zijn heldinnen (Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe) betreft. Eigenlijk kan geen enkele kritiek geleverd worden op wie dan ook binnen de kring van Van Deyssel. In alles lijkt het alsof Prick zich welke aantijging dan ook persoonlijk aantrekt en toont hij bijkans paranoïde trekken. Zelfs de vader van Lodewijk van Deyssel, J.A. Alberdingk Thijm, vindt in Prick een hartstochtelijk verdediger. De romancière Bosboom-Toussaint had een hekel aan vader Van Deyssel en toen deze op een dag Truitje Toussaint aansprak, wuifde zij hem met haar zakdoek weg: zij had geen zin in een ontmoeting met Thijm. Prick noemt dit een 'incident, beschamend voor de romanschrijfster en daardoor honderdmaal pijnlijker voor haar dan voor Josephus Alberdingk Thijm'.[262] Tja, is dat wel zo?

Maar dan glijdt hij echt uit. Bosboom-Toussaint had ooit eens een boekje aan Hofdijk geleend. Ze schrijft op 10 januari 1883 aan Conrad Busken Huet[263]: 'In lateren tijd heb ik het aan Hofdijk geleend die het mij nooit weêr heeft gegeven, maar het aan Alb. Thijm overdeed; eene misdaad die ik *hem* [cursivering van mij, A.V.] nòg nauwelijks vergeef, want het is een zeldzaam boekje, en voor mij om de souvenirs ook nog te meer.' Wie is 'hem'? Iedereen zal lezen: Hofdijk. Dat is de man die een geleend boekje aan een ander overdeed. Niet volgens Prick. 'Thijm irriteerde mevrouw Bosboom ook wel eens in blanke onwetendheid,' meldde hij als inleiding tot deze brief en daarna: 'Het lijdt geen twijfel dat mevrouw Bosboom dit boekje van Thijm zou hebben teruggekregen, zo zij maar de moeite had genomen hem daarover aan te schrijven.' En verderop noemt Prick dit van haar kant ook nog een 'nalatigheid'.

Zo zal iedere beschouwer van Thijm cum suis tegen een muur opbotsen, omdat Prick zich opgeworpen heeft als behoeder van hun nagedachtenis. Toch zal ik moeten concluderen dat hij de erfenis bewaakt van een 'bunkerbouwer', die op zijn beurt een van de verachtelijkste tijdschriften uit de bezettingsjaren met zijn historische naam een eerbiedwaardige aanschijn hoopte te geven.

Eindnoten:

1 *De Nieuwe Gids*, 1943, p. 312.
2 *De Nieuwe Gids*, 1943, p. 308.
3 G.J.G. de Gier, *Alfred Haighton, Financier van het fascisme*, Alphen aan de Rijn, 1988, p. 116.
4 Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe, *Het menschelijke beeld van Willem Kloos*, Lochem, 1947, p. 146.
5 Victor van Vriesland, *Herinneringen*, Amsterdam, 1969, p. 30.
6 G.H. 's-Gravesande, *De geschiedenis van De Nieuwe Gids*, Arnhem, 1955, p. 435.
7 De Nieuwe Gids, 1938, I, p. 407.
8 NRC-*Handelsblad*, 12-5-1909.
9 *De Nieuwe Gids*, 1943, p. 213.

10 Van Vriesland, *a.w.*, pp. 39-40.
11 Brief A. Haighton, dd. 22-7-1940.
12 'Don Quichotische voorlichting over Hollandsche toestanden'. In: *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad*, 24-9-1923.
13 *Het Volk*, 27-7-1932.
14 *Idem*, 1-8-1933.
15 'Een onkiesche fascistenreclame'. In: *Het Volk*, 1934, datum knipsel onbekend.
16 *De Nieuwe Gids*, 1941, 1, pp. 70-707.
17 Dr.L.M.H. Joosten, *Katholieken en fascisme in Nederland 1920-1940*, Utrecht, 1982 (tweede druk), pp. 58-59.
18 Alfred A. Haighton, *Waarheen voert Mussert*? Den Haag, 1937, p. 263.
19 Zie noot 11.
20 Dr. Alfred A. Haighton, 'Geen oude kost!' In: *De Weg*, 3-8-1940, p. 2.
21 H.A. Sinclair de Rochemont, 'Het vrije woord'. In: *De Weg*, 15-6-1940, p. 3.
22 Joosten, *a.w.*, p. 56.
23 Dr. Alfred A. Haighton, *Arnold Meijer's maskerade*, Amsterdam, 1941.
24 *Idem*, p. 59.
25 *Idem*, p. 63.
26 *Idem*, pp. 39-40.
27 *De Nieuwe Gids*, 1940, 11, pp. 630-641.
28 *Idem*, p. 632.
29 *Idem*, p. 634.
30 *Idem*, p. 636.
31 *Idem*, p. 637.
32 *Idem*, p. 640.
33 's-Gravesande, *a.w.*, p. 444.
34 *Idem*, p. 441.
35 Charles Vergeer, *Wrok- en wraak-sonnetten*, Oosterbeek, 1987, p. 63.
36 De Gier, *a.w.*, pp. 99-100.
37 *De oude heer in Den Haag, de briefwisseling tussen Dr.P.H. Ritter Jr. - Willem en Jeanne Kloos (1916-1947)*, bezorgd door Jan J. van Herpen, Utrecht, 1986, p. 147.
38 *Idem*, p. 157.
39 'Rumoer om de "Nieuwe Gids"'. In: *De Telegraaf*, 27-7-1938.
40 Noot 37, p. 163.
41 *Het menschelijke beeld van Willem Kloos*, p. 165.
42 *Idem*, p. 170.
43 Verkijk, *a.w.*, p. 371.
44 Harry G.M. Prick, 'Hoe gaan dees donkre dagen langs mij heen'. In: *Maatstaf*, no. 11/12, 1988, pp. 23-35.
45 *Idem*, p. 24.
46 *Idem*, p. 35.
47 Noot 37, p. 219.
48 *Idem*, pp. 219-220.
49 Hans van Straten, *De omgevallen boekenkast*, Amsterdam, 1988, p. 303.
50 Koos Groen, *Landverraders*, Weesp, 1984, p. 213.
51 Op Jacques Idserda kom ik in deel III terug.
52 Verkijk, *a.w.*, p. 492.
53 *De Nieuwe Gids*, 1941, 1, p. 108.
54 J.J. van Geuns, 'Verzen'. In: *De Nieuwe Gids*, 1941, 11, pp. 331-338.
55 *Idem*, p. 331.
56 Brief Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe, dd. 10-10-1942.
57 Brief J.J. van Geuns, dd. 28-8-1942.
58 Brief J.A. Stellwag, dd. 19-10-1942.
59 *De Nieuwe Gids*, 1940, I, p. 835.
60 De Nieuwe Gids Bibliotheek, no. 1, p. 20.
61 Noot 37, p. 171.
62 *De Nieuwe Gids*, 1938, I, p. 576.
63 *Idem*, pp. 576-577.
64 *Idem*, p. 577.
65 *De Nieuwe Gids*, 1938, II, p. 294.
66 *Idem*, p. 296.
67 *Idem*, p. 297.
68 *Mededeelingen der Vereeniging van Letterkundigen*, oktober 1938.
69 Brief A. Haighton, dd. 11-12-1928, De Gier, *a.w.*, pp. 106-107.
70 Harry G.M. Prick, 'Maurits Wagenvoort in relatie met enkele tijdgenoten'. In: *Juffrouw Ida*, jrg. 8, no. 3 (1982), p. 8.

71 Brief A. Haighton, dd. 2-12-1940.
72 Brief Martien Beversluis, dd. 29-11-1941.
73 *De Nieuwe Gids*, 1942, I, p. 302.
74 *Idem*, p. 140.
75 *Idem*, p. 96.
76 *De Nieuwe Gids*, 1940, I, p. 629.
77 *Idem*, pp. 687-703.
78 *Idem*, p. 756.
79 *Idem*, p. 865.
80 *De Nieuwe Gids*, 1940, II, pp. 28-39.
81 Brief Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe, dd. 28-7-1938.
82 *De Nieuwe Gids*, 1940, II, pp. 28-29.
83 *Idem*, pp. 69-76.
84 *Idem*, pp. 172-173.
85 *Idem*, pp. 282-283.
86 *Idem*, p. 304.
87 *Idem*, p. 371.
88 *Idem*, p. 346.
89 *Idem*, p. 369.
90 *Idem*, p. 407.
91 *Idem*, p. 525.
92 *Idem*, p. 576.
93 *Idem*, p. 697.
94 *Idem*, pp. 804-805.
95 *Idem*, pp. 747-755.
96 Wam de Moor, *J. van Oudshoorn*, Amsterdam, 1982, pp. 651-652.
97 *De Nieuwe Gids*, 1940, II, pp. 866-867.
98 *De Nieuwe Gids*, 1941, I, p. 201.
99 Lewin, *a.w.*, p. 23.
100 Brief Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe, d.d. 28-7-1938.
101 *Het menschelijke beeld van Willem Kloos*, p. 160.
102 *De Nieuwe Gids*, 1941, I, pp. 40-52.
103 *Idem*, p. 249.
104 *Idem*, p. 258.
105 *Idem*, p. 260.
106 *Idem*, p. 261.
107 *Idem*, p. 260.
108 *Idem*, pp. 261-262.
109 *Idem*, p. 262.
110 *Idem*, p. 265.
111 *Idem*, p. 275.
112 Presser, *a.w.*, deel I, p. 179.
113 Mr. Benno Stokvis, *Advocaat in bezettingstijd*, Amsterdam, 1968, p. 8.
114 Dr.I. Schöffer, *Het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden*, Utrecht, 1970, 2e druk, p. 179.
115 *De Nieuwe Gids*, 1941, I, p. 419.
116 *Idem*, pp. 419-420.
117 *Idem*.
118 *Idem*, p. 499.
119 *Idem*, p. 591.
120 *Idem*, p. 607.
121 *Idem*, p. 705.
122 *Idem*, pp. 705-706.
123 *Idem*, p. 707.
124 *Idem*, p. 763.
125 *De Nieuwe Gids*, 1941, II, p. 1.
126 *Idem*, p. 103.
127 *Idem*, p. 231.
128 *Idem*, p. 352.
129 *Idem*, pp. 353-357.
130 *De Nieuwe Gids*, 1942, I, p. 13.
131 *Idem*, p. 64.
132 *Idem*, p. 115.
133 *Idem*, p. 116.
134 *Idem*, p. 172.
135 *Idem*, p. 173.

136 *Idem*, p. 343.
137 *Idem*, p. 351.
138 *Idem*.
139 *Idem*, p. 360.
140 *Idem*, p. 361.
141 *De Nieuwe Gids*, 1943, I, p. 63.
142 *Idem*, p. 65.
143 *Idem*, p. 66.
144 *Idem*, pp. 215-216.
145 G.H. 's-Gravesande, *Vergeten en gebleven, literaire beschouwingen*, Den Haag, 1982, p. 18.
146 'Uitgeverij en boekhandel in de oorlog'. In: *Vrij Nederland*, 19-8-1944.
147 In een brief aan Herman Robbers, dd. 6-10-1914.
148 Brief P.C. Boutens, dd. 12-10-1914.
149 Brief P.C. Boutens, gedateerd november 1914.
150 *De Fascist*, 23-3-1934.
151 *De Telegraaf*, 3-8-1940.
152 W.F. & W.A. Buddingh, *'t Zal je maar gezegd worden*, Amsterdam, 1983, p. 33.
153 Dr. Karel de Clerk, *Uit het leven van P.C. Boutens*, Amsterdam, 1969, p. 141.
154 Annie Salomons, *Herinneringen uit den ouden tijd*, Den Haag, 1957, p. 23.
155 *Idem*, p. 24.
156 T. Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, p. 147.
157 De Jong, *a.w.*, deel 4, p. 501.
158 *Idem*, pp. 501-502.
159 Mulder, *a.w.*, p. 164.
160 Brief K.J.L. Alberdingk Thijm, dd. 11-10-1940.
161 De Jong, *a.w.*, deel 5, p. 274.
162 Brief P.C. Boutens, dd. 19-10-1942.
163 J. Greshoff, *Afscheid van Europa*, Den Haag/Rotterdam, 1969, p. 127.
164 Van Straten, *a.w.*, p. 171.
165 Lewin, *a.w.*, p. 250.
166 Alfred A. Haighton, 'Dr.P.C. Boutens'. In: *De Nieuwe Gids*, 1943, II, pp. 217-224.
167 J.A. van der Made, 'Bij het sterven van Boutens'. In: *De Waag*, 19-3-1943, p. 170.
168 De Moor, *a.w.*, p. 651.
169 Brief G. Kettmann Jr., dd. 12-7-1941.
170 Brief A. Haighton, dd. 24-5-1942.
171 *Idem*.
172 Brief K.J.L. Alberdingk Thijm, dd. 1-6-1942.
173 Notulen Departementsraad DVK, 5-6-1942.
174 *Idem*, 19-6-1942.
175 *Idem*, 19-2-1943.
176 Brief Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe, dd. 20-4-1943.
177 Brief K.J.L. Alberdingk Thijm, dd. 28-4-1943.
178 Brief De Schouw, dd. 18-5-1943.
179 Brief C. Vermaas, dd. 25-5-1943.
180 Brief Coöperatief Uitgevers-Bedrijf U.A., dd. 27-5-1943.
181 Brief Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe, dd. 27-5-1943.
182 Brief Luctor et Emergo, dd. 5-6-1943.
183 Brief Coöperatief Uitgevers-Bedrijf U.A., dd. 15-6-1943.
184 Brief De Schouw, dd. 16-6-1943.
185 Brief K.J.L. Alberdingk Thijm, dd. 12-11-1943.
186 Willem Kloos, *Zelfportret*, samengesteld door Harry G.M. Prick, Amsterdam, 1986, pp. 269-270.
187 Bernard Verhoeven, 'Van Deyssel'. In: *Pax Hominibus*, Amsterdam, 1945, p. 30.
188 Verkijk, *a.w.*, p. 390.
189 Notulen Departementsraad, 21-8-1942.
190 'Een monument voor de tachtigers?' In: *De Vrije Kunstenaar*, augustus 1943.
191 *Kroniek van hedendaagsche Kunst en Kultuur*, jrg. 1, no, 8, juni 1936, pp. 230-232.
192 L.P.J. Braat, *Omkranste hiaten, levensherinneringen*, Amsterdam, 1966, p. 96.
193 L.P.J. Braat, 'Kijkend naar, pratend, etend, drinkend, met: Lodewijk van Deyssel'. In: *Bzzlletin*, nr. 69, oktober 1979, pp. 87-94.
194 Adriaan Venema, *Kunsthandel in Nederland 1940-1945*, Amsterdam, 1986, p. 26.
195 Noot 193, p. 89.
196 *Idem*, p. 91.
197 *Idem*.
198 *Idem*, p. 89.
199 *Idem*.
200 *Idem*.

201 In: Godfried Bomans, *Van mens tot mens*, Amsterdam, 1977, p. 10.
202 Barend Rijdes, *Literair dagboek, 1941-1945*, Haarlem, 1987, pp. 17-18.
203 *Idem*, p. 51.
204 Jan Beijert, ‘Lodewijk van Deyssel, de bunkerbouwer van de Nieuwe Gids’. In: *Het Oog in 't Zeil*, jrg. 3, no. 1, pp. 1-7.
205 Klaas-Jan Vos, ‘Van Deyssel een bunkerbouwer?’ In: *Het Oog in 't Zeil*, jrg. 4, no. 3, pp. 1-7.
206 Nederland, 1929, p. 456, De Gier, *a.w.*, p. 94.
207 Albert Verwey, *De dichter en het derde rijk*, Santpoort, 1936, pp. 3-4.
208 *Het Vaderland*, 9-3-1937. Ook in: Ter Braak/Du Perron, *Briefwisseling*, p. 488.
209 Godfried Bomans, ‘Herinneringen aan Lodewijk van Deyssel’. In: *Elseviers Weekblad*, 15 en 22-10-1966, noot 201, pp. 39-40.
210 Hans Schippers, *Zwart en Nationaal Front*, Amsterdam, 1986, pp. 371-372.
211 *De Nieuwe Gids*, 1940, I, p. 793.
212 *De Nieuwe Gids*, 1942, II, p. 69.
213 *Idem*, p. 71.
214 *Idem*, pp. 66-67.
215 *Idem*, p. 65.
216 *Bzzlletin*, no. 69, oktober 1979, p. 42.
217 *De Nieuwe Gids*, 1940, I, p. 636.
218 *De Nieuwe Gids*, 1940, II, p. 537.
219 Brief G.H. 's-Gravesande, dd. 14-10-1940, noot 37, p. 230.
220 Brief K.J.L. Alberdingk Thijm, dd. 15-10-1940, noot 37, p. 232.
221 Noot 37, pp. 232-233.
222 Brief K.J.L. Alberdingk Thijm, dd. 10-11-1940.
223 M. Wolters, ‘Over schrijven en overschrijven’. In: *De Waag*, 5-6-1942, p. 1045.
224 Frédéric Bastet, *Louis Couperus*, Amsterdam, 1987, pp. 664-665.
225 Dr. Alfred A. Haighton, *Over Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe*, De Nieuwe Gids Bibliotheek, 1938.
226 Harry G.M. Prick, ‘Aantekeningen’. In: Annie Salomons, *Herinneringen uit de oude tijd*, Amsterdam, 1984, pp. 301-302.
227 T. Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, 1949, ongepubliceerd, p. 95.
228 *De Nieuwe Gids*, 1943, II, pp. 309-310.
229 Brief A. Haighton, dd. 1-2-1942.
230 Brief K.J.L. Alberdingk Thijm, dd. 5-2-1942.
231 Brief A. Haighton, dd. 15-3-1942.
232 Brief P.E. Keuchenius, dd. 12-3-1942.
233 *De Nieuwe Gids*, 1942, I, p. 284.
234 Brief K.J.L. Alberdingk Thijm, dd. 17-3-1942.
235 *Catalogus De Nieuwe Orde en de Nederlandse Letterkunde, 1940-1945*, Den Haag, 1985, p. 15.
236 Noot 37, p. 234.
237 Noot 204, p. 5.
238 Brief A. Haighton, dd. 15-3-1942.
239 Directierapport Uitgeverij Oceanus, juli-augustus 1942.
240 Chris de Graaff, ‘Lodewijk van Deyssel tachtig jaar’. In: *Algemeen Handelsblad*, 16-9-1944.
241 Noot 37, p. 210.
242 *Bzzlletin*, no. 69, oktober 1979, p. 95.
243 Rijdes, *a.w.*, p. 68.
244 Noot 37, p. 234.
245 W.S. Huberts, ‘Lodewijk van Deyssel en de Nederlandsche Kultuurkamer’. In: *Het Oog in 't Zeil*, jrg. 4, no. 3, p. 34.
246 Ivo Hoogerwoerd, ‘Van Deyssel en het Nationaal-Socialisme.’ In: *Haarlems Dagblad*, 27-3-1987.
247 Brief Harry G.M. Prick, dd. 21-5-1989.
248 Brief Harry G.M. Prick, dd. 20-4-1988.
249 Gegevens, door Hans Renders verstrekt die in het bezit is van de autobiografie van Wolfgang Cordan, *Die Matte*, in typoscript.
250 Zie noot 247.
251 Noot 37, p. 234.
252 Brief K.J.L. Alberdingk Thijm, dd. 11-2-1942.
253 Zie noot 247.
254 Zie noot 248.
255 Noot 226, p. 17.
256 *Idem*, p. 303.
257 Noot 44, p. 31.
258 Noot 217.
259 Noot 37, pp. 231-232.

260 Brief K.J.L. Alberdingk Thijm, dd. 17-3-1942.
261 Brief Harry G.M. Prick, dd. 20-4-1988.
262 Harry G.M. Prick, 'Truitje Toussaint en een verschrikkelijk mensch'. In: *Juffrouw Ida*, september 1975, p. 2.
263 *Idem*, p. 4.

3 De opportunisten

In 1936 verscheen van Martien Beversluis een gedichtenbundel, *Ballade van Spanje*[1], gewijd aan de burgeroorlog in Spanje. Daarin staan onder meer de regels:

Zij kwamen van de hoogte zwerven
toen 't schot van den verrader floot;
bereid tot strijd, bereid tot sterven,
want Spanje, Spanje is in nood!

De zware donder gromt van verre
en langs hun opmars giert het lood.
Hun ogen stralen als de sterren,
want Spanje, Spanje is in nood.

De sterke jeugd, het kind of d'ouder
de moeder naast haar dochter gaat,
(de karabijn hangt om hun schouder)
De armoe maakt hen tot soldaat.

Zeven jaar later zien we Beversluis uit een radicaal ander vaatje tappen. In *De Zeeuwsche Stroom* publiceerde hij zijn gedicht 'De Ratten'[2]:

De ratten......... de joden!
Het brood van uw kind'ren? Wat gaat het hun aan?
Het brood van uw kind'ren, zij knagen er aan
In 't duister, in 't duister,
je kunt ze niet doodslaan,
je kunt ze niet vatten,
maar luister, maar luister!
't Zit vól van die ratten!

Waarna het gedicht besluit met:

De ratten! de joden! de kapitalisten!
die hamstrende beesten met bidden en listen,

verdelg ze, vertrap ze bij 't eerste gedruisch.
Waar zijn ze gekropen?
Wij worden beslopen
daar! achter de kerk loopt het sluwe gespuis!
de pest is in huis!
Zij nad'ren met gif door het land en de stad
en opeens is het te laat, want
daar draven de ratten!
Zet vallen! Zet vallen!
Op jacht met z'n allen!
Roei uit deze broeinesten achter de wallen!
Die beesten, de dragers
van onheil, de knagers
Wij moeten ze vatten!
De dood aan de ratten!

Beide gedichten tonen niet alleen hoe iemand in zes jaar tijd zo totaal zijn ideeënwereld kan inwisselen voor een ander, ze vormen ook een bewijs voor de heftigheid waarmee dat gebeurde, een heftigheid overigens die altijd bij Beversluis heeft gehoord.

Nemen we opnieuw het gedicht 'De Ratten' dat zo ver staat van Beversluis' *Ballade van Spanje*. In 1935 publiceerde Beversluis zijn bundel *De Ruitentikker*. Ook hierin stond een gedicht 'De Ratten' en de overeenkomst tussen dit gedicht en het ratten-gedicht van zeven jaar later is verbijsterend. Maar opnieuw: wat een wereld van verschil tussen de beide uitgangspunten. En verder: hoe dicht liggen het radicale socialisme van Beversluis uit 1935 en zijn radicale nationaal-socialisme uit 1942 bij elkaar. Beversluis zou dat later in een interview ook toegeven: 'Ik dacht nog altijd socialistisch en voelde ook voor de natie. Ik dacht: misschien wordt het wel wat.'[3]

Wissel socialisten in voor nationaal-socialisten, kapitalisten voor joden, en een groot deel van het werk is reeds gedaan. Wissel oorlogshitsers in voor joden en het werk is gecompleteerd.

Dit alles is af te lezen uit de in 1935 geschreven regels[4], als we die vergelijken met het gedicht dat hij zeven jaar later schreef:

Zij worden gelokt als de raven
daarboven.
Maar zij in de kloven
van loopgraven, rechters en frontkazematten,
daar zijn ze!

de ratten!
Daar vliegen ze langs, die
lugubere dravers,
langs bloedige ransels
en over cadavers.

En verderop:

In Duitschland, het land van Schiller en Bach,
waar men Christus aanbidt, tot den huidigen dag,
jaagt men straks op ons los om zich dik te bezatten...
de ratten!
Daar kweekt men ze op, besmet ze met bacillen
in 't stille, in 't stille...
Als het mes niet kan trillen,
noch de gasbom meer baat,
dan sterft de soldaat
voor zijn God en zijn Staat
aan de builen en wratten,
aan de beet van de ratten!

In het gedicht keerde hij zich ook tegen hen die hij beschouwde als de veroorzakers van de crisis. Dat waren, en nu komt het opmerkelijke (opmerkelijk gezien zijn latere ommezwaai) de nationaal-socialisten:

Heel Holland zit vol van dit bruine gespuis,
ze kruipen je onder je handen in huis.
Ze knabbelen gezet aan je brood, aan je vet,
aan je loon, en je steun en je kleeren kapot,
je schoenen, je laatste geloof aan je God.

Dit is een schoolvoorbeeld uit het oeuvre van een ongelooflijke windvaan. Beversluis werd op 28 maart 1894 geboren in het Zuidhollandse Barendrecht als zoon van de predikant Martinus Beversluis, die spiritistische neigingen had en de oprichter was van het spiritistische genootschap *Geest en Leven*. Beversluis zocht het in de journalistiek. Eerst werkte hij als leerling-journalist bij de *Provinciale Groningsche Courant*, vervolgens als redacteur bij de *Deventer Courant*, daarna bij de concurent, het *Deventer Dagblad*. Hij zou ook nog de oprichter zijn van het weekblad *De Bel*, dat hij echter, na een ruzie met de drukker, verliet. De drukker zette het op eigen houtje voort, maar van de oorspronkelijke drieduizend abonnees bleven er weinig over.

In 1920 verscheen zijn eerste dichtbundel, *Zwerversweelde*. Hij was toen al twee jaar getrouwd met Nellie Schuitemaker. Zijn bundel werd gunstig ontvangen en zijn zwager, die tamelijk vermogend was, besloot de jonge dichter en diens vrouw voor vijfjaar financieel te steunen zodat Beversluis niet afhankelijk zou zijn van de journalistiek, maar al zijn krachten kon wijden aan zijn literaire loopbaan.

Van 1920 tot 1925 studeerde Beversluis aan de Utrechtse Universiteit Nederlands bij prof.C.G.N. de Vooys, maar hij voltooide zijn studie nimmer. Wel vond hij dat hij na zoveel jaar studie in zijn briefhoofd achter zijn naam de toevoeging ‘letterkundige’ kon plaatsen. Halverwege de jaren twintig kwam hij in contact met G.J. Zwertbroek. Deze was in 1925 een van de initiatiefnemers geweest bij de oprichting van de Vara en secretaris van deze omroep. Hij had een grote invloed op het denken van Beversluis en door hem kwam Beversluis in socialistisch vaarwater. We zullen later nog zien dat hun beider lot, maar dan van een geheel andere politieke aard, aan elkaar gekoppeld werd.

In 1928 werd Martien Beversluis op voorspraak van Zwertbroek literair medewerker van de Vara en in hetzelfde jaar verscheen een bundel socialistische poëzie van hem met de voor de hand liggende titel *Liederen van den arbeid*.

We maken nu een sprong naar 1944, toen Beversluis opnieuw een dichtbundel zou publiceren, ditmaal *Het Zaad* getiteld. Hij beschouwde deze bundel als heel belangrijk. Hij wist de nazi-bonzen bij de *Nederlandsche Omroep* van het belang van deze gedichten te overtuigen, want ze werden integraal voor de radio gedeclameerd, en of dat nog niet genoeg was, met begeleiding van een symfonie-orkest. In deze bundel, ter gelegenheid van zijn vijftigste verjaardag verschenen en voorzien van een omslagtekening, Beversluis en zijn vrouw voorstellende, van de hand van Han van Meegeren, liet Beversluis ook een bibliografie verschijnen van ‘alle in boekvorm verschenen werken van Martien Beversluis in grootendeels chronologische volgorde. Hierin zijn tevens opgenomen vertaalde poëzie, bloemlezingen en onuitgegeven werken’.[5] Het is alsof Beversluis hiermee zijn literaire leven al afsloot. Of achtte hij de kans dat hij na de nederlaag van Duitsland niet meer zou mogen publiceren zo groot dat hij besloot om, nu hij de kans nog wel had, nog eenmaal uit te pakken? Van de laatste categorie, ‘onuitgegeven werken’, had Beversluis overigens nog genoeg voorraad. We zullen zien dat hij na de oorlog nog behoorlijk uit deze voorraad zou putten.

Hij kon in zijn bibliografie niet heen om zijn socialistische ‘jeugdzondes’. Die staan er dan ook in, zoals *Liederen van den arbeid*. Alleen de eerder genoemde bundel *Ballade van Spanje* heeft hij verzwegen. Ook voor Beversluis waren er grenzen en hij kon weten dat de Kameraden, die toch al met behoorlijk veel argwaan naar het verleden van onze windvaan keken, de *Ballade van Spanje* onmogelijk konden accepteren.

Er namen maar weinig Nederlanders kennis van *Het Zaad*. De bundel verscheen enkele weken voor Dolle Dinsdag en veel nationaal-socialisten hadden geen enkele behoefte meer aan het aanschaffen van nog meer belastend materiaal, waarmee ze bij de te verwachten bijltjesdag hun problemen zouden vergroten. En wat de uitzending door de *Nederlandsche Omroep* betreft: het oratorium werd op 31 oktober 1944 uitgezonden. Radio's waren ingeleverd, het zuiden was al bevrijd en in het noorden had men wel andere zorgen aan zijn hoofd: de luisterdichtheid op die dag zal minimaal geweest zijn.

Terug naar de vooroorlogse tijd. In 1931 verscheen zijn bundel *Aanklacht* met reprodukties van schilderijen van Willem van Schaik. Deze bundel met pacifistische verzen verloochende hij niet in zijn in 1944 gepubliceerde bibliografie. Dat kon ook moeilijk, want van deze bundel werden maar liefst 30 000 exemplaren verkocht! Het was, ook voor die tijd, een enorm verkoopcijfer voor een dichtbundel en zijn naam werd er definitief mee gevestigd. Beversluis werd, gelijk Speenhoff, een volksdichter. In de officiële letterkundige wereld van die dagen werd hij nauwelijks voor vol aangezien. Opvallend is bijvoorbeeld dat in de briefwisseling tussen Ter Braak en Du Perron deze bundel van Beversluis totaal niet werd aangestipt, opvallend gezien het grote verkoopsucces ervan. Beversluis beroerde hen trouwens toch zelden, slechts éénmaal werd hij in de briefwisseling genoemd, in 1936, toen Ter Braak aan Du Perron schreef: ‘Alleen de poëzij van Beversluis wensch ik in de piespot, in de hutspot.’[6]

Beversluis radicaliseerde in de daaropvolgende jaren, evenals zijn vriend Zwertbroek, die communist werd en die hem ten tweede male meesleepte naar een nieuwe visie op de maatschappij. Zwertbroek werd in februari 1934 door de Vara, die niets van communisten moest hebben, de laan uitgestuurd, en in december 1934 was het de beurt aan Beversluis. Nu had deze al voortdurend problemen met de Vara, omdat deze omroep meer dan de andere omroepen conflicten had met de neutraliteitsmanie van de Nederlandse regering en daardoor in toenemende mate overging tot zelfcensuur om een uitzendverbod tegen te gaan. Wellicht was dat de reden dat na de boekverbrandingen in Duitsland in 1933 Martien Beversluis, die toen nog in dienst was van de Vara, gedichten van Erich Kästner, een van de Duitse schrijvers die hun boeken in het vuur geworpen zagen, voor de VPRO voordroeg.

Beversluis, en we kunnen ons dat gezien zijn gedragingen in de bezettingsjaren nauwelijks voorstellen, was in de beginjaren dertig actief in de strijd tegen het nationaal-socialisme. We vinden hem met zijn werk onder andere terug in *Links Richten* met bijvoorbeeld vertalingen van negerliederen in het zogenaamde ‘Negernummer’[7]:

Wie drinkt daar? wie gaat er
aan 't zuipen? jij blanke?
'k verbrand van de dorst!

Zo vinden we hem in 1933 bij het door Willy Münzenberg opgerichte *Wereldcomité van Kunstenaars en Intellectueelen*, waarvan de Nederlandse afdeling op 23 mei onder voorzitterschap van Frans Coenen werd opgericht. Voorts was er de uitgeverij *Boekenvrienden Solidariteit*, opgericht door de naar Nederland gevluchte Heinz Kohn, die in Duitsland was opgevallen door de brochure *Liebesbriefe von Röhm*, waarin hij de SA-leider heftig aanviel op zijn seksuele voorkeur, zo ongeveer het enige wat Röhm niet kwalijk genomen kon worden. Bij de oprichting van de Nederlandse uitgeverij had Kohn aan Beversluis een grote steun. Hij had de dichter leren kennen toen ze samen voor de Vara een programma maakten onder de titel ‘Brandende Woorden uit Duitschland’. Een boek van Beversluis, onder dezelfde titel en met een omslagtekening van Melle Oldeboerrigter, verscheen in 1934. Hoe hecht de band tussen Beversluis en Kohn was, blijkt ook wel uit het feit dat Kohn, die illegaal in Nederland verbleef, de achternaam van de vrouw van Beversluis, Nellie Schuitemaker, aannam.

Het mag overigens geen verwondering wekken dat ook *Brandende Woorden uit Duitschland* niet in de bibliografie van 1944 voorkwam. Deze publikatie was gelijk Beversluis' afscheid van zijn antifascistische periode. Ook met zijn radicale socialisme was het snel gedaan. In de tweede helft van de jaren dertig radicaliseerde hij weer, maar nu in snel tempo naar de rechterflank van het politieke spectrum. En zo zien we hem in 1938 terug als medewerker aan *De Nieuwe Gids*, toen al eigendom van Alfred Haighton.

De ommezwaai, in het kielzog van al weer Zwertbroek, was zo verbijsterend en kwam ogenschijnlijk zo uit de lucht vallen dat we alleen kunnen spreken van duidelijk opportunisme. In deze periode zijn er geen conflicten bekend tussen Beversluis en anderen, zodat zijn ommezwaai niet verklaard kan worden vanuit rancune, zoals we weten een van de basiselementen van het nationaal-socialisme. Hij moet een fijn gevoel hebben gehad voor de mogelijkheden die de toekomst hem bood. Bovendien had rechts meer geld en opdrachten te vergeven, zeker een man als Haighton.

In de benauwenis van de tweede helft van de jaren dertig toen zich de naderende catastrofe steeds duidelijker aftekende, werden de kaarten gedeeltelijk al geschud. De collaborateurs die we in dit en de navolgende hoofdstukken behandelen, hadden voor de Duitse inval hun keuze reeds gemaakt; Henri Bruning, Ernest Michel en Albert Kuyle vanuit het op Mussolini gerichte fascisme; Jan van der Made, George Kettmann Jr. en Steven Barends, hoewel ook via het Ita-

liaanse fascisme, ontpopten zich al snel als fanatieke nationaal-socialisten wat hen ten slotte binnen de SS bracht.

Ook Nico de Haas werd SS'er, maar in zijn opportunisme leek hij meer op Beversluis met een carrière die opvallend synchroon liep. Jan Eekhout, de gematigdste van de hier genoemden, was zo snel na de Duitse inval met zijn bekentenis tot het nationaal-socialisme dat het niet voor te stellen is dat daar geen ontwikkeling aan vooraf is gegaan.

Bij Beversluis zijn de omwentelingen, als we Zwertbroek buiten beschouwing laten, het opmerkelijkst. Wie zo vaak en snel zijn jas verwisselt, kan niet bogen op diepe gevoelens ten aanzien van welke ideologie dan ook. Beversluis kreeg bij elke groepering waar hij zich bij aansloot volop werk. Geen van de politieke stromingen waarbinnen hij zich nestelde, liet in het openbaar blijken problemen te hebben met de publikaties van Beversluis uit vroegere perioden. We zullen zien dat binnenskamers daar nog wel eens anders over werd gedacht.

We komen Martien Beversluis voor de oorlog al tegen in de kringen van *Nationaal Front*. In *De Weg*, het orgaan van *Nationaal Front*, vinden we vlak voor de oorlog een gedicht van Beversluis, waarin hij nog, in het openbaar in ieder geval, geen rekening wenste te houden met een Duitse heerschappij. Geruchten over een Duitse inval waren aan de orde van de dag; enkele weken eerder was de Wehrmacht al Denemarken en Noorwegen binnengevallen. Het gedicht in kwestie telde negen coupletten en eindigde met de *Nationaal Front*-regels:

> Maar noch links en noch rechts, noch van 't Oosten en 't Westen
> is het heil of de hulp, maar op de eigene grond.
> Waar wij werden en staan, waar wij sterven ten leste
> als het zijn moet te saâm, in één vaderlandsch front.
> Màn voor màn, maar nú saâm, en niet klein en halfslachtig,
> en nièt Fransch en nièt Duitsch, maar Gróót-Neerlandsch, waarachtig!
> Met die zinspreuk in 't hart en op God ons vertrouwen:
> Liever dood, dan geknecht, edel bloet van Nassauwe![8]

Hoe ver was hij met de teneur van zo'n gedicht al afgedwaald van de regels die hij vijf jaar eerder had geschreven, zoals in een beschrijving van ‘De Zeeslag in het Skagerrak’ in uitgave 8 van de *Boekenvrienden Solidariteit*[9]:

> Dobberende vlotten en vluchtende wrakken.
> Niemand overwinnaar. De Meizon gaat zakken.
> Walvisschen, grijpvisschen, glibber-phantomen
> haaien en paling, onzichtbaar gekomen,

spelen beneden, begeerig en fel
telkens toeschietend hun walgelijk spel.

Werkmannen, lichamen zwaar van het zwoegen,
armen die teeder hun kinderen droegen,
jongensgezichten, nog rimpelloos klaar
ziekelijke tobbers, vermoeid van hun zorgen,
alles drijft stil en gelijk aan elkaar.

Levens, bemind of verguisd of verstooten,
levens, die dankbaar de oogen maar sloten,
angstig opstandigen, altijd verwenden
levens, die nauwelijks zichzelven nog kenden,
die niet gemist konden worden, het vod
dat langs de wegen zwierf eenzaam als God,
helden, lafaarden en vloekers naast vromen,
droomers, genieën, de zee heeft genomen...
alles zinkt afwaarts, vaarwel! En vergaat
Niemand is winnaar, dan enkel
de Haat!

Maar al stond dit pacifisme ver van de ronkende taal in *De Weg*, de wijze van dichten bleef gelijk. Wat er ook bij Martien Beversluis veranderde, hij bleef een volksdichter die zijn woorden in dienst stelde van een ideaal, of hij dat ideaal nu om opportunistische redenen beleed of niet.

Curieus overigens is de wijze waarop Martien Beversluis bij *Boekenvrienden Solidariteit* stond vermeld. Opmerkelijk omdat we wellicht daarin al de eerste tekenen zien van zijn latere overgang naar *Nationaal Front* en nog later naar de NSB. In de uitgaven van *Boekenvrienden Solidariteit* lezen we: ‘Verantwoordelijk leider der literaire afdeeling van het gilde: Martien Beversluis, Hilversum.’ En hoe belangrijk het werk van Beversluis in deze kortstondige samenwerking met Kohn was, blijkt uit de opdracht die de vrienden van *Boekenvrienden Solidariteit* kregen: geldstortingen dienden te geschieden op de postgirorekening van Nellie Schuitemaker, gironummer 124946.

De overgang van Beversluis van zijn socialistisch en daarna christelijk verleden (en dan hebben we het nog niet over zijn pacifisme en antifascisme) naar het fascisme van *Nationaal Front* geschiedde in eendrachtige samenwerking met Zwertbroek. Het was ook Zwertbroek die, mede namens Beversluis, reageerde op een artikel in het socialistische *Het Volk* waarin werd gesteld dat beiden uit de SDAP waren gezet en dat die verwijdering achteraf gezien terecht was, of,

zoals *Het Volk* het schreef: 'deze feiten zijn een rechtvaardiging voor het beleid der S.D.A.P., die de genoemde heeren het vertrouwen opzegde en afscheid van hen nam, voor altijd.'[10] Zwertbroek had daar een duidelijk antwoord op: 'dat voor ons het "sterft, gij oude vormen en gedachten" der "Internationale" geen leeg woord is gebleven, maar dat wij ons bewust zijn geworden van het door de geschiedenis der laatste jaren onomstootelijk bewezen feit, dat de nieuwe wijn van heden en toekomst niet in de oude zakken van het verleden kan worden bewaard; waaruit volgt, dat wij ten volle de consequenties trekken, die de S.D.A.P. als geheel blijkbaar niet trekken kan, wat zij ook poogt, en dat wij dus in waarheid gebleven zijn: voortrekkers der werkers, die op hun weg andere voortrekkers ontmoeten en samen met hen thans ons geheele volk den weg wijzen naar een gelukkige toekomst.'

Beversluis trad ook als medewerker toe tot de gelederen van Wouter Lutkies blad *Aristo*. Geheel nieuw was de samenwerking met Lutkie niet, want veel eerder, rond 1920, behoorde hij al tot de medewerkers van Lutkie, in het radicale weekblad *Vreugde*, een voorloper van *Aristo* en even antidemocratisch.

Beversluis was *Nationaal Front* zeer toegedaan. Samen met Zwertbroek behoorde hij tot de aanwezigen bij de oprichting van *Nationaal Front* als opvolger van *Zwart Front* op 20 april 1940 in het Haagse Hotel Carlton. Dat hij een prominent lid van *Nationaal Front* was blijkt wel uit een reactie van *De Weg* op een artikel in het *Christelijk Sociaal Dagblad* waarin mensen als Zwertbroek en Beversluis 'dwaallichten' werden genoemd. Een lichtvaardige conclusie, stelde *De Weg*: 'Alsof het "Nationaal Front" geen nieuwe beweging is, die uit den aard der zaak haar aanhangers betrekt, ja, *moet* betrekken uit de vóór haar stichting bestaande partijen en groepeeringen! Alsof het dezen heeren gegeven zou kunnen zijn, zich tot een nieuwe gedachte te bekeeren, voordat deze vorm en gestalte kreeg in het "Nationaal Front".'[11] In hetzelfde nummer kreeg Martien Beversluis maar liefst een hele pagina om uit te leggen waarom hij de *Communistische Partij van Nederland* de rug had toegekeerd en was toegetreden tot *Nationaal Front*. 'Ik bevind mij thans in de beweging, niet als politicus, niet als propagandist, doch als kunstenaar,' merkte hij parmantig op. 'Een der hoofdideeën van Nationaal Front is wel deze, dat elk naar zijn eigen kunnen en weten op de hem eigen plaats zijn arbeid zal verrichten. De mijne is er een steentje toe bij te dragen door eigen werk en door aanmoediging van anderen, de kunst dichter bij het volk te brengen. Moge mijn werk een blijvend getuigenis afleggen van mijn eenige reden om lid te zijn van Nationaal Front, n.l. te verkeeren mét en te werken vóór hen, die nog gelooven in een groot, vrij Nederland, geregeerd door onze Koningin, in het besef, dat boven Haar en ons een Hemelsche Vader regeert, in Wiens handen ons aller werken en lot ligt.'[12]

Dat loog er niet om. Het nummer van *De Weg* van 11 mei 1940 leek toch al

in het teken van Martien Beversluis te staan. Er stond ook een gedicht in dat hij twee jaar later opnam in zijn bundel *De balladen van het dagelijksch brood*. Maar dat was bij de nationaal-socialistische uitgeverij *De Amsterdamsche Keurkamer*, geleid door George Kettmann Jr. en zijn vrouw Margot Warnsinck. Beversluis was toen al bij *Nationaal Front* weg en tot de NSB toegetreden. De radicalisering die we al eerder constateerden, voerde hem onontkoombaar verder op de weg naar de totale collaboratie. Het gedicht paste in feite niet meer bij de toon van *Nationaal Front*, dat toch nog steeds aansluiting probeerde te vinden bij de opgewonden, bijna hysterische toon van de Italiaanse fascisten. Het gedicht van Beversluis was een schoolvoorbeeld van het benauwde kleinburgerdom, waarvan zijn werk in toenemende mate de spreekbuis was geworden. De overeenkomsten met het werk van Speenhoff, reeds eerder opgemerkt, zijn in dit gedicht wel heel treffend. Alleen de titel al: 'De Kleine Winkelier.' Het kan niet anders zijn dan een vers met het goedkoopste sentiment, zoals mag blijken uit het eerste couplet:

> Een groote stad met heel veel licht,
> met menschen en vertier,
> En daarin, met bedrukt gezicht,
> de kleine winkelier.[13]

Daarna een aantal coupletten vol kommer en narigheid, en dan het slot:

> Er is genoeg, je duizelt er
> van alles wat wèlvaart -
> En er is niets voor duizenden
> dan maar een stempelkaart.
>
> Een groote stad, met heel veel goud
> en banken vol papier.
> En daarin, hooploos en benauwd
> de kleine winkelier

Zoals opgemerkt: het artikel van Beversluis en dit gedicht stonden in *De Weg* van 11 mei 1940. Het blad was eerder gezet, dat is duidelijk en vanaf het moment dat Nederland capituleerde, zien we Beversluis binnen *De Weg* of binnen de gelederen van *Nationaal Front* niet meer terug. Hij moet scherp hebben aangevoeld dat de tijd van het Italiaanse fascisme voorbij was en dat de nieuwe tijd enkel zou vragen om het Duitse nationaal-socialisme. Hij had ook geleerd dat zijn ommezwaai niet te abrupt moest zijn wilde hij nog enigszins

geloofwaardig blijven. Hij wachtte dus keurig een halfjaar en meldde zich eind 1940 bij de NSB aan. Op 27 januari 1941 werd hij als lid officieel geregistreerd. Hij verbrak alle banden met *Nationaal Front* en in zijn visie kon dat ook niet anders, zoals blijkt uit een brief aan Tobi Goedewaagen, begin 1941, naar aanleiding van een advertentie in *De Telegraaf* van 22 janauri 1941 waarin de Cultuurraad van *Nationaal Front* een verzoek tot Goedewaagen richtte tot de instelling van een prijsvraag die diende om de letterkunde te steunen. 'Ik deel U nog ter oriëntatie mede, dat mij verzocht is destijds zitting te nemen met Dr. van Schelven in de cultuurraad,' schreef Beversluis aan Goedewaagen[14], 'maar dat ik weigerde deze functie te aanvaarden daar ik, als lid der N.S.B. mij niet in dit gezelschap thuis zou voelen en ook niet kalltgestelt wenschte te worden.'

De brief van Beversluis diende er louter toe om de secretaris-generaal van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten ervan te doordringen hoe belangrijk Beversluis zou zijn als adviseur. Hij wees hem daarbij op een door hem in juni 1940 geschreven brochure *Gebonden Kunstenaars*. Het hoeft geen betoog dat Beversluis, zoals zoveel van zijn werk vóór 1940, ook deze brochure niet uitgegeven had gekregen. *Nationaal Front* moest hem niet meer en de NSB had hem nog niet leren kennen.

'In mijn brochure heb ik o.m. aangedrongen op het inschakelen van den artist in het onderwijs,' aldus Beversluis, 'en ook gepleit voor de verplichte contributie in de leeszalen in het kader van de auteurswet. Ik hoop dat U van een en ander notitie wilt nemen.'

Het was niet de bedoeling van de dichter dat de brochure alsnog zou verschijnen: 'het wordt zo langzamerhand trouwens mosterd na de maaltijd. Ik ben bereid deze brochure in te trekken en een nieuwe meer uitgebreide te schrijven over de m.i. mogelijke verbeteringen voor de scheppende en herscheppende kunstenaars in ons land. Gaarne verneem ik hierover uw meening.'

Die mening kreeg hij vermoedelijk niet: in ieder geval is er geen afschrift van een antwoordbrief in het Departementsarchief bewaard gebleven. Er kwam wel een vertraagd en dan nog niet rechtstreeks antwoord op een andere passage uit zijn brief: 'Wat mij zelf betreft, ik ben sinds Mei uit alle organen verwijderd en heb ook alle privaat en cursuslessen in letterkunde verloren daar de ouders der leerlingen in mij een ongewenschte leeraar zien. Zoodoende ben ik door boycot sinds Mei geheel zonder verdiensten.'

De brief van Beversluis was van januari 1941. Hij spreekt in deze brief over een boycot sinds mei 1940. We hebben gezien dat hij *Nationaal Front* verliet en pas ruim een halfjaar later tot de NSB toetrad. In de tussenliggende periode heeft hij zich in publikaties rustig gehouden. Wat hij in gesprekken te berde gaf, is niet meer te achterhalen. Zijn omgeving moet, gezien de boycot, al meer ge-

weten hebben van de ommezwaai naar het nationaal-socialisme, die begin 1941 officieel werd.

Zijn geklaag had succes: hij kreeg van het DVK tweemaal een subsidie, een van f 600 over het jaar 1941[15] en een van f 800 over 1942.[16] Daarna had hij, zoals we nog zullen zien, genoeg inkomsten.

In de periode tussen *Nationaal Front* en NSB verscheen de bundel *De Zeeuwsche Lier* bij *C.F. Callenbach*, in november 1940 de eerste druk, in december 1940 de tweede druk. In mei 1941, maar toen was Beversluis al NSB'er, verscheen bij de goed katholieke uitgeverij *Paul Brand* in Hilversum *Ons aller eigen*. De bundel was, dit ter verontschuldiging van de uitgeverij, bepaald niet nationaal-socialistisch.[17]

'Beschrijvende, maar vooral kenschetsende poëzie dus,' schreef Maurits Uyldert erover in het *Algemeen Handelsblad*[18], 'die niet slechts van groote ontvankelijkheid voor indrukken getuigt, maar ook van liefde voor ons land.

Wat men echter in deze poëzie mist is de betrekking van de waargenomen realiteit op de menschelijke ziel. De betrekking is er, tot op zekere hoogte, maar zij raakt geen geestelijke waarden, zij draagt geen mythisch karakter; het waargenomene blijft incidenteel, wordt niet verheven tot symbool van een eeuwige innerlijke werkelijkheid. En juist dit is het toch waardoor poëzie haar beteekenis en als poëzie haar bestaansrecht verwerft.'

Met de boycot waar Beversluis tegenover Goedewaagen over klaagde, viel het overigens wel mee. Hij bleef publiceren, zoals we zagen, in *Aristo*, al zou daar halverwege 1941 een eind aan komen, nadat hij de lezers grenzeloos had verveeld met een reeks gedichten, waarvan de titels voor zichzelf spreken: 'De Dijken', 'De Grachten', 'De Vennen', 'De Sloten'. Daarnaast was hij redacteur bij *De Nieuwe Gids* tot 1942 en had hij het zo druk dat hij eind 1940 het verzoek om een bijdrage in *De Waag* moest weigeren, omdat men hem te laat daarom had gevraagd en hij niets in portefeuille had. 'Dit spijt mij ontzettend, maar ik vraag mij af, waarom zoo laat mij gevraagd? Ik had gaarne een bijdrage ingeleverd, doch op deze wijze is medewerking totaal onmogelijk,' schreef hij op verongelijkte toon.[19]

Hij kreeg het nog drukker toen hij niet alleen toetrad tot het corps Lectoren van het DVK, maar ook hoofdredacteur werd van *De Zeeuwsche Stroom*, of beter hij werd 'hoofdopsteller', het gebruikelijke nationaal-socialistische jargon voor zo'n functie. Het blad was een vervolg op een blad met gelijke naam, dat in de jaren dertig kort was verschenen. Nu werd het een typisch nationaal-socialistisch blad met sterke bindingen met de NSB, dat daarom door Mussert flink werd gesteund. 'Wat betreft Uw schrijven over de Zeeuwsche Stroom,' zou Beversluis in 1941 aan Henri Manning schrijven[20], 'dit hebt U niet geheel begrepen. De Z.S. is een blad der Beweging dat ik leid, doch geen literair tijdschrift.'

Martien Beversluis bleef tot 25 januari 1942 hoofdredacteur van het blad. Na de oorlog zou hij voor de POD, de Politieke Opsporingsdienst, zijn visie op *De Zeeuwsche Stroom* en op zijn werkzaamheden voor het blad opschrijven, (Zie daarvoor Bijlage VI.)

In *De Zeeuwsche Stroom* publiceerde Beversluis onder meer de zogenaamde 'Dagboeknotities', waarin hij zijn overgang van het communisme naar het nationaal-socialisme verklaarde. Hij was en bleef voor veel nationaal-socialisten een onbetrouwbare opportunist, een mening waar ik me volledig bij aan kan sluiten. Zijn artikelen in *De Zeeuwsche Stroom*, zoals eerder in *De Weg*, tonen alleen maar dat dat wantrouwen hem hinderde. Het zou hem later meer en meer in een isolement drijven. Hij behoorde tot het soort mensen op wie de onbelangrijke schrijver P. Mulder doelde toen hij herfst 1941 aan Goedewaagen schreef (en we moeten vaststellen dat zijn beschrijving op Beversluis slaat): 'Wij hebben hier een zeer bekend dichter gehad in Blaricum, die het binnen record-tijd van sociaal democraat tot communist en Stalin-vereerder bracht [...] Daarna tot vurig Oranjeklant en Calvinist, om thans artikelen in het Nationale Dagblad te schrijven alsof er geen wolkje aan de lucht was. Hij heeft stellig een bijzonder geluk gehad bij het verzetten der politieke bakens, waaraan hij het dankt thans niet met de anderen in een concentratiekamp te zitten. Welnu, voor zùlke politieke dichters was het ook dat Goethe waarschuwde.'[21]

Deze argwaan ten opzichte van zijn politieke ideeën was wellicht de reden dat hij zo laat kon toetreden tot de schare medewerkers van het prestigieuze blad *De Schouw*. En dan zou zijn publicistische optreden zich nog tot één nummer beperken, dat van augustus 1943. In een brief, begin 1943, die Beversluis aan de redactiesecretaris van *De Schouw*, A.B. Roels, richtte, doet hij het voorkomen alsof het zijn eigen beslissing was niet aan het blad mee te werken: 'U hebt waarschijnlijk uit mijn brieven wel gevoeld, dat ik slechts bezwaren had mede te werken aan "De Schouw" omdat de leiding van het blad herhaaldelijk bewijs gaf eener totale onverschilligheid jegens den auteur en zijn copie.'[22]

Goedewaagen was inmiddels als hoofdredacteur verdwenen en Henri Bruning had ook het veld geruimd, dus nu wilde hij wel medewerken. Roels reageerde echter afhoudend.[23] 'Mag ik Uw sonnetten daarom nog even onder myn berusting houden, opdat ik ze aan den nieuwen hoofdredacteur kan voorleggen?' vroeg hij aan Martien Beversluis. De sonnetten zijn in *De Schouw* niet terug te vinden. Jan van Ham vond ze vermoedelijk beneden peil, wat heel wat wil zeggen wanneer men het peil van de wél gepubliceerde gedichten in aanmerking neemt. De poëzie van Jan van Rheenen, Jacques Idserda en Rudolf Jan Hommes, om enkele voorbeelden te geven, kan in artistiek opzicht moeilijk hoger gesteld worden dan de in ieder geval geroutineerde Martien Beversluis. En radicaal waren ze allen.

Alleen in augustus 1943 verschenen er twee gedichten van Martien Beversluis, ‘Frey's intocht’ en ‘Drieklank van den arbeid’[24] in *De Schouw*. Beide waren in opdracht van de *Nederlandsche Omroep* geschreven. Toch kunnen we de plaatsing van deze gedichten niet als een volwaardige literaire bijdrage van Beversluis beschouwen. Het nummer waarin ze verschenen, was geheel aan het omroepwezen gewijd en in dat kader waren dan ook de twee fragmenten, die immers in opdracht van de *Nederlandsche Omroep* waren geschreven, geplaatst. De medewerking van Beversluis aan de *Nederlandsche Omroep* was alleen mogelijk als zowel Beversluis als zijn opdrachtgevers bij de radio de herinnering aan zijn vroegere mening over het door de nationaal-socialisten gelijkgeschakelde medium diep hadden weggestoken. Jaren eerder, in *Links Richten* had hij een treffend beeld gegeven van het omroep-wezen in nazi-Duitsland, een beeld dat met evenveel recht kon gelden voor de radio waaraan hij nu meewerkte[25]: ‘En daarnaast, voorzichtig en geraffineerd (men is niet alleen nationaal, doch ook socialist) kwezelt een vleierige dokter of onderwijzer over volksopvoeding en ontwikkeling, over eenvoud, idealisme en dit alles onder sanctie van den alten Deutschen Gott. Voeg daarbij de brutalen en volkomen vervalschte berichtendienst, waarbij de omroeper zich niet ontziet razzia's aan te kondigen in (wij hoorden het voor enkele dagen) “joden-, en communistenwijken”, alsof het een soort sportdemonstratie gold, voeg daarbij nog de leugenachtige berichten over de behandeling der proletaren, in de concentratiekampen en we hebben in grove lijnen een beeld van den huidigen Duitschen fascistischen omroep. Héél lang zal men dit gebral wel niet kunnen verwerken; eens begint het cadaver van den gestorven held kwalijk te rieken en eindelijk raken ook de nationale hymnen uitgeput.’

Er is nog iets opmerkelijks aan de houding van *De Schouw* ten opzichte van Beversluis. In de kolommen met boekbesprekingen werd zo ongeveer elke bundel die door een nationaal-socialistisch dichter was gepubliceerd, besproken. Over Beversluis' dichtbundels verscheen echter geen enkele recensie. Het moet hem behoorlijk hebben gestoken dat zelfs Jef Last in *De Schouw* werd gerecenseerd. En nog wel vrij ver in de bezettingstijd. In augustus 1942 schreef J.E. van Renesse lovend over *Leeghwater maalt de meren leeg*!, dat Last in juli 1942 bij *De Arbeiderspers* liet verschijnen. De Kultuurkamer was al maanden eerder ingesteld en wellicht hoopten de Kameraden met Jef Last een visje binnen te halen. Had hij niet een zelfde achtergrond als Beversluis? Ze hadden alleen de pech dat Last geen opportunist was, die zich liet lijmen met zinnen als: ‘Last toont ons hier den man, die vertrouwende op eigen kracht, niet werkte uit winstbejag, maar uit liefde voor zijn land...’[26] Reeds eerder had Nico de Haas lovend over Jef Last geschreven. Ook De Haas had een soortgelijke achtergrond als Beversluis en Last en hij nu was weer wél een opportunist à la Beversluis. Hoop-

te ook hij Last te paaien met zijn artikel in *Die Weltliteratur*[27]? Hij schreef hierin over Last dat deze beloofde 'einer der bedeutendsten niederländischen Dichter der Zukunft' te zijn.

De relatie tussen Martien Beversluis en de omroep is een hoofdstuk apart. Er bestaat een lijst van sollicitanten, leden der NSB, voor de Afdeeling Gesproken Woord[28], volgens Verkijk in het voorjaar van 1941 opgemaakt, waarop ook Beversluis prijkte. Hij zou voor de omroep veel werk verrichten; enkele tientallen hoorspelen alleen al nam hij voor zijn rekening, en samen met Roel Houwink zette hij de serie *Het Jonge Hart* op. Maar verder heeft Beversluis in zijn ogen enkel vervelende situaties in radioland gekend. In de zomer van 1941 leidde dat al tot een serie klachten van zijn kant. Hij was door de *Nederlandsche Omroep* en het *Agrarisch Front* aangezocht een serie agrarische uitzendingen te maken die in dezelfde zomer nog zouden worden uitgezonden. Beversluis ging met veel ijver aan de gang, maar opeens merkte hij dat al zijn arbeid tevergeefs was. 'Ik heb daarvoor de noodige copie in voordrachten, oorspronkelijke hoorspelen, kinderspelen etc. ingeleverd, doch tot mijn verbazing is dit programma vervangen door uitzendingen van den heer Knap[29], zonder dat ik daarvan op de hoogte ben gebracht en zonder dat mij hiervoor betaling is gedaan,' schreef hij gebelgd aan dr.ir.W.A. Herweyer, directeur-generaal van de *Nederlandsche Omroep*.[30]

Er was nog meer: 'Voor al mijn arbeid, hetzij scheppend of herscheppend, zou ik een honorarium ontvangen van f 200 per maand, terwijl dit contract gesloten werd voor een jaar en alle reis en verblijfkosten mij zouden worden vergoed. Bij deze aanstelling is door mij uitdrukkelijk als voorwaarde gesteld, dat ik in Veere kon blijven wonen. Dit was ook geen bezwaar, daar mijn meeste arbeid scheppend was. Nu en dan ging ik op reis om verschillende relaties te maken of stof te verzamelen.

Zooals reeds boven gemeld is heeft dit geen effect gehad, daar op een of andere onbegrijpelijke wijze er een zekere instantie was, die mijn arbeid wel accepteerde, doch verder ergens neerlegde, zonder er acht op te slaan. Er werd zelfs eenmaal een door mij geleverd en geschreven hoorspel getiteld "Stadsers in 't Land" wel in het programma vermeld, doch niet uitgezonden. Op verzoek moest ik in twee dagen tijd een z.g.n. praatje van een stadsvrouw tot een dorpsvrouw en omgekeerd maken, welk praatje op Hemelvaartsdag op een wijze werd uitgezonden, die alle perken te buiten ging. Daar heeft mej. Beck[31], overigens een voortreffelijke declamatrice, van een Zeeuwsche vrouw een soort Groningsche dokter Fokkema gemaakt. Ook dit werk is niet betaald.'

Beversluis kreeg van Herweyer een vriendelijk briefje terug, maar daar had de dichter weinig aan, dus schreef hij opnieuw, nog gefrustreerder en wrokkiger[32]: 'Ik voelde dat men mijn arbeid om zekere, mij onbekende redenen niet wilde daar ik zelfs geen bericht kreeg op inzendingen en geen antwoord op mijn

vragen. Of dit kwaadwilligheid is geweest, of onverschilligheid of iets anders kan ik niet beoordeelen. Alleen is het mij onmogelijk geworden door te werken volgens een schema waar men zich te Hilversum tóch niet aan houdt.

Ik heb veel stof vergaderd, het ligt nu in mijn bureau en niemand vraagt er om, men zwijgt mij dood. Soit!'

Het was zorgelijk met hem gesteld, 'daar ik sinds Mei 1940 alle tijdschriften en leerlingen verloor [een leugen, want *De Nieuwe Gids* behield hij in ieder geval, A.V.] en inteeren moest van wat ik nog had. Maar thans ben ik dan ook "au bout de ma force". Ik besta van f 50.-per maand, die ik voor de redactie van de Zeeuwsche stroom (kringblad) ontvang en enkele artikelen in het Nat. Dagblad.'

De brieven aan Herweyer haalden niets uit en een maand later kwam Beversluis met een nieuwe lijst grieven.[33] Een opvallende was, 'dat ene mej. Snijders van Wissekerke mijn kinderhoorspelen heeft afgekeurd. Deze juffrouw heeft mij namelijk één week na haar benoeming gevraagd haar te *helpen*, daar ze *niets van radio en microfoon* afwist. Ik zond spelen, waarvan er eenige destijds door de Belgische Omroep en door de AVRO waren aanvaard. Overigens is het in mijn twaalf jaar arbeid nimmer overkomen, dat een spel afgekeurd werd.'

Deze 'mej. Snijders van Wissekerke' was in werkelijkheid Jeannine W. Snijder van Wissenkerke, hoofd van de Afdeeling Jeugduitzendingen van de *Nederlandsche Omroep*. Dat bleef ze tot 1 juni 1943.

Herweyer probeerde opnieuw in een vriendelijke brief Beversluis aan de omroep te binden, maar deze bleef dwarsliggen. Een week later reageerde hij met een algemene visie op de omroep en op zijn rol daarin[34]: 'Zeer gaarne zou ik opnieuw aan den Ned. omroep willen medewerken en haar maken tot een doeltreffend instrument van Nat. Soc. volksopvoeding, maart uitsluitend in de functie van algemeen leider en schrijver der afdeeling hoorspelen.

Zoolang het niet mogelijk schijnt, om welke redenen dan ook, mij de eenige positie te geven, die mij krachtens mijn staat van dienst en gebleken capaciteiten toekomt, bemoei ik mij niet met de Omroep die t.a.v. mijn vak zijn vroegere populariteit heeft ingeboet. Dan draag ik ten aanzien daarvan in de toekomst geen verantwoordelijkheid.

Als iemand, die het wél meent met den omroep en met de zaak, die deze als geen ander te dienen heeft, waarschuw ik U met den meesten ernst: De luisteraars beklagen zich allerwegen dat het gesproken deel zoo dilettantisch is!'

Wat moest er volgens Beversluis zo al veranderen? 'Vooral artistiek en literair staat zij beneden het peil, dat de vroegere Ned. omroepen, ieder op hun gebied hadden bereikt, en van wat met recht van een Nat. Soc. omroep kan en mag worden verwacht en verlangd. Wij moeten het peil van vroeger echter overtreffen. Ieder, die ooit voor en in de omroep heeft gewerkt, beseft niets dieper, dan dat deze voor hem persoonlijk en voor de idealen, die hij dienen wil een

tweesnijdend zwaard is. De omroep kan iemand een ongeloofelijke populariteit geven, maar hij kan iemand eveneens voorgoed onmogelijk maken.

In dit opzicht is zij uiterst gevaarlijk.

U kunt mijn welgemeenden raad ter harte nemen of terzijde leggen.'

Beversluis werd geen hoofd van een afdeling. Wel volgde een gesprek met Herweyer waarover de dichter kennelijk zo tevreden was dat hij voor de Nederlandsche Omroep bleef werken. Met Jeannine Snijder van Wissenkerke hoefde hij geen contact meer te hebben; elk overleg had nu plaats tussen hem en Dirk van de Bospoort. Beversluis en Van de Bospoort kenden elkaar nog van de contacten met *Agrarisch Front*, waarvan Van de Bospoort perschef was. Hij was een felle nationaal-socialist die niet schroomde om in het blad *Agrarische Post* de secretaris-generaal van het Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart en van het Departement van Landbouw en Visserij, H.M. Hirschfeld, en de directeur-generaal voor de voedselvoorziening, A.D. Louwes, 'voorposten van het Bolsjewisme'[35] te noemen, waar niet-nationaal-socialisten in de beide heren op z'n best meelopers zagen.

Van de Bospoort en Beversluis onderhielden een opgewekte briefwisseling, waarbij Beversluis niet enkel voor de eigen belangen opkwam. Zoals Speenhoff, we zagen dat in deel I, in een Zeeuwse arbeidersvrouw een discipel zag die gesteund moest worden, zo had ook Beversluis een Zeeuws dichter die verder geholpen moest worden. 'Waarde kam. Van de Bospoort', schreef hij aan zijn collega[36], 'Een leerling van mij, een Zeeuwsche jongen, Piet Minderhoud, die zeer veel belooft voor de toekomst en wiens eerste verzen verschijnen in de Nieuwe Gids a.s. heeft dezer dagen een aantal bloemenlegenden als kleine hoorspelletjes voor *kinderen* bewerkt. Ik vind het idee zoo aardig, dat ik gevraagd heb om ze u eens voor te leggen. Men moet jonge talenten, die de radio-richting uitgaan en de talenten zijn zeer zeldzaam, aanmoedigen.'

Er is geen spoor terug te vinden van welk hoorspel van Piet Minderhoud dan ook. Wel van de door Beversluis aangekondigde verzen in *De Nieuwe Gids*. Die had hij als mederedacteur gemakkelijk geplaatst gekregen. Welke ideeën Piet Minderhoud koesterde, kan men tussen de regels door wel aflezen uit de slotcoupletten van zijn gedicht 'Zeeuwsche Ploeger'[37]:

> Grijsblauw blinkend in de stralen
> van het hooggerezen licht.
> Ploeger! gaat gij, met herhalen,
> d'akker langs, die voor u zwicht.
>
> Gij ziet achter uwe schreden
> d'aarde rijzen, schoon hervoor.

Gij! de Ploeger van het heden
van de rechte, nieuwe voor.

Ook aan Van de Bospoort zelf dacht Beversluis. ‘Je idee voor Sinterklaas is goed, is boersch, dus gezond,’ schreef Beversluis hem eens.[38] Maar hoe aardig hij voor anderen was, het eigenbelang ging voor. In het merendeel van de brieven zeurde Beversluis maar door: ‘Wat betreft een boerenspel, zoodra ik even door een paar opdrachten heen ben, zal ik en mijn vrouw ons eens ernstig zetten beijveren om een boerenspel uit Zeeland te schrijven. Ik heb ook een oud Zeeuwsch kermislied gevonden, waar iets alleraardigst van te maken is.’[39] Dat Beversluis veel werk kreeg van de omroep kunnen we afleiden uit de regelmatige toezending van hoorspelen en gedichten, zoals mag blijken uit een brief van Martien Beversluis van begin 1942: ‘Kameraad, Hierbij zend ik U volgens afspraak:

1 boerenspel	“Boerenkermis”
1 kinderspel	“De boerenwagen”
1 kinderspel	“Zoo'n gewone ploeg”
1 kinderspel	“De eik op de brink”
1 kinderspel	“Van de greppel naar de zee”
1 kinderspel	“De ruitertjes van het licht”
1 declamatorium	
Meispel	“Drieklank van den Arbeid” (met duplo)

Er volgen nog eenige voordrachten alsmede enkele boerenliederen. Bijzonderheden over het gezondene volgen nader.

Met kam. groeten

Martien Beversluis’[40]

Van deze hoorspelen is niets overgebleven, zodat we naar de inhoud enkel kunnen gissen. Dat hij zo zijn ideeën had over het leven op het land, vinden we terug in *Sibbe, Maandblad van het Nederlandsch Verbond voor Sibbekunde*, waarin hij hoog opgaf van de Zeeuwen[41]: ‘Waar vindt men in ons land forscher mannen maar vooral kloeker vrouwen? De Friezin is groot en slank veelal, de Groningsche breed en taai, maar de Zeeuwsche is kloek en struisch, is evenredig sterk gebouwd, kortom zij is schoon.

Raskenners hebben veel gefantasseerd over invloeden in het Zeeuwsche bloed. Zij hebben ten onrechte het accent gelegd op Spaansche en Fransche invloeden. Zij zijn er, de Fransche, jawel! Maar zeer gering en ze zijn bijna weer weggewischt door kruising en overheersching door het Germaansche bloed.

Blonde, blauwoogige kinderen ziet men hier van donkere vaders en omgekeerd. Maar allen hebben breede koppen, besliste trekken en een zeer fiere gestalte, in het bijzonder op het platteland.

Men heeft eens, ik meende, dat het Dr. Meertens was, den Zeeuwen zinnelijkheid verweten en een te veel aan erotiek. Ten onrechte. De Zeeuwen zijn gezonde Germanen, met een sterk, maar zeer natureel zinneleven. Hun zinnelijkheid is geen verkeerde, doch een natuurlijke en bij zijn bloed normaal aanpassende eigenschap. Er zit geen geniepigheid achter, geen overdrevenheid of buitensporigheid en waar zij aangetroffen werd, daar is het de onnatuurlijke onderdrukking van een normaal gezond leven door bepaalde instanties en dogma's.'

Beversluis zou tot eind 1944 voor de *Nederlandsche Omroep* blijven werken; daarna werd het bedrijf op last van de Duitsers gesloten. Uit niets blijkt dat Beversluis, die in het begin van de bezettingsjaren zoveel weerstand binnen de omroep ontmoette en wiens brieven duidelijk querulante trekken vertoonden, in de latere jaren nog ruzies had binnen de wereld van de radio. Wellicht was hij tot het inzicht gekomen dat hij, opportunist die hij toch al was, ook in zijn verhouding tot de medewerkers aan de radio tot compromissen moest komen. Na de oorlog zou hij voor de POD een verslag geven van zijn visie op zijn werkzaamheden voor de *Nederlandsche Omroep*. (Zie Bijlage VII.)

Buiten Hilversum had hij overigens nog wel de nodige conflicten, zoals een slepende affaire met *Uitgeverij Bosch & Keuning* NV in Baarn. Beversluis was in 1937 gescheiden van zijn eerste vrouw, die liever binnen de denkwereld van haar vrienden van *Boekenvrienden Solidariteit* wilde blijven. Naar Beversluis zelf na de oorlog in het eerder genoemde *Haagse Post*-interview zou verklaren was zijn eerste vrouw het verzet in gegaan en keerde zijn zoon uit dat huwelijk, Frits Beversluis, zich van zijn vader af wegens diens gedrag in de bezettingsjaren. Beversluis hertrouwde met een Zeeuwse schrijfster van streekromans, Jo Beversluis-Verstraete, beter bekend onder haar pennaam Dignate Robbertz. Jo Verstraete schreef in het voorjaar van 1941 een brief aan Jan van Ham, waarin ze klaagde over problemen tussen haar en *Uitgeverij Bosch & Keuning*. Haar problemen zouden snel worden opgelost, maar zij klaagde in haar brief ook over een conflict tussen *Bosch & Keuning* en haar man en deze ruzie bleek niet zo gemakkelijk op te lossen.

Het ging om twee manuscripten. Allereerst *Het Zingende Woord*, een beschouwing over poëzie, die Beversluis al in 1937 had ingeleverd. Beversluis was door *Bosch & Keuning* toen wel betaald, maar 'op de vele vragen van mijn man wanneer het boek nu eindelijk eens verschijnt, zoekt hij [de uitgever, A.V.] allerlei uitvluchten of antwoordt heelemaal niet', aldus Jo Beversluis-Verstraete.[42] 'Het tweede geval betreft een roman, door mijn man onder schuilnaam geschreven. Dit boek is gehonoreerd op voorwaarde dat enkele passages gewijzigd zouden worden. Dit is gebeurd en mijn man kreeg de toezegging dat het boek in het najaar zou verschijnen, dat was in 1940 [Jo Beversluis schreef haar brief in mei 1941, A.V.]. Tot op heden is het echter niet verschenen.' Ze ondertekende

haar brief met een ferm 'Hou Zee' zodat de laatste twijfel over de denkwijze van Dignate Robbertz overboord gegooid kan worden.

Ter verontschuldiging van *Bosch & Keuning* moeten we van onze kant gelijk stellen dat de uitgeverij de bloemlezing van Martien Beversluis dan wel in 1937 had gekocht, maar dat in dat jaar en in de daaropvolgende jaren nauwelijks gelegenheid zal zijn geweest *Het Zingende Woord* het licht te doen zien. In rap tempo verschenen bij *Bosch & Keuning* maar liefst vier door Beversluis samengestelde bloemlezingen.

Van Ham reageerde snel. Hij stuurde zijn plaatsvervanger Henri Bruning naar Baarn om de zaak met de uitgeverij te bespreken. Hij wilde absoluut geen narigheid tussen een oude gerenommeerde firma en een NSB-auteur.

Over de roman was de uitgeverij duidelijk. Het boek droeg een antikerkelijk karakter en de wijzigingen hadden daarin geen verandering gebracht; het was 'daarom voor hem, als christelijk uitgever, onaanvaardbaar [...] geworden'.[43] En verder: 'Omtrent Het Zingende Woord verklaart de heer B. [Bruning bedoelt E.Bosch, directeur van *Bosch & Keuning*, A.V.] dat een uitgave van dit geschrift in zijn huidigen vorm én voor hem als uitgever én voor Uw echtgenoot als auteur geen gelukkige greep zou zijn en voor beide partijen nadeelig.'

De brief van Bruning aan Jo Verstraete was nog gematigd. Wat Bruning en Van Ham onderling met elkaar bespraken, weten we niet. Wellicht hebben ze gezucht over die moeilijke Beversluis en zijn fanatieke vrouw en is toen vastgesteld dat deze querulant tot elke prijs buiten de kolommen van *De Schouw*, dat toen nog in voorbereiding was, gehouden moest worden.

In de brief die Bruning vervolgens van Jo Verstraete ontving werd duidelijk dat de roman onder schuilnaam de titel *Klazientje* droeg en dat de bloemlezing 'eigenlijk een reeks voordrachten is die mijn man destijds hield voor de radio der arbeiders en waarmee hij onder de eenvoudigen zeer groot succes oogstte'.[44] Haar uitval naar *Bosch & Keuning*-directeur Bosch was venijnig. Ze had van derden gehoord dat Bosch probeerde de beide manuscripten aan andere uitgeverijen door te verkopen en dat was haar begrijpelijkerwijze in het verkeerde keelgat geschoten: 'De vrekkige heer B. die in het land bekend staat als een uitzuiger van zijn auteurs (mijn man werkte drie jaar bij hem) probeert thans om nog geld te verdienen bij een anderen uitgever. Wat wij U zeer uitdrukkelijk en vriendelijk vragen is dit, dat U pressie uitoefent op hem om onze auteursrechten aan ons terug te geven. Het is geen manier om een boek dat verkocht is, met de bedoeling om het uit te geven, zooals dat van mijn man, te laten liggen of er zaakjes mee te gaan doen. Na informatie bij een advocaat blijkt bovendien nog dat hij dit niet mag doen, wil hij niet in conflict met de auteurswet komen.

Ik hoop, geachte heer, dat U alsnog moeite zult willen doen om deze zaak liefst in der minne, doch zoo dit onmogelijk is, met pressie in het reine te willen brengen.'

Was haar eerste, aan Van Ham gerichte brief nog ondertekend met 'Hou Zee' en gericht aan 'Kameraad', ditmaal begon ze met 'Zeer geachte Heer' en ondertekende met 'Hoogachting'. Ze was zonder twijfel van de ideeën van Henri Bruning nog niet op de hoogte en herkende in hem geen geestverwant

Bruning zal er ook weinig behoefte aan hebben gehad haar op dat punt wijzer te maken. Hij antwoordde Jo Verstraete eenvoudigweg niet meer, maar stuurde Beversluis rechtstreeks een brief met het verzoek om de manuscripten van zowel *Klazientje* als *Het Zingende Woord* naar Van Ham te sturen opdat deze ze kon beoordelen en kon zien of hij daarna een eventuele uitgave alsnog kon bevorderen.[45] Beversluis had de manuscripten niet, die had de uitgeverij, maar de heer Bosch was zo woedend dat hij op het verzoek van Beversluis hem de manuscripten te sturen niet eens reageerde. *Bosch & Keuning* stuurde de manuscripten rechtstreeks naar Van Ham. Want wat bleek? Pas als Beversluis een deel van het betaalde honorarium terugstortte was de uitgeverij bereid de auteursrechten terug te geven. Het toezenden van de manuscripten aan Van Ham was dan ook maar een gunst van de zijde van de uitgeverij. 'Wij verzoeken U beleefd de manuscripten (die immers nog ons eigendom zijn) na lezing *aan ons* terug te zenden,' voegde Bosch er ten overvloede aan toe[46], als de dood dat ze alsnog in handen van Beversluis zouden vallen, waardoor *Bosch & Keuning* alle troeven uit handen zou hebben gegeven.

Van Ham zat met de affaire lelijk in zijn maag. Hij schreef Beversluis een brief waarin hij hem voorstelde te zien of het *Nationale Dagblad Klazientje* als feuilleton wilde plaatsen. Als het verschil tussen het honorarium van de krant en het bedrag dat *Bosch & Keuning* terug wilde hebben een te groot nadelig saldo voor Beversluis zou opleveren zou Van Ham overwegen de terugkoop met een klein bedrag financieel te steunen.[47] Beversluis zegde toe met dat plan akkoord te zullen gaan, maar alleen als het *Nationale Dagblad* bij plaatsing van *Klazientje* als feuilleton het pseudoniem van Martien Beversluis zou willen handhaven.[48] Twee weken later was hij een stap verder. Het *Nationale Dagblad* wilde *Klazientje* wel, maar nu wilde Beversluis weer niet. De krant wenste voor het gehele feuilleton een bedrag van tussen de veertig en tachtig gulden te betalen. 'Dit bedrag voor een boek van plm.350 pagina's is krankzinnig,' schreef Beversluis aan Van Ham[49], 'hoe stellen zij zich voor dat een auteur daar van bestaan kan? Daar ik echter over hun financiën niet kan oordeelen, heb ik in gedachten dit plan al afgeschreven.'

De bloemlezing wilde hij sowieso niet meer uitgeven, de roman nog wel en wat de heer Bosch betreft, over hem sprak hij enkel nog in de meest minachtende terminologie. 'Voor ons letterkundigen is de toestand nog altijd alles behalve rooskleurig,' mopperde hij aan het slot van zijn brief.

De zaak sleepte zich nu al weken voort en Van Ham besloot *Bosch & Keuning*,

die van het oorspronkelijk betaalde honorarium van f 1400 f 1000 terug wilde hebben, onder druk te zetten.[50] Na veel heen en weer geschrijf kon het DVK in oktober aan Beversluis schrijven dat een oplossing was bereikt. *Bosch & Keuning* ging akkoord met een bedrag van f 600. Het DVK zou dan aan Beversluis een subsidie geven voor hetzelfde bedrag. Daarna was Beversluis dan vrij om met de roman naar een ander te gaan. De winst van het geheel kon hij in zijn zak steken. Sterker: het DVK had al een gegadigde voor *Klazientje* als feuilleton. 'De firma Bottenburg die "De Stuwdam" uitgeeft, wil zich dan misschien ook voor de uitgave als boek interesseeren,' voegde Mirande, want hij was de man die in dit stadium namens het DVK de zaak behandelde, er aan toe.[51] 'Het is niet veel "standing", zoowel tijdschrift als uitgever. U blijft dus volkomen vrij...'

Beversluis was dankbaar voor de geboden oplossing, al wilde hij eerst *Callenbach* proberen, voordat hij naar *De Stuwdam* zou gaan.[52] Klaarblijkelijk had Beversluis ook nog de Kultuurkamer-in-oprichting ingeschakeld, want er is een brief van Mirande bewaard gebleven aan Ad. Sassen, verbonden aan de Kultuurkamer (we kwamen hem in deel I al tegen als opdrachtgever van correspondent Bert Voeten). Mirande legt aan Sassen de overeenkomst tussen de verschillende partijen uit en schrijft dan een opmerkelijke regel: 'Met Martien Beversluis sta ik reeds vele jaren in relatie, zelfs in de jaren zijner afdwalingen.'[53]

Van Ham maakte in feite een oneigenlijk gebruik van de subsidiegelden en dat realiseerde hij zich heel goed. Toen Beversluis hem schreef het bedrag van f 600 maar rechtstreeks over te maken aan *Bosch & Keuning* zodat hij de beide manuscripten des te sneller in zijn bezit zou krijgen[54], antwoordde Van Ham hem razendsnel: 'Het bedrag van f 600.- wordt aan Uw persoonlijk adres gezonden. De firma Bosch & Keuning behoeft van onzen afspraak, wat de bestemming van uw subsidie betreft, niets te weten. Ik hoop, dat U hen daarover nog niets geschreven hebt. De terugkoop van de manuscripten is een zakelijke kwestie tussen Beversluis en Bosch & Keuning.'[55]

Vanaf dit moment ontbreekt elk spoor van een verdere correspondentie en ook *Klazientje* is spoorloos verdwenen.

Niet verdwenen, maar wel in vergetelheid geraakt, zijn de vertalingen die Beversluis tijdens de bezettingsjaren maakte. In 1943 verschenen bij *Westland* zijn vertalingen van *Das Junge Reich* (*Het Jonge Rijk. Leven en streven der nieuwe Duitsche jeugd*) van Eugen Frieder Bartelmas en van Alfred Zanders *Eidgenossenschaft und Reich*, dat Beversluis in *Zwitserland voor de keuze* had herdoopt. Westland moet van de vertaalkwaliteiten van Beversluis onder de indruk zijn geweest want in 1944 verscheen *Wij hebben den Führer gezien! Jongens en meisjes vertellen van de grootste gebeurtenis in hun leven*, een geschrift van Wilhelm Dissmann dat in het Duits *Wir sahen den Führer* heette. Van Gerhard Mondt ten slotte vertaalde Beversluis voor *Westland* de roman *Herbert Norkus*, voor

de nationaal-socialisten een belangrijk boek, gezien het voorwoord van Baldur von Schirach. Beversluis had in het Nederlands aan de titel de zin *Uit het dagboek van de Kameraadschap Beusselkietz* toegevoegd.

Totaal vergeten zijn ook de twee toneelstukken die Beversluis in de bezettingsjaren schreef: *Het oud vermakelijk Ganzenspel* en *Mordechai*. Over dat laatste stuk ontstond wat rumoer. Het handelde in het oude Perzië en een van de hoofdpersonen was Esther, die de macht van het Perzische Rijk verlamde. Hoewel de antisemiet Beversluis met het stuk alleen beoogde aan te tonen dat er van oudsher sprake was van een verlammende joodse invloed, vonden de Kameraden dat met name Esther te sympathiek werd afgebeeld. Het DVK verbood zowel de opvoering van het stuk als de uitgave, waarvoor Beversluis al een contract had gesloten met *Westland*. Uitgever en auteur kwamen in verzet tegen het verbod maar het DVK en op de achtergrond het Referat Schrifttum bleven voet bij stuk houden en ze kwamen nu met een nieuw argument op de proppen: hoewel het stuk sterk antisemitisch was, ging het toch van de veronderstelling uit dat het de joden eventueel kon gelukken een groot rijk in de ban te houden. Een toeschouwer kon eens denken dat er parallellen waren met het heden! Arme Beversluis, hoe werd hij misverstaan, en hij had het stuk nog wel opgedragen aan Adolf Hitler zelf. Op deze wijze kreeg hij binnen de nationaal-socialistische cultuur niet echt een voet aan de grond en dat besefte hij ook zelf. Was het een wonder dat hij in een ongedateerde brief aan zijn oude vriend Zwertbroek, vermoedelijk in de zomer van 1943 geschreven, tot een emotionele uitbarsting kwam?

‘Ik wil nog iets anders, grooters! En tenslotte, ik zeg *dit* je nogmaals: met *mij* kan je heus je alleen maar *blameeren*! Men *wil mij niet meer*, men legt het oor aan lieden als Van der Made, Wolters en nieuwe partijbonzen en regenten, die geen vrij artiest met een eigen meening dulden en die mijn ondergang wenschen, d.w.z. materieel. Ik snak er naar uit het bereik der vlegels te komen. Mijn ondergang nu zal hier ook niet lukken, want ik heb nog fut genoeg en heb nog handen ook. 'K ben tegenwoordig aan het kweeken en heb een stuk land gehuurd. In mijn vrijen tijd ben ik dichter, in mijn anderen ben ik van alles wat. Dit is geen grapje, maar waarlijk, Ger, ik ben liever niet meer werkzaam aan zekere instanties, die zijdelings politiek raken. Ik wil een grotere arbeid scheppen, nationalistisch doch op een breed niveau.’

De brief toont het isolement waarin Beversluis zich meende te bevinden. Dat werd vooral veroorzaakt door het diepe wantrouwen waarmee de Kameraden hem bleven bejegenen. Dat mag bijvoorbeeld klijken uit de brief die de fanatieke nationaal-socialist J.A. Boreel de Mauregnault aan Van Ham schreef. Hij was in 1942 van plan in zijn blad *Ontwakend Volk* elke maand een novelle op te nemen. ‘In verband met dit plan,’ schreef Boreel de Mauregnault, ‘kom ik tot U met het verzoek mij een aantal kameraden-schrijvers te willen opgeven, die

naar Uw meening tot het schrijven daarvan in staat zijn. Ik maak U er opmerkzaam op, dat wij deze novellen ook kunnen honoreeren. Vanzelfsprekend kunnen wij alleen werk nemen van aangesloten kameraden (zoodat een figuur als Beversluis niet in aanmerking komt).'[56]

Wijdeveld had een nog duidelijker mening over de windvaan Beversluis. In een rapport voor het DVK over *De ontwikkelingsgang van de taalkunst der Nederlanden* van Th. de Jager[57] meldde hij, dat Beversluis op pagina 156 van dat boek werd gerangschikt onder 'De Communisten'. Hij vervolgt dan met: 'Ik weet niet, of hij nu eigenlijk communist geweest is. Bij zulke vreselijke lieden is dat niet bij te houden. Maar iedereen weet, dat Beversluis sinds jaar en dag geen marxist meer is.'

En Jan van der Made die, naar de mening van Beversluis, 'geen vrij artiest met een eigen meening' duldt, was wel heel duidelijk in zijn vernietigende oordeel over Beversluis. In 1942 publiceerde hij in *De Waag* een artikel[58] over het eerste deel van Slauerhoffs *Verzamelde Werken*, dat omstreeks de jaarwisseling 1940-1941 bij *Nijgh & Van Ditmar* was uitgekomen, 'een van de laatste uitgaven die zijn en mijn vriend Doeke Zijlstra met groote liefde en zonder kosten te sparen had voorbereid', aldus Van der Made, die vervolgde met een bittere uitval naar Martien Beversluis: 'Kort daarop gaf Beversluis in "Het Nationaal Dagblad" een critiek [...], die zoozeer kant noch wal raakte, dat het niet de moeite zou loonen er hier op in te gaan, ware het niet dat deze schriftuur destijds werd (en thans nog vaak wordt) beschouwd als een vernietigend staaltje van nationaalsocialistische critiek, aan de hand waarvan velen ons standpunt volkomen hebben afgewezen. Zij zouden daarin schoon gelijk hebben, indien Beversluis inderdaad ons standpunt had vertegenwoordigd. Hij deed dat niet. Beversluis bezag in deze critiek de zaak uit den onhoudbaren gezichtshoek van het publiek. Hij sprak over den verderfelijken invloed van deze "verwording" op het volk. Waarin en waarom en of dit verwording was, liet hij buiten bespreking. Ik betwijfel ook, of hij daarover op dat tijdstip kon oordeelen. Wel voelde hij zelf heel duidelijk, waar de schoen wrong en trachtte hij zich in dezelfde recensie voor zijn V.A.R.A.-verleden te dekken op zijn opdrachtgevers (wij zullen daar niet verder op ingaan - ik weiger mijn degen te kruisen met iemand, die zijn wapens zoo hanteert), maar dat onthief hem geen oogenblik van de noodzaak om te doen blijken, waarom dan Slauerhoff thans wel door hem werd afgewezen.'

Van der Made beschrijft dan dat het zijn bedoeling was geweest Slauerhoff te verdedigen: 'Maar ik was inmiddels gaan nadenken en tot de slotsom gekomen, dat ik Slauerhoff nooit met huid en haar verdedigen *kon*, hoe vanzelfsprekend dat op het eerste gezicht ook mag schijnen voor ieder, die nog lang niet zelf zijn eigen verwording en ontaarding baas is.'

Waaróm Van der Made, hoe boos hij ook op Beversluis was, uiteindelijk Slauerhoff niet kon verdedigen, legde hij omstandig uit in een betoog vol bloed en ras, om tot een slotsom te komen die typerend is voor de nationaal-socialistische literatuurkritiek: ‘Wij zijn het tijdperk van aanvaarding uit mededoogen voorbij. Wij beseffen, dat hij onderging aan invloeden, waaraan alleen de weinigen blootstaan, maar dat hij tot die weinigen behoorde, noodzaakt ons hen te beoordeelen naar de standaarden der weinigen en daarnaar schiet hij tekort.

Wij vragen slechts: wat dreef dezen kunstenaar, wat had hij te zeggen, wat is zijn inhoud, gemeten aan de dragende waarden van volk en ras? Slechts daaraan beoordeelen wij, los van de tragiek van zijn lot, zijn aanvaardbaarheid.

Wij komen dan tot een slotsom, zoo eenvoudig, dat zij het kenmerk van het ware draagt: de poète maudit is in zijn verdwaaldheid een ontaardingsverschijnsel met dit paradoxaal schijnende voorbehoud: dat de oorzaak van zijn ontaarding meest in een ondraaglijk hevig besef van een door en door volksche waarde bestaat.

En of hij aanvaardbaar is of niet, ligt daaraan: of dit besef meer of minder den inhoud van zijn werk bepaalde.’

Wat Van der Made beweert is natuurlijk ook onzin, maar we moeten hem nageven: hij stond mijlenver boven Beversluis, die hij vanwege diens lage niveau dan ook zo heftig attaqueerde.

Overigens zou een week na dit artikel Van der Mades opponent laten zien dat hij nog laag-bij-de-grondser kon zijn dan Van der Made had kunnen bevroeden. In het stuitende blad *De Misthoorn* schreef hij een artikel[59] over ‘De decadentie der Nederlandsche poëzie’, met als onderkop ‘Wie gaf toestemming tot het drukken van deze bederf-literatuur?’ Hierin ging hij de bloemlezing van Van Heerikhuizen, *Stille Opmarsch*, te lijf, dezelfde bundel overigens waarin Ed. Hoornik, zoals we in deel I vaststelden, de dichter Kettmann miste. Beversluis had er een duidelijke mening over. *Stille Opmarsch* had naar zijn idee beter ‘Stiekume Opmarsch’ kunnen heten, ‘als men deze vertooning überhaupt een opmarsch zou kunnen noemen. Deze poëzie staat niet alleen totaal buiten het wereldgebeuren, ja, buiten ons gewone leven, maar zij ademt een geest, dien wij slechts als gevaarlijk en vijandig kunnen noemen aan wat heden ons volk en aller harten beweegt en bewegen kan. Niet alleen, dat deze verzen in een taal geschreven zijn, die grootendeels onnatuurlijk en onverstaanbaar is, maar de inhoud is van een zoo akelig lamlendig individualisme doortrokken, dat hij geen normaal voelend en denkend mensch langer dan enkele minuten kan bezighouden.’

Na enkele voorbeelden te hebben aangehaald (Simon Vestdijk en Jac. van Hattum) barstte Beversluis pas echt los: ‘Het geheel bundeltje is gekenmerkt door een brutale blage, een burgerlijke cynisme en een sentiment van “we heb-

ben dan ook g.v.d. lak aan de heele wereld, god, liefde en strijd, volk, land, offeren, eerbaarheid, moed en poëzie. We hebben alles dóór en na ons komt de hèl.” Behoudens eenige hierin verdwaalde verzen, die getuigen van eerlijkheid en talent (ik noem hier bv. werk van N.E.M. Pareau en een enkel vers van Hoornik, “De Trap”) zijn deze zinlooze rijmsels een allertreurigst getuigenis van de decadentie, waarin een deel onzer poëtische literatuur is geraakt, dank zij den democratischen janboeltijd van vóór Mei 1940 en den jodeninvloed.’

Vooral Achterberg moest het ontgelden, ‘de man, die eenige jaren geleden de dochter van zijn hospita vermoordde en sindsdien een langdurige gevangenschap ondergaat. De psychopaat wordt hier geïntroduceerd als volgt: “Wij vinden bij hem de stille idyllische kunst van het expressionisme, hij zoekt een zacht en tegelijkertijd structuurloos gebied tussen leven en dood, een soort Nirwana, van waaruit de geheimen van beide gebieden moeiteloos worden ervaren”...!

Wij besparen u meer van deze gewichtigdoenderij, die in zonderling evenwicht is met den geheelen bundel, welke van zelfoverschatting stinkt.’

Daarna probeerde Beversluis humoristisch te zijn. Hij persifleerde Achterbergs in 1937 in *Opwaartsche wegen* gepubliceerde ‘De dichter is een koe’, dat luidde:

Gras....en voorbij het grazen
lig ik bij mijn vier pooten
mijn oogen te verbazen,
omdat ik nu weer evengroote
monden vol eet, zonder te loopen,
terwijl ik straks nog liep te eten,
ik ben het zeker weer vergeten
wat voor een dier ik ben - de slooten
kaatsen mijn beeld wanneer ik drink;
dan kijk ik naar mijn kop, en denk:
hoe komt die koe onderste boven?
Het hek waartegen ik mij schuur
wordt glad en oud en vettig op den duur.
Voor kikkers en voor kinderen ben ik schuw,
en zij voor mij: mijn tong is hen te ruw,
alleen de boer melkt mij zoo zalig,
dat ik niet eenmaal denk, wat is hij toch inhalig
's-Nachts in de mist, droom ik gansch onbewust
dat ik een kalfje ben, dat bij de moeder rust.

Beversluis voelde zich hierna geroepen het gedicht ‘De dichter is een eend’ in *De Misthoorn* te publiceren:

Plas....en terzij van 't water
sta ik op mijn twee spanen
achter mijn leegen snavel,
omdat ik nu weer haast tot tranen
toe gichelen moet - zonder te schudden.
Ik ben...de indrukken van voren,
glad, langs mijn staart weg, weer verloren -
wat voor een eend ben ik! De bladen
spieglen mijn opgezwollen krop.
Dan kijk ik naar mijn buik en tob
hoe puilt mijn diep-binnenste naar buiten
De vellen waar 'k op sta geplant,
met vetten druk, zijn mors langzamerhand
te duiklen om mijzelve vind ik fijn
en wurmen ook - mijn vleugels zijn te klein.
Alleen wat moddren vind ik heerlijk.
Dat ik niet eenmaal weet: ik knoei toch eigenlijk deerlijk.
's Nachts in de veeren, ben ik, nog voldaan
hoe zoo'n gewicht nog op één pen kan staan.

Beversluis merkte in zijn artikel ook nog op: ‘wij schrijven 1 Juli 1942, de dag van den opmarsch in Sebastopol, meent deze kliek decadente zure jongelingen het recht te hebben het Nederlandsche publiek te verwarren en te beleedigen met hun bordeelinventaris en hun kliniek-literatuur.’ Uit het gehele artikel sprak een intense haat, en het was deze haat, gekoppeld aan wrok omdat hij niet erkend werd, die hem van zijn omgeving isoleerde.

Een van de weinige vriendschappen die hij in de laatste jaren van de oorlog overhield was die met de schilder Han van Meegeren. Samen met hem publiceerde hij in 1942 een indrukwekkend ogend, in rood en zwart gebonden boek onder de titel *Han van Meegeren, Teekeningen.* Er is een exemplaar van het boek gevonden met een opdracht ‘Den geliebten Führer in dankbarer Anerkennung gewidmet von H. van Meegeren’[60] en volgens *Vrij Nederland* stond Beversluis er op dat onmiddellijk na verschijnen een exemplaar van het boek naar Hitler zou worden gestuurd.[61]

Van Meegeren en Beversluis hadden elkaar jaren eerder leren kennen. Beversluis declameerde al op 29 december 1925 gedichten voor de *Haagsche Kunstkring*[62] op verzoek van Van Meegeren die binnen dit genootschap een

vooraanstaande positie innam. Het was een vluchtig contact, dat jaren later zou worden hersteld door de schilderes Jenny van Hoboken, die zowel Van Meegeren als Beversluis kende. Beversluis was het die de redactie van *De Schouw* attendeerde op een schilderij van Han van Meegeren, getiteld *Wolinzameling*, dat Van Meegeren op verzoek van de NSB'er Ed.Gerdes had gemaakt ter ondersteuning van de 'Woll- und Wintersachen-Sammelaktion für die Ostfront'. 'Het is m.i. wel een byzonderheid en "De Schouw" lijkt mij het aangewezen blad om dit doek het eerst in foto in Nederland bekend te maken. Ik wil, desgewenst, daarbij een gedicht schrijven,' schreef Beversluis aan redactiesecretaris Roels[63]. 'De kunstschilder van Meegeren heb ik aangeschreven om een foto van zyn schilderij "Wolinzameling",' schreef Roels hem terug, 'ook hieromtrent zult U dan nog hooren. Ik dank U intusschen voor Uw tip.'[64]

Maar Beversluis hoorde nooit meer iets, we hebben al vastgesteld dat *De Schouw* hem liever zag gaan dan komen. Dit alles maakte Beversluis steeds wrokkiger. Hij vermoedde een groot komplot tegen hem en op 31 augustus 1942 zegde hij dan ook zijn lidmaatschap van de NSB op. Hij voelde zich door de Kameraden in de steek gelaten. Op dit vertrek doelde Boreel de Mauregnault dan ook toen hij Beversluis typeerde als niet behorend tot de 'aangesloten kameraden'[65].

Voor de zoveelste maal had Beversluis een groep achter zich gelaten, maar hij maakte nu een sprong naar voren. Hij sloot zich als begunstigend lid aan bij de Germaansche SS. Deze radicale stap bracht hem in contact met de Beauftragte van Seyss-Inquart voor Zeeland, W. Münzer. Toen de burgemeesterspost voor Veere vrij kwam, benoemde deze Beversluis tot waarnemend burgemeester. Op 26 april 1944 werd hij in die functie beëdigd. Burgemeester wordt men niet zomaar, dus kreeg Beversluis een dag na zijn beëdiging een brief van het Provinciaal Bestuur van Zeeland met nadere instructies. 'Volgens belofte heb ik eens nagezien wat voor U naar mijn meening eenvoudig is om in korten tijd eenig idee te krijgen van gemeentelijke zaken,' schreef de waarnemende commissaris van de provincie Zeeland.[66] 'Voor wat de gemeentewet betreft schaft U aan het boekje van Samsom: de nieuwe gemeentewet met de aangevulde en gewijzigde bepalingen gedurende den bezettingstijd - en de nieuwe regelingen - waarop men zich bij Samsom te Alphen aan den Rijn ook kan abonneeren.'

Een paar weken later werd Beversluis tevens waarnemend burgemeester van Vrouwenpolder. Beide gemeenten merkten van de nieuwe burgemeester vrij weinig; hooguit enkele vlammende oproepen aan 'Mijne Dorpsgenooten', waarin hij schermde met strenge straffen voor 'het bezitten van radio-toestellen en zilveren munten zonder vergunning en het laten weiden van vee in vermijnd gebied'. Maar ook: 'Burgers die zich goed en ordelijk gedragen, kunnen op mijn bescherming rekenen. Gepleegd onrecht, tegen wie ook, zal ik weten te bestrij-

den waar in mijn vermogen ligt.' Het was een gemakkelijke frase van Beversluis want er was geen ontrechte jood meer in zijn gemeente overgebleven.

Beversluis zou het na de oorlog voorstellen alsof hij gedwongen was om burgemeester te worden: 'De Duitsers stellen hem voor de keuze: of burgemeester worden, of naar Duitsland,' neemt de *Haagse Post* kritiekloos aan.[67] 'Beversluis, van wie de uitspraak: "Ik heb liever ruggegraat dan een doctorale graad", gaat door de knieën.' Hij vertelde de *Haagse Post* ook nog het onwaarschijnlijke verhaal: 'De NSB wilde me eerst nog afzetten, me daarna opnieuw als lid opnemen om me daarna met veel tamtam het burgemeesterschap te laten aanvaarden, maar dat verdomde ik toch.' En nog sterker: 'M'n eigen mensen zaten op het stadhuis naar de geheime zender te luisteren en ik heb nooit iemand aangegeven.'

Het is verwonderlijk dat Beversluis, die naar eigen zeggen zo geliefd was in Veere en Vrouwenpolder dat na zijn internering in 1947 vijftig boeren een petitie ondertekenden waarin ze vroegen om hem opnieuw tot burgemeester te benoemen, het toch raadzaam vond om na Dolle Dinsdag en voor de bevrijding van Zeeland de provincie en 'Mijne Dorpsgenooten' te verlaten. Hij vestigde zich eerst in de buurt van Assen, in het dorpje Vries. In april 1945 schreef zijn vrouw een brief aan een kennis van haar in Drente met een verslag van de gebeurtenissen na hun korte verblijf in Vries: 'Wij zijn, zooals U plotseling zult hebben bemerkt uit Vries weggegaan, omdat we de oorlogstoestanden niet meer vertrouwden. Na een dag van wegbeschieting, ook vlakbij het huis en na de berichten dat er niet zoo ver van Assen reeds gevochten werd, vonden wij het beter de straatweg naar Groningen te verlaten.

Aangezien overal in het rond alles vol was met evacuees besloten wij naar Friesland te gaan, waar in St. Anna-Parochie twee mannen woonden, die op de pianofabriek in Tinaarloo gewerkt hadden, waar mijn man nu en dan hout haalde om ons potje te koken.

Deze beiden hadden thuis een zaak die bezig was te verloopen, daar ze al 14 weken van huis waren. Het is mijn man gelukt ze vrij te krijgen, zoo dat ze overgelukkig naar huis gingen met de verzekering dat ze ons altijd zouden willen helpen als dat eens te pas kon komen. Ons plan was te zien over de Afsluitdijk te komen, en daar we meenden dat de oorlog in ons land wel niet lang meer duren zou, hoopten we dan over niet al te langen tijd weer thuis te kunnen zijn.

Het is echter anders gelopen. Over de Afsluitdijk was niet mogelijk daar Holland door Duitsche troepen verdedigd.

Intusschen hebben de heeren uit St. Anna (ik weet niet of het de twee zijn, die mijn man hielp, er waren nog meer arbeiders uit St. Anna op die fabriek, maar hoe dan ook) mijn man aangegeven als lid der NSB en nota bene als voorman van het arbeidskamp te Tinaarloo, waarop hij 16 April gearresteerd werd en nu

op stroo zit in een schoolgebouw te Menelkum. Over de behandeling valt niets te klagen, maar hij zit vast.'[68]

Beversluis kreeg te maken met verschillende procesvoeringen. Daar was allereerst de politieke strafvervolging; daarnaast had hij te maken met de Perszuivering en de Centrale Eereraad voor de Kunst. Hoe hij zich voelde, bracht hij tot uiting in versregels die door een lid van het bewakingspersoneel het kamp uit werden gesmokkeld, waar hij was geïnterneerd: de vliegbasis Leeuwarden:

De sleutel kraakt, de deur is vastgesloten,
Wij liggen saam op het bestofte stroo.
Wij schijnen slecht, vervloekt en uitgestoten.
Een smalle zon beschijnt ons schraal en nôo,
Maar in ons hart blijft eeuwig het vertrouwen,
Want hoe het wordt, God is ons steeds nabij;
Wij blikken vast in de oogen onzer vrouwen:
Heb maar geen zorgen kind, wij komen vrij. (Bis)

Wij loopen daags 't lokaal wat op en neder
Of liggen, droomerig, wat met ons zelf alleen,
Dan zien we ons huis en onze kinderen weder,
Of denken vaak aan dingen lang geleên.
Wij leeren brood en leed te samen deelen
En wie versaagt, die staan wij wel terzij.
Soms breekt een lied verlost uit onze kelen.
Hoe wild de wereld raast, wij komen vrij. (Bis)

De kilte knaagt, wij schuilen kleumrig samen
En wegen steeds weer de berichten af.
Het speelt zich af, ver achter deze ramen,
Want niemand weet, wie God de zegen gaf.
Maar hoe het wordt, geen oordeel kan ons breken,
Het laatste recht staat toch aan onze zij.
En welke vlag de wereld uit mag steken,
Eéns breekt de keten stuk, en zijn wij vrij. (Bis)

Twee dingen worden ons bij dit gedicht duidelijk. Na al die jaren was Beversluis nog steeds een ergerniswekkende rijmelaar en bovendien was hij, gezien de uitlating 'het laatste recht staat toch aan onze zij', ook niet tot inkeer gekomen. Twee jaar later, op 27 april 1947, werd Beversluis zonder veroordeeld te zijn uit internering ontslagen. Tijdens de onderzoeken was gebleken dat hij als bur-

gemeester van Veere en Vrouwenpolder geen kwaad had gedaan en daarnaast was zijn mentale situatie zo verslechterd dat men hem om humane redenen maar vrijliet, waarna hij zich weer in Veere vestigde.

Bij de Perszuivering werd hem het uitoefenen van journalistieke werkzaamheden voor een periode van twintig jaar verboden.[69] De journalistiek heeft daar niets aan gemist en Beversluis heeft dat vonnis niet aangevochten.

Bij de Eereraad voor de Kunst tilde men zwaar aan zijn nationaal-socialistische poëzie. De raad besteedde veel aandacht aan het gedicht 'Het Rijk', dat in 1944 in het SS-*Zeitheft für die Niederlande* was verschenen en dat er qua inhoud niet om loog met beginregels als:

In bloed, in eer, in trouw gelijk,
En één in wil en streven.
Zal de SS zich voor Het Rijk
Tot aan den dood toe geven.

Het is interessant om in het dossier dat de POD van Martien Beversluis aanlegde, de getypte kopie van het gedicht te lezen. Beversluis had deze kopie voorzien van opmerkingen over die regels die hij, naar zijn zeggen, niet had geschreven of die, zonder dat hij was geraadpleegd, waren gewijzigd. Regels waarin joden voorkwamen loochende hij sowieso. Opmerkelijk genoeg realiseerde hij zich niet dat het gedeelte van het gedicht waarvan hij de authenticiteit wél erkende, nog schandelijk genoeg was. 'Het Rijk' is daarmee een schoolvoorbeeld van nationaal-socialistische poëzie in Nederland, inclusief de gebruikte termen als 'ras' en 'sibbe'.

'Dit alles is uit verband gerukt en een soort bloemlezing uit het oorspronkelijke,' schreef Beversluis onder het gedicht. (Zie voor de integrale kopie, inclusief de opmerkingen van Beversluis Bijlage VIII.)

In eerste instantie werd Beversluis voor een periode van tien jaar uitgesloten van het publiceren van literair werk. Hij ging tegen die uitspraak in beroep. Het *Algemeen Handelsblad* meldde op 15 oktober 1948 dat Beversluis in hoger beroep zijn straf teruggebracht zag tot een publikatieverbod van drie jaar, hetgeen curieus genoeg inhield dat hij met terugwerkende kracht weer mocht publiceren vanaf 8 oktober 1948.[70] Dit schoot de columnist 'Kantekleer' in *Het Vrije Volk* in het verkeerde keelgat. Hij stelde dat de Ereraad voor Letterkunde Martien Beversluis onder de 'allerergste gevallen van collaboratie' had gerekend en dat hij nu 'mild' was behandeld. 'Voor een keertje waag ik het profeet te zijn,' besloot hij zijn stuk, 'we beleven nog wel de tijd, medeslachtoffers der bevrijding, dat een comité wordt gesticht tot herziening van het vonnis van wijlen Anton Mussert en Max Blokzijl.'[71]

Het katholieke volksdeel had meer erbarmen met Beversluis. Onmiddellijk na zijn vrijlating werd hij als medewerker in dienst genomen van de RK *Uitgeverij Urbi et Orbi*. Directeur van deze uitgeverij was J.H.E. Asberg en deze Asberg was in de bezettingsjaren commissaris bij de NV *Reclamebureau tot exploitatie van aanplakborden Remaco*, samen met de katholieke politieke leider mr.C.P.M. Romme. *Remaco* had in 1935 al de reclame verzorgd voor de eerste propagandabijeenkomst van de NSB.[72] Romme en Asberg waren betrokken bij de verkoop van *Remaco* aan de Duitsers, zodat het apparaat van Remaco daarna actief was in de propagandavoering. 'Wat Remaco na de verkoop heeft uitgevoerd in Nederland en daarbuiten valt niet moeilijk te raden,' aldus Jan Rogier.[73] 'De goorste politieke propaganda, voor NSB, Arbeidsfront, SS, tegen de geallieerden, voor dienstneming aan het Oostfront en voor tewerkstelling in Duitsland. Er werd voor rekening van het Departement van Volksvoorlichting een tentoonstelling ingericht in het Rijksmuseum over de zeeheld De Ruyter.'

Asberg heeft aan de transactie veel verdiend. Overgeleverd is het verhaal dat toen in de bezettingsjaren in het gezin Asberg Sinterklaasfeest werd gevierd en een vriend des huizes van tevoren wat informatie over de kinderen te lezen kreeg, hem van de jongste werd verteld dat deze nog in de wieg ligt 'en droomt, dat haar vader gauw een grote cheque uit Berlijn krijgt'.[74]

Was het een wonder dat deze economische collaborateur met de collaborateur Beversluis een zekere verwantschap voelde?

Ook bij de KRO kon Beversluis terecht. Met hoorspelen. Op 7 augustus 1949 werd zijn spel *Onze Lieve Vrouwe aan de Polder* uitgezonden. De opportunist had zich na zijn communistische, socialistische, calvinistische en nationaal-socialistische verleden nu maar op de katholieke markt gestort. Hij was nog wel voorzichtig, net als de KRO trouwens, dus werd niet de naam Martien Beversluis aan het werk gekoppeld, maar het pseudoniem Silvius Berckhout.

De bekende journalist J. Fabius kwam er achter en wijdde een van zijn *Nieuwsbrieven* aan Beversluis en diens plotselinge populariteit bij katholiek Nederland (ongedateerd). Hij vroeg zich af hoe katholieke leiders 'zich willens en wetens [van] de medewerking verzekeren van een man, van wie, blijkens zijn zeer wisselvallig verleden, verwacht kon worden, dat hij met hetzelfde gemak, eens zal schrijven met dezelfde te zoet gevooisde stem een hoorspel over het leven van Lenin, Stalin of Paul de Groot, of nog duidelijker: Weet het Katholieke deel van het Nederlandse volk wel, dat een deel van zijn geestelijke leiders met alle hout timmert, als het hout van buiten maar desnoods "pseudo" schoon en goed schijnt? Zelfs met rot hout.

Laten zij bedenken, dat alle hout geen timmerhout is, ook (Berck)hout (pseudoniem) niet, opdat als de storm komt, de rotte planken niet loslaten en het gebouw doen ineenstorten.'

Wat Fabius niet stelde, maar wij wel denken: besefte geen van de katholieke leiders dat men met Beversluis een antisemiet van de ergste soort in huis haalde? Men had zeker niet de in 1944 gepubliceerde *Literaire brieven uit bewogen jaren* gelezen, waarin de ergerlijkste antisemitische uitlatingen te vinden zijn, zoals over de generatie dichters van ná de Eerste Wereldoorlog: 'En evenals het in Duitschland het geval was, hadden de meeste jongeren geen weerstandsvermogen en zelfstandigheid genoeg, om zich tegen de horde der lawaaierige en joodsche kunstknoeiers te verzetten.'[75] Beversluis had het over 'de jood Victor van Vriesland' en hij viel de bundel *De verduisterde dichter* van Gerard den Brabander aan, met tekeningen van Eppo Doeve, 'waarin als hoon aan alle bloeden rassenleer deze beginregel voorkomt: "Wat bleeker en wat bruiner zijn we wel/maar eender bloed ruischt onder aller vel." Met moet n.l. weten, dat de teekenaar Doeve een half-Javaan is.'

Arme Eppo Doeve. Was dat de dank voor zijn prent, eind 1940 in de *Haagsche Post*, waarin hij de *Winterhulp Nederland*, pendant van de nationaal-socialistische *Winterhilfswerke*, had aangeprezen?[76] Beversluis was onvermurwbaar. Zo ongeveer alles moest weg: 'Maar dan zal zulk een redactie allereerst nog eens diep het mes moeten zetten in de zieke kunst der voorafgegane jaren en haar nog hardnekkiger voortwoekering. Ja! het zou heilzaam zijn die geheel van het lichaam der Nederlandsche kunst af te snijden. D.w.z. de bloemlezingen en nog verkoopbare literatuur vol pornografie en lamlendigheid te verbieden en te verwijderen. Desinfectiemateriaal voor!'[77]

Ook na de oorlog, zo blijkt uit het eerder genoemde interview in de *Haagse Post* ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag, bleef zijn opvallendste karaktertrek de rancune: 'Maar de 25 jaar na het kamp waren ellendiger dan die 2 jaar zelf. In Frankrijk blijven de mensen tenminste nog monsieur le maître tegen je zeggen. Ik ben voortdurend van alle kanten gepest, gemeden en belasterd. Vooral ook door Stuiveling, maar die was goed voor een socialistische hoogleraarszetel. En of hij nu "jood" zette achter namen van vrienden van me, zoals Maurits Mok en Carry van Bruggen, dat doet er niet meer toe.'[78]

Zijn rancune werd niet getemperd door de wetenschap dat hij ook ná de oorlog een trouw publiek wist te kweken met dichtbundels als *Dialogen met God* (1948), *Echo der Liefde* (1949), *De krans der uren* (1955), *Stil water* (1956), *Kruisbogen* (1959), *Doorzichten* (1961), *De Kinkhoorn* (1962) en *Gemartelde aarde* (1966).

Martien Beversluis stierf in Vrouwenpolder op 18 februari 1966.

Toen J.B. Charles in Oost-Berlijn de zanger Ernst Busch tegenkwam, ontstond het volgende gesprek:

'Hij vraagt mij: "hoe is het met de VARA? Daar heb ik voor gewerkt toen ik in Nederland was. Hoe is het met die en die?"

De meeste namen ken ik niet. Wel die van Martien Beversluis.
"Die is prompt fout geworden toen de duitsers er waren," zeg ik.
"Haha, die Beversluis!"
"Verbaast u dat niet?"
"Nee, van Beversluis niet, hahaha!"'[79]

Indien Ernst Busch toevallig Nico de Haas gekend zou hebben, zou zijn lachsalvo er niet minder om geweest zijn, want ook Nico de Haas was een opportunist van het zuiverste water. Hij werd op 23 juni 1907 als Nicolaas de Haas geboren als zoon van een gemeentearbeider in de Westergasfabriek in Amsterdam. Jaren later zou hij in *Groot Nederland* in een gedicht zijn vader gedenken[80]:

Van heroïek spreekt tegenwoordig ieder rund,
maar naar mijn vader heeft geen mensch ooit omgekeken,
toch heeft die vaderlander nooit de vlag gestreken,
al heeft het lot hem iedre zegepraal misgund.

Hij deed zijn dienst in veertig vreugdelooze jaren
en streed zijn dagelijkschen strijd in een fabriek,
at in de donkere werkplaats koudgeworden kliek
en zag geen kans om honderd gulden op te sparen.

Verhuizend ons naar altijd eendre sombre straten,
waar hij voor zijn gezin vergeefs naar zonlicht zocht,
weerstond hijzelf, erbarmelijk gekleed, de tocht
en vuile gassen, die hem aan de longen vraten.

Hij werd verbrand, vergiftigd werd hij en bevroren,
hij werd verblind, gebleekt, gebroken en ontkracht,
maar hij hield vast en wat zijn taak was werd volbracht,
al bleef de koppijn razend in zijn hersens boren.

En toen de arbeid heel zijn leven had verteerd
en koorts en pijn zijn ingewanden kwamen sloopen,
kon hij zich nog niet eens een ouden ligstoel koopen
en was haast zonder iets te zeggen gecrepeerd.

Hij kreeg pensioen en mag nu rustig verder sterven
en put wat late vreugde uit het blij gezicht,

dat allebei zijn zoons zich zonnen in het licht,
dat hij van wieg tot graf gestaag heeft moeten derven.

Van heroïek spreekt tegenwoordig ieder rund,
maar naar mijn vader heeft geen mensch ooit omgekeken,
toch heeft die vaderlander nooit de vlag gestreken,
al heeft het lot hem iedre zegepraal misgund.

'Het was een stille man,' herinnerde De Haas zich later[81], 'die niet dronk en niet rookte. Voor zijn huwelijk was hij bezoeker van vrij socialistische bijeenkomsten en vrijdenkers demonstraties geweest. Hij was een groot lezer, hoewel op vertalingen aangewezen en bezat zelfs werken van Multatuli, Domela Nieuwenhuis, Sven Hedin, Zola en Barbusse. Ook populair-wetenschappelijke werken, zoals boeken van Bölsche en Haeckel.

Hij vond het derhalve absoluut nodig, dat ik vreemde talen zou leren. Hij deed mij op de Rozenschool, een van de lagere scholen met frans. Dit werd van beslissende betekenis voor heel mijn verdere leven. Het aandeel van mijn moeder in mijn geestelijke ontwikkeling bestond hoofdzakelijk uit wekelijks bioscoopbezoek en wel vanaf mijn prilste jeugd.'

De Haas schreef dit in 1986 in Duitsland, waar hij woonde, aan Mienke Schaberg en Claire Peijster-Roëll[82], die contact met hem hadden gezocht en ook van hem te weten kwamen wat hij in zijn vroegste jaren, waar verder geen documentatie over bestaat, deed. Van 1920 tot 1925 zat hij op de HBS, voor een jongen uit een arbeidersmilieu een voor die tijd opmerkelijk hoge opleiding. Na de HBS zat hij eerst een jaar op de School voor Bouwkunde in Haarlem, daarna op de MTS. Hij hield zich in toenemende mate bezig met fotografie en zag in 1934 foto's geplaatst in *Art et Médecine*. Ook als illustrator was hij actief. Hij werkte mee aan links-gerichte bladen als *Kreet der jongeren, Afweerfront* en *Nieuw Rusland*, waarin hij een artikel over de nieuwe Russische fotografie schreef, dat hij eindigde met de woorden: 'In de scherpste realiteit toch de abstractie van een visionair schouwen en een dwingende compositie, in de abstractie toch altijd de doelbewuste directe werking van het appel aan de collectiviteit, de nieuwe romantiek van het functionalisme, kortom het propageeren van den socialistischen opbouw. In dezen geest: het deel hebben der scheppende kunstenaars aan de maatschappelijke reconstructie. Zoo is deze kunst geworden tot een voor alle verstaanbare en te beleven hymne op dat wat de harten en de hersenen bezighoudt van de mensen: het vijfjarenplan, de arbeid, de mensch, de machine: een romantiek van zakelijkheid en een gezonde elementair-krachtige gemeenschapskunst.'[83]

Nico de Haas als fotograaf valt buiten het onderwerp van deze studie, al is de

fotografie in zijn leven belangrijk geweest en zullen we hem als deskundige op dat gebied verderop nog verschillende malen tegenkomen. Voor zijn positie als vooroorlogs fotograaf verwijs ik naar de doctoraalscriptie van Claire Peijster-Roëll en Mienke Schaberg[84] en een bijlage van *Vrij Nederland*, gewijd aan de Nieuwe Fotografie.[85] Relevant voor ons is wel zijn fotoredacteurschap van het blad WIJ, *ons werk ons leven* en zijn betrokkenheid bij de voorbereiding van de tentoonstelling D.O.O.D. Conflicten bij het blad, met name met hoofdredacteur Meyer Sluyser, leidden in 1936 tot zijn vertrek en tot een dramatische ommezwaai in zijn politieke houding: hij ging werken voor de krant van de NSB, *Het Nationale Dagblad*. Curieuze bijzonderheid: in de periode voorafgaande aan zijn overstap naar *Het Nationale Dagblad* was hij ook verbonden aan de *Boekenvrienden Solidariteit*, waartoe als gezegd ook Martien Beversluis behoorde. Zowel De Haas als Beversluis zou in een duizelingwekkend tempo binnen het politieke spectrum van links naar rechts schieten. Verschil tussen beiden: in tegenstelling tot Beversluis zou bij De Haas het socialistische element, ook in zijn radicaalste SS-periode, blijven overheersen. Het eerder geciteerde gedicht ‘Vader’ uit 1943 is daar een duidelijk voorbeeld van.

WIJ, *ons werk ons leven* was een blad dat voornamelijk aan de fotografie gewijd was. Het blad werd door de SDAP en het NVV gefinancierd. Hoofdredacteur was P.J. Mijksenaar, maar al snel nadat Nico de Haas bij WIJ, *ons werk ons leven* kwam werken, werd Mijksenaar vervangen door Meyer Sluyser. Tussen Sluyser en De Haas boterde het vanaf het begin niet. De Haas beschuldigde Sluyser ervan dat hij zich bemoeide met de opmaak en de keuze van de foto's en dat hij van beide geen verstand had. De onverenigbaarheid van karakters leidde er ten slotte toe dat De Haas WIJ, *ons werk ons leven* verliet.

In deze periode speelden ook zijn conflicten binnen de *Bond van Kunstenaars ter Verdediging van de Kulturele Rechten*, in 1935 opgericht als reactie op het uitbrengen van de nationaal-socialistische film *Morgenrood* in Nederland, die aanleiding was tot ongeregeldheden. Op 2 juli 1936 richtten Carel Blazer, Cas Oorthuys en Nico de Haas binnen deze BKVK een foto- en filmgroep op, die de algehele doelstellingen van het BKVK medeondertekende. De oprichting kwam tot stand nadat De Haas een lezing had gehouden voor de BKVK, waarover het *Bulletin* van de bond berichtte: ‘De hoofd-attractie van deze avond was zonder twijfel de unieke en sensationele lichtbeeldenserie, die, in een snel tempo geprojecteerd het betoog van Nico de Haas ondersteunde, een serie zoals waarschijnlijk nog nooit eerder was vertoond en waarin alle gebieden van fotografie met de meesterwerken van de beste fotografen ter wereld vertegenwoordigd zijn [...] Aan het slot van deze vergadering bleven de aanwezige cineasten en fotografen tot stichting van een groep foto en film van de B.K.V.K. Als bestuur van deze groep werden aangewezen de heren Nico de Haas, C. Oorthuys en C. Blazer.’[86]

Een van de belangrijkste initiatieven van de BKVK was de organisatie van de tentoonstelling D.O.O.D. (De Olympiade Onder Dictatuur), waarvoor ook De Haas zich enthousiast inzette. De tentoonstelling was een antwoord op de hypocrisie rond de Olympische Spelen die in 1936 in Berlijn werden gehouden. De voorzitter van het Uitvoerend Comité van D.O.O.D. gaf daarom aan waar het bij deze expositie om ging. Hij verwees naar de woorden van Friedrich Herder: 'Das Göttliche in unsrem Geschlecht ist Bildung zur Humanität.'[87] En verder: '"Die Bildung zu ihristein Werk, dass unablässig fortgesetzt werden muss, oderwirsinken, höhere und niedere Stände, zur rohen Tierheit, zur Brutalität zurück."

Het zijn woorden die voor vandaag gedacht schijnen, nu wij aan de vooravond staan van de verwezenlijking der monstrueuze paradox, dat de wereld de Olympische gedachte - humanistisch ideaal bij uitnemendheid - gaat vieren in een omgeving waar men de stelselmatige bestrijding van het humanisme en zijn edelste dragers voor enkele weken opschort ter wille van het vreemdelingenverkeer. Wij evenwel wensen het dienen der mensheid geen dag en geen ogenblik op te schorten. Juist op dit moment willen wij getuigen van ons geloof, dat de dragers en bouwers der Europese beschaving in doelbewust en eendrachtig samenwerken in staat zijn het hoofd te bieden aan de stormloop van hen, die menen dat iets een rechtvaardige zaak zou kunnen zijn, dat blijkbaar slechts verdedigd kan worden door bedrog, leugen en bruut geweld.'

Enkele maanden later verscheen in het *Bulletin* heel onverwacht het volgende bericht[88]: '*De* B.K.V.K. *verliest een lid*! Het bestuur verzoekt de leden medestanders van de B.K.V.K. er goede nota van te nemen, dat de heer *Nico de Haas* geen deel meer uitmaakt van de B.K.V.K., omdat hij medewerker is geworden van het nieuwe dagblad van de N.S.B., "*Het Nationale Dagblad*".'

Volgens Nico de Haas ging het niet alleen om zijn overgang naar *Het Nationale Dagblad*, maar lag er ook een ruzie binnen de film- en fotogroep, die verantwoordelijk was voor het foto- en filmdeel van D.O.O.D., aan ten grondslag. De Haas daarover: 'Tenslotte had ik een concept klaar met de lay-out van de vereiste wanden waarop de nazi-film verklaard werd als een bijzondere vorm van kapitalistische fotoproduktie, niet principiëel anders als de filmproduktie van Hollywood. Dezelfde demagogische elementen werden aangetoond: de rassendiscriminatie (hier de joden, daar de negers en indianen), stelselmatig aanwakkeren van agressieve elementen, het verheerlijken van het militarisme, het manipuleren van elementaire gevoelens voor suspecte doeleinden, het voorstellen van bestaande structuren als "normaal", in plaats van corrupte machten dienend. Het overgeleverd zijn van het individu aan de vooroordelen van zijn omgeving, aan bruut geweld, aan de bureaucratie, en de schijnoplossingen van de filmindustrie in beide kampen, zou een centraal thema zijn. Filmdramaturgie en filmesthetiek zijn in beide centra identiek.'[89]

Nog steeds volgens de versie van De Haas zouden zijn collega's het daarmee oneens zijn, omdat het ging om een anti-Duitse en niet een anti-Amerikaanse expositie. Ze wilden de medestanders van D.O.O.D. niet tegen de haren in strijken, zeker niet het *Comité voor bijzondere Joodsche belangen*, dat achter D.O.O.D. stond. Hierop zou De Haas geantwoord hebben: ‘Het interesseert me geen barst, of die het leuk vinden of niet, zomin als het me interesseert van welk ras de producenten in Hollywood of Babels berg zijn. Het gaat er voor mij om de funeste invloed van de kapitalistische film en van de nazi-film als bijzondere variant daarvan te demonstreren. Want zo is het en niet anders. Dat weten jullie ook. De Hollywood-produktie is niet eerlijker, vooral niet humaner dan die van het Derde Rijk. Het is alleen onopvallender verpakt, geraffineerd, indirecter als jullie wilt. Maar niet principiëel beter. Het zijn twee aspecten van hetzelfde produktiesysteeem.’[90]

Of De Haas het nu zo gezegd heeft of niet: de breuk was er en De Haas vertrok naar *Het Nationale Dagblad* onder de leuze: ‘Als links niet meer gaat, dan misschien rechts’[91], wat we op z'n zachtst gezegd een treffend staaltje van opportunisme mogen noemen. Hij valt niet voor niets onder de noemer van dit hoofdstuk. Hij was bij de krant gekomen via de drukker Chevalier uit Rotterdam, een NSB-lid van het eerste uur. Deze wist De Haas te interesseren voor de post van chef kunst en letteren bij het nieuwe dagblad. Tegen Claire Peijster-Roëll en Mienke Schaberg zou hij zeggen dat het hem vooral om de baan te doen was geweest, minder om de politiek: ‘Het werk was natuurlijk zeer belangrijk. Vrij kunnen werken. Maar het levendig houden van de socialistische tendenz, was natuurlijk ook een aspect. Zonder twijfel was van de worden “nationaal” en “socialisme” het tweede voor mij het belangrijkste. Dat nationale heeft me nooit iets gezegd. Het kon me ook nooit iets zeggen, want bij ons thuis, daar speelde de natie, het koningshuis, de kerk, niet de geringste rol.’[92]

Voor een deel heeft De Haas in zijn herinneringen gelijk. Het socialisme zou een belangrijke rol bij hem blijven spelen, dat constateerden we al eerder. Wat hij niet vermeldde was dat *Het Nationale Dagblad* hem een vaste aanstelling aanbood met een jaarsalaris van f 2500, in die crisisjaren een vorstelijke aanbieding. Het was duidelijk dat de nationaal-socialisten er veel aan gelegen was om prominente ‘linksen’ binnen hun kamp te halen; hun taxatie van het opportunisme van Nico de Haas was juist geweest.

Vaak is niet meer exact te achterhalen welke artikelen De Haas zelf schreef in *Het Nationale Dagblad*. Veel artikelen zijn niet ondertekend, maar we mogen ervan uitgaan dat ze door De Haas zelf zijn geschreven (hij moest zijn salaris waarmaken). In elk geval was hij verantwoordelijk voor de plaatsing en stond hij dus achter de inhoud.

Op 2 november 1936 deed hij zijn intrede bij de krant met een beginsel-

verklaring over de nationaal-socialistische visie op de cultuur. Verbazingwekkend snel en gemakkelijk had De Haas zich vertrouwd gemaakt met de hem tot voor kort vijandige begrippen: 'Zoo staat de criticus op de kentering der tijden: aan den eenen kant de rijke schat van een groote volksche traditie, aan den anderen kant de eerste verschijnselen van een nieuwen levensstijl, een nieuwe bewustwording, geschraagd door de nog steeds grootscher mogelijkheden van de techniek.'[93]

Waarom mogen we ervan uitgaan dat deze beginselverklaring door De Haas geschreven is, al was zij niet ondertekend? Omdat hij in zijn beschouwingen over kunst en cultuur meteen ruime aandacht besteedde aan de fotomontage en het is hoogst onwaarschijnlijk dat een van de Kameraden van *Het Nationale Dagblad* daar zelf op gekomen was: 'Wij strijden tegen de schilders die ons vervelen met hun volks- en tijdvreemde stemmingsstukjes, zooals we tegen de abstracties zijn van halve geesteszieken, maar wij willen een lans breken voor het constructieve kunstwerk dat de dadendrang van dit tijdvak vertolkt en wij zullen den dynamischen kracht van een felle fotomontage prijzen alle bangmakerij van zielige reactionnairen ten spijt.'

Het heil moest daarom uit het oosten komen, wist *Het Nationale Dagblad* een week later te melden. De krant besprak een artikel uit de *Völkischer Beobachter*, waarin diep werd ingegaan op de 'cultuur in hart en ziel van het volk'.[94] Alle stellingen in het Duitse zusterblad werden voor zoete koek aangenomen en De Haas vond dat hij er nog een schepje boven op moest doen: 'We zouden hieraan slechts willen toevoegen, dat Hitler en Mussolini zich op het delicate terrein van den geest niet schuldig hebben gemaakt aan de fout van Napoleon. Deze zag, dat er in zijn keizerrijk geen letterkunde bestond. Hij gaf daarop bevel, dat er een gemaakt moest worden. Natuurlijk ontstond er geen Napoleontische letterkunde. Er zal ook geen Hitleriaansche letterkunde ontstaan. Ook geen Mussoliniaansche. Maar in Italië bloeien reeds een letterkunde en een kunst op, die van fascistischen geest doordrenkt zijn. En in Duitschland ontbotten bereids de eerste bloesems van een nieuwe kunst. Deze is een weerspiegeling van de nieuwe volkskracht. Met haar bewijst de Duitsche revolutie haar geestelijken adeldom en haar levensscheppende vruchtbaarheid.'

Eigenlijk vond De Haas een deftige rubriek als 'Kunst en Letteren' te burgerlijk voor een revolutionaire krant als *Het Nationale Dagblad*, dus veranderde hij na verloop van tijd de kop van de rubriek in 'Van Volk en Bodem'. Hijzelf nam een belangrijker plaats als schrijver in met uitgebreide artikelen over allerlei onderwerpen, zoals een artikel in 1939 naar aanleiding van een tentoonstelling van Carel Willink in het Rotterdamse Museum Boymans. Hierin kwam duidelij tot uiting wat De Haas meende dat een criticius moest nastreven. Niet alleen de beoordeling van de artistieke waarde van een kunstwerk, maar ook het on-

derzoek naar het belang van het kunstwerk in een voortdurende revolutionaire strijd. Eigenlijk had hij alleen zijn jas veranderd, maar waren zijn ideeën dezelfde gebleven. Het in 1934 door Willink geschilderde *Parlementsleden* voorzag De Haas van dit commentaar: 'Het doek uit 1934, waarop de verdordheid en de leegheid van het heele systeem is weergegeven. De aansukkelende grijsaards, de kille, doodsche sfeer van het grijze gebouw, de afwezigheid van volk en de zinlooze praal der uniformen geven duidelijker dan woorden de hopeloosheid van dit bloedarme gedoe weer. Hier zijn de parlementariërs in hun wezen getroffen.'[95]

In deze periode verhuisde Nico de Haas naar Leiden, waar hij tot 1943 bleef wonen, met Tine Woudt, die hij in 1932 had gehuwd. Naast zijn werk voor *Het Nationale Dagblad* raakt hij ook bij een ander nationaal-socialistisch periodiek betrokken. Hoofdredacteur was mr.H. Reydon, secretaris-generaal van het DVK als opvolger van Tobi Goedewaagen, die bij de NSB in ongenade was gevallen. (Reydon heeft van dat nieuwe baantje weinig plezier ondervonden; twee weken na zijn ambstaanvaarding werd hij door een verzetsgroep neergeschoten.) Deze Reydon richtte in de zomer van 1936 *De Wolfsangel* op. Twee jaar later werd het blad omgedoopt in *Der Vaderen Erfdeel* en in 1939 werd het *Volksche Wacht* genoemd.

Het werk van Nico de Haas bestond in de eerste jaren enkel uit de lay-out en de verzorging van de fotografie. Pas in 1939 kwam hij met de eerste van een lange reeks redactionale bijdragen, voornamelijk over volkskunde.[96]

Ook op letterkundig terrein werd hij actief. Hij debuteerde in 1939 met de novelle *De Regensteeg* bij *Uitgeverij Nenasu*. Het was een novelle in recht populistische trant, getuige de wijze waarop een fatsoenlijke arbeider door De Haas werd neergezet: 'Toen de arbeider Borremans wel voor goed zonder werk was gekomen, begreep hij - na maanden schooien om wat anders, wàt dan ook - dat voor hem en zijn gezin verder ieder begrip van menschelijke waardigheid nog maar een woord was zonder zin.

Hij meende echter tevens, dat hij nooit in staat zou zijn, om er als 'n oplichter, ten koste van anderen, toch weer bovenop te krabbelen. Dat hij nooit het gevoel voor mijn en dijn zou verliezen en dat hij als een arm, maar eerlijk mensch zijn leven zou eindigen.

De rechtschapenheid en de fatsoenlijkheid waren zoo vanzelfsprekend voor zijn levenshouding, dat hij eenvoudig niet scheef kón gaan, al zou hij dit nog zoo graag hebben gewild.'[97]

De Haas wilde een duidelijk onderscheid maken tussen zijn literaire en zijn journalistieke werk. Vandaar dat hij publiceerde onder een pseudoniem, Elkar Nickel. De novelle had succes, want *Het Nationale Dagblad* kon vlak voor de Duitse inval nog een advertentie van *Nenasu* plaatsen, waarin de tweede druk

werd aangekondigd: 'Nenasu brengt een tweeden druk van DE REGENSTEEG. Tekst en foto's van Elkar Nickel. 64 kunstdrukpagina's, 6 prachtige, groote fotoafdrukken en gecartonneerd omslag met een fraaie fotoreproductie. Prijs thans f 0,50, vrachtvrij thuis. Districten, Kringen en Groepen der N.S.B. de gebruikelijke korting. Ook in den boekhandel verkrijgbaar. Giro no. 207915 ten name van "Volk en Vaderland Leiden".'[98]

Het was overigens niet toevallig dat de advertentie op 6 mei 1940 werd geplaatst, want op dezelfde dag begon De Haas, weer onder het pseudoniem Elkar Nickel, een artikelenreeks over Rost van Tonningen. Het pseudoniem gebruikte hij, omdat het niet zo maar wat interviews waren, maar beschouwingen met een literair sausje. De Haas ging ook breedvoerig in op 's mans karakter en eigenaardigheden, zoals de voorkeur van Rost van Tonningen voor bespijkerde schoenen: 'Ik heb hem eens gezegd: Waarom die bespijkerde schoenen. Het zal de menschen bevreemden. Men is dat hier niet gewoon.

Ja, zei hij, ja, misschien vinden ze het aanstellerij. Maar - weet je - ze zetten je zoo heerlijk vast op de aarde. Het is alsof je ook letterlijk in den bodem verworteld staat. En dàt is het gevoel, dat ons kracht geeft; van dézen bodem te zijn.

Zoo was hij, een felle strijder maar ook een gevoelsmensch. Het is wellicht om deze combinatie dat hij zoo snel de harten van onze arbeiders heeft gewonnen.'[99]

In hetzelfde artikel werd, alsof de schrijver voorvoelde dat veel NSB'ers na een Duitse inval van verraad zouden worden beschuldigd, iets dat de NSB de gehele bezetting door hoog heeft opgenomen en dat bijna als traumatisch werd ervaren, Rost van Tonningen opgevoerd als het Tweede Kamerlid, die militaire geheimen, zelfs voor de eigen Kameraden, goed kon bewaren: 'Ja, die waterlinie.

Daar zit ook nog zoo'n trekje aan.

Rost kwam terug van het officieele uitstapje. Wij, redacteuren, nieuwsgierig: "Hoe was het? Hebben ze veel bijgebouwd, is alles werkelijk paraat?"

Rost lachte: "Ambtsgeheim, gaat jullie niks aan."

Wij bleven aandringen.

Toen werd hij ernstig: "Ik wil er niet over spreken. Zelfs niet onder kameraden. De water-linie is van zóó groote betekenis voor de veiligheid en de neutraliteit van ons volk, dat ik er met niemand over spreken wil."

Wij vonden dat een beetje overdreven. Het was onze teleurstelling die ons plaagde.

Maar later moesten wij toegeven, dat hij gelijk had.'

De artikelenreeks over Rost van Tonningen was voor De Haas een uitgelezen gelegenheid om eens flink uit te pakken over de nationaal-socialistische begin-

selen. Het was alsof hij, gelijk we bij Martien Beversluis hebben gezien, roomser wilde zijn dan de paus, alsof hij altijd de priemende ogen van de Kameraden in de rug voelde, omdat ze hem wegens zijn linkse verleden wantrouwden. De Haas was als nationaal-socialist geradicaliseerd, zoals we kunnen aflezen uit zijn stellingen (die hij weliswaar aan Rost van Tonningen ontleende, maar hij was wel degene die ze uitkoos om te publiceren) ten aanzien van de rassenleer. Een dag na het eerste artikel verscheen reeds het tweede, met daarin een lyrische Rost van Tonningen: 'Moet je eens zien wat een pracht-jongens, zei hij dan.

Meestal ging het om arbeiderskinderen, die onbewust van alle maatschappelijke ontreddering, op straat speelden.

Buitenstaanders zouden deze geestdrift misschien overdreven vinden, zooals zij onze heele volksche wereldbeschouwing nog niet begrijpen.

Maar voor ons was het steeds weer een vreugde en een aanmoediging om te zien hoeveel Noordras-erfgoed in de breede lagen van ons volk is bewaard.'[100]

Een andere herinnering: 'Hij kon soms onverwachte vondsten doen. Onlangs reden wij voorbij een troep soldaten die luidkeels hun voorkeur voor Blonde Mientje met het hart van prikkeldraad blijk gaven.

Kijk, zei Rost, dat is nu praktische rassenleer. Echte Hollandsche jongens, boerenbloed, die zingen van het schoonheidsideaal naar Germaanschen aard, blond haar, blauwe oogen en ongenaakbaar. In wezen niets anders dan de beginselen van den nationaal-socialist.

Het zou ideaal zijn, als we onze heele wereldbeschouwing in dergelijke begrijpelijke vorm konden gieten.'

Het moet voor De Haas, gezien zijn achtergrond, een hele krachttoer zijn geweest om deze baarlijke nonsens op te schrijven, maar het begon er steeds meer op te lijken dat hij werkelijk onder de indruk was gekomen van de radicale Rost van Tonningen.

De artikelen werden gepubliceerd om de herinnering aan Rost van Tonningen levend te houden, als ware hij gestorven. Dat was niet zo, maar wel was hij aan het openbare leven onttrokken, doordat hij, samen met een aantal andere NSB'ers, was geïnterneerd. Die internering vond plaats in de nacht van 3 op 4 mei 1940. Onder de geïnterneerden, éénentwintig in totaal, bevonden zich drie communisten; de anderen waren nationaal-socialisten. Verantwoordelijk voor de keuze van de geïnterneerden was generaal Winkelman, die na de oorlog uitlegde wat de criteria geweest waren. Hij had zich bij de keuze 'op het standpunt gesteld dat ik alleen liet arresteren mensen die uit hoofde van hun uitlatingen of gedragingen geacht konden worden, voor Nederland gevaar op te leveren, maar mensen die, hoewel lid van een niet-gewenste partij, zich nooit bloot gegeven hebben, heb ik toen niet willen arresteren. Er waren stemmen om dat wél te doen.'[101]

‘Rost heeft een stroozak tot legerstede,’ schreef De Haas[102], ‘maar hijzelf acht dit gering: toen hij als militair het Vaderland diende was hij ook niet zachter gewend.

Het is ook geheel in zijn lijn, dat hij den kampcommandant verzocht heeft om lichamelijk werk te mogen doen. Niet voor niets sprak reeds voor eeuwen het Heleensche Noordrasvolk van een gezonde geest in een gezond lichaam.’

De laatste tekst zou later voor Rost van Tonningen nog een bittere bijklank krijgen. Toen hij zich halverwege de bezettingsjaren bij de SS wilde melden, werd hij afgewezen. Er waren geruchten over Indische voorouders. In ieder geval was hij te weinig Germaans om geaccepteerd te worden.

Niet alleen Rost van Tonningen was geïnterneerd, ook Henk Feldmeyer was gevangen gezet en dat bracht De Haas ertoe om op 9 mei weer flink uit te pakken, waarbij de rassenterminologie toppunten van ridiculiteit bereikte: ‘Feldmeyer. Zijn leven was steil en moeilijk en omgeven door een eenzaamheid die het ware Noordrasbloed altijd omgeeft.

Maar binnen die eenzaamheid was hij gelukkig in het bewustzijn van verbonden te zijn met een fiere, dappere vrouw en een blond, blauwoogig kind.’[103] Hij beëindigde zijn artikel met de opwekking: ‘Henk Feldmeyer, geboren 30 November 1910, te Assen, zoon uit een militaire familie (vader en grootvader waren beroepsofficieren) zit ergens in Nederland. Maar wat niet gevangen zit, dat is de geest, dat is het zaad dat hij strooide.

Er kan geen oogenblik twijfel zijn, of zijn hooge, edele idealen zullen in vervulling gaan. Omdat hij onze jeugd op z'n best vertegenwoordigde, omdat zijn jongeren aangetreden staan, omdat, zooals hij het zelf zoo mooi heeft gezegd: het tóch lente wordt in onzen tuin, omdat geen mensch het natuurlijke waken tegen kan houden.

Kameraad en kameraadske Feldmeyer: gij zult sterk zijn in het bewustzijn, dat bloed en bodem eeuwig zijn. En ook wij, kameraden, zullen ons best doen. Voor ons vaderland - Hou Zee!’

Nico de Haas werd zelf ook geïnterneerd, en wel op 12 mei in Haarlem. Niet, zoals Claire Peijster-Roëll en Mienke Schaberg menen, als gevolg van de brochure *Kameraden achter prikkeldraad*.[104] Dat kon onmogelijk, want de brochure kwam in juli uit en toen was De Haas al weer vrijgelaten.

In de brochure verhaalt De Haas van de belevenissen rond de internering. Het is een ongemeen fel stuk proza. De internering had hem werkelijk onverzoenlijk gemaakt. ‘Nu weet ik natuurlijk best, dat haat en woede geen algemeen erkende deugden zijn,’ schreef hij[105]. ‘Niettemin wil ik verklaren, dat ik in de Haarlemse Ripperda Kazerne genoeg haat heb opgezameld om er een lang leven op te teren, alle opvoedingspogingen ten spijt.’ En ook: ‘Wat baatte het, ofje een huisgezin trachtte op te bouwen in volkschen geest. Wat nu stichtten je vele mooie boeken?

Wat heb je aan hun vertrouwde rijen? Wat hielp het, ofje lezingen hield over kunst en cultuur, wat doet het er toe ofje lichtbeelden vertoont? De menschen gingen voldaan naar huis, de besten onder hen met een beetje heimwee naar een grootscher leven. Maar werd de strijd erdoor aangeblazen tot een alles verzengende gloed? Werden de mannen en knapen bezeten en geoefende vechters? Ontstonden er stormtroepen, afweertroepen, vrijscharen om volksrecht te voltrekken? Nee, niets van dit alles gebeurde en daarvan draag jij ook een beetje schuld mee. Want alles wat je deed was literatuur.

De wereld verandert echter niet door literatuur, maar door daden. De wereld wordt vooruitgestuwd met slagen en steeds weer slagen, net als de drijftol van vader Cats. Daarom is de echte leider ook een daadmensch, een strijder, ja, een held.

Deze eigenschappen zijn in ons volk neergedrukt. Men heeft den soldaat gehoond, den held veracht, het geweld van de daad onteerd. Wij hebben ons geschaamd om toe te slaan - omdat wij steeds nog “oude” menschen waren.

Het nieuwe Europa zal echter door nieuwe menschen worden gemaakt, menschen die hun vijanden zullen durven - en daarom ook kúnnen - verpletteren.’[106]

Zijn verbetenheid bracht hem tot een gruwelijke profetie: ‘Ik bemerk tot mijn voldoening, dat joden en democraten hun oude praktijken trachten te hervatten. Goed zoo, steken jullie je kop maar op. Dan kunnen we zien wie er nog niets geleerd hebben.

Want wij hebben niets vergeten - en de rekening zal prompt worden gepresenteerd: op het oogenblik dat het óns goeddunkt.’[107]

Een nieuw element was zijn werk binnengeslopen, gevoed door zijn snelle radicalisering en zijn opgestoken woede: het antisemitisme, dat er voorheen niet was geweest. Of rekende hij, zoveel jaar na dato, alsnog met Meyer Sluyser af? In ieder geval had hij het over Rost van Tonningen cum suis als over ‘goede vaderlanders en jodenbestrijders’[108] en over ‘de jood M. van Blankenstein’ die de aanstichter zou zijn van de interneringen van 3 mei. De geruchten over Duitse wreedheden waren het soort berichten die ‘reeds in 1914 door dezelfde nieuwsjoden uitgestrooid [werden] om het toenmalige Duitschland te treffen’[109].

En verder: ‘Zondag, Pinksterfeest. Maar welk een geest wordt er over ons uitgestort! Tienduizenden landgenooten tot verraders en franc-tireurs verklaard, vrijwild voor demo-jiddische vuurpelotons.’[110] Gelukkig was de Leidense burgerwacht ‘geen uitgelezen jodencorps zooals het uitvaagsel dat in Amsterdam met allerlei schietgerei rondliep’[111].

Voor De Haas was met de publikatie van deze brochure de teerling definitief geworpen: hij had alle schepen achter zich verbrand, nimmer zou hij meer tot de rijen der fatsoenlijken terug kunnen keren en er stond nog maar één weg voor

hem open: die van de toenemende verbetenheid die tot de eigen ondergang en die van vele anderen voerde.

Alle collaborerende schrijvers die we in dit en de volgende twee hoofdstukken behandelen, vertonen dezelfde reactie: die van de sprong naar voren. De wanhoop over de verloren strijd die zich steeds duidelijker aftekende, creëerde geen bezinning, geen inkeer, maar alleen een desperaat fanatisme.

Voor de opportunist die De Haas was betekende de macht die de nationaal-socialisten opeens in de schoot geworpen kregen ook alle kans om zijn kleine talenten ten volle te ontplooien. Zoals zovele medecollaborateurs maakte hij een ongekende carrière. Het belangrijkste aspect daarvan is wel zijn rol binnen de Nederlandsche, en later Germaansche SS geweest. Daarnaast heeft De Haas zich ook met andere zaken beziggehouden en ontwikkelde hij een tomeloze energie op allerlei gebied. Hij bracht het zelfs tot lid van de Nederlandsche Kultuurraad, het troetelkind van professor Snijder.

Veel Nederlanders hebben onbewust met De Haas te maken gehad omdat hij in de bezettingsjaren de ontwerper was van de nieuwe munten die werden geslagen. Rost van Tonningen, in 1941 president van de Nederlandsche Bank, gaf in dat jaar De Haas, met wie hij op zeer vertrouwelijke voet was geraakt, opdracht om vijf nieuwe munten te ontwerpen.[112] Het materiaal dat voor deze munten gebruikt moest worden, was zink. De Haas ging ijverig aan het werk en hij kwam met muntontwerpen die hij eind 1941 al aan B. Serné, 's-Rijksmuntmeester, kon aanbieden, inclusief de verklarende teksten.[113] Dat was ook wel nodig, want de munten waren voorzien van zware symbolen. Nemen we bijvoorbeeld het dubbeltje, dat voorzien was van een afbeelding van een zogenaamde Driekronenboom. Wat meldde Nico de Haas daarover aan Serné? ‘Het zinnebeeld is een der gedaanten van de Wereldsch of den Levensboom. Het zinnebeeld is dus van de onsterfelijkheid van den Nederlandschen stam in zijn opeenvolging van generaties. Tevens van de bloeds - en lotsverbondenheid der verschillende Germaansche takken van het Noordras. De Driekronenboom is daar bovenuit een bijzonder zinnebeeld als toespeling op de Gerechts-Linde en de Meiboom, n.l. als zinnebeeld van de Sociale Rechtvaardigheid, waarbij de kruinen aan de volksche opbouw door boeren, arbeiders en soldaten herinneren.’

De Haas kreeg voor zijn ontwerpen een honorarium van f 1250 en een positieve recensie in *Storm* SS (‘Zoo kan deze eenvoudige munt, in noodtijd van het ras ontstaan, ons een dagelijksche herinnering worden aan de grootsche krachten van het verleden’[114]) en een negatieve recensie van Ernst Voorhoeve in *Volk en Vaderland*[115]. De laatste was echter belanghebbende. Hij, hoofd van de Afdeeling Propaganda van de NSB, was in werkelijkheid een gemankeerde beeldhouwer en zijn duidelijk door jaloezie ingegeven kritiek werd hem dan ook niet

in dank afgenomen. Zeker niet door Rost van Tonningen, die De Haas notabene zelf de opdracht tot het ontwerpen van de munten had gegeven. Ernst Voorhoeve voelde zich geroepen de toen nog machtige Rost van Tonningen in een brief uitleg te geven over zijn kritiek. ‘Ik vond en vind de munten helaas zeer slecht geslaagd. Niet alleen de ontwerpen zijn armoedig, maar ook de uitvoering is slecht’, schreef hij.[116] En met een bekende truc (velen met mij zijn van mening) probeerde hij zijn argumenten kracht bij te zetten: ‘Mijn kritiek was overigens uit het hart van ons volk in het algemeen en van de kunstenaars in het bijzonder gegrepen, hetgeen blijkt uit tallooze instemmende reacties.’

Het was voor Nico de Haas maar een incident in zijn werkzame leven. Hij had zoveel meer te doen. Aan maar liefst vijf periodieken werkte hij mee: *Groot Nederland, De Waag, Werkend Volk, Hamer* en *Storm* SS. Het minst belangrijke van die tijdschriften was *Werkend Volk*, dat vanaf juni 1942 verscheen en in de herfst van 1944 ophield te bestaan. De bedoelingen van het blad werden in het eerste nummer gepubliceerd: ‘*Werkend Volk* wil strijden voor de eer, de waarde en de erkenning van den arbeid, het wil ertoe bijdragen, dat de arbeider in bedrijf en staat de plaats krijgt die hem toekomt.’[117]

Ruim een jaar na de publikatie van dit credo trad De Haas toe tot de gelederen der medewerkers. Hij werd ter introductie door *Werkend Volk* geïnterviewd en natuurlijk kwam ter sprake welke positie hij in de wereld van de Nieuwe Orde innam. Zijn antwoord: ‘Dat verandert met den dag en met het weer, maar de blijvende achtergrond van al mijn streven is toch het sociale vraagstuk en dat is altijd zoo geweest, ik mag wel zeggen, sinds mijn veertiende jaar. Kultureel en politiek ben ik een minderheids-mensch en geneigd aan de kleinste en meest radicale groepen bij voorbaat gelijk te geven. Ook dat is altijd zoo geweest en dat zal altijd zoo blijven.’[118]

De bijdragen van De Haas aan het blad waren niet talrijk en nauwelijks belangrijk. Hij kon in *Werkend Volk* zijn hobby, volkskunde, uitleven. Zelfs als hij het over de kerstboom had, kwam hij nog tot een radicale stellingname: ‘Zo is naast het vuur de boom het groote zinnebeeld van Midwintertijd: de levensboom, de wereldboom, het beeld van de onsterfelijkheid van het leven, de overwinning van het licht en de zegen der vruchtbaarheid.

Het is duidelijk, dat de kerk dit oeroude volksgeloof niet heeft kunnen uitdelgen, zooals zij het de liederen van het verleden heeft gedaan. Maar zij heeft dit volksgoed genaast en omgeduid en de haag van volksche zinnebeeld om haar eigen huis geplant. Zoo herkennen wij in de christelijke kerstviering ónzen boom, óns stralend zonnekind, óns joelrad en óns eigen zielelicht. Maar in de groote wende van dezen tijd bezinnen wij ons op eigen kracht en maken ons op om te hernemen, wat der vadren erfgoed is en in eigen handen te heffen, wat ons diepste eigendom is.

Want het licht, dat ons om Midwintertijd tegenstraalt, wijst niet naar het Zuiden, maar naar het Noorden en dit te hebben ingezien, beteekent zich vrij gemaakt te hebben van duizendjarige misleiding en vervreemding, het beteekent het haardvuur ontdekken in eigen huis.'[119]

In *Werkend Volk* kon hij zijn literaire ambities niet uitleven. Daar was *Groot Nederland* voor waarin hij wellicht zijn bekendste gedicht publiceerde: 'Feldpost'.[120] Het is in geheel andere toon geschreven dan de frontgedichten die we nog tegen zullen komen bij Kettmann en Hommes. Het gedicht sloeg bij de gewone Oostfrontstrijder dan ook meer aan dan de opgeklopte heroïek die meestal in dit soort gedichten gebruikelijk was. De Haas heeft gezocht naar een verbinding tussen de gangbare poëzie en de volksliedjes, die nooit gepubliceerd, maar wel gezongen werden en die hij zo veelvuldig was tegengekomen:

Wij zijn alweer verhuisd uit Polen,
ik stond vannacht alleen op wacht,
mijn tandeborstel is gestolen,
vaak heb ik aan Francien gedacht.

Wij schoten laatst op partisanen,
die steken 's nachts den boel in brand,
heb jij nooit trek meer in bananen,
hoe gaat het toch in 't vaderland?

Ninoesjka is de vloer aan 't zanden
- geef ook Francien van mij een zoen -
haar borst is wit, zoodat haar handen
daar bruin en donker tegen doen.

Wij zitten volop in de Russen
en bijgevolg ook in de luis.
Ninoesjka zingt, maar ondertusschen
heeft ze geen ouders en geen thuis.

Het is hier in Oekraïne
een land, waar haast geen bomen staan.
Ik zoek mijn heil in nicotine
in Holland rijpt nu óók het graan.

Ninoesjka heeft heel blonde haren,
alleen: Ninoesjka heet ze niet,

omdat haar ouders boeren waren,
die kwamen uit het randgebied.

Wij hebben hier de zwaarste weken,
geloof ik, alweer achter ons.
Vriend Hein heeft me voorbij gekeken,
Ninoesjka's huid is zacht als dons.

Met vier of vijf verdomde schoten,
lig ik nu in het lazaret,
straks krammen ze mijn lamme pooten,
de zuster heet Elisabeth.

Ik kan nu gauw met Urlaub komen
(vraag of Francien me nog eens schrijft)
in Holland zal ik nog vaak droomen
van Noesjka, die hier achterblijft...

Het laatste schrijven, dat wij kregen,
was 't briefje van Elisabeth:
'Zijn graf ligt buiten in de regen,
maar 'k heb er bloemen op gezet...'

In *De Waag*, waaraan hij van juni 1941 tot oktober 1944 meewerkte, kon hij zowel zijn liefde voor de volkskunde als voor literatuur kwijt. Inmiddels sterk radicaliserend, zal hij zich binnen de kring van Kettmann, Modderman, Hannema en Bruning wel thuis hebben gevoeld.

In zijn recensies van publikaties op het gebied van de volkskunde was hij in *De Waag* vaak negatief, zijn kritiek op *Nederlandsche Volkskunst*, dat in 1941 bij *Elsevier* was verschenen met een inleiding van Jan de Vries die, op het moment dat De Haas zijn recensie schreef, al Leider was van het Letterengilde, loog er niet om: 'Het boek bevat géén register en een allerwonderlijkst literatuurlijstje, waarop alle onontbeerlijke *Duitsche* werken over volkskunst ontbreken en alleen het plaatjesboek van Karlinger voorkomt. Noch Konrad Hahm, noch Karl von Spiess, noch Fr. Adama van Scheltema, noch Karl Th. Weigel worden genoemd. Zeer "merkwaardig" - maar het verklaart tevens de achterstand van dit

werk vergeleken bij de vorderingen van wetenschappelijk onderzoek. Deze zelfde geest spreekt uit den band, die het zinnebeeld-bij-uitstek van enghartige chauvinistische bekrompenheid in goudstempel draagt: den tuin der Hollandsche regentenklasse met den staatschen leeuw en den liberalen vrijheidshoed, welk motief op het stofomslag nog eens is herhaald.

Al is dus de inhoud van dit boek weinig geslaagd, als verschijning is het niettemin verheugend, omdat het bewijst, dat het volksche ontwaken in Nederland *iedereen* voor de vraagstukken van volk, ras en bloed stelt, al is lang niet iedereen in staat die vraagstukken ook op te lossen.'[121]

De Haas was nog gematigd in zijn kritiek vergeleken bij de heftige aanval die hij twee weken later ondernam op *Volkskunst in de Nederlanden* van H. Wiegersma. Eerder was het boek in *De Schouw* positief besproken en De Haas voelde zich dan ook geroepen bij zijn artikel een kadertje te plaatsen met de tekst: 'Waar in een ander nationaal-socialistisch blad met officieel stempel "De Schouw" het hier behandelde boek van Wiegersma gunstig is beoordeeld, stellen wij er prijs op met nadruk te verklaren volkomen overtuigd te zijn, dat "De Schouw" geheel te goeder trouw is en misleid is geworden.'[122]

De Haas beschuldigde Wiegersma van plagiaat. Hij zou zwaar geleund hebben op *Expressionistische Bauernmalerei* van Max Picard. Maar erger vond De Haas het dat Wiegersma koos voor een dubieuze volksgemeenschap: 'een kunstproduceerende volksgemeenschap, die aan geen bloed of bodem gebonden is, een boerenvijandige, raslooze gemeenschap, waarop hij zijn formules wèl kan toepassen.' En verderop: 'In *die* volksgemeenschap vonden chineezen, negers en vuurlanders een plaats, mits zij "leefden, god aanbaden en samenhoorig waren in den geest". Jawel - de raslooze wereldhorde, zonder welke noch de gouden, noch de roode, noch de zwarte internationale werken kunnen. De wereldhorde der ontwortelden, die men al naar het uitkomt werft voor "God" of voor "Stalin".'

Voor De Haas lag de zaak heel duidelijk: 'Velen leven blijkbaar nog in de sfeer der ontreddering van het om bloed en bodem onbekommerde individualisme en intellectualisme. Zij trachten tegenover de volksche revolutie de contrarevolutie van het burgerlijke nihilisme te stellen en gebruiken heden op cultuurpolitiek terrein noodgedwongen de "geestelijke" wapens uit de arsenalen van Rome of Moscou, beter: van Rome-Moscou.

Toch is het boek "Volkskunst in de Nederlanden" interessant en boeiend. Voor psychiaters namelijk. Want het kan niet anders of er moet heel wat werk van dorpsidioten bij zijn.'[123]

De recensie in *De Schouw* was inderdaad positief. Henri Bruning zag veel goeds in het boek, maar ook hij was gevallen over de afwijkende interpretatie van het begrip 'volksgemeenschap'. Hij maakte daar echter niet zo'n punt van:

'Ik meen, dat datgene wat voor een *volks*gemeenschap beslissend is door andere factoren wordt bepaald.

Belangrijker dan dit klein meeningsverschil is echter het feit, dat wij met dit boek een magistraal beeld van volksche kunst, en daarmede van volkskracht, rijker zijn geworden.'[124]

Bruning, in die periode toch al tot over zijn oren verwikkeld in allerlei polemieken, vond dat hij de aanval van De Haas op het boek en zijdelings ook op de schrijver in *De Schouw* niet onopgemerkt voorbij kon laten gaan. Enkele nummers later reageerde hij: 'Dat de Redactie van *De Waag* meent, dat we met de in Wiegersma's boek afgebeelde kunst te doen hebben met "een der ergste vervalschingen op het gebied der volksche kunst", dat zij voorts meent dat dit met Nico de Haas' beschouwing "op volkomen overtuigende wijze" werd "onthuld", doet mij even glimlachen en op mijn beurt de woorden "te goeder trouw" grijnzen: zij kende wellicht niet anders dan de bij het artikel geplaatste illustraties en die keus, die zeer kleine keus, is - in de hitte van het gevecht - verre van karakteristiek voor het boek. Ik althans herkende aan het aldus opgeroepen "beeld" van het boek nauwelijks het beeld, dat dit boek in mij had achtergelaten. Ware een dergelijke keus niet uit een oplaaiende (doch m.i. niet gemotiveerde) verontwaardiging verklaarbaar, ik zou geneigd zijn bij een dergelijke eenzijdige polemische keus te spreken van... verwilderde stadspolemiek.'[125]

Wie de stukken van Nico de Haas leest, merkt dat hij zich doorlopend bezondigt aan het gebruik van echt nationaal-socialistisch jargon, waar hij zelf bij anderen het gebruik van dat jargon bekritiseert: 'Er is wellicht geen onaangenamer soort boeken, dan het genre, dat zich met veel nadruk "volksch" noemt. De argelooze lezer wordt ondragelijk verveeld door de regelmatig terugkeerende worden "sibbe", "bloed en bodem" en wat dies meer zij. Temeer, waar deze woorden gemeenlijk zonder eenig begrip voor hun dieperen zin worden gebruikt.'[126] De Haas zelf wist echter met de begrippen 'sibbe', 'volksch' en 'bloed en bodem' ook wel raad. Zeker in de artikelen voor het maandblad *Hamer*.

Hamer zou bijna vier jaar verschijnen, van oktober 1940 tot augustus 1944. Het blad was een uitgave van de stichting *Volksche Werkgemeenschap* en als zodanig opgenomen in het Duitse *Ahnenerbe-Verband*, een instituut dat probeerde op de SS gerichte heemkunde te ontwikkelen. Samenwerking tussen het Duitse instituut en de Nederlandse stichting was daarbij voor de nationaal-socialisten heel welkom, zoals Claire Peijster-Rüell en Mienke Schaberg stellen: 'Dus niet meer het naar voren halen van de kleine afwijkende bijzonderheden van de verschillende gebieden, maar het volk wijzen op de gemeenschappelijke oorsprong, ze vertrouwd maken met de volkse ideeën en laten wennen aan het Groot Germaanse Rijk.

Uiterlijk bleek niet onmiddellijk dat de publikaties van de Volksche Werkgemeenschap verbonden waren met de SS. Directe nazipropaganda werd vermeden, zodat veel Nederlanders zich niet bewust waren van het feit dat de organisatie zich had aangesloten bij de SS.'[127]

Dat moge dan zo zijn als we ons alleen richten op de inhoud van het blad, waar de SS inderdaad niet werd genoemd. Toen vanaf 1943 de *Volksche Werkgemeenschap* werd omgedoopt in *Germaansche Werkgemeenschap* en professor Snijder, die in brede kring als fanaat SS'er bekend stond, bij het blad werd betrokken, moet elke lezer toch wel geweten hebben uit welke hoek de wind waaide.

Nico de Haas werd hoofdredacteur van *Hamer*. Hij deed dat op verzoek van Henk Feldmeyer die hem ook strikte voor het hoofdredacteurschap van *Storm* SS. Het was in feite een koppelverkoop, omdat De Haas in *Storm* SS niet erg geïnteresseerd was, in *Hamer* daarentegen veel meer. De Haas was zo'n succesvolle hoofdredacteur ('hoofdopsteller' volgens nationaal-socialistische terminologie) dat hij over het jaar 1943 van het DVK een letterkundige prijs van f 2000 kreeg.[128] Curieus is dat hij deze prijs kreeg, zoals de toelichting vermeldde, voor zijn hoofdredacteurschap van *Hamer*, waar geen letterkunde aan te pas kwam, en niet voor zijn poëzie, zoals M.Wolters al in *Werkend Volk* vaststelde. Want voor Wolters was de poëzie van De Haas van hetzelfde niveau als die van Willem Elsschot.[129] Wolters ging er vanuit dat in 'rustiger, later tijden, de beoordelaar zal grijpen naar den bundel van Nico de Haas die thans in voorbereiding is en die de gedichten 1940-1944 bevat en dat hij zich dan verwonderd zal bewust maken, wat wij nu in de dreuning van het heden niet (willen) merken: zulke stille, wijze en eenvoudige gedachten zijn ook gedacht in de jaren van de groote vernietiging. En die latere beschouwer zal dan weten dat er aan ons leven in deze jaren toch een kant was, die den hardpratenden en hardvechtenden tijdgenoot ontging. En misschien is die kant voor die latere tijden - en voor ons? - dan de meest wezenlijke.'

Bij die 'stille, wijze en eenvoudige gedachten' zal Wolters toch zeker niet het gedicht 'Roode Mis' gerekend hebben, dat De Haas in 1943 in *Groot Nederland* publiceerde[130]:

> Als Stalins orgels 's avonds spelen,
> weerklinkt van ver een bloedchoraal.
> Dat kon ons vroeger niet veel schelen,
> nù luisteren wij allemaal.
>
> Men hoort het knappen van de schoten,
> de oude wijzen van Katyn.

Wie in zijn safe zit ingesloten,
kan door het goud het bloed niet zien.

Men voelt den sikkel en den hamer
- als zeis en moker van den dood -
tot in zijn diepste binnenkamer.
Een vrouw betast in angst haar schoot.

Een schaduw kruipt langs alle muren,
en walm stijgt op uit ieder woord.
De Roode missen duren uren,
de dag begint en eindt met moord.

Als Stalins orgels 's avonds spelen,
weerklinkt van ver een bloedchoraal.
Dat kon ons vroeger niet veel schelen,
nù luisteren wij allemaal...

De bundeling van zijn gedichten waar Wolters op doelde, ging niet door. Wolters' artikel werd enkele dagen na Dolle Dinsdag geplaatst en de situatie was toen drastisch veranderd. *De Amsterdamsche Keurkamer* was opgehouden te bestaan en na september 1944 was er van een produktie van nationaal-socialistische literatuur toch geen sprake meer.

De Haas droeg ook bij aan de voorbereiding van een Vlaamse editie van *Hamer* en had de eindverantwoordelijkheid voor *Hamer*, dat door *Ahnenerbe* in Duitsland werd uitgegeven en waarin veel - bewerkte - artikelen werden opgenomen die De Haas oorspronkelijk in *Hamer* publiceerde.

In *Hamer* kon hij echter niet kwijt wat hij in *Storm* SS kwijt kon. In dat blad was hij radicaal en gebruikte hij frequent de termen die hij in *Hamer* had bekritiseerd. ‘Het ras, ons bloederfdeel [verandert] echter niet, zoolang wij dit zuiver weten te houden. In de heilige orde des levens is de volksaard dus van ondergeschikte beteekenis aan het ras, dat het begin en het einde van al het zuivere en hoogere leven op onze goede aarde is.’[131]

Storm SS, opgericht door Henk Feldmeyer, bestond vanaf april 1941 als uitgave van *Uitgeverij Storm*. Naast hoofdredacteur De Haas zien we Reinier van Houten, aan wie in deel IV uitvoerig aandacht zal worden besteed, als directeur. Binnen de SS vervulde *Storm* SS de rol van intermediair tussen de SS en de buitenwereld. Nico de Haas, voor wie Henk Feldmeyer een grote bewondering had, behoorde tot de fanatiekste voorvechters van het scheppen van die band. H.W. van Etten, die een korte periode hoofdredacteur van *Storm* SS was (Nico

de Haas raakte, zoals we nog zullen zien, zijn hoofdredacteurschap enkele maanden kwijt, van januari tot september 1943 en Van Etten nam voor hem waar), zag dat fanatisme van De Haas goed in, zoals hij in zijn na de oorlog geschreven herinneringen liet uitkomen: 'Juist [volgens] een man als Nico de Haas, bijkans communist in zijn onverzoenlijke haat tegen alles wat burgerlijk was, moest de Nederlandse SS in vlug tempo eerst de NSB-radicaliteit ter zijde voeren, en kort nadien een geweldige voorsprong verkrijgen. Zoals de Haas kon en mocht schrijven had hij het zelfs onder Rost van Tonningen in het Nationale Dagblad niet gemogen en gekund.'[132] De Haas was volgens Van Etten 'in zijn hart een man van links, zag alleen de Marxistische richting als verjoodst en uitgeleverd aan het kapitalisme. Hechtte aan zijn vaderland evenveel en even weinig waarde als elke marxist. Smaalde op de NSB en haar oudbakken nationalisme [...] werd de eigenlijke pennevoerder van de SS, de ideoloog van het rijk, waarbij het rijk hem veelal minder interesseerde dan de zekerheid met zijn dolzinnig geschrijf Mussert tot grote woede te brengen, hetgeen ook prompt telkenmale gebeurde, hetgeen hem grote voldoening schonk. Vereerde Hitler, als grote socialist, verachtte Mussolini en Stalin als fascisten.'[133]

De Haas werd binnen de SS zo hoog geacht, dat hij ook doordrong tot de SS *Schule Avegoor*, waar het kader voor de Nederlandse SS werd opgeleid. De Haas hield op deze school lezingen en hij droeg daarbij gemotiveerd de 'Groot-Germaanse gedachte' uit zoals ook de titel van een van zijn lezingen luidde.[134] Wellicht refereerde hij in die lezing ook aan de redevoering van Henk Feldmeyer op de Groot-Germaanse bijeenkomst van de SS in Maagdenburg in juli 1942 en waarop De Haas in een hoofdartikel reageerde: 'In dien zin heeft de Voorman der Nederlandsche SS op de Groot-Germaansche bijeenkomst der SS te Maagdenburg gesproken over den inval der "barbaren" uit de randgebieden in het rijk, om daar de nieuwe rijksgedachte te wekken, die ook in het derde rijk voor velen nog een onbegrijpelijke gedachte is. Want ook daar is men nog dikwijls bevangen in een Duitsch-nationale en staatsche rijksgedachte, die voor ons reeds een uiting van verstarrend reactionnair denken is geworden. Het moet dan ook ronduit gezegd worden, dat ginds onze jonge en revolutionaire gedachte van het komende rijk de zelfde onrust bij staats-nationaal-denkende lieden weet te verwekken als dit hier het geval is.'[135]

Ook binnen de SS zullen zijn beschamende antisemitische hoofdartikelen goed gevallen zijn. In zijn antisemitisme was hij wellicht nog rabiater dan Martien Beversluis en in beider geval kunnen we voor hun antisemitisme geen verklaring vinden vanuit hun socialistische verleden.

De heftigste van zijn artikelen plaatste hij in de zomer van 1942 onder de kop 'Volksgenoot en Jood'[136]: 'En nu de joden niet meer in pensions terecht kunnen, trekken hun arische knechten uit hun eigen woning en gaan in pension, terwijl

de joden in de aldus ontruimde huizen hun vacantie gaan doorbrengen. Het zou zeer de moeite loonen om in Velp en omstreken, waar dit systeem met vrucht wordt toegepast, eens een grondig onderzoek naar de bewoners van diverse perceelen in te stellen. Vermoedelijk zal dan wel een en ander - evenals op allerlei andere mooie en rustige plekken in ons land - aan het licht komen, dat naar talmoed en thora riekt!'

De kerk, zowel katholiek als reformatorisch, die joden probeerde te beschermen, kreeg van De Haas ook de wind van voren: 'In de praktijk beteekent dit, dat de kerk vreemd bloed, dat wij trachten uit te stooten, weer binnenhaalt. Het beteekent, dat onder het mom van geloof bloedschennis wordt vergemakkelijkt. Het beteekent propaganda van de rassenschande, verdraagzaamheid jegens de volksche misdaad van het menghuwelijk, het aankweeken van bastaards en heulen met de aartsvijanden van de Germaansche wereld.

Het beteekent de aantasting van de lichamelijke en geestelijke volkskracht en wel in den wortel van den stam, in de bron van het bloed.'

Maar de oplossing van het probleem was nabij kon hij triomfantelijk melden: 'De situatie is dan ook zoo, dat van nu af aan regelmatig transporten van joden naar het oosten zullen gaan en wel in zoodanig tempo, dat op 1 Juni 1943 geen jood meer in Nederland zal worden aangetroffen.'

Een week eerder had hij zich ook druk gemaakt over de joden, zij het op een deelgebied van wat hij als een groter probleem zag: de wereldomvattende invloed der joden. Nu beperkte hij zich in zijn artikel tot de invloed van joden op de encyclopedieën in Nederland. Zo had hij grote bezwaren tegen de *Oosthoek-encyclopedie*. Uitgever Oosthoek zal van deze ontboezemingen niet opgewekt zijn geweest, zeker niet als we beseffen dat hij een vooraanstaand partijgenoot was (we komen hem in deel IV nog vaak tegen) en uitgever van onder meer *De Schouw*. Nu moest hij lezen: 'Daar was indertijd de firma Oosthoek in Utrecht, die haar encyclopedie aan den man liet brengen door den jood Cats, een der meest brutale semieten, die ooit de boekenmarkt en de huizen onzer volksgenooten onveilig maakten. Zijn specialiteit was jonge studenten, die 's ochtends het contract teekenden, dat hen twee jaar lang aan de betalingstermijnen ketende, en vaak 's avonds half huilend bij hun boekhandelaar kwamen aanzetten met de vraag of er nu "niets aan te doen" was. Jonge studentjes, die zich groot hielden en tegen den brutalen jood geen "neen" durfden zeggen. Bij honderdtallen werden zij er door Cats bijgelapt. Er hangt een stille tragiek, om het eens mooi te zeggen, om menige encyclopedie, de tragiek der afbetaling, een typisch joodsche vinding.'[137]

Ook de *Winkler Prins-ecyclopedie* had het bij De Haas verbruid en wel om een kritische noot in een lemma over Hitler. De schrijver was mr.J.M.J. Baak en De Haas vond het nodig om Baak te typeren als: 'Dit was de vlerk, die het Nederlandsche volk voorlichtte over den Führer die zijn schennende handen in be-

lachelijke kleinheid uitstrekte tegen een der grootste figuren, die de wereld ooit gekend heeft. [...] Dergelijke types vulden met hun geschrijf de Winkler Prins, deze Secret Service agenten van het internationale jodendom.'

Wie zoveel jaar na dato geconfronteerd wordt met dit heftige antisemitisme en zich realiseert hoeveel invloed dit geschrijf moet hebben gehad op jonge SS'ers die in *Storm* SS het gif ingedruppeld kregen waardoor ze in het Oosten met des te grotere wreedheid konden optreden tegen de joden, kan zich er alleen maar over verbazen dat het nimmer is gelukt om De Haas, van wie de verblijfplaats al jaren bekend is, in justitiële handen te krijgen. Vanaf 1958 woonde hij permanent in Duitsland, in Nordwalde, onder de naam Bernhard Berger.

In 1967 heeft de Nederlandse justitie een poging gewaagd, maar de Duitsers waren onwillig hem over te dragen. Ze waren er eigenlijk alleen in geïnteresseerd hoe De Haas aan valse papieren was gekomen. In 1970 was zijn zaak verjaard en kon hij van tijd tot tijd weer naar Nederland komen. Waar plegers van misdaden tegen de mensheid tot op de dag van vandaag voor hun daden ter verantwoording kunnen worden geroepen, kon een man als De Haas, die met zijn geschrijf zo onmeetbaar veel schade en leed heeft aangerjcht, ontsnappen door de mazen van het net.

Het radicalisme van De Haas paste overigens niet geheel in de politiek van Rauter. Zolang De Haas zich beperkte tot oproepen als: 'Het jodendom zal dan ook ervaren, dat de nationaal-socialistische voorhoede niet om de tuin te leiden is. Geen spoedhuwelijken, geen ijldoopfeesten en kerkbriefjes zullen baten en jodenknechten en jodenslavinnen zullen meemaken, dat hun volksverraad en bloedschande een kwaad is, dat zichzelf straft'[138] was er wat Rauter betreft niets aan de hand. Maar zodra hij aan de NSB kwam, ontstonden conflicten met Rauter die in 1942 een politiek voerde waarin een openlijke strijd tussen de NSB en de SS zoveel mogelijk moest worden vermeden. We zullen in hoofdstuk 6 nog zien dat ook Kettmann aan deze voorzichtige politiek ten offer viel.

In januari 1943 trad De Haas af als hoofdredacteur en werd hij opgevolgd door Van Etten. Officieel werd als reden opgegeven dat De Haas te veel werk had aan *Hamer*, en inderdaad had hij aan dat blad zijn handen vol en ging, zoals we zagen, daar ook zijn liefde naar uit. Toch zou W. Goedhuys in een rapport aan Rost van Tonningen melden, dat het niet enkel om gezondheidsredenen was dat De Haas het veld moest ruimen. Goedhuys schreef dat De Haas 'den laatsten tijd zeer veel tegenslag en moeilijkheden bij de uitoefening van zijn functie als hoofdredacteur heeft ondervonden. Met name is hem door de uiterst voorzichtige politiek, die op het oogenblik door Rauter gevoerd wordt, practisch de mogelijkheid tot schrijven ontnomen. Het is hem verboden eenigerlei artikel te schrijven, dat tegen de zienswijze van Utrecht gericht is, er blijft dan ook wel zeer weinig over, waarover een hoofdredacteur van "Storm" kan schrijven.'[139]

Met 'Utrecht' werd het NSB-hoofdkwartier bedoeld en met Mussert stond De Haas nu eenmaal niet op goede voet. Er waren conflicten te over. Een voorbeeld. Mussert was woedend geworden toen De Haas hem eens in *Storm* SS 'Ir. Mussert' had genoemd. Hij had hem 'Leider Mussert' moeten noemen. De Haas haastte zich hem ijlings een serviele brief te schrijven, want zijn hoon aan het adres van Mussert bewaarde hij liever voor zijn vriendenkring: 'Ik veroorloof mij echter U eraan te herinneren, dat in een gesprek, dat ik enkele jaren met U mocht voeren, U mij hebt verzekerd, dat U levenslang trotsch was op Uw werker-zijn, op Uw ingenieurschap. Aangezien ik zelf indertijd gaarne mijn M.T.S.-studie bekroond zou hebben met Delft - hetgeen om financiële redenen niet mogelijk was - maakte dit op mij grooten indruk. Het was mij zelfs een aanleiding de redactie op te dragen af en toe op gepaste wijze Uw capaciteiten op dit gebied in ons blad in herinnering te brengen.

Ik meende van harte ook in Uw geest te handelen.'[140]

Voorts probeerde hij Mussert wijs te maken dat om tactische redenen het verstandig was om niet steeds 'Leider Mussert' te zeggen maar het begrip 'ingenieur' te gebruiken: 'Heden werk ik in Amsterdam, temidden van de arbeiders der zware industrieën. Als U tusschen vijf en zes uur deze prachtige koppen zoudt zien, zoudt gij, evenals ik betreuren, dat deze menschen nog geen achting hebben voor de Leidersgedachte.

Zij *begrijpen* het eenvoudig niet.

Heel anders is dit met het woord "Ingenieur".

Dit woord heeft een prestige, een innerlijke kracht, die voor 90% onontkoombaar is.

Het is een hoogheidsbegrip voor *allen*, omdat ieder weet, dat alleen eerlijken arbeid deze titel kan doen veroveren. Het is een waarborg voor waarlijk kunnen.

Daarom laat ik in "Storm" het woord Leider bewust afwisselen met "Ir. Mussert". Men moet door de bekende waarde tot de onbegrepen waarde komen.'

Van Mussert kan veel gezegd worden, maar dom was hij niet. Hij trapte niet in deze doorzichtige smoes, zodat het conflict tussen beiden bleef bestaan.

De Haas had ook problemen met het DVK over zijn journalistiek in *Storm* SS. Dat gebeurde naar aanleiding van een artikel van 25 september 1942, 'Voor de Germaansche Wereld en haar Führer', waarin plaatsnamen waren opgenomen van slagvelden waar soldaten waren gesneuveld. Dit nu was, aldus het DVK, 'blijkens een mededeeling van de Presseabteilung van het Rijkscommissariaat van 17 en 25 augustus 1942 verboden [...]; dat bedoeld feit oplevert overtreding van het bepaalde in artikel 43 van het journalistenbesluit; dat de Hoofdredacteur verantwoordelijk is voor het algemeen karakter van het redactioneele gedeelte van het blad; dat de Hoofdredacteur bij een zorgvuldige uitoefening

van zijn taak, opneming van bedoeld artikel had kunnen vermijden en had dienen te voorkomen; gelet op artikelen 13, 26 en 27 van het journalistenbesluit WAARSCHUWT den Hoofdredacteur van "Storm SS", den heer Nico de Haas, Hekelveld 15 a, Amsterdam, dat bij volgende overtredingen verscherpte maatregelen zullen worden genomen. Afschrift dezer zal worden gezonden aan den Leider van het Persgilde en aan den Algemeen Voorzitter van het Verbond van Nederlandsche Journalisten en aan den Belanghebbende.'[141]

In september 1943 kwam De Haas weer bij *Storm* SS terug. De redactie verhuisde naar Groningen. Op 6 april 1944 vertrok hij weer als hoofdredacteur.

Aan het einde van de oorlog vluchtte hij naar Duitsland en vandaar uit kwam hij als filmer en fotograaf terecht bij het Vreemdelingenlegioen. Hij was zowel werkzaam in Vietnam als in Algerije. In 1958 vestigde hij zich, zoals gezegd, definitief in Duitsland. Het is duidelijk hoe Nico de Haas nu terugkijkt op de bezettingsjaren. Toen hem gevraagd werd om zijn mening over de weduwe van Rost van Tonningen, antwoordde hij: 'Florrie Heubel en haar broer Wim Heubel waren lui van goede huize, die zich volledig voor hun idealen konden uitleven. Ze hoefden hun brood niet te verdienen, ze konden doen wat ze wilden. [...] Als Mussert een beetje cleverder was geweest, dan was er niets gebeurd. Maar door die verstoktheid van de NSB, het hoofdkwartier in Utrecht, van Mussert persoonlijk, zijn die lui in de oppositie gedreven, hebben ze hun frustraties gearticuleerd en dat kan je alleen maar als je heftiger bent als de anderen.

Natuurlijk speelt ook een rol de afschuwelijke dood van Rost van Tonningen, wat natuurlijk ook maakt dat ze in ieder geval op haar rechten zal staan [dit naar aanleiding van een vraag van de interviewsters over het omstreden pensioen van de weduwe van Rost van Tonningen, A.V.]. Maar het is natuurlijk altijd gemakkelijk praten als je een gevulde buik hebt. Als je niet hoeft te denken hoe het morgen of overmorgen zal zijn. Bij de Arbeidersfotografen in Amsterdam, daar was Wolf, een assistent van Ivens, zijn vader was bankier. Kolthoff, een andere Arbeidersfotograaf, kunstschilder, was getrouwd met een zuster van Wolf, dan is het heel makkelijk om ideologisch bevlogen te zijn.'[142]

Jan Eekhout vluchtte ook naar Duitsland, maar hij keerde na mei 1945 snel terug. Ook hij leed onder gebrek aan erkenning, alleen voerde zijn wrok hem niet tot het radicalisme dat Martien Beversluis en Nico de Haas kenmerkte.

De in 1900 geboren Jan Eekhout was voor de oorlog een dichter die zich vooral ophield in het protestants-christelijke milieu. Hij was een van de weinige schrijvers vanuit dat milieu (met Jan van Ham en Roel Houwink) die collaboreerden. In tegenstelling echter tot Beversluis en De Haas zijn zijn vooroorlogse activiteiten voor ons onderwerp nauwelijks relevant. Hij publiceerde regelma-

tig in *Opwaartsche Wegen* en *De Vrije Bladen* en hij kreeg tweemaal een gedicht in *Forum* geplaatst. Een daarvan was 'De Waanzinnige' uit 1932[143], dat in 1934 ook werd opgenomen in de bloemlezing *Het Derde Réveil*. Menno ter Braak, in zijn bespreking van deze bundel voor *Het Vaderland*[144], citeerde 'De Waanzinnige' in zijn stuk integraal. Hij beschouwde het als 'een van de beste verzen' en noemde Jan Eekhout 'zeker een van de begaafdsten'.

Het kan verkeren: een jaar later publiceerde *Forum* opnieuw een gedicht van Eekhout. In het nummer stonden ook gedichten van Raymond Herreman, P. Rogghé en Jac. van Hattum, en nu schreef Du Perron aan Ter Braak: 'Alle verzen vind ik belabberd.'[145] Ter Braak gaf op deze opmerking geen enkele reactie.

Wellicht was het alleen Willem de Mérode, die haarfijn de holle toon van Eekhouts verzen inzag, een holheid die hem met zijn 'volksche' instelling snel tot het nationaal-socialisme bracht. Na de dood van De Mérode zou in *Groot Nederland* postuum een artikel van zijn hand verschijnen, waarin hij verscheidene zogenaamd christelijke schrijvers bekeek op hun werkelijke christendom.[146] 'Het is bij de groep christelijke letterkundigen een vreemde boel,' schreef hij. 'Houwink is zoo tuk op een zieltje, dat hij ieder die met een beetje pathos het woord "God" uitspreekt bij de christelijke literatuur rekent. Slauerhoff is op een geweldig gedreven wind, veroorzaakt door Houwinks artikel en dat van Tom de Bruin, vanuit *Opwaartsche Wegen* ten hemel gevaren, bij het geklank der snaren van Magdalena Ypma.'

Magdalena Ypma sloeg op Jo Ypma, die in april 1935 in *Opwaartsche Wegen* het prozagedicht 'Maria Magdalena' had gepubliceerd en een jaar later, in november 1936, het door De Mérode bedoelde 'In Memoriam Jan Slauerhoff' publiceerde met de regels:

> Totdat hij zelf als schuim gelegd werd
> Aan 't witte strand der eeuwigheid
> En door een stille stem gezegd werd:
> Voor dezen is de rust bereid...[147]

Over Eekhout schreef De Mérode: 'Christelijk? Wie vraagt daar naar? Eekhout heeft op "het" boek van de protestantsche jongeren wel wijselijk het woord christelijk weggelaten. Hij is immers zelf "op zoek naar God", als naar zoo'n soort zwevend schaakbord? Wel heeft hij een poos tusschen Prof. de Groot en dr. De Vrijer geloopen, maar hij is nu aangekomen in de *Litteraire Revue*. Waar niet veel van God, dan zijn negatie te vinden is.

Het is zonderling, dat de chr. pers nog nooit ontdekt heeft, hoe weinog christelijks er in zijn boeken is. Ja, ja, God komt er in voor. Maar de duivel heeft evenveel Godsgeloof.

Wilma verdrinkt ons in een teil vol wazige woorden. “Het gaat maar om het Koninkrijk, zie je?” Zegt u maar wat dit is, zondere nadere definitie. “Het gaat maar om het Derde Rijk, zie je,” zegt mij evenveel.’

We moeten er eerlijkheidshalve aan toevoegen dat De Mérode nog een rekening te vereffenen had, zowel met Eekhout als zijdelings ook met de schrijfster Wilma. De Mérode was boos omdat Eekhout geen gedichten van hem opgenomen had in WERK, *het boek der Jong-Protestantsche letterkunde*, waarvan Eekhout de redactie had. Eekhouts antwoord was dat De Mérode te oud was om in WERK opgenomen te worden, maar dat was een uitvlucht, omdat hij wel werk had opgenomen van Wilma en Hendrika Kuyper-van Oordt, die beiden ouder waren dan De Mérode.[148]

Willem de Mérode stierf op 22 mei 1939. We weten welke richting de door De Mérode bekritiseerde Eekhout tussen 1940 en 1945 insloeg. Van De Mérode zullen we dat nooit weten. Als curiositeit blijven enkel de twee gedichten staan die hij in 1930 in *Aristo* publiceerde. De eerste, over Lenin[149], eindigde met de regels:

> Dictator van 't berooid mystieke rijk,
> Was hij niets dan een dienaar aan de poorten
> Der hel, die hij sluw lachend opende.
>
> Toen werd hij, vreemd en star, wanhopende,
> Gedwongen tot het volgen der vermoorden;
> En vuistgebald nam hij van de aard de wijk.

Daaropvolgend een gedicht over Mussolini[150], dat heel anders eindigde:

> Gelijk een oude dondergod,
> Hanteert hij 't zelfgesmede wapen
> En treft zijn vijand aan de slapen;
> Boven hun dood heerscht nog zijn spot.
>
> En buit, lang in den geest genomen,
> Schenkt hij zijn volk: Italie! Rome!

Eekhout werd in 1939 lid van de NSB, nadat de Russen Finland waren binnengevallen. Toch trad hij tot mei 1940 nog niet als nationaal-socialist naar buiten. In die luwte was het niet verwonderlijk dat men nog niet op de Eekhout-nieuwestijl reageerde. Hij werd in de literatorenwereld nog steeds beschouwd als een christelijk, zij het ‘volksch’ dichter en toen zijn *Kalevala* verscheen[151] werd er

door Vestdijk bijvoorbeeld positief op gereageerd. Het ging om een vertaling van wat Eekhout zelf een werk noemde dat 'met eere genoemd wordt naast de Edda der Scandinaviërs en naast de Ilias en de Odyssee der Grieken'. 'In woordkeus en zinsbouw signaleert men, nog meer dan in de Gilgamesch-vertaling, bepaalde archaïsmen en dialectische wendingen,' aldus Vestdijk, 'ook wel germanismen ("ontklimperen"), die een precieuzen of gewrongen indruk zouden kunnen maken, ware het niet, dat deze "dichterlijke taal" kennelijk uit innerlijke noodzaak ontsproot. Het is een middel om een volksche sfeer op te roepen, een middel als geen ander, en men kan niet anders dan erkennen, dat Eekhout dit middel met technisch meesterschap hanteert.'[152]

Het was een magere erkenning; behalve Vestdijk reageerde de kritiek nauwelijks en Eekhout is daar gebukt onder gegaan.

In 1937 werd hij zwaar gekwetst toen zijn roman *Warden, een Koning* in eerste instantie door de Maatschappij voor Nederlandsche Letterkunde op de voordracht werd geplaatst voor de toekenning van de Van der Hoogtprijs en deze voordracht werd teruggenomen toen op een vergadering van de Maatschappij P.N. van Eyck het boek zeer fel attaqueerde en denigrerend kwalificeerde als 'onwaarachtig', een kenschets die op de vergadering door niemand werd weersproken, zodat Eekhout elke illusie op een erkenning in de vorm van de Van der Hoogtprijs kon laten varen.

George de Sévooy, we zijn hem al verscheidene malen tegengekomen, leerde Eekhout in 1939 kennen en ze zouden de rest van hun leven bevriend blijven. De Sévooy merkte hoe Eekhout twee jaar na het incident zich nog bezeerd toonde. De Sévooy schreef een lang artikel over Eekhout, maar kreeg het nergens geplaatst, een feit dat de wrok van Eekhout alleen maar zal hebben vergroot. Pas in 1942 wilde *De Nieuwe Gids* het toen al drie jaar oude artikel plaatsen zodat de lezers verwonderd kennis namen van een gemoedstoestand van de literator naar aanleiding van een gebeurtenis waar weinigen meer weet van hadden. De Sévooy ging in op het woord 'onwaarachtig' dat Van Eyck had gebruikt: 'Men kan natuurlijk bezwaren uiten tegen de levenswijze dezer bewoners, die zoo weinig met het leven van den gemiddelden plattelander gemeen heeft: men kan natuurlijk dit werk, wat de visie op de personen en den stijl betreft, archaïstisch noemen; men geeft zich dan simpelweg het brevet van kruidenier, en die kunnen nuttig want vermakelijk wezen; ik ben echter de meening toegedaan, dat men het woord onwaarachtigheid in dit verband nimmer zou kunnen bezigen, zonder daarmede den auteur op onbillijke wijze ernstig te krenken in zijn kunstenaarseer.'[153]

De Sévooy zal op Eekhout hebben ingepraat en wellicht speelt ook enigszins de invloed van Jan van Ham mee. Maar hoe dan ook: Eekhout besefte dat hij voor erkenning door de officiële literaire wereld niet de geschikte boeken schreef

en dat hij alleen van de nationaal-socialisten met hun grote hang naar 'volksche' literatuur wat te verwachten had. Want 'volksch' schreef hij, zij het met altijd die wat geëxalteerde neiging om 'literair' te doen. Als voorbeeld volgt hier een fragment uit een van zijn bekendste vooroorlogse romans, het uit 1933 daterende *De boer zonder God*[154]:

'En de puntige pikhaken trokken; kort, rusteloos.

Neerstig bukkend volgden veerdige knapen en meiden de maaiers vlak op den voet, bonden tot zware schoven de bussels met sterke stroobanden.

En er kwamen prille en oudere vrouwen, nijver, die de gouden bundels presten aan d'hijgende borst, ze ruizelend t'hoope sleepten en zetten aan stevige stuiken. Soms rechtte zich een der pikkers, vaagde de zweetnatte arm 't voorhoofd en gloênde oogen langs en schepte adem in gretige teugen. Dan dreef hem een lauwe westerbries tegemoet als een kleine weldaad, streek langs d'harige, ver-bloote borst hem en 't ros verweerd wezen. Even keek hij op naar de zon, zei enkele losse woorden tot zijn naasten maat over de dulle hitte of smeet een kwinkslag naar de meiden achter hem, die gichelden en een zot iets weder riepen.

Maar hij wrocht al weer voort...

En de hooge zon, in geweldige zomerdrift laaiende over heel de wijdte, stak wreed den zwoeger tusschen de bonkige schoeren, priemde bijkans door 't werend strooi van den breedgeranden hoed hem bijna in den donkeren kop.'

De erkenning van zijn kwaliteiten zou inderdaad alleen van de zijde van de nationaal-socialisten komen, zeker in het begin van 1942 toen hij de Meesterschapsprijs van f2000 ontving, de enige maal overigens dat deze werd toegekend. Jan van Ham reikte de prijs uit en hij stelde met veel nadruk vast (ook hij kende Eekhouts kwetsbaarheid) dat de Meesterschapsprijs de hoogste prijs was die van staatswege kon worden uitgereikt. Eekhout kon het niet nalaten in zijn dankwoord zijn frustraties te tonen, al gaf hij ook een oorzaak aan van het gebrek aan erkenning dat hem ten deel was gevallen: 'Meer dan eenmaal, zoals mij bekend is, kwam ik in aanmerking voor een officiële erkenning ten opzichte van mijn letterkundige arbeid, welke erkenning, voor enige jaren, gedoemd was te stranden op een uiteindelijke, sta mij toe het te zeggen, schier vijandige onwil. Dit vijandige is misschien verklaarbaar. Ik ben nu eenmaal als het ware een zoon van twee vaderlanden, namelijk én van Nederland, én van Vlaanderen. Ik zie mij echter liever als een geestelijke schakel tussen Noord en Zuid: dan zult gij het bij het rechte eind hebben. Zodoende evenwel bekleed ik een geheel aparte plaats in het bestel onzer letteren.'

Onder de aanwezigen bij de prijsuitreiking was niet Roel Houwink, die een brief stuurde aan Tobi Goedewaagen om dat mede te delen. Een 'ongesteldheid' verhinderde hem te komen. Maar belangrijker voor ons, omdat het be-

klemtoont wat de geestesgesteldheid van Eekhout was, is Houwinks opmerking dat met deze prijsuitreiking 'begaan *onrecht* is goed gemaakt en daarover verheug ik mij van harte'[155].

Bij Eekhout zien we dus, zoals bij Martien Beversluis, een gevoel van miskenning en dat gevoel stak hij niet onder stoelen of banken. Die miskenning was met de komst van de nationaal-socialisten die voortaan de cultuurpolitiek zouden bepalen, voorlopig voorbij. Het jaar 1942 was voor Eekhout niet alleen belangrijk omdat hij de Meesterschapsprijs ontving, maar ook omdat hij in dat jaar twee dichtbundels uitgaf: *Noordlicht* en *De zanger van den nacht*. In *De Schouw* publiceerde hij het gedicht 'Hoedt U, mijn zoon, voor haat', uit de bundel *Noordlicht*.[156] Het zal in zijn ogen niet het onbelangrijkste gedicht zijn geweest dat hij in *De Schouw* publiceerde. Ook in dit gedicht klinkt nog een spoor van de oude wrok, maar nu heeft Eekhout, gestaafd door zijn nieuwe publiek, daar een draai aan gegeven. In positieve zin natuurlijk, gelijk een echt nationaal-socialist betaamt:

Hoedt U, mijn zoon, voor haat.
Richt U alleen op recht.
Doorpeil wie vóór U staat.
Uw blik keur goed of slecht.

Draag liefde, strak en steil
Naar Gods onbreekbre wet.
Uw hand zij heul en heil,
Beleegring en ontzet.

Sta in den nacht als straal,
Godskracht, die redt of velt.
Waak over burcht en graal.
Wees hoog. Wees hard. Wees held.

Opvallend in dit gedicht is de belerende toon. Het was kenmerkend voor Eekhouts werk in die dagen. Hij vond het nodig een getuigend dichter te zijn en voor hem was getuigenis ook overdracht van kennis en wijsheid. Vooral in de bij *Uitgeverij De Schouw* verschenen bundel *De zanger van den nacht*, opgedragen aan Tobi Goedewaagen[157] vinden we dat element sterk terug.

Deze bundel staat vol adviezen en terechtwijzingen, zoals:

Wie in onwil weken,
Wordt niets vervuld.

Hun blijft het Teeken
Voorgoed verhuld.
Als de dijken breken
Draagt gij de schuld[158].

En ook:

Wie slechts erbarmen van de godheid wil,
Hem blijft zij stil[159].

Het hield niet op. Tot de moeders dichtte Eekhout:

Hoedt uw kinderen ook in uw slaap...[160]

En tot de knapen:

Vergeet nimmer uw moeder en land[161].

De lessen van Jan Eekhout waren vaak op gebiedende toon gesteld:

Begeer geen roem zoolang gij ademhaalt.
Roem is de rijkdom van het leven niet[162].

En zeker een overdenking waard:

Gedenk uw Oorsprong.
Eenmaal waart gij rein[163].

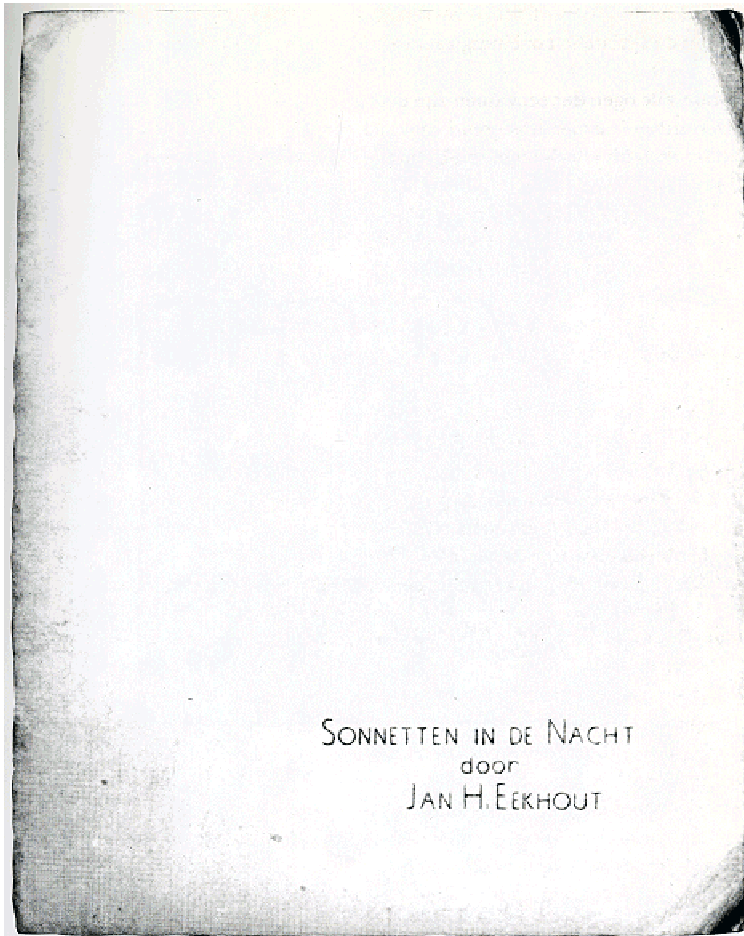
Het had alles te maken met wat Eekhout in het *Algemeen Handelsblad* stelde: ‘als kunstenaar draagt men een geweldige verantwoordelijkheid ten opzichte van zijn Volk en de geestelijke cultuur van zijn land.’[164] En elders in het artikel: ‘Ik weet alleen dit: dat de Dichter, die toch immers Ziener, Profeet is, zijn Volk niet in zijn zienerschap mag belichamen. Hem past geen speculatieve voorzichtigheid. Hij moet zijn Volk voorgaan in de Toekomst. De Nederlandsche dichters van vandaag lijden te zeer aan de ik-zucht, ontberen de kracht tot volkomen overgave. Zij wanen hun grenzen machtig te hebben uitgezet en zijn niettemin teloor gegaan in de vaagte. Het begrip Volk staat verre van hen. Zij vermogen het niet, profeten te zijn, vermits zij zich in den loop der tijden van Volk en bodem hebben losgerukt. Zij zullen tot Volk en bodem moeten terugkeeren, hun ivoren torentjes en eilandjes verlaten - Niet eer kan hun kunst kracht en bloed

verwerven. Zonder bloed, zonder kracht, geen leven, geen kunst. Het wordt hoog tijd, dat zij zich op hun Volk kunnen bezinnen. Dan kan er een wezenlijk groote nationale kunst worden geboren, zullen er weer Vondels, Breero's en Charles de Costers opdagen, valt het IK weg voor het WIJ, voor de Gemeenschap. Kunst moge een spel zijn, het is een ernstig spel. Dichter zijn, is durver en dader, is onophoudelijk be-zeten zijn van den heiligen drang naar grootheid.'

Wij zouden deze woorden hooguit kunnen kwalificeren als een uiting van 'verstandsverbijstering'. Nationaal-socialisten reageerden veel positiever op de rimram die Eekhout te berde bracht. Van Ham noemde het een uiting van 'een verstandelijke worsteling'[165]. Ook Van Ham wees op de miskenning van het werk van Eekhout, in bijna dezelfde termen als Eekhout eerder gebruikte. Daarnaast nam Van Ham een theorie over van Roel Houwink: 'Houwink heeft voor het misverstand, dat de waardeering voor Eekhout's poëzie in de weg stond, een verklaring gezocht in de onmogelijkheid, dat een volksch schrijver begrip zou vinden in een zakelijk-intellectualistischen tijd.'[166]

Het zouden voorlopig de laatste positieve woorden zijn die aan Eekhout werden gewijd, want in het vervolg van 1942 raakte hij verwikkeld in een aantal affaires. Het ging hier om Eekhouts vertalingen en bewerkingen van eerder verschenen werk, zoals de eerder genoemde *Kalevala*. Zo bewerkte hij ook het aloude verhaal van Tijl Uilenspiegel.[167] In zijn inleiding zegt Eekhout onder meer: 'dat de werkelijke Tijl Uilenspiegel nog steeds aan Duitschland behoort en geboren en getogen werd in Neder-Saksen. Ik nu heb de dichterlijke vrijheid van De Coster en Teirlinck overgenomen en mijn Tijl Uilenspiegel eveneens een ras-Vlaming doen zijn. Het is psychologisch merkwaardig te heeten, hoe juist de Tijlgestalte te passen blijkt in het Vlaamsch raam. Ligt de verklaring hierin: dat wij, zooals René de Clercq eenmaal nadrukkelijk zong: Germanen zijn en geen Latijnen?'

De grens tussen vertaling, bewerking en plagiaat kan gemakkelijk overschreden worden en bij Eekhout zien we dat dat ook gebeurde. Of álle beschuldigingen in dezen terecht zijn, is nog maar de vraag. Bij Mulder lezen we bijvoorbeeld: 'In *Hart van Holland* publiceerde hij gedichten die hij uit P.F. Scheurleers *Van Varen en Vechten* overnam.'[168] Is dat zo? *Van Varen en Vechten* van Scheurleer was in 1914 verschenen, met als ondertitel 'Verzen van tijdgenooten op onze zeehelden en zeeslagen, lof- en schimpgedichten, matrozenliederen'. Deze bloemlezing verscheen bij *Martinus Nijhoff*, die van Eekhout bij *De Tijdstroom* in Lochem. Beide bevatten oude zeemansliederen en het moet gezegd: er is een frappante overeenkomst tussen de twee bundels. *Nijhoff* protesteerde ook onmiddellijk in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant.*[169] *De Tijdstroom* werd door de collega-uitgever gelijk weggezet als 'een anonieme uitgeverij' en Eek-

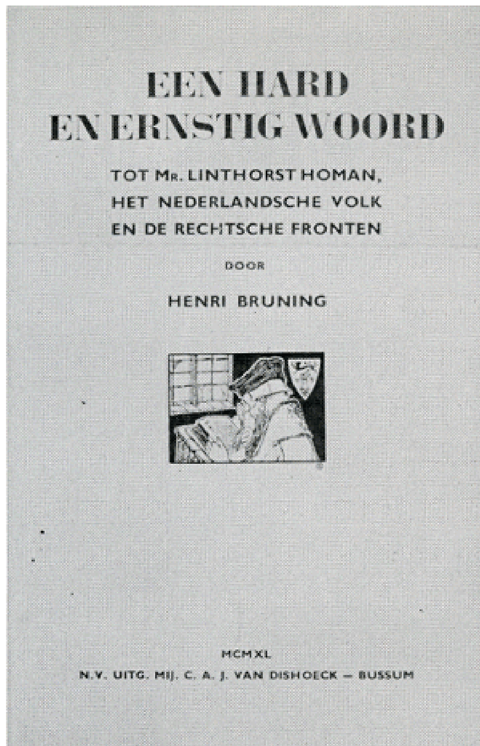

De naoorlogse, in eigen beheer uitgegeven, *Sonnetten in de nacht* van Jan H. Eekhout, waarmee hij giften probeerde los te krijgen.

Vlucht naar de vijand van Jan H. Eekhout uit 1954.

Henri Bruning.

EEN HARD
EN ERNSTIG WOORD

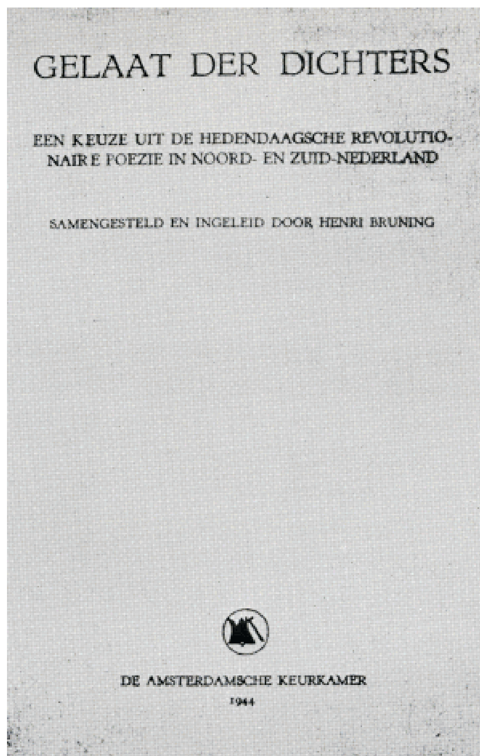
TOT MR. LINTHORST HOMAN,
HET NEDERLANDSCHE VOLK
EN DE RECHTSCHE FRONTEN

DOOR

HENRI BRUNING

MCMXL
N.V. UITG. MIJ. C. A. J. VAN DISHOECK – BUSSUM

Brochure van Henri Bruning uit 1940, waarin hij zich keert tegen de Nederlandsche Unie.

GELAAT DER DICHTERS

EEN KEUZE UIT DE HEDENDAAGSCHE REVOLUTIONAIRE POEZIE IN NOORD- EN ZUID-NEDERLAND

SAMENGESTELD EN INGELEID DOOR HENRI BRUNING

DE AMSTERDAMSCHE KEURKAMER

1944

Titelplaat van *Gelaat der Dichters* uit 1944.

Brief van Henri Bruning, een maand voor de bevrijding, waarin hij nog serieus met De Ranitz, waarnemend secretaris-generaal van het DVK, overleg pleegt over komende publikaties.

Embleem van 'Verdinaso'.

Ernest Michel, houtsnede van Otto de Kat.

BERICHT

Hoewel de oplage van NEO-COMMUNISTEN nog niet geheel uitverkocht is, mag ik dit boek niet meer aanbevelen, daar het door Z. H. E. Mgr. A. F. Diepen, Bisschop van 's Hertogenbosch, verboden is.

ERNEST MICHEL.

In eigen beheer gedrukte ‘waarschuwing’ van Ernest Michel.

VERSCHENEN IS DE TWEEDE DRUK VAN

NEO-COMMUNISTEN

DOOR

ERNEST MICHEL

Deze geheel gave herdruk van dit door den Bisschop van 's-Hertogenbosch aan de priesters en geloovigen van zijn diocees „verboden" boek, en waarvan de schrijver uitdrukkelijk elk woord gehandhaafd heeft, is thans nog vermeerderd met een nauwkeurig verslag van het onderhoud en de correspondentie tusschen bisschop en auteur.

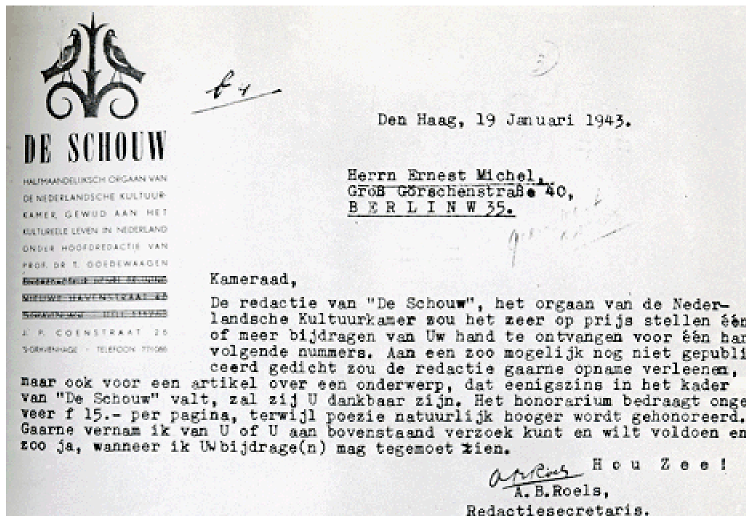
PRIJS **F 1.20**

Verkrijgbaar franco thuis tegen inzending van postwissel of storting op postrekening 221068 aan

HET ZUIDELIJK UITGEVERSBEDRIJF
MOOK (L.)

Ook verkrijgbaar bij den beteren boekhandel

Aanbiedingsfolder van *Neo-Communisten* van Ernest Michel.

DE SCHOUW

HALFMAANDELIJKSCH ORGAAN VAN DE NEDERLANDSCHE KULTUURKAMER, GEWIJD AAN HET KULTUREELE LEVEN IN NEDERLAND ONDER HOOFDREDACTIE VAN PROF. DR. T. GOEDEWAAGEN

J. P. COENSTRAAT 25
'S-GRAVENHAGE - TELEFOON 771086

Den Haag, 19 Januari 1943.

Herrn Ernest Michel,
Groß Görschenstraße 40,
B E R L I N W 35.

Kameraad,

De redactie van "De Schouw", het orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer zou het zeer op prijs stellen één of meer bijdragen van Uw hand te ontvangen voor één hare volgende nummers. Aan een zoo mogelijk nog niet gepubliceerd gedicht zou de redactie gaarne opname verleenen, maar ook voor een artikel over een onderwerp, dat eenigszins in het kader van "De Schouw" valt, zal zij U dankbaar zijn. Het honorarium bedraagt ongeveer f 15.- per pagina, terwijl poezie natuurlijk hooger wordt gehonoreerd. Gaarne vernam ik van U of U aan bovenstaand verzoek kunt en wilt voldoen en, zoo ja, wanneer ik Uw bijdrage(n) mag tegemoet zien.

H o u Z e e !

A. B. Roels,
Redactiesecretaris.

Brief van *De Schouw* van 19 januari 1943 aan ‘Herrn Ernest Michel’, waarin hem om poëzie werd gevraagd.

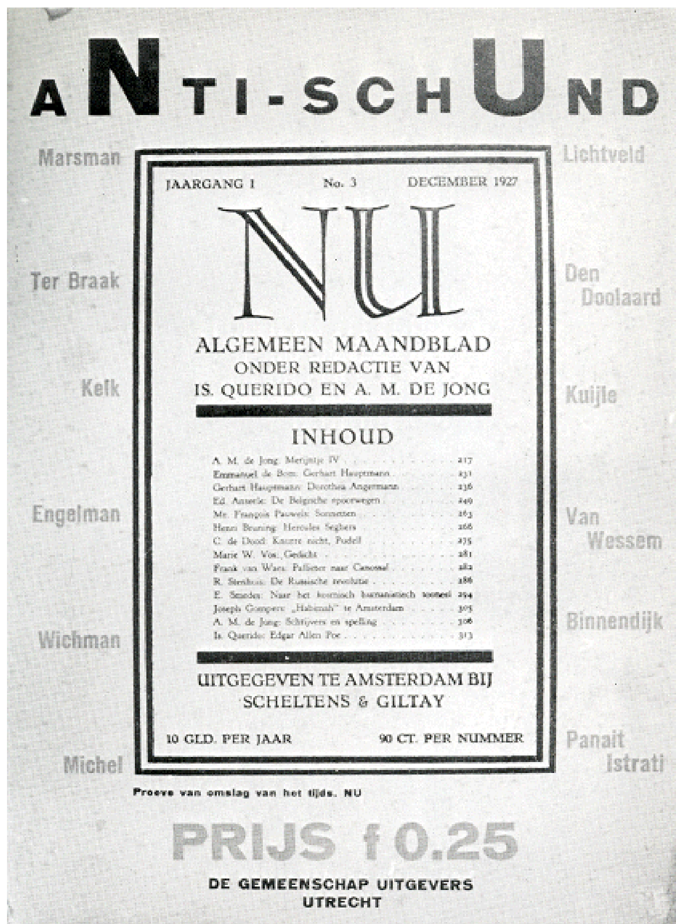
Albert Kuyle, tweede van rechts (met naast hem zittend Arnold Meijer) op een vergadering van Zwart Front uit 1938.

Albert Kuyle, getekend door zijn schoonvader Otto van Rees.

Omslag van het eerste nummer van *De Nieuwe Gemeenschap*.

aNti-schUnd, de brochure, waaraan ook Kuyle meewerkte, gericht tegen het maandblad *Nu*. Kuyle zou van leer trekken tegen A.M. de Jong.

Wouter Lutkie.

hout werd beschuldigd van plagiaat, want ‘nadrukken is ongeoorloofd, tenzij met toestemming van den eigenaar. Daar deze toestemming niet gevraagd noch verleend was, kan ik thans slechts een ernstig protest tegen deze handelwijze uiten.’

Het verweer van *De Tijdstroom* was simpel. In de inleiding had de uitgeverij gemeld dat de bloemlezing van Scheurleer was uitverkocht. Dat was te lichtvaardig opgemerkt. Sinds 1914 was er dan wel geen herdruk verschenen, maar het boek was nog bij *Nijhoff* verkrijgbaar. Meer dan een kwart eeuw zuchtte deze uitgeverij onder een restpartij. Verder stelde *De Tijdstroom* dat er van plagiaat geen sprake was en de uitgeverij verwees daarvoor naar de inleiding van Eekhout, die schreef: ‘Met ijver toog ik, in opdracht van den Uitgever, aan de taak: een bizondere reeks historische Nederlandsche zee-gedichten bijeen te brengen. Ik reisde door de Geuzenliedboeken en menige andere oude bloemlezing, welker titel ik aantrof in de uitvoerige literatuuropgave van J.H. Scheltema, in diens “Nederlandsche liederen uit vroeger tijd”. En ik koos en noteerde.

Toen ik hiermede gereed was gekomen, greep ik naar de, drie kloeke boekdeelen omvattende, verzameling “Van Varen en Vechten” door Dr.P.F. Scheurleer - om tijdens het speuren met klimmende verbazing tot de ontdekking te komen, dat de voordien door mij gedane keuze vrijwel geen enkel gedicht behelsde, dat niet door Dr. Scheurleer was opgenomen. Op de verbazing volgde de ontgoocheling - en daarna het gevoel van oprechte bewondering voor Dr. Scheurleer's weergaloozen arbeid.’[170] Het zij zo: wat er werkelijk in Eekhout is omgegaan, is niet meer te achterhalen, maar het moet op z'n minst opvallend genoemd worden dat iemand plagiator genoemd wordt die zelf in zijn inleiding het zogenaamd geplagieerde werk noemt en de overeenkomsten van commentaar voorziet.

In zijn inleiding legt Eekhout de nadruk op ‘anti-Engelsch gerichte Vaderlandsche gedichten’, voor hem en de zijnen alleen maar een aanbeveling. ‘Historisch gesproken, hebben wij, Nederlanders, eigenlijk niet de minste reden om in John Bull onzen gezworen vriend te zien. De verzen, welke onzen strijd tegen hem bezingen, leggen hiervan scherp getuigenis af,’ orakelde Eekhout. En met die scherpe getuigenis bedoelde hij dan liedjes als (ter gelegenheid van de landing van Engelse en Russische troepen in 1799 op Nederlandse stranden):

Een Engelschman geheist in top,
Gehangen aan de Bram Raa op,
Zij op dien grooten dag
Dan 't teeken tot den slag,
Dansons, enz.

Daar valt den Engelschman aan lij;
Toe, beukt er op aan Bakboords zij,
Gij straft me! dit is geraakt!
Hoord! mast en Boegspriet kraakt,
Dansons, enz.

Voort, als de Bliksem, nu gewend,
De jagers door zijn dondrement,
En dan een stuurboords laag
In zijn verdoemde maag.
Dansons, enz.[171]

‘Jan H. Eekhout is een veelschrijver, die zijn talent misbruikt en de stofvoor zijn boeken te veel bijeengaart uit andere werken,’ schreef G.H. 's-Gravesande na de oorlog.[172]

Hij was in zijn oordeel wat terughoudender dan tijdens de bezettingsjaren, toen hij openlijk in *Het Vaderland* de nationaal-socialistische cultuurbonzen trotseerde door Kameraad Eekhout van plagiaat te beschuldigen. Dat gebeurde naar aanleiding van diens roman *Leven en daden van pastoor Poncke van Damme in Vlaanderen*. In juni 1942 kwam 's-Gravesande met een uitvoerige beschouwing over de roman van Eekhout.[173] Hij behandelde eerst andere romans van Eekhout (de aanleiding voor zijn artikel was de toekenning van de Meesterschapsprijs) en besloot toen met de beschuldiging dat Eekhout plagiaat had gepleegd. De grappen in *Pastoor Poncke* waren zonder enige bronvermelding overgenomen uit *De Hodja Nasr-Eddin, een virtuoos van het schijnbare*, door Albert Verwey in diens *Luide Toernooien* vertaald. 's-Gravesande gaf verschillende, volstrekt overtuigende voorbeelden.

De Hodja Nasr-Eddin	***Pastoor Poncke***
Nasr-Eddin beklom den kansel en zei: Muzelmann, kent gij het onderwerp waarover ik spreken wil? Wij kennen het niet, Hodja. Hoe zal ik, zei daarop Nasr-Eddin, u een onderwerp ontwikkelen dat gij niet kent. - En andermaal beklom hij de kansel en zei: Weet gij, geloovigen, wat ik u te zeggen heb? Wij weten het, riepen er. Wat zal ik u, zei de Hodja en verliet den preekstoel,	Pastoor Poncke is vergeten. En toch was hij de man, die eens, den kansel hebbende beklommen, zijn parochianen vroeg: - Ik ben uw leeraar, gijként de zaak, waarover ik u spreken ga?: Neen, mijn-Heer Pastoor. - Hoe zou ik u dan, gaf Poncke ten antwoord, - eene zaak ontwikkelen, waarvan gij geen begrip hebt? - en hij daalde den kansel af en begaf zich ter sakristij.

uitleggen wat ge al weet. - De vergaderden zaten verbaasd. En een deed het voorstel dat als hij weer kwam de eenen zouden antwoorden dat zij het wisten, de anderen dat zij het niet wisten. Dat werd goed gevonden. De Hodja verscheen weer en riep als te voren: Weet gij, mijn broeders, wat ik u zeggen wil? Onder ons, zei men hem, zijn er sommigen die het weten, anderen die het niet weten. Welnu, zei de Hodja, laat hen die het weten het dan meedeelen aan hen die het niet weten.

Even nadien verscheen hij weerop, besteeg het gestoelte en vroeg: - Weet gij, beminde parochianen 't geen ik u te zeggen heb?: Wij weten het, riep een listigaard. Doch Pastoor Poncke bescheidde: - Wat zal ik dan moeite doen u iets te ontdekken wat u reeds bekend is! - en hij verliet de kansel, om na luttel tijd er terug te keeren en thans te vragen: - Weet ge, parochianen van Damme, waarover ik u te spreken heb? Weder klonk de stem van den sluwaard van zooseffens: Mijn-heer Pastoor, sommigen weten het, anderen niet: - Welaan, sprak Pastoor Poncke, - dat zij, die het weten, het dan berichten aan hen, die het niet weten!

Voor 's-Gravesande was vooral een fragment belangrijk waarin door pastoor Poncke, analoog aan zijn voorbeeld Hodja, met pijl en boog wordt geschoten. Dit nu gebeurde in de tijd waarin pastoor Poncke leefde niet meer! ‘En zoo'n enkel feit nam hij ook over, zonder te overwegen of dat logisch was. Naar mijn meening is er van een persoonlijke interpretatie van de ontleende motieven, waartegen misschien geen bezwaar zou bestaan, in dit boek geen sprake.’

Jan Eekhout had zich beter bij de onschuldige poëzie kunnen houden van het soort dat hij publiceerde in *De Nieuwe Gids*. Niemand stootte zich aan zijn *Wiegewijs*[174]:

Eia.... eia.... eia,
Mijn liefste, mijn diepste bloed,
Alleen om jou, die ik baarde,
Buigt God zich over de aarde
En tilt haar hoog in Zijn gloed.

De affaire was voor de aanhangers van de Nieuwe Orde ernstig genoeg. Nauwelijks had een van hen de Meesterschapsprijs gekregen, of een buitenstaander gooide roet in het eten. Toch duurde het enkele weken voordat een van de Kameraden krachten had verzameld om 's-Gravesande van repliek te dienen. Dat was ook geen gemakkelijke opgave want de *Vaderland*-criticus had een sluitend

bewijs geleverd. Een maand later was het A.F. Mirande die in *Het Nationale Dagblad* Eekhout verdedigde. Hij ging uitvoerig in op het begrip 'plagiaat' en kwam tot een opmerkelijke stellingname: 'Volksche kunst kan zich niet storen aan oorspronkelijkheidseischen, daarvoor heeft ze te veel haast. Ze wil voor en door het volk wezen in de kortst denkbaren tijd. Daarom zullen er veel oude motieven, heele bekende zinsneden zelfs, verwerkt worden in kunstwerken van onze bewogen dagen. Hoofdzaak zij, dat er desondanks een boek, een drama ontstaat, hetwelk het volk opstuwt tot zuiverder en belangrijker leven.'[175]

Met de aanval van 's-Gravesande zat Mirande duidelijk in zijn maag: 'Ik vind de beschuldiging van "plagiaat" bijna boosaardig. Maar neen, 's-Gravesande, dien ik ken als een oprecht mensch, staat met zijn beide beenen in het vorige tijdperk, en kan niet begrijpen, dat wij over vrijwel alles anders denken. Dit stuk moet dus als een, onvolkomen, antwoord beschouwd worden op den aanval van 's-Gravesande. Ik hoop, dat hij dit verweer, ondanks ons verschil in levenshouding, wil beschouwen als iets dat ik moest doen, evenals hij niet laten kan wat hij deed.'

Eekhout stuurde een ingezonden brief aan *Het Vaderland*. Het was op huilerige toon gesteld. Nu kreeg hij eens erkenning en kwam een criticus alles bederven. 'Ik verzoek U dringend mij niet langer te willen belasteren,' schreef hij.[176] 'Ik ben geen dief en dat weet gijzelf zeer goed. U laat U door haat leiden.' Daarna volgde een uiteenzetting, gelijk aan die van Mirande en de brief besloot pathetisch met: 'En wilt U mij thans met vree laten?'

Dat zou gebeuren liet de hoofdredactie in een begeleidend stukje weten: 'Wij ontvingen een schrijven van den heer Eekhout, dat wij hieronder in extenso afdrukken. In een begeleidenden brief verzoekt de heer Eekhout ons "te willen verhinderen" dat onze kunstredacteur G.H. 's-Gravesande, "zoo onnobel handelt". Ook zonder dit verzoek ziet de heer 's-Gravesande uiteraard van verdere discussie af.'

Van het DVK zou 's-Gravesande nog een waarschuwing krijgen. Daarvan is geen afschrift bewaard gebleven, maar we kunnen een en ander afleiden uit het rapport van Algemeen Correspondent voor het Letterengilde Noord holland, Gerard Wijdeveld, die in oktober 1942 berichtte: 'Mij is gebleken, dat er nogal wat gepraat wordt over een waarschuwing, door het Departement van V. en K. gegeven aan den letterkundigen criticus van het "Vaderland", die den schrijver Jan Eekhout vrij scherp van "plagiaat" beschuldigd heeft. Ook van bevriende zijde acht men dit gebaar weinig gelukkig.'[177]

Gerard Wijdeveld kon toen nog niet weten dat hij enkele maanden later in aanvaring zou komen met Eekhout naar aanleiding van zijn vernietigende recensie op *Groot Duitsche Dichtkunst* door Jan Eekhout bij *Uitgeverij De Schouw* uitgegeven.[178] Het incident, in deel I van deze studie al behandeld, toonde aan

dat Wijdeveld, de dichter en classicus, met dédain neerkeek op de 'volksche' schrijver en amateur-vertaler Eekhout. Diens 'vertolking' van Duitse soldatengedichten kwam hem op een vernietigende kritiek van de zijde van Wijdeveld te staan.

Maar wie kaatst, kan de bal verwachten. Wijdeveld op zijn beurt kreeg zowat alle Kameraden over hem heen, tot Max Blokzijl toe. Wat 's-Gravesande niet mocht, een prijswinnaar van nationaal-socialistische signatuur aanvallen, mocht Wijdeveld ook niet. Zelfs zijn vriend, professor Snijder, voorzitter van de Kultuurraad, bestookte hem met verzoeken zich in de toekomst te matigen.

Die matiging kwám er, maar van mening veranderen deed Wijdeveld niet, zoals we kunnen zien in een recensie in hetzelfde *Algemeen Handelsblad* waarin hij Eekhout zo ongemeen fel geattaqueerd had. Een halfjaar later schreef hij een recensie naar aanleiding van drie nieuwe bundels van Eekhout[179], *Noordlicht* en *De zanger van den nacht*, uitgegeven door *De Schouw*, en *Ainyatha*, uitgegeven door *C.F. Callenbach*. Het is een ambivalente recensie, waarin Wijdeveld op een beleefd verhulde wijze afwisselend looft en vermaant, en zo nu en dan onbarmhartig uitpakt. Wijdeveld haakt onder andere in op het begrip 'pelgrim', daarbij voortbordurend op Roel Houwink, die voor de oorlog een bloemlezing van Eekhouts gedichten had samengesteld onder de noemer 'De betooverde pelgrim'. Wijdeveld: 'Dat woord pelgrim drukt inderdaad een in het oog springend kenmerk van Eekhouts aard uit, er is in hem iets, dat van geen blijf weet, iets onbevredigds en onrustigs. Zie, hoe hij zich in zijn vertalingen niet beperkt tot een min of meer beperkt gebied, tot dichters van een bepaalden aard of een bepaalden toon; hij zwerft de geheele wereldliteratuur door, vertaalt Finsch, Chineesch, Perzisch, Babylonisch, Italiaansch, Negerengelsch en Duitsch. Ook in zijn oorspronkelijk dichtwerk vinden wij een soortgelijke onstandvastigheid en zien wij Eekhout als "betooverd" door het geluid van telkens weer andere dichters.'

Voor Wijdeveld was de zaak duidelijk: Eekhout miste het intellect om zulk werk aan te kunnen. Hij zei het echter wat aardiger: 'Hij heeft een zeer groot vermogen om een gevoel te ondergaan, om bijna bezeten te zijn van een gevoel, of dit nu een weemoedig verlangen naar ongeschonden zuiverheid of een heftig heimwee naar het edele en grootsche is. Men krijgt echter den indruk, dat de meer intellectueele en critische vermogens bij Eekhout tegen de kracht van dit gevoel niet voldoende zijn opgewassen en dat ook de vorm-scheppende functies het slechts ten deele aankunnen. Ik schrijf het vooral aan deze onevenwichtigheid toe, dat hij er tot nog toe te weinig in is geslaagd voor zijn sterk en hevig gevoel een eigen vorm te scheppen en het daarom telkens weer met andere stijlen en manieren probeert.'

Zo vulde Wijdeveld nieuwe zakken met oude wijn. Het zal Eekhout nauwelijks getroost hebben, dat wat voorheen 'plagiaat' heette of 'vertolkingen' werd

genoemd, nu door Wijdeveld werd gekenschetst 'als "betooverd" door het geluid van steeds weer andere dichters'. Het was de laatste maal dat Wijdeveld over Eekhout zou schrijven, al is niet meer na te gaan of dat zijn eigen beslissing is geweest of dat dat gebeurde onder druk van buitenaf.

Gelukkig voor Eekhout waren er ook andere geluiden. Zelfs Lohse verwaardigde zich om in *De Schouw* heel lovend te schrijven over *Groot Duitsche Dichtkunst*[180]: 'In een moeizaam, teruggetrokken werken, dat getuigt van vermogen tot aanvoelen, heeft hij, dikwijls tot het dagen van den morgen, in zijn werkkamer de taak volbracht, welke voor hem geen verstarde arbeid was, neen, Eekhout heeft meegezongen, zooals hij tot heden in zijn eigen taal gedichten schiep.'

Nu was een positieve recensie in *De Schouw* niet zo vreemd, want de bundel was bij *Uitgeverij De Schouw* verschenen en *De Schouw* had duchtig propaganda gemaakt voor Eekhouts bundel met wervende advertentieteksten als: 'In dezen, door Jan Eekhout bewerkten, gedichtenbundel, openbaart zich in uiterste naaktheid de ziel van het Duitsche Volk. Nu eens blijkt de dichter een poëet van professie te zijn, dan weer een boer of fabrieksarbeider. Maar poëet, boer en fabrieksarbeider hebben elkander in onverbrekelijke kameraadschap gevonden, want de Duitsche poëet speelt niet langer den verfijnden aestheet, bevaart geen vijver en ziet dezen voor de zee aan, poëtiseert niet naast het leven, doch weet zich, evenals de arbeider, IN HET HART VAN HET LEVEN te staan.'

En of het niet op kon, begon *De Schouw* eind 1942 een advertentiecampagne voor de eerder genoemde bundels *Noordlicht* en *De zanger van den nacht*, twee bundels, 'waarin duidelijk aan den dag treedt dat in de voorbijgegane jaren de dichter altijd geremd is geweest door allerlei tijdsfactoren die hem den weg versperden naar het hart van zijn volk. Hij voelt zich nu ingeschakeld in het groote gebeuren van onzen tijd en het is duidelijk te merken, dat dit buitengewoon bevruchtend werkt op Eekhout's talent.'

En om te ondersteunen dat de nationaal-socialisten nog steeds als één man (en dan vergeten we Wijdeveld gemakshalve even) achter Eekhout stonden, werd hij aan het einde van dat voor hem zo turbulente jaar samen met Jan de Vries uitgezonden als vertegenwoordigers van de Nederlandse literaire wereld naar de Dichtersbijeenkomst in Weimar. In het *Maandblad der Nederlandsch-Duitsche Kultuurgemeenschap* gaf hij een verslag van die reis. De affaire met de *Groot Duitsche Dichtkunst* lag hem nog zwaar op de maag, getuige zijn opmerking[181]: 'Ook de blonde Herbert Menzel voegt zich bij ons met onder den arm mijn "Groot-Duitsche Dichtkunst". Hij is niet tevreden aleer De Pillecijn [de Vlaamse schrijver Filip de Pillecijn, A.V.] hem een door mij vertolkt gedicht van zijn hand heeft voorgedragen. En hij knikt verbaasd wijl alles zoo precies klopt.'

En in een brief aan Goedewaagen naar aanleiding van zijn reis naar Weimar komt de kritiek op zijn vertaalbehendigheid bijna als een obsessie terug[182]: ‘Wat mijn opmerkzaamheid in het bizonder trok, was de kameraadschap, welke ik ondervinden mocht en ik betreur het alleen, dat ik zoo erbarmelijk Duitsch spreek,’ waarna hij er haastig op liet volgen: ‘al lees ik de Duitsche taal zonder moeite.’

Hij kon het niet laten aan het slot van zijn brief van zijn fanatisme te getuigen: ‘Ik hunker ernaar mij voor U en de groote zaak in te zetten, hunker ernaar een taak te mogen volbrengen zooals de anderen. Er is geweldig veel te doen. Met Nationaal-Socialistischen groet.’

Eekhout woonde toen nog in Groningen; begin 1943 zou hij naar Leeuwarden verhuizen. Hij betrok een huis van waaruit joden waren gedeporteerd, een feit dat hem na de oorlog in zijn proces bijzonder kwalijk is genomen.[183]

Van Eekhout vernemen we tot 1945 bijna niets meer. Wat moest hij ook doen? Zijn opportunisme had gewerkt: hij was gevierd, maar hij realiseerde zich ook dat er geen weg meer terug was. Na Dolle Dinsdag vluchtte hij naar Duitsland. Hij zou na de oorlog daarover zeggen dat hij zich wilde melden voor de Arbeitsdienst, maar van enige werkzaamheden in Duitsland is niets meer te achterhalen. Jan Eekhout was, net als Martien Beversluis en Nico de Haas als de dood om in handen van de geallieerden te vallen. Zijn vrouw bleef in Leeuwarden achter om op zijn bibliotheek te passen. Vanuit Duitsland stuurde hij nog een gedicht naar *Storm* SS[184]. Het thuisfront mocht eens denken dat hij uit lafheid weg was gegaan. Zijn taal was martiaal, gelijk de titel van het gedicht ‘Heer, laat ons heidenen zijn’:

Heer, laat ons heidenen zijn en daden bedrijven
wars van huichelarij. Laat ons bidden met daden.
Geef onze handen wapenen, geef onze harten
kracht die strijdend voor U den dood zelfs verslaat!

Heer, laat ons heidenen zijn en liefde belijden
Die fierheid kent en zuster is van den haat die
Redeloos onrecht wreekt. Laat dien haar ons erkennen
Diep een deel van ons Zijn en méde uit U!

Heer, laat ons heidenen zijn en weten het bloed het
Meeste-méér dan de geest, want eeuwige oerbron
Waarover helden en dichters luisterend zich buigen,
Hoorend het lied dat ruischt van reinheid en roem!

Heer, laat ons heidenen zijn, Uw heidenen, Germánen,
Genieten de goedheid der aarde, bewonderen Uw zon en
Sterren gelijk ons, Heer, onze onsterfelijke vaadren.
Heer, laat ons heidenen zijn, hard en heilig als zij!

Wat is de reden dat hij, vlak voordat nazi-Duitsland ten gronde ging, zo fanatiek voor de dag moest komen? Het is alsof Eekhout, in de wetenschap dat hij een nieuwe keuze moest maken, of wellicht al had gemaakt, zijn eigen opportunisme verloochende door des te fanatieker nog éénmaal het verleden terug te halen. Dit is niet een theorie die uit de lucht komt vallen. Reeds eerder hebben we dit kunnen constateren.

In de herfst van 1939 trad hij, zoals we zagen, tot de NSB toe; hij zou zich vanaf dat moment loyaal moeten hebben betoond aan het Duitse nationaal-socialisme en de leider daarvan. Het tegendeel gebeurde. Met Kerst 1939 verscheen het lekenspel *De Anti-Christ*.[185] Het is een spel waarin Eekhout zich tegenover de totalitaire staat opstelt. Hoofdpersoon is ‘de Gemantelde’. We lezen daarin Hitler en Eekhout besefte dat goed. Om narigheid wegens belediging van een bevriend staatshoofd te voorkomen schreef hij in een ‘voorbericht’: ‘Ik wensch met nadruk te verklaren dat aan het spel *De Anti-Christ* generlei politieke bedoeling ten grondslag ligt; men gelieve dus aan de figuur van de Gemantelde niet de naam van eenig thans levend staatshoofd te verbinden.’

Wij weten beter, zeker als we lezen hoe de Gemantelde zijn volgelingen toesprak:

Ik zie U aan. Gelouterden zijt gij.
Ik leerde u tucht. Ik heb u trouw geleerd.
Tucht in den arbeid, felle trouw aan mij.
Door tucht en trouw maakte ik u allen vrij.
Geen andren oogst dan u heb ik begeerd.

Ik zie u aan. Uw leden zijn zeer steil.
Uw oogen sterren. Want de mensch werd god
Door míj, die zijn Verlosser ben, zijn heil.
Gij hebt voor mij den laatsten aêmtocht veil.
In deze, mijne, handen rust uw lot.

Anton van Duinkerken, die vanaf 1927 bevriend was met Eekhout, zou er zich na de oorlog over verbazen dat Eekhout met Kerstmis 1939 aan zijn vrienden een zogenaamde kerstbrief rondzond waarin hij een verhaal opnam over de tachtigjarige Zechiël. Later realiseerde Van Duinkerken zich dat Eekhout zich

toen al had aangesloten bij de NSB. Hij herinnert zich het verhaal van Zèchiël. 'Hij schrijft vlak voor zijn dood zijn herinneringen, op een ogenblik, dat de romeins-joodse oorlog uitgebroken is, of tenminste, dat hij in zijn laatste uren de dreiging van deze oorlog voorziet. Zijn mededelingen gaan over in een zacht profetisme, zodat hij een nieuwe verzoening van de volkeren voorzegt, waarbij rassenhaat volstrekt is uitgesloten en de akkers even welig bloeien als de dieren rustig grazen. Lieflijk is deze wensdroom zeker, doch ik zie geen enkele kans, hem in overeenstemming te brengen met de toenmalige publicaties in de bladen van de partij, waartoe Jan Eekhout was overgegaan.'[186]

Na de capitulatie van Duitsland begon voor Eekhout een zwerftocht die in april 1946 eindigde in een militair hospitaal in Ostende. Vandaar schreef hij Van Duinkerken een brief. Hij was ernstig ziek en hij wilde naar Nederland, wat de consequenties ook zouden zijn. Pas in augustus 1946 lukte het Van Duinkerken om Eekhout overgebracht te krijgen naar Nederland, waar hij eerst in een Gronings ziekenhuis werd opgenomen en vervolgens werd geïnterneerd in het kamp Wezip.

Op 8 juli 1947 werd hij voor het tribunaal van het arrondissement Leeuwarden voorgeleid. 'Ondersteund door twee man en doodsbleek wordt Jan H. Eekhout voor zijn rechters geleid,' schreef *De Vrije Stem* over het proces. 'Hij is zo zwak, dat hij zich nauwelijks op zijn stoel in evenwicht kan houden. Het is een man, die lichamelijk en geestelijk in twee jaar interneringstijd volkomen gebroken is.'[187]

Het verweer van Eekhout is zwak. Hij attendeert de rechters erop dat het de Russische inval in Finland was die hem zijn hoofd deed verliezen en dat hij daarna 'in een droom heeft geleefd en gehoopt had op een betere wereld'[188]. De rechtbank tilt echter zwaar aan brieven die hij aan Jan van Ham had geschreven en waarin hij ten aanzien van Sjoerd Leiker had geschreven dat deze 'eens een maand in een concentratiekamp' moest zitten en dat Hendrik de Vries een van de felste bestrijders van het nationaal-socialisme was geweest.

Maar toch: de barmhartigheidsgolf was al in volle beweging. Eekhout kwam in oktober 1947 vrij. We zien dezelfde clementie ten opzichte van Martien Beversluis, al was die een zwaarder collaborateur. Wellicht had Nico de Haas evengoed in Nederland kunnen blijven, in plaats van zich te melden voor het Vreemdelingenlegioen.

Eekhout ging in Bolsward wonen en sloeg aan het dichten. Hij had een publikatieverbod voor tien jaar, dus geen erkende uitgever kon zijn werk in het fonds opnemen. Eekhout fabriceerde gestencilde uitgaven in eigen beheer die hij voorzag van de toevoeging dat ze waren 'geschreven in zijn nachtjaren en bestemd voor Vrienden en in zijn lot belangstellenden'. In *Kwatrijnen* uit 1948 klinkt nu en dan spijt door over zijn handelen in het verleden:

Het boze dat ik deed, ik kende 't niet,
En die dit boze deed, ik ben het niet.
Ik was een kind slechts dat met kindermoed
Ontzet de grote-mensen-dingen doet.

En:

Wat heeft u in de ondergang gebracht?
't Geluk dat ik in dromen heb gewacht.
En tot geen droom hebt ge u sindsdien verstout?
Ik sneed mijn bedelstaf uit rozenhout.

Najaar 1948 verscheen een tweede, gestencilde bundel, *Sonnetten in de Nacht*, weer in eigen beheer uitgegeven. Hij stuurde het bundeltje aan vrienden, met daarin bijgesloten een brief: 'Mijn verkeerd gericht idealisme - voor zo verre waarachtig idealisme verkeerd kan zijn - heeft mij zowel lichamelijk (t.b.c.) als financieel volkomen ten gronde gebracht. Na overleg met mijn vriend Prof.Dr.W.J.M. Asselbergs te Amsterdam heb ik enige in mijn nachttijd geschreven gedichten in een gestencild bundeltje bijeengedaan. Dit bundeltje bied ik U in al zijn schamelheid aan. Uw barmhartigheid in-roepend. Ik vind het verschrikkelijk op deze wijze te moeten handelen, maar er is voor mij geen andere uitweg.'[189]

Opvallendste gedicht uit deze bundel is ongetwijfeld 'Besomming', omdat daaruit zo duidelijk blijkt, zoals we eerder bij Werumeus Buning ook hebben kunnen zien, hoe hard het odium van 'fout' of 'verdacht' aankwam bij literatoren. Bovendien voelde Eekhout zich in 1948 nog niet echt schuldig. Had hij niet het voorbehoud gemaakt 'voor zo verre waarachtig idealisme verkeerd kan zijn'?

Eekhout en de anderen voelden zich ooit gevangen in het publikatieverbod, dus dichtte hij:

'k Ben de eerste dichter niet, geknot, gekooid
En door wellicht zijn dierste droom bedrogen,
De eerste niet met doffe wijde ogen
En 't kleed der barst-verlatenheid getooid.

De eerste niet, gelasterd en bespogen,
De eerste niet dien het Geluk zegt: Nooit.
De eerste niet tot op de huid berooid,
de ziel nog recht, maar het lijf krom gebogen.

De eerste niet... Doch nuttiger dat ik zwijg
En God dank, dat ik ook om liefde hijg:
Nog is in mijn hart het lied levendig.

Wàt dan, of't tal der jaren door leeds macht
Mij van zeven en veertig werd gebracht,
In enen nacht, op vier en zeventig.

In de daaropvolgende jaren zou Eekhout vrij veel publiceren. Hij vond zijn oude vooroorlogse publiek terug. Nog éénmaal, in 1954, kwam hij op de bezettingsjaren terug met zijn geruchtmakende roman *Vlucht naar de vijand*, waarin hij het verhaal vertelt van ene Paul, die na Dolle Dinsdag naar Duitsland vlucht:

- *Doodvonnis. De kogel*, las Ernest hardop.
- Deze drie woorden hebben mij naar de vijand doen vluchten, zei Paul.
- Hoe kwam het in uw bezit?
- Eenvoudig. Via de post. De envelop heb ik nog. Drie maanden geleden haalde ik het uit de bus. Ik had geen gelegenheid het voor Maria te verbergen. Zij vroeg wat het beduiden kon. Niets, bescheidde ik haar luchthartig, totaal niets. Een bangmakerijtje. Maar ik wist dat zij me niet geloven kon, Ernest, en de hierop volgende dagen en weken zag ik bestendig mijn vrees op haar netvlies...
- Hebt ge dan politiek iets...

'...iets fataals gedaan, meen je. Niet, Ernest? Neen, dat heb ik niet. Mijn enige openlijke Deutsch-freundliche daad bestaat uit de vertolking van een bundel hedendaagsche Duitse gedichten; niet eens alle verzen stammen uit de Hitlertijd. Geen “anti” zal ze gekocht hebben. Mogelijk had ik me niet op de vlucht moeten laten jagen. Maar ik was bang, weet je, Ernest, doods-, doods-bang. En die angst wies maar. Angst. Angst. Angst. Weet jij wat dat is, heb jij al eens angst gehad, angst die je belet te slapen omdat je veronderstelt dat je zo meteen in je bed doodgeschoten zal worden; angst die je schichtig over straat doet gaan in de schemering, want je verwacht op elke hoek het dodelijk schot; angst die elke vezel van je lichaam vervult als je in je woonkamer neergezeten bent met de rug naar het raam... je zat immers altijd zo en je wilt je vrouw niets laten merken... Deze soort angst had ik dag en nacht door.'[190]

Eekhout zou in *Vlucht naar de vijand* zijn eigen rol bagatelliseren. Eénmaal in zijn roman ontweek hij niet de collectieve schuld aan de moord op de joden.

- Ja, wij zijn ellendelingen geweest, wij zijn het nóg... Dat van die joden... het is onze zwaarste, mijn allerzwaarste schuld...

Pauls stem klonk niet laag, hij riep de woorden er uit in de ruimte boven Ernests schedel en zijn aangezicht was bleek geworden. En het scheen Ernest toe

of hij even wankelde. Toen sloot Paul de ogen, opende ze weer. Strak voor zich uitkijkend bracht hij de voeten in beweging.

Ernest schreed stil naast hem voort. De zon zonk toen zij naar de stad terugkeerden. Zij hadden al die tijd geen woord gewisseld. Zij bereikten de straten.

Paul zocht de blik van Ernest.

- 'Hiervoor zijn geen verzachtende omstandigheden.

Hij zei het dof en verslagen.

Toen schopte hij plotseling naar een hond die hem van dichtbij aanblafte.'[191]

Echt of vals? Of, zoals Henk Godthelp in *Het Nationale Dagblad* stelde: 'Er is ook vróómheid in deze boeken. Schijnvroomheid ook,'[192] waarbij we ons moeten realiseren dat Godthelp deze woorden veel eerder, in de bezettingsjaren, schreef. Godthelp schreef echter meer. Hij gaf, ongewild, een duidelijk beeld van de door hem bewonderde Eekhout door te schrijven: 'Nu eens dacht "men" dat Eekhout katholiek zou worden, dan weer calvinist. Men kon eigenlijk (gelukkig!) nooit goed vat op hem krijgen. Gelukkig maar, zei ik: ja, want nu is hij van ons allemaal, kan geen enkele groep in ons zoo graag groepjes makende en grensjestrekkende volk hem zijn etiketje opplakken! Eekhout is van óns volk, van onzen bodem, van onze taal. Ook van onze taal. Hij verrijkt die al scheppend grootelijks.'

De positieve recensie van Godthelp was in wezen een uiting van de solidariteit tussen de aanhangers van de Nieuwe Orde, maar ook een teken dat Godthelp Eekhout een aardig mens vond. 'Ik weet nog goed - toen ik Eekhout nu al weer enkele jaren geleden om wat werk voor mijn schoolbloemlezingen vroeg - hoe blij verrast hij was te hooren, dat onze rijpende jeugd zijn werk graag leest en waardeert,' herinnerde hij zich, '(maar waar en hoevéél zijn de opvoeders die hen er op wijzen? hoe zúllen ze 't goede lezen als ze niet voorgelicht worden?); en ik ben Eekhout nog steeds dankbaar voor de volstrekte mildheid en belangeloosheid waarmee hij me toen liet uitzoeken.'

Die dankbaarheid uitte zich onder andere in het weergeven van een groot aantal strofen van een gedicht van Eekhout, waarmee hij vermoedelijk dacht de dichter een plezier te doen. 'Vizionair, kosmisch en aardsch, zingt in die verzen [de bundel *Verzen van hernieuwd geloof* uit 1940, A.V.] in Germaansche Rhythmen Eekhout's geloof aan een nieuw Europa. Ik neem de vrijheid tot slot van mijn artikel daar enkele prachtige strofen uit over te schrijven,' aldus Godthelp, die vervolgens de nationaal-socialistische lezers van *Het Nationale Dagblad* tot verbijstering gebracht zal hebben met opgewonden regels als:

> De stoot der hoornen
> beschalt de einders.
> O Europa!
> O dageraad!

De diepste runen
liggen ontraadseld.
Weer is de aarde
Gods liefste ster.

Merk! Zij is de
mystische moeder.
Zij baarde zonen.
Zij is zeer schoon.

Smarten torst zij:
vrouw van smarten -
doch ongebogen.
Haar blik is ziel.

Ziel van Europa.
Ziel der menschheid.
Ziel der wereld.
Ziel van God.

Na *Vlucht voor de vijand* keerde Eekhout terug tot het ijzeren repertoire van wat Vestdijk ooit betitelde als 'Blubo'-boeken. Van zijn hand verschenen *Eiland in ballingschap* in 1957, *De ondergang van Waerdycke* in 1957, *Pieter Breughel de onsterfelijke* in 1967, *De dood draagt en bolhoed* in 1968 en eveneens in 1968 *Het dorp bij de hemel*.

De laatste tien jaar van zijn leven publiceerde hij niet meer. Hij stierf op 6 maart 1978, achtenzeventig jaar oud.

Eindnoten:

1 Martien Beverluis, *Ballade van Spanje*, Amsterdam, 1936.
2 Martien Beversluis, 'De Ratten'. In: *De Zeeuwsche Stroom*, mei 1942.
3 Interview met Martien Beversluis. In: *Haagse Post*, 30-5-1960.
4 Martien Beversluis, 'De Ratten'. In: *De Ruitentikker*, Hilversum, 1935.
5 Martien Beversluis, *Het Zaad*, Amsterdam, 1940, pp. 41-44.
6 Ter Braak/Du Perron, *Briefwisseling 1930-1940*, Amsterdam, 1967, deel IV, p. 51, brief Ter Braak, dd. 1-8-1936.
7 'Hongerlied', vert. Beversluis. In: *Links Richten*, no. 9, p. 15.
8 Martien Beverluis, 'Liever dood dan geknecht, edel bloet van Nassauwe'. In: *De Weg*, 27-4-1940.
9 Martien Beverluis, 'De Zeeslag in het Skagerrak'. In: *Uitgave* 8, *Boekenvrienden Solidariteit*.
10 G.J. Zwertbroek, 'Rechtvaardiging'. In: *De Weg*, 4-5-1940.
11 H.T., 'Met de schaar op weg'. In: *De Weg*, 4-5-1940.
12 Martien Beversluis, 'Waarom ik toetrad'. In: *De Weg*, 11-5-1940.
13 Martien Beversluis, 'De kleine winkelier'. In: *De Weg*, 11-5-1940.
14 Brief Martien Beversluis, dd. 23-1-1941.
15 Beschikking secretaris-generaal DVK, dd. 10-10-1941.
16 Beschikking secretaris-generaal DVK, dd. 13-3-1942.
17 Martien Beversluis, *Ons aller eigen*, Hilversum, 1941, p. 17.
18 Maurits Uyldert, 'Nieuwe Dichtbundels'. In: *Algemeen Handelsblad*, 22-6-1941.
19 Brief Martien Beversluis, dd. 20-12-1940.
20 Brief Martien Beversluis, dd. 29-11-1941.
21 Brief P. Mulder, dd. 4-10-1941.
22 Brief Martien Beversluis, dd. 31-1-1943.
23 Brief A.B. Roels, dd. 5-2-1943.

24 Martien Beversluis, ‘Frey's intocht (een fragment)’. In: *De Schouw*, jrg. 3, no. 8, augustus 1943, p. 395; en ‘Drieklank van den arbeid (fragment)’. In: *De Schouw*, jrg. 3, no. 8, augustus 1943, p. 437.
25 Martien Beversluis, ‘Het fascisme en de radio’. In: *Links Richten*, no. 9, p. 13.
26 *De Schouw*, jrg. 1, no. 15, augustus 1942, p. 383.
27 Nico de Haas, ‘Niederländische Romankunst; Das Buch in der Brandung der Zeit’. In: *Die Weltliteratur*, 11-11-1940, pp. 206-208.
28 Verkijk, *a.w.*, p. 342.
29 Bedoeld wordt Ger H. Knap, die zich had gespecialiseerd in boerenprogramma's en die zijn intrede bij de radio deed met het hoorspel *Landman's Lust*, dat op 12 december 1940 door de Avro werd uitgezonden. Meer over Knap in Verkijk, *a.w.*, pp. 227 e.v.
30 Brief Martien Beversluis, dd. 12-6-1941.
31 Bedoeld wordt de hoorspelactrice Hetty Beck.
32 Brief Martien Beversluis, dd. 5-8-1941.
33 Brief Martien Beversluis, dd. 2-9-1941.
34 Brief Martien Beversluis, dd. 9-9-1941.
35 *Agrarische Post*, 11-7-1941.
36 Brief Martien Beversluis, dd. 2-12-1941.
37 Piet Minderhout, ‘Zeeuwsche Ploeger’. In: *De Nieuwe Gids*, december 1941, pp. 532-533.
38 Brief Martien Beversluis, dd. 14-11-1941.
39 Brief Martien Beversluis, dd. 2-12-1941.
40 Brief Martien Beversluis, dd. 17-3-1942.
41 Martien Beversluis, ‘Zeeuwsche indrukken’. In: *Sibbe, Maandblad van het Nederlandsch Verbond voor Sibbekunde*, 1942, p. 166.
42 Brief Jo Beversluis-Verstraete, dd. 15-5-1941.
43 Brief Henri Bruning, dd. 16-6-1941.
44 Brief Jo Beversluis-Verstraete, dd. 20-6-1941.
45 Brief Henri Bruning, dd. 18-7-1941.
46 Brief Bosch & Keuning, dd. 14-8-1941.
47 Brief J. van Ham, dd. 16-8-1941.
48 Brief Martien Beversluis, dd. 19-8-1941.
49 Brief Martien Beversluis, dd. 30-8-1941.
50 Brief J. van Ham, september 1941.
51 Brief A.F. Mirande, dd. 8-10-1941.
52 Brief Martien Beversluis, dd. 10-10-1941.
53 Brief A.F. Mirande, dd. 13-10-1941.
54 Brief Martien Beversluis, dd. 15-10-1941.
55 Brief J. van Ham, dd. 20-10-1941.
56 Brief J.A. Boreel de Mauregnault, dd. Zaaimaand 15, 1942.
57 Brief G. Wijdeveld, dd. 9-12-1943.
58 J.v.d. Made, ‘Slauerhoff en het Elysisch Verlangen’. In: *De Waag*, 3-7-1942.
59 Martien Beversluis, ‘De decadentie der Nederlandsche poëzie’. In: *De Misthoorn*, 11-7-1942.
60 Volgens een mededeling in *Het Parool* van 17-7-1945.
61 *Vrij Nederland*, 10-11-1945.
62 *Jaarboeken Haagsche Kunstkring*, 1923-1926, p. 173.
63 Brief Martien Beversluis, dd. 31-1-1943.
64 Brief A.B. Roels, dd. 5-2-1943.
65 Zie noot 56.
66 Brief Provinciale Staten van Zeeland, dd. 27-4-1944.
67 Zie noot 3.
68 Brief Jo Beversluis-Verstraete, dd. 20-4-1945.
69 ‘Martien Beversluis veroordeeld’. In: *De Tijd*, 6-11-1942.
70 ‘Martien Beversluis mag weer publiceren’. In: *Algemeen Handelsblad*, 15-10-1948.
71 Kantekleer, Voorspelling, In: *Het Vrije Volk*, 19-10-1948.
72 De Jong, *a.w.*, deel I, p. 300.
73 Jan Rogier, *Een Zondagskind in de politiek*, Nijmegen, 1980, pp. 256-257.
74 *Idem*, p. 256.
75 Martien Beversluis, ‘Literaire brieven uit bewogen jaren’. In: *Nederland*, jrg. 96, no. 1, januari 1944, p. 135.
76 ‘Allen voor allen’. In: *Haagse Post*, 23-11-1940.
77 ‘Literaire brieven’, p. 136.
78 Zie noot 3.
79 J.B. Charles, *Van het kleine koude front*, Amsterdam, 1962, p. 22.
80 Nico de Haas, ‘Vader’. In: *Groot Nederland*, juli 1943, p. 7.
81 Brief Nico de Haas, dd. 26-12-1986.

82 Gegevens over zijn levensloop uit: Claire Peijster-Roëll en Mienke Schaberg, *Nico de Haas, Kunst en ideologie*, Amsterdam, 1987, doctoraalscriptie (niet gepubliceerd).
83 *Nieuw Rusland*, mei/juni 1932, pp. 22-23.
84 Zie noot 82.
85 *Vrij Nederland*, 15-5-1976.
86 *Bulletin* BKVK, no. 11, juli 1936, p. 3.
87 *Bulletin* BKVK, no. 12, augustus 1936, p. 2.
88 *Bulletin*, BKVK no. 14, november 1936, p. 9.
89 Zie noot 82, p. 163.
90 *Idem*, p. 164.
91 *Idem*, p. 48.
92 *Idem*, bijlage met interview Nico de Haas, p. 7.
93 'De Nationale Gedachte en de Kunst'. In: *Het Nationale Dagblad*, 2-11-1936.
94 'Kunst in het Derde Rijk'. In: *Het Nationale Dagblad*, 10-11-1936.
95 Nico de Haas, 'A.C. Willink's werk in het museum Boymans te Rotterdam'. In: *Het Nationale Dagblad*, 28-10-1939.
96 Zie noot 82, p. 66, noot 2.
97 Elkar Nickel, *De regensteeg*, Leiden, 1939, p. 31.
98 *Het Nationale Dagblad*, 6-5-1940.
99 Elkar Nickel, 'Rost, enkele aanteekeningen over den Strijder'. In: *Het Nationale Dagblad*, 6-5-1940.
100 *Idem*, 7-5-1940.
101 Verslagen parlementaire enquêtecommissie, getuige H.G. Winkelman, deel I c, p. 294.
102 'Enkele aanteekeningen over den strijder', 8-5-1940.
103 Elkar Nickel, 'Feldmeyer, het bezielende voorbeeld'. In: *Het Nationale Dagblad*, 9-5-1940.
104 Zie noot 82, p. 57.
105 Elkar Nickel, *Kameraden achter prikkeldraad*, Amsterdam, 1940, p. 73.
106 *Idem*, pp. 74-75.
107 *Idem*, p. 85.
108 *Idem*, p. 11.
109 *Idem*, p. 28.
110 *Idem*, p. 36.
111 *Idem*, p. 48.
112 Brief mr.M.M. Rost van Tonningen, dd. 29-7-1941.
113 Brief Nico de Haas, november 1941, waarvan kopie aan Rost van Tonningen.
114 *Storm* SS, 16-1-1942.
115 *Volk en Vaderland*, 13-2-1942.
116 Brief Ernst Voorhoeve, dd. 27-2-1942.
117 *Werkend Volk*, 5-6-1942.
118 *Werkend Volk*, 16-7-1943.
119 *Werkend Volk*, 17-12-1943.
120 Nico de Haas, 'Feldpost'. In: *Groot Nederland*, mei/juni 1944, pp. 221-222.
121 Nico de Haas, 'De benadering der volkskunst'. In: *De Waag*, 13-2-1942, p. 1456.
122 Nico de Haas, 'Ontaarde volkskunst'. In: *De Waag*, 27-2-1942, p. 917.
123 *Idem*, p. 918.
124 Henri Bruning, 'Volkskunst in de Nederlanden'. In: *De Schouw*, jrg. 1, no. 3, 16-2-1942, p. 63.
125 Henri Bruning, 'Het stormt in De Schouw'. In: *De Schouw*, jrg. 1, no. 5, 16-3-1942, p. 118.
126 Nico de Haas, 'Met de camera in "Friezenland"'. In: *De Waag*, 4-12-1942, p. 1456.
127 Zie noot 82, p. 72.
128 Volgens beschikking secretaris-generaal, dd. 27-7-1944.
129 M.Wolters, 'Kritische Kroniek'. In: *Werkend Volk*, 8-9-1944.
130 Nico de Haas, 'Roode Mis'. In: *Groot Nederland*, februari 1943, p. 64.
131 *Storm* SS, 12-12-1941.
132 H.van Etten, *De* SS *in Nederland* (ongepubliceerd).
133 *Idem*, p. 42.
134 *Idem*, p. 61.
135 *Storm* SS, 24-7-1942.
136 Nico de Haas, 'Volksgenoot en Jood'. In: *Storm* SS, 17-7-1942.
137 Nico de Haas, 'Leven-taal-spelling'. In: *Storm* SS, 17-7-1942.
138 Zie noot 136.
139 Brief W. Goedhuys, dd. 8-10-1942.
140 Brief Nico de Haas, dd. 25-6-1942.
141 Brief DVK, dd. 16-10-1942.
142 Zie noot 82, Bijlage Interview met Nico de Haas, p. 10.
143 Jan H. Eekhout, 'De Waanzinnige'. In: *Forum*, 1e jrg., no. 10, 1932, p. 657.
144 Menno ter Braak, 'Poëzie in tabellen'. In: *Het Vaderland*, 24-6-1934.
145 Ter Braak/Du Perron, *a.w.*, deel III, p. 131.

146 *Groot Nederland*, maart 1940, pp. 338-339.
147 *Opwaartsche Wegen*, november 1936, p. 296.
148 Informatie ontleend aan Hans Werkman, *De wereld van Willem de Mérode*, Amsterdam, 1983, p. 265, noot 125.
149 Willem de Mérode, 'Lenin'. In: *Aristo*, 1930, p. 68.
150 Willem de Mérode, 'Mussolini'. In: *Aristo*, 1930, p. 68.
151 Jan E. Eekhout, *Kalevala, heldendicht der Finnen*, Nijkerk, 1940.
152 S. Vestdijk, 'Kritische aanteekening'. In: *Groot Nederland*, december 1940, p. 1073.
153 George de Sévooy, 'De litteraire verschijning van Jan H. Eekhout'. In: *De Nieuwe Gids*, oktober 1942, p. 185.
154 *Idem*, p. 189.
155 Brief Roel Houwink, dd. 8-1-1942.
156 Jan H. Eekhout, 'Hoedt U, mijn zoon voor haat'. In: *De Schouw*, jrg. 2, no. 2, februari 1943.
157 Jan H. Eekhout, *De Zanger van den Nacht*, Amsterdam, 1942.
158 *Idem*, p. 16.
159 *Idem*, p. 17.
160 *Idem*, p. 28.
161 *Idem*, p. 29.
162 *Idem*, p. 34.
163 *Idem*, p. 37.
164 Jan H. Eekhout, 'Open brief aan mijn broeders in de kunst, Chris de Graff en Ed. Hoornik'. In: *Algemeen Handelsblad*, 24-1-1942.
165 J. van Ham, 'Jan E. Eekhout'. In: *De Schouw*, jrg. 1, no. 2, 2-2-1942.
166 *Idem*, p. 27.
167 Jan H. Eekhout, *De waarachtige historie van Tijl Uilenspiegel in Vlaanderen*, Amsterdam, 1941.
168 Mulder, *a.w.*, p. 243.
169 'Aanklacht en verdediging'. In: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 15-1-1942.
170 Jan H. Eekhout, *Hart van Holland*, Lochem, 1942, p. 5.
171 *Idem*, p. 191.
172 G.H. 's-Gravesande, 'Onze letterkunde in bezettingstijd'. In: *Vergeten en gebleven, Literaire beschouwingen*, Den Haag, 1981.
173 G.H. 's-Gravesande, 'Boeken van een bekroonde auteur'. In: *Het Vaderland*, 27-6-1942.
174 Jan H. Eekhout, 'Wiegewijs'. In: *De Nieuwe Gids*, april 1942, p. 298.
175 A.F. Mirande, 'Plagiaat of ontleening'. In: *Het Nationale Dagblad*, 25-7-1942.
176 'De kwestie Eekhout'. In: *Het Vaderland*, 31-7-1942.
177 Maandrapport G. Wijdeveld, 3-10-1942.
178 Jan H. Eekhout, *Groot-Duitsche Dichtkunst*, Den Haag, 1942.
179 Gerard Wijdeveld, 'Een dichterlijke pelgrim'. In: *Algemeen Handelsblad*, 27-4-1943.
180 H. Lohse, 'Boekbespreking'. In: *De Schouw*, jrg. 1, no. 2, 15-12-1942, p. 559.
181 Jan H. Eekhout, 'Ik reis naar Weimar'. In: *Maandblad der Nederlandsch-Duitsche Kultuurgemeenschap*, 11 november 1942, p. 7.
182 Brief Jan Eekhout, dd. 13-10-1942.
183 *Het Parool*, 6-8-1947.
184 Jan H. Eekhout, 'Heer, laat ons heidenen zijn'. In: *Storm* SS, 9-3-1945.
185 Jan H. Eekhout, *De Anti-Christ*, 1939 (in eigen beheer uitgegeven).
186 Anton van Duinkerken, 'Ter Inleiding'. In: Jan H. Eekhout, *Vlucht naar de vijand*, Bussum, 1954, pp. 8-9.
187 'Jan H. Eekhout voor het tribunaal'. In: *De Vrije Stem*, 16-8-1947.
188 *Idem*.
189 Brief Jan Eekhout, dd. 26-11-1948.
190 *Vlucht naar de vijand*, p. 29.
191 *Idem*, p. 57.
192 H. Godthelp, 'Jan H. Eekhout'. In: *Het Nationale Dagblad*, 7-1-1942.

4 De katholieken

Tovenaar en tovenaarsleerling: wellicht is dat de beste kenschets voor de twee katholieke collaborerende auteurs die in dit hoofdstuk worden behandeld.

Henri Bruning schreef, toen de wereld rondom hem instortte, het gedicht *Lente 1944*[1]:

> Het grijze tuinbeeld glimlacht, en een vogel zong,
> blond zonlicht doet haar glimlach inn'ger peinzend leven,
> leven reeds eeuwen oud, en eeuwen wijs, en nog zóó jong
> als dat der bloemen, vogels en het eeuwig menschen-streven.
>
> Volkre' en geslachten storten in massalen moord
> zich op elkander in een wild weerzijdsch verdelgen, -
> doch altijd gaat het leven onbewogen voort
> en blijft, schooner dan dit schoon beeld, helder en stil zichzelve.

De leerling, Ernest Michel, was hem tien jaar eerder, in 1934, voorgegaan met[2]:

> Gij weet niet hoeveel strijd en leven - en hoe schóón! -
> hoeveel gloed en geest - hoevéél betoveringen, -
> nederlagen en veroveringen,
> hoeveel hevigheid en helder feest
> in onze aard is
> hoeveel smart en pijn en haat en hoon
> het leven waard is!

In beide gedichten treffen we dezelfde overspannen gevoelens aan, maar waar Bruning zijn geëxalteerdheid nog binnen strenge versregels hield, kon Ernest Michel zich in het geheel niet in de hand houden. Hij sloeg op hol, en dat is een kenmerk van zijn werk en wezen, zoals het ook kenmerkend is voor hem dat hij de bundel waarin de zojuist geciteerde regels staan (in eigen beheer uitgegeven bij *Uitgeverij De Dietsche Drukkers* in Malden) voor zijn vrienden hoogst persoonlijk signeerde met... ossebloed.

Michel had een mateloze bewondering voor de dichter Henri Bruning en het zou logisch zijn het hoofdstuk te beginnen met de tovenaar om vervolgens ons

licht te laten schijnen op de tovenaarsleerling. Kennis van werk en leven van Bruning geeft ons echter geen enkel inzicht in de beweegredenen van Michel, zo buitenissig, zo pathologisch bijna was zijn gedrag. Door Michel kunnen we echter beter begrijpen, omdat bij hem alles verhevigd was en daardoor onbeschaamd duidelijker, uit welk een met duistere symbolieken en tomeloze religieuze gevoelens gevoede wereld Henri Bruning voortkwam. Daarbij staat buiten kijf dat Bruning, zijn verloederde ideeën ten spijt, als denker en dichter op een hoger plan stond dan Michel. Deze was in feite een gestoord mens, daar waren zij die hem na de oorlog moesten beoordelen, het eigenlijk wel over eens.

Twee jaar na de oorlog bracht de Nijmeegse zenuwarts J.A.Th. Ligterink een rapport uit over Ernest Michel. ‘Onderzochte is naar mijn meening een *psychopathische* persoonlijkheid van het “haltlose” type (Kurt Schneider),’ was zijn conclusie. ‘Zijn deelneming aan het politieke leven is als gevolg hiervan te beschouwen en moet worden gezien als grotendeels ziekelijk en verwrongen, zooals zijn geheele karakter is. Met Prof. Prick ben ik van meening, dat zijn handelingen hierin hem slechts zéér ten deele zijn toe te rekenen. Het “ideaal” heeft hem in dit gemoed de psychologisch meest ziekelijke snaren doen trillen en men kan wel zeggen, dat onderz. zich in verminderde mate bewust is geweest van wat hij deed. Hij is één van de zielige figuren, die door de troebele beweging naar boven zijn gespoeld en die gedreven door hun pathologische hartstocht op onverantwoorde wijze achter de kar aanliepen, die hen te verderve voerde. ’[3]

De ‘Prof. Prick’ die door Ligterink werd aangehaald was prof. dr.J.J.G. Prick, een bekend psychiater uit Nijmegen. Prick had Ernest Michel eind 1945 al onderzocht en hij had een beeld van de dichter dat weinig verheffend was: ‘Onderzochte dient beschouwd als een psychopathische persoonlijkheid. Zijn geheel politieke gedragswijze kan vanuit dat gezichtspunt worden verklaard. Daar de psychopathie als een geestesafwijking dient te worden beschouwd, is hier toerekeningsvatbaarheid slechts gedeeltelijk mogelijk en onderz. niet als geheel volwaardig te beschouwen.’[4]

Ligterink had het over een ideaal dat bij Michel ‘de psychologisch meest ziekelijke snaren’ deed trillen. Wellicht waren het deze snaren die Michel bij zichzelf leerde onderkennen en die hem niet lang na het gesprek dat hij met de zenuwarts Ligterink had dreven tot de zinnen:

Ja, er is een zeer zacht roepen rondgegaan,
het is een schrikkelijk en ontzettend zacht geroep,
dat de eenzamen her en der als een verre groep
oneindig uiteengespreid doet staan.

Het is zacht en ergens toch zo geweldig als het eerste kruien van het ijs, en het roept in de verlatenen oneindig zachte huilbuien in het hart omhoog.

> Maar alle ogen der eenzamen zijn droog
> en tintelend en zien luisterend voor zich uit
> als zoeken dit allerinnigste zielgeluid...[5]

We hoeven niet enkel af te gaan op de rapporten van de heren Ligterink en Prick. Er zijn ook de talloze brieven die Michel aan zijn vrienden schreef, die het beeld dat in de genoemde rapporten van Michel wordt geschetst, geheel bevestigen. Daar is, om een enkel voorbeeld te geven, een brief van Michel, begin 1943 geschreven aan Henri Bruning. Zowel wat stijl als inhoud betreft kon deze door geen ander dan Michel geschreven worden. Hij vroeg Bruning om diens mening over ‘een merkwaardig paragraafje’[6], dat hij geschreven had ‘over “De dynamische toorn (Gods) in den mensch”’. Maar daarna! ‘Nog iets anders. Meer en meer groeit in mij de idee, dat het eigenlijk noodzakelijk wordt, de overstelpende bewijzen bijeen te zetten, waarmee haast ontegensprekelijk te betogen valt dat Jezus een ariër was (lach niet, vuilik!) en tegelijk hoe *diametraal anti-joodsch* hij was in hart en nieren. Wis en zeker was Jezus door en door ariër, naar het bloed en naar den geest.

Ik zou er haast zóó wel een meesleepende brochure over kunnen schrijven.

> Waarom is
> JEZUS
> wis en zeker
> GEEN JOOD?

In ieder geval wilde ik een dergelijke paragraaf in mijn boek opnemen, en daarbij tevens betoogen dat wij dat oude testament, dat wij nu al tweeduizend jaren als een blok aan ons been meesleepen, nu eindelijk eens voorgoed moeten vaarwel zeggen. Het is een prachtig en waardevol document voor onze boekenkast, maar het hoort *in onze religie niet huis*.

Laat *Rome* nu maar joodsch blijven bidden: Heer, vernietig onze vijanden, verbrandt ze tot asch en sla ze tot moes. Maar in de religie van Jezus past geen woord joodsch.

Ik vind, we zouden thans zoo prachtig *een stap nader* kunnen komen tot die prachtige religie van den Zoon. Ik meen voorts..... dat met de “ariërverklaring” van Jezus (en die ik als waarachtige waarheid zie) deze religie eerst voorgoed tot zijn ware waarheid komt.

Ik zit hier maar in mijn eentje. Maar het is alles zoo langzaam, langzaam

gegroeid in mij. Ik heb jarenlang zooveel wanen moeten weggooien, maar ook zooveel naakte rijkdom mogen winnen. Wij staan hiermee in Holland zoo alleen, Henri, zoo verschrikkelijk alleen. En toch *niet*. Neen, toch niet.

De tijd wordt rijp.

Maar zeg mij, wat denk je ervan? Een mensch moet toch bij iemand te rade gaan, hij moet toch éenig overleg plegen. Hoe kan ik over dien enormen JEZUS dien de Russen soms afbeeldden als "de Engel van den Grooten Raad", geheel alleen een oordeel vellen zonder éenigen raad in te winnen? En toch moeten wij dit doen, ja, toch moeten wij dit doen. (De Brahmanen sporen er mij toe aan, dit begrijpt *niemand*!) Wij dansen op de toppen van krankzinnigheid, maar er komt iets goeds, er komt iets lichts, er komt iets edels. Ja, er komt uit bloed en tranen iets heel schoons, iets wonderbaar schoons op deze aarde.

Maar zeg mij, wat denk je ervan?

Wees hartelijkst gegroet.

je Ernest.'

Deze overspannen, vanaf 'de toppen van krankzinnigheid' geschreven brief geeft, samen met de rapporten van Ligterink en Prick, goed aan tegen welke achtergrond we het levensverhaal moeten zien van Ernest Michel, de geëxalteerde collaborateur.

Michel werd op 25 november 1899 in Eindhoven geboren, als tweede kind van Adriaan Michel en Agatha Lampe. Zijn vader was een niet in kunst geïnteresseerde zakenman. Van zijn moeder weten we niet meer dan wat Michel aan Ligterink vertelde, die dan ook noteerde, 'dat de moeder van onderzochte abnormaal was; zij had heftige angstbuien, was zwaartillend en sprak over suicide'[7]. En wat een van zijn zusters betreft: 'Een zuster van onderzochte is lijdend aan Schizophrenie en wordt hiervoor reeds sinds jaren verpleegd in het Gesticht voor Krankzinnigen te Venray.'

Michel zat enkele jaren op het gymnasium te Eindhoven, maar kon het daar niet bolwerken. Vervolgens ging hij voor korte tijd naar Rolduc om weer terug te keren naar Eindhoven met in zijn hoofd het plan om Nederlands te studeren, daartoe zonder twijfel aangezet door Henri Bruning, enkele jaren jonger dan hij, maar iemand die toen al overwicht had op de onstuimige Michel.

Van studie kwam niets terecht en daarom besloot hij het in de journalistiek te proberen. Hij werd stadsverslaggever bij het *Eindhovensch Dagblad*. 'Het was bij voorbaat duidelijk dat hij het daar niet lang zou uithouden,' schetste de weduwe van Ernest Michel, Hermine Michel-Ypma, jaren later de beginfase van de loopbaan van Michel. 'Hij hield het trouwens nergens lang uit, maar zeker niet in een wat benauwd stadje, waar iedereen iedereen kende. Hij moest leven in een grote stad, ofwel in de eenzaamheid van de natuur. Van beide zou hij zijn deel krijgen.'[8]

In 1920 verhuisde hij naar Amsterdam, waar hij enkele maanden aan *De Telegraaf* verbonden was, ook nu weer als stadsverslaggever. Hij bleef wel een band onderhouden met het *Eindhovensch Dagblad*, maar nu als Amsterdams correspondent. Daarnaast schreef hij bijdragen op komische toon voor het blad van de Algemeene Winkeliersvereeniging in Amsterdam, *De Winkelier*. 'Hij epateerde toen met de verzekering, dat zijn werkdag tegen de twintig uren had; dat hij niet meer dan vier à vijf uur sliep; en dat hij dit gemakkelijk kon volhouden dank zij het oordeelkundig slikken van de juiste dosis arsenicum,' schreef zijn vrouw jaren later.[9]

In deze jaren begon hij gedichten te schrijven. Hij kreeg zowaar een gedicht geplaatst in *De Nieuwe Gids*. Hij publiceerde het gedicht 'Anneke' onder de schuilnaam Richard Skogghema, vermoedelijk om zijn bijdrage voor Willem Kloos aantrekkelijker te maken, waarbij hij het deed voorkomen dat hij een Zweed was die pas op latere leeftijd Nederlands had geleerd. Wilde hij hiermee de virtuositeit van zijn vers accentueren of probeerde hij een vals alibi voor de onbeholpenheid van zijn debuut te verzinnen? Voorlopig bleven zijn literaire aspiraties steken bij dat ene vers. In 1925 had hij genoeg van de journalistiek en van Nederland en vertrok hij naar Parijs, waar hij ging werken bij de Services Parisiens d'Information Catholique, een instelling van Abbé Guichard, een orthodoxe geestelijke, die bij voortduring opriep tot een moreel reveil. De voornaamste taak van Michel was het schrijven van brochures en vlammende oproepen. Niet precies te achterhalen is wat de reden van de breuk tussen Abbé Guichard en Ernest Michel is geweest. De beschuldiging van de kant van de Abbé was dat Michel zich wederrechtelijk geld had toegeëigend. Michel daarentegen had een fraaiere reden gevonden, zoals hij in een brief schreef was het 'een vlucht uit een innerlijke hel en strijd van twee controverse idealen, toen twee levens in me om de oppermacht streefden'[10].

Hij bleef maar kort in Nederland. Hij vertrok na enkele weken naar Zwitserland om daar als novice in te treden in de Orde der Kartuizers in La Valsainte. Van het kloosterleven had hij, zoals van álles, een overdreven voorstelling. 'Ons kloosterleven,' schreef hij april 1927, toen hij bijna een jaar in La Valsainte zat, 'juist als contemplatief, is allerminst een passief leven, gelijk veelal de wereld denkt. Neen, het is zonder ophouden actief. Passivisme is er alleen onder sleurmensen. Dat is hier in de eenzaamheid een onmogelijkheid, de cel zou je van stonde af aan uitvomeren zodra je passief ging worden, m.a.w. je zou het hier in passieve toestand niet uithouden, dan kun je beter een cigaretje gaan roken in de bijwagen van lijn 2, en je laten voortboemelen van het station naar het station...

Die hevig vermoeiende, jezelf leeg achterlatende nutteloosheid van de wereld met z'n vergader, z'n geklets, z'n schetterende drukte op de markt van ijdelheid,

waar de eigenliefde op slobkousen speculatiemannetjes verkoopt; die zelfgenoegzame futiliteitenopeenstapeling en die balen en nog eens balen wóórden, wóórden, wóórden, waarvoor geen bergruimte meer is en die muf geworden, in die grenzeloze afgrond van leegte gestort wordt die de “moderne maatschappij” heet en altijd maar leeg blijft, dat alles brengt je tenslotte als je in Rome bent, en je een Mariabeeld met een lichtje op de hoek van twee straten in een hoge muurnis ziet, tot diep nadenken zonder woorden. Je gaat je afvragen wat heel dat paardenspul, dat in de wereld met zo'n ontzettende krachtterm “leven” genoemd wordt, eigenlijk voor doel heeft. En het antwoord moet luiden: niéts, niéts, niéts: knussebussige burgerlijkheidjes, zonder geest en zonder ziel. En dan krijgt dat eenvoudige simpele, zwijgende Mariabeeld (voorstellende de Moeder, die ons de Verlosser der wereld schonk) een overmachtige betekenis.

Dan krijgt ineens ons hele doen en laten een kwaliteit van krankzinnigheid, omdat we namelijk verlost zijn geworden en nu al ons mogelijke best doen om weer aan alles verslaafd te geraken wat absoluut niets te betekenen heeft. Ik kreeg het gevoel of de wereld een luchtledige leegte was om te stikken, tenzij... ik een daad deed, mijn vingers tot een vuist zou ballen en met mijn arm een zwaai geven waardoor de glazen stolp uit elkander zou rinkelen (nonsens maakt nl. altijd veel leven).

De wereld zou er geen haar door veranderen al schreef ik elke dag tien kolommen druks, die slechts opgestapeld zouden worden bij de andere balen woorden in de onvervulbare leegte. Neen, dóen. Geen boeken over de restauratie, maar werkelijk herstellen metterdaad. Jerusalemtempel weer opbouwen in ons binnenste, want als die wereld opgebouwd is, zal Jehova er weer wonen en met Hem in ons midden kunnen we de hele wereld bekeren.’[11] Niet lang daarna bleek hem dat het kloosterleven niets voor hem was en hij keerde naar Nederland terug. Daar viel hij gelijk in de strijd van een aantal literatoren tegen het maandblad *Nu*, dat onder redactie stond van Israël Querido en A.M. de Jong. Ze verenigden zich in een eenmalige uitgave, het berucht geworden *aNti-schUnd*. Op deze brochure kom ik in het volgende hoofdstuk, als Albert Kuyle ten tonele verschijnt en de behandeling van *aNti-schUnd* relevanter is, terug.

Michels bijdrage was een fel stuk tegen A.M. de Jong. Hij gebruikte de *Manus Peet*-stijl van Querido om A.M. de Jong, door hem P.G. de Jong genoemd) aan te vallen: ‘Seg, p.g. dejong, luister nou is - trek je das eens recht; seg... souwe we niet een wetsontwerpie an de Tweede Kamer four kunnen stelle, befourbeeld een dichtersluxebelasting, waaronder al die limonade-rietjes falle die de gasganselukke tag niets beters wete te doen dan alsmaar te denke aan 'r eiges: hoe se suchte, hoe se door 't pleeraampie de wolke sien, hoefeel haaretjes d'r uit hun neus komme asse four de spiegel staan en chriene chaan fan ellende, fan wanhoop... en dit niet omdat àndere minse honger laie, want dat doene se self

ouk, maar chewoon uit nutteloosheid, uit kakkerige wind-eier-legsucht. En dan moete daar ouk onder falle al die andere meneere-die-soo'n-beetje-naar-piesruike; ik bedoel die ferfeelende hannesse fan piesologische remanschraifers fan tegenwoordig, die tùch ouk minder nuttig sein finnik. Dat je nou de persoone uit je reman tot op hun hemp uitkleedt, nou... ik kan er wel tege, maar na hun hemp mottettan ouk afgeloupe sein. Nou niet 't ònderste uit de kan willen hebben en ouk hun siel sitte af te slikke, 't is tuch geen boterhamme-papier. Fan die schraifers die daar klène jongetjes sitte uit te teekene... 't is wel knap, seker, en knaperig ouk, maar je wordt er tuch ouk slaperig fan op den duur... Nee, die motte ouk onder dat wetje falle. Jatùch, ja-wèl, dat *dóéne* me! geen flauwe kul, meerderheid van stemme chelde, hour, dat is nou eenmaal soo'[12].

Zijn bijdrage zorgde niet voor enige bekendheid en zelf werd hij van zijn satirische tekst ook niet vrolijker. ''t Is net of ik me helemaal kapot voel gaan,' schreef hij november 1927. 'En als ik niet een inwendig denkleven had en nog enige concepten om-uit-te-werken-voor-mezelf, dan zou ik me niet meer levend kunnen houden. Dat ik nérgens, hoe ook, enige sociale inschakeling kan krijgen of vinden, maakt me meer dan hopeloos.'[13]

Ernest Michel zocht opnieuw zijn heil in de journalistiek. Hij probeerde een vaste aanstelling te krijgen bij *De Tijd*, maar dat lukte niet. Hij had enkele relaties bij de krant en die zorgden ervoor dat hij wel de kans kreeg om een wekelijkse rubriek te maken, onder het pseudoniem Evert van Amstel. De rubriek had als titel 'Brandnetels' en Michel kreeg daarin de kans zijn commentaar te leveren op de wereld om hem heen; een mooie kans voor een jongeman in een eerbiedwaardige krant als *De Tijd* was.

Zijn commentaren hadden een venijnige toon, zoals mag blijken uit een 'brandnetel' van 11 november 1928: 'De Hollander heeft alleen maar dikke kranten met onder-de-streep-mengelmoesjes en 18de eeuwsche feuilletons en boekwinkel-étalages met titels als opstaande graven van onbekende en overbekende schrijvers met wimpels van zo-even-verschenenheden, en... plaatjesweekbladen, glimlachende wit en zwart, die ruiken naar iets uit de apotheek, plaatjes, plaatjes, plaatjes aan de groene leestafel van de grauwe verveling in veelheid van kopjes koffie en "ober, waar is Het Leven?" het léven!! En niemand wordt onpasselijk, niemand krijgt een fotovergiftiging of caffeïnevrees of andersom, want de geesten blijven thuis of verkoopen hun ziel.'[14]

Michel mocht de rubriek een halfjaar verzorgen. Toen was het genoeg, maar hij kreeg nu wel een aanstelling als redacteur Luchtvaart. Daarnaast was hij algemeen verslaggever met het verslaan van vergaderingen als specialiteit. Wat in 'Brandnetels' nog net kon, bleek in de verslaggeving onmogelijk. Michel was niet in staat een ingehouden verslag te schrijven, dus vloog hij snel de laan uit. Hij verhuisde daarop naar Bergen (NH), waar zijn vriend Henri Bruning op

dat ogenblik woonde en die nam hem gastvrij in zijn huis op. In diens woning schreef Michel zijn bundel *Het Mes* die in de zomer van 1928 verscheen en door Marsman gelijk werd weggeschreven met de kwalificatie ‘stroef, onregelmatig, hoekig en houterig, ruw onbehouwen en wrak’[15].

Het jaar 1928 was voor Michel een van de belangrijkste jaren uit zijn leven, als we tenminste zijn in 1947 geschreven en niet gepubliceerde herinneringen mogen geloven: ‘De keuze voor mijn leven is dus geschied. De teerling is geworden. Alle baan en gebaandheid van de journalistieke carrière is nu definitief terzijde geschoven. Het wagen is gewaagd. Ik sta met het laatste journalistieke maandsalaris op straat.

Maar nooit zal ik die dag van ongekende, haast uitzinnige geestelijke VRIJHEID vergeten. De zon scheen zo helder en het was september. Alle vrees was uit mij gebannen, er zong een grote vreugde in mijn hart, ofschoon ik helemaal nog niet wist het practische “hoe nu”.

Dat was een vreemde tijd. Ik wandelde dagenlang op mijn eentje in Amsterdam door het Vondelpark te denken. Mijn hele omgeving, al mijn kennissen, mijn familie, mijn goede moeder, vonden mijn gedrag onverklaarbaar: dat wegsmijten van mijn positie, van mijn hele carrière. Ik scheen getikt. Soms twijfelde ik aan mezelf, doch slechts bij ogenblikken, als een reflex op gedwongen gesprekken.

Want als gehele zonnestelsels van een nieuw licht braken in mij door. Een geheel nieuw universum woei voor mij open. Ik had voor het eerst als het ware ontdekt: het *wonder* van het Kruismysterie. Ik antwoordde anderen en mijzelf nog slechts in gedichten.’[16]

Die op rijm gestelde ‘antwoorden’ van Michel klonken bovenal pathetisch:

Wij willen heet en brandend zijn,
want Christus is het Water der Woestijn.
O, laten wij toch dronken zijn
van water en van wijn!

Zullen wij nooit dansen dan
van dronkenschap en vreugde
rond dit witte Christus-kruis,
wijl vrees de laatste kans benam?[17]

Ook 1929 was een belangrijk jaar. Weer moeten we afgaan op de herinneringen van Michel zelf: ‘Ja, dat volgepropte jaar 1929, was ik van grote en wilde idealen vervuld. Ik kon niet eens alles publiceren wat ik toen haast dag na dag schreef. In een gehele serie ironische hekeldichten moest ik mij verlossen van

mijn visie op de hele rataplan van geestelijk en maatschappelijk leven.'[18] Michel trad nu pas echt in de openbaarheid en katholiek Nederland zou dat in de daaropvolgende jaren merken ook.

Zo onbeheerst als hij in zijn poëzie was, zo onbeheerst was Michel ook in zijn andere publicitaire uitingen. 'Vanaf het eerste moment van zijn publieke optreden heeft hij een mate van onbezonnenheid aan de dag gelegd, die aan het ongelooflijke grenst,' is de kenschets van Joosten.[19] 'Gedurende twintig jaren heeft hij voortdurend met overslaande stem de spoedig zeer gedunde scharen, die hem wensten te aanhoren, bestookt met wit-hete uitspraken, die echter het gebrek aan inhoud van zijn denken moeilijk konden camoufleren. Het lijkt de vraag of zijn gedrag nog volgens normale maatstaven beoordeeld dient te worden. Wie gedwongen is zijn publikaties door te nemen kan moeilijk aan deze twijfel ontkomen.'

We hebben in deel I gezien met welk een mededogen Wim Zaal veel van de katholieke collaborateurs in zijn geschiedschrijving benadert. Ook zijn kenschets van Ernest Michel moeten we in dat licht bekijken. De woorden van Joosten moeten Zaal een gruwel zijn; hij beziet Michel voornamelijk met een positieve bril. Hij merkt op dat Michel in *De Bezem* 'foeterde tegen het weeë gedoe rond Krishnamurti'[20]. Dan vervolgt hij: 'Dat moest wel een beduimeling van de menselijke geest zijn voor die naar vuur en vechten hunkerende kruisridder:

> *Wij laten ons door geene lafheid tarten,*
> *trekt het lichtzwaard uit de scheden uwer harten*

- zulke taal ís Michel: gepassioneerd, impulsief, getart door de laffen, meegesleept door zuivere emotie. Als een idee hem in zijn ban had ging hij daarop door, zonder acht te slaan op wat ertegen pleitte, zonder berekening; hij dacht in zwart-wit en verloor daarbij wel zijn werkelijkheidszin, maar zijn geestdrift deed hem zo overrompelend getuigen dat je tóch luisterde. Ook al wist je dat hij morgen even vurig het omgekeerde geloven kon, want hij vond nergens lang vrede, "een riet dat door de wind ginds en weder wordt bewogen".'

Het is de meest positieve getuigenis die over Michel terug te vinden is. We mogen aannemen dat Zaal bij het memoreren van Michels afkeer van het 'weeë gedoe rond Krishnamurti' niet aan Michels geschrift *Anti-homo* uit 1929 gedacht heeft, waarin Michel Krishnamurti opnieuw attaqueerde. Deze publikatie zal aan Zaal zijn voorbijgegaan, want welke vergoelijkende woorden zou hij hebben moeten wijden aan de beschrijving die Michel geeft van mensen van wie de 'geperverteerde materie-dogma's zijn geformuleerd b.v. door dien indischen homosexueel, J. Krishnamurti'[21]? *Anti-homo* is een ongelooflijk fel geschrift

tegen de priesters, de aanhangers van wie hij beschreef als een ‘paplachende havermouth-jezus’[22].

Het was al met al een vingeroefening voor wat een grootscheepse aanval op de clerus zou worden. Dat gebeurde niet lang na de publikatie van *Anti-homo*. Het was een aanval waarvoor hijzelf bijna de dichterlijke regels had gekozen die hij in 1929 publiceerde:

> Ik heb in opstand en verzet
> mijn heerlijk leven op het spel gezet
> en ik veracht het hedendaagsche dichterlijk gedroom:
> te lui, te laf, te lam, te loom,
> te levenloos en leeg voor het wezenlijk geluk.[23]

Michel stond een zuiver katholicisme voor en hij vond in dit streven aansluiting bij andere katholieke jongeren die zich verenigden in het tijdschrift *De Paal* dat op 1 maart 1930 begon te verschijnen. Het eerste nummer stond onder redactie van Ton Kerssemakers, schrijver én boekhandelaar. Hij was onbelangrijk. Jaren later zullen we hem bij *Zwart Front* weer tegenkomen als hij de afdeling Tilburg tot de zomer van 1939 zal leiden. Kerssemakers begreep dat het een armoedige indruk zou maken als hij alleen het blad volschreef, dus koos hij een serie indrukwekkende pseudoniemen: Karel Helle Baerdt, Ch. de Keyser, A. de Knöppel en Jozef de Haan.

Ingaande het tweede nummer voegde Michel zich bij Kerssemakers; met ingang van het derde nummer gevolgd door Henri Bruning. De twisten waren schering en inslag en enkele nummers later voert Kerssemakers weer alleen de redactie, met nu alleen zijn pseudoniem De Keyser naast zich. Pas eind 1930 kreeg de redactie een definitieve samenstelling: naast Kerssemakers zien we opnieuw Michel en Bruning. De vierde man was Ernst Voorhoeve.

Ernst Voorhoeve, op 27 maart 1900 in Rotterdam geboren, was beeldhouwer. We zullen hem later nog tegenkomen als ambtenaar, leider van de Afdeeling Propaganda van het DVK, een functie die hij tot 1942 vervulde. Hij zou zich zijn leven lang gefrustreerd voelen omdat hij niet in staat was geweest te studeren. Volgens Joosten lag zijn belang vooral op het organisatorische vlak: ‘Daarin heeft hij zich doen kennen als een autoritaire persoonlijkheid, die met grote energie, offervaardigheid en temperament zou ijveren voor de belangen van de bewegingen, waaraan hij zich verbonden had. Tegelijk zou hij echter ook blijk geven van onvoldoende kritische zin om de indruk weg te nemen, dat hij op politiek terrein heeft behoord tot de vele amateurs, die in deze jaren kansen hebben gegrepen, maar zeer tot hun schade op het verkeerde paard hebben gewed. Zo vertoonde hij het beeld van een man met een ongetwijfeld oprechte

sociale bewogenheid, die in zijn nationale aspiraties tot aan het eind van zijn politieke carrière een zuivere intentie heeft behouden, maar die onvoldoende tegen de ontwikkeling der gebeurtenissen bleek opgewassen en aldus steeds meer moest verzaken aan de idealen, die hem in den aanvang hadden geïnspireerd.'[24]

Het is een mild oordeel over een man die in de eerste jaren van de bezetting (ik kom er op terug) de propaganda voor de NSB en ook korte tijd voor het DVK leidde, tot Max Blokzijl hem opvolgde. Deze kreeg voor zijn zoete vogelaarsgeluid de zwaarst mogelijke straf; Voorhoeve daarentegen heeft jaren in gevangenschap moeten boeten.

In het voorjaar van 1931 kwam het binnen de redactie van *De Paal* tot een breuk tussen Kerssemakers enerzijds en Voorhoeve, Michel en Bruning anderzijds. Het blad werd opgeheven. Vrij snel hierna vertrok Michel naar Rome, waar het conflict met de clerus in hem snel rijpte. Het zal wellicht zijn aangewakkerd door de opwindende aanblik van de Mussolini-fascisten. Het dilemma was nog groot. Aan de ene kant viel hij de priesters aan; aan de andere kant wilde hij er graag zelf een zijn, zoals mag blijken uit een brief die hij aan onbekende vrienden vanuit Rome schreef: 'Natuurlijk is mijn leven van voorheen en van de toekomst ook onvoldoende, maar het feit dat ik mij het heden zoo verschrikkelijk bewust word, zou mij kunnen doen huilen. Het is alsof ik mijn leven absoluut verspild heb en elken dag opnieuw verspil. En ik kan de gedachte, nu al jaren lang, niet meer van mij afzetten, dat ik eigenlijk priester had moeten worden. Dit is natuurlijk om te lachen, dat weet ik. Ikzelf moet er ook om lachen, omdat degene die het hád moeten worden het ook geworden zou zijn. En aangezien ik het nu eenmaal niet geworden ben, had ik het dus ook niet moeten worden. Maar dat neemt niet weg dat toch die gedachte onvermijdelijk telkens weer in mij terugkomt. Deze gedachte is soms zoo waanzinnig sterk in mij, dat ik bij tijden aan mijzelf zou gaan twijfelen of ik ze wel alle vijf heb, ware het niet dat ik mij juist in die dagen en in die tijden bovennatuurlijk het gelukkigst voel, terwijl iets onzegbaars mij de overtuiging geeft, telkens weer opnieuw in die tijden, dat-ik-het-eens-toch-nog-word. En wanneer ik dan om het uit te voeren er weer gansch nuchter over nadenk, verklaar ik mij weer gek. Dit dwaas en onmogelijk inwendig leven nu duurt al jaren achtereen. En hoe vaak toch heb ik getracht juist in tegenovergestelde uitersten de genezing of de oplossing ervan te vinden. En ik vind die niet. Ik heb met ziel en lijf getracht tegen die “begoocheling” in te gaan, extrème en beslist, maar het lukt mij niet. Ik schrijf dit jullie nu in vertrouwen, omdat ik mij hierover klaar geformuleerd uiten wil. Doch ik kan het mijzelf niet klaarder maken dan tot hier toe. En terwijl ik je dit schrijf, kan ik je niet zeggen welk een onbeschrijfelijke en tegelijk alleszins rustige VREUGDE er in mij is in de overtuiging dat mij op ditzelfde moment weer bemeesterd van-het-eens-niettegenstaande-alles-en-tegen-alle-oogenschijnlijk-bezwaren-in-te-

zullen-wòrden. Neen, ik ben niet gek en ik kan er natuurlijk met niemand over spreken, maar ik word het. IK WORD PRIESTER, HOE EN WANNEER DAN OOK.

Maar ik wòrd het. En als ik deze woorden de volgende week weer mocht tegenspreken, geloof die tegenspraak niet, geloof geen enkele van mijn vertwijfelingen. Geloof alleen dit, dat ik priester word, ik weet niet wanneer en ik weet niet hoe.'[25]

Toen Michel deze brief schreef, moet hij ongeveer de eerste woorden opgeschreven hebben van een pamflet dat in 1932 onder de titel *Neo-Communisten* zou verschijnen. Hij zou bij de uitgave een folder laten uitkomen, waarin hij *Neo-Communisten* op eigen wijze aanprees: 'Omdat het HET LEZEN DER MENSCHEN onder de catholieken in Nederland, "van hooger hand" dóód-verboden, dóód-geformuleerd, dóód-georganiseerd is - hetgeen iedereen die eerlijk is wéét - daarom vertolkt DE CAMERAADSCHAP DER NEO-COMMUNISTEN - deze heerlijke schepping van een potentiëel geloofsovertuigd catholiek kunstenaar - daarom vertolkt dit grandiose werk het léven der JEUGD DIE NIET DOOD WIL, daarom geeft dit hartstochtelijk boek eindelijk vorm en gestalte aan dat onuitsprekelijke verdriet, aan dien ontembaren honger, aan die smeekende grieven, die reeds jarenlang onuitgesproken sluimeren, slapen in de harten van een heel volk. Daarom is het lezen van dit boek een verlossing, een onbeschrijflijke, wilde vreugde voor allen die in dit land nog léven - en leven willen.'

In een brief die hij vanuit Rome aan Bruning schreef gaf hij enkele hoofdpunten van zijn *Neo-Communisten*, namelijk dat 'waar wij in andere tijden heilige Pausen, heilige Bisschoppen en heilige Priesters hadden, wij zeer gretig luisterden naar al hun woorden, zelfs als die gingen over zuiver wereldlijke aangelegenheden, ja zelfs wanneer men er politieke richtlijnen in vinden kon, omdat zij al die raadgevingen slechts op een tweede plan uitspraken en onder de auspiciën van voorname uitspraken over zuivere geloofs- en zedeleer. Dat vaak de miniemste raadgevingen van de rechtvaardigen, heiligen en wijzen onder hen als bevelen door de gelovigen worden opgevolgd, is alleszins verklaarbaar. Vandaag echter kunnen de aanmatigende en leeghoofdige politieken van Paus en Bisschoppen door een eerlijk catholiek niet eens meer als ráádgevingen worden aangekeken. Wij blijven onze weinig waardige, doch niettemin alleszins geldige Paus zonder meer gehoorzamen in al zijne uitspraken en laten zijne crimineele encyclieken over sociale wetgeving en jeugdorganisatie verder wat ze zijn: weinig belangrijke diplomatie en misdadig gebruik van gezag. Terwijl wij ook de bakerbrieven van onze bisschoppen voor de bühne onzer reeds heelemaal doodgepierlalade middenstand en het doodgeboren geslacht der K.J.V. en Graal en meer van die sinistere grappen niet eens meer als discussiëerbaar kunnen beschouwen.'[26]

Michel merkte tot zijn verdriet dat Bruning zich van hem distantieerde. Bruning was nog niet rijp voor een frontale botsing met de clerus, Michel wel. Bruning had hem gewaarschuwd voor het ‘isolement’ waarin hij zou komen te verkeren. ‘Mijn isolement?’ schamperde Michel. ‘Het is een intuïtieve zelfverdediging. Ik voel dat ik iets zeer eerlijks en iets zeer schoons schiep. En als het af is, weet ik - ik voorvoel het - dat het mij zeer duister en bitter zal worden, want dat ik er niets voor terug zal krijgen dan de gansche grauwe verontwaardiging van drie millioen, en dat ik daar niets tegen zal kunnen doen.’ Dat hij ‘jouw pen dan waarschijnlijk niet voor honderd procent op mijn zijde zou hebben, dát, en dát alléén tenslotte *isoleert* mij’.

Het moet hem hoog gezeten hebben en het verschil van inzicht bagatelliseerde hij zoveel mogelijk: ‘Van een innerlijk vervreemden is geen sprake en kán er niet zijn. Wij zijn het met elkaar volkomen eens op één haar na: *Ik weet op het oogenblik niet wat je wil*, TOT HOE VER je gaan wil. Van MIJ weet je het thans: ik ga met “Neo-Communisten” tot de uiterste grens; ik ben revolutionnair met alle ter beschikking staande middelen; er wordt niéts gespaard en niéts verzwegen, niéts omzeild. Bij verschil op dit punt, vind ik, dat wij elkaar volkomen moeten vrijlaten.’

Matthieu Smedts zou zich jaren later nog herinneren welk een invloed Michel met zijn *Neo-Communisten* op sommige studenten in Nijmegen had. En meer dan dertig jaar later concludeert hij: ‘Nu kan men het met hem in sommige opzichten eens zijn. Waar zoveel rook wordt gesignaleerd, is ook vuur.’[27]

Michel bleef niet lang in Rome. Hij keerde naar Nederland terug en merkte toen pas wat het betekende de clerus te hebben aangevallen. Hij werd door mgr. A. Diepen, bisschop van 's-Hertogenbosch, op het matje geroepen. Leken mochten zonder toestemming van de kerkelijke overheid geen boeken publiceren over godsdienstige of kerkelijke onderwerpen. Hij verbood in een stormachtig onderhoud met Michel dan ook de verdere verspreiding. Nog geen week later, toen Michel het verbod naast zich neerlegde, werd hij van de H. Communie buitengesloten. Het enige antwoord van Michel was een inlegblad bij de tweede druk, waarin stond te lezen: ‘Deze geheel gave herdruk van dit door den Bisschop van 's-Hertogenbosch aan de priesters en geloovigen van zijn diocees “verboden” boek, en waarvan de schrijver uitdrukkelijk gehandhaafd heeft is thans nog vermeerderd met een nauwkeurig verslag van het onderhoud en de correspondentie tusschen bisschop en auteur.’

Niet elke katholiek reageerde als Diepen. Zo gaf de priester R. van Sante in *Roeping* aan de kritiek van Michel wel erg hard en bitter te vinden, ‘maar voorbijgaan mogen wij het niet, overtuigd als wij zijn, dat de gedachten, die hier met zoo'n onstuimig, vernielend geweld het werk van duizenden aanvallen, de gedachten zijn van velen onder de jeugd die naar mijn eerlijke meening, door hun

zieladel en opofferingsgeest onze bewondering verdienen'[28]. Harde critiek, maar ook vaak rechtvaardige, aldus Van Sante: 'Wij bekennen het, zij is hard, eenzijdig hard, zooals meest alles in dit boekje. Maar wij willen deze vraag stellen: Wanneer in onze katholieke kranten de volgende advertentie van een door en door katholieke firma wordt afgedrukt: (niet letterlijk) als ik rijk was dan kocht ik voor ieder fuifje een andere jurk; dan vraag ik mij af, of het niet noodig is, dat een bommenwerper als Michel ons even doet opschrikken voor het heidensch land, waarop ons katholiek schip dreigt te stranden. Dat is christendom: wanneer ik rijk was, dan kocht ik mij 2, desnoods 3 jurken en ik kocht er 10 bij voor degenen die geen of te weinig geld hebben om er ook een paar te koopen.'[29]

Van Sante heeft deze milde critiek wel moeten bezuren. Hij kreeg te horen dat hij door de Provinciaal van de Dominicanen was afgezet als docent aan het Albertinum van Nijmegen en bovendien naar Curaçao moest voor zielzorg. Dat hield in dat hij ook zijn redacteurschap van *Roeping* moest opgeven, 'tot niet te berekenen nadeel voor de katholieken, voor de gansche volksgemeenschap', zoals mederedacteur Gerard Knuvelder het uitdrukte.[30] De bestemming Curaçao werd overigens op het laatste ogenblik gewijzigd in Duitsland waar hij in 1947 overleed.

We kunnen als we terugkijken alleen vaststellen dat Michel heel goed wist wat hij deed. Dat blijkt duidelijk uit de reclamecampagne die hij had opgezet. 'Ernesto mio,' schreef hij in potlood op een van de folders aan Ernst Voorhoeve, 'een klein voorproefje van de optil-zijnde dingen!'[31] En de folder begon met de wervende tekst: 'Het in ingelichte kringen zoo lang met spanning verwachte boek.' En verderop werd duidelijk wie hij op de korrel had: 'Het boek dat niets verzwijgt, niets verkleint, niets vergroot, doch spréékt met de stem van eenen geteisterden mensch, die ROEPT OM REDDING om redding van de millioenen zielen die onder de nederlandsche catholieken REEDS STERVENDE ZIJN aan hunne eigen nood, aan dien zwarten dood der grofste liefdeloosheid tegenover God en evenmensch - om redding van de millioenen zielen ook onder de niet-catholieken, die sterven DOOR ONS, zich van God en Kerk hebben afgewend, om onze ònliefde, om onze grenzenlooze godslastering, om onze dagelijksche duitendieverij, om onze schijnheilige leuzen, om ons ideeloos meegedoe aan alle onwaarheden en oppervlakkigheden van dit gedégénereerd geslacht - OMDAT WIJ CHRISTUS EN DE LIEFDE NIET LIEFHEBBEN, omdat onze "roomsche blijdschap" slechts een ordinaire opgeschroefde leuze blijkt, die de vale vreugdeloosheid van ons lijken-bestaan dekken moet - omdat onze "Christus-Koning" bespottelijk en belachelijk gemaakt wordt door ons eigen patersgegil, terwijl iedereen weet en ziet DAT CHRISTUS NIET EENS EEN WEINIG IN ONZE HARTEN LEEFT.' Michel zou niet alleen vurig reclame maken met

het verbod door Diepen, dat hij naast zich neerlegde. Aan de katholieken in het diocees Den Bosch stuurde hij nog een geraffineerd blaadje, waarop gedrukt:

'BERICHT

Hoewel de oplage van NEO-COMMUNISTEN nog niet geheel uitverkocht is, mag ik dit niet boek *niet meer aanbevelen*, daar het door Z.H.E. Mgr. A.F. Diepen, Bisschop van 's-Hertogenbosch verboden is.

Ernest Michel.'

Van één ding kon Michel overtuigd zijn: de inwoners van het diocees werden gretige afnemers en vandaar de snelle tweede druk die op stapel werd gezet.

In deze periode werd Michel medewerker van *Aristo*. In de eerste jaargang (1930-1931) komen we maar liefst veertien gedichten tegen plus twee artikelen, waaronder een reisbeschrijving vanuit Rome. (Zie voor de poëziebijdragen van Michel aan *Aristo* Bijlage IX.) In de daaropvolgende jaren zou hij blijven meewerken, maar de produktie van de eerste jaargang zou hij niet meer overtreffen. In die eerste jaargang staat het gedicht 'Thee' dat welhaast een zelfportret genoemd mag worden[32]:

> Ik sprong op en zei dat allen zich vergisten,
> dat zij zonder daden waren, passielooze pacifisten
> die geen vreugde weten en geen strijd, geen léven,
> maar dat éens ik grenzenloos verheven
> gaan zou door die stad en doortocht
> eischen als een koning die vergeten maar verrezen
> is, zóó onweerstaanbaar fel in wit-snijdenden voortocht,
> dat allen verblind stonden achter hun lage ramen,
> allen die nu buitenlandsche boeken lezen
> over den oorlog...

Veel belangrijker was natuurlijk de publikatie, al ging het maar om een enkel gedicht, in *Forum*, 'Liefde aan de Zee'[33]:

> Zij was een aardig-oppervlakkige en egoïste vrouw,
> haar lijf lag varengroen in schemerdauw
> der kamer. En een schroeiend leed
> vervulde mij om deze vrucht, om deze vrouw
> die, zonder aardsch of hemelsch naakt te zijn,
> slechts lag ontkleed als een die waagt te zijn
> wat zij niet is: een minnares.

De avond, die een lied is,
woei het venster open op de duinen,
en de zee bebeukte en bestormde de bres...
Ver hoorde ik Scheveningen zeeëzingen,
of kreunden donkre dennen op de kruinen?

Nog vloog mijn bloed naar hooge vlaggetop,
veel vlaggen wappren een galop
van waaien in het blauw der lucht...
Ik zie zoo ver... Ik zucht:
mij sloeg het leven om, een paria...
O Holland en Batavia!
Een stoomboot danst naar Soekaboemi toe
in blauwe wind en witte wolken...
Ik geloof niet meer aan deze landen en aan deze volken,
maar heb ik nog een jeugd, een jéúgd?

Welke woorden in dit gedicht nog van Michel zelf zijn, weten we niet. Niet alles is van hem, als we Menno ter Braak mogen geloven. 'Het vers van Michel hebben wij, om met Bouws te spreken, toch maar aardig verbeterd en dus eigenlijk zelf geschreven; maar zonder gekheid, het is een sympathiek gedicht,' schreef hij op 9 december 1932 aan Du Perron.[34] En een week later: 'Vooreerst vind ik Vestdijk *uitstekend* en Michel ook beslist heel goed.'[35]

Wie Michel binnen de aandacht van *Forum* heeft gebracht, is niet meer te achterhalen. Wellicht was het zijn felle strijd met de clerus die sympathie opwekte, wellicht was het een introductie van Henri Bruning voor wie Ter Braak een zeker respect had, wellicht was het een recensie van Marsman. Waar deze eerder negatief over Michel oordeelde, kwam hij later op zijn oordeel terug, zoals we kunnen terugvinden in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*: 'De liefde van Ernest Michel voor zijn en mijn, uw en ons land, is mij zeer sympathiek. En de wijze waarop hij die liefde gevoelt is mij meer dan verwant. Hij houdt van Holland met dien wisselenden, dikwijls wanhopigen hartstocht, waartoe iedereen, die nu nog van dit land houdt, gedoemd wordt. De beweging, de harde, eenvoudige zeggingskracht, de rulle, nooit kwaadaardige, altijd open, nooit verbeten, dikwijls felle, pathetische, nooit burgerlijk-hevige, gevoelskracht der woorden is hier vrijwel expressief, soms groot, altijd open en eerlijk van gevoel, enkel door den eenvoud van hun sentiment en hun denkbeeld. Deze sterke gevoelens, wonderlijk traag en fel-doorvlijmend tegelijk, zijn zijn liefde voor Holland, zijn verachting voor zijn verval, zijn afschuw van de verliederlijkte schijnbeschaving van Europa.'[36]

Michel zal tevreden zijn geweest met de mening van de alom bewonderde Marsman: hij gebruikte diens recensie in zijn reclamefolder.

Naast *Forum* en *Aristo* schreef Michel in *De Christophore*. Het eerste nummer van dit blad verscheen op 5 juli 1933 met Bruning, Voorhoeve en Michel in de redactie. Nog geen jaar later, in februari 1934, zou het blad worden opgeheven. Dat gebeurde op verzoek van Joris van Severen. In het laatste nummer stond te lezen dat alle redacteuren waren toegetreden tot *Verdinaso*, de enige beweging, zoals ze bekendmaakten, 'die aan de noodlottige verdeeldheid van ons volk over drie Staten en in ontelbare politieke partijen daadwerkelijk een einde gaat maken'[37]. 'Heil den Leider! Heil het Dinaso,' besloten de redacteuren hun mededeling en Michel voegde er nog aan toe: 'Joris van Severen, Kameraad en Leider. Uw wil is wet, ik sta paraat.'

Verdinaso stond voor Verbond van Diets Nationaal-Solidaristen, een Vlaamse fascistische partij onder leiding van Joris van Severen, een man met een onmiskenbaar grote uitstraling. De leden van *Verdinaso* noemden zich Dinaso's, en hun tijdschrift *Hier Dinaso*.

Verdinaso en *Zwart Front* hebben elkaar vanaf het begin niet gelegen. We mogen ervan uitgaan dat Arnold Meijer, de leider van *Zwart Front*, bevreesd was voor Joris van Severen. Deze charismatische leider zou een ernstige bedreiging kunnen vormen voor zijn eigen machtsstreven. Het is niet bekend welke positie Ernest Michel tussen beiden heeft ingenomen. In ieder geval beschouwde in 1933 Arnold Meijer Michel nog als iemand naar wiens oordeel hij wilde luisteren. Meijer was nog steeds subdiaken, al probeerde de Haarlemse bisschop Aengenent Arnold Meijer over te halen het subdiakonaat op te geven. In mei 1933 schreef Meijer onder andere: 'Nog steeds heb ik geen ontheffing van mijn verplichtingen als subdiaken gevraagd. Zondagavond l.l. schreef ik een brief met deze aanvrage aan Mgr. J.D.J. Aengenent. Voordat ik deze wilde posten fietste ik eerst even (was het mijn Engelbewaarder, die me hiertoe aanspoorde?) naar Ernest Michel. Deze vond het verkeerd, achtte het een bekoring. Het gevolg van dit onderhoud is geweest, dat ik gezegd heb in ieder geval nog even te wachten. Ik ben teruggegaan en heb de brief verscheurd.'[38]

Zoals gesteld: een jaar later was Michel in de ban van Van Severen geraakt. Dat gebeurde onder invloed van Bruning, die in toenemende mate zijn leidsman werd. Van Severen hield een serie lezingen in Nederland, begin 1934, en Bruning raakte zo enthousiast dat hij zich onmiddellijk bij hem aansloot, met Ernst Voorhoeve en Ernest Michel in zijn kielzog. 'Het enige betekenisvolle is hier,' schreef Bruning[39], 'dat het beginsel der Orde vertegenwoordigd wordt door een Staatsman. Gaat het om Fascisme (het rommeltje van Mussert laat ik vanzelfsprekend buiten beschouwing), welnu, dan gaat het in laatste instantie allereerst om een Staatsman. De rest is... waterverf, d.w.z. gedoemd om vroeg

of laat triest en vaal te verregenen.' Het was dan ook Van Severen die eiste dat *De Christophore* werd opgeheven; hij wilde de redacteuren duidelijk kunnen controleren. Als compensatie werd Voorhoeve Rijksorganisatieleider en Michel kreeg de belangrijke functie van Rijkspropagandaleider.

Michel maakte een verandering door, die volgens Wim Zaal viel af te lezen uit zijn bundel *Nieuw Land*, waarin gedichten met titels als 'O Edda', 'Oera Linda'. 'In een pathetisch dietslandisme vervloekte hij de Ariërs voorzover proletariërs,' vervolgt Zaal, 'en de Dietsers als houwietsers, thans nietsers; hij bezong - dat kon niet missen - Van Severen, het landleven, de jacht en het gezonde gezin met vrouw Hermien, de zonen Reinaert en Dietbrand en de dochter die zich met de naam Zus vergenoegde. Het dubbele bestaan van Michel de doodarme (en kinderloze) mens en de rijkdromende dichter was hier wel zeer uitgesproken en zelfs schrijnend, want zijn idealisme zette nu koers naar klinkklare kitsch.'[40]

Bij die laatste opmerking dient de kanttekening te worden geplaatst dat Michel eigenlijk altijd nogal kitscherig is geweest, maar met Zaal vind ik wel, dat hij het aardigst, zeker het natuurlijkst, zij het weinig kwaliteitsvol is in satirische gedichten. Zaal heeft zo zijn voorkeur:

We zullen ze nooit trouwen
de meiskes met trommel en vlag,
het zijn geen echte vrouwen,
het is maar flodderig rag.
We zullen ze nooit gaan trouwen,
de meisjes van K.J.V.,
het zijn geen echte vrouwen
't en is niet meer kadee.

'Kostelijk', noemt Zaal dit versje.[41] Zelf kies ik voor het satirische vers 'Late Litanieën'[42], waarin Michel tenminste een poging doet om poëzie te maken:

Aan de dame, de deftige dunne dame
die de staart is van het laatste amen:
de vrouw met de manlijke zenuw,
het vervolg van het Evangelie
der roode schemerlamp:

Gulden vat van badhuisdamp,
mystieke paardebloem,
koningin der krantenroem,
sleutel der fordcabine,

tennis- en sportlawine,
huis van cigaretten en bonbons:

Spuw op ons.
Wij, lammelingen, wij binnen U, verhoor ons.
Zetel onzer waanzinnigheid,
kruk van onze krankzinnigheid,
dorre vijg van onze lafheid,
toevlucht der verdoemden...

Groote dame,
paardachtige dame,
rookende en dampende dame,
fietsende-bellende dame,
chauffeerende-toeterende dame,
duo-zittende dame,
boksende dame,
hondjes-dragende dame,
vliegende dame,
jazz-dansende dame,
damnabele dame,
damaille!

Wat een schril contrast overigens tussen deze vrij onbekommerde versjes en de hoogdravende taal in *De Christophore*, waar Michel uitlegde wat Bruning, Voorhoeve en hij nastreefden, namelijk 'de catholieke revolutionnaire daad: Wij moeten geheel opnieuw en rechtstreeks weder opbouwen de ORDE van een levend christendom en door álle lagen der maatschappij heen, heel het leven en arbeid van rust, van eten en drinken, van bidden en waken, van vrede en vechten omvattend'[43]. Dat was de taal die Joris van Severen moet hebben aangesproken en hij begreep dat hij, om voet aan de grond in Nederland te krijgen, dit drietal goed kon gebruiken. Waar vond hij mensen die durfden te stellen: 'Voorbij is de tijd dat wij de Waarheid van God en van de heilige Kerk, dat is de waarheid van heel ons menschelijk leven, PRIJS zouden geven, en deze waarheid aan de WOLVEN DER PLICHTSVERZUIMENDE PRIESTERS en aan een schijnheilige bende bank-devoten zouden overlaten. Wij, bewust-gewordenen, wij láten niet meer de enige heilige Waarheid over aan de allesbevuilende alleenheerschappij van een troep bedriegers, bedrogenen en schijnheiligen. De lamme tijd is voorbij. WIJ laten ons de waarheid NIET ontnemen. Want voor ons is en blijft de Kerk de SCHATBEWAARSTER van de waarheid. Dit geslacht

loopt niet meer weg, alsdan de Kerk overlatend tot een roofgoed voor de schijnheiligen. Vandaag zeggen wij: Neen, WIJ erin, en dat TUIG eruit!'[44]

Aan de vele hoofdletters kunnen we zien dat de tekst van Michel is, al heeft Bruning zich er ook in naam achter gesteld.

Van Severen wenste dus absolute gehoorzaamheid en hij kon zich daarbij niet permitteren dat buiten hem om in een blad waar hij geen greep op had *Verdinaso*-leden stellingen verkondigden, waar hij wellicht niet mee akkoord ging. Zijn wens tot opheffing kwam Bruning, Michel en Voorhoeve overigens wel goed uit, want reeds in december 1933 zou *De Christophore* wegens financiële problemen worden opgeheven, 'en daar wij geen slaven zijn maar vrijgekochten door het bloed Christi en wij ons dan ook als zoodanig wenschen te handhaven, zijn wij "heden en hier" uiteraard menschen van de bedelstaf', gaf de redactie in dat nummer te kennen.[45]

Twee maanden later kwam er alsnog een nummer uit, maar nu om, los van de financiële moeilijkheden, de opheffing aan te kondigen op bevel van Van Severen: 'Toen onze Christophore-redactie niet lang geleden het schitterend program van het Verbond van Dietsche Nationaal Solidaristen onder oogen kreeg, kwam elk der redactieleden na grondigen bestudeering tot de erkenning, dat dit Verbond DE nationale beweging van Nederland is die aan de noodlottige verdeeldheid van ons volk over drie Staten en in ontelbare politieke partijen, daadwerkelijk een einde gaat maken, een definitief EINDE, om de Dietsche Volksstaat positief te véstigen door en met de wezenlijke organische eenheid der Dietsche Volkschgemeenschap. Het gevolg van deze conclusie was, dat wij, redactieleden van de Christophore persoonlijk één na één ons als LID van het Verbond opgaven. Dit eenmaal gebeurd zijnde heeft thans de Leider, Joris van Severen, mij eenige dagen geleden verzocht, om redenen van interne tucht en éénheid binnen het Verdinaso, om deze uitgave van De Christophore te staken, en geheel binnen het kader van het Verdinaso mijn Dinaso-taak te verrichten.'[46]

Het was Michel die deze woorden schreef voordat hij zijn functie binnen het Verbond als propagandaleider aannam. De gehele procedure moet bijzonder snel in zijn werk zijn gegaan als we Joris van Severen mogen geloven: 'Ik wist dat ik zeer, zeer veel eiste, maar deed het alleen omdat ik overtuigd was dat het noodig was voor het Dinaso. Michel heeft tegen die eisch geen opwerpingen gedaan; er volgden geen lange discussies, noch aarzelingen. Hij stond op en reikte mij spontaan de hand en zei: "Joris van Severen, hier ben ik. Ik ben Dinaso en bijgevolg een tuchtvol soldaat. Wat gij eischt zal ik volbrengen."'[47]

De achting die Michel voor Van Severen koesterde, mag blijken uit de bundel *Nieuw Land*, die hij aan Van Severen had opgedragen.

We weten dat Marsman Michel aanvankelijk negatief, later positief had besproken, maar thans, in 1934, was zijn flirt met het fascisme al ten einde en zag

hij enkel de holheid van Ernest Michels verzen. In een ‘Critiek op Rijm’ die hij in *De Nieuwe Eeuw* publiceerde, maakte hij geen geheim van zijn afkeer:

> De poëzie van Michel, gebundeld in ‘Nieuw Land’
> hoe vurig ook van wil, lijkt mij toch niet geschreven
> met 't echte en diepe vuur, door de natuur gegeven
> aan dichters van het ras, ook in dit Grauwe Land.
>
> Zij is te zeer een dwang, en een verwilderd streven
> naar grootheid, kracht en gloed; en het begeerde vuur,
> waarvoor gij huilt en bidt voor deze Lage Streken
> herinnert mij tezeer aan den beraamden zwier
> waarmee gij in dit boek uw naam hebt neergeschreven,
> de pen gedoopt in 't bloed van een gelubden stier![48]

Michel zou niet lang bij *Verdinaso* blijven, al zou men na de oorlog doen alsof hij tot aan de overgang van *Verdinaso* naar de NSB lid van het Verbond was. In 1937 echter verdween hij al en hij gaf als reden op: ‘Ik ben zeer lange tijd intens onderhevig geweest aan de invloed en de betovering van die in een bepaald opzicht schitterende Joris van Severen. En toch, en daarom wellicht, heeft hij juist aan mij geen goedgedaan, ook al meende ik lange tijd het tegenovergestelde. En dat zijn invloed mij geen goed deed, heeft waarschijnlijk veel aan mij gelegen dan aan hem.’[49]

Hij zou zich overigens wel, maar dat deed hij voor zijn vriend Voorhoeve, bemoeien met de fusie tussen *Verdinaso* en de NSB. Van Severen was in mei 1940 omgekomen. Hij was door de Belgische regering, met enkele tientallen anderen, op transport gesteld. Samen met zijn assistent Jan Rijckoort werd hij op 10 mci gearresteerd. In Frankrijk bleef het gezelschap steken, in Abbeville. In de nacht van 19 op 20 mei werd het stadje door de Duitsers gebombardeerd en in de paniek die volgde, besloot men binnen het Franse garnizoen dat met de bewaking belast was, de gevangenen in groepjes van vier neer te schieten. Van Severen besloot tussenbeide te komen om de massaexecutie te voorkomen. Met Rijckoort liep hij de trap op vanuit de kelder waarin ze waren geïnterneerd. Een ooggetuige zou over wat daarna gebeurde verklaren: ‘Ik zag hem met vaste stap de trap opstijgen. Pas was hij buiten getreden of daar knalden enkele schoten. Op datzelfde ogenblik zag ik hem, in een bruuske beweging, het bovenlijf achteruit werpen en beide handen aan het achterhoofd brengen. In die houding deed hij wankelend nog een paar stappen voorwaarts en verdween dan, vallend, uit mijn gezichtsveld.’[50] Ook Rijckoort werd doodgeschoten.

In Nederland nam Voorhoeve de leiding van *Verdinaso* op zich en hij vroeg

Michel, hoewel deze al enkele jaren daarvoor uit *Verdinaso* was getreden, zich te bemoeien met de fusie tussen het Verbond en de NSB. Wat was de achtergrond? De snel beïnvloedbare Voorhoeve werd steeds pessimistischer over *Verdinaso*, daarin gesterkt door Michel. Had deze in 1934 al niet aan Van Severen geschreven dat de leden van het *Verdinaso* 'grotendeels een troep kletsende studenten [is] waar geen arbeider en geen mens mee om kan gaan'[51]? Hij was in feite niet van mening veranderd. En nu was Van Severen dood. 'Het heeft maanden geduurd,' schreef Voorhoeve in zijn naoorlogse herinneringen, 'voordat ik opnieuw tot koel politiek overleg in staat was.'[52] En daar kwam Michel hem vertellen dat *Verdinaso* beter opgedoekt kon worden. 'In het Verdinaso als opnieuw geïsoleerde Beweging onder de meerdere zie ik niet het minste practisch heil,' meldde hij Voorhoeve in juli 1940.[53]

Voorhoeve probeerde bij zowat iedereen die hij kon vinden aansluiting te vinden, zowel bij de Nederlandsche Unie, bij Arnold Meijer, de kring rond *De Waag* als ten slotte bij Musserts NSB. Michel speelde een belangrijke rol bij de onderhandelingen en dat was wellicht de reden dat na de oorlog in het procesverbaal dat voor het proces tegen Michel werd opgemaakt rijksveldwachter J.M. van Rijswijk stelde, 'dat hij in den loop van 1933 lid werd van Verdinaso en daarmee in November 1940 overging naar de NSB, in welke Beweging hij iets goeds zag'.[54]

Of de NSB veel goeds zag in Michel, en in het *Verdinaso*, is nog maar de vraag. Wat de relatie Michel-NSB betreft, zullen we zien dat die niet langdurig was en volgens een rapport van de Sicherheitsdienst zou Mussert tot de stap gekomen zijn omdat 'hij Voorhoeve en zijn mannen met name opgenomen had als tegenwicht tegen die bende heidenen die de Oostgrens weg wilden hebben'[55].

In de periode kort voor de overgang van *Verdinaso* naar de NSB was de verstandhouding tussen Voorhoeve en Michel erg gespannen. Latere correspondentie wijst op grote vriendschap tussen de twee mannen, maar in de herfst van 1940 lag dat anders. Bij Michel overheerste het gevoel dat wie niet voor hem was, duidelijk tegen hem was. Zo kon hij een vriendschap bejubelen, zo kon hij hem verloochenen.

Michel had van de NSB een toelage gekregen in verband met zijn erbarmelijk slechte financiële situatie. Hij had veel werk verricht om *Verdinaso* binnen de NSB te loodsen en de toelage, zogenaamd een onkostenrekening, zal ook een verkapt honorarium zijn geweest. De fusie had de NSB sowieso geld gekost, want men moest ook de schulden van het Verbond overnemen. Alleen Bruning en diens vrouw wisten van Michels toelage, maar Bruning had zijn mond niet gehouden en het toch aan Voorhoeve verteld, die aan iedereen die maar wilde luisteren van de schenking melding maakte. Michel Was woedend: 'Die zeldzame wraakgierigheid en wraakzuchtigheid, de altijd even domme zelfingeno-

menheid van die zoo volkomen fantasieloos geworden organisator-totter-dood, Voorhoeve, kennende, had je zooiets toch allerminst aan hèm moeten vertellen. Moet het mij nu zelfs spijten dat ik aan jou meedeel wat ik aan anderen zwijgen moet? Want wat vertelt Voorhoeve nu aan allerlei menschen? Een echte "Jodenfooi" etc. met allerlei onwaar en onwaardig commentaar, terwijl hij heelemaal niet weet op welke wijze en in welken zin en vorm dit geschied is, terwijl hij bovendien weet dat b.v. het Verdinaso nog nimmer een sou voor mijn hardsten werktijd over had, laat staan een "arisch tractement".'[56]

Voorhoeve was uit de gratie, naar het leek definitief: 'Je moogt wel begrijpen, Henri, dat ik persoonlijk met Voorhoeve liefst totaal niets te maken wil hebben zoolang hij nog niet eens een weinig *fatsoen* wenscht op te houden tegen mij. Ik vind een dergelijke mentaliteit *beneden* alle waardigheid. En ik zou er prijs op stellen dat de dietschers vooral in dezen tijd de dietsche eigenschap van het *zwijgen* eens wat doeltreffender aankweeken, juist en vooral in regionen van de leiding. Mij dunkt dat zij daarin nog wel wat kunnen leeren van Hitler en zijn staf.'

De vriendschap werd snel hersteld, zeker toen hij in Utrecht een baantje kreeg op het hoofdkwartier van de NSB. Voorhoeve was namelijk Propagandaleider van de NSB geworden en hij had dus baantjes te vergeven. Dat was in maart 1941.

Al eerder was Michel gaan werken voor de Nationale Jeugdstorm. Hij was streekleider voor Nijmegen. Na de oorlog zou het NSB-lidmaatschap van Michel onder andere worden afgeleid uit het kasboek van de NSB in Nijmegen. Hij was 'streekleider', een betiteling die voorkomt in een klacht die een zekere G.A. Koole-de Blauw in het voorjaar 1941 bij Mussert indiende[57], een van de vele niet relevante botsingen die Michel met anderen had.

Dat Michel juist bij de Jeugdstorm ging werken was wellicht een gevolg van diens ijveren, jaren eerder, voor een nieuwe jeugdbeweging. In 1933 had hij de brochure *Europeesche Jeugd* gepubliceerd, door hem zelf in een wervende folder geafficheerd met maar liefst vijfentwintig thema's, waarvan de meeste onbegrijpelijk waren. Hij had ze keurig gerubriceerd en voorzien van toelichtingen als:

'DE VOLEINDING VAN EEN TIJD

Als wij ergens aan ten onder zullen gaan, dan zal het zijn aan onze eigen blindheid voor de slapheid onzer eigen zoogenaamde geloofsgenooten, onzer eigen politiek, onzer eigen organisaties en van een groot deel onzer eigen geestelijkheid. - En als wij met iets zege kunnen behalen, dan zal het slechts zijn met den meest meedoogenloozen moed voor de onverbiddelijke waarheid van leven, doen en laten.

HET VUUR DER LEVENDEN

Door den adel der catholieke jeugd wordt de tyrannie der dooden alleen maar

veracht en niet gevreesd. - Door niemand en niets laten wij ons het volkomen gewettigd recht ontnemen tot critiek op feilbare meeningen en instellingen van kerkelijke bedienaren.'[58]

In de brochure zelf was hij nog meedogenlozer: 'In deze jeugdvereenigingen van beate zelfgenoegzaamheid met trommels, vlaggen, "roomsche blijdschap" en infantiele stadionspelen sterft de middenstandsjeugd wat luidruchtiger en meer buitenshuis dan anders in eigen familiekring, waar, dank zij de kruideniersmentaliteit van heel ons geestelijk leven en heel onze Katholieke "cultuur", door tallooze priesters bewezen en verdedigd als letterlijk naar het Evangelie, precies dezelfde leeghartige bravourstemming heerscht. Daarom zijn en komen er in deze jeugdvereenigingen zoo weinig levenden, zoo weinig bewusten, zooveel dooden en bedriegbaren.'[59]

De periode dat Michel bij de Nationale Jeugdstorm werkte en later ook nog op het hoofdkwartier in Utrecht onder Voorhoeve was er een van betrekkelijke rust. Hij was hoofd van de Schriftelijke Propagandadienst geworden. In die hoedanigheid nam hij het initiatief tot de stichting van het propagandablad *Volk van Nederland*. In deel I zijn we dit blad al tegengekomen toen we constateerden dat het beruchte interview dat Ed. Hoornik met Bruning had gemaakt voor het *Algemeen Handelsblad* integraal hierin werd overgenomen.

Michel schreef het blad samen met Voorhoeve voor het grootste deel vol. Als we nummer 9 eens bezien, herfst 1941 gemaakt, na de Duitse inval in de Sovjetunie. Voorhoeve liet duidelijk zien wat propaganda maken in nationaal-socialistische stijl inhield en we zullen eens te meer twijfels hebben bij de aardige kenschets die Joosten van Voorhoeve gaf wanneer we lezen: 'Ik geef U de verzekering, mijne kameraden, dat wanneer iets bij het sluiten van de vrede zal spreken en iets van zwaar gewicht zal zijn in de weegschaal, die zal overslaan naar de vrijheid van het Nederlandsche volk en van het Nederlandsche Rijk, dan zal het zijn het bloed, dat thans Nederlanders storten in dien strijd niet alleen voor Nederland, niet alleen voor den Germaanschen stam, maar voor geheel Europa. Wanneer wij thans, wij Nederlandsche, Duitsche, Portugeesche, Spaansche, Fransche, Deensche, Noorsche, Zweedsche, Hongaarsche, Slowaaksche nationaal-socialisten, wanneer wij thans als kameraden naast elkaar staan in den strijd tegen den vijand van Europa en van de heiligste tradities van Europa, wanneer wij thans samen als kameraden staan in den strijd tegen de vijanden van de Europeesche beschaving en van de Europeesche volkeren, dan zullen wij morgen als gelijkberechtigde kameraden aan de conferentietafel zitten en overmorgen als gelijkberechtigde volkeren samen optreden voor het heil van ieder van ons, voor het heil van den Germaanschen stam en voor het heil van Europa.'[60]

Maar heilig waren deze woorden vergeleken met de absolute onzin die Mi-

chel, hysterischer dan ooit te voren, afdrukte onder de titel 'Ons blinkend bloed'.[61] Een fragment uit het ellenlange geroep om 'bloed' en 'strijd', waarin beurtelings God en Hitler worden aangeroepen, 'de Reus van Berchtesgaden, met het zwaard van God gehandvest in zijn heldenland': 'Want al waren het maar tien, die werkelijk gróóts, ontwaakten aan den rand des afgronds uit een verstikkend en een bijna stervend verleden - al waren het maar tien, zij worden duizenden en tienduizend, en groeien aan tot in de gloeiende millioenen. Hoort, hoe ruischt het zuiver bloed weer door ons blinkend ras!

Ontwaak, mijn blonde bloed van Neêrlands stam, ontwaak in het hooge heil'ge zingen van de eigen vastelandsche zee, die het hooge noordsche, de germaansche zee, en zing met het zingen van die zee, en spreek en zeg DIT aan de kindsche blinden:

God is Waarheid. En het kuische bloed zal zijne Waarheid vinden. Er is een zwaard gevlogen, een zwaard gehandvest in de hand. De hand is van een Held, een Heer, een Heir, een vlam, een vizoeneir, een gram Germaan, geen onderdaan, een man, een moed, een hart, een gloed, een MAN zooals een moeder geven kan.

O Moeder der Germanen, o moederband, o moederland, er is een zwaard gevlogen om uw heupen! Ruk met geluk vooruit. Uw kinderen zijn reuzen! Reuzen rijzen uit uw wouden, om te richten en te rechten de goeden en de slechten.'

Michel zou eerder in een artikel in *De Waag* duidelijk maken dat alles wat hij in deze periode schreef, door hem werd geschreven als nationaal-socialist én katholiek. Hij attaqueerde dan ook fel die katholieken die het nationaal-socialisme als 'heidens' beschouwden, voorop natuurlijk de clerus: 'Wie dan over "heidensch" praat, slaat alleen maar zichzelf in het gezicht,' aldus Michel[62] in het bewuste artikel, 'De Vrijheid van den Katholiek'. 'Wij, die ons opgericht hebben uit de duisternissen, uit den troebel van den leugen, uit die daadlooze wanorde der duizend-en-een "goede bedoelingen" van protest- en praatvergaderingen, uit dien chaos der verwarringen, waar zoet en stil-zijn "liefde" heette, en waar vleien en kruipen den naam droeg van "gehoorzaamheid" - wij die hieruit opgestaan zijn in het volle daglicht, wij hebben als geloofsovertuigde katholieken in den tweestrijd van dit leven willens en wetens gekózen: ook déze Genade Gods, deze weldaad, die het reddende nationaal-socialisme behelst. Wij hebben gekózen, ja de verschrikkelijke en schitterende schoonheid van den EERBIED VOOR GODS SCHEPPING hetgeen de ziél is van het nationaal-socialisme.'

Naast zijn werk voor *Volk in Nederland*, spreekbeurten in het land op propagandabijeenkomsten, het redacteurschap van *De Noordenwind*, sprak Michel ook enkele malen voor de radio. Dat moet zijn glorie zijn geweest, want nu kreeg hij landelijke bekendheid. In oktober 1940 mocht hij de brochure van Mussert,

Ik geef U rekenschap. Zoo staat het met de N.S.B. voor de radio bespreken. Hij las een groot aantal citaten, waaronder ook antisemitische, voor en sprak verscheidene malen over ‘het genie van Hitler’, ‘de staatsmanswijsheid en de stoerheid van Benito Mussolini’, ‘de Angel-Saksische plutocratie’. Michel noemt de brochure van Mussert ‘groot, waardig, nauwgezet en gewetensvol’[63]. Hoe de verhoudingen op het hoofdkwartier lagen wordt wel duidelijk als we zien dat onder de getypte redevoering ‘accoord, Ernst Voorhoeve’ staat geschreven.

Een maand ná deze radiolezing barstte de bom: Michel werd de NSB uitgegooid. Na de oorlog wilde Michel iedereen die maar wilde luisteren, wijsmaken, dat een conflict tussen hem en Van Geelkerken aan zijn uitstoting ten grondslag lag. De waarheid is geheel anders. Het was een disciplinaire straf als gevolg van zijn precaire financiële situatie. ‘Bij het vele werk, de vele uithuizigheid en de vele onkosten die dit alles veroorzaakte, bleef ik aangewezen op de mij toegekende tachtig gulden per maand,’ schreef hij Mussert in een poging de uitstoting ongedaan te maken.[64] ‘Dit was een onhoudbare toestand. Toen daarenboven nog mijn schuldeischers uit haat tegen de N.S.B. van den eenen dag op den andere hun geld opeischten, heb ik uitgezien naar de mogelijkheid dit geld te leenen. Het zou beter geweest zijn wanneer ik aan de leiding der Beweging mijn toestand bekend gemaakt had en verzocht had om een maandgeld dat mij leven en werken zou mogelijk gemaakt hebben.’

In die periode - 1941 - was er sprake van dat de burgemeester van Nijmegen vervangen zou worden door een NSB-burgemeester en Michel verspreidde het gerucht dat hij dat zou worden. Hij kreeg toen van iemand f400 te leen omdat Michel hem wijsmaakte dat hij dat geld nodig zou hebben ter voorbereiding van zijn burgemeesterschap. ‘Ik erken, dat dit een groote fout was,’ schreef Michel aan Mussert. ‘Ik ben dan ook graag bereid aan degenen, die mij tezamen een bedrag van 400 gulden leenden, hiervoor mijne verontschuldigingen aan te bieden.’ Aan het slot van zijn brief smeekte hij: ‘Ik heb de beweging uit al mijn krachten eerlijk gediend, en ik vraag U, Leider, mijne uitsluiting ongedaan te willen maken en mij in de gelegenheid te willen stellen als eenvoudig lid en als medewerker van de Afdeeling Propaganda mijn talenten en mijn beste krachten te blijven wijden aan de zaak en aan de Beweging, die mij boven alles lief zijn. Ik zou dan b.v. in Amsterdam gaan wonen om daar op mijn studeerkamer mijn werk voor de Beweging te doen. Ik vraag U dit in groot vertrouwen. HOU ZEE.’

Het mocht niet baten: tot de NSB werd hij niet meer toegelaten. Na de oorlog zou Voorhoeve ook de legende van het conflict met Van Geelkerken levend houden. In een verhoor door de Rijkspolitie verklaarde hij over Michel, ‘dat dit royement in hoofdzaak aan van Geelkerken, den plaatsvervangend leider der N.S.B., die wel geneigd was met de Duitschers mede te werken, waarmee beschuldigde [Michel, A.V.] zich niet kon vereenigen’.[65]

Het kan zijn dat Voorhoeve alleen een verhaal doorvertelde dat Michel hem had verteld. Waarschijnlijker is dat hij zijn vriend wilde beschermen. Hij loog tijdens het verhoor ook toen hij zei 'dat beschuldigde geen bepaalde functie had in de N.S.B.' en ook 'dat beschuldigde nooit spreker van de N.S.B. was geweest'.

Michel raakte in 1941 niet alleen zijn lidmaatschap van de NSB kwijt; ook zijn redacteurschap bij *Van Honk, weekblad voor de Nederlandsche werkers in Duitschland* werd beëindigd. Het is niet na te gaan of er enig verband bestond tussen de problemen met de NSB en dit ontslag. Maar onrechtvaardig vond Michel het wel, zoals hij zo ongeveer alles wat hem overkwam onrechtvaardig vond, zoals onder meer blijkt uit een brief aan F. van der Veen, de Leiter Verbindungsstelle in der D.A.F.[66]

Veel relevanter dan die brief was zijn antwoord op de ontslagreden: 'Wat men in den Fremdsprachendienst m.i. heelemaal over het hoofd ziet (in verband met wet het lezers-aantal betreft) is dat de Nederl. arbeider hier misschien wel de "moeilijkste" van heel Europa is. Het blad van de Italianen b.v. kan ronduit geheel fascistisch zijn, omdat de Italiaansche arbeider daar al tien jaar [Michel bedoelt hier natuurlijk twintig jaar, A.V.] in opgevoed is en het land fascistisch is. De Vlaamsche arbeider heeft door zijn jarenlangen strijd tegen de verfransching zich veel nauwer aan zijn taal gehecht en is veel "belezener" dan de Hollandsche arbeider. De Hollandsche arbeider is over het algemeen, voor een blad dat op éénig peil staat, een "moeilijke" lezer. Hij interesseert zich, vooral in de gegeven omstandigheden, eigenlijk hoegenaamd niet voor politiek, oorlog, nationaalsocialisme etc. Dat is hem allemaal "Wurst". Hij is bovendien veel meer anti-Duitsch dan de Vlaming (die altijd tegen de verfransching streed en veel meer de Duitschers als zijn natuurlijke beschermers zag).'

Voorhoeve intussen maakte steeds meer promotie. Op 14 september 1941 kreeg de NSB de status van 'enig toegelaten partij' en daardoor kon Mussert het voor elkaar krijgen dat begin 1942 Voorhoeve het hoofd van de Afdeeling Propaganda van het DVK werd. Dat duurde niet lang, want Voorhoeve kwam in conflict met Tobi Goedewaagen, die hem op 26 juni 1942 schorste. Max Blokzijl werd zijn opvolger. Mussert nam deze schorsing hoog op en schorste op zijn beurt Goedewaagen als lid van de NSB; hij had al langer problemen met de secretaris-generaal.

Michel intussen werd er niet plooibaarder op. In de zomer van 1943 schreef hij een brief aan *Uitgeverij Roskam*. Met deze nationaal-socialistische uitgeverij had hij contact over een roman die hij had opgestuurd en die in principe was geaccepteerd. Hij had een voorschot gekregen van f250 en de uitgeverij had de roman voorlopig *De groote strijd* genoemd.[67] In de gesprekken die Michel met de uitgeverij had, kwamen ook vertalingen uit het Duits ter sprake van het werk van Eckhardt, voor wie Michel zo'n bewondering had dat hij zelfs zijn huis in

Malden *Huize Eckhardt* had genoemd. *Uitgeverij Roskam* besprak de mogelijkheid van vertalingen met het Reichskommissariat en Michel kreeg daarna van de uitgeverij te horen dat van die zijde al gewerkt werd aan vertalingen van twee werken van Eckhardt en dat Michel aan dit project zou kunnen meewerken.[68]

De reactie van Michel was zoals gebruikelijk buiten elke proportie: 'Overigens moet ik u zeggen, dat ik toch onder déze domme en vernederende voorwaarden (alsof wij Nederlanders zelf niet evengoed - en misschien nog wel beter! - een *eigen* vertaling uit het oorspronkelijke kunnen maken) principieel van een dergelijke slavendienst afzie. En dan zeker die “vertaalde vertaling” nog eens laten nazien door zoo'n schoenpoetser die daar eens over “oordeelen” zal na... een half jaar wellicht weer. Neen, als men ons geen *eigen* vertaling uit het oorspronkelijke meer toevertrouwt, dan groet ik de heeren. Zij schijnen te meenen dat alleen zij er maar verstand van hebben en dat alleen zij er maar een “eer” op na mogen houden en wij geen eer meer schijnen te hebben.

Ik zou u ten sterkste willen afraden om op de snorkende zelfingenomenheid van die ambtenaren verder in te gaan. Wanneer wij ons eigen verstand en ons eigen inzicht niet eens meer mogen gebruiken, zijn we ver van eerlijke en mannelijke samenwerking verwijderd. Met dergelijke pietepeuterige menschen valt tenslotte niet meer te praten. Ik blijf inmiddels met revolutionnairen groet.'[69]

Uitgeverij Roskam zal weinig zin hebben gehad in een botsing met het machtige Reichskommissariat en Michel kon zijn romanplannen wel vergeten, evenals zijn dichtbundel *Het blonde bloed* die ook zou verschijnen (de titel kwamen we al tegen in zijn artikel voor *Volk van Nederland*) en die Michel een maand tevoren nog bij Van Ham had aangekondigd toen hij hem, in afwachting van zowel de dichtbundel als de roman, om een financiële ondersteuning van de zijde van het Departement had gevraagd. 'Reeds moet ik schulden maken,' schreef hij Van Ham[70], 'en kom ik weder in de grootste moeilijkheden.'

Dat hij bij Van Hem aanklopte was niet zonder reden. Een klein jaar eerder had hij een soortgelijke brief aan Van Ham gestuurd met de mededeling dat hij bezig was met het standaardwerk *De Godsidee der groote ariërs*.[71] Ditmaal kreeg hij geen geld van Van Ham, maar wel een aanstelling tot Lector bij de Afdeeling Boekwezen.[72]

Hans Klomp voorzag Michel wel eens van geld. In een ongedateerde brief, vermoedelijk van eind 1943, maakt hij in ieder geval gewag van geld dat hij met Kerstmis aan Michel had gestuurd en hij zond hem voor de tweede maal geld: 'De fl. 100. - welke je nu ontving, staan absoluut buiten je eventueel nieuwe subsidie. Zij komen nl. uit het Kultuurkamerpotje en de departementale pothouder (van Ham) behoeft heelemaal niet te weten, dat je dat geld hebt ontvangen.' Ook van *De Schouw* kreeg hij wat geld. Niet veel overigens, al had *De Schouw* hem wel om bijdragen gevraagd. 'Het honorarium bedraagt ongeveer f 15. - per

pagina, terwijl poëzie natuurlijk hooger wordt gehonoreerd,' schreef redactiesecretaris A.B. Roels hem.[73]

Het duurde lang voordat Michel deze brief in handen kreeg, want hij verbleef nog in Berlijn, in de Grosz Görschenstrasze 40, waar hij was gaan wonen in verband met zijn redacteurschap bij *Van Honk*. Toch kon hij na enige tijd *De Schouw* antwoorden: 'Veronderstellende dat u mijn gedichten met minstens f 25. - per pagina honoreeren kunt, zend ik u bijgaand drie gedichten: 1. Lente 1940 [;] 2. Voor den Spiegel [;] 3. Die als een zuiver vuur door de wereld rende., welke alle bestemd zijn voor mijn nieuwen bundel "De Eeuwige Omwenteling", welke dit najaar verschijnen gaat.'[74]

De uitgave, het wordt een eentonig verhaal, ging niet door en *De Schouw* plaatste slechts het derde gedicht[75], waarin Michel zichzelf bijkans schildert in bijvoorbeeld de regels:

> Wij zijn die éeuwigen-in eeuw'gen strijd geharden,
> tot het laatst verteerend als een vlag van flarden,
> zegeteeken, smartkreet uit Gods lende,
> hemellichte lach van zegevierende ellende...

Er restten Michel nog maar weinig publikatiemogelijkheden. Alleen in de in 1944 verschenen bloemlezing van Henri Bruning, *Gelaat der dichters*, staan nog enkele gedichten van hem, te weten: 'Vrijheid', 'Doorbraak' (I, II, III). 'Voor den spiegel'. Het zijn gedichten vol pathos en termen als 'joodsch gegil' in een context die geen zinnig mens meer kon begrijpen. In het lange gedicht 'Vrijheid' bijvoorbeeld bestaat voor Michel de vrijheid dáárin dat hij wenste een woud te zijn[76]: 'Woud, wij prijzen u: / bij 't hoofd, bij 't bloed, / bij onze jonge jaren -'

Het waren de laatste regels die Michel ooit zou publiceren en het was waarschijnlijk aan de vriendelijkheid van Bruning te danken, dat ze nog in zijn bloemlezing werden geplaatst. Michel was in alle opzichten aan het einde van zijn Latijn. Bruning was, naast Ernst Voorhoeve, een van de weinigen met wie hij nog contact had. Of hij erg veel plezier aan die contacten had, is maar de vraag want de brieven van Michel waren niet de opwekkendste die een mens kan ontvangen. Van der Made bijvoorbeeld had rondverteld dat Michel ruzie had gekregen met de Nederlandse SS. Zo'n verhaal vond grif geloof, want Michel had zo ongeveer met iedereen ruzie, maar in dit geval bleek het niet waar te zijn. Het verhaal kwam Michel ter ore en hij schreef er zijn vriend Bruning over. Hij gaf een uitvoerig exposé van zijn contacten met SS'ers: 'In Berlijn heb ik de enkele keeren dat een SS-man op de redactie van Van Honk kwam, nimmer anders dan interessante en aangename gesprekken gehad, terwijl ik van

diensten en artikelen der SS altijd graag gebruik maakte voor Van Honk, echter Dr. Sauter van de Fremdsprachendienst wilde dat juist niet en hij heeft mij zelfs een keer verweten dat ik teveel en te opvallend SS-foto's plaatste.

In Utrecht heb ik nimmer relaties met de SS gehad. Wel heeft Jansonius mij destijds een compliment gemaakt over mijn gedicht “Groetjes” in “Volk van Nederland” en dat ze in hun huis hadden voorgedragen en waarom ze veel plezier gehad hadden, terwijl hij mij vroeg of ik nog niet meer van die revolutionnaire gedichten had.

Verder ben ik, zoals je weet, uitgenodigd in het SS-Manschafthaus te Leiden, waar de Leider van het huis en nog iemand (wier namen ik totaal vergeten ben) mij in het bijzijn van Jan Aussems gesproken hebben en mij gevraagd, waarom naar mijn meening het Nederl. Volk zoo slecht meewilde. Waarop ik mijn algemeenen meening over de gemankeerde revolutie-zonder-revolutionnairen heb uitgesproken en over verschillende tactische fouten. Het gesprek was alleszins interessant en aangenaam, terwijl Aussems mij later nog meedeelde dat ik er “een zeer goeden indruk” had gemaakt.

Het is dus volkomen klets en kwatsch dat ik, hoe of waar ook, “mot” zou hebben gehad met de SS. Eerder is het tegendeel waar.’[77]

Het was duidelijk: Michel had juist goede contacten met de SS en mensen als Van der Made en anderen die tegen hem ageerden, vond hij ‘zelfs het *aankijken* niet meer waard [...]. Als die menschen geen *evolutie* begrijpen en geen eerbied meer hebben voor een jeugdstrijd en een jeugdlijden, zijn het even leeghoofdige en holhartige beunhazen als de anderen, en hebben zij van het *wezen* eener revolutie niet het minste begrip.’

De uitvoerigste briefwisseling heeft Michel in de laatste fase van de bezetting met Ernst Voorhoeve gehad. De brieven van Michel tonen aan hoe hij langzaam maar zeker alle grond onder de voeten voelde wegzakken. ‘Vanaf dat ik op de schriftelijke propaganda bij jou was, heb ik niet meer kunnen ontkomen aan den indruk: de Duitschers die hier zijn weten niet goed wat ze willen en worden voortdurend uit elke vaste lijn gebalanceerd door de ongure annexionistische en andere elementen onder de Nederlanders,’ schreef hij medio 1943 nog aan Voorhoeve[78] in een brief waarin hij opvallend weinig over zijn eigen positie sprak. Maar hij kon het niet nalaten links en rechts vegen uit de pan uit te delen: ‘Kunst en letteren is overigens “departementaal” een volkomen chaos zonder kop of staart. Het is onbegrijpelijk wat voor stoethaspels en kwajongens hier allemaal zitten, en niet de minste leiding en gerichtheid daarboven. Een man van het vak heeft hier geen woorden meer. Neen, konijnen schieten in het bosch lijkt mij nog het beste wat wij kunnen doen, wij, schrijvers en poëten. Voor mij is het op het oogenblik nog uiterste armoe troef. En als ik mijn eigenste eigen werk niet had, ging ik kapot aan de geestelijke ellende van dit land en dit volk.’

De armoede waarin Michel zich bevond zou steeds meer de inhoud van zijn brieven bepalen. 'Ben je nog steeds niet geslaagd in een weinig hulp voor me?' schreef hij eind 1943 wanhopig.[79] 'Kun je niet eens een of andere rijke kerel warm maken, mij een behoorlijke Kerstgave te doen toekomen? Ik heb het zoo hard, hard, hard noodig.'

Begin 1944 klonk nog maar weinig geloof in de Duitse overwinning in zijn brieven door: 'Een andere kwestie is, dat we hier allen op het punt waar ik woon (tusschen de bunkers van de Duitschers en de eventueele landing der Engelschen) op de wip zitten om te evacueeren. Want als de zaak begint liggen de huizen hier binnen 2 uur tegen den grond en wij eronder. Wáár moet ik eventueel naar toe, is voor mij de vraag.'[80] 'O, ik verlang zoo intens naar buiten,' schreef hij twee maanden later.[81] 'Maar dat is haast niet meer te doen zonder pension, of pension zal voorloopig wel altijd te duur blijken en even slecht als al het andere. Ik voel mij lichamelijk al lang uiterst beroerd en slecht.'

In deze brief spreekt Michel ook over een regeling die Voorhoeve in voorbereiding had om de ergste financiële nood voor Michel te lenigen. Wat die regeling inhield is te lezen uit een brief van Voorhoeve aan Martien Beversluis.[82] Hij vroeg Beversluis daarin een maandelijkse bijdrage voor Michel, zoals hij dat ook aan anderen zou vragen, naar hij Beversluis mededeelde. Die anderen waren Henri Bruning, J.v.d. Pas, N. Lavaleye, Ben Bolder, Albert Schiks en Voorhoeve zelf. Of de betalingen geregeld binnenkwamen, is niet meer te achterhalen.

Uit een brandbrief van Michel aan Beversluis blijkt dat de regeling niet erg soepel verliep[83]: 'Beste Martien, Het is nu reeds den 5den en nog steeds heb ik niets ontvangen. Je zult begrijpen wat dit practisch voor mij beteekent. In de *onmogelijkste* positie verkeeren. Naar de Bank van Leening kan ik totaal niets meer brengen, "omdat heel mijn inventaris reeds daar is". Ik hoop dat een en ander spoedigst-spoedigst geregeld kan worden, want ik kan niet meer leven. Doordat ik immer brood moet eten, zijn mijn bonnen van deze heele periode reeds op. Ik heb dus letterlijk *niets* meer. Ik leef van surrogaat-koffie en overgeschoten koude aardappels uit de keuken gappen als de menschen weg zijn. Dit is geen leven, maar levend kapotgaan. Ik geloof dat niemand zich mijn toestand kan *realiseeren*. Ik kan ook op deze manier geen draad uitvoeren. Mijn hoofd is zoo licht als lucht.'

'Ik stop morgen nog een amandel in mijn navel, en ga mezelf als "gevulde koek" opeten,' waren zo ongeveer de laatste woorden die hij in de bezettingsjaren aan Voorhoeve heeft geschreven.[84] De invasie in Normandië was toen al een feit. In de herfst van 1944 week Michel uit naar Friesland, waar hij in Oudebildtzijl ging wonen tot hij op 15 mei 1945 door de B.S. werd gearresteerd. Hij kwam snel voor het gerecht en kreeg een milde straf. Hij werd veroordeeld voor de termijn dat hij gevangen had gezeten, van 15 mei 1945 tot 18 december 1945.

Ernest Michel was in de ogen van de rechters een zielig geval, waarmee men compassie moest hebben. Wellicht was deze compassie nog de zwaarste straf voor een man die zichzelf zo intens serieus had genomen. Zo opgevat had Ernst Voorhoeve het beter getroffen: die kreeg zo'n lange gevangenisstraf dat Michel hem in 1950 nog een briefkon schrijven, terwijl Voorhoeve nog vast zat: ‘Aan ons aller situatie denkend, dichtte ik voor kort - ik ben weer in een stromende periode - bijgaand gedicht. Ik zie zo, dat wij een kracht en wézenheid bezitten, die ik heden rondom in de schepping totaal mis. Kerel, houd moed. Wij denken allen veel en innig aan je met gebeden in het hart en vaak vloeken op de lippen.’[85]

Het gedicht in kwestie, ‘Neven de nederlaag’, luidde:

Geen groter winst dan deze nederlaag misschien.
Want jaren lang in dit gemeen verslagen staan,
zal het spel der lieden dieper doen doorzien.
En van die wond hersteld, gaat hij opnieuw beginnen

veel meer zich bezinnen op den zin van zijn bestaan.
Van binnen zal hij eenzaam zijn in zijn beminnen,
zal hij vaak de dingen noemen bij een nieuwe naam,
hun ware wezen wetend dieper te verstaan.

Het is het laatste gedicht dat van Michel te traceren is; daarna ging hij voorgoed de vergetelheid in. We hebben Wim Zaal nodig om zijn levenseinde te beschrijven: ‘Na langdurig verkeer met het boeddhisme was hij in de winter van 1959 op 1960 tot het katholieke geloof teruggekeerd en de zieke, zwaar lijdende man, anders zo recalcitrant en ongedurig, had de vastentijd zeer kalm en vroom doorleefd. Juist voor het hevig verbeide Paasfeest kwam op 6 april het einde, dat deze schreeuwer om vervulling van zijn ziel in volmaakte vrede aanvaardde.’[86]

Het was alsof Henri Bruning voor Michel de regels had gedicht, die hij vatte onder de titel ‘De Vernederde’[87]:

- Wat hoedde hém, temidden der geschondenen?

Toen sprak hij. En zijn spreken klonk
alsof hij nacht was, zee,
nacht-zwarte zee,
waarin een land verzonk.

‘Roep tot geen schoonen strijd mij naar uw front.
Ik hoed een haat, - den haat die ook mij hoedde
toen hun verachtlijk knechten liefde na liefde schond.
Néén! voor geen schoonen toekomst vecht ik
als ik mij eenmaal op mijn vijand stort.
Mijne granaten
wreken de roof, die ik niet één geloof behield,
dat 'k haat als mijn genade overhield,
mijn rust, mijn ziel, mijn kracht,
mijn glorie en mijn doem; ik wreek mijn ziel, mijn aarde:
mijn eerste, jonge, lichte eeuwigheid - door hen vernield.
Dit wreek ik, en dit eene wreken zeker weten
hoedt,
scherpt mijn rust. - Roep
tot geen schoonen strijd mij naar uw front,
ik hoed een haat,
die dieper dan hun knechten schond.’

Toen trad hij langzaam naar de samenscholing der vernederden
terug, en zijn gestalte
was als een harde knots, een sombere,
zóo sombre wil en trots, -
en pijn, en pijn,
om dit vernederendste, laatst verbond...

Henri Bruning is wellicht de meest omstreden collaborerende schrijver geweest van de hier behandelde auteurs. Niet zozeer om zijn handelen tijdens de bezettingsjaren (daarover bestaan in feite weinig misverstanden) als wel om de kwaliteit van zijn werk.

Weinig mensen komen uit zichzelf nog tot het lezen van het werk van Bruning en wie terloops zijn naam hoopt te vinden in naoorlogse bloemlezingen, zal tevergeefs zijn naam zoeken: Bruning is dood en vergeten.

Pas als iemand zich in het kader van een studie over collaborerende schrijvers in Bruning gaat verdiepen, heeft hij een kans zich een oordeel te vormen over de literaire kwaliteiten van deze dichter. Na het lezen van enkele honderden gedichten, zowel in bundels als verspreid over verschillende, meest nationaal-socialistische organen, moet ik in ieder geval om van meet af aan duidelijk te zijn, stellen dat Bruning terecht vergeten is.

Henri Bruning, geboren 10 juli 1900, stierf op 17 december 1983. ‘Toen hij op 83-jarige leeftijd overleed, hebben alleen enkele Vlaamse bladen, als De

Standaard, dat de moeite van het vermelden waard gevonden,' schreef H. van Galen Last in 1985 in NRC *Handelsblad*.[88] 'Zijn naam en zijn geschriften worden, als ik goed ben ingelicht, de middelbare scholier gewoonlijk onthouden.' Twee jaar na Brunings dood kwam Van Galen Last in dit artikel tot een opmerkelijke constatering. Zijn stelling is dat de schrijvers in Frankrijk in veel sterkere mate gecollaboreerd hebben, maar dat de Nederlandse schrijver die collaboreerde na de oorlog geen enkele kans meer kreeg om gelezen te worden. Bruning is voor Van Galen Last een duidelijk voorbeeld. Deze heeft eens gezegd: 'Niveau bewijst men niet. Men herkent het - of niet.' Van Galen Last: 'Ik zal dus ook zijn niveau niet gaan bewijzen. Maar als ik zie hoe groot in literair Nederland de bewondering is voor de poëzie van Ezra Pound: als ik mij, zoals laatst, door een boekhandelaar heb laten vertellen dat Céline de invloedrijkste en meest gelezen schrijver in ons land is, dan ben ik ervan overtuigd dat er met twee maten wordt gemeten wanneer Henri Bruning - die zeker als intellectueel de meerdere was van zowel Pound als Céline - vanwege zijn fascistische overtuigingen nog steeds wordt doodgezwegen.'

Persoonlijk bewijs ik liever dan dat ik alleen maar 'herken', daarom zal ik een poging wagen om gefundeerd aan te tonen dat het intellectuele niveau van Bruning niet zo hoog was als Van Galen Last beweert. In 1943 verscheen van Bruning *Het Nieuwe Levenbewustzijn*. Welk intellectueel niveau moeten we bijvoorbeeld terugvinden in een uiteenzetting als: 'In den Noordrasmensch, die zijn mannelijke en moedige levenstrouw bevestigt in een strijdbaren, evenzeer mythischen, eeuwig-wordenden d.i. wisselenden als klaren vorm-wil, valt het diepste levensbewustzijn samen met het levensbewustzijn van zijn ras; het cristalliseerde zich hier tot rasbewustzijn. - Deze vorm-wil nu, die het ondoorgrondelijk geheim van het cosmisch worden waarin het bestaan van den mensch is opgenomen, eerbiedigt, die klaarheid wil en tevens, gelijk Dr van Senden opmerkt, "den hang (bezit) naar en de positieve waardeering van het ongevormde... en in deze beide tezamen grootere veelzijdigheid", deze germaansche vorm-wil die zich niet vastlegt op en zich niet uitgeput weet met één vorm, is, door dit alles, geheel uniek, wellicht enkel vergelijkbaar met het Dionysisch Griekendom.'[89]

Van intellectueel niveau is in deze fase van zijn leven bij Bruning geen sprake meer, zeker niet als hij in zijn betogen SS-voorman Henk Feldmeyer te hulp moet roepen. 'Het Rijk,' zo citeerde hij de voorman van de Germaanse SS in Nederland, 'is onbestemd en was het immer; het leefde in de harten van de Germanen en zocht naar vorm en begrenzing en toch bleef het als een lichtend ideaal in alle vormgeving te boven gaan.'[90] Deze tekst van Feldmeyer ontleende Bruning aan *Storm* SS van 25 juni 1943 en hij knoopte er de volgende theorie aan vast: 'De huidige Noordrasmensch schept zich zijn orde wederom uit het le-

vensbewustzijn van zijn ras, en hij doet zulks te bewuster en met een rustige, niet meer wijkende of wankelende zekerheid, juist omdat hij zich met dit bewustzijn verankerd weet in een realiteit van het leven-zélf, juist omdat hij weet dat hij daarmede het léven *vertegenwoordigt*. En hij greep wederom terug op zijn rasbewustzijn, op datgene wat zijn ras aan goede levenswaarden en mannelijke levenstrouw vertegenwoordigde, hij greep wederom terug op *zichzelf*: in een wereld waarin alle waarden bezwijkende waren en hun ontoereikendheid bewezen in een algemeene anarchie en ontreddering, - een ontreddering waaraan ook de Germaansche mensch ten prooi dreigde te vallen.'[91]

'Het valt niet te ontkennen dat hij lid is geweest van de NSB; andersom zou je hem - ondanks het feit dat hij een enkele maal met instemming Mussolini, Hitler en Rosenberg citeerde - voor een van de minst fascistische, want meest kritische schrijvers houden die Nederland sinds 1940 heeft gekend,' aldus Van Galen Last.[92] Groter onzin is er ook sinds 1940 niet geschreven, moeten we hier dan aan toevoegen, want Bruning is naast lid van de NSB ook aangesloten geweest bij de SS en niet alleen citeerde hij met instemming Hitler, hij schreef lofdichten op hem en zijn kritische zin hield in ieder geval op zodra zijn antisemitisme de kop opstak.

Terecht reageerde Jan Jaap Kelder in zijn toespraak bij de opening van de tentoonstelling *De Nieuwe Orde en de Nederlandse Letterkunde 1940 - 1945* op de curieuze stellingen van Van Galen Last. Hij zei onder meer: 'Ik zie persoonlijk niet in, waarom een nationaal-socialist die kan schrijven, als nationaal-socialist anders zou zijn dan andere nationaal-socialisten. Men kan vinden, dat Bruning een beter nationaal-socialistisch schrijver was dan andere nationaal-socialistische schrijvers. Maar de eventuele kwaliteiten van zijn werk kunnen niet gebruikt worden om Brunings nationaal-socialisme te relativeren.'[93] Tegenover Lisette Lewin lichtte hij zijn opmerkingen nog toe: 'We filosoferen erover dat het de laatste jaren mode is geworden om het oorlogsverleden van schrijvers te vergoeilijken. Wie aan een boek van Céline begint leest het in één adem uit, dat wel, maar de Céline-rage wekt wantrouwen. "Er is een tendenz om de woorden 'goed' of 'fout' niet meer in de mond te nemen," zegt Jan Jaap Kelder. "We moeten niet de kant uitgaan van bagatelliseren. Als iemand schrijft dat Bruning de minst fascistische schrijver was en de meest kritische, dan gaat me dat gewoon te ver."'[94]

Vermoedelijk is Van Galen Last verblind geraakt doordat hij, Ter Braak-bewonderaar als hij is, het respect dat Ter Braak voor Henri Bruning toonde, vertaalde in grote bewondering voor diens intellect. Ter Braak kon alleen oordelen over de vooroorlogse Bruning en had geen notie van de gedachtenverloedering die bij de dichter plaatsvond na 1940. Los daarvan had Ter Braak de nodige bezwaren tegen Bruning en zeker tegen diens fascisme, al stelt hij (in een artikel

in *Het Vaderland* van 4 december 1938 naar aanleiding van het verschijnen van Brunings *Verworpen Christendom*) dat Bruning nogal onduidelijk is over zijn ideeën, die hij 'weinig precies' noemt, 'want nergens gepreciseerd; hij schijnt zich die orde der "natuurlijke" mensen voor te stellen in fascistische geest, maar hij laat zich dienomtrent in dit boek nauwelijks uit'.[95] En ook: '...maar dat de "verworpen Christen" daarom in het maatschappelijke fascist zou moeten zijn en zich b.v. warm zou moeten maken voor nationalistische romantiek, lijkt mij een volmaakt willekeurige conclusie... van een katholiek. In dit opzicht zou Bruning heel wat kunnen leren van een Denis de Rougement, die hij een paar maal citeert, en bij wie men een veel onbevooroordeelder en minder krampachtige belangstelling vindt voor het maatschappelijk probleem; de romantische franje van een hiërarchie, die in de "natuurlijke" orde van onze samenleving immers geen rol meer kan spelen zonder uit te lopen op Jodenvervolgingen en soortgelijk fraais, ontbreekt bij Rougement geheel.'

Bij Ter Braak zal in zijn houding ten opzichte van Bruning meegespeeld hebben dat deze de tegenpool was van Anton van Duinkerken. Hij maakte een onderscheid tussen het 'horizontale' katholicisme van Van Duinkerken en het 'verticale' van Bruning[96], zoals hij het op 14 april 1940, enkele weken voor zijn dood nog uitdrukte. Aan Du Perron liet hij weten (zijn brief van 12 december 1938), dat hij *Verworpen Christendom* zo aardig vond vanwege het essay over Van Duinkerken, 'een prachtig stuk tegen Van Duinkerken, dat jou stellig ook zal pleizieren'.[97] Een paar weken later kwam hij enigszins op zijn oordeel terug: 'Bij een herlezing hinderden mij wel de krampachtigheden, die zulke afstammelingen van paapsche gezinnen niet gemakkelijk kwijt schijnen te kunnen raken; maar de inzet is goed, en bovendien *moedig*, want de man wordt door zijn geloofsgenooten natuurlijk als een melaatsche behandelt.'[98] Ter Braak vond bij Du Perron weinig weerklank. Deze had een heel ander idee over Bruning, zoals hij Ter Braak op 15 mei 1939 schreef: '- Ik las, om jou genoegen te doen, *Verworpen Christendom* van Bruning, en Bep ook; maar - is 't omdat we verindischt zijn? - we hebben 't allebei eig. zeer vervelend gevonden. Goed geschreven, mèt pers. inzet - ik heb alleen de duvel aan zijn pretentieus gepruts met haakjes (heeft hij dat van den vroegeren stijl van Marsman overgenomen?) - maar après tout, wat kan me dat heele gedoe over de christenheid schelen?'[99]

Bruning kwam in de brieven van Du Perron heel weinig voor en als het gebeurde op tamelijk denigrerende toon, zoals op 7 november 1939, toen hij Ter Braak het bezoek van Pierre Dubois aankondigde: 'Straks krijg ik hier de kath. Dubois, meer van 't Bruning-soort, dat je mij óók gestolen kunt krijgen.'[100]

Het is niet toevallig dat ik Dubois op dit moment ten tonele voer. Dubois was in de zomer van 1942 als correspondent voor *De Tijd* naar Brussel gegaan. Dubois zou later stellen dat dat correspondentschap niets inhield, dat hij in feite

naar Brussel ging om een naoorlogs correspondentschap voor te bereiden. Dat kan zijn, maar nauwelijks was Dubois in Brussel of hij ontplooide als correspondent juist wel een behoorlijke activiteit. Op 11 augustus verscheen het verhaal *Brussel in oorlogstijd*, waarin Dubois, nauwelijks aangekomen, de verschillen opmerkte tussen het bezette Nederland en België:

'Men vindt natuurlijk ook hier de kenmerken van den oorlog en van de bezetting, als overal, maar naar buiten is het alsof men er hier rustiger langs leeft dan in Holland. Of komt het omdat Amsterdam mij in dezen tijd té benauwd geworden was, dat ik allerlei veranderingen veel gemakkelijker in opmerkte dan hier in Brussel.

Ik heb [...] nooit erg veel voor de voor Holland zoo kenmerkende regelmaat gevoeld, in vredestijd heeft het onregelmatige tot op zekere hoogte zijn voordeelen, maar zeker zijn charme. Nu echter, in oorlogstijd, valt het niet moeilijk den zin en de waarde van het "Hollandsche overleg" in te zien en te prijzen.'

Een dag later verscheen een verhaal van Dubois over de Stadhuis-toren van Brussel, op 16 september een groot verhaal over Vlaamse uitgeversactiviteiten en in de daaropvolgende twee maanden een groot aantal artikelen over literaire onderwerpen, alle volmaakt onschuldig van toon en handelend over onbelaste auteurs als Shakespeare, Baudelaire, Richard Minne en anderen.

De Tijd zou in deze periode toch al veel aan literatuur doen met bijdragen van Ed. Hoornik, Bertus Aafjes, Jan Derks en Gerard Knuvelder.

Een van de verhalen van Dubois geeft een aardig inzicht in de leeshonger die in de zuidelijke Nederlanden heerste. In het verhaal van 16 september, *Vlaamsche uitgevers zeer actief*, geeft Dubois enkele cijfers. *De Witte* van Ernst Claes werd in december 1940 in een oplage van 75000 exemplaren uitgegeven en was in juni 1941 al uitverkocht. *Pallieter* van Felix Timmermans werd in maart 1941 in een oplage van 50 000 exemplaren gedrukt en was een maand later, in april, al uitverkocht. In augustus 1941 werd *Een mensch van goeden wil* van Gerard Walschap in een oplage van 50 000 exemplaren gedrukt en twee maanden later, in oktober, reeds uitverkocht.

Op het moment dat Dubois het artikel schreef waren een aantal boeken nog niet geheel uitverkocht, maar de oplagecijfers waren in ieder geval opvallend, zoals *De Vlaschaard* van Stijn Streuvels (100 000 exemplaren), *Boerenpsalm* van Felix Timmermans (100 000 exemplaren), *Snepvangers* van Lode Baekelmans (100 000 exemplaren), *Kobeke* van Ernst Claes (75 000 exemplaren), *De soldaat* van De Pillecijn (50 000 exemplaren) en *Maria Speermalie* van Herman Teirlinck (45 000 exemplaren).

In de Brusselse periode zou Dubois de band met Bruning, waarover ik in deel I reeds repte, niet verbreken. Dubois, men moet het hem nageven, is in zijn vriendschap met Bruning altijd loyaal geweest, tot in zijn *Memoranda* aan toe,

waar anderen, zodra na de oorlog een schrijver met een oorlogsverleden ter sprake kwam, een veilig heenkomen zochten.

In het tweede deel van zijn *Memoranda* maakt hij daar opnieuw geen geheim van. Toen hij in Brussel zat, raakte Bruning een redelijk betaalde baan bij *De Schouw* kwijt. 'Sinds hij die functie had neergelegd, werkte hij weer voor zichzelf, maar had praktisch weinig gelegenheid tot publiceren,' herinnerde Dubois zich.[101] 'Hij kon maar moeilijk in zijn onderhoud voorzien en het is zeker dat zijn betreurenswaardige verbondenheid met de "nieuwe orde" hem geen materieel gewin heeft opgeleverd en hem ook als schrijver maar weinig voldoening kan hebben gegeven. Hij werd in de kringen waarin hij verkoos te verkeren niet begrepen, als "elitair" beschouwd en zijn inzichten werden, als afkomstig van een individualistisch intellectueel die zijn sympathieën aan de verkeerde kant had, met wantrouwen bejegend. Het is voortdurend de tragiek van Bruning geweest dat hij voor ongeveer iedereen altijd zijn sympathieën aan de verkeerde kant had: voor de fascisten, voor de anti-fascisten, voor de katholieken en voor de anti-religieuzen. Daaruit alleen blijkt al dat hij "anders" was en met geen van hen over één kam kan worden geschoren.

Op de een of andere manier heb ik dat altijd geweten of tenminste gevoeld, en hoe verschillend ook *wij* waren en hoe onmogelijk het mij was bepaalde houdingen en sommige consequenties van Bruning te begrijpen, laat staan te delen of te accepteren, het heeft er mij nooit toe kunnen brengen hem als mens en schrijver te verwerpen of zijn waarde te ontkennen.'

Vandaar dat Dubois zich in Brussel zo voor Bruning inspande. Deze had zoveel geschreven, dat door de papierschaarste de Nederlandse markt de publikatie van dat alles niet aankon. Wellicht ook was Bruning zo gekwetst door de conflicten met mede-nationaal-socialisten dat hij zijn heil buiten de grenzen zocht. Dubois had contact met Guido Eeckels, directeur van *Uitgeverij De Lage Landen*. Dubois wist zo ongeveer wat hij aan Eeckels had: 'Om de waarheid te zeggen had ik altijd het gevoel dat ik met hem op mijn hoede moest zijn en dat had een begrijpelijke verklaring, want zijn nieuwe Nederlandstalige uitgeverij had op de een of andere manier te maken met de eveneens nieuwe Franstalige, de Editions de la Toison d'Or. Dat waren verwante en in de toenmalige situatie al gauw verdachte namen. Bij de Franstalige uitgeverij verschenen trouwens boeken die wel belangwekkend waren, maar van auteurs die zich hadden uitgesproken voor de nieuwe orde.'[102]

Die auteurs waren Hendrik de Man en Raymond Becker. Eeckels zou zelf kritieken schrijven voor het collaborerende Franstalige blad *Le Nouveau Journal*. Ook dat wist Dubois. 'Die dubbelzinnigheid was een boeiende kant aan hem.'[103] Zo is elk contact van een alibi te voorzien. Ook de boeiende Bruning, die in die jaren weinig dubbelzinnig meer was, bleef Dubois fascineren. Hij kop-

pelde Bruning aan Eeckels, die in de ogen van Dubois 'te intelligent, berekenend en voorzichtig'[104] was om zich echt te compromitteren. Hij schreef wel in een collaborerende krant, maar, aldus Dubois, het gaat er om wát hij schreef. En de boeken die hij uitgaf hadden ook 'niets veroordelenswaardigs'.[105]

Dat is nog maar de vraag. Dubois, die voor Eeckels werk van Charles Saelsfeld vertaalde, zorgde als intermediair ervoor dat enkele werken van Bruning bij *De Lage Landen* werden uitgegeven. Dubois meent dat daar een gedichtenbundel, getiteld *Voorspel*, bij was. In ieder geval ontving Bruning enkele bewijsexemplaren maar ook Bruning had zijn twijfels. Die blijken terecht. Brunings *Voorspel* is om onbekend gebleven redenen verder niet in de handel gekomen. Wel: *Twee Spelen, Elias van Cortona*, dat eerder in *Criterium* was gepubliceerd, en *Vluchtige vertoogen*.

Had Dubois 'niets veroordelenswaardigs' gezien in welke bij Eeckels verschenen uitgave dan ook, dus inclusief Brunings *Vluchtige vertoogen*, Van Galen Last is anno 1985 zelfs uitgesproken lovend over deze bundel: 'Onlangs las ik *Vluchtige vertogen*, een bundel notities en aforismen, tijdens de oorlogsjaren in Brussel verschenen,' aldus Van Galen Last.[106] 'Je krijgt dan wel het besef van de tijd die inmiddels is verstreken. Vergeleken met de "losheid" van vandaag doet zijn stijl enigszins plechtig aan. En wie maakt nog zo'n probleem als Bruning deed?

Maar eer hij nu opnieuw in de afvalbak van de literatuurgeschiedenis wordt geworpen: wat een benijdenswaardige ernst, een ernst die geen zwaarwichtigheid of schoolmeesterij is, maar de drang om tot de kern van een probleem door te dringen.'

Wat bedoelt Van Galen Last met deze 'benijdenswaardige ernst'? Wat bedoelt Dubois met 'niets veroordelenswaardig'?

Vermoedelijk een tekst als: 'Een volksche *kunst* begint niet eerst nú te worden. Zij bestond reeds lang: sedert eeuwen; en zij zal ook altijd *blijven* bestaan - zoolang er een volk is. Zij was en is overal, en zij zal overal zijn, waar in een kunstwerk de ziel van een volk zich manifesteert. Een volksche *cultuur* echter, een gemeenschapsleven dat in al zijn uitingen de bevestiging en hoogste uitdrukking wil zijn van de volksziel, en zulks bewust nagestreefd en bevorderd als zijnde de bestemming en het hoogste bereiken van de cultuur van een volk, - een volksche *cultuur* echter begint eerst tháns.'[107]

Van Galen Last gaat verder: 'Ook waar de lezer het niet met hem eens mocht zijn, wordt hij tenminste niet afgeleid door joviaal gekeuvel of door die omslachtigheid die zo vaak voor "humor" of "ironie" wil doorgaan. Naar mijn mening was Bruning's kritiek op de democratie eenzijdig, maar er was teveel goede trouw van een scherp verstand in geïnvesteerd om achteloos terzijde te kunnen worden geschoven.'

Het kan bijna niet anders of Van Galen Last en Dubois hebben *Vluchtige vertoogen* niet goed gelezen, want wat is er voor positiefs te zeggen van dit onvervalste stukje nationaal-socialistische jargon: ‘Doch het belangrijkste, het *scheppende* is altijd het éigene: het ras-eigene, het volks-eigene, het individueel-eigene. Evenwel:

het individueel-eigene *behoort* onlosmakelijk verbonden te zijn óf met het volks-eigene óf met het ras-eigene (aangezien zónder dat ook het individu niet kan bestaan);

het volks-eigene *behoort* onlosmakelijk verbonden te zijn met het individueeleigene (aangezien zónder dat geen ménschelijk leven en geen menschelijk scheppen mogelijk is) en *is onlosmakelijk* verbonden met het ras-eigene (volk veronderstelt ras);

en het ras-eigene behoort onlosmakelijk verbonden te zijn met het individueel eigene (eveneens omdat zonder dat geen menschelijk leven en geen menschelijk scheppen mogelijk is). Rembrandt's *Claudius Civilis*, die ik als een der zeer schoone en machtige uitingen van ons Germaansche, en dus van ons raswezen beschouw, zou zonder de allerpersoonlijkste beleving, die Rembrandt was, zou zonder Rembrandt's eigenheid niet mogelijk zijn geweest, - een *onbestaanbaarheid*, zelfs iets ondénkbaars.’[108]

Met scribenten als Dubois en Van Galen Last blijft de fabel levend dat Bruning een belangwekkend schrijver is. Van Galen Last gaat zelfs tot het bespottelijke einde door: ‘Welke raad van de letteren beijvert er zich voor de uitgave te bewerkstelligen van het *Verzameld Werk* van zo'n schandaleus schrijver, misschien de enige werkelijk schandaleuze schrijver die Nederland na 1940 heeft gekend?’

Geen dus.

Ik heb het eerder gesteld: Bruning en Ernest Michel waren als tovenaar en tovenaarsleerling. Dat komt bijvoorbeeld heel typerend tot uiting in een brief die Michel in 1931 vanuit Rome zond aan ongenoemd gebleven vrienden.[109] Bruning was in deze periode sterk depressief en Michel had daarvan gehoord: ‘De hevige impasse waarin Henri nu al zoo lang verkeert, doet mij intens veel verdriet, en reeds in Holland leed ik daar aan. Om uitkomst daarin heb ik speciaal en innig veel gebeden, en nog steeds gedenk ik dat bijzondere doel bij het uitgesteld Allerheiligste. Diep-in mij leeft toch het gevoelen dat daar beslist leniging in komt. Ook al dàt lijden - dat naar ik hoop nu spoedig een keer moge nemen - is overigens niet vergeefs geweest.’

Hij schreef verder dat hij blij was een goede recensie te hebben kunnen schrijven over de bundel *Het Verbond*, die Bruning in dat jaar had gepubliceerd. ‘Het voornaamste wat ik verder in het hedendaagsch verband heb willen doen uitkomen,’ vervolgde hij, ‘is zijn onloochenbaar primaatschap.’

Henri Bruning debuteerde in 1924 met de dichtbundel *De Cirkel*. In datzelf-

de jaar gaf hij met zijn broer Gerard het blad *De Valbijl* uit. Gerard Bruning stierf twee jaar later en voor zijn broer moet het leven met een legende, want dat werd de jongste na zijn vroegtijdige dood, moeilijk zijn geweest. *De Valbijl* was de voorloper van *De Paal* en *De Christophore*.

Bruning had in deze periode niet alleen een grote invloed op Ernest Michel, ook anderen wist hij te beïnvloeden, onder wie Marsman. Het was vermoedelijk deze invloed die Marsman ertoe bracht om positief over Michel te schrijven, zodat Michel zou opmerken (toen hij het over Bruning had), dat ‘die (met Marsman) tot de twee beste critici van ons land behoort’[110].

‘Aan Brunings haat tegen de democratie, zijn barbaarse felheid, zijn heroïsch gebaar en zijn middeleeuwse ridderallures voelde de dichter Marsman zich verwant,’ stelde Paul de Wispelaere in zijn studie over Marsman.[111] Marsman flirtte zo sterk met het fascisme dat Erich Wichman zich in *De Bezem* geroepen voelde Marsman tot het fascisme over te halen. Had Marsman niet eerder in een interview met Albert Kuyle in *De Gemeenschap* gezegd bepaalde facetten van het fascisme positief te zien en ook te geloven dat het fascisme in Duitsland en Nederland zekere kansen had? Arthur Lehning ziet de grote invloed die Wichman op Marsman heeft gehad in deze periode: ‘In het fascisme heeft hij zonder twijfel zekere affiniteiten met zijn zogenaamde vitalistische filosofie gezien. Het “vitalisme”, deze verheerlijking van het élan zonder meer, buiten de sfeer van het redelijke denken om, kon juist bij a-maatschappelijke figuren gemakkelijk tot fascisme leiden.’[112]

Marsman zou snel op de ideeën, tegen Kuyle geuit, terugkomen, nadat de nationaal-socialisten de macht in Duitsland hadden overgenomen. In *Tempel en Kruis* dichtte hij[113]:

Waar eenmaal de engel des doods
langs de nachtelijke muren schreed
om te vrijwaren alles waar joods
het bloed aan de deurposten kleefd' -
sluipen thans door den kreunenden nacht
hyena's en jakhalzen rond
in het schroeiende spoor van den dood;
en de brandende stad van den nacht
rookt van het bloed van den Jood.

Alles is immers beter dan dit!
zou ons hart niet moeten vergaan
van wroeging en schaamte, dat dit
ongestraft kan bestaan?

want geen onzer heeft iets gedaan
om met zijn bestaan te bezweren,
dat er bloed aan de handen klit
en het tuig uit de onderwereld
de vulkanische tronen bezit.

De vooroorlogse ontwikkeling van Bruning loopt voor een groot deel synchroon met die van Michel. Evenals Michel was Bruning betrokken bij de overgang van *Verdinaso* naar de NSB. In de herfst van 1940 schreef hij in *Hier Dinaso*: 'Het gebekvecht moet uit zijn.'[114] In het artikel nam Bruning zoveel mogelijk afstand van *Nationaal Front* en schreef hij lovend over de NSB. Een week later zou Mussert al een ontmoeting hebben met het kader van *Verdinaso* en zou de overstap worden geregeld. De apeliefde van Mussert was zo groot dat hij Bruning zelfs toezegde een bijdrage te zullen leveren aan het gedenkboek over Joris van Severen dat Bruning wilde samenstellen. Van dat plan kwam niets terecht. Maar het *Nationaal Front* had wel het nakijken en in *De Weg* konden de fronters dan ook de bittere woorden lezen: 'Zaterdag 9 November was de visch gevangen. In het Willem de Zwijgerhuis, tragische samenloop van omstandigheden, werden in naam de Rijks-Nederl. volgelingen van een Man, die tenslotte ook voor zijn ideaal zijn leven gaf, verzameld achter de vanen van den vluchteling van 10-15 Mei. Mussert en Voorhoeve reikten elkaar de hand. Van Severen... genoeg van deze droevige vertooning.'[115]

Henri Bruning, we zijn hem in deel I vaak in verschillende functies tegengekomen, wist zich snel een positie te veroveren binnen de cultuurwereld der nationaal-socialisten. Hij werd adviseur van Van Ham, ondertekende veel van diens brieven en kreeg daarenboven ook verschillende subsidies. Ook werd hij bij het corps der Lectoren ingelijfd. Als klap op de vuurpijl kreeg hij van het DVK de opdracht een bloemlezing samen te stellen van nationaal-socialistische poëzie. Bruning stelde voor de opdracht te verruimen tot 'revolutionaire poëzie'; hij wilde graag enkele Vlaamse vrienden bij het project betrekken. Dat schreef hij in december 1942 aan Van Ham.[116] Het zou nog bijna anderhalf jaar duren voordat de bloemlezing er kwam. De uitgever was George Kettmann jr. met zijn *Uitgeverij De Amsterdamsche Keurkamer*.

De bloemlezing droeg als motto enkele regels van Kettmann: 'Na de verbijstering van zooveel schanden komt nu wat komen moét: een jeugd in 't licht, rechtop en fier en met een Noordsch gezicht.' Zo wist Bruning de volle medewerking te verkrijgen van de directeur van de uitgeverij die *Gelaat der Dichters*, want zo zou de bundel heten, op de markt bracht. Deze titel lichtte hij in zijn inleiding toe: 'De gedichten dezer revolutionairen toonen inderdaad een *gelaat*, én: zij tóónen hún gelaat: hun ziel, alles wat deze dichters bewoog en beroerde.

Zij, deze dichters, hebben geen reden hun gelaat te verbérgen. Integendeel! Zij kunnen eenieder frank en recht in de oogen zien, nú, in '43, evenzeer als in '33 [hij wist toen hij deze regels schreef nog niet dat de bundel pas in 1944 zou uitkomen, A.V.]. En van hun gelaat moogt ge vrij hun gevoelens aflezen: hun gevoelens van liefde, en hun gevoelens van haat, en al die andere menschelijke en schoone gevoelens die met een eerlijke, brandende, doch eenzame liefde gepaard gaan. - Inderdaad, zij stonden eenzaam, deze dichters. Eenzaam met hun liefde voor de vaderlandsche gemeenschap: haar eenheid, - die alom afbrokkelde en wegkommerde, terwijl zoo weinigen, zoo bitter weinigen zich daar zorgen over maakten. Eenzaam met hun getergde deernis jegens de misbruikten, misdeelden en vernederden onder hun medevaderlanders. Eenzaam met hun trotsche en tegelijk verbeten bewondering voor een vaderlandsch verleden dat zoo vervoerend is geweest. Eenzaam met een liefde die onaflaatbaar en onstuimig droomde van een vaderland dat nog eenmaal groot en schoon zou zijn.'[117]

Deze woorden waren in ideologisch opzicht tamelijk neutraal. Wellicht had Bruning nog de illusie dat er niet-nationaal-socialisten onder zijn lezers waren, een ijdele hoop, zeker begin 1944 toen de kaarten duidelijk geschud waren. Verderop in zijn inleiding richtte hij zich echter tot de eigen schare. De aanhangers van de Nieuwe Orde konden naar zijn mening nog het een en ander opsteken van *Gelaat der Dichters*: 'Aan het begin van deze inleiding signaleerde ik een zekere onbekendheid met het niveau der huidige revolutionaire poëzie. Ik bespeurde deze onbekendheid niet slechts bij hen die afwijzend tegenover de Nieuwe Orde staan, doch ook - zonderling? - in eigen gelederen, zelfs: bij de dichters zelf. Toch is deze onkunde niet zóó zonderling, doch integendeel heel begrijpelijk. Want zelf midden in den strijd staande, ontbreken begrijpelijkerwijze vaak lust en gelegenheid tot een meer poëtische wapenschouw. Toch moet men het betreuren, dat de revolutionaire dichters zelf zich te zelden van het niveau van hun beste revolutionaire scheppingen rekenschap geven. Niet alleen gaan zij daarmede voorbij aan datgene wat, nogmaals, een bron zou kunnen zijn van zelfbewusten trots tenoverstaan van zooveel dom (en desondanks te velen intimideerend) gehuil, doch daardoor worden deze scheppingen ook te weinig een richtende, stuwende (en de te ijverigen intoomende) confrontatie voor hen die er vaak erg vrijmoedig op losdichten in hun geestdrift voor de Nieuwe Orde. - Moge deze wapenschouw ook in dien zin een (vruchtbare) confrontatie worden.'[118]

Over het wezen van zíjn revolutionaire poëzie liet hij geen enkel misverstand bestaan, getuige zijn eigen bijdragen. Van de kleine cyclus 'Winter in Holland' citeer ik het derde, tevens laatste gedicht[119]:

III

Néén, wij zijn nog niet dood, wel bijna,
maar 'bijna' is nog boordevol leven!
De zon is mijn trouwe gezel, zij kan
nog wel dúizend lentes doen leven!

Marcheer! de lippen opeen,
het hart - o het hart - vastberaden.
Vloek, bid, heb het koud, haat, bemin,
maar marchéér - en zwijg over heden en later!

Anton van Duinkerken zou na de oorlog uit het aantal gedichten dat Bruning van zichzelf in deze bloemlezing opnam (acht, één minder dan de negen van Kettmann, maar die was per slot van rekening ijdel én de uitgever) een conclusie trekken: 'Als N.S.B. er en departementsambtenaar heeft Bruning niet zijn eigen voordeel gezocht, noch ook de stem zijner meesters hersenloos nagepraat. Hij is voor zichzelf en anderen een moeilijke man gebleven, ongetwyfeld door grootheidswaanzin misleid, maar afkerig van kleine verraderspractyken. Merkwaardig is, dat hij in 1944 onder den titel "Gelaat der Dichters" een bloemlezing uit de N.S.B.poëzie uitgaf, waarin hy zegt, niet te hebben gestreefd naar volledigheid, doch een indruk te willen geven van het bereikte niveau. Welnu, zondert men George Kettmann uit, dan bestaat er geen N.S.B.dichter, van wien in dit boek méér verzen werden opgenomen dan... Henri Bruning zelf.

Aldus komt hij er rond voor uit, zichzelf als een der allerbesten te beschouwen, die het hoogste niveau bereikten, terwijl b.v. de dichter Martien Beversluis geheel ontbreekt, blijkbaar omdat diens niveau niet hoog genoeg was.'[120]

De andere dichters in *Gelaat der Dichters* waren (naast een inleidend gedicht van Erich Wichman) uit Noord-Nederland: George Kettmann, Chris de Graaff, Cornelis Thoen, Steven Barends, Ernest Michel, R.P. Sybesma, Johan Theunisz, Gerard Wijdeveld, Arnold Etman, Jan H. Eekhout, Jan van Rheenen, Miep van der Velde, Rudolf Steinmetz en Bob Fleischeuer. En uit Zuid-Nederland: Wies Moens, Karel Vertommen, Ferdinand Vercnocke, Blanka Gijselen, René Verbeeck, Bert Peleman, Albe en F.P. Coupé. (Voor een opgave van de opgenomen gedichten in *Gelaat der Dichters* zie Bijlage X.)

D.H.H. Diephuis kwam in een bespreking in *De Schouw* tot een merkwaardige conclusie: 'Bruning las verzen samen uit het werk van hen, die in de laatste jaren aanhangers waren of werden van het nationaal-socialisme. Men kan voor zoo'n poging zijn belangstelling hebben. Natuurlijk zijn er talloozen onder de thans levende dichters, die eenzelfde verontwaardiging, eenzelfde smart en

eenzelfde laaiende haat in hun hart dragen over de voortschreidende [sic] anarchie in geestesgesteldheid en maatschappij. Slauerhoff, Vestdijk, Marja en Oosten enz. zijn op hun wijze óók revolutionairen.'[121]

Niet alleen *De Schouw* had bedenkingen, ook in *Het Vaderland* is de anonieme recensent (die Kettmann consequent Kethmann noemde) niet onverdeeld enthousiast. 'Wij willen niet dieper binnendringen in de afzonderlijke en zich afzonderende persoonlijkheid van elk dezer dichters,' aldus *Het Vaderland*[122], 'wij willen hen een oogenblik zien in het verband, waarin Bruning hen tezamenbracht, het verband van revolutionaire dichters. En dan de vraag stellen, in hoeverre hij dit terecht deed; de vraag naar de werkelijke verhouding van deze dichters tot hun tijd; de vraag of de tijd, die inderdaad en onweersprekelijk revolutionair is, zich werkelijk en ten volle in hen weerspiegeld vindt, zoo bewust en in alle diepten, dat deze dichters, zooals zij hier worden voorgesteld, eigenlijke revolutionairen, omwentelaars zijn.

Het stellen van de vraag verraadt twijfel. Want het is juist deze revolutionaire kwalificatie van deze dichters, welke wij in de inleiding van Bruning en in zijn keuze der gedichten niet gerechtvaardigd vinden. Wij zeggen niet dat deze dichters geen revolutionairen zijn of kunnen zijn; wij zeggen slechts, dat zij het voor ons niet zijn voor zoover zij hier aan ons verschijnen; dat dus deze bloemlezing hun revolutionair zijn voor ons niet waar maakt of bewijst. Het is er ons ook niet om te doen om de dichters zelf als revolutionairen te diskwalificeeren, wel om opheldering te vragen over het gebruik van het woord revolutionair in dit verband, over het begrip in het algemeen.'

De recensent had in feite gelijk. Bruning zou in zijn inleiding het begrip 'revolutionair' niet verduidelijken; hij ging er eenvoudigweg vanuit dat ieder wist waar hij het over had: de poëzie die de Nieuwe Orde verheerlijkte. Het belangrijkste accent zou Bruning leggen op de patriottische gevoelens van de dichters en hun miskend zijn: 'Gemeen hebben deze dichters voorts ook (en dít maakt hen tot "goede vaderlanders" in den besten zin), dat het lot van hun vaderland hun persoonlijk levenslot is geworden. Déze vereenzelviging is "volksverbondenheid" in den schoonsten, edelsten en vaak ook smartelijksten zin van het woord. Het geluk en de nood van het vaderland zijn het geluk en de nood van den dichter, - terwijl anderzijds het vaderland, wanneer het verdrukt en verraden wordt, in hem, in zijn strijdbare, steeds bezorgde, steeds helder-ziende liefde *behoed* staat.'[123] En miskend: 'Ja, de stemmen van deze bezorgden zijn, gelijk gezegd, wellicht ook voor velen beschamend, en dan niet slechts beschamend als een verwijt ten overstaan van de eigen, gedurende zoovele jaren gecontinueerde zorgeloosheid, doch ook beschamend als een aanklacht tegen de hoon waarmede zoovelen deze strijders - tóen, en nog, nóg - bejegenden, opgehitst en misleid als zij werden door de vijanden van de orde welke ook deze dichters ver-

tegenwoordigen, - vijanden, die in hun doodelijken en onaflaatbaren haat het volk omtrent de werkelijke drijfveeren dezer revolutionairen stelselmatig misleiden en bedriegen.'[124]

Een uiting van die miskenning waren bijvoorbeeld de volgende regels van Kettmann:

> Ze hebben honderd-, duizendmaal gelogen
> totdat de Leugen als een schrikbeeld stond
> hoog tusschen ons en 't volk, dat niet verstond
> wat ons als zwarte strijders had bewogen...

De recensies in *De Schouw* en *Het Vaderland* zullen de Kameraden niet bepaald hebben aangespoord om de bundel te kopen. Ook het late tijdstip van verschijnen zal niet hebben meegewerkt aan het commerciële succes. Het is begrijpelijk dat op den duur *De Amsterdamsche Keurkamer* failliet zou gaan.

In januari 1944 was volgens Bruning in een klaagbrief aan Johan Theunisz nog geen letter van *Gelaat der Dichters* gezet: 'Kameraad, bijna zei ik: laten we over die bloemlezing in godsnaam niet meer spreken! - Verschénen? De eerste letter moet er nog van gezet worden! Het Departement heeft de bundel, op enkele gedichten na, goedgekeurd en met de van die zijde voorgestelde wijzigingen kon ik mij wel verenigen, maar nu schijnen er nog andere, duistere instanties in de weer en op til die ook nog een duit in het zakje moeten doen. En dan moeten we opletten dat de N.S.B. de bundel niet kraakt wegens SS gedichten of "te Duitsche" gedichten (reden waarom Uw "Feierstunde" zou moeten verdwijnen!), en dat de SS met de bundel hetzelfde doet wegens te legioensoldaterige gedichten etc. En tenslotte is er nog een geheimzinnige grootheid die er niet mee accoord gaat dat Uw "Winterwende" heet zooals het heet en die de titel gewijzigd wil zien in Midwinterwende of Zonnewende of Midzonnewinterwende of Zonnewendemid - God mag 't weten. En zoo voorts. Ik geloof dat we beter doen voorloopig maar revolutionaire poëzie op onze buik te schrijven - cirkelvormig rond het naveltje - Laten ze het zaakje hier maar onder water zetten - ménschen verzuipen er niet mee.'[125]

De 'geheimzinnige grootheid' die Bruning ter sprake brengt was overigens Nico de Haas, die aan Mirande omslachtig uitlegde waarom het woord 'Winterwende' niet klopte.[126] Hij kreeg overigens zijn zin niet, want de titel bleef gehandhaafd zoals ook 'Feierstunde' in de bundel bleef staan: Bruning was in zijn brief aan Theunisz ál te pessimistisch geweest.

Op het moment dat *Gelaat der Dichters* in de boekhandel verscheen, werd Bruning door Kettmann gevraagd om zitting te nemen in de jury van de prijsvraag voor romans en novellen, die *De Amsterdamsche Keurkamer* in mei 1944

uitschreef ter gelegenheid van het twaalfeneenhalfjarig bestaan van de uitgeverij. In de jury namen naast Bruning en Kettmann ook Nico de Haas, Jan van der Made en Jan van Rheenen zitting, zoals het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* wist te melden.[127] Drie weken later landden de geallieerden in Normandië, weer drie maanden later hield de uitgeverij op te bestaan en van de prijsvraag werd nimmer meer iets gehoord.

Reeds eerder hebben we een blik geslagen op de ideeën van Bruning, zoals hij die in 1943 zowel in *Vluchtige vertoogen* als *Nieuw Levensbewustzijn* ten beste gaf. Het ging in beide bundels om zijn maatschappijvisie. Een jaar eerder had hij zich in *Het Goede Goek* meer beziggehouden met de literatuur. Hij toonde zich in deze publikatie bezorgd over de positie die de letterkundige innam. De Kultuurkamer was daar volgens Bruning het enige antwoord op, want het ongebonden bestaan van de kunstenaar had alleen geleid tot een ondermijning van zijn financiële positie en zijn maatschappelijk bestaan. Want: ‘Geen vrijheid, maar orde. Vrijheid is een bron van tuchteloosheid en leidt tot slavernij: slavernij ook aan de meest vernederende massa-instincten. Orde daarentegen, de gebondenheid aan de groote scheppende waarden van het menschelijk bestaan, maakt den mensch vrij en ontkluistert het gemeenschapsleven. Het zijn niet de waarlijk scheppende geesten, die de vrijheid verdedigen. [...] Het is altijd de onderwereld, die om vrijheid schreeuwt.’[128]

Orde versus vrijheid: het is een thema dat Bruning doorlopend heeft beziggehouden en dat we onder meer terugvinden in de recensies die hij voor het *Algemeen Handelsblad* schreef. Bijvoorbeeld in zijn bespreking van *Von der Freiheit des Wortes* van Ernst Bertram, dat in een vertaling van Roel Houwink was verschenen. Voor Bruning was dit werk daarom zo belangrijk omdat een aantal problemen die door de ‘huidige revolutie’ werden opgeworpen, door Bertram worden beantwoord in een aantal ‘brieven’ gericht ‘tot menschen in wie de revolutie een (bij ieder verschillend) diep ingrijpend innerlijk conflict heeft losgewoeld: tot den verontwaardigde, die van oordeel is, dat de vrijheid van het woord, en daarmede het kostbaarste bezit van den scheppenden mensch werd aangerand: tot den revolutionnair, die den nieuwen levenswil alom door kwaadwilligen bedreigd ziet: den eeuwig wantrouwende - en den eeuwigen ketterjager; tot den tegenstander die de zegevierende revolutie ontvluchtte en buiten zijn vaderland heil zocht en die nu de achtergebleven vrienden, die zich tot de revolutie bekenden, met grimmige verwijten overlaadt; tot het jonge meisje, dat temidden van het als grootsch ervaren herstel der orde om haarheen, zich te smartelijker haar eigen onzekerheid, het chaotische in haar eigen bestaan bewust wordt en dat tegelijk vaag doch fel beseft, dat zij, in de toekomst stem zal moeten geven aan iets, waaraan de revolutie géén stem gaf, aan iets (maar wat?) dat de revolutie diep in haar heeft gelaten.’[129]

De ‘stem van de revolutie’, dat was voor Bruning de ‘Germaansche verbondenheid’, zoals hij in *Volk en Vaderland* in de zomer van 1942 formuleerde: ‘En daarom: Hoe ook de staatkundige conceptie van het Nieuwe Europa zal zijn - voor ons, als Germanen, zal deze staatkundige orde ook de bevestiging moeten zijn van de verbondenheid der Germaansche volken, deze eenheid en verbondenheid tot grondslag moeten hebben. Eenheid der Nederlanden met de Germaansche volken, onder leiding van het Duitsche Rijk van Adolf Hitler! - en zulks niet uit opportunisme, niet omdat wij Nederlanders door den loop der gebeurtenissen en door een verblinde leiderskliek in een hoek zijn gedreven, niet omdat er voor ons geen andere bestáánsmogelijkheid meer zou zijn weggelegd, niet wegens de zegevierende doorbraak op alle fronten der Duitsche legers, maar omdat, wil Europa gered worden, thans de scheppende wereldvisie van dat ras, waartoe ook wij behooren, moeten doorbreken: Europeesche CULTUUR worden: héérschen gaan - over alle gebieden der menschelijke activiteit.’[130]

Hij zag een bijna messiaanse vervulling in wat er rondom hem gebeurde: ‘Dat is de groote historische opdracht van ons ras, en daarom ook van ons. Deze eenheid ondermijnen is de laatste mogelijkheid van Europa ondermijnen. Zich van deze eenheid afzijdig houden is zich afzijdig houden van de laatste mogelijkheid tot scheppend leven en genoegen nemen met een valse bestáánsmogelijkheid, iets wat een verloochening inhoudt van onze gansche historie als volk, en tevens: onze vernietiging. Wij leven schéppend, of wij leven niét...’

Mensen die Bruning goed gekend hebben, zijn overtuigd van de ernst waarmee hij deze meningen spuide, wat iets anders is dan er een zeker intellectueel niveau in zien zoals Van Galen Last doet. ‘Nogmaals, dat neemt niet weg dat ik zijn keuze betreurde,’ aldus Dubois[131], ‘en hem dat ook zei. Maar ik wist ook dat hij niet zijn belang zocht, maar een overtuiging volgde die hij verwarde met zijn geweten. Bruning had - ik heb dat vroeger al gezegd - een mystieke kant en ik bedoel daarmee niet dat hij mythomaan was en zich liet inpalmen door de nationaal-socialistische mythologie. Maar in zijn visie was de natuurlijke orde die hij nastreefde als een politiek-maatschappelijk ideaal een soort afspiegeling van de bovennatuurlijke orde.’

In dit kader is het al te verleidelijk de woorden van Bruning te citeren die hij in 1942 in *Roeping* publiceerde: ‘Neem een willekeurig ventje, geef hem een verantwoordelijken post, een vertrouwelijk, doch stevig mepje met de vingerspitsen op het schouderblad en zeg hem: “Kijk eens, *mijn* vertrouwen heb je; je hebt bovendien plein pouvoir, knap *jij* dat zaakje nu eens op!” en ge zult zien: nog dienzelfden avond is hij van zijn oprechte verbazing over uw vertrouwen genezen. En dat niet alleen: nog dienzelfden avond zet hij zich achter zijn bureau en de ideeën, de meeningen, de meest onverwachte meeningen springen de een

na de ander uit zijn geest te voorschijn - zelfs met de kracht van waarachtige *overtuigingen*. Het is zelfs heelemaal niet gek als hij iets visioenairs in zich voelt ontwaken.

Ge zult zeggen: jawel, ideeën, maar volslagen onbruikbare ideeën dan; en na drie dagen loopt de man vast.

Onbruikbaar? Moet ge niet zeggen! On bruikbaar voor ú misschien, voor úw idealen, maar niet voor de rest, “men” kan bij wijze van spreken álles gebruiken.’[132]

In de loop van de bezettingsjaren radicaliseerde Bruning, net als zijn tovenaarsleerling Michel, en net als, zoals we in deel I zagen, Gerard Wijdeveld. Bruning had schoon genoeg gekregen van de verburgerlijkte NSB, zoals hij in een brief aan Michel liet merken. Dat zal bij de laatste in goede aarde zijn gevallen. Zoals we weten, was hij - Bruning schreef de brief medio 1943 - al meer dan een jaar gedwongen geen lid meer van de NSB. De aanleiding van de brief van Bruning waren de mislukte pogingen van Michel om een roman gepubliceerd te krijgen. ‘De publicatie van je roman,’ schreef Bruning hem bemoedigend, ‘zou ook daarom zeer welkom kunnen zijn aan de Duitschers, omdat men in díe kringen meer dan genoeg schijnt te hebben van de NSB: zelfs Schmitz [hij bedoelt hier Fritz Schmidt, A.V.] die het toch altijd voor de NSB opnam in zekeren zin, heeft, nog zeer kort voor zijn dood, gezegd: “ze begrijpen er níets van, ze begrijpen er werkelijk níets van.” In dat hopeloos gevoelen ligt feitelijk alles, heel zijn verslagenheid uitgedrukt; het is ook het enige woord dat mij telkens op de lippen komt.’[133]

‘Medio vitae’ dichtte hij dan ook verdrietig, mei 1943, in *De Schouw*[134]:

> Het hart werd zóo vermoeid, zóo droef -
> een klein gehavend lied, dat zacht en eenzaam klinkt,
> een kleine bloem, die haar beschadigd bloeien
> even nog opheft voor haar 't sterven vindt.
> O teederheid, - o onuitbluschlijk minnen
> der jonge ziel, der jonge, held're zinnen
> in deze wereld, waar slechts distel klimt.
> Vermoeid en stil werd 't hart, en ver en droef
> om al de droomen, die het onvervuld begroef...
>
> Maar ook mijn trotsche wil, die nooit zich boog
> voor 't rustloos woeden aan dit kwetsbaar hart,
> die elke angst bedwong, en zooveel smart,
> bezweek tenslott' en zweeg. - Zoo lang en wild
> moest hij vernederd worden en vernield,

zoo rusteloos geplunderd en geroofd,
tot uit zijn diepste, diepst-geschonden gronden
het scherpe erts lossprong,
grimmig en fel en naakt.
d'*oerkracht*, onaangeraakt
en van al pijn ontbonden.

En deze kracht
werd toen zoo onverwoestbaar-níeuw: hard, fonkelend en hel-
gesmeed, gestaald, gescherpt in Uwe vuren,
zij werd zoo roek'loos, sterk en wild en jong -
een zwaard gelijk dat uit de scheê
twee-snijdend in het zonlicht sprong -

o ziel, o ziél, die eindelijk
zichzelf en *vrij* werd...

Het was alsof Bruning op poëtische wijze afscheid probeerde te nemen van het blad waarin hij het gedicht publiceerde; wellicht is het ook een vorm van rekenschap aan de lezers. Want een jaar eerder was voor hem een pijnlijke periode afgesloten. Hij trad toen af als eindredacteur van *De Schouw*. In die tijd was hij verwikkeld geraakt in een aantal polemieken met mede-nationaal-socialisten, zoals hij zelf zou verklaren in een brief aan het *Algemeen Handelsblad*. Zowel hoofdredacteur S.S. Hoogterp als chef kunstredactie Chris de Graaff wilde door middel van een ingezonden brief een artikel van Bruning over Vestdijk aanvallen. Bruning schreef hen: ‘Op dit moment weet ik dus nog niet, of het in de bedoeling der Hoofdredactie ligt, Uw stuk te publiceeren. Mijnerzijds bestaan hiertegen geen bezwaren tenzij dan de - voor mij persoonlijk niet - tellende moeilijkheid, dat ik practisch al tot over mijn ooren in de polemiek ben beland (iets waartegen ándere instanties weer bezwaren hebben).’[135]

De polemieken hadden veel te maken met een karaktertrek van Bruning, die, zoals we zagen, door Van Duinkerken werd getypeerd als ‘grootheidswaanzin’; terwijl in zijn reacties wellicht ook de ‘eerlijkheid’ meespeelde die Ter Braak was opgevallen en waarin hij van mening verschilde met Du Perron. De wijze waarop Bruning zijn conflicten uitvocht - uitlokte ook - doet aan Ernest Michel denken. Maar Ernest Michel was een gestoorde persoonlijkheid, een hystericus in feite; bij Bruning kunnen we kiezen: hij was te eerlijk, of te onbuigzaam, of het was inderdaad grootheidswaanzin. Vermoedelijk zijn alle drie de elementen in zijn reacties terug te vinden.

Vanaf het begin leek er een doem te rusten op de werkzaamheden van Bru-

ning als eindredacteur bij *De Schouw*. Het begon al met de behuizing. De redactie werd gevestigd in Den Haag, in de Havenstraat 38, waar ook *Uitgeverij De Schouw* was gevestigd. Het was een klein en armoedig ingericht pand. De redactie voelde zich stiefmoederlijk bedeeld. Bruning begon hierover te klagen. Drie dagen achtereen had de telefoon niet gewerkt en bovendien was het naar zijn mening noodzakelijk, ‘dat er elders in het gebouw [...] een tweede toestel komt, zoodat zij, die niet tot de redactie behooren, mij niet telkens behoeven te storen als zij willen opbellen’.[136] En voorts: ‘Ook zou ik het zeer op prijs stellen als er tijdens mijn afwezigheid niet door bezoekers van andere vertrekken in mijn papieren gesnuffeld wordt; ook niet door leden van het Departement, tenzij zij behooren tot de redactie.’

Dat was maanden voordat het eerste nummer van *De Schouw* verscheen. Dat eerste nummer zou oorspronkelijk november 1941 uitkomen, vervolgens december maar het verscheen ten slotte pas in januari 1942. Dat was in ieder geval spijtig voor D.H. Kiestra, die daardoor zijn artikel over de Friese schrijver Brolsma de mist in zag gaan. ‘Daar het verschijnen van het 1ste nr van het tijdschrift DE SCHOUW moest worden uitgesteld,’ schreef Bruning hem in november[137], ‘en nu ook het tweede nr waarin Uw bijdrage over Brolsma zou worden opgenomen zooveel weken ná de bekroning van Brolsma het licht ziet, (oorspronkelijk zou het tweede nr een week na de bekroning verschijnen), het ik, zeer tot mijn spijt, moeten besluiten de bijdragen die met deze bekroning verband hielden te laten vervallen. - Ik heb de administratie echter opdracht gegeven U het honorarium voor Uw bijdrage te doen toekomen, zoodat Uw werk toch niet gehéél vergeefsch is geweest.’

De rassendeskundige van de nationaal-socialisten, J.C. Nachenius, had zijn artikel ‘Kunst en Bodemverbondenheid’ op het juiste tijdstip ingeleverd, maar zowel Bruning als hoofdredacteur Tobi Goedewaagen vond dat Nachenius' artikel ‘wel zéér haastig geschreven is en daardoor minder overtuigend en niet geheel helder is geworden’.[138] Dit bezwaar werd Nachenius in september 1941 al meegedeeld, een bewijs dat Bruning en Goedewaagen een lange voorbereidingstijd voor het eerste nummer hadden genomen. Een van de bezwaren tegen Nachenius' artikel was gericht tegen diens stelling dat ‘het element van alle Noordras het onbewuste is’. Bruning vond deze stelling te algemeen en niet gemotiveerd, ‘want zooals deze stelling er thans staat, schijnt zij mij wel eenigszins in strijd én met de “hoogere” kunstuitingen in het algemeen en met die van het Noordras in het bijzonder, al geef ik volmondig toe, dat er in de kunst, die men gemeenlijk (doch weinig terecht) als een “lagere” uiting van kunst beschouwt, n.l. de kunst uit en van het volk, wel een element van onbewustheid is aan te wijzen’.

In het eerste nummer verscheen een artikel van Dirk Hannema over Pyke

Koch. Op de omslag het beroemde *Zelfportret met zwarte hoofdband*, binnen enkele detailfoto's van de tekening *Het wachten*.

Goedewaagen was over het gebrekkige illustratiemateriaal absoluut niet tevreden en hij richtte zijn verwijten daarover tot Bruning. Deze accepteerde de verwijten niet en hij gaf Meijer-Schwencke de schuld. Deze op zijn beurt speelde de bal toe aan een personeelslid van hem, ene Kameraad Janssens. Bruning sprak met Janssens en informeerde Goedewaagen over de laatste ontwikkelingen. Janssens stelde allerlei eisen aan de inhoud van het blad. Zo moest naar zijn mening de poëzie van Werumeus Buning in het artikel van Bruning eruit. Dat accepteerde Bruning niet. Hij was er juist zo tevreden over. Of het hele artikel erin, of het hele artikel eruit, stelde hij.[139] Dat laatste gebeurde niet, en Ernest Michel kon hiermee tevreden zijn, want in Brunings stuk werd hij praktisch op één lijn gesteld met de vooraanstaande Werumeus Buning: ‘Gehard, geduldig en wijs, sterk als een boom met de aarde verworteld en de teisteringen der seizoenen aanvaardend en tegelijk niet tellend, zoo wil de dichter Buning in het leven staan, en deze wil is zijn zuiverheid en kracht als mensch. Hieruit ook ontsprong zijn verzet tegen een bevreesde en femelende wereld, tegen de “zachte harten” en de “redekavelende kinderen Gods”, tegen “de tevredenen”, wier geluk en vrede hij God smeekte te teisteren, - en wij beluisteren dan een echo van Ernest Michel's hartstochtelijke: “O, geef ons goddelijke rampen, God,/ pers olie uit ons lijf/want uwe lampen gaan hier langzaam uit...”’[140]

Janssens had ook allerlei eisen gesteld aan het illustratiemateriaal bij het artikel van Hannema over Koch, ‘en hij schermde daarbij voortdurend met de naam, de wensch en den wil van kd. Meijer-Schwencke, ook... met de SS, zelfs met de mácht van de SS over het geld. Tamelijk dolzinnig, en ik had het gevoel dat ik in 'n soort geheime Loge was terecht gekomen. Toen het me te bar werd zei ik, dat ik met niemand iets te maken had, alleen met U.’[141] Bruning verklaarde het povere illustratiemateriaal aldus. Hijzelf had de schilder om materiaal gevraagd. Toen het artikel van Dirk Hannema was binnengekomen, bleek hem dat deze alleen de laatste periode van Koch behandelde ‘en werd mijn illustratiemateriaal overbodig’. Bruning gaf Koch dezelfde verklaring toen deze had geklaagd over de tamelijk povere presentatie[142], maar zowel tegen Goedewaagen als tegen Koch was hij niet erg eerlijk geweest. Want twee maanden eerder had hij aan Hannema geschreven: ‘Gisteren verwacht [*sic*] ik van den Secretaris-Generaal dat wij een artikel van Uw hand over het *laatste* [cursivering is van mij, A.V.] werk van Pijke Koch mogen verwachten.’[143]

In het vorige hoofdstuk zagen we hoe Bruning en Nico de Haas in *De Waag* en *De Schouw* verwikkeld raakten in een felle polemiek over *Volkskunst in de Nederlanden* van Hendrik Wiegersma. Alle problemen rond *De Schouw* en de polemiek met Nico de Haas en die met Chris de Graaff die tot de eerder genoemde

brief van Hoogterp en De Graaff zou leiden, brachten Bruning ertoe om op 25 maart 1942 naar aanleiding van een hem welgevallig artikel over Mondriaan dat hem was toegestuurd, te verzuchten dat hij het met de strekking ervan eens was, 'doch ik vrees dat zulks in de huidige omstandigheden en gezien de vele en kleingeestige reacties welke ik op mijn "Over Individualisme" te hooren kreeg, niet wel publiceerbaar is'.[144]

Waar ging het over? In het tweede nummer van *De Schouw* kwam Bruning met zijn stellingen over het individualisme. 'Was de afzonderlijke mensch slechts een willekeurig specimen van de soort mensch, geen mensch zou van den ander onderscheidbaar zijn. Menschen echter zijn individuën en daardoor herkenbaar, niet verwisselbaar, niet verwisselbaar-onhaalbaar ook. Elk menschelijk zijn is een persoonlijk zijn, d.i. een individueel (en dan ook altijd een állerindividueelst) zijn. Het type berust op een misverstand,' zo begon Bruning.[145] 'Is de levensvorm, waarin het menschelijke zijn gestalte neemt, allerindividueelst, het kunstwerk, waarin die individueele mensch zijn volledige expressie bereikt, zijn helderste formule, zijn meest nauwkeurige zelf-openbaring, die alleen hém eigen atmosfeer, is dat eveneens. Het is per se en onvermijdelijk een allerindividueelste expressie.'

Over die 'allerindividueelste expressie': 'Streven naar een allerindividueelste expressie van een allerindividueelst ondergaan van het leven is een verre van aanvechtbaar of verwerpelijk streven en het resulteert in het tegendeel van onverstaanbaarheid, n.l. in een hoogste en helderste verstaanbaarheid, in een meest gave vertolking. De drang tot scheppen is niets anders dan de wil zichzelf (zijn ervaringsleven) zoo helder mogelijk te verstaan en zichzelf zoo helder mogelijk tot uitdrukking te brengen.'

Natuurlijk zag Bruning de waarde van 'gemeenschapskunst'. Maar: 'Gemeenschapskunst worstelt in of worstelt met de problemen des levens; daarom verveelt de massa zich er bij, want de massa komt aan geen algemeen-menschelijke problematiek ooit toe.' En Bruning besloot daarom met: 'Een gave cultuur brengt echter *beide* voort!'[146]

Chris de Graaff reageerde onmiddelijk: 'Zelfs al zou er nooit te voren een wereldorde zijn geweest, waarin alle groote kunst voor állen (althans voor alle normale volksgenooten) toegankelijk is geweest, dan willen wij nóg gelooven dat de nieuwe orde, die thans in Europa wordt geschapen - en waarvoor zooveel edel bloed wordt geofferd! - in het bereiken van dit ideaal haar bekroning zal zoeken en vinden,' stelde hij.[147]

Bruning kon dit niet op zich laten zitten; daarvoor was hij te lichtgeraakt. Nog geen drie weken later schreef hij in *De Schouw*: 'Chr. de Graaff maakt m.i. niet voldoende onderscheid tusschen *massa* (welk woord hij te eenzijdig en beperkt interpreteert) en *volk*. Ik sprak in de gewraakte passage nl. van "de mas-

sa", "de groote massa" en hij antwoordt met een beroep op het "volk". Had hij mijn beschouwingen over dit thema wat minder slordig bijgehouden, dan had hij nog niet zoo heel lang geleden kennis kunnen nemen van mijn opmerking betreffende het verpeupelen van een (in zichzelf, in zijn eigen volksche krant of volksche wijsheid rustend) volk tot een (ontwortelde) horde of massa. Had De Graaff wat langer in den politieken strijd gestaan en had hij me toen met dezelfde belangstelling gevolgd als waarvan de citaten in zijn artikel blijk schijnen te willen geven, dan had hij wellicht ook geweten, dat ik reeds in 1936 de tegenstelling volk-massa zeer scherp stelde, daarbij vaststellend, dat de massa niet tot één bepaalde klasse behoort, doch over alle standen (ook over die der intellectueelen!) verdeeld is. Als ik dus zeg, dat de "groote massa" niet toegankelijk is voor groote kunst, impliceert dit geenszins dat dit eveneens geldt voor de levende, scheppende krachten van een volk (eveneens over alle standen verdeeld). En in die beteekenis toch - van levende, scheppende krachten - bezigt De Graaff het woord "volk" als hij zegt, dat de toekomst geen "massa" meer zal kennen.'[148]

De titel van dit stuk van Bruning was 'Massa, volk, vonnis, Vestdijk'. De polemiek spitste zich op Vestdijk toe en we zullen in deel III, als Vestdijk uitgebreid aan de orde komt, zien dat deze discussie onderdeel was van een veel uitgebreider polemiek rond Vestdijk. Die liep zo hoog op dat de Duitsers aan de rem trokken. Van Ham kreeg van het Reichskommissariat te horen dat het uit moest zijn met discussies rond Vestdijk.[149] Goedewaagen begreep de wenk van de nieuwe machthebbers en toen Bruning van plan was een artikel te schrijven tegen Nico de Haas en zijn *Storm* SS (waarbij het opnieuw over Vestdijk ging) kreeg hij te horen dat hij dat artikel kon vergeten. Hij bevestigde dit bevel ootmoedig in een brief aan Goedewaagen: 'Het artikel "Evenwel"... wordt dus niet geplaatst. Ik zal het ook niet elders publiceeren - om het misverstand, dat ik tegen Storm wil ageeren, niet nog meer vaste voet te geven. De kwestie is intusschen deze: dat niet ík Storm, maar Storm *mij* is gaan aanvallen, over mijn werk in en voor (en dus ook in mijn functie als eindredacteur) DE SCHOUW.'[150]

In het halfjaar dat Bruning eindredacteur was, was er dus veel gebeurd. Jan Jaap Kelder: 'Zo werd Henri Bruning in de korte periode van zijn eindredacteurschap aangevallen door De Graaf in het *Algemeen Handelsblad*, door George Kettmann in *De Waag* en door Nico de Haas in *De Waag* en *Storm* SS. Deze nationaal-socialisten vonden Bruning niet radicaal genoeg. Daarnaast had in maart 1942 het Rijkscommissariaat van zich laten horen, werd een kritische bijdrage van Bruning niet in *De Schouw* opgenomen en hadden bepaalde instanties bezwaren tegen polemieken. Tot slot werden in mei 1942 Brunings polemieken in *De Schouw* door de Departementsraad afgekeurd. In een vergade-

ring van de Departementsraad op 22 mei 1942 werd meegedeeld dat Bruning zijn functie zou neerleggen.'[151]

Veel Kameraden zullen opgelucht zijn geweest want de felle toon van de onverzoenlijke Bruning en de vele kritiek die hij op hen had, zullen zwaar zijn gevallen. Hij stelde zich natuurlijk hoogmoedig op voor de veelal simpele zielen die de bladen waar de Nieuwe Orde mee pronkte lazen. Maar het is al te fraai voorgesteld, zoals Wim Zaal doet, om van Bruning iemand te maken die te groot was voor zijn omgeving en daarom moest wijken. Volgens Zaal had Bruning alleen 'bij gebrek aan beter de NSB gekozen, maar blijkbaar spoedig gedroomd in volle revolutie te staan en de laatste strofen van de Ode aan Napoleon te beleven, de weeën bij de geboorte van een heilzame orde en eenheid. Maar uit de weeën kwam ploerterij en domheid voort, en de Mussertianen bleven volstrekt verstoken van Brunings verbeten idealisme en oneindigheidsdrift. De dichter had eerst gedacht de kleinheid te kunnen negeren, of zich te kunnen bukken in de hoop dat de anderen wel zouden groeien, maar dat gebeurde niet. Ze begrepen er níets van - Toen Bruning halverwege de oorlog zijn redacteurschap van het Kultuurkamer-blad *De Schouw* neerlegde, deed hij dat met een gedicht over Claudius Civilis (geïnspireerd op het schilderij van Rembrandt) dat zijn gevoelens zo duidelijk weergaf, dat men zich over opname in het blad verbaast.'[152]

Wíj mogen ons ook verbazen want er bestaat geen enkel verband tussen het afscheid van Bruning en de plaatsing van het gedicht 'Claudius Civilis'.[153] Waarom ook? Het gedicht werd niet geplaatst bij zijn afscheid maar twéé jaar later! Wim Zaal theoretiseert op drijfzand. Weliswaar is het gedicht, zoals hij zegt, inderdaad somber van toon. Maar het is inmiddels 1944, de Duitse nederlaag is onafwendbaar en Bruning zag zijn idealen vervlogen. Zó dient het gedicht gelezen te worden:

Het is voorbij. - Dit eerloos handgemeen,
dit trouw-betoon om strijd waarbij niet één
het blanke staal van 't zwaar en weerbaar zwaard
met zuivre hand beroert. - Niet één verklaart

zich tot zijn hoogen trots, - een vrouw alleen.
Haar witte hand - weerloos en niet vervaard -
legt zich bedeesd op 't staal in 't vaal dooreen
der handen en der eeden. - Somber staart

't eenoogig wangedrocht, met dat gelaat
verwoest door strijd en droomen en verraad,
langs het tumult der bende om hem heen.

Zij zoeken anders niet dan grauwe eigenbaat.
Trouw? Trouw? - Het is voorbij. - Niet één. Alleen
een vrouw, weerloos, wier zuivre schroom niet baat...

Wim Zaal had wellicht beter kunnen wijzen op Brunings 'Gedicht', dat een jaar vóór 'Claudius Civilis', dus een jaar ná zijn afscheid als eindredacteur van *De Schouw*, werd geplaatst.[154] Hierin spreekt de Bruning zoals Van Duinkerken hem schetste, met zijn 'grootheidswaan' en de spijt over de compromissen die hij toch nog had gesloten:

Wat zal ik mij zèlf verwijten,
dat laatste uur voor mijn dood?
De drieste trots van mijn spreken?
het krenken, dat zij mij verweten?
Neen dít: dat ik steeds ben gewéken -
om het weten van droefheid en nood.

Ik had als een man moeten sterven,
rechtop in mijn fonklenden haat,
doch liefde en haat zijn verraden
om een eenzaam weemoedig gelaat;
mijn diepste drift werd beteugeld
- o gloed, die toch geen verstaat -
en mijn laatste waarheid ontvleugeld,
omdat elk láátste de velen
- die deze drift niet deelen -
verweesd en nog eenzamer laat.

Dit zal ik mij zélf verwijten,
dít niet meer te herstellen verraad:
dat 'k hatend zooveel haat heb verzwegen,
ook dien laatsten moed, die het leven
eenzaam, doch eervol maakt.

Ik sterf, en niets is gebleven
dan wroeging - dat ik allen bedroog?
néén! dat ik heel mijn leven
in al wat ik heb gegeven
TEGEN MIJN WAARHEID LOOG -

o eenzaamheid der velen,
die zoo zwaar, zoo bitter woog...

De breuk tussen Bruning en *De Schouw* was, getuige de gedichten die hij nadien nog in *De Schouw* publiceerde, niet zo definitief als het aanvankelijk leek. De wijze waarop het blad van zijn eindredacteur afscheid nam, zou daar wel op gewezen hebben, want koeler kon het nauwelijks: 'MEDEDEELING De heer Henri Bruning heeft zijn functie van redacteur van "De Schouw" neergelegd.'[155]

Bruning kwam ook, zonder dat zijn naam genoemd werd, ter sprake in 'Over ander Individualisme', dat Jan van der Made in hetzelfde nummer van *De Schouw* publiceerde waarin Brunings vertrek stond aangekondigd. 'Hoe juist het ook was, dat iemand den eenvoudigen plicht vervulde om den stroom van verguizing, die zich thans uitstort over alles wat naar individualisme zweemt of daarvoor wordt aangezien, te breken en er pal middenin te gaan staan met zijn zekerheden, die trouwens in dit geval van te ouden datum waren dan dat ze met den modestroom op drift zouden slaan - toch meen ik, dat in het artikel "Over Individualisme" in "De Schouw" No. 2 min of meer het kind met het waschwater is weggegooid: door een individualisme te verdedigen, dat door geen enkelen nieuwen vorm wordt bedreigd en dat alleen door beunhazen kon worden aangevallen, wordt een ander soort individualisme vergeten, dat steeds - en zeer terecht - het voorwerp van onzen aanval is geweest.'[156]

De individualist die Van der Made voor ogen had, 'contempleert dagelijks zijn dood, die voor hem de ramp is, waardoor al zijn gevoel, zijn ondervinding, zijn geluk en smart, zijn leven wordt uitgewischt. Hij ziet naar zijn werk, dat dan toch nog van dien schat getuigen zal. Hij flirt er, moe en ontgoocheld, soms mee als een visioen van vrede en rust, maar hij heeft er nooit tegenover gestaan en zijn flirtations zijn valsch, want tegenover den dood is de aarde schooner dan alle uit katers geboren verlangen naar vrede en rust - althans voor iemand, die niet afgeleefd is. Zoo worstelt de individualist met het fantoom van zijn dood, maar de anderen trekken met millioenen naar het front en vallen gelaten als zaden in de aarde, wetend, dat uit hun nameloos offer morgen nieuw leven bloeien zal.'[157]

Van der Made was mild jegens Bruning en waarom zou hij anders? Bruning was en bleef een van de belangrijkste collaborerende dichters en niemand voelde er voor hem van de Nieuwe Orde te vervreemden. Misschien toonde Van der Made ook een bepaalde solidariteit met Bruning omdat deze niet enkel in de nationaal-socialistische, maar ook in de illegale pers werd aangevallen. Aanleiding was de publikatie van het reeds gememoreerde *Het nieuwe Levensbewustzijn*. Oorspronkelijk was het een lezing, die onder de titel *De plaats van den kun-*

stenaar in de huidige revolutie op een weekend begin oktober 1943 gehouden werd. Het ging om een serie lezingen die door het DVK werd georganiseerd. Jan van Ham zou, om de publikatie van de lezing te verdedigen, in een nota schrijven: 'Hij [Bruning, A.V.] zal betoogen dat wij na een periode van neergang thans een grootsch klassiek tijdperk tegemoet gaan.'[158]

De Vrije Kunstenaar had heel andere ideeën over de kwaliteit van Brunings lezing. Dubois en Van Galen Last zouden er goed aan doen de recensie in het blad eens op te slaan. Opvallend is overigens de vergelijking die gemaakt wordt met Marsman, waar we eerder Du Perron hetzelfde zagen doen: 'De wereldbeschouwing van Bruning maakt hem rijp voor het dwangbuis of de befaamde hoge boom; en de onze achten wij te goed, om ze tegen een landverrader in 't geding te brengen. Wij willen echter tot vermaak en "lering" der vrije kunstenaars op dit geschriftje wijzen, dat ons zo welwillend door het departement van wijlen Reydon werd aangeboden!

Opvallend is Bruning's stijl... door het geestelijk plagiaat nl. waaraan deze nazi-bediende zich schuldig maakt. Bruning openbaart zich als een jammerlijk imitator van Marsman, die hij blijkbaar aandachtig gelezen heeft. Als parasiet op andermans aesthetisch eigendom is hij daarmee alleen al veroordeeld. Maar hij doet meer dan op woorden parasiteren, hij parasiteert zelfs op de denkbeelden van Marsman, die, met een haast onmerkbaar trucje, tot een soort bloeden-ras-profeet wordt verlaagd; zo eert men een doden dichter, die niet meer protesteren kan!'[159]

Inderdaad komt Marsman in de lezing van Bruning een aantal keren voor. Of Bruning Marsman probeerde in te lijven, is de vraag. Hij schilderde eerst het treurige verleden van de literatuur, toen men 'zag vechten mét het leven, geen vechten *uit* het (herwonnen) leven'.[160] 'Ik behoef hier slechts te herinneren [...] aan de diepe neerslachtigheid waaraan ook Marsman, "de man van Mars", gelijk Erich Wichman dezen vermetele eens introduceerde, jaren lang ten prooi viel, hij, ook hij, die eens toch dat onvergetelijk jeugdvers "Potsdam" schreef met die schone aanvangsstrophe:

Schrijden
goed soldaat zijn
trommelvuursein inniger beminnen
dan de schaduw van de blondste vrouw.'[161]

Vermoedelijk bedoelde *De Vrije Kunstenaar* de alinea waarin Marsman en Nietzsche samen worden opgevoerd: 'Men kon, als Marsman, met Nietzsche inzien, dat "een plebejische verstandelijkheid de overhand had gekregen op een aristocratische menschelijke totaliteit waarin het verstand slechts een onderge-

schikte functie vervult" en daaraan, als persoonlijkheid, zijn consequenties, een zelfrevisie van geestelijken aard verbinden; maar wanneer het gemeenschapsbewustzijn vaststelt hoe een onmachtige plebejische verstandelijkheid van specialisten een *gemeenschap* te verderve voert, hoe - fataler - een plebejische verstandelijkheid het zielsleven der menigte zélf in zijn vitale impulsen verkracht, dan bepaalt dit weten en deze onrust de richting van een *politieken* strijd - een revisie die niet enkel van louter-geestelijken aard is en die alle accenten plotseling grondig wijzigt. - Marsman, van nature zoo ontvankelijk voor Nietzsche, heeft zoo veel meer nog begrepen en wat ook wij heden begrijpen.'[162] Dat was onder meer: 'Hij zag niet alleen de diepe verbondenheid van lichaam en geest, maar hij zag deze verbondenheid tevens als een der kenmerken van den nieuwen adel der toekomst, van die aristocratie welke opnieuw het aanschijn van het Avondland moest vernieuwen.'[163]

Niet te achterhalen is of Bruning zich de kritiek, als hij er al kennis van nam, van *De Vrije Kunstenaar* heeft aangetrokken. De kritiek van de Kameraden wel, zoals we zagen. En dat hij zo slecht tegen kritiek kon, heeft bijgedragen aan zijn toenemende radicalisatie. Daarnaast werd hij voortgedreven door een voortdurende behoefte aan revolutie, een eigenschap die hij gemeen had met Ernest Michel. We herinneren ons de woorden die hij aan Michel schreef en waarin hij zich (zij het dan met de woorden van Schmidt) tegen de NSB afzette. In ieder geval schreef hij in de zomer van 1943, bijna gelijktijdig, in een brief aan de redactie van *De Waag* dat hij zich een tijd daarvoor had aangemeld als lid van de Germaansche SS.[164] Of hij de waarheid schreef, weten we niet. Vast staat dat hij pas geruime tijd daarna, in september 1944, als begunstigend lid van de Germaansche SS werd ingeschreven.

In de SS moet hem het gevoel voor orde hebben aangesproken en de mogelijkheid dat (hoe ver was hij nu van de *Verdinaso*-ideeën afgedwaald) het groot-Germaanse rijk, waar Nederland een onderdeel van zou uitmaken, werkelijkheid werd. Hij was daarmee ook ver van het NSB-standpunt, dat diametraal stond op de ideeën van de SS-aanhangers, afgeraakt. In 1943 al zou hij van dat Germaanse rijk dromen in zijn gedicht 'Het Rijk'[165], waarin hij van het bestaan van dat rijk uitging:

> De bittre driften,
> die 't Volk zoo lang vergramden en vergrauwden,
> zijn uitgedreven als een gif; 't volkslichaam
> ademt opnieuw en is gezond en sterk. Orde en vrede
> heerschen alom; zij vórmen elken dag. - Geborgen
> in 't groot Germaansch geheel en één daarmee
> rust 't kleine Vaderland.

Bijna twee jaar later, in februari 1945, was van het bestaan van een groot Germaans Rijk geen sprake meer. Nu kon Bruning alleen dromen van een toekomst, die nimmer in vervulling zou gaan; hij moet zich dat gerealiseerd hebben. ‘Kome Uw Rijk’ was een geëxalteerd gedicht, in de beste tradities van de nationaal-socialistische poëzie, waarin de naderende ineenstorting wordt bezworen.

O Wein'gen die in hun wild-blinkend licht verbeiden
de heerlijkheid des Rijks die onweerhoudbaar daagt;
gij onverschrokkenen, gij wrekers op de schansen, houdt nog
een wijle stand, volvoert het streng bevel, telt geen wreedste lijden,
werpt het gemeen terug dat uw hoog heil belaagt.

Slechts in des Führers vuren teeken blijft gij onverwonnen
hoe woest besprongen en getrapt, vernederd door verraad. -
Hoezeer gefolterd en gebrandschat en geschonden
en hoezeer bloedend uit zijn duizend wonden
straks héérscht het Rijk - gelijk een dageraad

opstormend, zegevierend naar zijn groote stonde -
al moordzucht, puin en pijn en nood ten spijt -
't sterk Rijk der Weinigen, 't schoon Rijk voor allen,
zoo schoon dat al de foltring die het zoo fel wondde
weldra behooren zullen der vergetelheid.[166]

Het is opmerkelijk dat in dit gedicht niets meer terug te vinden is van enige weemoed of bitterheid, zoals in de gedichten die we eerder tegenkwamen, met name die welke Bruning in 1943 en 1944 in *De Schouw* publiceerde. De ondergang van het Derde Rijk die zich zo sterk aftekende, maakte hem bijna triomfantelijk en overmoedig. Geen getob meer over welke kuiperij tegen zijn persoon ook, geen polemiek meer over het begrip ‘volk’ en ‘massa’. In de Götterdämmerung om hem heen, werd hij weer de revolutionair, zij het nu veel radicaler, die hij in zijn vroege jaren was.

Het zal hem, als hij er al weet van had, in die tijd niet meer gestoord hebben dat hij enkele jaren eerder, toen hij nog ambitieus genoeg was om een belangrijke positie binnen de nationaal-socialistische cultuur te bezetten, bijna Leider van de Vakgroep Schrijvers van de Nederlandsche Kultuurkamer was geworden. De eerste maal dat Bruning voor die post ter sprake kwam, was in februari 1942. Bruning was nog eindredacteur van *De Schouw* en nog net niet het middelpunt van discussies. Bestuurder Hans Klomp deelde de Leider van het Lette-

rengilde, Jan de Vries, mee dat Roel Houwink, die hij voor de post had gepolst, geen zin had. 'Persoonlijk betreur ik dit niet,' schreef Hans Klomp[167], 'omdat ik meen, dat wij in den schrijver Brüning [die Umlaut is een verschrijving die we wel uit de tijdsomstandigheden mogen verklaren, A.V.] een aangewezen persoon bezitten om die post te bezetten. Hij is vrijwel de eenige nationaal-socialistische schrijver, die gezag en invloed heeft in het anti-kamp.'

Vlak nadat Klomp deze brief schreef, barstten de polemieken rond Bruning los en was zijn Leiderschap van de baan. Intussen was het knap moeilijk om iemand voor deze post te vinden. Het kan ook zijn dat de zaak weinig urgent was; in ieder geval nam Klomp de zaak tien maanden later maar pas weer ter hand. Opnieuw schoof hij Bruning naar voren, al begreep hij wel dat er problemen konden ontstaan: 'Het is mij bekend, dat Bruning om bepaalde redenen, o.a. omdat hij katholiek is en omdat hij Vestdijk in bescherming heeft genomen tegen de "blaffende bende", door sommigen minder gewenscht wordt geacht. Daarentegen meen ik, dat zijn benoeming geruststellend zal werken in de kringen van de werkelijk ernstige letterkundigen.'[168]

Jan de Vries was het met zijn bestuurder eens, want hij schreef terug: 'Verder als hoofd groep schrijvers Bruning. Ik weet dat dit van zekere zijde op tegenstand zal stuiten, maar dan moeten wij voet bij stuk houden.'[169] Dat leek ferme taal, maar nog geen twee weken later moesten Klomp en De Vries inbinden. Klomp was te rade gegaan bij Van Ham, van wie hij te horen had gekregen 'dat tegen de benoeming van Bruning van zekere zijde ernstige bezwaren zullen rijzen, zoodat hij voor de functie van Leider van de Vakgroep Schrijvers Mr. Roel Houwink aanbeval'.[170] Houwink echter zou op zijn aanvankelijke weigering niet terugkomen, zodat de Vakgroep Schrijvers tot het einde van de bezetting zonder Leider verder moest.

Het heeft Bruning wel de nodige inkomsten gekost. Hij moest steeds zwaarder leunen op honoraria voor lezingen en op de subsidies die hem door het DVK werden verstrekt (f 1500 over 1942, f 2400 over 1943 en f 2400 over 1944). Bovendien kreeg hij in 1943 een letterkundige prijs. We hebben in deel I gezien dat het DVK ontevreden was over de oorkonden die bij de prijzen behoorden. Men besloot nieuwe te laten maken, die de prijswinnaars tijdens de feestelijke bijeenkomst meteen weer moesten teruggeven. Nico de Haas zou Frank van den Bogaard over deze bijeenkomst vertellen en over het misverstand dat bij Bruning rees: 'Wij [Bruning en hij, A.V.] hebben geen woord gewisseld. Als ik mij goed herinner, kwam dat ook, omdat de batterij van zijn gehoorapparaat uitgeput was. Dat gaf in ieder geval aanleiding tot een misverstand. De prijswinnaars zouden een eere-oorkonde krijgen. Deze werden dan ook uitgereikt. Het waren fraai gebatikte bladen, die echter niet aan de voorstelling van de prijsuitreikers voldeden, zodat ze na de uitreiking meteen weer werden teruggeno-

men. Bruning verstond en begreep daar niets van. Hij dacht dat de *prijs* hem ontnomen werd en wond zich vreselijk op.'[171]

De Haas herinnerde zich ook wat de positie van Bruning binnen de SS-sfeer was: 'De positie van Henri Bruning aan de rand van de SS-groep is natuurlijk gecompliceerd. Ik hoef u niet te vertellen, hoe de SS tegenover het Christendom, de kerk, en de gelovigen stond. Er was een fundamenteel wantrouwen.'[172]

Geïsoleerd van bijna allen, met weinig inkomsten (het Departement functioneerde na september 1944 nauwelijks meer en van lezingen was ook geen sprake) zien we Bruning in het voorjaar van 1945 in Vries, in het noorden van het land, in deplorabele omstandigheden terug; ook in dat opzicht in een situatie die gelijk was aan die van Ernest Michel. Zelfs met Van der Made had hij geen contact meer, hoewel deze vlak bij hem in de buurt moet hebben gezeten. Met Van der Made raakte hij de laatste twee bezettingsjaren min of meer bevriend. Beiden keken neer op het gewoel van de nationaal-socialistische cultuurridders om hen heen; beiden waren steeds meer de SS-richting toegedaan. Van der Made gaf Bruning steeds opnieuw de gelegenheid in *De Waag* te publiceren. (Zie Bijlage XI.) Van der Made schreef zelf vaak over Bruning. Bruning zal zich in de laatste maanden voor de Duitse nederlaag nog met dankbaarheid het artikel herinnerd hebben dat Van der Made maart 1944 aan hem wijdde.[173] Het bevatte een exposé van Brunings werk, een laatste overzicht. Het was ook Van der Made die een groter lezerspubliek kennis liet maken met het in 1943 geschreven 'Ochtend' uit de bundel *Nieuwe Verten*. 'Ik wil u hier een van deze verzen afschrijven, kenmerkend voor den eenzamen, wachtenden Bruning van die dagen,' leidde hij het gedicht in[174]:

Nooit zal mij d'herinnering verlaten
aan dien rijpenden ochtendstond,
toen het zingen der Duitsche soldaten
zóó fier en zoo eenzaam klonk

aan hun gesloten marcheeren,
de lichtvlam in hun bajonet,
aan dien levenswil, niet meer te keeren,
aan dien luide, onbuigbaren tred.

En het prille licht van den ochtend
dat zoo teer aan hun handen viel, -
zoo zacht en innig vervlochten
met hun harde, heldere ziel.

En ginds, links en rechts, de ramen
waarachter in het donker toen om
dit zingen der jonge Germanen
weer 't korzelig morren begon,

waar de stem dier jonge Germanen
geen wil, vuur of fonkeling won,
o! het zingen der vrije Germanen
alléén in de ochtendzon!

Het zal dit gedicht zijn geweest dat Maurits Mok zich later nog herinnerde toen hij zijn emoties weergaf 'toen ik in de oorlog een dichtbundel van *Henri Bruning* in handen kreeg met daarin een verheerlijking van Duitse soldaten, toen was ik zo ontzettend vies van dat boek dat ik tegen een van mijn huisgenoten zei: breng dat ding onmiddellijk weg'.[175]

Vanuit Vries schreef Bruning een brandbrief aan de waarnemend secretaris-generaal van het DVK De Ranitz die voor de oprukkende geallieerde legers was uitgeweken naar Groningen. De Ranitz had aan Bruning gevraagd in Groningen langs te komen, maar dat ging moeilijk naar Bruning hem schreef: 'Daar ik veronderstellen moet dat dit verzoek geen onbelangrijke aangelegenheid betreft, spijt het mij zéér U te moeten mededeelen, dat ik werkelijk geen kans zie momenteel aan Uw uitnoodiging gevolg te geven. Ik beschik over geen vervoermiddel en zelfs heb ik niet anders dan als schoeisel, een paar "gympjes", Ik wilde daarop naar Groningen loopen - mede omdat het dringend noodzakelijk werd dat ik daar een oorspecialist bezoek (De Assensche werd gearresteerd en vertoeft in Duitschland) - maar een tocht naar Assen, vandaag ondernomen, heeft mij wel doen "voelen" dat een voetreis naar Groningen tot de onmogelijkheden behoort in de huidige omstandigheden. Bovendien ben ik er in den loop des tijds steeds landlooperachtiger gaan uitzien: mijn regenjas (mijn winterjas werd gestolen) is één rafel ál rafel en als hoofdtooi draag ik een pet die me veel te klein is - zoodat ik me nauwelijks kan vertóónen - althans niet in de bewoonde en beschaafde wereld. Niettemin de grootste belemmering is het gebrek aan een vervoermiddel (ik slaagde er niet in een fiets te leenen - als gevolg van de steeds dreigende mogelijkheid dat de fiets onderweg gevorderd wordt) en het gebrek aan normaal schoeisel. In verband hiermede wilde ik U vragen of het U mogelijk is mij schriftelijk in kennis te stellen van het onderwerp waarover U mij wenscht te spreken. Het spijt mij zeer U dit te moeten vragen, daar ik zelf ook U graag over enkele zaken had gesproken, - zoo over de subsidie die mij over '44 was toegezegd door de afd. Boekwezen van Uw Departement doch waarvan ik nog steeds fl 600. - moet ontvangen en over het feit dat de subsidie over '45 zon-

der meer werd ingehouden, twee zaken die me thans in steeds grooter moeilijkheden brengen. Ik zie echter helaas geen kans Groningen te bereiken, - ondanks alle reeds aangewende pogingen om aan Uw verzoek gevolg te geven.'[176]

Enkele weken later was de zeshonderd gulden binnen, maar daar had Bruning nog weinig aan. Hij merkte dat het weken kon duren voordat hij het geld kon opnemen en zijn schuldeisers drongen aan. Hij wist inmiddels wel wat De Ranitz van hem wilde: een artikel. 'Gaarne verneem ik hieromtrent nadere bijzonderheden: onderwerp, en groep voor welke de beschouwing bestemd is, omvang der beschouwing. Naar aanleiding daarvan zou ik dan een schema kunnen opstellen en U ter inzage voorleggen, - waarna ik dan tot uitwerking kan overgaan,' schreef Bruning aan De Ranitz.[177]

Het was inmiddels april 1945 en Bruning en De Ranitz moeten wel ongelooflijke optimisten zijn geweest om te denken dat er nog tijd was om schema's te maken, overleg te plegen en beschouwingen te schrijven.

Henri Bruning werd gevangen gezet en in maart 1947 veroordeeld tot twee jaar en drie maanden internering met aftrek van voorarrest, zodat hij in juni 1947 vrij zou komen. Pierre Dubois kwam in mei 1946 te weten dat Bruning gevangen zat. Hij kreeg een brief van een vroegere vriend, die na de oorlog een tijd arts was geweest in het kamp Vught. 'Van hem vernam ik dat Henri en zijn vrouw Cilia in Westerbork waren opgesloten,' aldus Dubois[178]; 'een ellendige toestand', noteerde hij, 'waaraan althans voor Henri voorlopig wel niet veel te doen zal zijn'.

In het vonnis werd gesteld dat Brunings handelen niet werd gedreven door baatzucht, maar door idealisme. Baatzucht zal hem inderdaad niet hebben gedreven; hoe zou hij anders met gympen, zonder winterjas en met een gerafelde regenjas in staat zijn geweest zulke geëxalteerde poëzie in *Storm* SS te publiceren? Maar idealisme alleen? Annie Romein-Verschoor gaf daar in *De Vrije Katheder* een duidelijk antwoord op: 'Neen, geen druppel idealisme, als men dat woord niet volkomen ontwaarden wil, hoogstens in zeer enkele gevallen - omdat krankzinnigheid nu niet zo frequent is - een zielige doodgelopen waan, die zichzelf voor idealisme houdt.

Maar waarom dan dat overvloedig gebruik van dat woord?

Omdat men in bepaalde kringen in ons land het nazisme waardeerde - zij het in de oorlogsjaren zwijgend waardeerde - als kettinghond tegen het communisme, een kettinghond die, helaas, losbrak, dol bleek en neergeschoten moest worden, maar wiens dierbare nagedachtenis men nu tracht te redden door het beestje tot idealist te bombarderen of met andere woorden van het nazidom een politieke partij te maken, die nu eenmaal in de strijd der meningen aan het kortste eind getrokken heeft.'[179]

Er waren andere, mildere meningen. Eerder reeds hebben we het oordeel van Anton van Duinkerken aangeduid, waarin deze Bruning van ‘grootheidswaan’ betichtte en daarna tot de conclusie kwam: ‘Zulk een merkwaardige zelfvergrooting mag men tot aan abnormaliteit grenzende, onevenwichtigheid noemen, doch zij verklaart de zielkundige gronden van Brunings houding tijdens den oorlog. Geen verstandig mensch zal deze houding bewonderen of goedkeuren, doch komt het erop aan, haar te begrijpen, dan kan men het geval Bruning zeker niet afdoen met algemeene beschuldigingen. Hij heeft bij de N.S.B. gezocht naar een klankbodem voor zijn behoefte aan zelf-uitdrukking, omdat hij geloofde elders zulk een klankbodem niet te kunnen vinden, wijl daar onvoldoende aandacht was voor het verlangen naar persoonlijke grootheid.’[180]

Van Duinkerkens oordeel was bestemd voor de verdediger van Bruning en als zodanig kwam het niet onder het publiek. Datzelfde geldt voor de brief die Pieter van der Meer de Walcheren schreef. Deze ging regelrecht in tegen de ideeën van Annie Romein-Verschoor, die in haar artikel in *De Vrije Katheder* met name de KVP-minister van Justitie, Van Maarseveen, om zijn barmhartigheidsfilosofie heftig had aangevallen, zeker nadat Van Maarseveen in de Eerste Kamer de politieke delinquenten had vergeleken met Hugo de Groot, ‘de politieke delinquent van Loevestein’, een zaak waarover *Het Parool* zich nogal had opgewonden. De brief die Pieter van der Meer de Walcheren schreef, was geheel conform de ideeën van Van Maarseveen. Buitendien was het de vraag of de dichter, die Pétain ‘den edelen soldaat, die den eenzamen nacht van verlatenheid en onmacht en nederlaag ontworsteld heeft, heldhaftig in bitteren moed’[181] had genoemd, wel de man was om Bruning te verdedigen met een stelling als: ‘Henri Bruning is een karakter, en al mag dit, volgens zijn meening scheefgegroeid zijn, het lijkt mij dringend noodig om hem terug te geven aan zijn gezin, zoodat hij, weer opgenomen in den kring van zijn vroegere vrienden, die hem waardeeren om zijn verbeten, hoewel misvormde eerlijkheid en zijn niet te ontkennen groot schrijverstalent, de gelegenheid krijgt in vrijheid, het zuiver inzicht te herwinnen. Door de positieve waarde welke deze persoonlijkheid bezit, te elimineeren, verarmt men het intellectueele leven.

Mocht hij om een of andere reden, wegens daden bedreven tijdens de bezettingsjaren, straf verdiend hebben - om dit te beoordeelen ontbreken mij de gegevens - dan heeft hij die eventueele fouten toch reeds meer dan voldoende uitgeboet door de maandenlange interneering en de rampzalige gevolgen daarvan: als de ontwrichting van zijn groot gezin, en het leed zijn schuldlooze vrouw en kinderen aangedaan.

Mij beroepend op den laatsten machtigen brief van onze Bisschoppen en op de richtlijnen ter beoordeeling van de zogenaamde lichte gevallen, gegeven

door de minister van Justitie, hoop ik uit den grond van mijn hart, dat degeen die de zaak Bruning beoordeelen moet, begrip zal hebben en barmhartigheid voor dit uitzonderlijk geval.'[182]

Mag dit al een schoolvoorbeeld genoemd worden van volkomen onwetendheid over wat er werkelijk met en rond Bruning was gebeurd, het is nog heilig vergeleken bij wat *De Linie* enkele jaren later schreef ter gelegenheid van de vijftigste verjaardag van Bruning. Zonder blikken of blozen werd gesteld, dat Bruning 'wegens zijn politieke houding in de *eerste helft* van de oorlog' (cursivering van mij, A.V.) was veroordeeld[183], en dat hij daarom van publikatiemogelijkheid was uitgesloten voor enkele jaren (tot 1951). 'Het is deze laatste straf - het officieel ontnemen van uitingsmogelijkheid voor een auteur - die de peinzende tijdgenoot bij zulk een jubileum tot bittere overwegingen stemt,' aldus *De Linie*. 'De wettelijk gesanctioneerde muilkorverij van kunstenaars en journalisten, die men, door dictatuurstaten toegepast, cultuurbarbarij noemt, maar in de moderne democratie als "zuiveringsmaatregel" wil erkennen, blijft anno 1950 een beschamende negatie der menselijke grondrechten.' Het blad riep daarom op tot een onderzoek naar het 'geestelijk opsluiten van mensen, die te laat of te weinig inzagen dat zij mistastten'.

De Linie had zich, we zagen het reeds in deel I, met deze berichtgeving genoeg geblameerd en de enige die de eerste jaren na de oorlog op geen enkele wijze liet merken wat zíjn mening was, was Henri Bruning zelf. Dat zou in 1954 veranderen met een geruchtmakend artikel in *Maatstaf*.[184] Het was niet de eerste maal dat Bruning nadat zijn publikatieverbod was opgeheven, in de openbaarheid trad. In 1951 publiceerde hij *In Vitro*, in 1952 gevolgd door *Van ziel en aarde*. In 1954 echter trad hij pas echt op de voorgrond.

Op 29 april 1953 (en we volgen nu de lezing die Bert Bakker, de uitgever van *Maatstaf*, van de gebeurtenissen gaf) stuurde Bruning een artikel in. Bert Bakker voelde zich gedwongen het stuk terug te zenden. In de eerste plaats omdat het te lang was, in de tweede plaats omdat het stuk geen slot kende en in de derde plaats omdat het stuk voor *Maatstaf* te politiek gericht was. Maar Bakker stuurde met de afwijzing ook een brief aan Bruning waarin het volgende stond: 'De eerlijkheid van het stuk en de ruimheid van uw opvattingen nemen mij erg voor u in. Ik had dit nog niet van U verwacht. Of liever: het bevestigt meer wat ik gedurende de oorlogsjaren over U dacht, nl. dat ik niet heb kunnen begrijpen, dat juist U aan de andere kant ging staan.'[185]

Het contact tussen Bert Bakker en Henri Bruning bleef, maar toen bekend werd dat Bakker plannen had om een boek van Bruning over Guido Gezelle uit te geven, ontstond er irritatie bij een aantal schrijvers en boekhandelaars. Bakker liet dat Bruning dan ook weten. Deze antwoordde dat hij een protest niet had verwacht en het 'ontmoedigt me zeer'.[186] Terecht merkte Bruning op dat al

twee dichtbundels van hem waren verschenen zonder dat dit tot protesten had geleid. 'Niettemin een protest blijft begrijpelijk,' beëindigde Bruning zijn brief. 'Doch als het Recht zijn woord heeft gesproken, moet men er toch mee kunnen instemmen, dat een schrijver nadien mede met zijn werk het bewijs levert, dat hij met de gezindheid en de inzichten van vroeger gebroken heeft en dat dit bij hem diepste ernst is.'

'Na deze ruiterlijke en mannelijke erkenning van schuld bestond er voor mij geen énkel bezwaar meer, Bruning als medewerker van *Maatstaf* gastvrijheid te verlenen,' voegde Bert Bakker aan deze brief toe.[187] Bakker deed Bruning het volgende voorstel: 'Begint U uw medewerking aan mijn tijdschrift met een bijdrage, waarin U mededeelt, dàt U fout bent geweest, waaròm U fout bent geweest en waaruit blijkt, dat U het betreùrt, dat U fout bent geweest. Doet U dat juist in mijn tijdschrift en niét in een Rooms tijdschrift, om elke kwaadsprekerij over geloofsvriendjespolitiek bij vóórbaat de kop in te drukken. Ik geloof, dat mijn anti-fascistische gezindheid niet in twijfel wordt getrokken, terwijl eveneens genoegzaam bekend is, dit ik geen vriend ben van Rome.'[188]

Aan de antifascistische gezindheid van Bert Bakker mocht dan niet getwijfeld worden, aan het vermogen om goed te lezen wat Bruning in zijn artikel schreef, wél. Ogenschijnlijk beantwoordde het artikel van Bruning aan de eisen die Bakker had gesteld ('dàt U fout bent geweest, waaròm U fout bent geweest en waaruit blijkt, dat U het betreùrt, dat U fout bent geweest'), maar in wezen was het een lange klaagzang over menselijk onvermogen, de verwilderde wereld waarin Bruning leefde, en een verheerlijking van de ideeën van Verdinaso. Bruning had hooguit spijt dat hij partij gekozen had, voor welke zijde ook.

Volgen we de beschouwing van Henri Bruning. Allereerst ten aanzien van de illegaliteit. Ervan uitgaande dat het Nederlandse volk in oorlog was gebleven met het Duitse, al had het leger gecapituleerd (Bruning ging daarbij uit van de stellingen die J.B. Charles in *Volg het spoor terug* had ontwikkeld), dan nog: 'Een volk toch dat als volk consequenties verbindt aan het feit dat het in oorlog is gebleven, wordt noodzakelijk ook als oorlogvoerend behandeld. *Terreur* [cursivering is van mij, A.V.] en guerilla worden beantwoord met represailles, o.m. omdat terreur en guerilla, uitgaande van de burgerbevolking, een uitermate gevaarlijk dreigement zijn in de rug van het leger dat met een ander leger in strijd is gewikkeld. Naarmate zulk een principieel geoorloofde illegaliteit - van hoger hand nadrukkelijk als recht verdedigd - algemener wordt, wordt door de gevolgen die het oproept, de situatie voor de bevolking als geheel onhoudbaarder; deze gaat de krachten van de gemiddelde mens (en daarmee, van vrijwel het gehele volk) weldra te boven, en als de oorlog lange tijd onbeslist blijft, kan die situatie wel eens een geheel ongewenste uitwerking hebben: leiden tot verbittering, oorlogsmoeheid en erger. Een regering kan wel erkennen dat een volk in oorlog

is gebleven, doch het kan tevens, dunkt me, een zaak van verstandig beleid zijn als zij aarzelt openlijk en scherp en dagelijks de rechten te beklemtonen die uit deze situatie voortvloeien.’[189]

Maar de regering deed dat niet. Zij handelde, stelde Bruning, en hij haalde daarbij woorden van Charles aan, ‘naar de eis van zijn (haar) hoogst persoonlijk geweten’.[190] Bruning kwam dan tot het standpunt: ‘Ik meen nu dat de plicht - het waagstuk om te trachten te handelen naar de eis van zijn hoogst persoonlijk geweten - ook voor nog anderen doorslaggevend kan zijn geweest; dat ook hún keuze - hoezeer door een meerderheid van het volk afgewezen - hun als onontkoombare gewetensplicht kan zijn opgedrongen. Het oordeel van het geweten mag dan objectief verkeerd zijn geweest, maar op 't moment van de keuze bestond het - dwingend en beslissend - als een goed waaraan men zich niet onttrekken kon. Ik geloof dan ook niet dat men degenen, die tijdens de oorlog met de bezetter samenwerkten, alléen wegens dít feit landverrader kan noemen. Aanvankelijk was een zeer grote meerderheid van het Nederlandse volk tot die samenwerking bereid, en toen stellig niet om de belangen van de vijand te dienen of met landsverraderlijke bedoelingen. En als anderen die samenwerking continueerden, kan dit eveneens gebeurd zijn om redenen die met hulpverlening aan de vijand niets uitstaande hadden.’[191]

Dus, redeneerde Bruning verder, als hij ervan overtuigd was dat een geallieerde overwinning Europa aan de rand van de chaos zou brengen; de democratie de problemen van een naoorlogs Europa niet kan oplossen; het diets nationaal-solidarisme (term die Bruning gebruikte voor de fascistische ideeën die hij voor de oorlog belichaamd zag in Verdinaso) ‘mét de vernietiging van het Duitse nationaalsocialisme eveneens definitief als anti-democratie en fascisme zou worden opgeruimd, - zodat ook dat lichtpunt in de na-oorlogse chaos zu verdwenen zijn’[192] en als hij ten slotte ervan overtuigd was dat het koloniale tijdperk tot het verleden behoorde en Nederland zich tot zijn natuurlijk achterland, Europa, moest wenden, dan ‘word ik, voorzover deze en dergelijke overwegingen mijn keuze bepalen, zeker niet geleid door gedachten van hulpverlening aan de vijand, doch primair hetgeen ik als de levensmogelijkheden en kansen van de Nederlandse volksgemeenschap beschouw’.[193]

Deze stelling loog er niet om en bevestigde precies wat Annie Romein-Verschoor al had veroordeeld in het ‘beroep op idealisme’.

Vervolgens ging Bruning in op de toetreding van *Verdinaso* tot de NSB. Die stap was gedaan om binnen de NSB met de beste elementen van de NSB[194] te voorkomen dat ‘het Nederlandse volk enkel vertegenwoordigd zou zijn door de N.S.B., die tot dan toe steeds door het Verdinaso was bestreden als een innerlijk voze, ongevormde massa-beweging’.[195] De toetreding leidde ertoe dat een aantal *Verdinaso*-leden zich teleurgesteld van het verbond afkeerde, ‘waarvan som-

migen daarna wel in de illegaliteit gingen doch slechts ènkelen in de illegaliteit van de guerilla', wist Bruning daarover te melden.[196]

Van *Verdinaso* nam Bruning, ook in 1954, niet werkelijk afstand. De ideeën van Joris van Severen vond hij 'stoutmoedig en tegelijk reëel'.[197] Wel was hij gaan inzien dat de dictatuur 'een wezenlijk vergrijp is aan het leven zelf'[198] en dat na de oorlog er niet de wil was 'de oude democratie te herstellen, doch in hetgeen tijdens de oorlog als een geheel nieuwe realiteit ontdekt werd'.[199] Bruning zag de verwildering tijdens de oorlog en het grote gevecht tussen ideeën als een gevecht om een fictie; macht om de macht. 'Maar zèlf verdedigt men, in dat gevecht, beginselen, nietwaar, en idealen, d.w.z. men is bezig heel die realiteit te verdringen, hele stukken van zichzelf het zwijgen op te leggen, aan hele stukken van zijn geweten voorbij te leven. Men is zelf (op kleiner schaal, onschuldiger ogenschijnlijk maar niet minder reëel) in wezen precies zo geweest als anderen op grote schaal.'[200]

Wat hem het diepst bezighield na de oorlog zal hij wel vervat hebben in een brief waarmee hij zijn artikel besloot en die hij eerder aan een joodse kennis van hem stuurde: 'Ik zou over heel deze periode willen zwijgen, omdat - staat U mij toe openhartig te zijn - *alles* van die *tijd* zo weerzinwekkend is geweest - op een zo weerzinwekkend plan van menselijk handelen is uitgestreden - dat ik er geen enkele binding meer mee gevoel. Het ligt, sedert ik het gebeurde herkend heb, àchter mij: als een grote zinloze bestialiteit (over en weer) waarin ik met niets van mijn *wezen* betrokken ben geweest. Ik beproef hiermede niet, mij aan bepaalde gevoelens van medeplichtigheid te onttrekken, vooral tegenover U zou ik dit niet kúnnen willen, te zeer is met U het misdrijf aan het Joodse volk een durende en allesdoordringende aanwezigheid, - maar die periode en daarmee alles wat toen, op het plan van die dagen, oorlogvoerend, met elkaar slaags is geweest, ligt achter me als een wereld waarin ik nooit en naar geen enkele zijde partij zou zijn geweest als ik haar tevoren herkend d.i. in haar wezen en onvermijdelijkheden doorzien had, en waartoe ik dus ook niet behoord heb tóen ik ertoe behoorde. En thans nog minder.'[201]

Hiermee heeft Bruning zich opnieuw teruggetrokken in het isolement; hij oordeelt nauwelijks, om van veroordelen maar te zwijgen, hij distantieert zich. Dat kon nauwelijks zo bedoeld zijn door Bert Bakker en hij en Bruning konden zich dan ook nauwelijks verbazen over een reactie zoals die van *De Groene Amsterdammer*, die vond dat een 'gezuiverde auteur' nadat het publikatieverbod verstreken was, weer kon publiceren 'en verdere vervolging met andere middelen uit den boze is'.[202] Maar, gaat het blad dan verder: 'Dat wil echter nog niet zeggen, dat men de gifmengster die haar straf heeft uitgezeten, bij voorkeur dient op te nemen als keukenprinses bij de familie van haar slachtoffers, waarvan ettelijke leden ternauwernood de dans ontsprongen. Daarvoor is iets meer

nodig, zeker als het om geestelijk voedsel gaat in de keuken van de litteratuur. En dat meerdere menen wij niet te kunnen verwachten van een man als Bruning, die het blijkbaar nog steeds niet helemaal en kortweg onbegrijpelijk vindt, dat hij niet reeds lang voor 1940 de Nazi-terreur in zijn mensonterende bestialiteit heeft onderkend, en die het nog in de jaren 1954 bestaat het verzet, tegen deze terreur gedurende de oorlog, op hetzelfde plan van weerzinwekkendheid te zien en te plaatsen.'

In de gehele discussie rond Bruning kwam, gelukkig voor hem, zijn eigen antisemitisme niet voor. Toch was die er. Vóór de oorlog, en ook ín de oorlog. In 1936 zag Bruning in *De Dinaso-student* 'het jodendom onze samenleving van alle zijden omsingelen, binnendringen, haar van boven af en van beheden uit usurperen, haar boven en onder doorwroeten, ontwrichten, overweldigen'.[203] Na de Duitse inval fulmineerde hij in *De Waag* tegen de Nederlandsche Unie met de woorden: 'Ook het Joden-probleem is voor die kringen niet aan de orde, want de Joden vertegenwoordigen hier geen macht gelijk in het vroegere Duitschland. Alsof de in ons land vertoevende Joden daarmee tot onze volksgenooten behooren (zoo niet, dan vertegenwoordigen zij alleen reeds daarom een probleem, dat oplossing eischt), en alsof wij er geen rekening mee moeten houden, dat het Duitschland van Adolf Hitler hier geen bolwerk van Joodsche invloeden zal dulden.'[204]

Ondanks het *Maatstaf*-artikel was de rol van Bruning als publicist uitgespeeld. Hij had zelfs tijdens het publikatieverbod al wat gepubliceerd, maar het had weinig om het lijf. 'Hij heeft er zich natuurlijk ook niet altijd aan gehouden,' herinnerde Dubois zich[205], 'en in ieder geval heb ik hem zelf de gelegenheid geboden om, onder pseudoniem, enkele bijdragen te leveren voor *De Spectator*. Maar zelfs een bescheiden bestaan heeft hij zich, ook later, toen het schrijfverbod weer was opgeheven en hij vrij kon publiceren, niet kunnen opbouwen. Ik heb nog verscheidene brieven van hem gehad, waarin hij zijn nood klaagde, zonder wrok, maar met de wanhoop van een schrijver die niet meer in staat is zijn stem te laten horen.'

Hij gaf ook in eigen beheer van tijd tot tijd wat uit, zoals in 1952 *Van ziel en aarde*, oplage 400 exemplaren[206]:

> En hoe bezoedeling en wroeging ketenden en schonden
> ergens bleef mij een stilt, door niets van dit geraakt
> daar was ik altijd vrede, vrijheid, kind Gods zonder zonde.

Jaren eerder had hij in *Criterium* zogenaamde 'Schouderklopjes' gepubliceerd. Deze aforismen hebben de tand des tijds niet doorstaan. Toch werpen ze, hoe summier ook, een licht op de complexe persoonlijkheid die Bruning is geweest. Ik koos er drie:

'33. Wij zijn niet iedereen. Arrogante vaststelling.
Omdat wij niet doen, wat iedereen doet. Arrogante verklaring.
Omdat niet iedereen doet, wat wij doen. Welwillende vaststelling van de wijsheid der anderen.
Maar hoe ook gedraaid of gekeerd: wij moeten steeds concludeeren, dat wij niet iedereen zijn.'[207]

'34. Als zij goed zijn, zijn wij niet goed. Zij hebben dus het recht adieu te zeggen aan ons (en zij doen dit, nog voor dit recht vaststaat, eenvoudig omdat wij niét zijn... als iedereen).
Als wij goed zijn, zijn zij niet goed. Wij hebben dus het recht adieu te zeggen aan hen (en wij doen dit zoodra het recht vaststaat, eenvoudig... omdat *wij* niet zijn als iedereen).'[208]

'41. Ik gevoel steeds meer neiging mijn waarheden zoo te formuleeren, dat niemand ze meer gelooft, d.i. de sporen achter mij (mijn sporen) uit te wisschen. Niet om de anderen op een dwaal- (of een goed) spoor te brengen, maar om te verhinderen, dat men mij volgt. Er is niets gevaarlijker dan volgen (en niets hinderlijker dan gevolgd te worden).'[209]

Eindnoten:

1 *De Schouw*, jrg. 3, no. 6, juni 1944, p. 301.
2 Ernest Michel, *Nieuw Land*, Malden, 1934.
3 Rapport J.A.Th. Ligterink, dd. 29-3-1947.
4 *Idem*.
5 Hermine Michel-Ypma, *Levensbeeld van Ernest Michel*, Nijmegen, 1986, p. 106.
6 Brief Ernest Michel, ongedateerd.
7 Zie noot 3.
8 Hermine Michel-Ypma, *a.w.*, p. 7.
9 *Idem*, p. 9.
10 Brief Ernest Michel, dd. 23-7-1926.
11 Brief Ernest Michel, dd. 21-4-1927.
12 Ernest Michel, 'Oufer wat "NU" jongt'. In: *aNti-schUnd*, Utrecht, 1927.
13 Brief Ernest Michel, dd. 11-11-1927.
14 Ever van Amstel, 'Brandnet Is'. In: *De Tijd*, 11-11-1928.
15 Hermine Michel-Ypma, *a.w.*, p. 15.
16 Ernest Michel, *Inspiratie en bezinning*, 1947 (ongepubliceerd).
17 Ernest Michel, *Zwarte verzen*, Amsterdam, 1929, p. 12.
18 Zie noot 16.
19 Dr.L.M.H. Joosten, *Katholieken & Fascisme in Nederland, 1920-1940*, 2e druk, Utrecht, 1980, p. 74.
20 Wim Zaal, *De Herstellers*, Utrecht, 1966, p. 104.
21 Ernest Michel, *Anti-Homo*, Malden, 1929, p. 17.
22 *Idem*, p. 33.
23 *Zwarte verzen*, p. 16.
24 Joosten, *a.w.*, p. 75.
25 Brief Ernest Michel, dd. 30-5-1931.
26 Brief Ernest Michel, gedateerd St. Simon en St. Judas, 1931.
27 Matthieu Smedts, *Een weerbarstig katholiek*, Utrecht, 1966, p. 80.
28 R. van Santen, 'Neo-Communisten'. In: *Roeping*, november 1932, overdruk, p. 3.
29 *Idem*, p. 12.
30 G. Knuvelder, 'Naar een betere verstandhouding'. In: *Roeping*, jrg. 11, p. 137.
31 Op exemplaar in privé-bezit.
32 Ernest Michel, 'Thee'. In: *Aristo*, jrg. 1, p. 273.

33 Ernest Michel, ‘Liefde aan de zee’. In: *Forum*, no. 12, pp. 773-774.
34 Ter Braak/Du Perron, *a.w.*, deel I, p. 384.
35 *Idem*, p. 394.
36 *De werken van Ernest Michel*, Oisterwijk, 1931, p. 2.
37 *De Christophore*, 28-2-1934, pp. 113-114.
38 Zaal, *a.w.*, p. 141.
39 *Idem*, p. 148.
40 *Idem*, p. 149.
41 *Idem*.
42 Ernest Michel, ‘Late Litanieën’. In: *Aristo*, jrg. 1, p. 139.
43 Hermine Michel-Ypma, *a.w.*, p. 51.
44 *Idem*, p. 52.
45 *De Christophore*, 27-12-1933.
46 *De Christophore*, 28-2-1934.
47 *Hier Dinaso*, 17-3-1934.
48 H. Marsman, ‘Critiek op Rijm’. In: *De Nieuwe Eeuw*, 28-3-1935.
49 Uitspraak Tribunaal voor het Arrondissement Arnhem te Nijmegen, rol no. 442, zitting 31-3-1947.
50 Zaal, *a.w.*, pp. 189-190.
51 Brief Ernest Michel, dd. 18-5-1934.
52 Ernst Voorhoeve, *Mijn politiek*, 1946, p. 7 (ongepubliceerd).
53 Brief Ernest Michel, dd. 8-7-1940.
54 Zie noot 49.
55 Akte betreffende overgang Verdinaso in NSB, dd. 9-10-1940.
56 Brief Ernest Michel, dd. 24-10-1940.
57 Brief G.A. Koole-de Blauw, dd. 31-3-1941.
58 Propagandablad Europeesche Jeugd, Malden, 1933.
59 Michel van der Plas, *Uit het Rijke Roomsche Leven*, Utrecht, 4e druk, p. 106.
60 Ernst Voorhoeve, ‘Rede uit het propagandakamp te Maarssen’. In: *Volk van Nederland*, 21 Oogstmaand, 1941.
61 Ernest Michel, ‘Ons blinkend Bloed’. In: *Volk van Nederland*, 21 Oogstmaand, 1941.
62 Ernest Michel, ‘De vrijheid van den Katholiek’. In: *De Waag*, 17-4-1941, p. 249.
63 Radiorede van 15-10-1941.
64 Brief Ernest Michel, dd. 13-11-1941.
65 Zie noot 49.
66 Ongedateerde brief Ernest Michel op briefpapier van Van Honk.
67 Brief Uitgeverij Roskam, dd. 15-6-1943.
68 Brief Uitgeverij Roskam, dd. 21-8-1943.
69 Ongedateerde brief Ernest Michel.
70 Brief Ernest Michel, dd. 27-7-1943.
71 Brief Ernest Michel, dd. 21-11-1942.
72 Bij beschikking secretaris-generaal, dd. 28-10-1943.
73 Brief De Schouw, dd. 19-1-1943.
74 Brief Ernest Michel, gedateerd 20 Sprokkelmaand, 1943.
75 *De Schouw*, jrg. 2, no. 6, juni 1943, p. 313.
76 Ernest Michel, ‘Vrijheid’. In: *Gelaat der dichters*, Amsterdam, 1944, p. 42.
77 Brief Ernest Michel, gedateerd 25 Oogstmaand, 1943.
78 Brief Ernest Michel, gedateerd 15 Bloeimaand, 1943.
79 Brief Ernest Michel, dd. 22-12-1943.
80 Brief Ernest Michel, dd. 7-1-1944.
81 Brief Ernest Michel, dd. 22-3-1944.
82 Brief Ernst Voorhoeve, dd. 22-4-1943.
83 Brief Ernest Michel, gedateerd 5 Lentemaand, 1944.
84 Brief Ernest Michel, dd. 22-6-1944.
85 Brief Ernest Michel, dd. 29-1-1950.
86 Zaal, *a.w.*, pp. 249-250.
87 *Gelaat der dichters*, p. 59.
88 H.van Galen Last, ‘Schrijvers in bezetting met twee maten gemeten’. In: NRC *Handelsblad*, 9-7-1985.
89 Henri Bruning, *Het Nieuwe Levensbewustzijn*, Amsterdam, 1943, p. 27.
90 *Idem*, pp. 27-28.
91 *Idem*, p. 28.
92 Zie noot 88.
93 Gehouden op 12 september 1985.
94 Lisette Lewin, ‘Ik zou over heel deze periode willen zwijgen’. In: *de Volkshrant*, 12-10-1985.
95 Menno ter Braak, ‘Vertikaal Katholicisme’. In: *Verzameld Werk*, Amsterdam, 1951, deel 7, p. 115.

96 Menno ter Braak, ‘Katholieke Emancipatie’. In: *Verzameld Werk*, deel 7, p. 545.
97 Ter Braak/Du Perron, *a.w.*, dl. IV, p. 354.
98 *Idem*, p. 368.
99 *Idem*, p. 376.
100 *Idem*, p. 403.
101 Pierre H. Dubois, *Retour Amsterdam Brussel*, Den Haag, 1988, pp. 30-31.
102 *Idem*, p. 27.
103 *Idem*, p. 28.
104 *Idem*, p. 29.
105 *Idem*.
106 Zie noot 88.
107 Henri Bruning, *Vluchtige Vertoogen*, Brussel, 1943, p. 91.
108 *Idem*, p. 88.
109 Ongedateerde brief van Ernest Michel.
110 *Idem*.
111 Paul de Wispelaere, *Hendrik Marsman*, Utrecht, 1975.
112 Arthur Lehning, *H. Marsman, de vriend van mijn jeugd*, Amsterdam, 1976, pp. 88-89.
113 H. Marsman, *Verzamelde gedichten*, Amsterdam, 1977, 14e druk, p. 167.
114 *Hier Dinaso*, 12-10-1940.
115 ‘Een scheut melk in emmer inkt, door een oud-Verdinaso-strijder’. In: *De Weg*, jrg. 1, no. 29, 16-11-1940, p. 11.
116 Brief Henri Bruning, dd. 18-12-1942.
117 *Gelaat der Dichters*, p. 8.
118 *Idem*, p. 12.
119 *Idem*, p. 57.
120 Ongedateerde brief uit 1946 van Anton van Duinkerken, gericht aan de verdediger van Henri Bruning, mr.W. Vergnes.
121 *De Schouw*, jrg. 3, no. 9, september 1944, p. 50.
122 ‘Naar aanleiding van een bloemlezing’. In: *Het Vaderland*, 1-8-1944.
123 *Gelaat der Dichters*, p. 10.
124 *Idem*, p. 11.
125 Brief Henri Bruning, dd. 29-1-1944.
126 Brief Nico de Haas, dd. 8-12-1942.
127 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 17-5-1944.
128 Henri Bruning, *Het Goede Boek*, Amsterdam, 1942, p. 31.
129 Henri Bruning, ‘De voorwaarden voor een Germaansch klassicisme’. In: *Algemeen Handelsblad*, 23-6-1944.
130 Henri Bruning, ‘Germaansche Verbondenheid’. In: *Volk en Vaderland*, 17-7-1942.
131 Pierre H. Dubois, *Hermetisch en besterd*, Den Haag, 1987, p. 159.
132 *Roeping*, juli-augustus 1942, p. 383.
133 Zaal, *a.w.*, p. 218.
134 Henri Bruning, ‘Medio Vitae’. In: *De Schouw*, jrg. 2, no. 5, mei 1943, p. 231.
135 Brief Henri Bruning, dd. 16-3-1942.
136 Brief Henri Bruning, dd. 15-9-1941.
137 Brief Henri Bruning, dd. 6-11-1941.
138 Brief Henri Bruning, dd. 23-9-1941.
139 Brief Henri Bruning, dd. 21-11-1941.
140 Henri Bruning, ‘J.W.F. Werumeus Buning’. In: *De Schouw*, jrg. 1, 15-1-1942, p. 15.
141 Brief Henri Bruning, dd. 23-11-1941.
142 Brief Henri Bruning, dd. 29-11-1941.
143 Brief Henri Bruning, dd. 23-9-1941.
144 J.J. Kelder, *Literatuur en schrijverschap: De Schouw, tijdschrift van de Kultuurkamer*, Utrecht, 1983, p. 53.
145 Henri Bruning, ‘Over individualisme’. In: *De Schouw*, jrg. 1, no. 2, 2-2-1942, p. 25.
146 *Idem*, p. 26.
147 Chris de Graaff, ‘Volksche Kunst en persoonlijkheid’. In: *Algemeen Handelsblad*, 13-2-1942.
148 Henri Bruning, ‘Massa, volk, vonnis, Vestdijk’. In: *De Schouw*, jrg. 1. no. 4, 2-3-1942, p. 94.
149 Notulen bij Vergadering Departementsraad, 13-3-1942.
150 Brief Henri Bruning, dd. 20-3-1942.
151 Kelder, *a.w.*, p. 60.
152 Zaal, *a.w.*, p. 219.
153 Henri Bruning, ‘Claudius Civilis’ en ‘Lente 1944’. In: *De Schouw*, jrg. 3, no. 6, juni 1944, p. 301.
154 Henri Bruning, ‘Gedicht’. In: *De Schouw*, jrg. 2, no. 6, juni 1943, p. 286.
155 *De Schouw*, jrg. 1, no. 12, 1 juli 1942, p. 267.
156 J.A. van der Made, ‘Over ander individualisme’. In: *De Schouw*, jrg. 1, no. 12, 1 juli 1942, p. 279.
157 *Idem*, p. 280.

158 Nota J. van Ham, dd. 8-9-1943.
159 ‘Nazi-Kolder’. In: *De Vrije Kunstenaar*, maart 1944.
160 *Het Nieuwe Levensbewustzijn*, p.7.
161 *Idem*.
162 *Idem*, p. 16.
163 *Idem*, p. 17.
164 Brief Henri Bruning, dd. 24-6-1943.
165 Henri Bruning, ‘Het Rijk’. In: *Nieuwe Verten*, Amsterdam, 1943, pp. 58-60.
166 Henri Bruning, ‘Kome Uw Rijk’. In: *Storm* SS, 23-2-1945.
167 Brief H.M. Klomp, dd. 19-2-1942.
168 Brief H.M. Klomp, dd. 17-12-1942.
169 Brief prof.dr.J. de Vries, dd. 7-1-1943.
170 Brief H.M. Klomp aan J. de Vries, dd. 19-1-1943.
171 Van den Bogaard, *a.w.*, p. 56.
172 *Idem*.
173 J.A. van der Made, ‘Kentering’. In: *De Waag*, 17-3-1944, pp. 170-171.
174 *Idem*, p. 171.
175 In: *Kentering*, jrg. 11, no. 2, maart/april 1970, p. 14.
176 Brief Henri Bruning, dd. 12-3-1945.
177 Brief Henri Bruning, dd. 4-4-1945.
178 *Retour Amsterdam Brussel*, p. 134.
179 A. Romein-Verschoor, ‘Baatzucht of idealisme’. In: *De Vrije Katheder*, 21-3-1947.
180 Zie noot 120.
181 P. van der Meer de Walcheren, ‘Godsgericht’. In: *Roeping*, jrg. 18, juli 1940, p. 613.
182 Brief Pieter van der Meer de Walcheren, dd. 13-8-1946.
183 *De Linie*, 14-7-1950.
184 Henri Bruning, ‘Een ander spoor’. In: *Maatstaf*, 6-9-1954, pp. 419-443.
185 *Idem*, p. 419.
186 *Idem*, p. 421.
187 *Idem*, p. 422.
188 *Idem*, p. 423.
189 *Idem*, pp. 424-425.
190 *Idem*, p. 425.
191 *Idem*, pp. 425-426.
192 *Idem*, p. 426.
193 *Idem*, pp. 426-427.
194 *Idem*, p. 430.
195 *Idem*.
196 *Idem*.
197 *Idem*, p. 435.
198 *Idem*, p. 439.
199 *Idem*, p. 140.
200 *Idem*, p. 442.
201 *Idem*, pp. 442-443.
202 ‘Bruning peccavi’. In: *De Groene Amsterdammer*, 9-11-1954.
203 Zie noot 94.
204 Henri Bruning, ‘Men zij gewaarschuwd!’ In: *De Waag*, 14-11-1940, p. 602.
205 *Retour Amsterdam Brussel*, p. 134.
206 Zie noot 94.
207 Henri Bruning, ‘Schouderklopjes’. In: *Criterium*, jrg. 2, p. 288.
208 *Idem*.
209 *Idem*, p. 289.

5 De Nationaal Fronters

Bij de collaborerende schrijvers die tot nu toe de revue zijn gepasseerd, waren er die een moment met *Zwart*, later *Nationaal Front* hebben geflirt. Martien Beversluis was een van hen, maar met welke richting heeft hij níét geflirt. Ook Ernest Michel en Henri Bruning komen we zo nu en dan bij *Zwart Front* tegen, bijvoorbeeld met een aantal artikelen in *De Weg*, het weekblad van het Front.

Maar dit hoofdstuk handelt over twee typische representanten van *Zwart* en daarna *Nationaal Front*: Albert Kuyle en Steven Barends. Toen Albert Kuyle op 24 maart 1958 overleed, kwam er niet alleen een einde aan een volstrekt verloren leven, maar tevens aan wat we populair gezegd bijna de firma Kuitenbrouwer kunnen noemen: een groep familieleden en vrienden rond Louis Kuitenbrouwer, want dat was de eigenlijke naam van Kuyle. Een van die vrienden was Anton Erwich. In deel I zijn we hem al tegengekomen als de man die met Kuyle aan het einde van de oorlog een clandestien uitgeverijtje, *In duysent sorghen*, had opgericht. De naam was goed gekozen, want duizend zorgen konden de beide dichters zich wel maken over hun toekomst na de Duitse nederlaag. Zij gaven verscheidene bundels uit, ook van hun vriend Gabriël Smit, een van de coryfeeën van *Zwart Front*.

Maar eerder, toen er van een clandestiene uitgeverij nog geen sprake was, hadden ze samen *Met hand en tand* geschreven. Erwich de gedichten, Kuyle het woord vooraf. De bundel was opgedragen aan Arnold Meijer, de leider van het *Front*. In juli 1941 werd Meijer echter persona non grata bij de nieuwe machthebbers en daarom weigerde het DVK toestemming om de bundel uit te geven. De beide heren vervaardigden toen één exemplaar, alleen voor Arnold Meijer bestemd, en met een beetje goede wil zou je dus kunnen zeggen dat ze in 1942 al clandestien uitgaven.

Dezelfde Anton Erwich herdacht in 1958 Kuyle met een vers in, hoe kan het anders, *Aristo*[1], dat nog steeds bestond, nog steeds ook onder leiding van Wouter Lutkie:

> Binnengefladderd door 't open raam.
> floot ten koor, in de flauwe zon,
> een vogel wat hoge noten saam.
> even voor zijn uitvaart begon.

Ach, hoe tot heul was die kleine stem,
ijl als dauw, ons beklemde hart...
Wij wisten opeens: geen kooi die hem,
stofontstegen, nu nog benart.

Al te lang giftiger pijlen wit,
mocht eindelijk ziels wilde zwaan
- o lenigend weten! - weg uit dit
klapwieken geworden bestaan.

Normaal begint men iemands levensbeschrijving bij de geboorte; bij de andere schrijvers in dit deel heb ik voor deze beproefde methode gekozen. Bij Albert Kuyle niet. Zijn leven na de oorlog kan ons de sleutel geven tot het antwoord op de vraag hoe het mogelijk was dat een zo abjecte figuur binnen de katholieke wereld zich zo lang heeft kunnen handhaven, ja, keer op keer weer op bescherming heeft kunnen rekenen. Zijn vroegere leven is moeilijk te vatten buiten het perspectief van het latere, toen hij even fel, even rabiaat te keer ging tegen hen die hem tegenstonden, of het nu joden waren, communisten of moderne schilders. In allen zag hij zijn vijanden en in elke strijd die hij aanbond, vond hij medestanders of beschermheren, hoe verwerpelijk die strijd en zijn strijdmethoden ook waren.

Anton Erwich was een van die medestanders. Een fraai gezelschap overigens. We hebben in deel I al gezien hoe Erwich met zijn clandestiene uitgeverij probeerde zich tegen naoorlogse verwijten in te dekken. Zijn companen daarbij waren Kuyle en Gabriël Smit, maar ook een berucht antisemitisch tekenaar als Karel Thole. En zo clandestien was die uitgeverij niet of Erwich nam in zijn ‘clandestiene bundels’ gedichten op die hij kort daarvoor in *Aristo* had gepubliceerd. Hij was de man die door Lisette Lewin terecht werd gekwalificeerd als ‘weerzinwekkende anti-semiet’.[2] Dat was een reactie op regels die hij publiceerde in *Veertien dagen*, een in 1938 verschenen blaadje onder redactie van Anton Deering en Erwich:

aldus zal ook ons groepje groeien
en eenmaal wassen, vroeg of laat,
tot macht, waaraan geen macht weerstaat,
die weet wat rot is uit te roeien,
die Land en Volk voorgoed ontslaat
van Juda's juk, uit Mammon's boeien.[3]

Dat Erwich in 1958 Kuyle in *Aristo* herdacht, was niet zo bijzonder. Hij had zich stevig in het *Aristo*-milieu genesteld. In het laatste nummer dat van *Aristo*

in de bezettingsjaren verscheen, oktober 1943, kunnen we nog lezen welke emoties hem overvielen bij de geboorte van Augustinus[4]:

> Gij zijt ons teeken, blonde boreling,
> en boodschap uit die pure kreis,

Na de oorlog keerde *Aristo* terug. Wouter Lutkie is niet voor een rechter gedaagd; hij kwam wel voor een onderzoekscommissie, maar die vatte hem verder niet aan. Zo verscheen in oktober 1945 *Aristo* opnieuw, nu in eerste instantie onder de naam *Ten Beste*, een tamelijk vrije vertaling van *Aristo*. Maar Lutkie had wel de nodige problemen gehad, zoals hij in het eerste nummer verhaalde: 'Ofschoon reeds verscheidene politie-instanties, na de hand op mij te hebben gelegd telkens onmiddellijk en met excuses mij vrij lieten, terwijl zoowel de politieke recherche der Nederlandsche Binnenlandsche Strijdkrachten te Oss (waar ik toenmaals verbleef) als de Canadeesche F.S.R.D., samen met de Commando Group F.S.S., mij een certificaat verstrekten, waardoor mijn rehabilitatie ruchtbaar werd in kringen van zuiveraars, onderzoekers en ondervragers, verneem ik hoe desondanks aanklachten tegen mij nog steeds in ontvangst worden genomen, alsmede hoe, bij verhooren en ondervragingen waaraan verdachten worden onderworpen, vriendschap of relatie met mij een punt van onderzoek uitmaakt en voor den verdachte bezwarend wordt geacht.

Op verdenking of verdachtmaking die slechts mij persoonlijk zou schaden reageer ik niet. Ten aanzien van sommige kringen heb ik sinds lang, in gelatenheid, het woord van Léon Bloy overgenomen: "Je suis celui qu'il faut lâcher". - Zoodra het echter anderen betreft weet ik mij èn als christen èn als priester door plichten van naastenliefde tot handelen gehouden. En wijl hier anderen worden gedupeerd, te weten die welken in kwaad daglicht komen door hun vriendschap of relatie met mij, en óók anderen, die op eenderen of diergelijken grond als ik in verdenking staan, wijl tenslotte mijn werk ten bate van wederom anderen hierdoor schade kan lijden, om deze redenen acht ik mij verplicht het stilzwijgen uit eigen beweging te verbreken, teneinde niet langer, door de negatieve uitwerking van dat stilzwijgen, de verwarring te laten betijen.'[5]

Hierna volgde de bekende redenering, dat er een verschil bestond tussen fascisten en NSB'ers. Dat verweer sneed natuurlijk geen hout. We hebben in deel I reeds gezien hoe *Aristo* zich bijvoorbeeld opstelde ten aanzien van de joden en wat de collaboratie van schrijvers betreft: Albert Kuyle is een duidelijk voorbeeld van een schrijver die, hoewel hij zich nimmer bij de NSB aansloot, een vorm van collaboratie vertoonde waarmee hij menig nationaal-socialistisch auteur in zijn schaduw stelde.

Lutkie deed meer. Hij ging ook in de aanval, zoals tegen de communistische

verzetsmensen. Want voor hem was de CPN 'een on-Nederlandsche, een landsverraderlijke organisatie'.[6] Want: 'Het oprecht Nederlandsche gedeelte der verzetsbeweging meent een welkomen bondgenoot in de C.P.N. te hebben gevonden, in werkelijkheid heeft zij den vijand de veste binnengehaald. Die weliswaar niet direct heulen zal met den gezamenlijken vijand van dit oogenblik: Duitschland en N.S.B., maar die, na met vereende krachten den gezamenlijken vijand te hebben neergeslagen, de wapenen tegen de nationalisten zal keeren.'

Het was de zuivering die Lutkie en de zijnen het meest dwarszat want veel oud-*Aristo*-medewerkers werden, gezien hun gedrag in de bezettingsjaren, daarmee geconfronteerd. P.W. Russel jr. beweerde in mei 1946 in een artikel onder de kop 'Van Testen en Zuiveren' zelfs: 'Alle instellingen en administratieve instanties worden, naar het voorbeeld van Hitler "gezuiverd", nu in tegengestelde richting.'[7] En: 'Zij [de regering, A.V.] volgt het systeem-Mussert, waartegen zij zeggen dat de oorlog is gevoerd.'

Russel jr. was een kei in het omdraaien van rollen en daarbij een onverbeterlijk demagoog. Hij toonde een duidelijke minachting voor de oud-verzetsstrijders. Niet alleen voor de communisten, zoals Lutkie, maar voor een veel grotere groep. Hij viel de regering aan, die oud-illegalen als adviseur wilde. Wij weten nu hoe weinig de illegaliteit na de oorlog in de besluitvorming werd betrokken, tot frustratie van velen van hen. Voor Russel was het echter al erg genoeg: 'Er zouden ook "ministers" zijn, bij voorkeur te recruteeren uit de "illegalen", de ondergronders, die onder de grond zich reeds door de keuze van hun werkplaats verdienstelijk hadden gemaakt. Naar bekwaamheid voor bovengrondsch werk werd niet gevraagd.' Hij ging verder. Hij stelde de illegaliteit tegenover de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken, Frederiks, die verregaand had meegewerkt met de Duitsers en die de verzetsmensen bij voorkeur aanduidde als 'extremisten'. Frederiks perfectioneerde de superambtenaar en het Persoonsbewijs; heeft J.L. Lentz niets in de weg gelegd en voor de joden in Nederland niets ondernomen. Frederiks werd na de oorlog eervol ontslagen.

Een 'bovengrondsche werker' deze Frederiks (die overigens uit angst voor een aanslag door het verzet in september 1944 onderdook), een man die volgens Russel opzij werd gezet 'omdat hij bovengrondsch zijn ambtsplicht had vervuld, wat toen oneindig moeilijker en gevaarlijker was dan thans. Alsook een aantal burgemeesters, die niet hadden willen onderduiken. De heeren Drees en Schermerhorn hadden hun sporen verdiend.'[8]

Ten Beste stond in deze periode bol van de frustraties over de naoorlogse rechtspleging. Erwich deed daar volop aan mee. Hij viel Militair Gezag aan, de zuivering en de 'slaphalzerige tolerantie van menig man die, krachtens de beginselen welke hij in de mond voert, tegen ontkerstenende tendenzen ten

scherpste zich zou moeten kanten. Inderdaad, de verflauwing der grenzen kent geen grenzen schier. De liederlijkste godslastering, de geniepigste relativeering van de moraal, de brutaalste cultuurfraude, dat alles pleegt men thans stilzwijgend te dulden van aesthetelingen, die hebben deelgenomen, hoe voorzichtig veelal ook, aan het verzet tegen de bezetters - niet omwille van het vaderland (want met een ideologisch verwanten invaller hadden zij gereedelijk geheuld) en nog minder omwille van het christendom (want dat daarmee het Westen staat of valt ontkennen zij) maar uitsluitend, wijl de vrijheid om ten kwade werkzaam te zijn hun het best gewaarborgd wordt door een bestel dat het gemeene heil afhankelijk maakt van de gratie der meerderheid, van de gril der menigte (en hoe licht deze zich bespelen laat door wie speculeert op haar grove instincten blijkt heden ten dage duidelijker dan ooit).'[9]

Het moet Anton Erwich allemaal erg dwarsgezeten hebben. Hij reageerde onder meer met een gedicht 'Kieskomedie'[10], waarin de fraaie regels: 'Partijen zijn er weer in ruime keus; / 't schort ook niet aan beloften voor de leus: / de kudde, hoe der aarde aanschijn verkeerde, / laat nog altijd zich nemen bij den neus.' En: 'Men looch'ne God; men lastere Diens naam; / men lache om deugd; men schelde voor infaam / de Moederkerk: dan eerst heet men hier recht / tot richten over anderen bekwaam.'

Het hoofdstuk Anton Erwich met zijn kreupele rijmen kunnen we het beste afsluiten met het gedicht 'Aan de Vlaamsche Kameraden', dat hij in augustus 1946 in *Ten Beste* publiceerde[11], het onbeschaamdste bewijs van het onverflauwde fascisme waarmee Lutkie cum suis *Aristo* (onder welke naam dan ook) na de oorlog voortzetten:

Broeders die gevangen zit
in de kerkers, in de kampen,
waar cipiers, door haat verhit
blindelings op 't hart u stampen;
't vrome hart dat gij reeds vroeg
aan 't gemeene best verpandde en
dat voor 't heil der Nederlanden
sindsdien immer hooger sloeg;

nu, ten boôm, gij drinken moet
's lasters gifkelk en de horden
huilen om uw edel bloed;
nu te gader gij geworden
zijt van strijders, stadig ree
zelfs de grimmigste gevaren

te trotseeren, martelaren,
dulders voor de Dietsche idee;

nu gevoelen wij pas recht
hoe wij met u samenhooren,
dat geen eenheid is zoo hecht
als van dezen die geboren
zijn uit eender stam - en, meest,
nu beseffen wij, met schaamte,
hoe vaak wij den Dietschen naam te
weinig waardig zijn geweest.

Broeders, kraait de vijand thans
op uw erf, dat is mee 't onze,
zegepraal, ééns keert de kans,
wat een veile pers ook gonze,
houden wij maar aldoor vast
tsaam als gebundelde pijlen;
daarom, achter slot en spijlen
lijdt niet tevergeefs gij last.

Niet alleen Erwich luidde Kuyle in *Aristo* uit, ook pastoor H.J.J. van Schaick wijdde een woordje aan de overleden vriend. Hij was slim, pastoor Van Schaick. Hij scheidde persoon en schrijver door te stellen: ‘Zo ooit een schrijversnaam zin had, dan bij Albert Kuyle. Kuyle was een ander, hoger mens dan Louis Kuitenbrouwer.’[12]

Van Schaick had ook zo zijn verleden, als Rector Van Schaick was hij ‘filmmedewerker van *De Nieuwe Gemeenschap* [...] geweest’, aldus Wim Zaal[13], die het daarbij liet. Ten onrechte, want Rector Van Schaick was niet zomaar een filmmedewerker. Hij had zijn recensies doorspekt met nauwelijks verholen antisemitisme, geheel in de lijn van Albert Kuyle. Geen wonder dat beiden goede vrienden waren. In maart 1934 veroordeelde hij coupures in de film *Willem van Oranje*, een middelmatig produkt van eigen bodem. En wie stak daarachter? Van Schaick: ‘Mijnheer Tuschinsky, die als Oost-Jood de delicate taak heeft om ons christelijk volk op te voeden en daartoe films laat draaien als “Song of Songs” (liederlijke bespotting van het Hooglied) en “Ik ben geen engel” (d.w.z. “Ik ben een dier”), deze mijnheer moet in de film Willem van Oranje geknipt hebben. Ik ben zeer nieuwsgierig, wat voor scrupels dat geweest zijn.’[14]

Twee nummers later was het producent Louis Barnstijn die naar aanleiding van *De Jantjes* het nodige van Rector Van Schaick te horen kreeg: ‘Het komieke

van de zaak is nu, dat doodernstige critici komen vertellen, dat de cabaret-scène "leelijk" en "te gerekt" is. Alsof Loetje Barnstijn niet wist, waarom dat allemaal in zijn film moest! En wat heeft die Jood een kijk op het NATIONALE cabaret: de meisjes moesten "matroosie" zijn en uit het van ouds kabbelende Hollandsche water opduiken.'[15]

Erwich en Van Schaick, ze waren beiden echo's uit een verleden dat met Kuyle voor een deel werd begraven. Ook Kuyle had in de jaren vijftig weinig meer te melden. In 1954 verscheen van hem nog de roman *Kinderen der mensen*, waarin het thema uit zijn eigen leven was gehaald, zijn werk voor de Oostpriesterhulp, een anti-communistische Katholieke organisatie. De laatste regels die hij publiceerde, stonden in een aan de Vlaamse dichter Ernest van der Hallen gewijd gedenkboek. Hierin stelde hij wrokkig vast: 'De Bourgondische conceptie werd Benelux, het kultureel verlangen verzandde in handelsverdrag en economisch traktaat. De schaarse gezonde fanaat die vanuit Nederland nog aan Groot-Nederland denkt [...] wordt dagelijks in de rug geschoten door een van die kleine Vlamingen die zich niet, zoals de grote volksdichter René de Clercq, der belgen Belg te zijn. De Commissie voor Nederlands-Belgische Culturele Uitwisseling is een latrine geworden.'[16]

De definitieve neergang van Kuyle was in 1949 ingezet toen hij voor het Bijzonder Gerechtshof tot een gevangenisstraf van vier jaar was veroordeeld (een straf die in cassatie werd omgezet tot een jaar voorwaardelijk). Kuyle wist zich tegen de beschuldiging van fel antisemitisch geschrijf niet beter te verdedigen dan te stellen dat hij dat had gedaan 'uit een zeker literair genoegen'.[17]

Al eerder, in 1946, was Kuyle door de Centrale Eereraad voor zes jaar van publiceren uitgesloten, nadat daarvoor de Eereraad voor Letterkunde deze termijn op vier jaar had gesteld. Deze uitsluiting bleek in de praktijk een farce. Albert Kuyle publiceerde vier jaar (1946-1950) in *De Linie*, toch al een vergaarbak van hele en halve collaborateurs zoals we in deel I zagen. Ook in *De Linie* had hij gezelschap aan pastoor Van Schaick die, alwéér, de filmrubriek verzorgde. Hij kwam in die periode in botsing met de filmrecensent van *De Tijd*, A. van Domburg, die hij eind 1949 ervan beschuldigde de film *The time, the place and the girl*, een Amerikaanse musical van David Butler (muziek Arthur Schwartz), te hebben aangeprezen, terwijl het juist op de weg van *De Tijd* zou hebben gelegen 'geen moreel voze knollen voor zuiverende citroenen' te verkopen.[18] Van Domburg was boos. In de eerste plaats omdat hij de recensie helemaal niet had geschreven, maar ook omdat Van Schaick er een in zijn ogen verwerpelijke benadering van recenseren op nahield. 'Klamme tirades' noemde hij ze.[19]

Niet lang daarna loosde *De Linie* Van Schaick, en ook Albert Kuyle werd de vergetelheid ingestuurd. Dat gebeurde vlak na zijn proces, waarin hij in eerste instantie tot vier jaar gevangenisstraf was veroordeeld. *De Linie* was daarmee

aantoonbaar hypocriet, want niet veel eerder, tijdens het proces tegen Kuyle, had het blad het voor Kuyle opgenomen. Hoofdredacteur Creyghton wijdde er een hoofdartikel aan waarin hij stelde dat het bij Kuyle om een politieke zaak ging en dat Nederlandse rechters niet bevoegd waren vonnissen uit te spreken in politieke affaires. Creyghton liet niet na er op te wijzen dat hij niet van plan was de persoon Kuyle in bescherming te nemen, maar dat het alleen aanleiding was de problemen van de Bijzondere Rechtsspraak te bespreken.[20]

'Dit laatste kan betwijfeld worden,' schrijft Boersema in zijn studie over *De Linie* in de jaren 1946-1963, 'omdat uit de redactiekroniek van *De Linie* blijkt dat Kuyle Creyghton gevraagd heeft aan een verzoekschrift te zijnen gunste mee te werken en Creyghton zijn hoofdartikel geschreven heeft in nauw overleg met de verdediger van Kuyle. Er moet echter tevens op gewezen worden dat deze geste van de hoofdredacteur tegenover een medewerker die de naam van *De Linie* [...] meestal in diskrediet bracht, een duidelijke consequentie was van de strijd voor wat men steeds als een rechtvaardige zaak had beschouwd.'[21]

'Meestal in diskrediet'. Daar spreekt Boersema een waar woord. In deel I van deze studie ben ik al ingegaan op de zeer discutabele wijze waarop *De Linie* na de oorlog opereerde. Voor wat Kuyles aandeel in de verschillende onverkwikkelijke polemieken betreft wil ik alleen ingaan op de affaire Aad de Haas.

Aad de Haas, in 1920 geboren, was een kunstenaar wiens werk door de nazi's op de lijst van 'ontaarde kunst' was geplaatst. Voor een spotprent op het nationaal-socialisme werd hij door de SD een halfjaar gevangen gehouden. Met behulp van een Rotterdamse verzetsgroep wist De Haas naar Limburg te ontsnappen, waar hij bleef. Na de oorlog kreeg hij van de Bisschoppelijke Bouwcommissie van het bisdom Roermond opdracht om voor het kerkje van Wahlwillerwandschilderingen te maken, kruiswegstaties. In 1949 werden de kruiswegstaties verwijderd, op last van de bisschop van Roermond. Dat was een gevolg van een hetze van Albert Kuyle. Deze gaf niet alleen ongezouten zijn mening over het werk van De Haas, maar hij haalde er ook het kerkelijk gezag bij. 'Ik ben er hartstochtelijk en volstrekt van overtuigd dat de bezigheden van den heer De Haas in strijd zijn met alle bestaande en denkbare kerkelijke bepalingen. Dat in literatuur omgezet, geen enkel bisdom er ooit zijn "imprimatur" aan zou geven. In gezonder tijden als deze zou er minder papier voor een kerkelijk verbod gebruikt zijn dan nu voor het vele en onnadenkende handgeklap.'[22]

Aad de Haas zou de rest van zijn leven (hij stierf in 1972) gebukt gaan onder de gevolgen van deze hetze. Hij zal nog meer gebukt zijn gegaan onder de wetenschap dat hij, de kunstenaar in verzet, enkele jaren na de oorlog straffeloos vervolgd kon worden door de kunstenaar die collaboreerde. Curieuze bijzonderheid: De Haas zou vlak na de oorlog ook een portret schilderen van kardinaal Van

Rossum, een figuur aan wie Albert Kuyle ooit een biografie wilde wijden. Er restte alleen een fragment, een voorpublikatie in *De Nieuwe Gemeenschap*.[23] Werd Kuyle ook mede geërgerd omdat iemand anders op zijn terrein kwam en daar zoveel beter presteerde? Bij alle rancunes die Kuyle in zijn artistieke leven hebben gehinderd, kon deze er ook nog wel bij.

Gehinderd, inderdaad, want in zijn beste momenten was Kuyle een goed dichter, zoals in 1947 bleek toen zijn bundel *Gedichten* bij *De Koepel* in Nijmegen verscheen. ‘Gagel’ bijvoorbeeld[24]:

De gagel is als het verdriet,
het groeit, en anders doet het niet,
langs zompen en waranden.

Wrijf ik het met de vingers stuk,
dan blijft de geur van het geluk
nog aan mijn handen.

Ook Wim Zaal koos dit gedicht als een van de mooiste van Kuyle en daarin zijn we het dus eens. In dezelfde bundel staat ook het gedicht ‘De Goudsmid’.

Maar altijd blijft zijn blik de aarde toegekeerd,
hij zamelt naastig kleine glansen uit den hooge,
het lid steeds zwaarder neer op dood-vermoeide oogen,
het licht ontvluchtend dat hij heeft vereerd.

‘Ontleend aan een verzenbundel, die binnenkort uitkomt,’ schreef Kuyle onder het gedicht toen hij het in februari 1946 in *Ten Beste* publiceerde.[25] Dat geeft aan dat we hier van een nieuw gedicht kunnen spreken, in ieder geval voor de eerste maal gepubliceerd. Hetzelfde deed hij in mei 1946 in *Ten Beste* met het gedicht ‘Gebed’ dat ook in *Gedichten* terug te vinden is. In de bundel zelf staat achterin een ‘Drukbericht’: ‘Deze IX gedichten werden geschreven in het jaar 1944.’ Dat was handig, want het gaf een clandestien tintje aan de gedichten. Gepubliceerd in 1944 werden ze echter niet. Wellicht wilde Kuyle zijn beoordelaars wat milder stemmen en hoopte hij, met het bruuskeren van het publikatieverbod niet te veel problemen te krijgen. Het ging immers om (bijna) een herdruk.

Het hoeft geen betoog dat *De Linie* in een recensie van 19 december 1947 zeer tevreden was over deze bundel. In dezelfde recensie werden de *Verzamelde Gedichten* van Jan Campert behandeld en dat nu schoot *Vrij Nederland* in het verkeerde keelgat.[26] Het blad vatte de teneur van de recensie in *De Linie* samen: ‘Jan Campert is een onbelangrijke man in de poëzie, maar zijn laatste verzen hadden

wel iets te betekenen, Albert Kuyle daarentegen is een buitengewone dichter, die met negen gedichten iets heel verrassends openbaart. Is dit de werkelijkheid?' *Vrij Nederland* vervolgt dan met: 'Bovendien: de "Verzamelde Gedichten" van Campert worden door de inleider aangediend als een monument ter huldiging van de gevallen verzetsman, wiens graf onbekend bleef. De bespreker verzwijgt dit. De "Negen Gedichten" van Kuyle behelzen nergens de mededeling, dat zij verschijnen met toestemming van de Centrale Ereraad voor de Kunsten. Doch de bespreker is hiervan op de hoogte en verzwijgt het vooral niet. Wat zit hierachter? Jan Campert was een man uit de illegaliteit. Albert Kuyle is door de Centrale Ereraad veroordeeld te zwijgen. Jan Campert was een geboren dichter. Albert Kuyle is een prozaschrijver, die enkele verzen gemaakt heeft, niet veel bijzonders, met "kristallen tepels van een vriesnacht" erin en "de albasten witheid van geheven borsten" en "in de mond de smaak van schimmelige nachten" en nog een hele reeks van dit soort uitdrukkingen, waarmede men de gedichten "modern" maakt.

Er is echter al meer op gewezen, dat al wat illegaal was vandaag in sommige kringen wordt weggedrukt, terwijl men de bekwaamheden van anderen kunstmatig opvijzelt.

Deze twee besprekingen zijn hier een symptoom van. Bij het werk van Jan Campert vergeleken, betekent de poëzie van Albert Kuyle letterlijk niets. Tussen beider gedrag gedurende de bezetting is echter een opvallend verschil. Hoe lang zal het echter nog duren, of ook dit verschil wordt Jan Campert aangerekend in zijn nadeel?'

Het zal Albert Kuyle weinig gedeerd hebben; hij was in zijn leven al gewend genoeg geraakt aan aanvallen op zijn persoon, aanvallen die hij zelf had uitgelokt. Hij zal binnenshuis wel weer verdachtmakingen hebben gespuid aan het adres van het oud-illegale *Vrij Nederland*, zoals hij ook niet kinderachtig was met verdachtmakingen die hij in *Ten Beste* kwijt kon.

Feit blijft dat Kuyle in *Ten Beste* weer dapper figureerde, iets dat met name Herman de Man niet lekker zat. Het bracht hem ertoe in 1946 een brief te schrijven aan Lutkie. Het was in feite een antwoord op een artikel van Lutkie, eind 1945 in *Ten Beste* gepubliceerd. Daarin gaf hij een uiteenzetting van de koers die hij met *Ten Beste* wilde varen. Maar hij deed ook een opgave van de Nederlandse medewerkers aan *Aristo* sinds de oprichting in 1930. De lijst is te aardig en informatief om niet over te nemen[27]: Bertus Aafjes - Pieter Andriessen - Man Arnet - Dr. Antoon Arts - Dr.A.W. Aussems - Mr.J.C. Baak - P.fr. Clemacus Bayer O.F.M. - Jacques Benoit - Willem ten Berge - Marius Berk - Wim Berkhemer - Ad den Besten - Martien Beversluis - Leo Boekraad - Pieter de Boer - Sjoerd Bouma - M. Brauns - Walter Breedveld - Ds.A.M. Brouwer - Carel Bruens - Henri Bruning - Vincent Cleerdin - W. Cox - Dr. August

Cuypers - Hubert Cuypers Jr (Criton) - Jules Cuypers - Anton Deering - Frans Diekmann - Willem van Dieren - Pierre H. Dubois - Dott. Lorenzo van den Eerenbeemt - W. van Elshof - Dr.W. Emmens - Anton Erwich - P.J.M. Feitsma - Jef Fouraschen - Mr.P.P.J.M. Gerardts - Prof.Dr.C. Gerretson - Dr.L.J. van Gorkum - Jhr.R. Groeninx van Zoelen - Prof.Dr.A.W. de Groot - Paul Haimon - Alb. Hamers - J. Haslinghuis - Fons Hermans - Mr.H.A.M.v.d. Heyden - Willem Hoffman - Hedwig Houben - Harry Hunnekens - Prof.Dr.A. Hyma - Rigo Kalkhoven - Harrie Kapteijns - Joan Kat - Frans Kelt - Ton Kerssemakers - Prof.Mr.J.C. Kielstra - Jan de Cock - C. Koning - Henk Koopman - Ds. Louis Lafon - Sonja Lansdorp - Martin Leopold - P. Leroy - L.A.v.d. Linden - Bert v.d. Linden - Segher van Loven - Wouter Lutkie - H.J. Maas - Mr. Herman H.J. Maas - Loe Maas - Herman de Man - H.v. Maurik - Kees Meekel - Willem de Mérode - Ernest Michel - T. Moller - Joep Mommersteeg - Mr.M.F.F.A. de Nerée tot Babberich - Frits de Nerée - Ad Noyons - Dr.F.J.C.J. Nuyens - Ad.J. Odijk - Lt.Gen.H.L. van Ordt - A.J.D. van Oosten - Exc.J.W. Oudendijk K.C.M.G. - Jan Ouwendijk - Riek Palache - D.E.v.d. Poel - Mr.D.F. Pont - Willem Putman - Victor Radersma - Mevr. Ras van den Eerenbeemt - Dr.A.J. Resink - E.D. Rink - Ch. Russel - C. Schneider - A.J. Schneiders - George de Sévooy - J.v. Starkenburg - Job Stijding - Pieter Steur Cm. - Carel Suasso de Lima de Prado - Hein Tempelman - Magda Maria Theunissen - H. Toenbreker - A. Toonen - Prof.Dr.J.H. Valckenier Kips - Pierre van Valkenhoff - Frank Valkenier - Valsolis (Sondaal) - Miep v.d. Velde - Bernard Verhoeven - Bert Voeten - Mr. de Vries - Maarten Vrolijk - Bernard Weevers - Erich Wichman - I. Wichman-Zeise - Henri Willems - Aldert Witte - Gerard Wijdeveld - H. Wolffenbuttel-van Rooijen - Christ. Zoetstengel.

Lutkie voegde aan de opsomming nog een zin toe: ‘En hiermede wil *Aristo*-verzamelen blazen. De uitnoodiging geldt ouden medewerkers - voor zoover dezen nog in aanmerking komen -, zoogoed als nieuwen.’[28]

Herman de Man wees de uitnodiging af. Hij zal het al niet prettig gevonden hebben dat Ernest Michel, Henri Bruning, George de Sévooy, Gerard Wijdeveld en Martien Beversluis in één adem met hemzelf werden genoemd en ook opgeroepen werden weer medewerker te worden (of gold juist hen de zin: ‘...voor zoover dezen nog in aanmerking komen’?). Maar het meeste stoorde het hem dat de antisemiet Albert Kuyle weer in de kolommen van *Ten Beste* werd toegelaten, zoals hij Lutkie schreef. Het was niet de enige reden. Hij gaf er meer: ‘Uw maandblad, mijnheer Lutkie, verwerpt de democratie en staat dus een beheer toe van bestuurders, die op andere wijze dan door het stemrecht van het volk tot besturen zijn aangesteld. Hierboven toonde ik reeds aan, dat dit thans niet meer bereikt en volgehouden kan worden, tenzij met terreur.’[29]

En dan Kuyle: ‘Tenslotte is er nóg een aanleiding waarom ik niet meer in Uw

blad zal medewerken. Ik zag, dat U als medewerker hebt Albert Kuyle, een moordenaarsvriend, die ik in 1938 reeds mijn huis ontzegde, omdat hij zich politiek vriend en medestander met massa-moordenaar Adolf Hitler verklaarde. Toen ik hem vroeg, of hij de afslachting van Joodse Duitsers dan niet afkeurde, zei deze man: Nee.

Mijnheer Lutkie, men kan zéér liberaal zijn, en ik gun het U. Christus was en is vriend van wat wij in de wandeling "de goede moordenaar" noemen. Maar over de andere moordenaar zweeg Hij tenminste. Niet aldus Albert Kuyle, die prees de moordenaar Hitler. We wonen in een land, dat nog bloedt uit verse wonden, geslagen door Adolf Hitler; samenwonen in hetzelfde tijdschrift met een vriend van de antichrist is me toch té liberaal. En ik acht het verfoeilijk dat U het doet, maar dat gaat tenslotte *Uw* geweten aan.'[30]

Hij sprak tegen dovemansoren, want Lutkie hield er andere ideeën op na, zoals hij in een open brief aan een Kameraadske schreef. 'En wat mij persoonlijk betreft, zooals ik toenmaals, uit hoofde van mijn priesterschap mij niet van jullie afwendde en hulp verleende aan eenieder die terzake van persoonlijke religieuze of moreele aangelegenheden tot mij kwam, zoo wil ik ook thans weer, uit dienzelfden hoofde, voor jullie persoonlijke belangen en behoeften doen wat ik kan.'[31] Het was de mening van een man die nog steeds niet had begrepen, los van zijn goede bedoelingen, wat de realiteit was. Kuyle en de zijnen hoorden in een naoorlogs tijdschrift, dat pretendeerde opinies te geven, niet thuis. Maar wie kon dat inzicht verlangen van een man die in 1946 nog schreef dat het werkelijke verzet *Nationaal Front* en *Nederlandsche Unie* heette?[32] 'En buiten deze organisaties, of buiten het verband ervan was wat het Nederlandsche volk - het trouwe gedeelte - algemeen deed: stiekum saboteeren, liegen "om bestwil" (mits zonder risico), hardop en in het openbaar het tegenovergestelde zeggen wat men meende, tegen elkaar in een soort geheimtaal spreken, die enkel de vijand letterlijk, d.i. verkeerd, verstond.'

Hij had de treurige moed in dat kader met instemming uit *De Kroniek* te citeren: 'Wanneer de Communistische Partij thans zegt, dat zij de Februaristaking heeft georganiseerd, dan moeten wij in de eerste plaats opmerken, dat zij daarop maar niet al te trotsch moet zijn, waar juist het gebrek aan organisatie het meest kenmerkende bestanddeel van de staking is geweest.'

Kuyle kwam met zijn ideeën ook na de oorlog in een gespreid bed, zowel bij *Ten Beste*, later *Aristo*, als bij *De Linie*. Van een publikatieverbod trokken Kuyle en zijn opdrachtgevers zich niets aan. Toen daarover vragen werden gesteld aan de minister van Justitie kon deze niets anders antwoorden dan dat dat nu eenmaal het gevolg was van het ontbreken van enige sanctiemogelijkheid als de uitspraken van de Eereraad niet werden nageleefd. Het is de vraag of dit juist is. In deel III zullen we zien dat, toen Jo van Ammers-Küller het publikatiever-

bod dat haar was opgelegd, overtrad, er wel degelijk sanctiemogelijkheden tot aan de rechter toe bestonden. Het had meer te maken met de barmhartigheidsgolf die vanuit katholieke hoek over het rechtsbestel sloeg en met de wijze waarop halve en hele collaborateurs binnen katholieke kring elkaar zoveel mogelijk trachtten te beschermen.

Anton van Duinkerken zou dat begin 1947 in *De Tijd* constateren toen hij de katholieke poëzie die in 1946 was verschenen, besprak. ‘Het publiek heeft den laatsten tijd uit verscheidene publicaties in de periodieke pers den indruk moeten krijgen, dat het met de katholieke poëzie treurig gesteld zou zijn,’ begon Van Duinkerken zijn beschouwing.[33] ‘Het is de dood in den pot, als men sommige beoordeelaars gelooven wilde. De dichters bemoeien zich in het geheel niet met de geestelijke nooden van den evenmensch. Zij schrijven onbelangrijke boekjes over onbelangrijke zaken. Zij koesteren hun eigen individueele doch onbeduidende gevoelentjes. Zij hebben geen groote inspiraties. Zij storen zich heel weinig aan de moraal en worden hierin ijverig gesteund door de beoordeelaars in de dagbladen, die het nog de moeite van het vermelden waard vinden, wanneer er een mooi katholiek verzenboek verschijnt.’

Van Duinkerken bestreed deze stelling en hij gaf een opsomming van naar zijn mening goede katholieke poëzie die in 1946 was verschenen met dichters als Pierre Kemp, Bertus Aafjes, Gabriël Smit, Robert Franquinet en J.C. van Schagen. Maar toch? ‘Hoe komt het dan, dat er stelselmatig en hardnekkig wordt beweerd: de huidige katholieke poëzie beteekent weinig of niets? Wij hebben hiervoor geen andere verklaring dan onze wetenschap, dat van zekere zijde een consigne is uitgegeven, volgens hetwelk iedereen, die als Nederlandsch dichter tijdens de bezetting “goed” is geweest, zooals dit toen heette, thans moet worden voorgesteld als niet goed katholiek of als geen goed dichter. Deze eigenaardige propaganda is ongetwijfeld funest voor den bloei der letteren, doch er is geen katholieke propaganda, mij bekend, die in 1946 meer succes heeft gehad. Een andere verklaring zou ik niet kunnen vinden.’

Nu was het niet de eerste maal dat Van Duinkerken deze kat de bel had aangebonden. Vlak na de bevrijding had hij in *Christofoor*, een weekblad met een illegaal verleden, erop gewezen dat het gevaar bestond dat men voorbij zou gaan aan de waarde van katholieke dichters die zich in de bezettingsjaren ‘goed’ hadden gedragen: ‘Wij hopen, dat men geleerd heeft, de beteekenis der kunstenaars iets ruimer, en iets grootscher te zien dan men voor den oorlog gewend was en dat men niet te werk gaat met het verspreiden van ordinaire lasterpraatjes over gemis aan sensus catholicus of aan katholieken geloofsijver bij artisten, wier geheel werk uit de katholieke traditie gevoed blijkt. Geruchten, die thans in het geheele land de ronde doen over eenige katholieke kunstenaars, wier plaats in de illegaliteit algemeen bekend is, als zouden zij tijdens den oor-

log in den omgang en de samenwerking met andersdenkenden hun geloof of hun katholieken levenszin hebben verloochend, vinden maar al te duidelijk hun oorsprong in de enghartigste politieke partijkringen.'[34]

Van Duinkerken schroomde niet toen, juli 1945, een voorbeeld te geven, wat hij niet deed in januari 1947: 'Ik zinspeel in het bijzonder op het geval van den katholieken romanschrijver, die, woonachtig in een klein dorp, daar iederen Zondag, voor iedereen waarneembaar, met zijn gezin naar de kerk gaat en van wien men zich nochtans niet ontziet, bij allerhande dagblad- en tijdschriftredacties de beschuldiging te lanceeren, dat hij niet meer zou practiseeren als katholiek.'

Het was voor iedere lezer van *Christofoor* duidelijk dat Van Duinkerken op Antoon Coolen duidde. Midden 1946 zou Van Duinkerken ook man en paard noemen toen hij in *Elseviers Weekblad* uitlegde wat de beweegredenen van de Eereraad waren om Anton Kuyle te 'zuiveren'.[35] Het was het antwoord van Van Duinkerken op de opmerkingen, eerder vermeld, van de minister van Justitie op vragen uit de Tweede Kamer over het niet naleven van het publikatieverbod door Kuyle.

Het artikel van Van Duinkerken in *De Tijd* van 2 januari 1947 zette echter meer kwaad bloed dan de eerdere artikelen. Het kan ook zijn dat men nu met terugwerkende kracht zijn gram haalde. In ieder geval was *De Gelderlander*, de krant van oud-Fronter Louis Frequin, bijzonder fel. In een hoofdredactioneel commentaar schreef het blad (vermoedelijk Frequin zelf): 'Even funest als de beweerde propaganda - waarbij de grofste corruptie van ons katholiek cultureel leven verondersteld wordt - is een beschuldiging van dergelijken aard, wanneer de bewijzen niet aanstonds op tafel komen, maar twijfel en verdachtmaking rustig kunnen doorzieken.'[36]

Henk Kuitenbrouwer, broer van Louis Kuitenbrouwer, in *De Linie* was wat milder, maar ook hij wilde feiten: 'De winst van het weten, waar zich de centrale der misdadigersbende bevindt, is minder dan het verlies, dat de liefde zou lijden, indien Van Duinkerken zich niet edelmoedig had willen intoomen.'[37]

Die feiten kwamen er en Van Duinkerken zou wijzen op een recensie van Albert Kuyle, eind december 1946, in het *Limburgsch Dagblad*.[38] De recensie schreef Kuyle naar aanleiding van het verschijnen van de bundel *Zeemeerminnen* van Bertus Aafjes, geïllustreerd door Eppo Doeve. 'Vanzelfsprekend is "Zeemeerminnen" een volkomen ontoelaatbaar boek,' stelde Kuyle parmantig. 'De formule van de "rijperen in levenservaring" is daarbij volstrekt overbodig, want ook voor hen is hier alleen maar ergernis weggelegd. Doeve illustreerde het boekje met plaatijzeren, gevoellooze prentjes. Men moet deze illustraties eens vergelijken met die van bijvoorbeeld Karel Thole [de beruchte antisemitische tekenaar uit de bezettingsjaren en voor de oorlog een notoire *Zwart Fron*-

ter, A.V.], om te zien hoe Doeve de hartelijkheid niet op kan brengen die de handigheid waardevol maakt. Over Doeve gesproken: hoe verwarrend "breed" wordt toch alles in dit land. Wie "Zeemeerminnen" geërgerd en mistroostig ter zijde legt, bemerkt uit zijn krant, dat Aafjes een kerkboekje voor kinderen van de lagere school schreef, onder den lieven titel "Bid, kindje, bid", en dat Doeve juist de beschildering van een kapel beëindigde.'

'Overduidelijk wordt hier geïnsinueerd, dat Aafjes niet waardig zou zijn, een kinderkerkboekje op rijm te stellen,' reageerde Van Duinkerken[39], 'en dat Doeve geen kapel zou mogen beschilderen. Dit zou een afkeurenswaardige breedheid zijn.' Maar belangrijker: Van Duinkerken, daartoe uitgedaagd, kwam nu met feiten. Hij onthulde dat een week voordat de recensie in het *Limburgsch Dagblad* verscheen, Bertus Aafjes, op aandrang van de vrienden van Kuyle, een voor Kuyle vriendelijke brief schreef aan de Centrale Eereraad. 'Edelmoedig als hij is, schreef Bertus Aafjes een briefje,' meldde Van Duinkerken, 'precies zoo vaag als mogelijk was zonder de waarheid geweld aan te doen. Hij verklaarde in dit briefje, niet het gevoel te hebben, door Albert Kuyle persoonlijk te worden achtervolgd met verdachtmakingen.' De recensie, zes dagen later, was zijn loon.

En Van Duinkerken? Ook hij gaf iets van zichzelf prijs: 'Wat Henk Kuitenbrouwer betreft: hem kan men slechts den raad geven, iemands edelmoedigheid niet te bespotten, wanneer men goed weet, dat er nog geen maand geleden bij dienzelfden man om zijn edelmoedigheid werd gesmeekt. Albert Kuyle heeft mij namelijk door bemiddeling van mr. Jan Derks op 17 December j.l. een verzoek doen toekomen van gelijken aard, doch van veel verdere strekking als zijn verzoek aan Bertus Aafjes. Ik heb dit verzoek ingewilligd.' Zijdelings had Van Duinkerken ook een herdenkingsartikel van Kuyle in *Ten Beste* bij het overlijden van dr.A.W. Ausems aangehaald als voorbeeld van de wijze waarop katholieken die in de bezettingsjaren 'goed' waren geweest, gesteld werden tegenover hele en halve collaborerende schrijvers, waarin de *Front*-dichters een belangrijke plaats innamen.

Albert Kuyle kreeg in *De Tijd* de kans een verweer te schrijven.[40] Natuurlijk zat er geen enkele waarheid in welke beschuldiging van Van Duinkerken dan ook. 'Het noodig oordeelend, wereldkundig te maken dat ik mij in December 1946 voor den Centr. Eereraad had te verantwoorden, verzwijgt Van Duinkerken dat ik in het najaar van 1945 al voor den "Eereraad" verscheen, en dat ik aan hem, blijkens de dossiers, dank moet weten voor het feit, dat mijn stem eerlang voor den tijd van vier volle jaren niet meer zal worden gehoord,' reageerde hij. En wat het artikel over Ausems betrof: 'Slechts vervolgingswaanzin zou in dit artikel iets ten ongunste van welken katholieken kunstenaar ook kunnen ontdekken.'

Het is jammer dat Van Duinkerken in zijn weerwoord op dit zinnetje niet in-

ging. Het was bluf van Kuyle, want we lezen onder andere in het artikel: 'Ja, Ausems was meer dan alleen een man van karakter. Hij was ook een moedig man. Daarom was hij redacteur van *Aristo* - en bleef hij het in de dagen [Kuyle bedoelt de jaren 1942 en 1943, toen *Aristo* steeds meer collaboreerde en verschillende *Aristo*-medewerkers tot inzicht waren gekomen en het blad hadden verlaten, A.V.], dat de zwakken naar den geest op de knieën over het publieke forum kropen om vergiffenis voor wat zij eens hun heilig inzicht noemden.'[41]

Van Duinkerken zou in zijn verweer niet verder gaan dan punt voor punt elke verdraaiing van Kuyle recht te zetten. Alleen aan het slot van zijn verdediging werd hij polemisch en duidde hij aan waar het naar zijn mening in werkelijkheid om was gegaan. Kuyle had geschreven: 'Vormen de voormalige Zwart Fronters en latere Nationaal Fronters inderdaad de door v.D. gesignaleerde kongsi, om geestelijke corruptie te bedrijven, waarom zouden dan de Tijd-redacteuren en -medewerkers, die van deze voor verderfelijk uitgekreten organisatie lid waren, zich buiten die kongsi houden, om deze door v.D. geïnspireerde vergelijking nog even vol te houden?

Van Duinkerken wordt niet bezeten door angst voor een gefingeerde "samenzwering", maar hij heeft een geheel andere reden. De feiten - binnenkort zal volledige publicatie van alle hierop betrekking hebbende stukken plaats vinden - zullen over hem een pijnlijk vonnis vellen.'

Van Duinkerken was van deze intimidatie niet onder de indruk. Integendeel. 'Volledige en onvervalschte openbaarmaking der stukken zie ik rustig en belangstellend tegemoet,' antwoordde hij. 'Ik vraag mij echter af, hoe Albert Kuyle, nog wel bij wijze van dreigement, om niet te zeggen: bij wijze van chantage, zulk een publicatie in het nabije vooruitzicht kan stellen, nu hij immers veroordeeld werd, tot 1951 zich van publicaties te onthouden. Dit is alleen verklaarbaar, indien hij inderdaad beschikt over een kongsi, die dit werk voor hem wil opknappen. Dit was nu juist hetgeen moest worden aangetoond.'

Een publikatieverbod tot 1951 was inderdaad een lange termijn. Maar Kuyle had het er dan ook naar gemaakt. Hij had veel katholieke jongeren in zijn onbeheerste antisemitisme meegezogen en daardoor in de bezettingsjaren op de verkeerde weg geplaatst. Toen de Duitsers mei 1940 Nederland binnenvielen, was Kuyle een grootheid binnen het katholieke fascisme en nog volledig in de ban van de leider van *Nationaal Front*, Arnold Meijer. Hij zou daar veelvuldig in *De Weg*, het weekblad van *Nationaal Front*, van getuigen. En ook zou hij daarin, en dat was ernstiger, meer dan eens zijn ongebreidelde antisemitisme tonen. Zoals in juli 1941. De eerste razzia's waren al bekend; de eerste doden in Mauthausen hadden al schrik binnen de joodse gemeenschap veroorzaakt en Kuyle (onder het pseudoniem Van Oldenzael) schreef over het feit dat Amerika zich door Duitsland bedreigd voelde. 'Voelt zich misschien de jood bedreigd,'

schreef hij[42], ‘die o zoo graag, als koning terug zou keeren naar deze landen? Die, met een kaftan omhuld als een listige paria uit het Oosten kwam, en die in een luxe cabine weer zou willen bezit nemen van het gebied waarin men vroeger zoo dom was hem vet te mesten?

Voelt de afval van Europa zich misschien bedreigd, het misgegroeide half-intellect, de quasi-wetenschappelijke charletans die hier nog altijd maar op de jaarmarkt terecht konden en die daar nog wel hun even ruim betalend als achterlijk auditorium vinden?’

Kuyle wist ook te melden dat in een Newyorkse nachtclub een ‘joodsche sneltekenaar [optrad], die op de borst en de dijen van een “dame”, die zich daarvoor, (alles uitsluitend uit “liefdadigheid” voor Engeland) beschikbaar had gesteld, vieze carricaturen teekende...’ ‘Ik verwacht nu vandaag of morgen weer een kletskoekje-bij-de-haard, waarin de dictator aller Amerikanen, van het blad af voorleest wat zijn jodenvriendjes hebben gedicteerd,’ raasde hij verder, om dan tot de opvallende en veel duidelijk makende ontboezeming te komen: ‘Wees waakzaam, Amerika, en eisch tijdig nog enkele steunpunten tegen het opdringend Europa.

Plant een wal van joden en filmsterren, beurt om beurt, langs heel de grens van Gods “eigen land”.

Dan komen *we* [cursivering is van mij, A.V.] zeker niet.’

Het is wel heel duidelijk hoe fel Kuyle in zijn antisemitische geschrijf tekeer ging en aan welke kant hij zich in de kamp tussen Duitsland en Engeland had geschaard.

De Weg was de opvolger van *Zwart Front*. De overgang had plaats op het moment dat *Zwart Front* veranderde in *Nationaal Front*. Dat gebeurde vlak voor de Duitse inval, toen Meijer nationale aspiraties begon te krijgen en zelfs zijn hoofdkwartier overplaatste van de Gemullenhoekweg in Oisterwijk naar het Bezuidenhout in Den Haag. Op 20 april 1940 vond de oprichtingsvergadering van *Nationaal Front* plaats in het Haagse Hotel Carlton. Albert Kuyle was ook op die plechtige bijeenkomst aanwezig. Een week later, op 27 april 1940, kwam het eerste nummer van *De Weg* uit. Het blad pretendeerde nationaal te zijn; het woord ‘fascistisch’ werd voorlopig gemeden. Willem van Oranje nam de plaats in van Mussolini; hij werd bejubeld, al zou van die bejubeling in de maanden daarna, toen de Duitsers hier eenmaal waren, niet veel overblijven. Nu heette het:

Oorlog mijn arme Schapen
Die zijt in grooten noot
U Herder sal niet slapen
Al zijt ghy nu verstroyt.[43]

Bij het gedicht stond een tekening van de onvermijdelijke Karel Thole, met wie Kuyle zich zo hecht verbonden voelde. Kuyle was in deze periode nog een groot bewonderaar van Arnold Meijer, in wie hij het enige behoud zag voor het verloederde Nederland, zeker na de inval van de Duitsers. Hij getuigde van die bewondering in *De Weg* van 26 juni 1940: 'Wanneer de denkenden uit dit volk, thans, in een barre onrust van den geest en in een verwarring van oordeel, zooals slechts zelden dit gewest geteisterd hebben, op zoek zijn naar hun Leider, dan moge het de woorden te binnen roepen die in de Schrift omtrent de valsche profeten geschreven staan.

En het moge, bedenkend dat het voor een keuze staat, die beslissend zal zijn voor zeer vele dingen, en voor dingen niet alleen, maar voor imponderabilia, die bij dag en uur zullen blijken zelfs het wezen van ons aardsche zijn tóch geheel en al te bepalen, een goede keuze te doen.'[44]

Enkele maanden later was de keuze al veel duidelijker. Kuyle was Germaan en dat wilde hij weten: 'Zóó kon het dus nog in klaar Nederlandsch gezegd worden, alles, wat op den bodem van ons gemoed ligt en de jaren door verstikt werd in de muffe alcooflucht van onze Noord-Nederlandsche democratie. Zij zijn er dus, de ware Nederlanders, die niet schromen een volk bij den naam te noemen, die zich hun afstamming niet schamen en met luider stem ons toeroepen: Wij zijn Germanen!'[45]

Hij schreef dit onder het pseudoniem Grimbaert. In dit soort stukken was hij feller van toon dan in de met Albert Kuyle ondertekende stukken. Als Grimbaert kon hij zijn agressie kwijt, die er niet minder op zal zijn geworden toen hij, in de meidagen van 1940, werd geïnterneerd.

Zijn agressiviteit ontlaadde zich ook in een heftig antisemitisme. Een tijdlang had hij zich koest gehouden, dit op bevel van Meijer. Deze had vanaf september 1939 geprobeerd met een nationalistisch, maar verder gematigd programma het vertrouwen van grote lagen van de Nederlandse bevolking te verkrijgen. Daarin was hij niet geslaagd en toen de Duitsers eenmaal de dienst uitmaakten, probeerde hij hun gunst te winnen. Een van de manieren waarop hij dat wilde bereiken was een antisemitische koers en in Albert Kuyle - die vóór de oorlog al antisemiet was - had hij een perfect uitvoerder van dat plan. Deze bouwde het rustig op. In oktober kwam hij met een eerste, bijna terloopse opmerking over het margarineconcern Van der Bergh en Jurgens: 'Watblief - of het joden waren? Wat dacht U dan? Een christenmensch maakt geen mazzeltjes van dergelijke afmetingen.'[46]

Later zou hij joden bij voorkeur aanduiden als Zalomon Pholak[47], zoals *De Groene Amsterdammer* 'de roode Palestijn' werd genoemd, 'het, gistermorgen op de Joodsche Begraafplaats ter aarde bestelde weekblad'.[48] Echt onbarmhartig werd hij begin november, toen hij het had over *Het Liberale Weekblad*: 'Nog al-

tijd kunnen mijnheer Abraham Asscher en zijn kornuiten dit smoezelig vod bij ons volk aanbevelen en zij maken er een haastig gebruik van om de dreigende onheilen voor Abrahams rasgenooten in plechtige volzinnen te bezweren. De broeders zitten in den knoop met de verordeningen, die kortgeleden ten aanzien van de joden zijn afgekondigd. "Critiek op de maatregelen van de bezettingsoverheid is buitengesloten en heeft practisch geen zin", zoo lees ik.

En dan denkt u natuurlijk in de eenvoud uws harten, dat ze dan ook werkelijk hun wafels dichthouden. Maar dan kent ge deze praetvaers-van-den-beginne slecht. Niet minder dan een heele voorpagina hebben ze noodig om te vertellen, dat ze - al blijve critiek hun verre - het er heelemaal niet mee eens zijn. De historie wordt erbij gehaald en de Grondwet, die, als wij de broederen mogen gelooven, duidelijke taal spreekt.

De duidelijke taal, die sindsdien in dit land is gesproken, schijnt voor de broederen Sanskriet te zijn.

Misschien moet alles nóg duidelijker worden, voor ze het begrijpen. En anders blijft er maar één middel over: een rustige levensavond voor de redactie, de vaste medewerkster, de commissie van aanbeveling en de getrouwe lezers in de Joodsche Invalide.'[49]

Een week later zou hij alle vooroordelen tegen joden uit de kast halen in een burgerlijke grap over de Engelse minister van Oorlog die in Palestina een joods legercorps wil helpen oprichten en die uiteindelijk naar huis gaat met een grote hoeveelheid waardeloze spullen voor een te hoge prijs: 'In verband hiermede vernemen wij nog, dat de Generale Staf van het Joodsche Leger besloten heeft, aan alle manschappen een interim-dividend van 4 pct. uit te keeren.'[50]

Deze antisemitische artikelen waren bijvoorbeeld voor drs.mr.A.J.M. van Dal, enkele jaren journalist bij *De Maasbode*, een man die lid werd van *Nationaal Front* om daardoor de NSB de wind uit de zeilen te nemen, reden om begin december 1940 al weer op te stappen. 'Bij zijn toetreden had Meijer hem verzekerd dat hij volledig met het verleden van Zwart Front had gebroken,' aldus Hans Schippers[51], 'maar geleidelijk aan bleek, dat de oude kameraden "als het ware in de achterkamer zaten opgeborgen, waaruit ze dan iedere keer weer naar voren kwamen" [volgens mededeling van Van Dal aan Schippers, A.V.]. In het bijzonder het anti-Engelse en antisemitische geschrijf van Albert Kuyle ergerde Van Dal en sommige andere Fronters. Wie daartegen bij Meijer protesteerde kreeg nooit een duidelijk antwoord, maar altijd vage verwijzingen naar de taktiek en de noodzaak met de Duitsers goede vrienden te blijven.' Daarbij kwam dat Kuyle een vooraanstaand lid was van *Nationaal Front* (hij zat onder meer in de Cultureele Kamer, waar we ook Chris de Graaff en Gerard Wijdeveld tegenkwamen).

Het vertrek van Van Dal cum suis zal Kuyle alleen maar aangemoedigd heb-

ben, want van provoceren hield hij. Eind december 1940 was het weer raak. Hij sprak de kopstukken van de Nederlandsche Unie toe en ook Colijn ('Rikus'): 'Proost, Kloeke Koppen, die daar troont in de nevelen van Uw nimmer aan het daglicht getreden politieke program. Wat zegt ge? Nee - ik versta geen Hebreeuwsch. Zeg het maar in het Nederlandsch.

O zoo, moeten we allen één zijn? Gaarne tot je dienst, maar dan ook allen. Ook de volksgenooten onder het Belgische juk. En werkelijk één, dus zonder Zalomon Pholak en zijn trawanten, de verdeelers van den beginne.

Proost, Rikus. Ben je nog niet weg, jong? Vaart er geen boot meer? Denk er maar om: in Engeland is de zonde ook al. En de gouden tijd van de Mannheimers en de Mendelssohns is voorgoed voorbij.'[52]

Dit antisemitisme kon de nationaal-socialisten nauwelijks vermurwen; daarvoor waren aan de andere kant de schimpscheuten van Kuyle op met name de NSB en de WA ook te fel. Ook vanwege dit gekift op de NSB waren er leden van het *Nationaal Front* die hun lidmaatschap opzegden. Onder hen waren Ad. en Wim Sassen, Marcel van de Velde, Martien Beversluis en Frits Sampimon. Ze belandden allen binnen het nationaal-socialisme. Kuyle reageerde in *De Weg* heftig op het vertrek van zijn vroegere collega's, al noemde hij hen niet met name.

In zijn artikel van eind juni 1941 viel hij opnieuw de NSB aan, maar ook het DVK: 'De N.S.B. vermocht het in het verleden niet, kunstenaars tot zich te trekken, en wanneer al eens een enkeling zich tot deze beweging geroepen achtte, dan vond hij een ander emplooi en geen andere verlangen tegenover zich dan een dat op de utiliteit van de partijpropaganda was ingesteld. George Kettmann's verzen zongen waarlijk niet het schoonst wanneer zijn gedichten bruikbaar moesten zijn voor de partij-pers, en M. Meuldijk zal het niemand euvel duiden, wanneer men in zijn carricaturen en zijn geteekende opwekkingen meer de hardnekkigheid en de volharding, als wel de bezielde vermogens prijst.

Ik begrijp deze onvolkomenheden echter té goed, dan dat ik er de N.S.B. of de betrokkenen een verwijt van zou durven maken. De strijd laat nauwelijks bezinning toe, en wanneer men dag en nacht moet worstelen om een stêe, kan men zich bezwaarlijk al te zeer om de schoonheid bekommeren.'[53]

Eerder in zijn artikel vermeldde hij al dat het Departement 'in het zeer exclusieve teeken van de N.S.B. staat'. Dat betekende dat hij ook het DVK scherp aanviel, met name Ed. Gerdes, het hoofd van de Afdeeling Beeldende Kunsten van het DVK en diens, in de ogen van Kuyle, wankelmoedige politiek ten aanzien van 'ontaarde kunst', waardoor aan de ene kant Maarten Meuldijk in *Volk en Vaderland* Jan Sluijters kon aanvallen en Gerdes op zijn beurt dezelfde Sluijters kon verdedigen.

De aanval van Kuyle op de NSB was een onderdeel van een veel grotere cam-

pagne van *Nationaal Front* tegen de beweging van Mussert. Het had veel te maken met de mislukte pogingen tot de samensmelting van *Nationaal Front* en *Verdinaso*. De eerste poging vond plaats in augustus 1939, toen *Nationaal Front* nog *Zwart* was. De bedoeling was dat er een driemanschap zou komen, bestaande uit Meijer, Henri Bruning en Ernst Voorhoeve. Dat was een voorstel van Voorhoeve waar Meijer niet op inging, al zou hij voorzitter van het driemanschap worden. In de herfst van 1940 ondernam Voorhoeve een tweede poging, maar ook die liep op niets uit, waarna hij zich tot de NSB wendde. In *De Weg* werd Verdinaso meteen middelpunt van kritiek. G. Becker kwam terug op de weg die *Verdinaso* indertijd onder Joris van Severen was ingeslagen.[54] Over het ideaal van een 'Groot-Nederland' schreef hij: 'Zooals gezegd, weinigen hadden eenig idee, hoé het prachtige ideaal zich ééns verwezenlijken zou. Het "Verdinaso" bouwde er een nieuwe marschrichting voor op en zag daarna de eenige verwerkelijkingsmogelijkheid in een samenvoeging van de staten Nederland, België en Luxemburg. Dit onzuivere ideaal vond veel bestrijding, en zéér terecht - Deze oplossing zou ons nog geen volkschen staat hebben gebracht. Integendeel, de gevaren voor ondermijning van onze volkskracht zouden toenemen.'

Het zou nooit meer goed komen tussen *Nationaal Front* en de NSB, aangevuld met *Verdinaso*. We weten dat de groep rond Arnold Meijer in de herfst van 1941 het onderspit moest delven: de groepering werd verboden. Dat alles moet ook een teleurstelling zijn geweest voor Wouter Lutkie, die op zijn manier probeerde de verschillende groeperingen te bundelen. Hij had daarbij een samengaan van maar liefst zes groeperingen op het oog[55], waaronder NSB en *Nationaal Front*. Eenheid, smeekte hij, want het 'Nederlandsche volk komt thans een beroep doen op uw aller vaderlandsliefde, een offer vragen van u allen uit kracht van en ten bewijze van uw liefde voor het vaderland.

Liefde bewijst en vermeerdert haar zuiverheid zoowel als haar sterkte door offers. Thans krijgt uw liefde gelegenheid te toonen wat het heil van ons volk haar waard is.'[56]

Het gebeurde allemaal niet en Kuyle, die zo fel tegen de NSB was uitgevallen, stond na het verdwijnen van *Nationaal Front* met lege handen. 'Hij werd geen lid van NSB of Kultuurkamer,' schreef Wim Zaal.[57] Het eerste is waar; het tweede niet. Kuyle meldde zich wel degelijk voor de Kultuurkamer. En wat de NSB betreft: hij had zich in die kringen zo onmogelijk gemaakt dat hij, als hij zich zou hebben aangemeld, niet zou zijn toegelaten. En in het kielzog van Kuyle trof zijn broer Henk Kuitenbrouwer hetzelfde lot.

Waar we eerder Erwich en Van Schaick binnen de kring rond Kuyle aanstipten en we in de poëziekolommen van *De Weg* ook andere discipelen van Kuyle ontmoetten (zie voor de poëzie in *De Weg* Bijlage XII), daar mogen we zijn broer Henk niet onvermeld laten. Waar Kuyle publiceerde, daar publiceerde

Henk Kuitenbrouwer ook. Maar verder: welk een verschil in talent tussen beiden. Henk Kuitenbrouwer zou manmoedig proberen even fel te zijn als zijn broer, tot na de oorlog in *De Linie* toe. Hij faalde daarin jammerlijk. Want het moet gezegd: Kuyle had een virtuoze pen en daarom was hij zo gevaarlijk. In *De Weg* zou Albert Kuyle tot een aanzienlijke produktie komen (zie Bijlage XIII); Henk Kuitenbrouwer bleef daarbij achter (zie Bijlage XIV). Zijn bijdragen aan *De Weg* bestonden grotendeels uit poëzie. En wat voor poëzie. In december 1940 riep hij het Nederlandse volk aldus op:

Ons riep een ver verleden
Te bouwen metterdaad
Uit dit verworven heden
Den nieuwen, volkschen Staat.
Die roepstem richt ons streven,
Wij staan, in trouw geschaard,
Om 't teeken, hoog geheven:
De Horens en het Zwaard!

Het volk der Nederlanden,
Eens rijk aan roem en kracht,
Ontwaakt, en zet de handen
Weer aan de taak, die wacht.
Zijn toekomst en zijn leven
Zijn strijd en offers waard,
Vooruit dan: hoog geheven
De Horens en het Zwaard!

Geen lafheid zal verflauwen
Het vuur van onzen strijd,
Totdat in Neêrlands gouwen
Weer woont Gerechtigheid.
Het sein werd ons gegeven;
Vooruit! De taak aanvaard
In 't teeken, hoog geheven:
De Horens en het Zwaard![58]

Verder schreef Henk Kuitenbrouwer enkele prozastukken, waaronder een vijfdelige serie *Jan, Jannetje en hun kinderen* waarin hij tevergeefs probeerde Potgieters proza naar 1941 om te zetten, en een aantal andere uiterst melige stukken, waaruit eens te meer bleek hoe ver hij achterbleef bij zijn broer.

Hoewel geen lid van de NSB, kunnen we Kuyle toch beschouwen als een belangrijk collaborateur; zijn treurige broer voer, op eerbiedige afstand, met hem mee. Het was dan ook geen wonder dat Kuyle, nadat op 30 augustus 1941 het laatste nummer van *De Weg* was verschenen en hij een platform kwijt dreigde te raken, snel onderdak vond bij *De Waag*, waar anti-NSB-gezindheid alleen maar toegejuicht werd. Kuyle zou met zijn felle antisemitisme en zijn afkeer van Mussert binnen de SS-ideeën belanden, al is hij nimmer tot de SS toegetreden.

Zijn eerste bijdrage aan *De Waag*, eind oktober 1941, was een reactie op een tentoonstelling, samengesteld door Dick Binnendijk, getiteld *Het veronachtzaamde boek*, eerst gehouden bij de Utrechtse boekhandel Broese, daarna bij de Amsterdamse boekhandel Schröder en Dupont. Kuyle verbaasde zich erover dat het werk van Chris de Graaff niet was geëxposeerd (lonkte hij al naar medewerkerschap bij het *Algemeen Handelsblad*?). Hij eindigde zijn verslag met de zin: ‘en wie meent niet dat men het litteraire gordijn achter Ter Braak thans maar dicht moet laten?’[59], alsof hij definitief een punt wilde zetten achter een jarenlange vete met de *Forum*-mensen. Een week later kwam hij op de tentoonstelling terug, eigenlijk alleen maar om Vestdijk aan te kunnen vallen: ‘Een schrijvend arts die zich aan den Zoon des Menschen vergreep als men aan geen baanstrooper doet, gaat rustig door met het vervormen en vervreemden van de geesten, als stond de zon in het zenith van het bederf. Deze tijd... het is immers maar een “legende”, ...een voorbijgaande kwade droom, een onweer dat zich éénmaal leggen zal, en wijken voor den terugkeer van het oude, eeuwige lenteweer...’[60] Het waren zo ongeveer de laatste stuiptrekkingen van een polemisch karakter. Hij had duidelijk op de verkeerde paarden gewed met zijn trouw aan *Nationaal Front* en Arnold Meijer.

In het *Algemeen Handelsblad* was hij, op een enkele uitzondering na, niet polemisch. Hij beperkte zich in zijn bijdragen tot het geven van informatie, zoals in een vraaggesprek met de schrijver Ernest van der Hallen, dezelfde aan wie hij in zijn laatste dagen nog een herdenkingsartikel wijdde. In het *Algemeen Handelsblad* van maart 1942 ontlokte hij de Vlaamse schrijver slechts enkele algemeenheden over de leeswoede der Vlamingen.[61]

Enkele weken voor dit artikel plaatste het *Algemeen Handelsblad* een uittreksel van een interview dat de zender Brussel met Kuyle had.[62] Ook hier opvallende mildheid. Het meest agressief (maar hoe gematigd vergeleken met eerdere uitlatingen) was Kuyle toen de interviewer hem vroeg of hij in de gelegenheid was de nieuwe Vlaamse poëzie te volgen: ‘Zoo gemakkelijk als vroeger gaat dat niet meer. En met uitzondering van enkele bundels kreeg ik de laatste jaren niet veel meer onder oogen. Mag ik echter, ook terwijl ik daarover geen oordeel uit kan spreken, zeggen, dat ik mij dezer dagen lichtelijk geërgerd heb aan een poëzie-kroniek waarin aan de jongere dichters de raad werd gegeven vooral goed

naar het Noorden te zien, dat wilde zeggen naar Noord-Nederland. Daar zou het dagen, en in de poëzie van de dichters van het Hoornik-eskadron zou zich de synthese aan het voltrekken zijn.

Niets is minder waar. Zoo al ooit, dan is er thans voor Vlaanderen alle reden zich op zichzelven te bezinnen. Terwijl in Noord-Nederland het volksbewustzijn nog maar aarzelend doordringt en in enkele dichters tot een prillen bloei geraakt, bleef hier bewaard wat zelfs in de duisterste tijden niet geheel verloren ging: de verbondenheid van den dichter met de Vlaamsche aarde en met het volk, dat wortelt in dien grond.'

Hierna zweeg Kuyle voor enkele jaren. Hij nam per 1 mei 1945 een baantje aan bij het Bureau Oogstvoorziening van het Departement van Landbouw en Visserij; zijn rol was uitgespeeld. Toch werd hij na de oorlog in eerste instantie tot een gevangenisstraf veroordeeld en ook het publikatieverbod voor zes jaar loog er niet om. Vanwaar de toch strenge veroordeling? 'Ondermeer wegens het in *De Weg* verdacht maken van collega-schrijvers als Halbo C. Kool, Victor van Vriesland en Jan Engelman,' aldus Hans Schippers.[63]

Engelman was, zoals we nog zullen zien, een van Kuyles oudste vijanden. Naar aanleiding van een tentoonstelling van Pyke Koch, schreef Kuyle op 30 november 1940: 'Hij [Koch, A.V.] hing in het zaaltje van Kunstliefde in Utrecht het levensgroote conterfeitsel van een plutocratendame, en verzocht boeren, burgers en buitenlui te komen zien naar wat ijver en volharding vermogen, wanneer zij tuchtvol en ordelijk op hun doel afgaan. En hij liet den heer Engelman (van de Unie-Tijd, den schrijver van de bekende hetze-artikelen over "De kunst onder het politieke juk" - "De zuivering der kunst in Duitschland" in de "Kroniek van kunst en cultuur 1937" en "De kunst op de straat" - "Het nationaal-socialisme en de kunst" in De Gemeenschap 1937) de gewasschen burgerij toespreken!'[64]

Erg schokkend was het niet wat Kuyle toen over Engelman wist te melden, al zou de redactie van *De Weg* enkele weken later explicieter zijn. Albert Kuyle toonde zich, volgens dit redactionele stuk, 'verbaasd over het feit dat deze schilder [Koch, A.V.] den heer Engelman, die zich vroeger telkens en telkens weer op de meest ondubbelzinnige wijze uitsprak over de afschuwelijke toekomst die hij voor de kunst onder het Nationaal-Socialistisch "juk" zag weggelegd, (Albert Kuyle gaf nauwkeurig enkele der belangrijkste vindplaatsen van deze hetzeartikelen aan), uitnoodigde om zijn "kunstwerk" bij het publiek in te leiden'.[65]

Ruim een halfjaar later echter was Kuyle heel wat duidelijker over Engelman. Men kan zich voorstellen dat Engelman zich toen bedreigd voelde. In 'Zwaan kleef aan of de verzande revolutie' onthulde hij dat Engelman in 1937 had geschreven 'dat hij geen kans zag generaal Goering iets uit te leggen, nadat hij een portret van den laatste gezien had'.[66] Joosten haalt nog meer gevallen

aan van collega-schrijvers die zich bedreigd voelden[67]: 'Dezelfde praktijk paste hij toe op zijn vroegere makker Albert Helman door in het *Algemeen Handelsblad* diens anti-nationaal verleden op te rakelen. Helman voelde zich naar aanleiding van deze publicatie gedwongen enige tijd onder te duiken. Halbo C. Kool bedreigde hij met zijn invloed bij Duitse instanties, omdat Kool weigerde zijn spijt te betuigen over een vroegere aanklacht wegens een anti-semitische prent in Zwart Front, waarvoor Kuyle tot vierhonderd gulden boete was veroordeeld. Ook Kool durfde na deze bedreiging geen risico te nemen en dook enige tijd onder.'

Ook schilders ontsnapten niet aan Kuyle, zoals Aad de Haas na de oorlog zelfs nog moest merken. In het *Algemeen Handelsblad* ging Kuyle tekeer tegen de schilder Perdok (pseudoniem voor H. Schellevis). Als Kuyle het niet met woorden afkon, dan kon wellicht de politie ingrijpen, want: 'En tenslotte, en dat is erger, ontmoette hij zelfs geen politie-agent toen hij als toppunt van brutale, opzettelijke *ontaardheid* een linnenkast aflaadde, waarvan de paneelen overdekt zijn met vieze olieverf, waarin een staande juffrouw watertrapt, met niets als een paar slecht zittende kousen bekleed.'[68] Hans Mulder, aan wie ik deze recensie ontleen, voegt er terecht aan toe: 'Ontaard! Dat was zeker niet zonder risico in een tijd dat de zedenmeesters alles wat hen niet beviel met brandstapels en politie uitroeiden.'[69]

Het moeten dit soort verhalen zijn geweest die Van Duinkerken ertoe brachten na de oorlog te verzuchten: 'Was het geen afkeurenswaardige breedheid, toen de schrijver der aangehaalde insinuaties tijdens den oorlog medewerkte aan het Handelsblad? Ik heb altijd getracht, in katholieken kring de breedheid van visie te bevorderen, maar de stukjes, die in 1942 in het *Algemeen Handelsblad* hebben gestaan van de hand van Albert Kuyle, beantwoordden aan een breedheidsbegrip, dat ik niet deel, doch dat hem volstrekt ieder recht ontneemt, andere schrijvers uit te schelden voor "verwarrend breed".'[70]

Zelfs op deze opmerking kon Kuyle niet anders dan venijnig antwoorden. 'Wat de "afkeurenswaardige breedheid" van mijn bijdragen aan het Handelsblad betreft, eenige daarvan zou ik niet ten tweeden male zoo schrijven. Maar ik mag verwachten, dat ze niet gelezen zullen worden als het eenige, dat achteraf moet worden betreurd, noch, als het eenige, dat in mijn langer dan 20-jarige werkzaamheid als katholiek letterkundige en journalist uit mijn pen vloeide,' antwoordde hij[71], waarna hij direct maar weer hard uithaalt met: 'Er is echter een onoverbrugbaar verschil tusschen deze "breedheid" en die welke bijv. Antoon Coolen en Anton van Duinkerken in staat stelt, aan het communistische en Godlooze weekblad De Vrije Katheder mede te werken.'

De aanval op het oud-illegale blad *De Vrije Katheder* was infaam, typisch de reactie van een in wezen slecht mens.

Het leven van deze abjecte figuur begon op 17 februari 1905 in Utrecht, toen hij als Louis Kuitenbrouwer geboren werd als zoon van een biljartmaker. In de jaren twintig zien we Kuyle al verscheidene malen als publicist optreden en vanaf het begin hield hij er een uitgesproken mening op na, zelfs als het over maskers ging: 'Een desillussie gevoegd bij de vele: het masker hebben we niet in zoo korte tijd als werd verwacht, waarde kunnen geven voor en op ons toneel. Na die tientallen enthousiaste artikelen, (wie zondigde niet?), na de banvloeken tegen de beperkte mogelijkheden der burgerlijke mimiek, zitten we thans bij de pakken.'[72]

Het was 1926, Kuyle was éénentwintig. Kuyle had al eerder in negatieve zin van zich doen spreken. Hij bleek tóén al een omstreden en onbetrouwbare persoonlijkheid te zijn. Toen Gerard en Henri Bruning in 1924 *De Valbijl* wilden oprichten, betrokken ze in eerste instantie daar ook Kuyle en diens broer Henk bij. Wat er werkelijk gebeurde is nauwelijks meer te achterhalen. Er rest alleen een brief die Gerard Wijdeveld in 1933 aan Ernest Michel schreef, waarin hij herinneringen ophaalde aan het incident: 'Henri [Bruning, A.V.] had hem [Kuyle, A.V.] in vertrouwen het een en ander geschreven en p.m. het oorspronkelijke manifest van De Valbijl gezonden. Plotseling veranderde Kuyle toen van standpunt - naar hij zelf meedeelde, onder invloed van zijn broer, die zijn goede engel genoemd werd! - en publiceerde een aantal hem vertrouwelijk gedane mededeelingen, vooral betreffende het eerste manifest, in de dagbladen: naar ik meen, Maasbode en Tijd.'[73]

Drie jaar later ontstond weer rumoer, nu rond *aNti-schUnd*. Deze brochure was een reactie op het tijdschrift *Nu* dat op zijn beurt *De Gemeenschap* had aangevallen. Wat Kuyle betreft, kon dat zeker niet door de beugel. Hoewel zijn broer Henk in de eerste redactie zat van *De Gemeenschap* (samen met Jan Engelman en Willem Maas) was Albert Kuyle wellicht de motor te noemen van het blad, zoals Jan Engelman in de herfst van 1924 al aan Anton van Duinkerken schreef: 'Ja, ja: hij is een goed zakenman, die dichterling. Anders kwam "De Gemeenschap" er nooit. En 't is volstrekt niet iets minderwaardigs, zooals hij het doet, want hij heeft 'n doel voor oogen, waar veel krachten aan dienstig gemaakt worden.'[74]

Kuyle als redactiesecretaris en Jan Engelman als redacteur waren de stuwende krachten in de eerste jaren van *De Gemeenschap*, het 'Maandschrift voor Katholieke Reconstructie', een titel die eerder uit de koker van Kuyle komt dan uit die van Engelman. Kort daarna begon *De Gemeenschap* ook een uitgeverij.

Het is uit deze periode dat C.A. Schilp zich Albert Kuyle en Henk Kuitenbrouwer herinnerde[75]: 'Toen ik [...] ten huize van een bescheiden Utrechts architect, Heusinkveld geheten, die in zijn woning aan de Parkstraat een aantrekkelijke tentoonstelling van zijn werk had ingericht, kennis nam van het gebode-

ne, kwamen er twee jongelui binnen, misschien nog geen twintig jaar, van wie er één, de kleinste van de twee, voortdurend aan het woord was. Zijn commentaren verstond ik wel niet, maar ik dacht wel: “Hoe komt zo'n piepjong ventje aan zo'n driestheid en zo'n verbale vlotheid.” Later, in de “sacrale” woning van Van Ravesteyn, begreep ik wie het was. Sympathiek heb ik Kuyle nooit gevonden, in tegenstelling tot zijn vrouw, dochter van Otto van Rees. Wel had ik vaak respect voor zijn felle boutades en hekelende commentaren. Ik herinner mij o.m. een grimmig artikel tegen dr Bonebakker, die als éen der chefs bij Philips de initiator was van het speciale onderwijs voor kinderen van personeelsleden, teneinde geruisloos in het bedrijf te worden opgenomen. Een vorm van slavernij, zoals Kuyle het noemde. Merkwaardig, dat dit artikel in *De Gemeenschap* werd afgedrukt, waar architect Willem Maas, schoonzoon van Bonebakker, deel uitmaakte van de redactie. Met de teneur, de moraal van Kuyle's stukken kon ik al of niet instemmen. Zoals ik zei: mijn respect ging vooral uit naar zijn durf en verbluffende beeldenrijkdom. Een unverfroren geestelijke nazaat van Lodewijk van Deyssel en diens vermaarde scheldkritieken.

Weinig minder intelligent als recensent, maar bedachtzamer en veel minder vlammend stylist, betoonde zich de enkele jaren oudere broer Henk Kuitenbrouwer, die wel deel uitmaakte van de redactie.’

Een van de illustratoren die Kuyle aan *De Gemeenschap* wist te binden was Otto van Rees, met wiens dochter, door Schilp al genoemd, hij trouwde. Otto van Rees ging, evenals de al eerder gememoreerde dichters, deel uitmaken van de bent rond de dynamische Kuyle. Toen Kuyle zich later van *De Gemeenschap* losmaakte, volgde Otto van Rees hem trouw. Hoe verstrengeld dat groepje rond Kuyle was, bewijst de catalogus *Otto en Adya van Rees*, die werd samengesteld voor de tentoonstelling in het Centraal Museum, Utrecht (30 april-22 juni 1975) en het Haags Gemeentemuseum (12 juli - 24 augustus 1975). Er staat onder meer het artikel ‘Herinneringen aan Otto van Rees’ in, waarin de schrijver, Willem Enzinck, van zijn vriendschap met de schilder verhaalt. Enzinck, een pseudoniem van A.J.H.A. Wensink, zich ook wel noemende George de Sévooy en Johan Ponteyne, is natuurlijk een man die argwaan wekt. Wat is het respect waard waarmee hij spreekt over de vader van Otto van Rees en ‘diens humanistische opvattingen van vrijheid, zelfstandigheid en idealisme’?[76]

Wanneer Kuyle de familie Van Rees leerde kennen, is niet precies te achterhalen. In ieder geval is er een foto bewaard van een bezoek van Albert Kuyle en Albert Helman aan de familie Van Rees, winter 1924, in Ascona, toen beiden op de terugreis uit Rome waren. Meer dan tien jaar later zouden Kuyle en Otto van Rees enkele maanden in Libië doorbrengen, waar Kuyle *Rond een blauw meer* (het Lago Maggiore) schreef dat in werkelijkheid een ode aan het werk van Otto van Rees is. Maar zelfs in dit werk kon Kuyle het niet nalaten zijn

antisemitismete tonen: ‘Ja, U moet bedenken, het was in den tijd dat een bijzonder begrip van staatkundige hygiëne verschillende staten er toe deed besluiten, het Israëlitische deel der menschheid opnieuw den wandelstaf in de hand te drukken. Ascona was toen vol met dergelijke, zielige ballingen, die hier op het bijkantoor van de Unione hun deposito's hadden staan.’[77]

Terug naar het tijdschrift *Nu* en de brochure *aNti-schUnd. Nu* had niet alleen *De Gemeenschap* aangevallen, maar ook *De vrije bladen*. ‘In de redactionele inleiding van *Nu*, “algemeen maandblad onder redactie van A.M. de Jong en Is. Querido”, zette De Jong zich fel af tegen de bestaande literaire tijdschriften,’ aldus Siem Bakker.[78] ‘Hij bekritiseerde hun individualisme, hun ivoren-torenmentaliteit, waardoor zij zijns inziens geen aandacht hadden voor de grote problemen van hun tijd. Het aanvallend karakter van dit artikel, en het feit dat aan Binnendijk door de uitgever van *De vrije bladen*, Em. Querido, broer van Is. Querido, verboden was hierop te reageren, leidde tot een brede anti-*Nu*-beweging en de verspreiding van het fascistisch getinte aNti-schUnd pamflet, dat werd samengesteld door medewerkers van *De gemeenschap* en *De vrije bladen*.’

Medewerkers aan het pamflet waren Dick Binnendijk, Menno ter Braak, A. den Doolaard, Jan Engelman, Cees Kelk, H. Marsman, Albert Kuyle, Constant van Wessem en Erich Wichman. Het werd op straat uitgevent. ‘We draafden op een drukke zaterdagmiddag de Amsterdamse Kalverstraat op en neer en prezen luidkeels onze “geruchtmakende onthullingen” aan,’ herinnerde Den Doolaard zich in een brief aan Dik van der Meulen.[79]

We hebben in een vorig hoofdstuk uitvoeriger bericht over *aNti-schUnd* en daarbij geciteerd uit de bijdrage van Ernest Michel. Deze richtte zich tegen A.M. de Jong. Kuyle deed dat ook: ‘En ik heb eigenlijk toch ook iets tegen de Jong. Want hij heeft dan toch maar die verdomde lange stomme boeken geschreven, waarvoor Brabant, als het werkelijk leefde, *hem moest lynchen*, omdat het nooit gemeener en met meer effect op de Noorderprovincies is beleedigd en gekleineerd.’[80] Het is wrang om dit te lezen. Op welke wijze heeft deze, door hemzelf gecursiveerde oproep doorgewerkt in de zieke breinen van de mannen die De Jong jaren later, als onderdeel van de zogenaamde Silbertanne-moorden, hebben neergeschoten? We weten het niet, maar de agressiviteit van Kuyle was zelfs in deze parodie al voelbaar.

Kuyle was op weg naar het fascisme. Hij stond daarin niet alleen. Ook Marsman heeft een tijd geflirt met het fascisme. Jaap Goedegebuure zou dat fascisme van Marsman in *Hollands Diep* behandelen. Hij refereert aan een interview dat Albert Kuyle in 1928 met Marsman had in *De Gemeenschap*. Goedegebuure spreekt dan over de ‘eigen jongensachtige bravoure’[81] waarmee Marsman ‘denkt voor 1931 in een of ander fascistisch front te zullen sneuvelen. Lyriek, goedkope heroïek en een romantisch verlangen naar een ver van de werkelijk-

Steven Barends (links) in recht fascistische houding.

Amsterdam 1-1-'37

Geachte Kameraad Leider

Bij dezen zend ik U, tegelijk met mijn beste wenschen voor 1937 een artikel, en beloof U, dit jaar productiever te zullen zijn, dan ik de laatste maande van 1936 was, en sluit, ook namens Kam. v/d Meijden

met trouwe fascistengroets
Zwart Front
St. Barends

Het handschrift van Steven Barends, een brief aan Arnold Meijer uit 1937.

VOOR ADOLF HITLERS RIJK

Gedicht: STEVEN BARENDS   Muziek: HENDRIK LINDT (1944)

1. Ik wil mij niet be - zin - nen, Ik
wil niet nieuw be - gin - nen Nu on - ze
we - reld laait, Nu on - ze we - reld laait. Gaat
have en goed ver - lo - ren, Ik
heb een eed ge - zwo - ren, Hoe of de
wind ook waait. Hoe of de wind ook waait.

2. Ik weet, er komen dagen
te zwaar haast om te dragen,
maar wat ook vlucht' of wijk' (bis)
Ik heb mijn woord gegeven,
te sterven en te leven
voor Adolf Hitlers Rijk. (bis)

3. Vaarwel dan, die ik minde,
U zal geen vijand vinden,
mijn kind, mijn lief, mijn vrouw. (bis)
Ons front zal niet bezwijken,
maar ieder doel bereiken,
want onze eer is trouw! (bis)

Een apologie van Steven Barends, op muziek van Hendrik Lindt uit 1944.

De omslag van *Moeder, vertel eens wat van Adolf Hitler*!, in de vertaling van Steven Barends.

George Kettmann jr. in gesprek met Anton Mussert.

George Kettmann:

DAG VAN DEN ARBEID

I

Gekorven breede handen — wèrkershanden,
geduldig bij 't besturend helder oog,
waar 't hoofd zich uren over d' arbeid boog
en dwong den beitel recht-toe langs de randen

van 't vleezig hout — een Man die overwoog
en deed meteen — hoe héérschten deze handen
en maakten met zoo vasten ernst te schande
die 't werk verachten in hun voos betoog.

Die handen deden. Was er méer en beter
voor wie, den chaos schouwend, orde zocht?
— hier staan beschaamd de spotter en de weter.

Het schip en 't huis zijn in den dag gewrocht,
voltóóid, bevolkt door lief en leed — wie heet er
een grooter Koning dan wie werken mocht?

Fragment van 'Dag van den Arbeid' van George Kettmann uit *De Schouw*.

Omslag van *Jong groen om den helm* van George Kettmann jr. uit 1942.

Kettmann aan het Oostfront als Kriegsberichter, zoals hij in het *Keurjaarboek* wordt getoond.

De oude club is weer compleet

'Volkse' poëzie van Kettmann staat op uit graf als 'Dode viking'

(Van onze kunstredactie)

Wat er ook in de oorlog mag zijn ondergegaan, niet de Bloed- en Bodempoëzie, die de NSB tot culturele achtergrond moest strekken. Wij ontvingen ter bespreking een exemplaar van 'De Ballade van de Dode Viking', een gedicht in 78 bladzijden van George Kettmann, uitgegeven door de 'vrienden van de dichter' in het jaar 1956.

Een zwaar brallend dichtwerk, waaraan wij met de beste wil van de wereld geen touw kunnen vastknopen. Het gaat over een man, die droomt dat hij een Viking is, maar die Viking gaat dood, leeft weer, heet nu eens Roel en dan weer Valentijn en trouwt met Gerda, van wie hij zegt: 'Je bent mijn broedvink in de struiken.'

Er is weinig reden om melding te maken van dit boekje. George Kettmann, oud-SS-correspondent aan het Oostfront, heeft zijn straf uitgezeten en de termijn van zijn uitsluiting, tien jaar, is verstreken. Maar bij het moeizaam lezen van zijn vers bespeurden wij toch een addertje onder het gras.

Kettmann heeft namelijk, zo wordt spoedig duidelijk, in het verhaal van de Viking symbolisch zijn eigen verhaal willen vertellen.

Gedenk: de Viking voer om buit en werd
onwillens bezem die 't al schoon zou vegen
wat het schatplichtig werkvolk heid versperd
van 't leven, dat stoutmoedig wordt verkregen.

Regels waarin men, zij het met enig puzzelen, de theorie van het nationaalsocialisme wel kan herkennen. Die vegende bezem herinnert er ons bovendien aan, dat Kettmann in 1931 medewerker werd van het fascistische blaadje 'De Bezem', onder het pseudoniem Lange Pier.

Lange Pier is waarlijk geen dooie pier, want de wijze, waarop de Viking met vrouwen omspringt, liegt er bepaald niet om.

Verder bladeren we, en strepen terloops fraaie regels aan 'De hete mok verdrijft het spook der nachten' en 'Die steenpuist was de navel van het leven'. En dit is blijkbaar tegen de dichters van vandaag gericht:

De minstreel die de ridderschap bezong,
noemde hem weerwolf, steden openbrekend
door grimmig volk met bijl en vlammetong;
hij heeft hem als het onheil zelf getekend.

Aan het slot tracht Kettmann zijn gedrag in de oorlog te rechtvaardigen. Of nee, de lezers moeten hem rechtvaardigen:

Plannen...

Erken, erken voor 't laatst, dat in zijn storm
en in het noodgeluid uw hart moest wagen
om schrap te staan, te breken met de vorm
en 'vrij of dood' — te vallen of te slagen.

Maar er is meer, dat deze uitgave opmerkelijk maakt. 'De Ballade van de Dode Viking' is versierd met een voddig omslagje van Maarten Meuldijk, de man wiens walgelijke prenten in Volk en Vaderland zo verrassend klopten met de inhoud van het blad.

En uit een bijgevoegd foldertje blijkt, wie de vrienden van Kettmann zijn: Martien Beversluis, Bert Peleman, Frouwien Kuyper, Lodewijk van Woensel...

De club is weer compleet. En plannen heeft zij ook: er wordt een keuze uit Kettmanns poëzie aangekondigd, want hij heeft behalve 'romans, toneel' ook 'honderden gedichten' klaar liggen.

Tot welk publiek men zich denkt te richten, wordt niet vermeld. Maar wel is duidelijk, dat Kettmann en zijn vrienden, na alle ellende die het nationaalsocialisme over Europa heeft gebracht, nog niets hebben geleerd.

Het Vrije Volk na de oorlog over Kettmanns poëzie.

Rob Delsing.

Omslag van *Helpers weg*! van Jan van Rheenen, in 1944 door *De Schouw* uitgegeven.

Jan van Rheenen.

Johan Theunisz.

Het begin van *Het sprookje van den veldgrijzen Strijder* van mr. Jan Rudolf Hommes.

Kriegsberichter Hommes aan boord van een U-Boot.

Kriegsberichter op verlof. Geheel rechts George Kettmann jr.

heid, in ruimte en tijd, verwijderde utopische maatschappijvorm: deze droom van groots en meeslepend leven maakt een aanzienlijk bestanddeel uit van de affiniteit met het fascisme.' Goedegebuure wijst er terecht op dat de flirt van Marsman met het fascisme enkele jaren duurde: 'Het zou duren tot augustus 1934 tot Marsman de schellen definitief van de ogen vielen. Hij was op dat moment in München waar hij een massameeting bijwoonde waarop Göring sprak, voor wie hij tot dan toe iets van een vage bewondering had gehad. Het visuele contact met de brallende luchtmaarschalk bracht hem tot het besef van de werkelijke waarden van het nationaal-socialisme, een effect dat de herhaalde waarschuwingen van vrienden als D.A.M. Binnendijk, E. du Perron en Albert Vigoleis Thelen nog niet hadden kunnen bereiken.'

Marsman was rigoureus: vanaf augustus 1934 heeft hij nimmer meer een voet op Duitse bodem gezet en de aanblik van Goering moet hem zoveel schrik en realiteitszin hebben ingeboezemd dat juist hij bij de Duitse inval de wijk nam, met alle noodlottige gevolgen van dien. Het interview waar Goedegebuure over sprak, was een kolfje naar de hand van Kuyle. Hij liet Marsman zeggen wat hij zelf voelde. Toen hij vroeg of Marsman een bewonderaar van het fascisme was, antwoordde deze: 'Het fascisme, in zooverre het nationalisme is, is een na-renaissancistische gedachte, en als ongeveer alle na-renaissancistische gedachten fout. De middeleeuwsche conceptie daarentegen is universalistisch, dat is anti-nationalistisch. De mentaliteit die veronderstelt de hiërarchie van de macht, de plicht van den sterkste, vind ik ónontbeerlijk. Mussolini vind ik niet groot, heelemaal niet groot, misschien het tegendeel van groot, maar sterk. En de tweede groote fout van het fascisme, ook van het Nederlandsche, is dat het niet inziet, dat, wanneer de eerstvolgende oorlog met gifgas wordt gevoerd, deze antimilitaristisch is [...], omdat dan iedere soldaat een burger wordt, want loopgraven en steden worden gelijkelijk getroffen. Zoodat alle motieven die je kunt aanvoeren voor een oorlog als die vroeger werd gevoerd, vervállen. Ik geloof dat het fascisme of vormen daarvan in Holland en Duitschland een kans hebben omdat de sociaaldemocratie door zijn kwantitatieve overheersching, zijn kwalitatief echec alleen al bewezen heeft.'[82]

Volledigheidshalve dient opgemerkt dat Theo Bijvoet het met de stelling van Goedegebuure (die ik onderschrijf) niet eens is. Hij refereert aan een uitlating van Goedegebuure in zijn dissertatie over Marsman, waarin deze op pagina 212 stelde: 'In een interview in *De Gemeenschap* van augustus-september 1928 laat Marsman zich van zijn radicaalste kant zien. Dat het uitgerekend de latere Zwart Front-aanhanger Kuyle is, tegenover wie hij zijn forse uitspraken doet, lijkt me geen toeval.'

Bijvoet voegt hier dan aan toe[82]: 'Goedegebuure suggereert hier dat de fascistische praatjes van Marsman verband houden met Kuyles fascistische ideeën.

En dat is een anachronisme, want Kuyle achtte in die tijd het fascisme en het antisemitisme verwerpelijk.'

Bijvoet gaat nu uit van een voldragen fascistische levensovertuiging. Dat was bij Kuyle nog niet het geval. Maar hij had de kiemen al in zich, hij was op weg en dat was Marsman ook. Deze keerde terug; Kuyle ging verder. Wat Kuyle ook beweerd moge hebben over zijn verwerping van fascisme en antisemitisme, hij droeg de denkbeelen al bij zich. Een dramatische ommezwaai in zijn ideeën is in die jaren niet aan te wijzen. Antisemieten worden niet gemaakt, ze zijn het vanuit zichzelf reeds.

In hetzelfde jaar 1928 kwamen Albert Kuyle en Marsman ook nog samen voor in *Rynbende's Blijmoedig Maandblad*, een curieus tijdschrift van de jeneverstokerij. In het verhaal 'Afschaffen'[83] schetste Kuyle een satirisch beeld van het door hem verfoeide nihilisme, dat hij beschreef in de persoon van de heer Jansen die van 'afschaffen' hield: 'Er bleef niets afschafbaars over. Hij had de tafels, de stoelen en de bedden afgeschaft, omdat deze aan het lichaam een wellustige houding verleenen en de oorzaak zijn van veel kwaad. Hij had den vloer en het dak afgeschaft, omdat deze den mensch gelegenheid bieden zich terug te trekken in de boven alles gevaarlijke eenzaamheid. Hij had zijn vrouw en kinderen stuk voor stuk afgeschaft, en verjaagd, omdat deze niet dieper wisten door te dringen in de Waarheid-in-alles. Hij had zijn bril en zijn schoenen afgeschaft, en tenslotte zijn kleeren, omdat deze een gevaarlijke leugen waren van opschik en ijdelen sier, vol kwikken, strikken en lintjes.

Op een morgen ziet hij zijn vroegere vrienden genieten van het leven en alles doen wat hij afgeschaft had: roken, drinken, vrijen. "Toen trok hij de consequentie en liet de brugleuning los. Niemand hoorde den plons, want de visschers hadden juist beet en het meisje werd heel aandachtig gezoend. Jansen had zich zelf afgeschaft."'

In de hierop volgende jaren zou Kuyle in ras tempo militanter worden. Dat kwam onder meer tot uiting in zijn werk voor de Katholieke Stormers, een organisatie die hij samen met zijn broer Henk, de criminoloog dr.W.H. Pompe, de dichter Cor Galesloot en Anton Erwich had opgericht. Kuyle kwam als lid van de Stormers zelfs eenmaal voor de rechtbank, toen in no. 15 van hun blad een artikel van zijn hand was verschenen, getiteld 'Ons Schoone Leven', waarin hij schilderijen van koningin Wilhelmina in zulke scherpe bewoordingen bekritiseerde dat het Openbaar Ministerie besloot hem te vervolgen wegens majesteitsschennis. Op 5 september 1933 hoorde Kuyle voor de Haagse rechtbank drie maanden gevangenisstraf tegen zich eisen. Twee weken later werd hij vrijgesproken en nog een halfjaar later was het met de Stormers ook al weer gedaan.

Inmiddels hadden Kuyle en zijn broer onderdak gevonden in *De Nieuwe Ge-*

meenschap, dat op 1 januari 1934 van start was gegaan. In deel I van deze studie is al uitvoerig ingegaan op het antisemitische karakter van het blad en de redactiewisselingen die deze beleidslijn tot gevolg had. De antisemiet Kuyle was hier zeer op zijn plaats.

Kuyle had in 1933 *Harten en Brood*[84] het licht doen zien, een roman die door de kritiek unaniem werd neergesabeld. Zijn kracht lag nu eenmaal meer op het vlak van dichtkunst en polemiek. Die polemische kracht bezorgde hem in toenemende mate vijanden. Ter Braak en Du Perron bijvoorbeeld hebben zich heftig tegen hem verweerd. Met reden, maar toch kunnen we niet nalaten te stellen dat de mate van heftigheid gekoppeld was aan het talent van de tegenstander. Begin 1932 schreef Du Perron nog aan Ter Braak over Kuyle: 'Beste vent overigens, die Kuyle; hij is glad en vet, maar ik zweer je: goochem.'[85] Twee jaar later was zijn visie drastisch veranderd. Du Perron noemde hem 'het schetteraartje Kuyle'.[86]

En Kuyle van zijn kant? 'Ik heb me geërgerd aan ter Braak's entrefiletjes over Hitler, in wien hij voorgeeft slechts de politieagent, de veldwachter te zien,' schreef hij in *De Nieuwe Gemeenschap*, maart 1934.[87] 'Hij is doodelijk bang, doodelijk angstig voor Hitler, en heeft een jaloersche bewondering trouwens voor eenieder die flink, krachtig, sterk, groot en machtig is. Hij heeft dit waarschijnlijk als leeraar voor zijn rector, en als wandelaar voor den verkeersagent. Hij heeft geholpen de litteraire "vent" te creëeren, omdat geen sterveling er ooit aan zou denken het woord vent in de *gewone* beteekenis tegen hem te gebruiken. Een aardigheidje waarover ik hem, als het mij eens lust, uitvoerig à faire zal nemen. Het is om dit alles, om deze angst dat de betrekkelijk goede, de betrekkelijk vastliggende klets-conjunctuur in Nederland in stand gehouden moet worden, omdat, kwam er één wèrkelijk probleem aan de orde dat door kerels moest worden opgelost, niemand meer naar deze laffe troep om zou zien.'

Een jaar later waren de spanningen al zo hoog opgelopen dat Du Perron niet anders meer aan Ter Braak kon schrijven dan: 'Ik vraag mij toch af, of het niet mogelijk is om dit rapalje mores te leeren. De *straffeloosheid* van al deze vuiligheid hindert me zoo.'[88]

Die 'vuiligheid' was het logisch gevolg van een ontwikkeling die Jan Engelman jaren later treffend zou kenschetsen in zijn beschrijving van de gebroeders Kuitenbrouwer ten tijde van de overgang van *De Gemeenschap* naar *De Nieuwe Gemeenschap*. 'Er groeide een animositeit die mij erg begon te hinderen,' herinnerde hij zich in 1966, 'zij werd bovendien versterkt door de steeds oppervlakkiger "sociale bewogenheid" van Kuyle, door de larmoyante uitingen van "sociale deernis". Ik bedankte als redacteur, ik publiceerde in "De Vrije Bladen", later ook eenige malen in "Forum" en had mijn kunstrubriek in "De Nieuwe

Eeuw” om mij uit te spreken en te citeren wat mij belangrijk toescheen. Mijn redactiestoel werd prompt ingenomen door Albert Kuyle, hij had dus de geweldige status bereikt van redacteur van een literair, neen sociaal-bewogen tijdschrift met particulier schrikbewind. Jammer dat het groote verstand van Van Duinkerken hem nog de baas was! [...] Het was geen prettige ervaring, toen ik op 'n dag “De Gemeenschap” opensloeg en daarin een artikel aantrof van Albert Kuyle over mijn pas verschenen dichtbundel *Tuin van Eros*, waarin mij een leugenachtige, aesthetisch-behaaglijke houding werd verweten. Mijn invloed was diep te betreuren, hoewel die invloed niets te beteekenen had. De schrijver had bovendien de perfidie, zijn beschouwing op te dragen aan Anton van Duinkerken. Deze schijnt met die opdracht niet erg gelukkig te zijn geweest, want in het volgende nummer stond een artikel van zijn hand, waarin hij opsomde wat zijn mede-redacteur over het hoofd had gezien en miskende. Ik begreep hoe langer hoe minder, hoe ik met een dergelijk gezelschap ooit in zee had kunnen gaan. Kuyle bleek zelf een exponent te zijn van “het rijke roomsche leven”, waarop zooveel pijlen waren afgeschoten. Een oude monseigneur uit Palermo, echter “volksch” van aanleg, een man die vond dat de vrouwen onderdanig hadden te zijn, alleen geschikt waren om veel kinderen te krijgen. Een man die afgedaan had met “heidense” poëzie, met lyrische dichters als b.v. Rilke, die te Parijs zat als Clara te Worpswede verbleef, met de ongelukkige Georg Trakl, incestueus met zijn zuster Grete, beiden verslaafd aan cocaïne. Stond het nog ver af van Pater Gielen en zijn “Boekenschouw”? Het werd tijd, dat de Nieuwe Gemeenschap werd opgericht, waarin de Joodsche beeldhouwer Moïssi Kogan een “erotomaan” kon worden genoemd, omdat hij naakte modellen had. Die nieuwe aera kwam er dan ook, in 1934, de nazi's konden worden begroet, de joden ontrecht.’[89]

Op alle fronten sloeg Kuyle nu om zich heen, rancuneus als geen ander. Zelfs toen in 1936 het boekenweekgeschenk verscheen, kon hij het niet nalaten in een artikel in dat geschenk, onder de titel ‘Nieuwe Normen’, fel uit te halen naar zijn ex-collega's van *De Gemeenschap*. Maar ook anderen moesten er in dit artikel aan geloven; opmerkelijk toch in een boekenweekgeschenk dat in eerste instantie bedoeld was het lezen te bevorderen. Kuyle daarentegen betoogde dat het lezen van veel boeken die de koper werd voorgeschoteld het ter hand nemen niet eens waard was. Marnix Gijsen bijvoorbeeld werd redacteur bij *De Gemeenschap*, ‘eenmaal gesticht als orgaan van een minderheid, die reconstructie van de samenleving in katholieken zin noodig en dringend noodzakelijk achtte. Dat daarbij de verschillende artikelen en bijdragen, in dit maandschrift verschenen tegen Gijsen's karakterlooze houding inzake de vrijmaking van Vlaanderen, geen bezwaar vormden, is in dit verband alleen maar een pikante bijzonderheid en een, overigens volmaakt overbodig bewijs van de tot weerlooze lafheid ge-

worden tolerantie, welke deze milieus gelijk schakelde in het verkeer van een op haar beste beenen gaande liberale "beschaving".'[90]

Ook Antoon Coolen, zoveel jaar voor de aanvallen uit 1946 en 1947, kreeg klop: 'Antoon Coolen zal niet gelooven, en sterker, hij zal niet inzien, dat zijn Dorp aan de Rivier een woekering is op den stam van het volkseigene, van de volksverbondenheid. Een op het volk parasiteerend boek, dat de interesse van den liberalen middenstand voedt, en hen op het volk tracteert als op een schaal vol janhagel, neergezet voor de grove gestalte van een niet tijdig opgeborgen psychopaath.'[91]

Jan van der Made zou jaren later Kuyle in *De Waag* een 'met het fascisme schwärmenden dichter'[92] noemen. Hij voegde er aan toe: 'schwärmden daarmee destijds zoo ongeveer alle jongkatholieken niet?' Dat was juist: we hebben er al veel voorbeelden van gezien. Maar de felheid waarmee Kuyle vanaf het begin zijn tegenstanders aanviel was niet kenmerkend voor wat de jonge katholieke dichters bewoog. Geen van hen zou het wagen in een boekenweekgeschenk de schrijver Frans van Oldenburg Ermke, welke bezwaren men ook tegen hem had, te betitelen als 'een laag op de pooten gefokt kruisingsproduct van Chesterton × Brom × Van Duinkerken × Brom'.[93] Albert Kuyle deed dat wél en het was alsof hij het gevecht steeds opnieuw zocht, alsof hij wenste gehaat te woorden. Zijn talent zou hij in dienst stellen van een oorlog die hij zelf begon en die de anderen meestal niet wensten. Hij isoleerde zichzelf daarmee.

Kuyles artikel in het boekenweekgeschenk ontketende een rel. Ter Braak, die zich ooit in *Het Vaderland* nog wel positief over Kuyle had uitgelaten[94], trok na de verschijning van het boekenweekgeschenk in dezelfde krant hard tegen Kuyle van leer: 'Een van de karakteristiekste, maar daarom op deze plaats nog niet waardeerbaarste bijdragen is die van Albert Kuyle over "Nieuwe Normen". Deze geachte auteur zit blijkbaar zóó stikvol rancune tegen zijn vroegere collega's van *De Gemeenschap*, dat hij ook hier niet over zijn martelaarschap kan zwijgen en van de tot hem gerichte uitnoodiging gebruik heeft gemaakt om de lezers van dit "geschenk" nog eens met zijn daverende grieven te overstelpen. Dat de heer Kuyle geen gelegenheidsstukjes voor de Boekenweek wil schrijven, is alleen maar te prijzen; maar dat hij, in plaats van hier te zwijgen, niet beter weet te doen dan zijn vijanden voor het front der verbaasde koopers in die Boekenweek af te kraken, is een nieuw bewijs van zijn verbluffend gebrek aan goede smaak.'[95]

Zoals alles bij Kuyle duurde ook het avontuur van *De Nieuwe Gemeenschap* slechts enkele jaren. Inmiddels was hij actief betrokken geraakt bij *Zwart Front* van Arnold Meijer; hij publiceerde veelvuldig onder het pseudoniem Van Oldenzael in het gelijknamige weekblad van de beweging. Bij veel artikelen valt de hand van Kuyle te herkennen, al ondertekende hij ze vaak niet of liet hij de

verantwoording nemen door een andere redacteur. Maar als we bij Joosten lezen hoe deze opmerkt dat *De Gemeenschap* voortdurend werd aangevallen en dat het comité van waakzaamheid hetzelfde lot onderging, wordt ons toch veel duidelijk, zeker als Joosten een opsomming geeft van de gebruikte terminologie: 'Zwart Front noemt dit Comité een "ratjetoe" van intellectuelen, dat een machteloos "verbond van de negatie" had gesloten en zijn naam had gezet onder een "beginselloos fraai stuk onzin". Zie immers wie daar samenzaten: "De verworden Dominees-zoon ter Braak (wiens Eibergensche vader toch zeker in al zijn kanselsteilheid nooit (had) kunnen denken zoo'n prul van een onverstaanbare krantenkoelie te hebben verwekt) naast het even God- als Kunst-geleerde heer Gerard Brom", Pater Titus Brandsma naast "de verdachte Sinjo du Perron", terwijl de "onbenullige krantenvlooi" Jan Greshoff, "de arrivist" Van Duinkerken, de "handelsreiziger in Russische propaganda" Dr.W. van Ravensteyn, de "louche dichter" Jan Engelman en "de door de Mannheimeraffaire bekend geworden" Mgr.Dr.H. Poels plaats hadden genomen naast joden, naast godloochenaars; naast verdachte sujetten.'[96]

Hoe meer tijd Kuyle besteedde aan het tijdschrift *Zwart Front*!, hoe onbelangrijker werd hij in de literatuur. Zelfs zijn broer kon zich op een gegeven ogenblik enigszins van hem los maken, toen hij in 1937 plaats nam in de redactie van *De Bundel*, naast onder anderen Ad. Sassen en Ferdinand Vercnocke. Kuyle zou slechts twee bijdragen leveren, onschuldige betogen over film en toneel. Henk Kuitenbrouwer had nu het rijk alleen en hij liet zijn rancunes duidelijk zien met de volgende dichtregels, gewijd aan een kunstredacteur:

> Hij is te fijngebouwd voor politiek,
> Hij zwijmt van poëzie en van muziek.
> Maar in zijn uitverkoren krantenhoekje
> Likt hij alleen de vriendjes van de kliek.[97]

Net als zijn broer was ook Henk Kuitenbrouwer - in iets gematigder vorm - antisemiet. Hij mocht graag denigrerende toespelingen maken, bijvoorbeeld op spijzen 'onder rabbinaal toezicht',[98] of anderszins: 'Wij zijn hier te lande helaas zo karakterloos geworden, dat wij joodse cabaretmensen van de zoveelste rang, in Volendammerpakjes verkleed, opzenden om het buitenland een proefje te geven van onze nationale kunst en een kijkje op ons nationaal besef.'[99] En als hij duidelijk wilde laten zien welke ideeën hij er op nahield (en zelfs dan nog steeds vanuit de aanval op anderen) kwam hij tot stellingen als: 'Men smaalt over bloed-en-bodem-literatuur, maar men vergeet te erkennen, dat het verlangen naar een volkse kunst ten nauwste samenhangt met het verlangen naar een ge-

zond en gerechtig volk, naar een gebonden maatschappelijke orde, en dat de caricatuur, die de culturele vrijheidsapostelen believen te maken van een volkse kunst, niets heeft uit te staan met een kunst, die weer bloesem zal zijn aan een gezonde boom.’[100]

Gezonde kunst of niet, de gebroeders Kuitenbrouwer stierven halverwege de jaren dertig hun artistieke dood. Wie kent hen nog? Hooguit Harry Scholten, die in 1978 promoveerde op *Aspecten van het tijdschrift De Gemeenschap*. Voor hem zal Kuyle nog betekenis hebben gehad. In ieder geval nam hij in 1987 definitief afscheid van Kuyle in het gedicht ‘Aan een katholiek fascist’[101]:

ik zat onder zomers lover
in een tuin dicht bij je graf
er kwam een vliegtuigje over
dat mij een herinnering gaf

het dreef heel langzaam en loom
in het blauw van de hemelplas
en schreef in letters van stoom
welk wasmiddel het beste was

jij hebt zo'n verhaal geschreven
maar gaf het een wonderlijk slot
de reclametekst moest het begeven
maakte plaats voor de naam van god

ik zag jouw hand weer groeien
tot de hoogte van het zwerk
mij begon de vraag te boeien
wie die god was in jouw werk

was hij zo hoog gebleven
een uitzicht voor tranendal
er viel met je god te leven
onze marges waren heel smal

maar je hebt hem omlaag geschreven
en hij moest gaan doen wat jij wou
wat afweek benam hij het leven
hij volgde jouw leuzen getrouw

zijn talent om zichzelf te wezen
stopte jij in jouw dietse grond
in je werk liet hij zich lezen
als de god van het zwarte front

wat kwam zal ik nu maar verzwijgen
ik schreeuw niet graag bij een graf
wel heb je mij zover kunnen krijgen
dat ik nu nog jou dit te lezen gaf

Sterker nog dan bij Albert Kuyle het geval was, is de levensloop van Steven Barends bepaald door *Zwart* en later *Nationaal Front*. Was Kuyle een man met literaire talenten, die zonder zijn politieke fratsen zich een positie in het land der letteren had verworven, Steven Barends zou zonder zijn aansluiting bij het fascisme en later nationaal-socialisme geen enkele literaire betekenis hebben gehad.

Barends werd op 9 september 1915 als Samuel Barends geboren in Delfzijl als zoon van een gefortuneerde cargadoor, Barend Barends. Zijn moeder overleed toen hij veertien jaar was. De naam Samuel zou hij overigens snel veranderen; in het milieu waartoe hij zich aangetrokken voelde, kon hij als joods worden beschouwd, waar in de steile gereformeerde kringen in Noord-Groningen men enkel aan de naam uit het Oude Testament zou hebben gedacht. Al jong raakte hij in de ban van het opkomende fascisme. Eerst sloot hij zich aan bij de *Algemeene Nederlandsche Fascistenbond* van Jan Baars, en kort daarop bij *Zwart Front*. Van Arnold Meijer ontving hij al snel een aardig briefje: ‘Geachte Kameraad, Zooals U gezien zult hebben heb ik in het Zwart Front 2 Uwer verzen geplaatst deze waren zeer mooi, voor verdere copie in dezen geest houd ik mij ten zeerste aanbevolen.’[102]

De intentie van Barends bij het schrijven van zijn gedichten werd zeer duidelijk door het pseudoniem dat hij koos: Dum-Dum, daarbij verwijzend naar de kogel met dezelfde naam die bij inslag in het lichaam een steeds grotere wond veroorzaakt.

Wij zijn de jonge troep der Zwarten
Wij zijn de wacht, die nimmer wijkt
Wij hebben vuurge zwarte harten
En elk blijft trouw tot hij bezwijkt

Wij zijn de Storm, de roden beven,
Wij zijn de kracht, die triomfeert

Wij willen alles gaarne geven
Als het Fascisme maar marcheert[103]

Met deze regels introduceerde Barends zich in het fascistische milieu als strijdbaar dichter. Tussen hem en Arnold Meijer ontstond een levendige en uitvoerige briefwisseling en al snel mocht hij naar het buitenland om voor *Zwart Front* contacten te leggen. Zijn eerste reis voerde hem naar Engeland, met een tussenstop in België. Hij weet vanuit Antwerpen al te berichten: 'Men kent hier zéer goed het verschil tusschen ons en Mussert - Ik hoop, het de Engelsche kameraden even duidelijk te maken, als ze het nog niet weten.'[104]

Ze zullen wel opgekeken hebben van de kleine (Barends was circa één meter vijfenzestig) parmantige Hollander die hen kwam uitleggen wat het fascisme in Nederland precies inhield; 'en ik heb ze goed ingelicht over de N.S.B.', deelde hij Meijer mee[105], 'en heb een rapport geschreven over Fascisme in Holland. U bent genoteerd voor gratis-abonnement op de Blackshirt, het eenige v.d. 2 bladen, dat nog verschijnt, de Fasc. Week is erin opgenomen.'

Meijer was dankbaar. 'Wanneer eventueel Engelsche fascisten overkomen, dan kunnen zij in de weinige Zwarte Huizen, die wij hebben, verblijven,' schreef hij naar Engeland, naar Shoreham waar Barends, vermoedelijk bij familie, logeerde. 'Ik zal voor onderdak zorgen,' voegde hij er geruststellend aan toe. En ook: 'Bij terugkomst in ons land hoop ik U in Oisterwijk te zien. Hou de vlag van Zwart Front in het buitenland hoog. Ge doet daarmede een prachtig werk.'

De thuiskomst van Barends werkte ontnuchterend. Zijn vader moest niets hebben van zijn revolutionaire fratsen. Daarenboven had hij als directeur van de NV Wijnne & Barends een reputatie te verliezen, dus moest Steven Barends in augustus 1934 mismoedig aan Arnold Meijer schrijven: 'Mijn vader heeft zijn macht misbruikt en heeft me gedwongen. Hij wil nl. elke middag me een "potje voedsel" sturen, en voor de rest mij aan mezelf overlaten. Ik kan daar niet tegen op. Op de beweging wil ik niet leven. Ik ben geen parasiet. Maar ik zal vechten, in stilte, maar des te harder.'[106]

Hij zag in Arnold Meijer bijkans een tweede vader: 'Misschien moet ik een geheim adres hebben, maar ik zal al Uw orders opvolgen, kameraad, hoe ze ook zijn. U kunt op mij vertrouwen, Mij is de Revolutie oneindig veel meer dan mezelf.' En of dit allemaal nog niet genoeg was, schreef hij onder de brief het geëxalteerde motto: 'Wenn über uns auch die Welt zusammenbricht. Wir halten fest!'

'Juist hen, die de grootste kracht van onze beweging kunnen zijn, zal men trachten te nekken,' antwoordde Meijer hem.[107] 'Wees mannelijk en vecht met moed de moeilijkheden met anderen en met jezelf uit. Het is hard, wanneer het

hen betreft die door familiebanden dicht bij je staan Maar het zal aan velen gevraagd worden. Het ideaal waarvoor we strijden, is zoo mooi, dat het de hoogste en zwaarste offers waard is.'

Barends verhuisde naar Meppel, waar hij op Zuideinde 73 bij een uitgever van evangelische werken ging wonen en een ongelooflijke activiteit ontplooide als propagandist van *Zwart Front*! Meijer schreef hem in september 1934: 'De beweging heeft in U een geweldige steun. Honderd nog van dergelijke Zwarte Stormers en Zwart Front HEEFT overwonnen.'[108] En tot slot: 'Wanneer komt U weer naar Oisterwijk gefietst? Steeds van harte welkom.'

Meijer kreeg intussen een stortvloed van gedichten van Barends toegestuurd. 'Hier heeft U nog weer eenige gedichten, met de introductie, die ik gedacht heb, voor aan de bundel te moeten plaatsen. Zooals U ziet, zijn mijn dichtaders niet "dicht" meer,' schreef hij in september aan Meijer.[109] Wat er uit die aders vloeide was onder meer dit:

Storm!

Onz'oogen staren in de nacht
  Tienduizend oogen
Wij staan, met onze heele kracht
  Tegen de storm gebogen

Aanvankelijk voelde Meijer niet veel voor een bundel, maar allengs verdween zijn reserve. Dat stimuleerde Barends alleen maar zodat hij in oktober 1934[110] kon schrijven: 'Hierbij zend ik U het beste, wat ik ooit gemaakt heb.' Met dat beste bedoelt hij 'Zwart Frontgeest', waarvan de eerste twee regels luiden:

Laat mij een bom zijn, kameraad
Die zélf in duizend stukken slaat

De bundel van 'Dum-Dum', getiteld *Jeugd in opstand*, verscheen bij *Uitgeverij Oisterwijk*, de uitgeverij van Arnold Meijer. Aan Meijer schreef hij: 'Zet U *niet* S. Barends, maar *Dum-Dum*. Het komt er niet op aan, hoe ik heet. Ieder, die het weten wil, kan het te weten komen. Maar mijn naam doet er niets toe. Het gaat om *Zwart Front* en daarom alleen.'[111]

Jeugd in opstand was een bundel met strijdverzen, zoals de lezers van *Zwart Front* van Dum-Dum gewend waren, regels als:

Wat is Zwart Front? Een vurig hart
Dat lachend elken vijand tart

Een kleine troep, vervuld van haat
DE REVOLUTIE MET DE DAAD![112]

Interessant aan deze bundel is alleen, dat hij twee gedichten níét bevat die Barends wél had willen opnemen, te weten ‘Aan Colijn I’ en ‘Aan Colijn II’.[113] Op pagina 3 lezen we: ‘Op deze bladzijde hoort een gedicht te staan, dat met het oog op de Muilkorfwet momenteel niet kan worden gepubliceerd, dat handelt over de relletjes Zomer '34 te Amsterdam en dat getiteld is “Aan Colijn I”.’ De lezer miste nu regels als: ‘Toen Amsterdam in opstand kwam / Omdat het wilde eten / Schoot jij de half-verdwaasden lam / wij zullen het niet vergeten’.

Op pagina 4 stond dezelfde begintekst als op de voorafgaande pagina, met de toevoeging dat ‘Aan Colijn II’ ging over de arrestatie van Arnold Meijer, waarover Barends onder meer had gedicht: ‘Eén die voor 't land te velde trekt, één die jouw streken kent / Diens goede naam heb jij bevlekt, minister-president.’

Wat die arrestatie betreft: Meijer had bij een bezoek van Colijn aan Tilburg een pamflet laten verspreiden waarin hij Colijn ‘de grootste huichelaar’ noemde.[114] Hij werd daarvoor veroordeeld tot f 200 boete en twee maanden voorwaardelijke gevangenisstraf. Barends vond het maar al te prachtig dat hij zijn gedichten niet kon plaatsen. Zijn tekst gaf de lezer de indruk dat het censuur van hogerhand was. Dat was het ook, maar niet van overheidswege doch van Arnold Meijer zelf, die midden in zijn proces wegens smaad zat en huiverig was voor publiciteit. Daarom schreef hij Barends in november 1934: ‘De gedichten van U over Colijn zijn niet voor publicatie vatbaar, maar wel op een groote vergadering door Claudius van Rhenen voorgedragen.’[115] En als troost: ‘Wees krachtig en moedig om het Zwarte front om het Nederlandsche volk’.

Twee maanden later kon Meijer Barends attenderen op de enige recensie die de bundel had opgeleverd, namelijk in *De Tijd* van 5 januari 1935: ‘“JEUGD IN OPSTAND”, door Dum-Dum - Uitg-“Oisterwijk”, in opdracht van het Nederlandsch Volksfascisme “Zwart Front”.

Fascistische poëzie van een jongen zonder dichterlyk talent, die veel verwacht van het z.g. Zwart Front, als een der tallooze fascistische beweginkjes in ons vaderland. Hoe de dichterlyke vertegenwoordiger van Zwart Front oordeelt over de beweging van Ir Mussert kan blyken uit het volgende versje, door den schryver aangediend als een gedicht:

Wy zyn de N.S.B.-juweelen
Wy hebben hartjes om te stelen
Hoort, hoe wy lieflyk: “Vova” kweelen
Wie wil niet mee met Mussert spelen?

Wy zyn net eng'len uit den hooge
En w'hebben onze schaapjes op het droge
Wy zyn fatsoendelyke leeuwen
Hoort ons beschaafd: “Houzee-zàg” schreeuwen

De geestigheid is van dezelfde soort, als in “De Notenkraker”, de poëzie is flauw, maar het is interessant te hooren, hoe de fascisten over elkanders groepeeringen denken.’[116]

In zoverre was de typering van *De Tijd* een rake, dat de gedichten van Barends uit deze periode ver verwijderd lagen van de geestesgesteldheid van de veel burgerlijker NSB. Het radicalisme van Barends, en daarin is hij verwant aan Nico de Haas, sloot op sommige punten aan bij het radicalisme van links in de jaren dertig, zoals ook in Duitsland deze twee richtingen in de oorsprong van de nationaal-socialistische beweging waren vertegenwoordigd, waarbij het radicalisme met duidelijk socialistische inslag te vinden was bij de Strasserianen en ook, zij het veel vulgairder, bij de SA van Roehm. Het was dat radicalisme dat Meijer ertoe bracht Barends te belasten met het schrijven van spreekkoren die hij goed kon gebruiken als achtergrond bij zijn publieke optredens. Barends maakte daar veel werk van. Hij legde Meijer verschillende mogelijkheden voor, zoals eind 1934, toen hij de leider de keuze liet tussen:

‘Bv.:

“'t Neerlandsch Zwarte Front-Fascisme
Vecht voor Vrijheid, Arbeid, Brood
't Neerlandsch Zwarte Front-Fascisme
Helpt ons eens uit deze nood.”

of:

“Liever op de barricaden
Liever neergeschoten zijn
Dan zoo langzaam te verhongeren
Voor de geldzak van Colijn.”’[117]

Daarnaast was hij druk bezig met een toneelstuk, waarbij zo ongeveer iedereen om hem heen hem probeerde te beïnvloeden. Verder was hij declamator op *Zwart Front*-bijeenkomsten, zoals mag blijken uit een brief van Meijer, voorjaar 1935, waarin deze hem dringend vroeg te melden of hij op de Landdag zijn gedicht ‘Vlaggenlied’ wilde komen voordragen.[118] Barends antwoordde hem

serviel: ‘Beste Kam. Leider. Natuurlijk zal ik alles voordragen, wat U maar wenscht.’[119] Toch mag niet de indruk worden gewekt dat hij Meijer in alles klakkeloos volgde. Deze wilde bijvoorbeeld graag dat Barends, samen met zijn vriend Piet Denis, naar Italië zou reizen om zich bij de Italiaanse fascisten te scholen in propaganda-activiteiten. De plannen voor deze studiereis waren al in een vergevorderd stadium, maar in mei 1935 zag Barends er opeens geen brood meer in: ‘Nog iets, kameraad: Als het niet Uw speciale wensch is, schrapt U me dan van de lijst der candidaten voor Italië. Het is niet, dat ik niet naar Italië zou willen [...], maar de actie hier in 't Noorden is zoo dringend, dat ik mijn privégenoegens, ook al zijn ze zooals deze reis, ongetwijfeld opzij moet zetten, om toch maar uit het Noorden te krijgen, wat er maar uit te krijgen is. Ik zal dus zoomogelijk met Denis-en-de-motor het Noorden doortrekken, en anders zal ik een ander actief kameraad oppikken en gaan we per fiets, met mijn tent als hotel. Maar het Noorden *moet* weten wat wij er zijn. Zooals het nu is, gaat het niet meer.’[120]

Een van de manieren om actie te voeren was het plakken van affiches met opruiende teksten. ‘Opstand is gewettigd, waar het gezag nalatig is! Nederlands Volksfascisme Zwart Front’ was zo'n tekst, en hij leidde tot een proces, waarvoor Barends de hulp inriep van Arnold Meijer. Hij hoopte dat deze als getuige voor zijn zaak, die op 13 september 1935 in Assen voorkwam, was opgeroepen. ‘Zo nee,’ schreef hij Meijer, ‘weest U dan zo vriendelijk mij eenig bewijs toe te zenden, dat illustere personen, dat woord: opstand is gewettigd enz. hebben gebruikt.’[121]

Meijer was niet als getuige opgeroepen. ‘Ik heb gezocht naar de door U gevraagde bewijzen, dat illustere personen het woord “Opstand is gewettigd...” enz. gebruikt hebben, maar heb de plaatsen nog niet kunnen vinden,’ was zijn antwoord.[122] ‘Professor Gerretson heeft deze woorden gesproken op zijn rede in de Dierentuin te 's-Gravenhage op 19 September 1933, waarbij U zelf wel tegenwoordig zult geweest zijn. Ook Thomas van Aquino verdedigt deze stelling in zijn werken.’

In de hierna volgende periode (de uitslag van het proces is mij onbekend) zou Barends zich meer met agitatie bezig houden dan met letterkundig werk, zodat een jaar later Arnold Meijer dan ook moest constateren: ‘Het spyt my, dat ik in het geheel geen copie meer van je kryg. Ik weet wel dat een gedicht uit plicht niet gelukt, maar toch eenige zelfdwang in deze richting zal een goed gedicht of een goed artikel voor ons blad kunnen brengen.’[123]

Ze dreven langzaam uit elkaar, Barends en zijn leider, een proces dat versnelde, toen Barends in de herfst van 1936 naar Amsterdam verhuisde waar hij ging wonen in de Fagelstraat 44. Begin 1937 schrijft Barends vanuit Amsterdam Arnold Meijer het volgende: ‘Aangezien ik zeker weet, dat mijn mo-

menteele en toekomstige invloed op de beweging alleen remmend is, en ik weet, dat schuld hieraan is mijn karakter, dat te individualistisch, te ongedisciplineerd en te wanordelijk is, verzoek ik U, mij als lid te willen ontslaan. De reden is niet gelegen in het Fascisme, maar alleen en uitsluitend in mijzelf. Ombouw is niet meer mogelijk. Ik hoop en vertrouw, kameraad Leider, dat U me dit zult staan: ik *moet* weg, en wil niet deserteeren. Laat mij niet deserteeren, kameraad, ik geloof in U en in het fascisme, en zal nooit iets anders kunnen gelooven.'[124]

Barends moet snel zijn omgepraat; op de brief staat alleen de aantekening: 'Mondeling behandeld d.d. 23-1-1937/A.M.' De dag na dit gesprek schreef Barends alweer een brief, alsof er niets was gebeurd. Hierin zien we de eerste tekenen van zijn toenemend antisemitisme. In een postscriptum meldde hij: 'Tot ons beider groote vreugde ben ik er vanmiddag in geslaagd na door een afschuwelijk groot aantal joden te zijn toegelachen, de (complete?) werken van Groen van Prinsterer te pakken te krijgen. De niet-jood, die me er eindelijk aan hielp, zei, dat het inderdaad alles was...'[125]

Een week later brak zijn antisemitisme verder baan toen hij een tweetal gedichten instuurde; 'bij dezen kom ik mijn in het begin van dit jaar gegeven belofte, productiever te zijn, inlossen,' schreef hij erbij.[126]

Israel spreekt, en Dietschland spitst de ooren
en nadert, kwispelstaartend als een hond
Voor wie zijn God verkocht, zijn roeping heeft verloren
drukken wij slaafs het voorhoofd op de grond.

Israel spreekt - van vrijheid en van vrede,
gelijkheid, menschenrecht, democratie incluis...
MAAR WELKE CONCURRENT HEEFT U 'T GEMEENST BESTREDEN?
WIEN HOORT DE WOEKERBANK? EN WIEN HET WARENHUIS?

Israel spreekt: 'gij zult mijn volk niet haten
omdat zij menschen zijn, gelijk ook gij...'
MAAR WIENS GELD TRAPT UW KINDREN OP DE STRATEN?
WIE DWINGT UW NAGESLACHT IN SLAVERNIJ?
....
Hoelang nog Dietsche leeuwen, zult ge't velen,
dat Jodentuig (event. Israel) U knecht, vernedert en onteert?
Er is EEN uitweg: GRIJPT HET ONTUIG BIJ DE KELEN
DAN ZIJT GE ZEKER DAT UW RAMPSPOED KEERT.

Een week later stuurde hij opnieuw een antisemitisch gedicht naar Meijer:

> 't Is altijd Israël, 't zijn joden, die U knechten
> *Zij* zijn de ronselaars voor Spanjes roode hel
> *Zij* zijn het, die U beulen en ontrechten
> Hun macht worgt Uw bestaan en weet: die macht groeit snel[127].

Het kan niet anders of Steven Barends, in het noorden nog onkundig van het oplevende antisemitisme in de grote stad, werd daar, toen hij eenmaal in Amsterdam woonde, snel mee geïnfecteerd. In de drie daaraan voorafgaande jaren zien we een socialistische beïnvloeding en een radicale instelling ten opzichte van het fascisme, maar enig spoor van antisemitisme is in zijn poëzie en in zijn brieven uit die periode niet terug te vinden. Nauwelijks woont hij in Amsterdam, of het antisemitisme begint zijn denken te beheersen.

In het tweede gedicht, waarvan ik enkele regels citeerde, wordt Spanje genoemd. In de loop van 1937 zou bij Barends het plan rijpen om in Spanje mee te vechten. Maar eerst vertrok hij naar de bakermat van het fascisme, Italië, waar hij op 10 november 1937 aankwam. Vijf dagen later al schreef hij Meijer een opgewonden brief: ‘Geachte Kameraad Leider, Hier heb ik er met de secretaris van de Fascist over gesproken, dat ik naar Spanje wou. Daarom schrijf ik U per expresse. Ik hoop, dat U begrijpt, dat er haast bij is, en dat ik heel moeilijk kan wachten. Wilt U me dan - óók per expresse - Poste Restante Rome, zenden.

1e. de beide nummers van Zwart Front, waarin mijn gedichten: “Sta recht tegen de muur, Fascist” en “Soldaten, soldaten”, die, naar ik meen, resp. “Spaansch lied” en “Spanje” heeten, doen toekomen, én

2. een brief van U, in het Fransch of Italiaansch, waarin u a) zegt, dat ik Dum-dum ben [;] b) zegt, dat ik een oud en overtuigd fascist ben [;] c) zegt, dat ik voor mijn overtuiging verscheidene malen ben gearresteerd en heb “gezeten”. Indien U mijn foto op die brief kunt “nieten” en stempelen, zou ik U zeer erkentelijk zijn. Italië is een prachtig land, maar ik heb het niet gekend vóor de revolutie. Duitschland is een oneindig stuk omhooggekomen.

Leve het fascisme.’[128]

Meijer had er weinig zin in; hij liet een ondergeschikte een aanbevelingsbrief schrijven, maar dat viel bij Steven Barends niet in goede aarde: ‘De aanbevelingsbrief, die ik ontving van Kam. de Kuyper was natuurlijk niet voldoende. Er is hier niemand die Kam. de Kuyper kent.’[129]

Barends was inmiddels uit Italië vertrokken en zat in Bayonne. Hij was als de dood dat het thuisfront niet wist waar dat lag: ‘en zegt u tegen Kam. v.d. Wiel, dat Bayonne in Frankrijk ligt en niet in Italië.’ Hij besloot pathe-

tisch: ‘Kameraad Leider, laat mij niet stikken. Ook al is het nooit iets geweest, wat ik deed, het was *mij ernst* en ik *meende het*.’

Hierna vlogen de brieven heen en weer. Meijer wilde niet dat Barends naar Spanje vertrok omdat deze onbezonnen avonturier het imago van Zwart Front wellicht kon beschadigen. Barends zag hier echter weer een beschadiging in van het imago van Meijer zelf: ‘Ik vraag alleen, kameraad Leider, dat U hier Uw gevoel van persoonlijk-gekwetst-zijn opzijzet, omdat dit voor mij leven beteekent. Ik vraag alleen, dat ik menschelijk behandeld word, en dat niet hier Uw gekwetste trots mijn toekomst vernielt. U weet heel goed, kameraad Leider, dat ik de naam van Zwart Front in Spanje géén nadeel zou berokkenen.’[130]

Waarom zou Meijer persoonlijk gekwetst zijn? Het antwoord is eenvoudig: Barends had tegen hem gelogen over zijn financiële middelen. Meijer had Barends een aanbevelingsbrief gestuurd, waarin werd gesteld dat deze secretaris van de Leider was. Maar met slechts 250 francs op zak liep Barends een grote kans als landloper te worden opgepakt en dat zou voor Meijer een blamage zijn: zijn secretaris een landloper. De betrekkingen verkoelden aanzienlijk en Arnold Meijer, bevreesd dat Barends wellicht meer op zijn kerfstok had dan alleen deze leugen, liet Bertus Boezeman, een Rotterdamse architect die Barends goed kende, een rapport over Barends opmaken. Dat verscheen op 1 februari 1938 en het loog er niet om:

‘Betreft: *S. Barends* (Dum-Dum)

Hij beweert zelf:

1e, geen vertrouwen meer te hebben in de Leider van ZWART FRONT, Arnold Meijer
2e, de Beweging is hem te christelijk, hij als anti-christ voelt de artikelen die in het weekblad Zwart Front verschijnen in dit verband belachelijk,
3e, plannen te hebben aan de zijde van Barcelona te gaan vechten tegen Generaal Franco,

Ondergeteekende heeft gedurende de 3 weken dat hij bij hem thuis was geconstateerd:

1e, dat hij in hooge mate onbetrouwbaar is,
2e, dat hij van diverse Kameraden lastert en zich zelfs niet ontziet de Leider hierin te betrekken,
3e, dat hij de Beweging beschouwt als *middel* en niet als doel. Hij hierdoor in de gelegenheid meent te zijn, relaties te onderhouden, die anders voor hem onbereikbaar zijn en anderzijds op zijn familie een zoodanige druk te kunnen uitoefenen door een weefsel van onwaarheden en verdichtsels, teneinde zijn vagebondeeren te kunnen voortzetten,
4e, dat er van hem op de Kameraden een verkeerde invloed uitgaat, deze krijgen zoo de indruk dat Zwartfronters eigenlijk uit de onderwereld voortkomen,

5e, dat hij wat zijn sexueele aanleg betreft, zoo spoedig mogelijk uit de gelederen moet verdwijnen. Bedoeld wordt hier homo-sex.'[131]

Arnold Meijer reageerde bliksemsnel met het koelste briefje dat hij maar kon verzinnen: 'Geachte heer Barends, Naar aanleiding van uw onbehoorlyk en ondisciplinair gedrag royeer ik U als lid van Zwart Front.

Met onzen strydgroet,

Zwart Front.'[132]

Voordat het jaar om was, werd Barends weer in genade aangenomen; Meijer zal zelf ook beseft hebben dat het rapport van Boezeman te gek voor woorden was. Al spoedig kreeg Barends weer brieven van Meijer, zoals een bedankbriefje 'voor Uw verzenbundel [...] De verzen zijn prachtig'[133]. Het zou overigens nog een halfjaar duren voordat Barends (in juli 1939) weer lid mocht worden van *Zwart Front*: 'Op voorwaarde, dat U zich niet met de organisatie-aangelegenheden der beweging bemoeit.'[134]

De dichtbundel waar Meijer het over had was zo ongeveer het enige souvenir dat Barends van zijn buitenlandse avontuur had overgehouden. Was hij fysiek dan niet in Spanje geweest, met de geest was hij dat wel, getuige de titel van de bundel, *Viva la muerte*! De bundel kwam in 1938 uit bij *De Amsterdamsche Keurkamer*, de schepping van George Kettmann, met wie Barends bevriend raakte. Het contact tussen beiden dateerde van 1936, toen bij *De Amsterdamsche Keurkamer* een bloemlezing verscheen van nationaal-socialistische poëzie onder de titel *Ochtend-appèl*. Van Barends werden drie gedichten opgenomen, 'Een soldaat', 'Antwoord aan Van Severen' en 'Lied van een moeder voor een Zwartfronterskind'.

De vriendschap met Kettmann zal zeker een stimulans zijn geweest om zich wat meer los te maken van *Zwart Front*; Kettmann was in zijn radicalisme al duidelijk verder en hij zocht zijn heil in toenemende mate in het nationaal-socialisme. In *Viva la muerte*! zien we deze beide richtingen vertegenwoordigd. In 'Spanje' is Barends nog volop de verbeten fascist met regels als:

Fascisten,
fascisten,
met je harten, die barnen en gisten,
die het hellevuur van den Olympos staalt,
die Moskou zijn loon in granaten betaalt,
fascisten,
fascisten,
die lachen om lasten en listen
die geen a voor een b hebben geleerd,

> maar die wéten, hoe een fascist krepeert
> onder 't vuur van de roode sadisten
> fascisten![135]

De visie op de republikeinse troepen als ‘roode sadisten’ zal Barends wel overgenomen hebben van zijn oudere vriend Kettmann, die in hetzelfde jaar zijn bundel *Het Erf aan Zee* publiceerde, waarin onder andere te lezen staat:

> Het derde huis is leeg, het vierde niet:
> het meisje vlucht - vergeefs. Haar moordenaar schiet.
>
> Men drijft wie weerloos zijn, als vee bijeen
> en heet als zon spat bloed op schelwit steen.
>
> Een donk're Spanjaard staat als stier gebukt,
> stoot toe en grijnst - ‘rood front’. Het is gelukt.[136]

Er staan in de bundel meer fascistische strijdgedichten, maar ook gedichten die aansluiting zoeken met de gebeurtenissen in Duitsland. Dat de bundel in de fascistische en nationaal-socialistische pers (en daar rekenen we *De Nieuwe Gids*, waarin Martien Beverluis *Viva la muerte*! recenseerde ook toe), positief werd besproken, mag ons niet verwonderen. En daarbuiten? In feite maar één belangrijke recensie, maar die was er dan ook naar. Voor Menno ter Braak lagen er zoveel overeenkomsten tussen *Het Erf aan Zee* van Kettmann en *Viva la muerte*! dat hij ze samen besprak en daarbij rangschikte onder ‘nazi-litteratuur’, zodat Ter Braak in zijn beoordeling van Barends' bundel al een stap verder gaat dan wij. De regels die Ter Braak aan Barends wijdde zijn in hun dodelijkheid te fraai om niet weer te geven: ‘Ook de heer Barends is overtuigd Dietser, maar bij hem kan men de klinkers ie en ui al veel gemakkelijker verwisselen dan bij zijn collega Kettmann; de heer Kettmann, anders gezegd, denkt nog geheel in de rhetoriek van het “Volkstum”, de heer Barends nadert al tot die van het “Lebensraum”, getuige b.v. zijn gedicht *Duitsche Visschers op de Noordzee*, die “visch vangen voor het vierjarenplan”, en zich daarbij bedenken, dat de “Führer” ook aan hen denkt, “ginder in Berlijn”; dit kunnen toch wel onmogelijk Dietse vissers zijn, vissend voor de heer Mussert, ginder in Utrecht. “Christus ontwaakt als stormsoldaat weer op aarde”, zegt de heer Barends in zijn inleidend gedicht, en “zal met ons opstaan en zingen... achter of vóór de mitrailleurs”: aldus de Paasgedachte van de moderne Dietser. Een deel van 's heren Barends' poëzie is (jammer genoeg voor zijn Dietsheid) geschreven in de toon van de Jood Heine (*De Ballade van Annalouis*), een ander deel

ontstond als imitatie van het Duitse (of Dietse) expressionisme (b.v. *Stad* en *Ragnarök*), dat thans overigens in zijn oorspronkelijke vorm als “ontaard” geldt:

Wij staan in het water en gillen
gillen
met wijdopen oogen
met wijdopen monden
zonder geluid
hoogfrequente lange gillen
die tegen den laaghangenden hemel slaan
en weer terugkomen
en weer keeren
en enkel in de bochten
vreeselijk
te hooren zijn.

Enzovoort, enzovoort. Ook de heer Barends wil natuurlijk terug naar een romantisch verleden, en wel: naar Thule, het land in het Noorden, waar, naar hij zegt, “ál mijn (zijn) heimwee huist”. Men kan zich voorstellen, hoe eens de Thulinger vikings op boomstammen afzakten via de Shetlandseilanden naar de monden van de Rijn, waar zij toen Dietsland stichtten, 100 jaar voor Christus. Dit erf aan zee wordt blijkbaar thans nog geregeerd, want het gedicht *Dietsche Passie* is opgedragen aan Frans Daels, “professor te Gent, Rebel in België, Hertog van Dietschland”. Kan een mijner demoliberale lezers mij meedelen, waar deze hertog de heirban gebiedt over zijn vazallen, en in welk jaar hij door vrije Dietse mannen op het schild werd geheven?’[137]

Ter informatie: Frans Daels was een van de bekende Vlaamse voormannen in de fascistische beweging. Vermoedelijk heeft Barends hem in Nederland ontmoet bij een van de vergaderingen van de Stichting Noord-Nederland - Vlaanderen, waarvan Daels deel uitmaakte en die in 1937 en 1938 in Nederland werden gehouden.[138]

Ter Braak besprak aan het slot van zijn recensie ook nog Barends' novelle *Bruine rebellen in Oostenrijk*. Vooral hierin is het duidelijk dat Barens steeds meer neigde tot het nationaal-socialisme en dat het op Italië gerichte fascisme achter hem komt te liggen. In deze novelle nog onverbloemder zijn anti-semitisme: ‘Aangeklede joden was nog iets veel verschrikkelijkers, nog veel zachter en buigzamer, vooral buigzaam. Niets dan buigen, tot ze helemaal boven waren. Dan werd natuurlijk alles op slag anders. De man die van tijd tot tijd met de wissels bij Oom Karl was gekomen, was ook een aangekleede jood geweest. “De

bloedzuiger" noemde Oom hem. Hoe onbeleefd je ook tegen hem was, hij glimlachte altijd.'[139]

Inmiddels was de tijd rijp voor het grotere werk: Barends wilde vertalen en daartoe klopte hij bij zijn vriend Kettmann aan. In 1938 solliciteerde hij bij *De Amsterdamsche Keurkamer* met de wervende tekst: 'Ik spreek vier talen (inclusief mijn eigen) en kan een Italiaansche krant ongeveer begrijpen.'[140] Zijn sollicitatie had succes, want eind 1938 vroeg Kettmann hem om *Mein Kampf* te vertalen. Barends wilde dat graag en Kettmann en hij kwamen overeen dat het boek eerst maar eens uitgegeven moest worden en dat ze daarna pas over de financiën zouden praten. Later, toen er problemen ontstonden over deze honorering, gaf Kettmann een toelichting op de beweegredenenen waarom beiden hadden besloten bij het aangaan van de overeenkomst de voorwaarden niet op schrift te stellen: 'Dat wij met deze uitgave - ook bij den boekhandel - vijanden zouden maken, was te voorzien; daarom op zich zelf was het moeilijk vooruit te zeggen hoeveel geld wij voor de vertaling zouden kunnen uitkeren.'[141]

Eind juni 1939 had Barends de vertaling van *Mein Kampf* klaar. Direct daarna vroeg hij Kettmann alsnog om een contract. Hij had namelijk trouwplannen met T.M. Pfann. Truus Pfann was de dochter van een antiquaar op de Grimburgwal in Amsterdam. Om indruk op zijn aanstaande vrouw en zijn schoonvader te maken, wilde Barends een overrompelend contract voor de vertaling tonen. Kettmann was bereidwillig en maakte een fraai contract op, waarbij hij stelde dat Barends 31,5 cent per verkocht exemplaar zou ontvangen. In werkelijkheid waren ze 13,5 cent overeengekomen. Dat is ook aan de verkoopprijs van het boek af te lezen. *Mijn Kamp* zou f 4,50 kosten en volgens Kettmanns eigen verklaring zou Hitler daar tien procent van krijgen, zodat een extra acht procent voor de vertaler alleen al om die reden onmogelijk was.[142]

Snel na tekening van het contract trouwde Barends met Truus Pfann. Bij de kameraden werd ze voornamelijk bekend onder haar pseudoniem, Karin Moen. Zij was de schrijfster van gedichten als:

Soldaten-kind

Haar lijf stond donker en gebogen
in 't wijkend blauw van avondschemering
en in de duisterende kamer hing
een zoete geur van zacht verblijden.

Haar oogen glansden onverschrokken in een licht
van stille vreugde om een smartlijk lijden

- zij schreed de ijle avondschemering in -
en blanke handen gleden langs haar donkre zijde

terwijl zij dacht aan 't kind, dat komen ging
en aan den man, die buiten, in den regen
naast het geweer lag, als op grauwe wegen
't geweld verstilde en de zon opging.[143]

Steven Barends was vierentwintig jaar toen de Duitsers het land binnenvielen; hij was getrouwd, had verscheidene publikaties op zijn naam staan en was binnen de nationaal-socialistische beweging populair door zijn vertaling van *Mein Kampf*.[144] Daarnaast was hij mede-eigenaar van een antiquariaat en ook reisde hij Nederland door om namens *De Amsterdamsche Keurkamer* de boeken van Kettmann cum suis aan de man te brengen. Het was bij elkaar heel wat voor een man van zijn leeftijd. Maar hij was nu eenmaal ambitieus. Om zijn ambities te verwezenlijken moest hij ook kiezen voor de enige partij die voor de Duitsers acceptabel was: de NSB. Dan diende hij echter eerst los te komen van *Zwart Front*. Hoe lang was het al geleden (september 1934) dat hij Arnold Meijer had geschreven: ‘Ik wou dat we een speciaal fel No. hadden, met dubbele oplaag bijvb. dat scherp in eenige punten het verschil tusschen NSB en ons aangaf.’[145] Aan het eind van de jaren dertig had hij ook weinig steun van kameraad-Leider Meijer. De briefwisseling stokte met steeds grotere tussenpozen. Wel had Meijer hem nog gecomplimenteerd met de vertaling van *Mein Kampf*: ‘Myn bewondering voor de vertaling van “Myn Kamp” en myn dank voor de toezending.

Ik heb nog slechts enkele bladzyden gelezen en daarby de origineele Duitsche uitgave gelegd. De vertaling schynt me - reeds te oordeelen naar deze enkele bladzyden - uitstekend.

Ongetwyfeld zal deze vertaling van groot nut zyn.’[146]

Hieruit sprak geen enkele distantie van het Duitse nationaal-socialisme of van Barends' medewerking aan *De Amsterdamsche Keurkamer*, die niet op Italië doch op Duitsland was gericht.

Inmiddels was het blad *Zwart Front*! vervangen door *De Weg*. Het eerste nummer verscheen op 27 april 1940 en Barends komt in de eerste jaargang verscheidene malen voor. In de meidagen van 1940 met ‘Lied in den storm’[147], met de gezien de oorlogsontwikkelingen nogal navrante regels:

Staat dan op en weest soldaat
Ze willen ons drijven, willen ons dwingen
Dietschland's vrijheid willen wij zingen
Dietschland vrij uit hun handen wringen

Staat dan op en weest soldaat
de leeuwen dansen, de leeuwen dansen
staat nú op en weest soldaat
de leeuwen dansen op de oude maat.

In dit gedicht was de Duitse inval nog niet verdisconteerd. Drie weken later gebeurde dat wel in ‘Lied van de leevende dooden’[148]:

Gedenk, mijn volk, nu nieuw de kelken breken,
dat gij de vrucht zijt van dit strijdbaar zaad
Gedoog niet, dat zij ál om niet bezweken,
gedoog niet, dat hun bloed in wilde beken,
hun levenshonger, ongestild vergaat!

In ditzelfde nummer (1 juni 1940) verklaarde Arnold Meijer: ‘Nationaal Front staat klaar, om de gezonde gedachten over volk en volkenrecht, over staat en maatschappij te verbreiden en om daadwerkelijk mede te werken aan het herstel van een fier Groot-Nederland in een geordend Europa.’[149]

Twee nummers later verschijnt opnieuw een, en nu zeer verward, gedicht van Barends, getiteld ‘Opdat wij zien’.[150] Het laatste gedicht van Barends in *De Weg* (tevens zijn laatste bijdrage zonder meer) was een ode aan Erich Wichman[151] in een geheel aan deze kunstenaar gewijd nummer. In eerdere nummers had hij zich aan proza gewaagd, een feuilleton dat liep van 23 september tot 7 december 1940, een loflied op Italië, met daardoor een romance gevlochten: ‘Het meisje, hoe vrouwelijk ze ook is, merkt niets van Marten's bewondering. Ze is Italiaansche, en deze stranieri, deze Olandese hebben het onophoudelijk over háár Duce, over den grootsten man, dien zij kent. Ze hakken en kappen aan zijn naam, ze verfomfaaien en mishandelen dien naam, ze heeft het zekere gevoel, dat ze hem straks zal moeten verdedigen. Iedere verzel van haar lichaam is gespannen. Ze wacht op het oogenblik. En dat oogenblik komt, wanneer de onrustige, de magere van de beide pratende Olandese zich half opricht van zijn stoel, en op tafel slaat, om zijn woorden meer kracht bij te zetten. En in diens woorden klinkt weer de naam van haar Duce door. En dan zegt ze, midden in een hevige peroratie van Jan Groen, met een plotselinge, even stokkende meisjesstem, haar gezicht een vlam van verontwaardiging, om wat ze meent te raden:

“Siete antifascisti?” Ze vergeet het “signori”, ze vergeet, dat ze zich niet ongevraagd heeft te mengen in het gesprek van klanten. Ze is Italiaansche en ze is vrouw. Ze hebben iets van haar Duce gezegd, en nu moeten ze weten, of het antifascisten zijn, of het haters zijn van datgene, wat heel Italië weer bloed en grootheid geeft.

Jan Groen verstaat het niet. Jan, even verbaasd, kraamt in zijn Italiaanschen woordenschat naar een passend antwoord, omdat hier een simpel “No” toch niet voldoende zal zijn. Maar het is Marten, die geen woord Italiaansch verstaat, die zich plotseling de woorden herinnert, welke op de voorste van de beide groote loodsen geschreven stonden. En hij zegt het, instinctief, in een groote hunkerende behoefte, om haar tevreden te stellen, om te maken, dat ze nu niet meer kwaad wegloopt, of huilt, of de hemel-weet-wat.

“Evviva Mussolini”, zegt hij, en omdat dit meisje zoo'n mooi meisje is, zoo'n stralende zonnebloem, daarom zegt hij het met al de felheid, waartoe hij bij machte is. Het bloed zit hem erbij in zijn keel, net als wanneer hij thuis in Boom den Vlaamschen Leeu zingt.

En het meisje, jong als zij is, en gespannen als hij, zij het door een anderen adem, ziet zijn jonge felle gezicht, dat nu vlak bij het hare is: en in de hitte van haar vreugde over het onverwachte, voelt ze al haar vrouwelijke terughoudendheid wegsmelten, buit zich tot hem over en kust hem warm, hard op den mond. Draait zich dan om en rent weg, een wit jakje met roode, gele en blauwe bloemen, een zoo bitter blank nekje, waaierend blond haar dat allemaal zoo spoedig, veel te spoedig verdwijnt achter een grauwigbruine deur.’[152]

Was hier Mussolini nog favoriet, één nummer later koos Barends in *De Weg* definitief voor Hitler. In het vlammende artikel ‘Wij willen den vrede winnen!’[153] gaf hij aan waar de toekomst van het Nederlandse volk in zijn visie zou liggen: ‘Want wij hebben den oorlog verloren, maar wij kunnen den vrede winnen. In het verleden hebben wij dikwijls oorlogen gewonnen en door kortzichtigheid, door gebrek aan dat kostbare goed, dat historisch besef heet, den vrede verloren. De man, die in het Duitsche Rijk de teugels in handen houdt, heeft getoond, dat het tegendeel ook heden nog mogelijk is. Hij heeft den vrede - en wát voor een vrede - gewonnen - en hóe gewonnen! In onophoudelijk trommelen, steeds gejaagd door het geloof in zijn volk en door den angst, dat hij misschien toch reeds te laat zou zijn, heeft hij zijn volk gewekt.’

Toen Barends deze regels schreef, had hij *Zwart Front* al de rug toegedraaid en was lid geworden van de NSB; zijn stamboeknummer was 162.869. Of Arnold Meijer dat toen al geweten heeft, is niet zeker. Van een briefwisseling was geen sprake meer. In feite werd Barends nog roomser dan de paus toen hij november 1940 in het *Nederlandsch Dagblad*, de laatste maal dat hij publiceerde in een creatie van Arnold Meijer, vaststelde dat de NSB nog steeds joodse leden had.[154] Met deze stelling steunde hij Arnold Meijer, die vond dat de NSB minder geschikt was voor het uitdragen van de Nieuwe Orde dan *Nationaal Front*, zoals hij anderhalve maand eerder in hetzelfde dagblad had verkondigd[155]: ‘Dit Nationaal Front ook is veel en veel meer in staat, het Nederlandsche volk op te voeden in dien geest die voor de nieuwe ordening in Europa noodzakelijk is dan

de NSB, die zelf geen positieven inhoud heeft, maar alleen leeft van wat zij aan anderen onleent.'[155]

Barends' opmerking over joodse leden van de NSB was overigens nonsens. De NSB was officieel een antisemitische partij en Barends kon er met zijn virulente antisemitisme goed terecht, zoals hij met zijn ideeën ook in *De Misthoorn*, wellicht het schandelijkste blad in het arsenaal van nationaal-socialistische periodieken in Nederland, terecht kon. In juni 1942 schreef hij in dit blad: 'Ons grootste vijand in het land en buiten eigen rijen is het jodendom, is de joodsche geest. Wie zich tegen ons keert, wie, in onze gelederen staande, tekort schiet of van de hem toevertrouwde plaats misbruik maakt, schaadt het nationaal-socialisme en dient daarmede het jodendom. Hier is geen tusschenweg mogelijk. Er moet gekozen worden tusschen nationaal-socialisme en jodenknechtschap.'[156]

Barends was toen hij dit schreef al geradicaliseerd in de richting van de SS. Hij zou in september 1942 trouwens geroyeerd worden als lid van de NSB, wat zijn overgang naar de SS vergemakkelijkte. Zijn medewerking aan *De Misthoorn* zal daarbij een extra steun zijn geweest. In de maalstroom der gebeurtenissen rond *De Misthoorn*, zoals ik in het hoofdstuk over Kettmann beschrijf, werd hij met Kettmann meegezogen.

Barends had een moeilijk karakter. Hij kon overal problemen over maken, zoals ook zijn vriend Kettmann hem eens zou schrijven. Die had het over zijn 'teenen nog steeds even abnormaal en gevoelig' en over 'waarheden als koeien' die 'door jou voor de verandering weer eens als een belediging zijn opgevat'.[157] Nu waren dat nog strubbelingen tussen vrienden. Ernstiger werd het voor Barends als hij moeilijkheden zocht met de secretaris-generaal zelf. Barends had een radiorede van Goedewaagen in het Duits vertaald en daarvoor had hij een honorarium geclaimd. Het hoofd van de Afdeeling Kultureele Propaganda van het DVK, M. Mielaert, vond het honorarium te hoog, omdat het hier, zoals Mielaert stelde, om één dag werken ging. 'Nu kan Kam. Mielaert toevallig op de hoogte zijn met dit feit,' schreef Barends woedend aan Tobi Goedewaagen, 'omdat ik - teneinde U te gerieven, er werd namelijk gevraagd, de vertaling zoo spoedig mogelijk te zenden - hiervoor het voorrecht had, op Uw departement gedurende een dag te beschikken over een vertrek met een schrijfmachine. Ik behoef U zeker niet te zeggen, Kameraad Goedewaagen, dat een dergelijke waardeering van mijn werk op grond van een toevallige bij-omstandigheid, nergens op lijkt.'[158] Hij besloot met: 'Het spreekt overigens vanzelf, dat ik U onder deze omstandigheden verzoek, de vertaling van mij als geschenk te willen aanvaarden. Het is voor mij steeds een genoegen, Uw taal en stijl onder oogen te krijgen, hoeveel te meer dus, om deze in het Duitsch te mogen vertalen.'

De humorloze Goedewaagen zal het ironische slot niet hebben geapprecieerd

en de wijze waarop zijn ondergeschikte Mielaert werd aangesproken evenmin. Deze had Barends gezegd dat literaire arbeid per uur betaald moest worden en Barends schreef hem dan ook: ‘Op grond dus van Uw schrijven heb ik een berekening opgesteld, en wel de volgende:

Eén dag salaris op een basis van bv f 150, - ware	f6,-
loonbelasting	f 0,24
	-----
	f 5,76
Eén dag huur van een mooi kantoorlokaal, welks huur toch zeker niet lager dan f 100. - per maand mag worden gesteld	f 3,34
	-----
	f 2,42

Nu moest ik weliswaar ook nog een berekening maken van de overige geldelijke voordeelen, welke mijn bezoek aan den Haag mij opleverde, en hiervan dan een gedeelte dat, na omslag per dag, voor bovengenoemde arbeidsperiode verbleef, op het verdiende in mindering te brengen, maar aangezien ik dan waarschijnlijk op een negatief bedrag zou uitkomen, heb ik er de voorkeur aan gegeven, de vertaling aan Kam. Prof. Goedewaagen ten geschenke aan te bieden.’[159]

Mielaert had hem ook nog verteld dat de wijze waarop Barends betaald wilde hebben, op een ieder aan wie hij, Mielaert, dat zou vertellen, een ongunstige indruk zou maken. Barends op zijn beurt verhaalde over admiraal Nelson die door een burgerautoriteit onder druk werd gezet met het dreigement dat deze bepaalde ‘onthullingen’ over Nelson zou publiceren. Op bepaalde voorwaarden zou hij van de publikatie afzien, waarop Nelson hem antwoordde: ‘Make it known and go to hell.’ ‘Tien jaar lang, kameraad,’ besloot Barends daarop zijn brief aan Mielaert, ‘werd mij geen letter gehonoreerd, en ik heb geen honorarium verlangd, omdat het voor het nationaal-socialisme was. Dit is niets erg. Voor het nationaal-socialisme sta ik nog steeds gaarne ter beschikking. Ik werk gratis of tegen zeer geringe vergoedingen. Dit neemt echter niet weg, dat ik weet, wat een juist honorarium is voor mijn werk. En op argumenten als de uwe, “dat mijn eigen belang ermee gemoeid is, aangezien een waardeering van eigen arbeid, zooals ik die heb toegepast, overal een zeer ongunstigen indruk moet maken”, blijft mijn antwoord hetzelfde, wat het tien jaar lang was, of beter twaalf jaar, want de laatste twee jaren hebben in mijn overtuiging al evenmin eenige wijziging gebracht, hetzelfde namelijk, dat ook Nelson gaf.’

Barends was in deze jaren in toenemende mate belust op geld. Het door hem van Kettmann met fraaie verhalen afgetroggelde contract werd opeens tegen Kettmann gebruikt. Barends eiste de 31,5 cent per verkocht exemplaar van

Mijn Kamp op en er waren toen al tienduizenden exemplaren van het boek verkocht. Er ontstond een verbitterde briefwisseling tussen Kettmann en Barends, die merkwaardig genoeg geen afbreuk deed aan hun vriendschap. Het Reichskommissariat had absoluut geen behoefte aan een discussie die wellicht in de openbaarheid zou komen en waarin ook het honorarium van de Führer zelf uit de doeken zou worden gedaan. Dus men bracht beide heren aan de tafel en er werd een schikking afgedwongen. Barends zou f 3600 ontvangen en daarmee zou de zaak gesloten zijn. Het zou overigens tot november 1943 duren voordat Barends hiermee definitief akkoord ging.

Vanwaar die geldzucht? Wellicht had het te maken met zijn gestrande huwelijk met Truus Pfann. Barends verhuisde naar Den Haag, waar hij enige tijd inwoonde bij Nico de Haas. Daar leerde hij een andere vrouw kennen, met wie hij eind 1943 trouwde. Hij had, nu het antiquariaatswerk voorbij was, in Den Haag een vaste baan gevonden als lid van de Rijksfilmkeuring, een onderdeel van het DVK. Hij had ook niet-gehonoreerd werk: bestuurslid van de Nederlandsch-Duitsche Kultuur-gemeenschap waarvoor professor G.A.S. Snijder zich erg inspande.

Verder maakte Barends weinig furore. We vinden hem zelfs nauwelijks, dit in tegenstelling tot andere nationaal-socialistische schrijvers, terug in de kolommen van *De Schouw*, op een nietszeggend verslag van één pagina na over de tentoonstelling *Het Duitsche Boek* in een van de eerste nummers van het tijdschrift.[160] Maar misschien wreekte zich hier het feit dat George de Sévooy hem zo belangrijk vond, want geen van de door De Sévooy aangeprezen literatoren zou het ver schoppen in het nationaal-socialistische land der letteren. En had De Sévooy in zijn bericht *Tegen de Decadenten* niet geschreven: 'Het zou intussen echter niet onrechtvaardig zijn tegenover de intellectuele kletspraat van een Du Perron c.s. niet eens enkele voorbeelden te geven van een in onze ogen *prachtig-volksen dichter*, te weten *Steven Barends*, die door de vernuftsfetichisten natuurlijk voor dom wordt versleten. Ter illustratie het vers *Verlangen naar Thule*:

Er ligt een land in de stilte
waar de wilde ganzen gaan.
er ligt een land in de stilte,
waar Noordergolven, de zilte,
hun glanzende armen om slaan.

Hier is een Noordse màn aan het woord, die brandt van liefde en innigheid voor zijn land.'[161]

Gelukkig voor Barends kon hij zijn gedichten zo nu en dan kwijt in *De Waag*.

Dat kwam door zijn vriendschap met Jan van der Made, de verantwoordelijke man van het blad. In januari 1943 kwam Barends de kolommen van *De Waag* binnen met een geëxalteerd gedicht op Hitler, waar zelfs Bruning en Wijdeveld nog veel van hadden kunnen leren. De titel van het gedicht was 'De nieuwe Mythe'.

Men zegt, dat eens Uw oogen zullen dooven
dat eens de wilslijn van Uw mond vervaagt,
een andre tijd een andre boodschap draagt,
een onbedwingb're dood Uw gloeiend hart zal rooven.

Men zegt, dat eens Uw handen zullen rusten,
Uw glimlach zwijgen zal, Uw ernst ons niet meer kwelt,
een laat geslacht weer goud, en zwaar zijn wonden telt,
geen runenvlag meer laait van deze kusten.

Maar wie in U gelooft, vreest mensch noch dood noch tijd;
de echos van Uw stem, die nieuwe echos geven,
doen van gespannen moed de blonde zonen beven,
doen Uw geweld en wet, gevest en vonnis, leven
in gansch Germanië.[162]

Bijna een jaar later, in het kerstnummer van *De Waag*, publiceerde Barends 'Winterzonnewende in de fabriek'[163], een gedicht waaruit onmiskenbaar de invloed sprak van Nico de Haas. De twee hadden elkaar goed leren kennen en publiceerden in dezelfde bladen (*Hamer, Groot-Nederland*). Nico de Haas was dominanter en talentvoller dan Barends, die dan ook De Haas' poëzieopvattingen kritiekloos overnam. Dat leidde tot ridicule regels, zoals in 'Soldatenweduwe':

Waar is de man, die als een vrouw kan haten?
Wie heeft haar woelend leed zo streng ontward?
Zij staat in Halle Sechs en draait granaten
en wreekt haar kind en 't stilgeworden hart
en staat in Halle Sechs en draait granaten
en vult de leegte, die haar steeds benart

en staat in halle Sechs en draait granaten.[164]

Het toppunt van absurditeit bereikte Barends echter, ook in *De Waag*, in 'Afscheid', dat hij besloot met de regels:

Tot - uit een hoek - wat vrouwenwoorden kwamen
van Rusland, van gevaar, en mogelijk berouw -
dat toch het leven goed was voor hen samen.
Hij, reeds in uniform, ging zwijgend naar de ramen
stond recht en forsch tegen het wijkend blauw

Toen hoe zich hoekig wendde om te spreken
rees voor haar, naamloos, een almachtig heir,
uittrekkend, om het Noordsche bloed te wreken
de twijfel brak, en alle nevels weken:
'De rune roept - en dit is *mijn* geweer!'[165]

Maar, ik heb het al gezegd, Barends werd door de Kameraden hoger aangeslagen als vertaler dan als dichter. Voor *Uitgeverij Hamer* vertaalde hij *Das Blühende Leben* (*Het bloeiende leven*) van Heinrich Eckmann, en voor *Uitgeverij Westland* van Johanna Haarer haar *Mutter erzähl von Adolf Hitler* (*Moeder, vertel eens wat van Adolf Hitler*), naast de vertaling van *Mein Kampf* de populairste vertaling van Barends. Het boek haalde vele drukken. In menig nationaal-socialistisch huisgezin kregen de kinderen het levensverhaal van Hitler en de geschiedenis van het Derde Rijk te horen. Het boek besluit aldus: 'Er is in Duitschland altijd nog zooveel te eten, dat niemand honger hoeft te lijden. En niemand mag ons den moed en het vertrouwen ontrooven, zooals in den vorigen oorlog gebeurde. Neen, wij luisteren alleen naar de stem van den Führer en naar de mannen, die sinds jaren trouw naast hem staan. In hem willen wij gelooven, in hem hebben wij vertrouwen, hem willen wij volgen, waar hij ons ook leidt, nu en te allen tijde.

Laten we dat nooit vergeten. Laten we God alle dagen danken, dat hij ons dezen man heeft gezonden, en dat wij in dezelfde dagen als hij mogen leven, hem mogen zien en zijn stem mogen hooren. De heele wereld benijdt ons om dien man. Laten we daarom hopen, dat hij gezond en sterk moge blijven.

Nog één ding moet jullie, kinderen, leeren uit het lange verhaal, dat ik jullie heb verteld: Jullie, Frits en Herman, moet eerst echte, flinke Duitsche jongens worden, die in de Hitlerjeugd hun plicht vervullen en later flinke en dappere Duitsche mannen, zoodat jullie waardige volgelingen van Adolf Hitler wordt. Jij, Truusje, moet een echt Duitsch meisje worden, een echt BDM-meisje en later een echte Duitsche vrouw en moeder, zoodat ook jij den Führer altijd recht in de oogen kunt kijken.

Ja, Moeder, ja! Dat zullen wij doen, riepen de kinderen ernstig en vol goeden wil.'[166]

Steven Barends werkte voor verschillende uitgeverijen. *Westland* en *Hamer*

noemde ik al. Voor *Hamer* vertaalde hij ook nog *Eira und der Gefangene* (*Eira en de gevangene*) van Eckmann. In 1943 vertaalde hij voor *Uitgeverij Holle & Co.* in Den Haag van Bruno Brehm *Der dümmste Siberiak (De stomste Siberiër*) en ook *Die Flucht* (*De vlucht*) van Friedrich Griese. Belangrijk voor zijn reputatie was, dat hij voor *Uitgeverij Westland* in 1943 ook *Zeit ohne Beispiel* van Joseph Goebbels mocht vertalen (*Jaren zonder weerga*). Het zal hem met enige wrok vervuld hebben dat Goebbels' belangrijke boek *Vom Kaiserhof zur Reichskanzlei*, dat bij *Uitgeverij Roskam* in vertaling uitkwam (*Van Kaiserhof naar Rijkskanselarij*) niet door hem, maar door H.C.W. Gokkel werd vertaald. Maar gelukkig voor Barends werd hij toch als de echte Goebbels-vertaler erkend toen in 1944, weer bij *Uitgeverij Westland, Das Eherne Herz* (*Het bronzen hart*) uitkwam.

In 1944 ging hij de competitie aan met twee andere vertalingen van het werk van Ludwig Tügel. Casper de Jong vertaalde voor *Uitgeverij Boot* in Den Haag *Die Freundschaft* (*Ware vriendschap*), terwijl bij dezelfde uitgeverij een herdruk verscheen van *Sankt Bleh*, dat door Simon Vestdijk een jaar eerder was vertaald onder de titel *Een zoon verliest en wint*. Van Barends verscheen bij *De Amsterdamsche Keurkamer* de vertaling van Tügels *Pferdemusik* onder de titel *Paardemuziek*. Bij dezelfde uitgeverij was in 1942 *Het liefdeleven van den mensch* (*Das Liebesleben des Menschen*) van Hugo Hertwig verschenen. Ook dat boek zou Barends vertalen, maar in dit geval wilde hij toch wel graag dat zijn naam niet werd genoemd, omdat hij bang was voor zijn imago. Hij vroeg aan Kettmann om een keuze te maken uit twee pseudoniemen[167]: H.P. Borgers of Vlaendren die Leeu. Kettmann koos voor de fantasieloze van de twee: Borgers.

In feite besprak alleen *De Schouw* zijn vertalingen regelmatig, zij het dat alleen de boeken ter sprake kwamen en niet de vertaler. G. Noordhuis schreef over *Moeder, vertel eens wat van Adolf Hitler*[168]: ‘Dat dit boek over den Fuehrer van het Groot Duitsche Rijk, dat tegelijkertijd ook de ontelbare problemen van Duitschland sedert 1914 behandelt, ook in het Nederlandsch vertaald is, is toe te juichen. Ook de Nederlandsche jeugd heeft er recht op, dat zij in dezen tijd op de juiste wijze wordt voorgelicht over een persoon, die in luttele jaren tijds van onbekend enkeling geworden is tot de allergrootste figuur in de wereldgeschiedenis.’

Het werd voor Barends, als vertaler maar liefst gekoppeld aan Goebbels en Hitler samen, tijd om de consequenties te trekken uit zijn radicalisering. Hij was als gezegd toegetreden tot de SS, en werd nu net als Kettmann, Kriegsberichter. Als zodanig was hij getuige van de ondergang van het Duitse Rijk.

In de bloemlezing van Henri Bruning, *Gelaat der Dichters*, is het alsof hij deze ondergang profeteerde, zij het dat het gedicht sloeg op de Duitse nederlaag in

1918 en het gedicht was verschenen in het voor de oorlog gebubliceerde *Viva la muerte*![169]:

Ja, het is uit. Het Rijk ligt gansch in puin,
ten roof aan eigenbaat en muitende soldaten;
de standaard staat van zijn gezworen wacht verlaten,
en herfstwind huilt door een verstoorden tuin.

In *Storm* SS, voorjaar 1945, dichtte hij een waarschuwing aan de vrouwen van de strijders, waarvan de laatste twee strofen luiden[170]:

Je moet niet schreien als wij vallen, want soldaten
zijn altijd kameraden van den dood.
Maar buig je nek niet, hoe z'ook vleiend praten.
Als heb ik j'ook geen cent, geen krummel brood gelaten,
drie dingen blijven je: de opstand en het haten,
en het bevel, zooals de Führer het gebood.

Maar vóór ik ga, moet je me één ding zweren
bij God, de jongens en je eer als vrouw.
Dit: dat je nooit met de verdrukkers zult pacteeren,
dat je nooit, hoe het loopt, zult deserteeren,
dat je nooit moe zult zijn, je te verweren,
maar tot je dood zult zijn de vanen trouw.

Barends had geluk: hij hoefde als Kriegsberichter niet naar het Oosten. Zijn standplaats werd het zonniger Italië van waaruit hij verscheidene verslagen naar *Storm* SS stuurde.

In 1941 publiceerde hij de bundel *Bitter Brood*, die in 1944 bij *De Amsterdamsche Keurkamer* verscheen. Het was de laatste bundel die van Barends zou uitkomen. Het Duitse Rijk stortte ineen en Barends vluchtte naar Duitsland. In Nederland wachtte hem alleen een proces. Dat hij door de Eereraad voor Letterkunde voor tien jaar een publikatieverbod kreeg voor eigen werk en levenslange uitsluiting voor vertalingen, zal hem weinig hebben beroerd. Hij maakte zich echter meer zorgen voor de strafrechtelijke consequenties van zijn handelen. Elf jaar na het einde van de oorlog informeerde hij voorzichtig vanuit Duitsland bij het Nederlandse ministerie van Justitie of hij straffeloos naar Nederland kon terugkeren.[171] Hij ondertekende de brief met *Samuel* Barends. Hij kreeg te horen dat hem nog steeds een strafvervolging wachtte.

Ondanks het publikatieverbod heeft Barends, nu weer onder zijn pseudo-

niem *Steven* Barends, na de oorlog nog tweemaal gepubliceerd: niet in Nederland echter, maar in België, en niet in het Nederlands, maar in het Duits! 'Viola da Gamba' was het eerste van twee gedichten, waarmee hij in *De Tafelronde* in de openbaarheid kwam[172]:

Nun sitz' ich im Gehege
und grübl' und denk' und spinn'
doch was ich zehnmal wäge
hat zehnmal keinen Sinn.

Denn alle meine Wege
vom ersten Anbeginn,
die Straszen wie die Stege
die führen zu dir hin.

Wie lang ich überlege
es bringt mir kein Gewinn
das Herz begreift nur träge

was doch so klar wie Zinn
dass ich all meine Wege
umsonst gegangen bin.

De Tafelronde was een nieuw blad, dat in 1953 was opgericht door Paul de Vree, Paul Lebeau, Jan Meeuwissen, Ivo Michiels, Adriaan de Roover en Karel Vertommen. Het blad wilde zich wat de poëzie betreft internationaal oriënteren. Volgens Siem Bakker introduceerde *De Tafelronde* 'op instigatie van vooral Michiels, de nieuwe Duitse letteren'.[173] Daar zat dan Barends tussen, maar logischer lijkt het te veronderstellen dat het Karel Vertommen was die Steven Barends binnen de kolommen van *De Tafelronde* haalde. Vertommen, na de oorlog bureauredacteur bij *De Vlaamse Linie*, zal het werk van Barends hebben leren kennen uit *Gelaat der Dichters*. Vertommen zelf is daarin ook met enkele gedichten present.

Vertommen had, en daarmee leggen we nog een band tussen de beide *Nationaal Fronters* in dit hoofdstuk, ook goede contacten met Albert Kuyle en als verantwoordelijk eindredacteur van de serie *Keurbladzijden uit de Nederlandsche Letterkunde* zorgde hij ervoor dat Ernest van der Hallen in 1941 een bloemlezing van het werk van Albert Kuyle verzorgde. Het was dezelfde Van der Hallen die na zijn dood een gedenkboek kreeg, waarin Kuyle, zoals we eerder zagen, de inleiding schreef. Vlak voordat België werd bevrijd, schreef Vertom-

men nog een inleiding voor *Dietsche Balladen*, verzameld door Antoon van der Plaetse.

In 1954 zou Steven Barends in *De Tafelronde* een kort, surrealistisch verhaal publiceren[174] over een Berlijnse arts die een oude vrouw in haar sterven bijstaat en langzaam verandert in de lang daarvoor gestorven echtgenoot. Daarna verdween Barends voorgoed in de vergetelheid.

Eindnoten:

1 Anton Erwich, 'In obitum Albert Kuyle'. In: *Aristo*, maart 1958, p. 53.
2 Lewin, *a.w.*, p. 317.
3 *Idem.*
4 Anton Erwich, 'Bij de geboorte van Augustinus'. In: *Aristo*, oktober 1943, p. 179.
5 Wouter Lutkie, 'Aan het Tribunaal ter Berechting van Landverraders te 's-Hertogenbosch'. In: *Ten Beste*, oktober 1945, pp. 7-8.
6 Wouter Lutkie, 'Communist Zuiveraar'. In: *Ten Beste*, december 1945, p. 80.
7 P.W. Russel jr., 'Van Testen en Zuiveren'. In: *Ten Beste*, mei 1946, p. 164.
8 *Idem*, p. 165.
9 Anton Erwich, 'Kunst en Staat'. In: *Ten Beste*, mei 1946, pp. 162-163.
10 Anton Erwich, 'Langs den Neus weg'. In: *Ten Beste*, mei 1946, p. 179.
11 Anton Erwich, 'Aan de Vlaamsche Kameraden'. In: *Ten Beste*, augustus 1946, p. 247.
12 H.J.J. van Schaick, 'In Memorian Albert Kuyle'. In: *Aristo*, maart 1958, p. 52.
13 Zaal, *a.w.*, p. 246.
14 Rector van Schaick, 'Film Willem van Oranje'. In: *De Nieuwe Gemeenschap*, jrg. 1, no. 3/4, maart 1934, p. 202.
15 Rector van Schaick, 'Close-up, objectiviteit-filmkunst'. In: *De Nieuwe Gemeenschap*, jrg. 1, no. 6, juni 1934, p. 339.
16 Zie noot 13.
17 Koos Groen, *Landverraad, de berechting van collaborateurs in Nederland*, Weesp, 1984, p. 228.
18 H.J.J. van Schaick, 'The time, the place and the girl, een "onschuldig" vermaak'. In: *De Linie*, 16-12-1949.
19 A. van Domburg, 'The time, the place and the clergyman'. In: *Filmfront*, jrg. 3, no. 1, januari 1950, p. 3.
20 Dr.J.H.C. Creyghton SJ, 'De bijzondere rechtspraak in de spiegel van het proces Kuyle'. In: *De Linie*, 7-10-1949.
21 B.R.C.A. Boersema, *De Linie, 1946-1963*, Amsterdam, 1978, p. 216.
22 *Omhoog, Weekblad voor het diocees Utrecht*, oktober 1948.
23 Albert Kuyle, 'De roode prins'. In: *De Nieuwe Gemeenschap*, jrg. 2, no. 1, januari 1935, pp. 46-48.
24 Albert Kuyle, 'Gagel'. In: *Gedichten*, Nijmegen, 1947.
25 Albert Kuyle, 'De Goudsmid'. In: *Ten Beste*, februari 1946, p. 120.
26 *Vrij Nederland*, 17-1-1948. Ontleend aan: Michel van der Plas, *Mooie Vrede*, Utrecht, 1966, p. 311.
27 Wouter Lutkie, 'Ten Beste andermaal'. In: *Ten Beste*, december 1945, pp. 51-52.
28 *Idem*, p. 52.
29 *Idem*, p. 233.
30 *Idem*, p. 234.
31 Wouter Lutkie, 'Christen of Kameraad'. In: *Ten Beste*, februari 1946, pp. 143-144.
32 Wouter Lutkie, 'Langs de Neus weg'. In: *Ten Beste*, september 1946, pp. 332-333.
33 In: *De Tijd*, 2-1-1947.
34 In: *Christofoor*, 22-7-1945.
35 In: *Elseviers Weekblad*, 15-6-1946.
36 In: *De Gelderlander*, 4-1-1947.
37 In: *De Linie*, 10-1-1947.
38 In: *Limburgsch Dagblad*, 26-12-1940.
39 In: *De Tijd*, 11-1-1946.
40 In: *De Tijd*, 16-1-1947.

41 Albert Kuyle, ‘In memoriam Ausems’. In: *Ten Beste*, september 1946, p. 272.
42 Van Oldenzael, ‘Over de Amerikaansche beschaving.’ In: *De Weg*, 12-7-1941, p. 2.
43 In: *De Weg*, 27-4-1940, p. 3.
44 Albert Kuyle, ‘Leider of Geleide?’ In: *De Weg*, 29-6-1940, p. 5.
45 (Albert Kuyle), ‘Rebelsche Regels uit Grimbaerts Dagboek’. In: *De Weg*, 5-10-1940, p. 10.
46 (Albert Kuyle), ‘Rebelsche Regels uit Grimbaerts Dagboek’. In: *De Weg*, 5-10-1940, p. 14.
47 Voor de eerste maal in *De Weg* van 12-10-1940.
48 (Albert Kuyle), ‘Rebelsche Regels uit Grimbaerts Dagboek’. In: *De Weg*, 26-10-1940, p. 14.
49 (Albert Kuyle), ‘Rebelsche Regels uit Grimbaerts Dagboek’. In: *De Weg*, 2-11-1940, p. 14.
50 (Albert Kuyle), ‘Rebelsche Regels uit Grimbaerts Dagboek’. In: *De Weg*, 9-11-1940, p. 14.
51 Hans Schippers, *Zwart en Nationaal Front*, Amsterdam, 1986, p. 226.
52 (Albert Kuyle), ‘Rebelsche Regels uit Grimbaerts Dagboek’. In: *De Weg*, 28-12-1940, p. 14.
53 Albert Kuyle, ‘Zwaan kleef aan of de verzande revolutie’. In: *De Weg*, 28-6-1941, p. 3.
54 G. Becker, ‘Terugdeinzen voor de werkelijkheid?’ In: *De Weg*, 17-8-1940, p. 2.
55 Wouter Lutkie, ‘Verzoenen en Verzamelen’. In: *Aristo*, oktober 1940, pp. 261-278.
56 *Idem*, p. 274.
57 Zaal, *a.w.*, p. 210.
58 Henk Kuitenbrouwer, ‘Lied’. In: *De Weg*, 7-12-1940, p. 9.
59 Albert Kuyle, ‘Veronachtzaamd volk’. In: *De Waag*, 31-10-1941, p. 655.
60 Albert Kuyle, ‘Veronachtzaamd volk’. In: *De Waag*, 7-11-1941, p. 671.
61 Albert Kuyle, ‘Bibliotheken in Vlaanderen’. In: *Algemeen Handelsblad*, 17-3-1942.
62 ‘Vragen uit Vlaanderen’. In: *Algemeen Handelsblad*, 4-3-1942.
63 Schippers, *a.w.*, p. 334.
64 Albert Kuyle, ‘“Wat kunnen wij doen voor de Kunst,” vroeg Pijke Koch’. In: *De Weg*, 30-11-1940, p. 8.
65 Albert Kuyle, ‘“Wat kunnen wij doen voor de Kunst”, vroeg Pijke Koch. “Lasteren,” zei Jan Engelman’. In: *De Weg*, 14-2-1940, p. 13.
66 Zie noot 53.
67 Joosten, *a.w.*, p. 321.
68 *Algemeen Handelsblad*, 10-12-1941.
69 Mulder, *a.w.*, p. 284.
70 Zie noot 39.
71 Zie noot 40.
72 Albert Kuyle, ‘Maskers’. In: *Opgang*, jrg. 5, 1926, p. 598.
73 Brief Gerard Wijdeveld, dd. 8-8-1933.
74 Brief Jan Engelman, dd. 20-11-1924.
75 C.A. Schilp, ‘Herinneringen aan redacteuren van De Gemeenschap’. In: *Juffrouw Ida*, jrg. 12, no. 2, p. 21.
76 Willem Enzinck, ‘Herinneringen aan Otto van Rees’. In: *Otto en Adya van Rees*, Utrecht/Den Haag, 1975, pp. 101.
77 Albert Kuyle, *Rond een blauw meer*, Hilversum, 1936, p. 108.
78 Siem Bakker, *Literaire tijdschriften, van 1885 tot heden*, Amsterdam, 1985, p. 168.
79 Brief A. den Doolaard, dd. 16-12-1986, gepubliceerd in *Het Oog in 't Zeil*.
80 *aNti-schUnd*, p. 45.
81 J. Goedegebuure, ‘De tempel en het kruis van Hendrik Marsman’. In: *Hollands Diep*, 18-6-1977, pp. 12-13. Het interview met Marsman stond in *De Gemeenschap*, jrg. 4, 1928.
82 Th.A.P. Bijvoet, ‘Het archief van Albert Kuyle’. In: *Literatuur*, jrg. 4, no. 6 (1987).
82 Th.A.P. Bijvoet, ‘Het archief van Albert Kuyle’. In: *Literatuur*, jrg. 4, no. 6 (1987).
83 In *Rynbende's Blijmoedig Maandblad*, no. 2, 1928.
84 Albert Kuyle, *Harten en brood*, Hilversum, 1933, pp. 236-237.
85 Ter Braak/Du Perron, *a.w.*, deel I, p. 158, brief Du Perron, dd. 16-1-1932.
86 *Idem*, deel II, p. 358, brief Du Perron, dd. 10-3-1934.
87 Albert Kuyle, ‘Proza, een overweging vooraf’. In: *De Nieuwe Gemeenschap*, jrg. 1, no. 3, maart 1934, pp. 199-200.
88 Ter Braak/Du Perron, *a.w.*, deel III, p. 188, brief Du Perron, dd. 3-5-1935.
89 Jan Engelman, ‘De Katholieke Jongeren, Nolens en het Fascisme’. In: *Raam*, 1966, no. 26, pp. 41-43.
90 Albert Kuyle, ‘Nieuwe Normen’. In: *Rondom het Boek*, 1936, p. 133.
91 *Idem*, p. 135.
92 J.A. van der Made, ‘Iets over het wezen van de kunst’. In: *De Waag*, 9-7-1943, p. 426.
93 ‘Nieuwe Normen’, p. 131.
94 Menno ter Braak, ‘De “Binnenkant” van Tachtig’. In: *Het Vaderland*, 26-11-1933.
95 Geciteerd bij: Kees de Bakker/Herman Arnolds, *De vijftig boekenweekgeschenken*, Amsterdam, 1985.
96 Joosten, *a.w.*, p. 310.
97 H.K., ‘De Krant’. In: *De Bundel*, jrg. 1, no. 7, januari 1938, p. 352.

98 H.K., ‘Voederen der schrijvers’. In: *De Bundel*, jrg. 1, no. 10, augustus 1938, p. 564.
99 H.K., ‘Amsterdam en Boedapest’. In: *De Bundel*, jrg. 1, no. 1, juni 1937, p. 37.
100 Henk Kuitenbrouwer, ‘Volk en Kunst’. In: *De Bundel*, jrg. 1, no. 5, november 1937, pp. 196-197.
101 Harry Scholten, ‘Aan een katholiek fascist’. In: *Hoe het te rijmen valt*, Baarn, 1987, pp. 18-19.
102 Brief Arnold Meijer, dd. 25-5-1934.
103 Steven Barends, ‘Het Fascisme komt’. In: *Zwart Front*, 1934, p. 8.
104 Brief Steven Barends, dd. 25-7-1934.
105 Brief Steven Barends, dd. 5-8-1934.
106 Brief Steven Barends, ongedateerd.
107 Brief Arnold Meijer, dd. 31-8-1934.
108 Brief Arnold Meijer, dd. 15-9-1934.
109 Brief Steven Barends, dd. 3-9-1934.
110 Brief Steven Barends, ongedateerd.
111 Brief Steven Barends, ongedateerd.
112 Steven Barends, ‘Eed’. In: *Jeugd in opstand*, Oisterwijk, 1933, p. 1.
113 Beide gedichten in handschrift aanwezig in het Rijksarchief Noord-Brabant.
114 Schippers, *a.w.*, p. 82.
115 Brief Arnold Meijer, dd. 14-11-1934.
116 Brief Arnold Meijer, dd. 30-1-1935.
117 Brief Steven Barends, ongedateerd.
118 Brief Arnold Meijer, dd. 30-4-1935.
119 Brief Steven Barends, ongedateerd.
120 Brief Steven Barends, dd. 5-5-1935.
121 Brief Steven Barends, ongedateerd.
122 Brief Arnold Meijer, dd. 4-9-1935.
123 Brief Arnold Meijer, dd. 14-8-1936.
124 Brief Steven Barends, dd. 22-1-1937.
125 Brief Steven Barends, dd. 24-1-1937.
126 Brief Steven Barends, dd. 30-1-1937.
127 Ingesloten bij brief Steven Barends, dd. 7-2-1937.
128 Brief Steven Barends, dd. 15-11-1937.
129 Brief Steven Barends, dd. 9-12-1937.
130 Brief Steven Barends, dd. 14-12-1937.
131 Brief P. Boezeman, dd. 1-2-1938.
132 Brief Arnold Meijer, dd. 5-2-1938.
133 Brief Arnold Meijer, dd. 20-12-1938.
134 Brief Arnold Meijer, dd. 4-7-1939.
135 Steven Barends, ‘Spanje’. In: *Viva la muerte*! Amsterdam, 1938.
136 George Kettmann jr., *Het erf aan Zee*, Amsterdam, 1938, p. 70.
137 Menno ter Braak, ‘Dietser of Duitser’. In: *Verzameld Werk*, Amsterdam, 1951, deel VII, pp. 223-224, oorspronkelijk in *Het Vaderland*, 9-4-1939.
138 Schippers, *a.w.*, p. 134.
139 Steven Barends, *Bruine rebellen in Oostenrijk*, Amsterdam, 1938, p. 41.
140 Brief Steven Barends, ongedateerd.
141 Brief George Kettmann Jr., dd. 27-4-1940.
142 *Idem*.
143 Karin Moen, ‘Soldaten-kind’. In: *De Schouw*, jrg. 3.
144 Meer over deze vertaling in hoofdstuk 6.
145 Brief Steven Barends, ongedateerd.
146 Brief Arnold Meijer, dd. 9-12-1939.
147 *De Weg*, 11-5-1940, p. 5.
148 *De Weg*, 1-6-1940, p. 8.
149 Arnold Meijer, ‘Heldere Taal’. In: *De Weg*, 1-6-1940, p. 2.
150 *De Weg*, 15-6-1940, p. 2.
151 *De Weg*, 4-1-1941, p. 5.
152 Steven Barends, ‘De eerste kus (slot)’. In: *De Weg*, 7-11-1940, p. 15.
153 *De Weg*, 14-12-1940, p. 3.
154 Steven Barends, ‘Stem van het Oude Front’. In: *Nederlandsch Dagblad*, 15-11-1940.
155 Arnold Meijer, ‘Recht op vertrouwen’. In: *Nederlandsch Dagblad*, 26-9-1940.
155 Arnold Meijer, ‘Recht op vertrouwen’. In: *Nederlandsch Dagblad*, 26-9-1940.
156 *De Misthoorn*, jrg. 5, 1942, p. 151.
157 Brief George Kettmann Jr., dd. 13-7-1944.
158 Brief Steven Barends, dd. 19-9-1942.
159 Brief Steven Barends, dd. 19-9-1942.
160 Steven Barends, ‘Het Duitsche Boek’. In: *De Schouw*, jrg. 1, no. 4, 2-3-1942, p. 93.
161 *Tegen de decadenten*, p. 14.

162 Steven Barends, ‘De nieuwe mythe’. In: *De Waag*, 29-1-1943, p. 53.
163 Steven Barends, ‘Winterzonnewende in de fabriek’. In: *De Waag*, 24-12-1943, p. 807.
164 Steven Barends, ‘Soldatenweduwe’. In: *De Waag*, 19-5-1944, p. 311.
165 Steven Barends, ‘Afscheid’. In: *De Waag*, 28-4-1944, p. 261.
166 Johanna Haarer, *Moeder, vertel eens wat van Adolf Hitler*, Amsterdam, 1943, p. 306.
167 Brief Steven Barends, dd. 1-2-1941.
168 *De Schouw*, jrg. 2, no. 2, februari 1943, p. 110.
169 *Gelaat der Dichters*, p. 34.
170 Steven Barends, ‘Voor onze vrouwen’. In: *Storm* SS, 1-2-1945, p. 6.
171 Brief Samuel Barends, dd. 8-4-1956.
172 Steven Barends, ‘Viola da Gamba’. In: *De Tafelronde*, mei/juni 1953, p. 288.
173 Siem Bakker, *Literaire tijdschriften van 1885 tot heden*, Amsterdam, 1985, p. 339.
174 Steven Barends, ‘Tod in Westpreussen’. In: *De Tafelronde*, februari 1954, pp. 58-64.

6 De ss'ers

In de vorige hoofdstukken hebben we gezien dat Henri Bruning en Jan Eekhout, elk op eigen wijze, na de oorlog rekenschap hebben afgelegd van werken en daden in de bezettingsjaren. Steven Barends, Nico de Haas en Jan van der Made onttrokken zich daaraan door zich blijvend in Duitsland te vestigen. Ernest Michel was nimmer in zijn leven in staat om ergens rekenschap van af te leggen, Martien Beversluis was zo'n opportunist dat na de oorlog niemand meer geloof kon hebben in zijn woorden en Albert Kuyle was verstokt slecht.

George Kettmann Jr., een van de bekendste dichters die het nationaal-socialisme in Nederland heeft voortgebracht, was net als Kuyle onverbeterlijk. Hij volhardde ook na de oorlog in het eenmaal ingenomen standpunt zoals blijkt uit de regels die gevangenisdirecteur Henk Stouten van hem bewaarde[1] en die Kettmann in de cellenbarak van de Scheveningse gevangenis schreef:

> Ik eet met slappe saus mijn harde bonen
> en lach bevrijd, door het leven aangeraakt
> omdat de straf mij niet meer bitter maakt
> omdat ik toekomst heb in Hollands zonen
> De tijd is niet meer smid, het aambeeld is 't
> Ik weet dat in de jeugd de stoutheid gist
> om weerbaar smid te zijn voor nieuwe tijden
> Hun schepen zullen van de werven glijden
> en met hun hand aan 't roer zien ze in de mist
> het verre zeewijf dat zich zal verblijden.

'Die had de moed nog niet opgegeven,' was het commentaar van Henk Stouten op deze regels. In de 'biografische schets' van het leven van Kettmann, door Wim Huberts in *Maatstaf* gepubliceerd[2], vinden we deze regels niet terug, ook niet in de biografie die Huberts een jaar na dat *Maatstaf*-artikel van Kettmann publiceerde.[3] Eigenlijk is er heel weinig van Kettmann zowel in de schets als in de biografie terug te vinden.

Kettmann is de dichter van 'Avond in Narwa'[4]:

> Snel zinkt de dag. Een kerkhof wordt de stad,
> die oud ommuurd, besneeuwd weerzijds de Narwa

haar huizen schaart, haar schuren hout en tarwe
- de plaatsen waar 't geluk zijn woonstee had.

Elk raam - 't kozijn is sneeuw-bekraagd - bestaart
uit de verstarde kamer, zonder luister
van waaiend houtvuur, dóod het vlokkend duister
van dezen avond op den tweeden Maart.

Nu gingen ook de laatsten hier vandaan:
een grijsaard en wat vrouwtjes op een slede
- bepreveld zijn hun hulp'looze gebeden,
terwijl de wachtpost op de brug blijft staan.

't Geschut dreunt door de stilte, Narwa beeft,
geraas van wagens door de leege straten,
in doove sneeuw het voetspoor van soldaten -
het is een avond die iets dreigends heeft.

Dit is geen stad voor menschen, maar 't geweld
van staal en vuur zwaait over 't wit der daken
als waar 't een krijg van goden tegen draken
als schreden reuzen over 't open veld.

De Narwa-stad - Europa's poort - wordt front,
den vijand toegekeerd. Haar oude muren
aan 't koude water in de avonduren
bewaken nòg na eeuwen onzen grond.

‘Avond in Narwa’, verschenen in het juninummer 1944 van *De Schouw*, was een van de laatste gedichten die Kettmann in de bezettingsjaren zou publiceren; we zullen nog zien dat zijn stem na de oorlog niet werd gesmoord. Het was de bijna-afsluiting van een literaire loopbaan die enkele tientallen jaren eerder was begonnen.

De in 1898 geboren George Wilhelm Kettmann zou vanaf de opkomst van het fascisme in Nederland een van de opmerkelijkste (in zijn ogen wellicht de belangrijkste) dichters van de Nieuwe Orde zijn. Zijn literaire ambities kwamen al vrij vroeg naar voren, al is het vermoedelijk te goedgelovig ervan uit te gaan dat Kettmann op twaalfjarige leeftijd Schiller, Scott en Conscience las, zoals hij dat jaren later aan zijn vrouw zou schrijven. Huberts echter neemt dat verhaal voetstoots voor waar aan, zowel in zijn ‘Biografische schets’ als in zijn

biografie.[5] Hij vervolgt dan: ‘Wanneer Kettmann zich jaren later tegenover zijn vrouw beklaagt over het feit dat zijn gehele bibliotheek in de naoorlogse commotie verloren is geraakt, noemt hij met name de complete Vondel, Goethe en Fichte, naast werken van Dickens. Dit geeft een beeld van de lectuur van de jonge Kettmann.’[6]

Dat is te snel geconcludeerd, want er is verder geen enkel bewijs dat de twaalfjarige Kettmann inderdaad de boeken uit de bibliotheek van zijn vader (een textielhandelaar uit Amsterdam) heeft gelezen. Of we moeten ervan uitgaan dat Kettmann in zijn brieven doorlopend de waarheid spreekt, maar we zullen nog zien dat ook Huberts daarover van tijd tot tijd zijn twijfels heeft.

De volgende regels, afkomstig uit een langer gedicht dat Kettmann samen met drie andere in *Het Getij* publiceerde, is interessant, omdat we hierin al de eerste tekenen kunnen bespeuren van zijn obsessie voor alles wat joods is, iets dat hem in later jaren tot een heftig antisemitisme zou voeren[7]:

> Alzijnde Geest, veel liefs is mij ontgaan:
> er is geen toekomst en er blijft geen heden,
> ik weet alleen in mijn gezichts-ovaal
> uw donker kruis als in een joodsch verhaal,
> na alles, wat ik ooit heb overwogen:
> het kruis van neusbalk en van wenkbrauwogen,
> dat zich tot top een groef in 't voorhoofd kerft
> - ik ben uw zoon, gekruisigd en onterfd.

Hij zou in *Het Getij* tussen 1918 en 1920 tamelijk veel publiceren (zie Bijlage XV; deze bijlage en de volgende, Kettmann betreffende, zijn deels ontleend aan de biografie van Huberts), in feite was het, op een novelle in *De Amsterdammer* na[8], zijn enige publikatiemogelijkheid.

Kettmann publiceerde in *Het Getij* onder het pseudoniem Co van Sweden, en ook later in zijn leven gebruikte hij graag pseudoniemen. Waarom hij juist Co van Sweden koos is niet bekend. Huberts denkt dat het pseudoniem ‘vermoedelijk’ is gebaseerd op de naam van de Zweedse wijsgeer Emanuel Swedenborg.[9] Waar Huberts dat vandaan haalt, is mij een raadsel. In het leven van Kettmann komt deze Swedenborg nergens voor, ook niet in zijn werk. Ook de leer van Swedenborg valt niet te rijmen met fascisme en nationaal-socialisme.

In deze periode zou Kettmann ook betrokken raken bij de oprichting van het in vergetelheid geraakte blad *De branding*. Over de redenen van het korte bestaan van het blad geeft Kettmann zelf een verklaring in een brief aan *De Vrije Bladen*, waarin hij graag wil publiceren. ‘Het blijkt,’ stelt Huberts als hij deze brief aanhaalt[10], ‘dat *De branding* een financieel fiasco is geweest en dat Kett-

mann daarna een bewuste literaire retraite heeft gehouden. In hoeverre dit de waarheid is, blijft onduidelijk. Kettmann schrijft de brief namelijk met als doel zichzelf aan te melden als medewerker aan *De vrije bladen*, en in die context klinkt het natuurlijk beter om te spreken van een bewuste literaire retraite, dan van een opgelegde - wat het geval zou kunnen zijn geweest wanneer redacties van literaire tijdschriften zijn bijdragen niet wensten op te nemen. Hoe dan ook, Kettmanns brief is succesvol en hij is in staat om twee bijdragen in *De vrije bladen* te publiceren; een novelle en een boekbespreking.'

Hier wordt, en terecht wat mij betreft, de informatie die Kettmann geeft weer wèl in twijfel getrokken. Wat wil Huberts nu? Wanneer mogen we Kettmann op zijn woord geloven en wanneer niet?

Anno 1921 had Kettmann dus mondjesmaat proza en poëzie in *Het Getij* gepubliceerd. In de daaropvolgende vier jaar publiceerde hij niets. Toen W. Moll in 1923 dan ook begon met het verwerven van documentatiemateriaal voor wat later het Letterkundig Museum en Documentatiecentrum moest worden, stond Kettmann zeker niet boven aan zijn lijst. Pas toen hij in 1925 in *De Vrije Bladen* de novelle *Het smartelijk ontluiken*[11] publiceerde, vond Moll het nodig de jonge dichter om materiaal te vragen. Huberts hierover: 'Moll zal teleurgesteld zijn geweest, want Kettmann weigert elke medewerking, met de motivering dat hij het prematuur vindt om jonge dichters en schrijvers een plaats in de literatuurgeschiedenis te geven. Volgens Kettmann gééft Molls collectie de jongeren deze plaats, terwijl in Kettmanns ogen deze plaats niet gegeven, maar bevochten dient te worden.'[12] Vervolgens stelt Huberts zijn onbaatzuchtige held in een nòg gunstiger licht met de toevoeging: 'Ook Du Perron weigerde om aan Molls verzoek gehoor te geven.'

Het is op deze plaats wel aardig om te vermelden dat Kettmann vier decennia later, eind jaren zestig, wèl materiaal afstond aan het Letterkundig Museum. Huberts promoveert dit materiaal heel deftig tot 'Kettmanniana'[13], iets waarin ik hem niet volg, omdat ik een dergelijke wijze van aanduiden liever reserveer voor minder miserabele figuren.

In *De Vrije Bladen* zou Kettmann na de novelle niet veel meer publiceren. In 1926 verscheen nog een recensie op Simon Kosters *Serenade*; daarna viel voor Kettmann het doek bij *De Vrije Bladen*.

Begin 1925 stuurde Kettmann een brief aan Roel Houwink, waarin hij hem verzocht de novelle niet in twee afleveringen te publiceren, zoals het plan was van de redactie van *De Vrije Bladen*, maar in één.[14] In deze brief sloot hij ook zijn boekrecensie op Koster in, waarbij hij vaststelde dat deze 'eenige vertraging [ondervond]'. De recensie werd pas een jaar later geplaatst, zodat we kunnen constateren dat *De Vrije Bladen* niet erg op actualiteit - of op een stuk van Kettmann - uit was.

De Vrije Bladen kwam voort uit *Het Getij*. In *Het Getij* heeft Kettmann meer gepubliceerd dan in *De Vrije Bladen*. Het is daarom eigenaardig dat Siem Bakker in zijn overzicht van de literaire tijdschriften vanaf 1885 in de lijst van regelmatige medewerkers aan *Het Getij* Kettmann niet opneemt.

In 1928 verscheen Kettmanns eerste roman, *De glanzende draad der goden*. De uitgever was de *Wereldbibliotheek*. Kettmann had de roman een jaar eerder ingestuurd op een prijsvraag, uitgeschreven door de Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur. De twaalf beste inzendingen zouden bij de *Wereldbibliotheek* worden uitgegeven. De roman van Kettmann behoorde tot die eerste twaalf.

De inzending voor de prijsvraag diende onder motto te geschieden. Kettmann koos daarvoor ‘Malgré Tout’. Huberts heeft een verklaring voor dit motto. ‘Men krijgt uit dit motto overigens de indruk dat Kettmann zich in de tweede helft van de jaren twintig miskend moet hebben gevoeld,’ merkte hij in zijn in *Maatstaf* gepubliceerde schets op[15]. Deze opmerking komt in zijn biografie niet voor. Logisch, want kort daarop gaat hij in op de keuze van Robert van Genechten en Tobi Goedewaagen voor het nationaal-socialisme: ‘Bij beiden staat het historisch vast dat een gevoel van miskenning een belangrijke rol heeft gespeeld bij hun keuze voor het nationaal-socialisme.’[16] En hoe zit dat bij Kettmann? Huberts: ‘In het geval van Kettmann lijkt er echter geen reden voorhanden om rancune als (mee) beslissende factor een rol te laten spelen.’

In *De glanzende draad der goden* vinden we al de eerste tekenen van een rassenbewustzijn: ‘...hoe diepblauw waren haar oogen, droomerig en toch vol levenskracht. Zooals de noordelijke rassen het allen wezenshelder bezaten, gewend als ze waren aan het turen in strakstaande ruimten-hemel, heideland, zee...’[17]

Kettmann was in deze periode nog steeds afhankelijk van het inkomen dat hij betrok als procuratiehouder in het bedrijf van zijn vader. Hij was door zijn vader gepromoveerd toen hij in 1923 met Jeanne Schutze trouwde. Ze kregen twee kinderen. Zeven jaar later scheidden ze en Kettmann kreeg een behoorlijk zware alimentatie te betalen. Kort daarop echter, de wereldcrisis greep snel om zich heen, raakte zijn vader in financiële problemen en ontsloeg hij zijn zoon.

Weerslag van deze problemen vormen een vijftal sonnetten, die in *Elseviers Geïllustreerd Maandschrift* verschenen. Ze zijn deels weemoedig van toon, duiden op een afscheid van het leven zoals zich dat tot dan voor Kettmann had ontrold. Daarnaast is er ook de opkomende strijdbaarheid[18]:

> Wie noemt dit leven schoon? - het schoon vervlakt
> en slechts herinn'ring is het duurzaam-goede,
> dat schoon verschijnt, waar wij het schóon vermoeden,
> toen 't bloeide brandend, nu het werd geknakt.

Slechts door herinn'ring kan ons hart bevroeden,
dat schoonheid werk'lijk is - ze leeft abstract -
en geen is door 't moment ooit méer gepakt
dan dat het vreugde gaf om hem deed bloeden.

Eerst wie zich afstand nam en zijwaarts trad,
om - zonder door 't moment te zijn bewogen -
het te zien naad'ren en het na te oogen,

aanschouwt de schoonheid. 't Leven strijkt weer glad
en golft opnieuw: wie meeleeft met zijn stormen,
kan sterk-ontroerd zijn, doch geen schoonheid vormen.

Het is vreemd dat praktisch elke bijdrage van Kettmann in die jaren aan een tijdschrift, of publikaties bij een uitgeverij, niet hebben geleid tot een langduriger verbintenis. Ook hier: *Elseviers Geïllustreerd Maandschrift* plaatste vijf sonnetten op rij, maar het was gelijk de eerste en laatste keer dat hij in de kolommen van dit tijdschrift publiceerde.

In 1931 verscheen *Maan op het dak* bij *P.N. van Kampen & Zoon*. Deze roman getuigt al enigszins van Kettmanns fascistische sympathieën en het is dan ook geen wonder dat hij tussen 8 juli en 28 september 1937 als feuilleton in *Het Nationale Dagblad* verscheen. In hetzelfde jaar dat deze roman verscheen, sloot Kettmann zich bij het fascisme aan. Op 16 november 1931 werd hij lid van de *Fascistenbond de Bezem*. Hij kreeg stamboeknummer 107. ‘Hij behoorde dus tot de voortrekkers,’ stelt Huberts vast.[19] Dat is relatief. Acht maanden eerder was de *Fascistenbond De Bezem* opgericht door Alfred Haighton en Jan Baars, als vervolg op eerdere activiteiten. In het kleine groepje fascisten van het eerste uur komen we Kettmann nergens tegen. Hij zou overigens maar kort lid blijven: op 30 juni 1932 zegde hij zijn lidmaatschap op en ruim een maand later, op 2 augustus 1932 trad hij toe tot de NSB. Hier was hij wel vroeg, mag je zeggen, want hij kreeg stamboeknummer 302 en dat was voor een partij die tienduizenden leden zou gaan tellen een laag nummer, een psychologisch belangrijk voordeel voor Kettmann binnen de Nationaal-Socialistische Beweging, waar men met een zeker ontzag naar de leden van het eerste uur keek. Zijn toetreding tot de NSB had dan wel acht maanden na de oprichtingsvergadering van 14 december 1931 plaats, maar pas in de zomer van 1932 begon de behoedzame Mussert aan de eerste publicitaire activiteiten en eerst eind 1932 werd het duizendste lid ingeschreven.[20]

In 1932 was Kettmann voor de tweede maal getrouwd, nu met Margot Warnsinck, in 1909 geboren en schrijfster van meisjesboeken, door de beproef-

de firma *Kluitman* in Alkmaar uitgegeven. Over de relatie tussen Margot Warnsinck, die Kettmann in 1930 leerde kennen (zij had stamboeknummer 106 bij *De Bezem*), heeft Huberts een theorie, al stelt hij wel dat 'het nu moeilijk zo niet onmogelijk is vast te stellen, wat de preciese aard van hun relatie is geweest'.[21] Maar toch: 'Zonder zijn stimulerende aanwezigheid had zij nooit uit haar teneerdrukkende dorpse milieu kunnen raken.'[22] Het is gemakkelijk Kettmann steeds belangrijker te maken dan hij in werkelijkheid was (we hebben gezien dat ook Du Perron al te hulp is geroepen), maar in dit geval gaat het om de vaagste theorie die maar mogelijk is.

Margot Warnsinck kwam inderdaad uit een dorp, waarover ze in 1931 schreef dat dat 'haar grootste liefde heeft'.[23] Ze ging naar de HBS, voor een meisje in de jaren twintig nog niet de meest voor de hand liggende opleiding en het getuigt in ieder geval niet van een 'teneerdrukkend dorps milieu'. Kettmann zelf had de HBS nooit bezocht; hij was naar de Openbare Handelsschool geweest tot zijn zestiende jaar. Wie was nu intellectueel de meerdere van wie?

Margots vader was arts en toen hij zijn praktijk neerlegde, verhuisde het gezin naar Amsterdam. In een brief die Margot Warnsinck in 1931 aan de moeder van George Kettmann schreef, bleek dat ze al gewerkt had voor de *Amersfoortsche Courant*, de *Telegraaf* en de *City-gids*.[24] Ook dat wijst niet op een dorps milieu, waaruit Kettmann haar moest halen. We zullen Margot Warnsinck overigens beter leren kennen als we in deel IV de uitgeverij *De Amsterdamsche Keurkamer* behandelen, die door het echtpaar is opgericht, maar waarin Margot Warnsinck wellicht een belangrijker rol speelde dan haar echtgenoot.

Uitweidend over de relatie tussen Margot Warnsinck en George Kettmann maakt Huberts tweemaal melding van een tocht naar Frankrijk. Eerst in de zomer van 1933 naar Parijs. Per fiets. 'Er was wel geld genoeg om gerieflijker te reizen, maar dat was juist niet de bedoeling,' aldus Huberts.[25] 'Het achterliggende doel van de reis was om aan te tonen dat jonge nationaal-socialisten niet te beroerd waren de moeilijkste weg te kiezen, wanneer het er hun om ging een doel te bereiken. Het woord "daad", met al zijn afgeleiden, vormde een zeer belangrijk deel van Kettmanns nationaal-socialistische bage. Met deze moeizame reis werd een daad gesteld.'

Een fietstocht naar Parijs een 'moeizame reis'? In de jaren twintig en dertig, waarin trektochten per fiets zeer in zwang en doodgewoon waren, zou men meewarig geglimlacht hebben om deze kwalificatie. Niks moeizaam! Bovendien had Kettmann in het geheel geen 'geld genoeg om gerieflijker te reizen' en dat wéét Huberts omdat hij eerder zelf enkele malen heeft uitgeweid over de financiële problemen van Kettmann! Huberts laat zijn held net zoveel of weinig verdienen als hem in zijn betoog te pas komt.

Zes jaar later gaan de Kettmanns opnieuw naar Frankrijk. Het vervoermid-

del wordt ditmaal niet vermeld, maar wel het doel van de reis: Normandië. Niet naar Parijs dus, en dat begrijp ik best bij mensen die al in Parijs zijn geweest en bij hun tweede bezoek aan Frankrijk wel wat anders willen. Huberts echter ziet het zo: ‘Het is wellicht geen toeval dat het decadente Parijs niet wordt aangedaan, maar wel Normandië - streek vol mysterie, druïden, restanten van de invallen der Noormannen en overblijfselen van een oude Keltische (lees: Germaanse) cultuur.’[26]

Dat Kettmann Parijs decadent vond toont Huberts aan door enkele regels te citeren uit de in 1938 verschenen bundel *Het Erf aan Zee*: ‘En 't moog Parijs zijn, dat heel Frankrijk kroont, / het maakt de trouw aan eigen grond te schand / met elken Jood en neger die er woont!’[27] En ook hier wordt Kettmann en passant met een literaire grootheid in verband gebracht. Ditmaal wordt Céline in een voetnoot te hulp geroepen: ‘Vergelijk bijvoorbeeld wat Louis-Ferdinand Céline vond van deze streek. Ook hij was van mening dat het decadente Parijs een symbool van de verwekelijkte Latijnse cultuur was, terwijl Normandië en Bretagne de enige twee Franse bolwerken van Germaans verleden waren. Om zijn verbondenheid met dit gebied aan te tonen liet Céline dan ook niet na te benadrukken dat zijn familie oorspronkelijk uit deze streken stamde.’[28]

Ik kom nog even terug op Kettmanns financiën. Huberts vermeldt het niet, maar eind 1931 vroeg Kettmann het Nationaal Crisis-Comité om financiële hulp in verband met de benarde omstandigheden waarin hij verkeerde.[29] Een maand later kreeg hij te horen dat hij niet voor steun in aanmerking kwam.[30] Bijna een jaar later probeerde hij het opnieuw, maar nu bij het Bureau voor Maatschappelijk Werk. Niet voor hemzelf ditmaal, maar voor zijn ex-vrouw. Indirect natuurlijk wél voor de dichter, want het zou hem flink ontlasten in zijn alimentatieverplichtingen. ‘Voor mijzelf vraag ik NIETS meer,’ schreef hij het Bureau, ‘had het van de heeren in mijn Vaderland afgehangen, ik zou eenvoudig van den honger zijn omgekomen.’[31] Deze steun werd overigens wél verleend.

Sprak uit deze woorden opstandigheid of rancune? Het antwoord is moeilijk te geven. Opstandig was Kettmann zeker, zoals we af kunnen lezen uit het in 1932 geschreven ‘Fascistenlied’[32]:

Hoort hij die àl te lang bleef slapen,
hoe 't volk in sterken voetstap druischt,
nu 't om wat rechts is en rechtschapen
de vrije hand balt tot een vuist? -
Hoort hij de duizend die daar trekken?
gij wien den rooden geesel kwelt?
- het is de jeugd die u komt wekken,
totdat zij honderdduizend telt!

Kettmanns lidmaatschap van de NSB bracht met zich mee dat hij snel betrokken werd bij allerlei publicitaire activiteiten der nationaal-socialisten. Toen in januari 1933 *Volk en Vaderland* verscheen, was hij eindredacteur, een functie die hij maar kort bezette. Daarna werd hij medewerker, vervolgens weer redacteur, en vanaf februari 1934 weer medewerker. (Zie voor deze bijdragen Bijlage XVI.) Hij gebruikte het pseudoniem Lange Pier.

Verder publiceerde hij in *De Daad*, uitgegeven door de Kring Amsterdam der Nationaal-Socialistische Beweging. Dat zou hij blijven doen tot het voorjaar 1934.

Inmiddels had een gebeurtenis plaatsgevonden die hij zelf in zijn carrière als literator belangrijk vond: de première op 22 december 1933 van het toneelstuk *De Dag die komt* van Kettmann door toneelgroep *Fascio*, die een paar weken voor de première was opgericht door Louis Felten, met Jan C. de Vos jr. als regisseur. Jan de Vos zou in de bezettingsjaren leider worden van het Gilde voor Theater en Dans. Louis Felten was een Strasseriaan, een aanhanger van de 'linkse' richting binnen het nationaal-socialisme. Hij figureerde ook nog korte tijd binnen *Zwart Front*. Hij werd snel geroyeerd en daarna probeerde hij nog een apart *Zwart Front* op te richten dat voornamelijk in Amsterdam zou opereren en zich zou richten op de arbeiders. Ook deze opzet mislukte en Felten kwam steeds meer in NSB-vaarwater terecht.

Felten had Kettmann aangespoord om een stuk te schrijven voor de arbeiders. Die moesten voor de nationaal-socialistische idee gewonnen worden. Dus dienden kapitalisten in het stuk opgevoerd te worden met alle karikaturale trekken die men ook in socialistische propagandastukken uit die tijd kon zien. Alleen was in dit stuk de tegenspeler van de kapitalist een fascistische voorman die zijn collega-arbeiders ervan probeert te overtuigen dat klassenstrijd hen niet van het kapitalisme kan redden, maar wel samenwerking der klassen. Het *Algemeen Handelsblad* reageerde nogal positief op stuk én opvoering.[33] De recensent vond het stuk 'met overtuiging geschreven' en hij noemde de geestdrift waarmee het nationaal-socialistische publiek de opvoering ontving, ook voor 'den minder gepreoccupeerden toeschouwer niet geheel onbegrijpelijk'.

De acteurs die in de opvoering van *Fascio* optraden waren merendeels overtuigde nationaal-socialisten. Een uitzondering moeten we maken voor Gerard Hartkamp, Ferd. Sterneberg en Hans Tiemeijer, van wie de twee laatsten na 1940 het verzet ingingen. Volgens Hans Tiemeijer was Ko van Sprinkhuysen in die periode ook niet nationaal-socialistisch, 'hoewel hij gek genoeg naderhand in de oorlog min of meer fout geweest schijnt te zijn'.[34]

Niettemin was het imago van *Fascio* wél nationaal-socialistisch en konden de niet-nationaal-socialistische acteurs zich alleen maar achter de oren krabben dat ze zich voor dat karretje lieten spannen. Hans Tiemeijer zou later dan ook

zeggen: ‘Samenvattend was er geen enkele plausibele reden voor mij om met *Fascio* te beginnen en dat ik het toch gedaan heb was een totale onderschatting van twee dingen: ten eerste de binding die dit troepje zou hebben met de N.S.B. en ten tweede de hele N.S.B. zelf.’[35] Ter Braak schreef dan ook aan Du Perron, een maand voor de première: ‘en niet te vergeten, het door ir. Mussert gestichte nationaal-soc. tooneelgezelschap *Fascio*, dat binnenkort debuteert met een hemdendrama van George Kettmann jr.’[36]

Twee jaar daarvoor had Kettmann nog contact gezocht met Ter Braak en de zijnen toen hij een gedicht instuurde, ‘Lied der werkeloozen’, voor het tijdschrift *Forum*[37]: ‘Natuurlijk zou ik gaarne aan Uw tijdschrift medewerken; een groepeering van schrijvers “om en bij de dertig” lijkt me heel wat beter verantwoord dan de echt Hollandsche vertooning, om de kunst in een politiek spectrum te laten uiteenvallen.’ Het gedicht werd geweigerd. Redactiesecretaris Bouws moest hem dat mededelen: ‘Uw bewijs van instemming heeft ons een groot genoegen gedaan. Het doet ons daarom te meer leed daar het niet mogelijk is Uw gedicht te accepteeren; de redactie meent met algemeene stemmen dat het niet mogelijk is Uw gedicht te accepteeren; de redactie meent met algemeene stemmen dat het niet in aanmerking komt.’[38] Het insturen van dit gedicht naar *Forum* brengt Huberts er overigens toe te schrijven: ‘Het is opvallend dat Kettmann weer is begonnen te dichten. Zijn laatste gedicht verscheen in 1920 in *Het Getij* en daarna heeft hij zich tot proza beperkt.’[39] Het is onjuist, want we hebben reeds gezien dat in 1930 Kettmann maar liefst vijf sonnetten in *Elseviers Geïllustreerd Maandschrift* publiceerde.

In de ‘Biografische schets’ en in het biografische deel van de latere publikatie van Huberts over Kettmann rept hij niet van het belangrijke artikel dat Ter Braak op 15 oktober 1935 in *Het Vaderland* publiceerde.[40] Vreemd, want Ter Braaks stuk illustreert bij uitstek hoe midden jaren dertig de geesten zich definitief scheidden. Dat moet Kettmann toch ook in zijn levenssfeer getroffen hebben, reden om in de beschrijving van zijn leven daaraan niet voorbij te gaan. Het artikel van Ter Braak was meer dan louter een van de vele reacties op Kettmanns werk, zoals Huberts het ons nu voorstelt: het was een beslissende factor, omdat het Kettmann heel duidelijk plaatste waar hij thuishoorde: in het vuilnisvat. De gezaghebbende woorden van Ter Braak zullen Kettmann van wrok hebben vervuld, en, erger voor hem: in een isolement hebben geplaatst. Ter Braak geeft een haarscherpe analyse van Kettmanns werk. De desbetreffende recensie kondigde hij in een brief aan Du Perron aan als: ‘een stuk over de N.S.B.-poëzie van George Kettmann jr. Een miskend heertje, dat dicht over “leve 't geweld in de wereld” en “je zwarte hemd aan, makker!”’[41] Ter Braak wees op het antisemitisme bij Kettmann door het citeren van enkele regels uit ‘De Jonge Leeuw’[42], kenmerkend voor het fanatisme dat Kettmann eigen was:

Wie is het die de gulle Jantjes
Tot muiters maakt en dan verguist,
Wie last'ren en verkwans'len krantjes,
Wie brulaapt en wie balt de vuist - ?
Dat zijn de sluysers en polakken,
Dat zijn de rooie vuilnisbakken,
Dat zijn de tronies van den haat -
Dat is 't verraad![43]

‘Wie hier den machteloozen antisemietischen scheld toon indrinkt als ware geestdrift, is rijp voor de grootheid van deze poëzie,’ stelt Ter Braak vast. Ter Braak stipt ook de invloed van Adama van Scheltema aan: ‘Nu ben ik allesbehalve een critiekloos bewonderaar van Adama van Scheltema, maar vergeleken bij zijn imitator Kettmann is hij een zeldzame aristocraat van den geest.’ Nico 't Hooft (van wiens niet gepubliceerde kandidaatsscriptie over Kettmann ik verschillende malen dankbaar gebruik heb gemaakt) heeft deze woorden van Ter Braak ter harte genomen en het gedicht ‘'t Verraad’ van Kettmann uit diens bundel *De Jonge Leeuw* gesteld naast een gedicht van Adama van Scheltema, waar Kettmann zijn gedicht vrij naar geschreven heeft, maar, en daarin deed 't Hooft een ontdekking, ook naast een gedicht van W.C. de Jong uit *De Daad*. Van alle drie gedichten nam hij één strofe, eerst van Adama van Scheltema[44]:

En wie die hunne vaandels vlechten
Tot énen rozeroden band,
Die voor een nieuwe wereld vechten
En sterven voor 't beloofde land - ?
Dat zijn de muiters en de makkers,
Dat zijn die taaie rooie rakkers,
Dat zijn de slopers van den staat -
Dat is de daad!

Vervolgens W.C. de Jong[45]:

Wie zijn het die vol geestdrift blijven smeden,
Aan d'onverbreekbaren en hechten band,
Die broeders maakt van hen, die eertijds streden,
Tot heil van Volk, Vorstin en Vaderland?
Dat zijn de door de Staat miskende
bestrijders van de roode bende
Dat 's de fascist, die *doet* ...niet praat!
Dat is de daad.

Tot slot Kettmann[46]:

En wie die nu de jeugd verdelgen,
Zoodat haar elke kans ontbreekt,
Zal 't volk zien suffen en zien zwelgen
Als het zijn zwarte vaan opsteekt - ?
Dat zijn de cumulatie-jagers,
Dat zijn de slappe slippendragers,
Dat zijn de bonzen in 't quadraat - -
Dàn komt de daad!

Terug naar Ter Braak: ‘Ik zou mij niet zoo lang met het bundeltje van den heer George Kettmann jr. hebben beziggehouden als het niet een symptoom was. Het is een symptoom van “la trahison des clercs”, of wel van het verraad der intellectueelen. Het meedraven met de meerderheid “die komt”, het pralen met de biceps en het geweld omdat men toch ook zoo graag flink wil zijn, in tel wil zijn bij de “kameraden”: ziedaar het resultaat van eenige eeuwen cultuur, ziedaar de triomf van het algemeen kiesrecht over den geest! Dat profiteert van de persvrijheid der democratie, die men beschimpt om er een op commando brullenden leeuw voor in den plaats te stellen; dat zwelgt in de banaalste romantiek van het verleden en wil tegelijk de vernieuwing van de wereld brengen! Zoo van alle instincten verstoken is dit soort chaotisch intellect, dat het stormloopt tegen zichzelf en meent te imponeeren door het geweld te prediken; waarvoor het dan nog noodig is om liefelijke boerenpoëzie te schrijven? Men kan het met weinig woorden zeggen: omdat de heer Kettmann zich het geweld voorstelt als een optocht van partijgenooten, die door het publiek worden aangestaard wijl zij keurig in de rij loopen. Bij zulk geweld, met op zijn tijd een relletje van tien tegen één, past een boerenidylle als toekomstvisioen. Want na de geweldperiode schijnt dan een gouden tijdvak aan te breken, dat de heer Kettmann, zich spiegelend in de herinnering aan zijn jeugd, aldus omschrijft in een zijner verzen:

Zoo vol van enkel maar genieten
en gaaf en zorgloos zijn,
rijk zonder hemd.

Zonder hemd, en toch gaaf; het staat er, moge het den dichter “an allerhöchsten Stelle” niet als ketterij worden aangerekend...’

Niet alleen Ter Braak reageerde op de bundel van Kettmann, die bij Huberts slechts in één regel wordt aangeduid, ook J.C. Bloem deed dit. Bloem vond de poëzie van Kettmann wel iets hebben: ‘Als Kettmann leert zich minder

gauw tevreden te stellen, kan er een voortreffelijk nationaal dichter uit hem groeien.'[47]

Zowel Halbo Kool als Menno ter Braak vonden dat regelrechte onzin. 'Kettmann wekt helemaal geen verwachtingen, omdat hij nog geen poëzie schreef - het is slechts rijmelarij,' gaf Kool als antwoord op de opmerkingen van Bloem.[48]

Bloem had zijn opstelling aldus verwoord: 'Voor hen, die mijn kritieken in dit tijdschrift wel eens meer hebben gelezen, zal ik niet behoeven te zeggen, dat ik wat den aard der uitgesproken gevoelens betreft, heel wat dichter bij Kettmann dan bij Beversluis sta. Dat is mijn goed recht...'[49] Dat Bloem Beversluis noemde met Kettmann kwam door de aard van zijn recensie, waarin ook de poëzie van de toen nog linkse Beversluis ter sprake kwam. Halbo Kool merkte op: 'Beversluis wekt, gezien zijn vroegere publicaties de illusie, dat hij ook politieke poëzie zou kunnen schrijven, want hij schreef *poëzie*, Kettmann wekt helemaal geen verwachtingen, omdat hij nog geen poëzie schreef. Het geval van Beversluis is dus zeker ernstiger dan dat van Kettmann, maar tevens belangrijker. Bloem liet zich door andere dan poëtische overwegingen verleiden, het geval anders te stellen, wat ook ernstig is!'

Bloem gaf dat in een naschrift ook wel toe: 'Bij nader inzien geloof ik wel, dat ik Kettmann wat heb onderschat, denkelijk onder den indruk van de meer dan onbillijke critiek van Ter Braak in "Het Vaderland".'

Ter Braak werd kwaad op Bloem, een boosheid die wellicht werd versterkt omdat hij wist dat Bloem in het verleden had geflirt met hetzelfde bedenkelijke antisemitisme waarmee Kettmann was besmet. Wellicht was hij op de hoogte van de wijze waarop Bloem in het verleden over de jood Leo Simons had gesproken. In een brief aan P.N. van Eyck uit 1912 had hij hem een 'ongunstige Israëliet' genoemd en in 1917 aan dezelfde Van Eyck een 'sale métèque', een vuige vreemdeling.[50] In die periode koesterde Bloem sympathieën voor de Action Française. Ter Braaks kwaadheid kunnen we lezen uit een brief aan Du Perron: 'Bloem (uitsprk. Blöm) heeft zich nu in *Den Gulden Winckel* een bewonderaar verklaard van Kettmann, den N.S.B.-antisemiet; hij citeert vooral met adoratie een strofe tegen de joden. [Ter Braak doelt hierbij op de eerder geciteerde strofe waarin de regel 'Dat zijn de sluysers en polakken', A.V.] Deze heer ontzag zich overigens niet (zooals je weet) zeer onlangs steun te trekken van joden, die hem wel geld wilden fourneeren op zijn circulaire. De meer en meer beproefde moraal van den puren dichter. Ik heb in *Het Vad.* gezegd, hoe ik over dezen *heer* Bloem denk.'[51] Twee dagen eerder was het stuk in *Het Vaderland* verschenen, waaruit de zinsnede: 'De heer J.C. Bloem, die men zorgvuldig onderscheiden moet van de dichter J.C. Bloem, verklaart zich in zijn poëziebeschouwing een bewonderaar van de anti-semietische pasticheur van Adama van Scheltema, George Kettmann ("dat zijn de Sluysers en Polakken, dat zijn

de rode vuilnisbakken", etc.). Als criticus schijnt deze heer Bloem geen nuances meer te kunnen onderscheiden, hetgeen men de dichter bijna kwalijk zou nemen.'[52]

Dat Bloem er op wees dichter bij Kettmann te staan dan bij Beversluis was niet verwonderlijk: hij was vóór de oorlog enkele jaren lid van de NSB. In de zomer van 1940 trad Bloem toe tot het *Nationaal Front*, waarvoor hij in februari 1941 bedankte. Het zat hem dwars dat G.W.F. van Hoeven, een ambtenaar van het ministerie van Economische Zaken, ook lid was. Van Hoeven was in 1939 veroordeeld voor spionage voor de Duitsers en in mei 1940 dan ook gelijk door de Duitsers vrijgelaten. Bloem zou later tot de Kultuurkamer toetreden nadat daar enige pressie van Duitse kant aan was voorafgegaan.

Zo is de gehele affaire rond de bundel van Kettmann, door Huberts doodgezwegen, belangrijk vanwege de botsing tussen Ter Braak en Bloem en beider reacties op het rabiate antisemitisme van Kettmann. Dat antisemitisme, en dat is nog veel kwalijker, wordt in de gehele 'Biografische schets' van Huberts met slechts één regel aangestipt, terwijl het gaat om wellicht het belangrijkste kenmerk van Kettmanns werk. Ter Braak begreep dat in 1935 al, Bloem bewonderde het in 1936 en Huberts heeft het in 1986 nog niet opgemerkt, zoals hij ook de bundel *Omwille van het leven* niet opmerkte, die in 1936 verscheen. Opmerkelijk, want het was een essay van tweeëntwintig pagina's waarin Kettmann zijn visie gaf op 'Kunst en Gemeenschap' en voor het doorgronden van Kettmanns persoonlijkheid en de invloed daarvan op zijn werk onontbeerlijk. Dit uitgesproken defensieve essay is het rancuneuze relaas van een man, die doorlopend moet schelden op zijn vijanden en die zijn credo wil vatten in een tekst als: 'Nederland biedt met hetgeen zich in de kunst voltrekt, een rampzalig voorbeeld van den staat, waarin de uitgeholde Westersche beschaving overal verkeert. Het is een kunst-voor-de-vriendjes, die voornamelijk bij de gratie eener kapitaalkrachtige élite - een élite-van-dure-sigaren - in stand wordt gehouden. Het is een kunst, die meer dan overrijp, niet in haar roeping gelooft en het dan ook niet waagt, zich aan het leven zelf te bezielen, maar in haar glimlach erkende doelloosheid een triomf voor haar ijdel schoon en een vrijbrief voor haar zwakheden ziet. Eenmaal tot "mode" uitgeroepen, is deze kunst de flirt van alle weldoorvoede lieden, die in haar een aardige tijdpasseering zien.'[53]

Individualisme in de kunst is een vloek: 'Individualisten in de kunst zijn overigens toch weer menschen met andere eigenschappen dan individualisten in de industrie of in het bankwezen: zij zijn de krekels, die nimmer mier zullen worden, zelfs al moeten zij half verhongerd langs de heirbaan zwerven. Maar al begeeren zij geen geld als groot-industrieelen en bankdirecteuren, zij zijn toch in één opzicht even individualistisch: het beste voor zichzelf te willen houden.'[54]

Dat het fascisme hierop het antwoord was, betwijfelde Kettmann niet. Mee-

dogenloos orakelt hij: 'Het fascisme begeert de incarnatie van den volkswil te zijn: die wil vormt zich uit het eigen karakter van een volk, waarvan de besten de levende dragers zijn. Opdat allen zich van dit karakter bewust zullen worden, verschijnt ons het fascisme in de dreigende bovenmenschelijke gestalte, de waarheid en niets dan de waarheid te zijn, welke niet tegelijk iets anders als waarheid naast zich duldt.'[55] Het was het onfeilbare geloof dat religieuze kenmerken kreeg in de in vervoering geschreven woorden: 'De besten onzer trachten de gemeenschap te bezielen, haar ontvankelijk te doen zijn voor het goddelijk verbeelden, dat ons dwars door de schijnbaar onwrikbare beklemming der oer-stof, door de bezetenheid van alle verwoestend onheil inleidt tot het licht, waarin de gerechtigheid en de liefde van onzen wil en ons werk, de heerlijkheid van ons geloof volkomen zegevieren.'[56]

In 1936 was Kettmann nog sterk nationalistisch ingesteld en daarmee geheel op de lijn van de NSB: 'Het fascisme leeft en ontgint - al staan de bonzen er smalend met hun handen in de zakken bij - het Nederlandsch volkskarakter opnieuw tot den vruchtbaren akker van ons eigen Dietschland.'[57] Dit nationalisme is interessant, omdat het contrasteert met de groot-Germaanse ideeën, die Kettmann in de bezettingsjaren van de NSB vervreemdden. In 1937 schreef hij nog een uitgesproken nationalistische rijmprent voor *Volk en Vaderland* naar aanleiding van het huwelijk van prinses Juliana en prins Bernhard, een tegenhanger van de officiële rijmprent van P.C. Boutens. Een fragment:

> Aanziet, Princes Juliana, Prins Bernhard beide,
> het volk stroomt toe naar 't feest - het werk ligt stil,
> historie maant tot aandacht en verblijden,
> maar morgen reeds hernieuwt den arbeidswil
> 't verbond met aarde en zee om stug en stil
> zich aan 't behoud van 't vaderland te wijden.[58]

Deze rijmprent was een van de vele gedichten die Kettmann in de tweede helft van de jaren dertig schreef. Zijn 'vruchtbaarste periode', zoals Huberts dit noemt.[59]

Die grote produktie, Huberts rept er niet van, bracht hem er ook toe zich te begeven in de kring van de fascisten rond Albert Kuyle, hoewel Kuyle en zijn broer zoals we zagen in de *Zwart Front*-periodieken voortdurend stelling namen tegen de NSB, waarvan Kettmann een uitgesproken vertegenwoordiger was geworden. De flirt begon in *De Nieuwe Gemeenschap*, waarin Henk Kuitenbrouwer een artikel schreef over 'Strijd-poëzie'. Daarin kwamen veel *Front*-dichters aan bod, maar ook Kettmann, met wie Kuitenbrouwer zijn artikel besloot[60]:

'George Kettmann is de meest parate van deze jonge Dietsers. Hij kent de uiter-

lijke knepen van het vak, maar dat brengt hem ook dikwijls er toe met een handigheidje genoegen te nemen waar het hart had dienen te spreken. Zijn bundel "De jonge Leeuw" werd door de kritiek natuurlijk bespot en met een superieur medelijden afgedaan. Dat waren de leden van het literair anti-fascisten-front aan hun negatief beginsel verplicht. Toch is de bundel een der bewijzen, dat niet alle strijd-poëzie marxistisch is. In het werk van Ernest Michel leeft meer hartstocht, er gaat een diepere adem door, het heeft wijdere horizonten, de poëzie van S. Barends is soms pakkender door een jonge moed; maar Kettmann heeft werkelijk geen medelijden van onze grinnikende kritici nodig. Een fragment als het volgende uit "Noorderstorm" kenmerkt hem:

"Gij zult de vlag daar hoog vooraan
doen raaflen maar niet rooven
- de jeugd valt aan!
Gij zult de vlam van ons bestaan
doen walmen maar niet dooven
- die vlam blijft áán!
Gij zult ons schip te pletter slaan
- maar nooit vergaan
wie vast gelooven."'

Toen Henk Kuitenbrouwer na de ondergang van *De Nieuwe Gemeenschap* zijn tijdschrift *De Bundel* begon, nodigde hij Kettmann dan ook uit werk in te zenden. Het eerste gedicht dat deze instuurde werd in de vierde aflevering geplaatst. Het heette 'Herfst' en is een allegorie op de tanende macht van de huidige heersers en, zoals in veel van Kettmanns werk uit die periode, een lofzang op de jeugd, die de toekomst is.[61]

Het lacht, onbespied,
onbeschroomd
aan 't water:
waar het hart van droomt
en wérklijk ziet,
wordt zaad voor later.

Begin 1938 keerde hij met twee gedichten in *De Bundel* terug, veel agressiever van toon-ditmaal. In beide sprak hij uit wat hij als zijn taak zag. In 'Nieuwe Wil'[62]:

Voor al de vruchteloozen en de vroeg verdorden,
de vaak vernederden - voor ál die zwaar gewond

en schuw zijn, wil ik in der doode oogen grond
een wilde sprankel licht zijn en een glimlach worden
om hun bevroren wrangen mond.

In het andere gedicht, ‘Aanklacht’, gaf hij vanuit het defensief een beeld van zichzelf. Hij ageerde tegen zijn critici, dezelfden tegen wie hij eerder door Kuitenbrouwer al in bescherming was genomen[63]:

Gij kunt niet mij - omdat ik ík ben - mijden,
vergeten of verguizen, naar 't u lijkt,
wanneer 't voor u - omdat gij gíj zijt - blijkt,
dat vechters van de droomers zijn gescheiden.

Gij noemt hem dichter, wiens droefgeest'ge lippen
de bloemen open kussen, maar gij weert
mijn storm, die éven dichterlijk regeert
en jaagt uit zee de kuiven op de klippen.

In hetzelfde jaar 1938 verscheen de bundel *Het Erf aan Zee*, met flinke uithalen naar zo wat elke vijand, waaronder de joden. Ook het Comité van Waakzaamheid kreeg er bij Kettmann van langs in ‘De wijze katers’:

Gij likt uw fulpen huid zoo wijs tevreden,
als dikke poezen zit gij in de zon
- Ter Braak, en Donker, Poels en Du Perron -
en droomt van schotels melk en teederheden.[64]

Opnieuw reageerde Ter Braak en opnieuw wordt dit door Huberts verzwegen, alsof de duidelijke houding van Ter Braak hem hindert. Komt Ter Braaks visie niet in zijn schets te pas? Ter Braaks woorden - in *Het Vaderland* - logen er inderdaad niet om: ‘Een krachtig volk, zou men zoo zeggen, dient zich in de eerste plaats rekenschap te geven van zijn werkelijke positie in de moderne Europeesche samenleving der volkeren, in plaats van met runen te coquetteeren.’[65]

‘Ik las met plezier je bespreking,’ schreef Du Perron hem.[66] Maar ook: ‘Morgen stuur ik je, ook per gewone post, vandaar dat deze briefkaart evenzoo gaat, 2 nrs. van K. en O., waarin een antwoord op het beroemde vers van de dikke poezen door Georg Kettmann. [...] Wil je zoo goed zijn 1 ex. aan dien heer door te sturen?’ Of Ter Braak dat deed, is niet te achterhalen. Wel het vers dat Du Perron aankondigde en dat eindigde met:

Kruip, spring en kwispel trouw dus voor de bazen,
En dreig ons vlijtig, naar hun wens.
Hij die de schorste keel krijgt van het razen,
Heet - bij de honden - Uebermensch.[67]

Zo eindigden de jaren dertig. De Duitsers vielen Nederland binnen en of Kettmann, gelijk met veel NSB'ers gebeurde, geïnterneerd werd is niet meer te achterhalen. 'Zelf geeft hij hierover tegenstrijdige verklaringen,' zegt Huberts daarvan.[68] 'Zo zegt hij in een soort van autobiografie in het tijdschrift *De Misthoorn* van 1 augustus 1942 dat hij wel tot de groep van gearresteerden en geïnterneerden behoord heeft, terwijl hij in een tweetal geschriften (uit 1949 en uit de eerste helft van de jaren vijftig) het tegenovergestelde beweert.' Het is een van de weinige malen dat Huberts blijk geeft van enige twijfel aan wat Kettmann zelf beweert. Na de oorlog schreef Kettmann een soort autobiografie, getiteld *Op zoek naar een haven: tussen kapitalisme en communisme*. Huberts geeft toe dat de tekst niet te beschouwen is 'als een in alle opzichten betrouwbare bron'[69], maar toch maakt hij er veel gebruik van. Zo ook van het essay 'De tweespalt tussen NSB en SS' dat Kettmann vermoedelijk op verzoek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie in 1953 schreef.

Als we in het biografisch gedeelte van Huberts' *Schrijver tussen daad en gedachte* zien, dat aan dat deel van Kettmanns leven dat eindigde met zijn arrestatie in 1948, 128 noten de bronnen geven van zijn informatie en dat maar liefst 38 noten (bijna een derde) verwijzen naar een van deze twee geschriften van Kettmann, dan geeft dat toch te denken. Neem noot 88. Die gaat over Vestdijk: 'Toen er voor het vak Letteren in de fameuze Kultuurkamer geen passende primus kon worden gevonden,' herinnerde Kettmann zich[70], 'toog Vestdijk met de hoed in de hand naar Canossa, om zich hiervoor bij het departement aan te bieden. Ik maakte toen zoveel rumoer, dat Goedewaagen van het plan afzag, niet zozeer omdat hij Utrecht vreesde - meer dan eens zat hij Mussert dwars - maar omdat mijn letterkundig oordeel bij hem meetelde.' 'Er is geen enkele bron die dit verhaal bevestigt - integendeel! - zodat het waarheidsgehalte van Kettmanns autobiografie hier zeer gering is,' moest Huberts wel aan deze onzin toevoegen. Dan rijst toch de vraag waarom we wèl geloof moeten hechten aan de andere informatie die Kettmann verstrekt, informatie die vaak de bedoeling heeft zijn oorlogsverleden te motiveren en verwijst naar gesprekken waarvan geen schriftelijke neerslag terug te vinden is.

Wat moeten we bijvoorbeeld met het fragment waarin Kettmann uitlegt dat hij tot de NSB toetrad onder invloed van een geloof dat hij heeft 'horen dóórklinken in de poëzie van Henr. Roland Holst, de grootste dichteres in de afgelopen halve eeuw'?[71] We weten dat Kettmann cum suis in hun benauwde

nationaal-socialistische cultuurvisie geen enkele ruimte overlieten voor poëzie van niet-nationaal-socialisten, zeker niet als dat socialisten waren. Verderop, als we het conflict tussen Kettmann en de NSB behandelen, zullen we merken dat zijn herinneringen opnieuw een vals, maar door Huberts overgenomen, beeld geven.

Vrij snel trad Kettmann toe tot de redactie van *De Nieuwe Gids*. Vanaf juli 1940 wordt hij als redacteur vermeld, dus niet vanaf 1 januari 1941, zoals Huberts weet te melden. Veel meer zegt hij hier niet over, terwijl het toch relevant is dat Kettmann een tijdlang als uitgever voor *De Nieuwe Gids* zou optreden, dit in opdracht van het *Coöperatief Uitgeversbedrijf* U.A. en zoals bevestigd in een brief van Alfred Haighton, de financier van *De Nieuwe Gids*, aan het tijdschrift *De Schouw* waarin hij stelt: 'Gelijk met dezen verzoek ik den uitgever (tevens mederedacteur), Kameraad Kettmann, U regelmatig een ex. van "De Nieuwe Gids" toe te sturen.'[72].[73]

Tijdens de *Nieuwe Gids*-periode maakte Kettmann een reis door Duitsland, zoals veel kunstenaars in die tijd gepaaid werden met snoepreisjes. Huberts maakt ervan, dat het op persoonlijke uitnodiging van Goebbels gebeurde. Hij haalt die informatie uit een brief van de vrouw van Kettmann aan Alfred Haighton.[74] Maar zulke brieven zijn toch nauwelijks betrouwbaar? Een persoonlijke uitnodiging... Kettmann zelf schreef aan zijn moeder dat hij de reis maakte in gezelschap van andere kunstenaars.[75] We mogen ervan uitgaan, dat als er een persoonlijke uitnodiging van Goebbels was geweest deze in het door Kettmann nagelaten archief, waarin zoveel nauwelijks ter zake doende brieven en documenten voorkomen, terug te vinden was. Maar Huberts heeft kennelijk voortdurend behoefte aan een belangrijke hoofdpersoon: 'Mussert is door Himmler uitgenodigd op bezoek in Duitsland te komen waarbij onder meer het concentratiekamp Dachau wordt bezocht. Het doel van Himmler is om Mussert warm te maken voor de SS. Tezelfder tijd is Kettmann eveneens op bezoek in Duitsland. Of er tussen beide bezoeken een verband bestaat, is niet bekend.'[76]

We kunnen gevoeglijk aannemen dat dat niet het geval is. De aard van de bezoeken was totaal verschillend; de genodigden hadden weinig met elkaar te maken en ook de gastheren waren verschillend. Zo kunnen we elke gebeurtenis uit het leven van Kettmann op een hoger plan brengen door verbindingen te leggen met andere, belangrijkere gebeurtenissen. Kettmann bezocht Duitsland in januari 1941. In deze maand bracht Hitler definitief de operatie Barbarossa, de overrompeling van de Sovjetunie, op gang. Of tussen beide gebeurtenissen een verband bestaat, is niet bekend.

In 1942 verscheen van Kettmann de bundel *Jong groen om den helm*, met een omvang van vierenzestig pagina's. Het is de eerste bundel van Kettmann die

verscheen onder het bewind van de nationaal-socialisten. Kettmann kon nu zonder enig beletsel zijn antisemitisme botvieren met regels als:

O eind'lijk - èind'lijk rijden dapp're scharen
- na onvervuld gebed der Christenheid -
door 't groote land van Joden en Tartaren,
waar de bewoners slechts gevang'nen waren
- o dáád, die in Gods naam ter zege leidt.[77]

En:

De ratten zijn herkend: de Jood - de Jóód;
hun moordlust heeft hem gruw'lijk overvallen,
maar in ons vaandel staat de weerman Koot.[78]

Deze laatste strofe heeft wel iets weg van het gedicht 'De Ratten' dat Martien Beversluis praktisch gelijktijdig in *De Zeeuwsche Stroom* publiceerde:

De ratten....... de joden
Wat deert hun uw leven? Wat gaat het hun aan?
Het brood van uw kind'ren, zij knagen er aan.[79]

Beversluis en Kettmann hadden contact met elkaar en hun werk vertoont overeenkomsten. Bloem had ze jaren eerder niet voor niets gelijktijdig in een recensie behandeld, al lagen hun politieke overtuigingen toen nog mijlenver uiteen. Hun karakters stemden overeen; beiden waren rancuneus en geneigd tot radicalisering. Ze hadden er ook behoefte aan naar buiten toe 'volksch' over te komen, zoals blijkt uit de terminologie die Beversluis in een brief aan Kettmann gebruikte toen hij over de criticus Van der Made schreef dat deze 'een slag in zijn gezicht kon krijgen naar goede Germaansche gewoonte'.[80]

In 1942 meldde Kettmann zich voor de SS, eerst voor de *Nederlandsche* SS, in oktober, zes maanden later voor de *Waffen* SS. Op 14 april 1942 kreeg hij zijn stamkaart no. 2198 uitgereikt. Het toont aan waar Kettmann in de strijd tussen de twee richtingen binnen het Nederlandse nationaal-socialisme stond. Hij voegde zich bij de SS-richting, die van geen onafhankelijk Groot-Nederland wilde weten maar wenste op te gaan in een Grootgermaans Rijk.

In augustus 1942 werd hij hoofdredacteur van *De Misthoorn*, nadat de vorige hoofdredacteur het met zijn felle aanvallen op de WA te bont had gemaakt. Kettmann stopte overigens zijn medewerking aan het blad van de WA, *De Zwarte Soldaat*. (Zie voor zijn poëzie in *De Zwarte Soldaat* Bijlage XVII.) Toch zou

met de komst van Kettmann het fanatieke karakter van *De Misthoorn* niet veranderen. De voorganger van Kettmann, J. Nijsse, had dat ook niet verwacht zoals hij bij de overdracht van het blad aan de nieuwe hoofdredacteur al stelde[81]: 'Ik doe dit met de wetenschap, dat kam. Kettmann dezelfde compromisloze politiek zal volgen, die ons blad steeds heeft gekenmerkt. Ook hij zal niet aarzelen de wonde plekken in onze samenleving aan te wijzen, waar zij zich voordoen; hij zal zwart noemen wat zwart is en er niet voor terugschrikken de heilige huisjes in gevaar te brengen van hen, die zich onze medestanders noemen en in feite onze tegenstanders zijn.'

Mussert kon weten wie Nijsse had opgevolgd. Nog was Kettmann lid van de NSB, maar, zoals gesteld, hij was aanhanger van de Grootgermaanse gedachte en daar maakte hij geen geheim van. In april 1942 publiceerde hij bijvoorbeeld de regels[82]:

En dankbaar, Führer, om 't zoo streng en schoon
gebouw van droomen, die verwerk'lijkt worden
uit bloed en bodem tot Germaansche orde
weet elk zich weerbaar uw getrouwe zoon.

Wat kunnen wij, nu gij ons zóoveel schonk,
u schenken, Führer, uit de Nederlanden
dan de belofte dat ook ònze handen
een groot vuur laaien uit een kleine vonk.

Wij zullen trouw zijn, trouw tot in den dood
- wij, de vermeetlen die geen knechtschap dulden,
en vragen: voeg ons volk spijts al zijn schulden
in 't groot're Rijk en maak het mèt u groot.
Uit ons verrijst een jeugd, tot daad bereid
als Geuzen die het Spaansch schavot trotseerden
en op de Theems de Britten mores leerden -
een dápp're jeugd nu gij de Führer zijt.

Führer - gij hebt ook òns een zwaard gesmeed,
Holland en Vlaand'ren, volk van vrije mannen,
gebonden in het bouwwerk van uw plannen -
Führer, wij danken u, wij staan gereed.

Kettmann liet er geen misverstand over bestaan wie hij als zijn tegenstanders beschouwde. In de eerste plaats de joden, maar daarnaast ook de verslapte le-

den van de NSB. Op 5 september 1942 schrijft hij: 'Inderdaad, de vijand is Juda. Maar een NSB-er als de burgemeester van Apeldoorn gaat in zijn gemeente, vergezeld van zijn vrouw, bij jodenvrienden uit eten en verstopt zich in het kippenhok, als men dit wangedrag op het spoor komt.'[83]

De reactie van Mussert loog er niet om. Hij gooide Kettmann en zowat iedereen die met *De Misthoorn* te maken had de NSB uit. Op 12 september hield heerbanleider C.J. Huygen in Hoofddorp een redevoering, die een week later in *Volk en Vaderland* werd afgedrukt. Hij zei daarbij onder meer[84]: 'Wanneer de eer van de N.S.B. zulks vordert, schrikt Mussert nooit voor de hardste maatregelen terug. Eenige leden, medewerkers aan een weekblad, meenden de Beweging in den persoon van den Leider te mogen aanvallen. Hoewel er ook een zeer oud lid onder hen was, die bovendien in vroegere perioden verdienstelijk werk voor de N.S.B. heeft verricht, werd hij met de anderen, onmiddellijk als lid uit de Beweging verwijderd. Slechts de N.S.B. heeft het recht tot vorming van den politieken wil van het Nederlandsche volk. Wie dit recht aantast, wordt door haar verdelgd, zonder aanzien des persoons.

De Beweging moet zuiver blijven.'

Kettmann liet zich niet weerhouden. Hij sloeg in *De Misthoorn* onverzoenlijk terug: 'Maar de NSB vertoont reeds aan den top een zoodanige degeneratie, dat zij zich slechts als draagster van het nationaal-socialisme zal kunnen handhaven, wanneer haar leiding bereid is, die schadelijke elementen radicaal te verwijderen.'[85]

Voor de bezettende macht was nu de maat vol: *De Misthoorn* werd opgeheven en Kettmann trad toe tot de gelederen van de Propaganda-Kompanie van het Nederlandsch Legioen. Dat was op 1 oktober 1942. Een week later zat hij bij de afdeling Rundfunk, met als rang SS-Unterscharführer. De ruzie tussen Kettmann en de NSB was een van de vele ruzies in de boezem der nationaal-socialisten; de richtingenstrijd kende vele varianten, waarvan dit er een was.

Huberts ziet echter een opvallend aspect van deze ruzie over het hoofd. Financier van *De Misthoorn* was onder andere Fritz Schmidt, Generalkommissar zur besonderen Verwendung. Waarom hij Kettmann als opvolger van Nijsse binnenhaalde, is onduidelijk. Schmidt was namelijk een van de hoofdrolspelers in de eerder genoemde richtingenstrijd en hij zat daarbij op de lijn van Mussert, die zijn lot aan dat van Schmidt verbonden had. Niet dat Schmidt een overtuigd aanhanger van de Germaanse statenbond was (Musserts idee), waarin plaats zou zijn voor een Groot-Nederland. Maar geslepen opportunist als Schmidt was, hoopte hij via Mussert in de toekomst de macht in de 'gau Nederland' in handen te krijgen. Daarin stond hij diametraal tegenover de SS-richting en was hij een tegenspeler van Rauter.

Dat de SS redenen had om in dit spel de NSB belachelijk te maken, is duide-

lijk. Schmidt daarentegen had geen enkele reden om zijn protégé Mussert zo fel aan te vallen. 'Kettmann krijgt nu de steun van F. Schmidt,' meldt Huberts.[86] Waaruit bleek die steun? Er is nergens iets van terug te vinden. Ook L. de Jong, die in een voetnoot uitgebreid op de affaire ingaat, houdt het erop, dat Kettmann de pion van Rauter was, níét van Schmidt, nadat hij eerder Schmidt als initiator van de oprichting van *De Misthoorn* had genoemd. Hij vervolgt dan met[87]: 'Kettmann, een hoogst onevenwichtige figuur, eigenaar van de "foute" uitgeverij "De Amsterdamsche Keurkamer", trok met steun niet alleen van de SS, Rauter en de Germanische Leitstelle, maar ook van Seyss-Inquarts Pressechef Ditmar, op dezelfde wijze tegen de NSB van leer als Nijsse vóór hem gedaan had.'

Het is Rauter die Kettmann steunde en die in deze periode een gevecht was aangegaan met Schmidt, die er achter zat dat Mussert in december tot Leider van het Nederlandse Volk werd gebombardeerd. In de periode daarvoor, midden in de *Misthoorn*-affaire, probeerde Rauter het omhoogvallen van Mussert nog tegen te houden, zoals blijkt uit een gesprek dat hij op 13 november had met Seyss-Inquart, waarin hij nog eens de nadruk legde op de SS-plannen met Nederland[88]: 'Deze politieke ontwikkeling zou uitgesproken de SS-richting zijn, zodat Schmidt die de Mussert-richting vertegenwoordigd heeft, dan verwijderd zou moeten worden.' Er is maar één conclusie te trekken: Schmidt wilde of kon geen invloed meer uitoefenen op het beleid van *De Misthoorn*.

Gottlieb Berger, chef van het SS-Hauptamt in Berlijn, zou in een rapport een theorie ontvouwen die dicht tegen de hierboven geschetste ligt: 'Generalkommissar Schmidt hatte K. [Kettmann, A.V.] seinerzeit zum Hauptschriftleiter seiner Zeitung "Misthoorn" gemacht, die - entgegen dem Willen von SS-Obergruppenführer Rauter - Eindeutschungstendenzen vertrat. Wenn K. über das Ziel hinausschoss, so ist lediglich Schmidt daran schuld. Als K. einen zu wuchtigen Angriff gegen Mussert richtete, wollte Schmidt K. ohne weiteres fallen lassen. Dagegen wandt sich die Germanische Schutzstaffel und nahm ihren Mann in Schutz.'[89]

Huberts gaat verder: De NSB wilde in zijn versie Kettmann liquideren en de SD kon de veiligheid van de dichter niet meer garanderen; daarom ging hij naar het Oostfront. Van de kant van de SD is geen document bewaard gebleven dat deze theorie ondersteunt en wat de wens tot liquideren door de NSB betreft: daarvoor moeten we geheel afgaan op Kettmann zelf en wat die informatie waard is, is de meesten van ons, op Huberts na, zo langzamerhand duidelijk.

Huberts stelt: 'Wat Mussert hiermee doet, is in feite Kettmann vogelvrij verklaren. Iedere overijverige NSB'er uit Musserts kamp kon zich geroepen voelen Kettmann te liquideren.'[90] Huberts is heel beslist. Hij ontleent zijn informatie

aan een brief die Kettmann vele jaren na die gebeurtenis aan zijn vrouw schreef.[91] Hierin stelde hij dat op een NSB-vergadering in Alphen aan de Rijn Mussert het recht opeiste Kettmann neer te schieten. Dat Mussert woedend was, staat buiten kijf. Hij heeft zelfs Himmler over de affaire benaderd. Maar liquidatie? Daarvan is verder geen document bewaard gebleven, of we moeten de brief nemen die de vrouw van Kettmann aan een Kameraadske schreef tijdens de woelige dagen zelf en waarin het opeens niet Alphen aan de Rijn was waar Mussert had gesproken, maar Utrecht; ze meldde daarin trouwens ook dat het eigenlijk om een gerucht ging.[92] En meer wàs het ook niet, al laaide de emoties hoog op en voelde Martien Beversluis zich geroepen Kettmann te schrijven[93]: 'Heb je daarom zooveel gestreden en geofferd, m'n beste kerel, om door de beste vrienden er uit gedonderd te worden? Het is een copie van mijn ervaring bij de S.D.A.P., Vara en CPN.'

We hebben gezien dat Kettmann ná deze gebeurtenis een gedicht publiceerde in *De Schouw* dat meer de NSB- dan de SS-richting was toegedaan. Voorts stellen we vast dat de NSB in 1943 bij de herdruk van het gedenkboek ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van de beweging de lovende passage aan het adres van Kettmann, waarin ook zijn belang voor *Volk en Vaderland* wordt geschetst, onverkort handhaafde[94], terwijl andere passages bij de herdruk wel waren vervangen of uitgebreid. 'Opvallend is echter dat, hoewel de relatie Kettmann-NSB op officieel niveau dus zeer bekoeld is, deze verwijdering geen zakelijke consequenties gehad heeft,' aldus Huberts.[95] 'De NSB bleef in grote getale boeken bij De Amsterdamsche Keurkamer kopen. Zo bestelde (en ontving) de NSB in december 1943 onder meer 1000 exemplaren van de Nederlandse vertaling van *Mein Kampf*, voor een bedrag van f 4.700. -'

Niet zó opvallend, zeggen wij op onze beurt, want de breuk tussen NSB en Kettmann was niet zo dramatisch als Kettmann, en dus ook Huberts, ons willen voorspiegelen.

Huberts komt nog met een ander feit. Hij citeert daartoe Kettmann in zijn naoorlogse memoires, door Huberts zo vaak gebruikt en kennelijk voor zeer betrouwbaar aangezien[96]: 'Zelfs *Storm* SS kon (om tactische redenen, zoals ze zei, en dus: om Mussert geen wapen in de hand te geven) niets van me plaatsen en het duurde tot 1944 alvorens ze inderdaad weer eens een gedicht van me opnam! Ook in die dagen bestond er al perszuivering - dat heb ik goed ondervonden.' Een roerende passage. Maar wat is de werkelijkheid? Zien we vóór de breuk met de NSB drie bijdragen van Kettmann aan *Storm* SS; ná de breuk tellen we er zes. (Zie Bijlage XVIII.) En vier van die zes bijdragen werden geplaatst tussen de breuk en 1 januari 1944, zodat van het verhaal van de boycot door *Storm* SS niets heel blijft en de gehele verslaggeving van Kettmann over deze affaire bijzonder onbetrouwbaar blijkt.

Kettmann vertrok naar het Oosfront vanwaar hij veel poëzie naar huis stuurde, zoals ‘Doodenmarsch’, dat hij dichtte naar aanleiding van het sneuvelen van SS-Ustuf. Kühnert[97]:

Nog zie ik vóor mij zijn jongensgezicht,
't aanvurend licht in zijn lachende oogen
- bleek staan zijn mannen, tot tranen bewogen,
star-droog hun blikken ter aarde gericht.

Rood speelt de zon, die niet weet wat geschiedt,
over de sneeuw en de tengere berken:
wéer vroeg de dood een der besten en sterken,
sloeg hem vereeuwigd tot held in ons lied.

Star blijft het oog en gesloten de mond:
't zonlicht versmelt en 't wordt kil om de berken.
Trotsch in den avond slaat d'aadlaar zijn vlerken,
eenzaam en hoog boven Heimat en Front.

‘Het was zijn taak om interviews te houden met Nederlanders die aan het front bij Karelië (in de buurt van de huidige Fins-Russische grens) vochten. Ook mocht hij zelf reportages verzorgen,’ meldt Huberts over Kettmann aan het front.[98] Wat hij niet vermeldt: Kettmann was, naar Verkijk schrijft, een man ‘die er volgens een klacht van Taubert bij de Kriegsberichter-Abteilung niets van terecht bracht’.[99] Erger: hij was nauwelijks een verslaggever, maar een-in-elkaar-flanser van ‘gestellte Szenen, denen das Gemachte schon von weitem anzuhören ist’. Dat was vermoedelijk de reden dat hij in oktober 1943 benoemd werd tot Wortberichter. In het geschreven woord zou het onwerkelijke van zijn berichtgeving minder opvallen en wellicht stimulerend werken op het huisfront. We komen zijn reportages daarna overal tegen, tot in *Het Nieuwsblad voor den Boekhandel* toe: ‘Snerpende kou op den eenzamen weg door de sneeuwvlakten en wouden van Karelië - een ijskoude wind, die het witte stuifsel over den met wielsporen doorploegden weg veegt. Soms, veelal uitsluitend op het midden van den dag, hotst in ijlende vaart met flapperend zeil een grauwe vrachtwagen door dit troosteloos leege land. Zoo leeg is het rondom, dat men in deze uitgestrektheid nog slechts van de nummers der kilometerpalen spreekt - kilometerspaal 78 of 114, om het reisdoel aan te duiden.’[100]

Dit soort verslagen kwam voor in *De Waag*, vooral in 1944 (zie voor de bijdragen van Kettmann aan *De Waag* Bijlage X), en *Storm* SS. In het laatste blad kon hij ook veel poëzie kwijt. Het ging in feite om gelegenheidspoëzie, geschikt

voor propagandadoeleinden. Voor zijn vertrek naar het Oostfront had hij al blijk gegeven daar niet tegen op te zien, zoals in zijn ‘Boeren naar Oostland’[101], ‘Arbeidsjeugd’[102] en ‘Soldatenlied’[103]. Dit laatste vers luidde:

> Maar als de nevel over 't land komt waren,
> wordt droom een vreemde pijn
> en àchter ons staan de verdoemde jaren
> die eenzaam zijn.
>
> Wij weten niet wanneer wij zullen keeren
> en wie er sterven moet,
> maar eens zal door Den Haag SS marcheeren
> - dan wordt het goed.

Thuis kon Kettmann zich koesteren in de populariteit bij de SS van zijn bundel *Bloed in de sneeuw*, met de ondertitel *Van het Karelisch Front*. De behoefte van Kettmann belangrijker te zijn dan hij was, een behoefte die we ook terug kunnen vinden bij zijn biograaf Huberts, blijkt ook uit de gedichten. Huberts spreekt over ‘frontdienst’ alsof Kettmann daadwerkelijk aan de strijd deelnam. Dat deed hij niet: hij was verslaggever. Niettemin wekt hij in zijn gedichten de indruk dat hij zelf een van de strijdenden was:

> Sluipt dan in 't grijs van onverwachten regen
> de Iwan op ons aan,
> het bitt're dat wij voor elkaar verzwegen,
> breekt grimmig baan.[104]

Of:

> Dat wat ons - zonder wrok - ontsloeg
> van het begrensd, bezadigd burgerleven -
> wat ons, bevrijd, naar voren joeg,
> waar een de vlam van 't vaandel droeg -
> dat heeft ons, mànnen, onvoorzien gegeven
> wat onze jeugd aan ruimte vroeg.[105]

De poëzie van Kettmann was in de laatste jaren van de oorlog steeds ronkender geworden. Een van de duidelijkste voorbeelden daarvan vinden we terug in *Groot Nederland*, waar Kettmann in 1943, via Nico de Haas het gedicht ‘Mein Jung, dein Erbe heisst Kampf’ geplaatst kreeg[106]:

Je bent te jong dan dat je 't nú verstaat,
maar eenmaal als je 't ouderhuis verlaat,
dan raakt mijn woord je met den koelen wind:
je wìlt, je moèt, je dùrft! - je bent mijn kind.

Mijn zoon, nu groeit het in je kleine hart:
vermetelheid, die elke moeheid tart,
het erf dat ik eens van mijn vader kreeg,
toen hij bij 't laatst vaarwel zijn paard besteeg.

Het is de donk're kracht van ons geslacht,
verborgen stroom, die 't moedig voorwaarts bracht
als 't onheil boven ons zich samentrok -
te grooter weerstand bij te grooter schok!

Geen zatte rust, geen hoogmoed en geen vrees
- de glinst'ring die ik in je oogen lees,
is vonk van 't vuur, dat wij in onzen tijd
uit staal slaan en dat straks ons volk bevrijdt.

Je bent te klein, maar eenmaal ben je groot,
dan sta je - weg van huis - aan stormen bloot,
maar koele wind - mijn woord - strijkt door je haar
en maakt het beste in je openbaar.

Geen goud, geen breede stoelen krijg je mee,
jouw erf waait met den wind, jaagt met de zee,
- jouw erf is strijd, je leven als soldaat,
wanneer je eenmaal 't ouderhuis verlaat.

In zijn bespreking van *Bloed in de sneeuw* in het *Algemeen Handelsblad* vroeg Gerard Wijdeveld zich af of Kettmann niet onrechtvaardig werd behandeld.[107] Daarbij doelde hij niet op de interne machtsstrijd waarvan Kettmann in eerste instantie het slachtoffer was geworden. We hebben gezien, dat de soep daarbij niet zo heet werd gegeten als hij werd opgediend en dat Kettmann terug was gekomen op het literaire toneel. Het grote artikel van Wijdeveld, dat in juni 1944 verscheen, bewijst dat eens te meer. Nee, Wijdeveld doelde op de politieke tegenstanders uit niet-nationaal-socialistische kring: ‘Laat ons politieke meeningsverschillen eens een oogenblik buiten beschouwing laten: niemand zal ontkennen, dat de Nederlandsche poëzie reeds vele jaren aan een ernstige

bloedarmoede lijdende was; tracht men dan aard van deze bloedarmoede na te speuren, dan ontdekt men weldra, dat zij niet voortkwam uit een tekort aan talent, aan vorm- of taalvermogen bij de dichters, maar veeleer werd veroorzaakt door een gebrek aan stof, aan bezielende motieven. Zeker, dichters als A. Roland Holst en Marsman hebben nog aan het heimwee naar iets, dat hen zou kunnen vervullen en bezielen, op indrukwekkende wijze stem weten te geven. Ik misken niet het grimmig verzet dat in hun verzen grandioos weerklinkt tegen de doodsche vergrijzing, waardoor zij ook zich zelf, van binnen en van buiten, belaagd zagen. Maar stonden naast die twee al niet vele anderen, die alle verzet reeds hadden opgegeven, ook al beleden zij dat niet zo onomwonden als de eerlijke en sombere J.C. Bloem?

Welnu, politieke meeningsverschillen buiten beschouwing gelaten, temidden van en na die Nederlandsche poëzie moest een bundel als “Bloed in de sneeuw” van Kettmann als een verademing werken. Ook degene, die 's dichters politieke medestander niet is, moet erkennen dat hier voor de Nederlandsche poëzie een nieuw verschiet opengaat, dat de eentonige kring van kleine, egoïstische motieven hier is doorbroken en een Nederlandsch dichter zich heeft laten bezielen door een grootsche, een waarlijk menschelijke en mannelijke stof.

Men zal mij tegenwerpen, dat het talent, het dichterlijk kunnen van George Kettmann geringer is dan dat van vrij wat dichters, die omkomen bij gebrek aan bezielende stof. Ik zou natuurlijk kunnen vragen, of menschelijk leven in minder vormkrachtige poëzie niet te verkiezen valt boven den volmaakt poëtischen dood.’

Het hoeft niet te verbazen dat Kettmann steeds opnieuw door zijn mede-Kameraden gezien werd als een groot dichter van het revolutionaire soort. Hij wist de gevechten aan het Oostfront en de gedachtenwereld van de strijder aan dat Oostfront zo te vertolken dat de strijder thuis zich in die geromantiseerde wereld kon vinden. Vandaar dat Henri Bruning in zijn bundel met revolutionaire poëzie, die in 1944 verscheen, maar liefst elf gedichten van Kettmann opnam, waaronder het onvergelijkelijke ‘De Soldaat’[108]:

De laatste gele blaêren dwar'len neer
op het verregend, zwart geworden plein
van de □□-kazerne in Berlijn:
't wordt kil en dor - er komt geen zonlicht meer.

En voor een raam, half in een grijzen schijn,
liefkoost een jong soldaat zijn goed geweer:
zijn handpalm wrijft het hout warm-glad van smeer
en olie maakt zijn poetslap tot satijn.

Zijn jeugd - al wat hij deed en leerd' en zag,
is plots'ling vréémd diep in hem weggezonken:
die werk'lijkheid is najaar, storm en strijd.

Zoo staat hij op de scheiding van den dag,
zijn handen om 't geweer, als leeg gedronken
naar wat hem morgen vult: den grooten tijd.

Hij zou in die laatste bezettingsjaren maar één klein intermezzo kennen waarbij hij de revolutionaire poëzie inruilde voor lyrischer dichtwerk. Dat kwam door zijn ontmoeting met de schilderes Hilde Anderija, die in 1902 in Duitsland was geboren, maar vanaf het begin van de jaren dertig werkzaam was in Nederland, waar ze getrouwd was met ene A.J. Heken. Ze was het kleinst mogelijke talent, maar Kettmann voelde zich erg tot haar aangetrokken, op een moment dat zijn huwelijk schipbreuk dreigde te lijden. Hij zorgde ervoor dat ze werk kreeg voor *De Amsterdamsche Keurkamer*: ze maakte de boekomslag voor *De Fakkeldrager* van Felix Riemkasten, en in het boek dat ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van *De Amsterdamsche Keurkamer, Keurjaarboek 1932-1942*, verscheen, kon het Nederlandse volk kennis nemen van twee schilderijen die daarin waren afgebeeld, gezichten op Zierikzee waar ze woonde. En in *De Schouw* publiceerde Kettmann het gedicht ‘De hooi-oppers’, geïnspireerd door het gelijknamige schilderij van de kunstenares, door hem ‘Een zomerimpressie naar een schilderij van Mevr. Anderija’ genoemd.[109] Het was een schilderij, dat de kunstenares, voordat ze voorgoed in de vergetelheid wegzakte, in het Rijksmuseum exposeerde op een tentoonstelling in 1942 van levende Nederlandse schilders. ‘Vermoedelijk schilderde ze uit liefhebberij,’ wordt in de Lexicon van Scheen opgemerkt. Gezien de afbeeldingen van haar werk, ware dat ook beter geweest, maar Hilde Anderija had meer ambities en Kettmann vervulde die door haar werk in het prestigieuze maandblad van de Nederlandsche Kultuurkamer te vereeuwigen met zijn hooi-oppers:

Voor Hilde Anderija

Er is geen vreugde grooter dan de zon
die door de landen gaat - dit blond ontbloeien
van groote weiden tot den horizon,
die's middags blauw van korte schaduw gloeien.

Zoo geel en groen het land. De wolken gaan
wit-glanzend door het blauw, - o zomerdroomen,

wie kan uw stille goden-rust weerstaan? -
het is de zon die in ons bloed komt stroomen.

De verre toren in het blauw geboomt,
die 't eiland overschouwt, is 't hart van Schouwen,
waar heel het jaar de boer van oogsten droomt,
voordat hij hier zijn oppers hooi gaat bouwen.

Hilde Anderija zou na de oorlog spoorloos verdwijnen; er is geen enkel spoor van haar terug te vinden. Vermoedelijk is ze teruggegaan naar Duitsland, al dan niet in gezelschap van de onbekend gebleven Heken.

Kettmann was na de oorlog op de vlucht. Pas in 1948 werd hij door de Belgische politie gearresteerd. Hij werd tot een jaar gevangenisstraf veroordeeld, niet voor zijn daden in de bezettingsjaren, maar alleen omdat hij in België onder een valse naam had geleefd. In 1949 werd hij aan Nederland uitgeleverd en daar tot zeven jaar gevangenisstraf veroordeeld. In cassatie werd die straf zelfs verhoogd tot tien jaar.

Los daarvan kwam hij ook voor verschillende Tribunalen die moesten oordelen over de wenselijkheid dat hij zijn oude werkzaamheden op zou vatten. Eerst kwam hij voor de Commissie voor de Perszuivering, die hem tot 1963 uitsloot van journalistiek werk, waarbij vooral zijn werk als verslaggever aan het Oostfront zwaar zal hebben gewogen. Na 1963 heeft hij niet meer gepoogd in de journalistiek werkzaam te zijn.

Vervolgens kwam hij voor de Eereraad voor Letterkunde en die sloot hem van publicistisch werk op letterkundig gebied uit tot 1956, een behoorlijk zware straf vergeleken met de uitsluitingstermijnen van andere collaborerende schrijvers. Bij de strafmaat heeft hem vooral zijn antisemitisme opgebroken.

Prompt verscheen in 1956 een bundel van hem, *De ballade van de dode viking*. ‘In plaats van in 1956, had de uitgave even goed in 1936 kunnen verschijnen, zo weinig onderscheid is er met Kettmanns werk uit die periode,’ meent Huberts.[110] Dat is onzin. In het verhaal van de viking wilde Kettmann zijn eigen leven verhalen en dat zag er na de oorlog heel anders uit dan daarvoor. Daarbij: hij wist nu waartoe het nationaal-socialisme kon leiden en hij diende inzicht te hebben in zijn aandeel daarin. Of hij dat inzicht inderdaad had, mogen we sterk betwijfelen. Volgens *Het Vrije Volk* waren de volgende regels uit *De ballade* bedoeld om zijn gedrag in de jaren 1940-1945 te rechtvaardigen: [111]

Erken, erken voor 't laatst, dat in zijn storm
en in het noodgelui uw hart moest wagen

om schrap te staan, te breken met de vorm
en 'vrij of dood' - te vallen of te slagen.

Het opmerkelijke van de bundel uit 1956 zit hem nu juist in het jaar van verschijnen. Het is de terugblik van een verstokt nationaal-socialist terwijl het werk uit 1936 'strijdpoëzie' was van een man die meende een toekomst te hebben met zijn ideeën.

Want verstokt was Kettmann. Dat bleek overduidelijk uit zijn betrokkenheid bij de HINAG, de Nederlandse afdeling van de HIAG, de Hilfsgemeinschaft auf Gegenseitigkeit der Soldaten der ehemaligen Waffen-SS. Huberts vermeldt deze betrokkenheid, maar noemt de HINAG niet meer als hij woedend uitvalt naar *De Waarheid* die op 30 november 1961 in een artikel met de opwindende kop 'Führer, wij danken U, wij staan gereed' meldde dat een zekere Jan van de Wolk limericks[112] had geschreven voor de papiergroothandel Corvey. Dan onthult het blad dat het in werkelijkheid om Kettmann gaat en ook zijn adres wordt vermeld. Het limerickenboekje zelf is te flauw om aandacht aan te besteden.

Huberts heeft bezwaar tegen de vorm waarin *De Waarheid* aanviel om 'dat de wijze waarop dit gebeurt grote overeenkomst vertoont met de manier waarop in de Tweede Wereldoorlog tegen anti-nationaal-socialisten hetze werd gevoerd'.[113] Wie zo iets kan beweren heeft weinig weet van de geschiedenis in de bezettingsjaren en de wijze waarop anti-nationaal-socialisten werden aangepakt. Bovendien vertelt Huberts niet de hele waarheid. *De Waarheid* pakte niet alleen Kettmann aan, maar stelde de zaak van het onder pseudoniem weer publiceren in een breder kader, dat van het herlevend nazisme, dat in die jaren sterk speelde. Behalve Kettmann werd vooral de HINAG aangevallen: 'Zolang de regering deze neo-fascistische organisatie haar gang laat gaan blijft het gevaar bestaan, dat de HINAG-leiders zich onder een of andere vermomming ergens vaste voet verschaffen.'

Het artikel van *De Waarheid* kwam niet uit de lucht vallen. Al eerder had *De Waarheid* zich in de HINAG vastgebeten. Enkele maanden daarvoor had het onthuld dat de HINAG een grote bijeenkomst wilde houden, een zogenaamd Kameradschaftstreffen in de uitspanning Oud-Valkeveen bij Naarden, geleid door de oud-NSB'ers Joop en Wiggert Kaptein. Door de onthullingen van *De Waarheid* en de acties daarop volgend van enkele verzetsvoormannen ging deze bijeenkomst niet door. De HINAG en de Duitse moederorganisatie HIAG waren namelijk niet zomaar gezelligheidsverenigingen. Het waren organisaties die opinies naar voren brachten als: 'Die 20. Juli-Leute waren Feiglinge. Wenn sie echte Rebellen oder Meuterer gewesen wären, würde ich nichts gegen sie sagen. Um so mehr, als es vielleicht passieren kann, dass die 400 000 Überlebenden der Waffen-SS einmal zu solchen Meuterern gegen die Bundesrepublik werden

können. Jawohl, ich wage es ganz offen zu sagen, obwohl ich mir natürlich fassungsschuts sitzt.'[114]

Dit breder kader niet te noemen duidt op weinig zorgvuldigheid van de kant van Huberts, om het zacht uit te drukken. En de krant had gelijk: poëzie als die van Kettmann en andere verstokte nationaal-socialisten hield gevaren in zich, zoals de *Nieuwe Rotterdamse Courant* dan ook terecht schreef toen in 1969 de laatste bundel van Kettmann verscheen, *Man vrouw kind*. 'Het nieuwste product dat hij afscheidde, is weer onverhuld fascistisch, en zit dus boordevol met rancune,' aldus Jan van der Vegt.[115] Hij citeert daarbij enkele regels, zoals het rancuneuze:

> Het Holland dat de grootsten kon doen schrikken
> is nu het land van slijmerings en frikken
> die - ja dat wel - oppassend redelijk zijn.

Van der Vegt citeert echter niet de regels waarin een spoor van schuldbewustzijn te bespeuren is:

> Wij fluistren, nu wij druipnat zijn gestrand,
> aleer het nachtlijk schuim ons kon verslinden,
> dat wij, bij God, ons nooit meer laten vinden
> voor deze droom van volk en vaderland.[116]

Zoals bij zijn vorige bundels komen ook hier verwijzingen naar zijn rol in de strijd tegen Rusland, meer specifiek: naar het Karelische front, voor. Kettmann hield zich in de naoorlogse jaren in leven door een baan als corrector bij *Drukkerij J. van Boekhoven* in Utrecht en door het publiceren van poëzie, proza en vertalingen waar hij ook maar een publikatiemogelijkheid vond. Zo vinden we hem veelvuldig terug in het blad *Piccolo* en verder in *Libelle, Ons Volk, Van 't begijnehof, Gazet van Antwerpen, De wende* en het *Brabants Nieuwsblad*. Op de bijdragen aan *De Wende* na (een gestencild blad uitgegeven door Mussert-bewonderaars, waarin na de dood van Kettmann pas poëzie van hem werd opgenomen, onder zijn eigen naam) verscheen zijn naoorlogse werk onder het pseudoniem Jan van de Wolk. (Zie voor een volledig overzicht van de naoorlogse publikaties van Kettmann, Huberts, *a.w.*, pp. 194-206.)

Huberts onthoudt zich welbewust van het geven van een oordeel over de persoon Kettmann. Ook daarin is hij ambivalent. Hij haalt L. de Jong aan die Kettmann 'een hoogst onevenwichtige figuur' heeft genoemd. Huberts is dat niet met De Jong eens. 'Uit het archiefmateriaal, uit Kettmanns correspondentie, uit zijn letterkundig werk en uit de gesprekken die ik heb gevoerd met enkele

van zijn nabestaanden, komt het beeld naar voren van een intellectueel begaafd man,' schrijft hij[117], 'met een krachtige persoonlijkheid, een sterke wilskracht, en een zeker (hoewel beperkt) letterkundig talent.' Dus tòch een soort oordeel, en nog vrij positief ook. Ik zou met evenveel recht kunnen stellen dat uit alle beschikbare documentatie, minus de gesprekken met nabestaanden, Kettmann op mij overkomt als een intellectueel zwakbegaafd man, een onverbloemde antisemiet, wat ook niet wijst op intelligentie, een fantast met een hooguit verbale wilskracht.

Huberts citeert een fragment uit het verweer van Kettmann bij diens eerste rechtszaak in 1950[118]: 'Het verschrikkelijke lot, dat de joden trof, werd mij eerst na afloop van de oorlog bekend. Het bracht mij tot het inzicht, dat ik het nationaal-socialisme radicaal en voorgoed heb achtergelaten op de slagvelden aan het Oderfront, toen ik daar in Russische gevangenschap geraakte. Hoe rechtvaardig in geestelijk opzicht mijn verzet tegen de dreigende macht van het bolsjewisme ook geweest moge zijn, ik heb toen ingezien, hoe gewetenloos ik als propagandist ben misbruikt. In zóverre voel ik mij schuldig, in dat opzicht niet te hebben beseft, hoe ik werd misleid, maar ik wens met de meeste nadruk te verklaren, dat deze niets-ontziende barbarij, zoals de uitroeiing van de joden, mij volkomen onbekend is geweest.'

De Russische gevangenschap waar Kettmann van repte zou hebben plaatsgehad tussen 9 maart 1945, toen Margot Warnsinck en hij elkaar nog ontmoetten in het SS-Ausbildungslager Niemegk, en de tweede helft van april, toen hij in het Amerikaanse opvangkamp Ludwigslist zat. Op 30 april was hij al in Brussel. Hij zou, zoals hij een van zijn kinderen meldde, in de tussentijd in Russische gevangenschap zijn geweest en daaruit weer zijn ontsnapt. Het is een van die vele interessante, maar niet te controleren verhalen.

Wat het verweer zelf betreft: Huberts noemt het gebruik van het woord 'misbruikt' door Kettmann 'opvallend', 'alsof niet uit al zijn daden en publikaties blijkt dat hij met inzet vanzijn gehele persoonlijkheid tussen 1932 en 1945 zijn krachten in dienst van nationaal-socialisme en antisemitisme heeft gesteld! Nee, zijn eigen oordeel blinkt niet uit door zelfkennis.'[119] Dat ben ik nu eens van harte met Huberts eens, al zegt hij het naar mijn smaak veel te eufemistisch. En hij is opnieuw te goedgelovig. Kettmann lóóg doodeenvoudig in zijn verweer. SS'ers, die contacten hadden met verschillende nationaal-socialistische instanties en bovendien langs het Oostfront reisden, waren goed geïnformeerd, zoals we in hoofdstuk 1 bij de reis van Goedhuys naar het Oosten constateerden. Kettmann wist het en wij weten nu dat hij het wist. Zo simpel liggen de feiten. Het wordt Huberts blijkbaar te benauwd, want hij gaat even later verder met: 'Het uiteindelijke oordeel over de mens Kettmann kan ik echter niet geven - daartoe ontbreekt mij de vakkennis en dus de bevoegdheid.'[120]

Daar hoeft men geen vakkennis of bevoegdheid voor te hebben. Toen in de beroemde februaridagen van 1941 WA'er Koot in de door de WA geprovoceerde gevechten in de Amsterdamse jodenbuurt werd gedood, schreef *Volk en Vaderland* op 21 februari: 'Juda heeft het masker afgeworpen! Vermoord? Neen, vertrapt met sadistischen wellust! Vermorzeld onder de lompe poten van een nomadenvolk, dat niet van ons bloed is.' Presser haalt deze zinnen aan.[121] Hij constateert dat op dezelfde pagina waarop deze hufterige zinnen staan Kettmann drie sonnetten aan Koot wijdde, waarvan het tweede begon met: 'Het rattentuig, dat in de oude stad / zich, aan wat arbeid voortbracht, gulzig spijst...' en verder: 'De ratten zijn herkend: de Jood-de Jóód.' Presser vond het niet verwonderlijk, 'dat zowel NSB-ers als Duitsers de dood van dit slachtoffer en de omstandigheden daaromheen met de schrilste kleuren schilderden, daarmee meer een zelfportret dan een feitenweergave leverend'.

Een zelfportret, inderdaad. Wie zulke dichtregels kan schrijven heeft zichzelf getekend en het moet voor een biograaf niet moeilijk zijn deze typering over te nemen, in plaats van je te onthouden van een oordeel.

Hetzelfde geldt een oordeel over het werk. Het definitieve oordeel over Kettmanns literaire werk 'zal echter moeten worden gegeven door de literatuurgeschiedenis', meldt Huberts ons.[122] Waarom nou toch? Vijftig jaar eerder wist Menno ter Braak al zeer goed hoe hij over Kettmann moest oordelen, zo ook Anton van Duinkerken[123], Halbo Kool en Anthonie Donker.[124] Als tijdgenoten dat al konden, kunnen we ervan uitgaan dat vijftig jaar later een oordeel nog gemakkelijker ligt, zeker omdat de verloedering in het werk van Kettmann zich daarna nog krachtig heeft doorgezet. Huberts hoopt dat dit oordeel van de literatuurgeschiedenis 'eerder literair-kwalitatief dan moreel-ethisch van aard zal zijn'. Dit is dan de nekslag voor zijn biografische aspiraties. Wat was de reden dat hij Kettmann als onderwerp koos? Zomaar een dichter? Of een dichter in dienst van het nationaal-socialisme? Zeker dat laatste. En de consequentie daarvan is dat het werk van die dichter binnen dat kader moet worden bezien. Aan oordelen ontkom je dan niet. Kettmann dient beoordeeld te worden op zijn leven én werk en beide maken een miserabele indruk.

Op zijn proces, eind oktober 1950, kreeg Kettmann van rechtbankpresident B. de Gaay Fortman het recht op een laatste woord. 'In zijn laatste woord,' besloot *Het Vrije Volk* het rechtbankverslag[125], 'zegt verdachte dat hij na September 1942 geen letter meer gepubliceerd heeft in de pers, omdat Mussert zijn frontverslagen niet in de Nederlandse kranten wilde hebben.' We hebben geteld: ná september 1942 verschenen zo'n twintig gedichten en twintig prozastukken van Kettmann in de verschillende bladen. Hij kon niet meer anders dan, tot in zijn laatste woord toe, liegen. Voorwaar geen getuige waarop een biografie voor een belangrijk deel hoort te rusten.

De leugen van Kettmann was daarom zo treffend omdat we de vele ‘frontgedichten’ die hij schreef bijkans als reportages kunnen zien. Het ‘frontgedicht’ nam in de nationaal-socialistische letterkunde een duidelijk aparte plaats in. Het was nauw gelieerd aan de SS, kwam daar zelfs uit voort. Frontdichters waren uitgesproken vertegenwoordigers van de SS-richting. Men dient ze te onderscheiden van een groot aantal andere, in deze studie al behandelde dichters, die op de een of andere wijze bij die SS betrokken waren. Over die betrokkenheid kunnen snel misverstanden ontstaan omdat de organisatie van de SS voor de buitenstaander vaak moeilijk te ontwarren was en men in bezettingstijd zeker geneigd was een ieder die in een uniform rondliep, of dat nu van de SS, de SD, de Landwacht, de Landstorm of de WA, over één kam te scheren.

Voor de oprichting van de SS moeten we teruggaan naar het voorjaar van 1925, toen Hitler aan Julius Schreck opdracht gaf een zogenaamde *Stabswache* op te richten, een naam die kort daarna werd veranderd in *Schutzstaffel*, oftewel SS. In de eerste jaren na haar oprichting zou de SS in de opkomst van het nationaal-socialisme maar een bescheiden positie innemen. Dat zou pas in 1929 veranderen, toen de SS onder Heinrich Himmler kwam te staan. Hij kon toen beschikken over zegge en schrijve 280 man. Dat aantal zou hij in hoog tempo uitbreiden en een van de middelen die Himmler daartoe gebruikte was de instelling van het systeem van de zogenaamde ‘Fördernde Mitglieder’. Dat systeem was bedoeld voor mensen die om de een of andere reden (vaak maatschappelijke) niet in staat waren tot de SS toe te treden, maar de SS-idee wel ondersteunden. Zij konden geld schenken aan de SS, die daarmee allerlei activiteiten kon ontwikkelen, onder meer het opvoeren van de propaganda om de SS uit te bouwen.

Toen de Duitsers Nederland hadden bezet zou SS-voorman Henk Feldmeyer een zelfde systeem in Nederland invoeren, dat van de ‘begunstigende leden’. We hebben gezien dat Tobi Goedewaagen en professor Snijder vooraanstaande ‘begunstigende leden’ waren. Het lijkt een tamelijk vrijblijvende zaak, dat ‘begunstigend’-lidmaatschap, maar dat was het niet. Er werden eisen gesteld, zoals we in de *Vormingsbladen* van 1942 kunnen lezen: ‘Waar ligt (bij begunstigend lid) de klemtoon op? Natuurlijk op lid. Want het zijn geen “donateurs” d.i. schenkers, maar het zijn leden onzer gemeenschap. En zij begunstigen onze gemeenschap, zij “fördern” die, zoals het in het Duitsch heet. Contributie betalen zij, minstens wat een actief SS-man betaalt. Wanneer wij ons afvragen, wat ons tot gemeenschap samenbindt, dan is dat onze *wereldbeschouwing*. Wereldbeschouwing laat zich niet gemakkelijk onder woorden brengen, tenminste niet de wereldbeschouwing van ons ras, die zich niet in leerstellingen en dogma's laat opsluiten. En toch weten wij wel wat wij bedoelen, toch is daar een uitgesproken beleven van dezen tijd, waardoor wij tot elkaar zijn aangetrokken.

Naar buiten willen wij echter een zeer hechte gemeenschap vormen, met zeer bepaald doel en een organisatie. Want wij zijn op grond van onze wereldbeschouwing ook “politieke soldaten”. Daarom staan wij zonder uitzondering onder de SS-tucht.’[126]

Dat laatste was al te boud gesteld. Mussert tekende protest aan en deze laatste formulering werd weer ingetrokken. Mussert wilde meer. Twee jaar later vaardigde hij het consigne uit dat lidmaatschap van de NSB en het ‘begunstigend’-lidmaatschap van de SS onverenigbaar waren. Men moest kiezen. Feldmeyer accepteerde deze verordening niet en Mussert moest ditmaal bakzeil halen, zodat Feldmeyer zijn leden in een dagorder, juli 1944, kon meedelen: ‘Wanneer aan Begunstigende Leden der Germaansche SS in Nederland in een of anderen vorm op grond van de order van den Leider dd. 17-4-1944 is opgedragen of zou worden opgedragen te kiezen tusschen het lidmaatschap der NSB en het begunstigend lidmaatschap der Germaansche SS, zoo berust dit op een misverstand. De Leider deelde mij mede, deze keuze niet te wenschen.’[127]

Terug naar Duitsland, waar naast het instituut van ‘Fördernde Mitglieder’ der SS ook de *Waffen*-SS ontstond. Dat gebeurde toen Hitler op 16 maart 1935 bekend maakte dat niet alleen de dienstplicht weer zou worden ingevoerd, maar dat ook zogenaamde SS-*Verfügungstruppe* zouden worden opgericht, die we later zullen leren kennen als de *Waffen*-SS, de militaire arm van de ‘politieke’ SS. Na de grote aanval op West-Europa ontstond al snel de noodzaak om te komen tot een internationalisering van de SS. In Nederland gebeurt dat door de vorming van de SS-*Standarte Westland*. Ging in Duitsland de ‘politieke’ SS aan de militaire SS vooraf, in Nederland zien we het omgekeerde. Pas nadat de SS-*Standarte Westland* is ingesteld, gaan de Duitsers over tot de vorming van de *Nederlandsche* SS, waarvan de naam later werd veranderd in *Germaansche* SS. Daarnaast ontstaan nog enkele andere SS-formaties. We onderscheiden[128]:

1. De SS-*Standarte Westland*, twee weken na de capitulatie van Nederland al opgericht. In deze formatie vinden we Nederlanders, Vlamingen én Duitsers (voornamelijk het kader) terug. *Westland* wordt in april 1941 opgenomen in de SS-*Panzergrenadier-Division Wiking*.
2. De *Nederlandsche* SS werd op 16 september 1940 opgericht als onderdeel van de NSB. Het gaat hier om de ‘politieke’ arm van de SS. Dat houdt in dat veel van de leden van de *Nederlandsche* SS in een andere, gewapende formatie van de SS terug te vinden zijn. op 1 november 1942 wordt de naam veranderd in *Germaansche* SS *in Nederland*.
3. Op 10 juli 1941 werd het *Vrijwilligerslegioen Nederland* opgericht. In 1943 wordt deze formatie, die formeel geen onderdeel uitmaakt van de *Waffen*-SS (in werkelijkheid wél) opgeheven en opgenomen in de SS-*Freiwilligen Panzergrenadier Brigade Nederland*.

4. Eind 1943 wordt de *Landstorm* opgericht, als onderdeel van de *Waffen*-SS. De bedoeling is dat de *Landstorm* enkel in Nederland wordt ingezet. Eind 1944 wordt de *Landstorm* opgenomen in de SS-*Waffen-Grenadier-Brigade Landstorm Nederland*.
5. SS.-*Wachtbataillon Nordwest*. Begin 1942 opgericht met als voornaamste taak de bewaking van de concentratiekampen Vught en Amersfoort. Deze eenheid wordt bemand door Nederlanders en Oekraïeners.
6. Dan was er nog een kleine *Waffen*-SS-eenheid, waarin Nederlanders dienst namen: de *IJsselmeer-Flottille*, met als taak op het IJsselmeer te patrouilleren.

De NSB probeerde zo lang mogelijk de *Nederlandsche* en later *Germaandsche* SS onder controle te houden. Het was ook de NSB die de toelating tot de SS regelde, zoals uit een persbericht van de persdienst van de NSB blijkt, vlak na de oprichting van de *Nederlandsche* SS in september 1940[129]: 'De voorwaarden voor toelating tot dit corps - hetwelk als zinteeken voert de bekende, ook door de Duitsche S.S. gedragen Germaansche dubbele rune en daarmede tot uitdrukking brengt de bloed- en lotsverbondenheid van alle Germaansche volkeren - zijn de volgende:
1. Arische afstamming tot 1800, die te zijner tijd moet worden bewezen. Men moet op eerewoord kunnen verklaren, dat van niet-Arische afstamming niets bekend is.
2. Geen oneervolle strafrechtelijke vonnissen.
3. Minstens 1.70 lichaamslengte.
4. Lichamelijk gezond, na geneeskundig onderzoek.
5. Leeftijd tusschen 18 en 30 jaar. Geen leeftijdsgrens voor beproefde nationaal-socialistische strijders van voor 9 Mei 1940.
6. Belofte van onvoorwaardelijke gehoorzaamheid aan alle meerderen. Het lidmaatschap der Nationaal-Socialistische Beweging is niet noodzakelijk.'

Toch zou de SS aan Musserts controle ontsnappen. Stap voor stap radicaliseerden de SS'ers en namen ze afstand van de in hun ogen 'verburgerlijkte' NSB. Een cruciaal punt was daarbij de eed die de SS'ers moesten afleggen op Hitler. Die was Mussert afgedwongen en de SS volgde hem maar al te graag. Mussert wist heel goed dat hij met het afleggen van de eed op een hellend vlak was geraakt, maar hij werd voortgeduwd door de Duitsers die steeds grotere concessies van hem eisten en de radicale SS die hij binnen zijn tanende machtsbereik wilde houden. Toen op 17 mei 1942 op het Haagse Binnenhof de eed op Hitler als Germaans Führer werd afgelegd, ging Mussert hen daarin openlijk voor. Het moet een bittere pil voor hem zijn geweest dat Henk Feldmeyer in de redevoering die deze tijdens dezelfde eedsaflegging hield niet eens een poging deed Mussert op de een of andere wijze nog in de glorie te laten delen. Nee, het was één en al Führer. Het woord 'Leider' werd niet meer gebruikt[130]: 'Mannen

der SS, wij staan aangetreden om den SS-eed te zweren op den Germaanschen Führer. Niemand die ons daartoe dwong. Wij staan hier als vrije mannen van goeden bloede, die het besluit namen, ons tot den dood te verplichten op den Führer. Waarom? Door dezen eed verandert er aan onze houding niets. Ook zonder den eed waren wij des Führers getrouwen geweest. Nimmer zal ons deze eed worden tot een belemmering onzer vrijheid of tot een juk op onzen nek, nimmer ook zal het noodig zijn, dat wij manend aan onzen eed worden herinnerd om onzen plicht te doen. Deze eed, dien wij zweren, is echter de trotsche openlijke belijdenis, onze diepste overtuiging en van ons geloof in den Führer. Deze eed is niet van ons geëischt, tot dezen eed zijn wij toegelaten. D.w.z. dat onzen trouw aan den Führer door hem is aanvaard en wordt beantwoord. Trouw om trouw! Want de eed in Germaanschen zin is geen eenzijdige verbintenis, doch het is het bekrachtigend zegel op ons wederzijdsch verbond.'

Deze redering was vanuit het SS-idee een logische. De Nederlandse SS'ers legden geen eed af van trouw op een buitenlands staatshoofd, maar op het hoofd van een bovennationale beweging. Ze zagen de SS dan ook niet als een Duitse instelling, maar als een revolutionaire organisatie, waarvan de Duitsers de grondleggers waren, zoals de aanhangers van een godsdienst niet naar de grondlegger van hun godsdienst zien of naar de nationaliteit van de mensen die het kerkgenootschap leiden. Al zijn katholieke geestelijken in laatste instantie verantwoording schuldig aan Rome, het maakt ze geen Italianen. Dit is een redenering van Van Etten, die vervolgde met[131]: 'De SS is een zuivere representante geweest van het revolutionaire nationaalsocialisme. Zij heeft, duidelijker nog dan de NSB, de revolutie boven de staat gesteld. Zij is vergelijkbaar met het doctrinaire marxisme, dat de staten in de toekomst zag verdwijnen, zodra het kapitalisme zou zijn weggevaagd. Ook de Franse revolutie is hier evenwijdig. Ook die kende een wereldbeschouwing, die staten en volken zag als historische producten van minderend belang, zodra de ware kosmopoliteit dankzij het rationalisme zou zegevieren. Het revolutionaire fenomeen van de collaboratie kent aldus twee wijzen van geringschatting van de staat. De eerste is die van Mussert: “Volgens het staatsrecht zijn wij in oorlog met Duitsland en bondgenoot van Engeland, maar dat staatsrecht lap ik aan mijn laars.” Hier ging het dus om de grote Europese botsing tussen democratie en nationaalsocialisme. Een pluri-nationale burgeroorlog, wiens fronten ook dwars door Nederland liepen. De tweede wijze van revolutionaire geringschatting van de staat was fundamenteler, die van de SS. Hier was de staat niet alleen ondergeschikt aan de revolutie, maar een petrefact, dat in de nieuwe orde slechts een geringe betekenis kon bezitten op grond van de principes. Het oogmerk was de belevenis van het zuiver volkse (dus van het inter-

Germaans bindende), onderdrukking van het volks- en rasvreemde en willekeurige achterstelling van het scheidende, dus ook van de staten en van de volksaarden.'

Deze ideologie kwam de SS'ers niet aanwaaien. Vanuit het SS-*Hauptamt* werden in de verschillende bezette gebieden een *Germanische Leitstelle* ingesteld, die de indoctrinatie van de vrijwilligers bij de SS ter hand nam. We zullen deze *Germanische Leitstelle* verderop nog tegenkomen.

De verschillende publikaties die van de *Leitstelle* uit naar de vrijwilligers gingen stonden bol van de ideologische rimram die de SS-man moest verwerken. Met name geldt dit voor de *Germanische Leithefte*, een vormingsperiodiek, waarin de nadruk werd gelegd op de Germaanse lotsverbondenheid, het Germaanse ras en de Germaanse cultuur. Veel van de beschouwingen in dit blad belandden ook, vertaald, in de Nederlandse periodieken, die binnen de SS-sfeer vielen. Dat waren *Volksche Wacht* en *Hamer*, die we al uitgebreid bij Nico de Haas tegenkwamen. Maar er waren er meer. Daar was *Frankenland*, het maandblad van de Frankische Werkgemeenschap *De Spade*, dat nauw verbonden was met de *Germaansche Werkgemeenschap*, een SS-organisatie. Het blad verscheen tussen oktober 1943 en augustus 1944 onder hoofdredactie van J. van der Aa. Dan waren er de SS *Vormingsbladen*, die van februari 1941 tot maart 1945 maandelijks verschenen onder persoonlijke verantwoordelijkheid van Feldmeyer. Johan Theunisz, die we nog tegen zullen komen, publiceerde regelmatig in het blad.

Nederland, hoewel niet een uitgesproken SS-blad, raakte toch steeds meer binnen de sfeer van de SS. Het blad bestond voor de oorlog al maar raakte onder redactie van Willem Haighton in fascistisch vaarwater. In januari 1942 wordt het nationaal-socialistisch, nadat Haighton zich had afgewend van Arnold Meijer en zich had aangesloten bij de NSNAP van Van Rappard. In de loop van 1943 wordt Haighton 'begunstigend lid' van de SS en belandt *Nederland* steeds meer in SS-vaarwater. In september 1944 verschijnt het laatste nummer.

En tot slot, voor ons wellicht in deze fase van ons verhaal een van de belangrijkste periodieken, was er het weekblad *Storm* SS (soms enkel *Storm* genoemd). Het blad verscheen van 11 april 1941 tot 29 april 1945 met wisselende hoofdredacteuren onder wie Van Etten en Nico de Haas. Sybren Modderman is een dominerend redactielid. Het blad was radicaal, roomser dan de paus welhaast. Sytze van der Zee diepte twee voorbeelden op van artikelen in *Storm* SS die vooruitliepen op maatregelen van de bezetter.[132] Het eerste was een artikel in *Storm* SS van 19 september 1941, waarin geschreven werd: 'Opnieuw springt de noodzaak in het oog, om de joden duidelijk zichtbaar als joden te kenmerken. Zoowel op hun persoonsbewijs als op hun kleding behoort een opvallend teeken

te zijn aangebracht. Zoolang dit niet het geval is, zullen er steeds “misverstanden” blijven bestaan, die tot groote wanorde aanleiding kunnen geven. En het mag toch waarachtig geen overdreven wensch heeten, dat iedere Nederlander in het openbare leven kan zien, met wien hij te doen heeft en of hij niet tegenover zijn aartsvijand staat.’

Op 27 maart 1942 was het zover: de beruchte jodenster werd ingevoerd.

Op 16 mei 1941 schreef *Storm* SS dat het voor joden verboden zou moeten zijn in badplaatsen te komen, ‘want - zooals de practijk leert - de bordjes “Joden ongewenscht” missen hun uitwerking en het is uit het oogpunt van volksgezondheid en volkseer nu eenmaal ontoelaatbaar, dat de Joden zich zonnen en uitleven op plaatsen die van nature aan ons volk toekomen.’

Op 15 september 1941 was het zover: het werd aan joden onder meer verboden om in badplaatsen te komen.

Het was geen wonder dat *Storm* SS zich na de Duitse inval in de Sovjetunie tot het einde toe doorlopend bezighield met de strijd tegen het bolsjewisme, waaraan de Nederlandse SS (hun aantal moet worden geschat op circa 25 000, waarvan zo'n 7000 aan het Oostfront sneuvelden) volop meedeed. In de verslaggeving vanuit het Oosten nam het zogenaamde ‘frontgedicht’ een belangrijke plaats in. ‘Hoewel het karakter van die poëzie niet wezenlijk verschilt van de andere nationaal-socialistische gedichten,’ aldus Van den Bogaard, ‘valt ze eerder op vanwege de propagandistische strekking, die er vaak mee gepaard gaat. Daarnaast hebben de gedichten een grote onderlinge verwantschap doordat het thema van dood en vergankelijkheid er een bijna vast element van vormt.’[133] Hij stelt verder dat dit type gedichten niet nieuw is en hij wijst dan op ‘Voor Rogiertjes Moeder’ van J.C. van Schagen uit *Narrenwijsheid* (1925), dat als volgt begint[134]: ‘Toen we wisten dat zijn lichtje aangestoken was, hebben we gezegd dat hij een heiden zou zijn en Rogier zou heten een vrije heiden zou hij worden, die daden zou durven verder dan zijn vader die in verten zou zwerven verder dan zijn vader, die het vuur zou overnemen en zou branden, verder dan zijn mattere vader zoals een hoge wolk, uit donkere stapel opgedreven, zijn kop verheft in het licht, zo zou hij opvaren uit de kanteling onzer krachten.’

Een ander voorbeeld voor hem was ‘Soldaten’ van Adwaita (J.A. Dèr Mouw) uit *Brahman* II (1920), dat begint met[135]:

> Plots'ling door morgenzonlichtstreep beschenen,
> Loodrechte scheiding van twee donk're straten,
> Marcheren grijze rijen van soldaten
> Met vaste stap op dofklinkende stenen;

En eindigt met:

> En dankbaarheid voor hèn voel 'k in me trillen,
> En trots, als toen 'k heel jong was, langs me rillen:
> Ja! 't is mijn land, mijn volk, mijn taal, mijn vlag!

Het is een opmerkelijke stelling. Van den Bogaard vergelijkt nu vanuit uiterlijke vormen. ‘Heiden’ en ‘soldaten’, ‘vlag’ en ‘kanteling onzer krachten’ kunnen wellicht in de poëzie van Van Schagen en Adwaita gebruikt worden, evenals in de ‘frontgedichten’ die we nog zullen tegenkomen, maar dat geldt dan ook voor ‘Wien Nêerlands Bloed’ en veel van de verzetspoëzie uit de jaren 1940-1945. De neiging van Van den Bogaard (en hierin kiest hij de partij van Huberts) om poëzie en achterliggende politieke ideeën zo veel mogelijk van elkaar te scheiden, lijdt hier tot het misverstand dat vanuit de poëzie overeenkomsten geconstateerd kunnen worden waar die overeenkomsten in politieke ideeën niet bestaan. Als de uiterlijke overeenkomsten de band leggen tussen verschillende poëzie-uitingen, dan kan licht de conclusie getrokken worden dat het hier in beide gevallen gaat om nationaal-socialistische poëzie. Kennis van de persoon is daarom essentieel en mag daar niet los van gezien worden.

Kees Fens maakt dat heel duidelijk. Toen hij in de catalogus *De Nieuwe Orde en de Nederlandse letterkunde* het gedicht van Van Schagen las was zijn eerste reactie[136]: ‘Ik hoorde de taal van de nieuwe orde, ik zag de stoere beelden van een nieuwe jeugd, optrekkend naar het oosten, de toorts van de nieuwe tijd in de hand. Ik walgde van de retoriek van heidendom, bloed en aarde. Ik las terug naar boven de geciteerde tekst. En schrok. Ik zag de naam J.C. van Schagen staan. Ineens wist ik, dat ik de tekst kende uit diens in 1925 verschenen bundel *Narrenwijsheid*.’

‘Op grond van deze ervaring kon Fens tot geen andere conclusie komen dan dat een kunstwerk pas zijn definitieve betekenis krijgt door de context waarbinnen het zich op dat moment bevindt,’ concludeerde Van den Bogaard heel terecht.[137] ‘Wanneer “Voor Rogiertjes Moeder” dus werkelijk door een nationaal-socialist zou zijn geschreven, zou de waardering geheel anders zijn uitgevallen dan nu het op naam staat van de eerbiedwaardige J.C. van Schagen.’ Ook deze conclusie van Van den Boogaard is juist. Maar hij slaat door als hij vervolgens de vraag stelt of dan nationaal-socialistische poëzie niet positiever ontvangen zou worden als deze poëzie in een andere context geplaatst zou worden. Daar gaat het juist om. Poëzie kan niet buiten de context gelezen worden. Kennis van de tijd waarin het is geschreven en van de achtergronden van de dichter zijn essentieel. Het werk van Van Ostaijen zien we toch als ‘experimenteel’, omdat we weten dat het in de jaren twintig is geschreven. Indien nu een

dichter op dezelfde wijze poëzie schrijft, moeten we constateren dat hij ons niets nieuws meer te vertellen heeft. Zo kunnen we de 'frontgedichten' op geen enkele wijze vergelijken met andere niet-nationaal-socialistische poëzie, omdat deze 'frontpoëzie' alleen geschreven kan zijn door nationaal-socialisten en dan alleen nog in de jaren dat in Oost-Europa nazi-Duitsland en de Sovjetunie in een oorlog gewikkeld waren en deze gedichten daar verslag van deden. Daarin was deze poëzie uniek en als zodanig is zij een eenmalig historisch verschijnsel. Elke vergelijking is respectloos ten opzichte van de poëzie waarmee een vergelijking wordt aangegaan, zoals het ook het unieke element in de 'frontgedichten' aantast.

Voor de SS'ers in Nederland was Kurt Eggers het grote voorbeeld in de soldatenpoëzie. Vechten om het vechten, de strijd om de strijd: dat was het uitgangspunt voor deze dichter-soldaat. Voor hem was de oorlog een esthetisch gebeuren, een filosofie die de SS'er moest aanspreken. Hij wilde, hoe dan ook, de oorlog weghalen uit het primitivisme, waartoe dit fenomeen behoort. Bij Ernst Jünger vinden we, ondanks zijn intellect, de sporen daarvan nog terug[138]: 'De oorlog is geen koek die door de partijen verdeeld wordt zonder een rest over te laten; er blijft altijd een gemeenschappelijk stuk over. Dat is het goddelijk deel dat aan de strijd onttrokken blijft en dat de strijd onttrekt aan de zuivere bestialiteit en demonisch geweld. Reeds Homerus kende en eerde dat deel. De waarlijk sterke, degene die tot hegemonie is voorbestemd, zal men herkennen aan het feit dat hij niet puur als vijand, als hater optreedt; hij voelt zich ook verantwoordelijk voor de tegenstander. Dat men meer kracht heeft dan de anderen blijkt op hogere niveaus dan die van het fysiek geweld, waardoor immers alleen ondergeschikte geesten overtuigd worden.'

Op 12 augustus 1943 sneuvelde SS-Obersturmführer Kurt Eggers, achtendertig jaar oud, in de slag ten zuidwesten van Bjelgorod. 'Kurt Eggers is in het harnas gestorven,' barstte Jan van der Made in *Groot Nederland* los.[139] 'Meent niet, dat wij hem beklagen moeten: hij heeft het altijd gewild. Meent niet, dat het hard is, dat hij de stichting van het Rijk niet meer beleeft. Een hunkering als de zijne is zoo groot, dat zij nimmer vervulling vindt en ook dan verder had gehunkerd. Hem was het verlangen, dat nergens kusten vindt: ons verlangen. Slechts wij zijn beroofd, hij ligt "hoe hérlîchen tôt". Slechts wij verliezen een der weinigen, een der kostbaren. Ik had een wapenbroeder, ik heb hem nu niet meer...'

Eggers had zijn hele leven al gevochten. Toen hij zestien jaar was, nam hij deel aan de strijd tegen de Spartakisten in Berlijn. In 1921 vocht hij in de strijd tegen de Polen in Korfanty toen de Polen probeerden het laatste stuk Silezië van Duitsland af te nemen. Daarna zwierf hij een tijd ontheemd door het vredelievende Duitsland van de Weimar-republiek. Jongste bediende, landarbeider, dan nog soldaat in de Reichswehr, maar het dienen in het leger met zijn door

standen voorbestemde hiërarchie, lag Eggers niet, of zoals *Storm* SS het na zijn dood zou stellen[140]: 'Maar dit duurde niet lang, de vercischte deemoed heeft hem stellig ontbroken en hij komt in de journalistiek terecht, wordt na de nationaalsocialistische revolutie met de leiding van de Reichssender Stuttgart belast, om in den herfst van 1936 door het Rasse und Siedlungshauptamt SS tot afdeelingsleider van Feiergestaltung te worden benoemd.

En tenslotte heeft hij den Vader aller Dingen, zooals hij den oorlog eens genoemd heeft, het offer gebracht, dat hij allen steeds als het hoogste had voorgehouden.'

Eggers was ook de Vader aller Dichters, die in zijn voetspoor wilden treden. We hebben in de voorafgaande pagina's verschillende odes aan Hitler gelezen. Ze gaan alle terug op zijn ode aan Hitler, zoals die in pamfletvorm meegegeven werd aan de Duitse soldaten die naar het Oostfront trokken. *Storm* SS bracht er een Nederlandse vertaling van[141]:

Toen wij
In de bosschen aan de grens lagen
Achter ons het gisteren
Van den vreedzame opbouw,
Voor ons het morgen
Van een beslissenden slag -
Gingen onze gedachten
Tot U,
Führer der Duitschers.

Eens
Hebt gij ons geroepen
Tot de idee der natie.
Wij traden te voorschijn
Uit de veilige benepenheid
En leerden
Uit uw voorbeeld,
Het Verlangen
In daden om te zetten.

Het Rijk
Was ons geen droom meer.
Waarheid en werkelijkheid werd het
Door U
Führer!

Hard werden
Onze vuisten
Van aanpakken, van worstelen
Onze oogen
Versmalden
Door 't in de verte turen

Gij hebt
Het volk geroepen
Ten strijde in den strijd
Voor de ordening van 't wereldbeeld.
Wij hadden geleerd
Te zien
En beseffen
Het doel van Uw wil.

Führer
Gij gaaft het teeken
Voor den slag.
Wij droegen Uw wil
In stormloop ter overwinning.
Gij
Waart in ons
En gij
Zijt de zege
Gij zijt
Ook het Rijk,
Dat wij bouwen.

Van der Made zou nader ingaan op het wezen van deze geëxalteerde woorden. Hij zag Eggers als produkt van een historische, maar Duitse, ontwikkeling[142]: ‘Het is de zegen en de doem dier hoogste waarden, dat ze het erfgoed vormen voor dien tijd, waarin het Deutschtum tot nog toe zijn hoogsten en schoonsten vorm vond: den riddertijd. Het soldateske denken, dat thans weer door de revolutie tot maatstaf voor het geestesgoed wordt gesteld, draait om de begrippen eer en trouw, die het zwaartepunt van het menschelijk ondervinden buiten den mensch zelf leggen, in scherpe tegenstelling tot de begrippen geluk en welvaart van het thans afgesloten tijdperk, dat het zwaartepunt legde in het lot van het individu. Het zijn die begrippen van eer en trouw, die als roode draden door de Duitsche historie en de Duitsche cultuur loopen, van het Nibelungenlied en den

tijd der ridderorden tot Stefan George en de na-oorlogstijd. Het zijn ook die begrippen, die, vereenigd met den moed, de heroïek, waarvan zoojuist sprake was en die haar neerslag vindt in Kurt Egger's devies: “Ich habs gewagt”, den grondslag vormen van zijn denken en hem maken tot wat hij zijn heele leven gebleven is en bij zijn dood ook was: de Duitsche officier met maar één maatstaf: “heb ik mij voor mijzelf te schamen?” Voor dezen maatstaf is het actueele noch het bereikbare van belang, hij kent slechts de hunkering en den nimmer bevredigden aan zichzelf gestelden eisch.’

Van der Made voegde bij zijn artikel enkele vertalingen van Eggers' verzen, zoals ‘Kameraad’[143]:

Kameraad! Wie 't zwaard omgordden
Zijn weer éen grauw front geworden!
Jij in 't Zuiden, ik in 't Noorden!
Hoor ons d'oude, wilde woorden
Onzer heilge vaadren zingen,
Die voor ons den dood in gingen:
't Is ook onze taal en spraak.

Kameraad! De groote zaak
Is het blinkende fanaal:
Duitschland! Vrijheid! Eeuwigheid!
En het rijk van deze aard!

Kameraad! Wien dood niet spaart
In het groote, gruwe moorden,
Jij in 't Zuiden, ik in 't Noorden
Wordt een deel der eeuwigheid,

Die daar licht en eischt en dwingt,
Dat de nazaat eenmaal zingt,
Zooals wij, die, uitgetogen,
In den kamp ons harte wogen:
Duitschland! Vrijheid! Eeuwigheid!
En het rijk van deze aard!

Dit appel op kameraadschap moet veel medestrijders van Eggers hebben aangesproken. Na zijn dood werd de SS-*Kriegsberichterabteilung* omgedoopt in de SS *Standarte Kurt Eggers* en in veel publikaties waarin Oostfrontstrijders aan het woord kwamen werd de naam van Kurt Eggers genoemd in een bijna dwe-

perige context, zoals de SS-man Jaap Storm, die een jaar na Eggers' dood nog meldde: ‘Kurt Eggers heeft mijn dag bestemd; ik moet mij richten naar hoogere wet dan hetgeen voor mij persoonlijk gemakkelijk en gevaarloos is. Zoo zijn millioenen mannen in Europa ten oorlog gegaan en de vrede, die hen voorbij zweefde, zal in vervulling gaan - geen vrede van ingeslapen rust, maar het volle, dadenrijke leven.’[144]

Vanwaar die volledige overgave? Een gevolg van de kameraadschap? Of was het de mystiek die om zijn woorden hing, dat onbestemde gevoel dat de strijder met het oorlogvoeren ook met iets hogers bezig was?

‘Kriegertum ist der Lebensstand der Starken, die sich dem Wagnis verschrieben haben. Es ist das Immerbereitsein zum Kampfe um die läuternde und stärkermachende Erkenntnis, die Mobilmachung gegen die Widrigkeit des Schicksals, das ständige Unterwaffenstehen,’ citeerde In 't Veld Eggers' *Von der Freiheit des Kriegers*.[145] Elders in zijn boek citeert hij een brief van een SS-vrijwilliger aan een vriend in Nederland[146]: ‘Het eenige wat in dezen tijd waardevol bij den germaan is, is het soldatische, wat weer niet zeggen wil, dat iedere krijgsman soldatisch is en ieder, die geen wapenrok draagt, niet deugt. Het gaat er hier slechts om, welke de Gesinnung, het “innere Gesetz” bij ieder afzonderlijk is. Het is mij tot mijn voldoening inderdaad gelukt, mij sinds mijn vertrek uit Holland in September, niet weinig om te vormen in de richting, die de Reichsführer van ons verlangt en ik hoop, dat het jou, zij het ook onder moeilijkere omstandigheden, zal gelukken, in hoogere mate soldatisch te worden door onze omgeving. Daar de tijd me ontbreekt om me duidelijk uit te drukken, raad ik je aan, onmiddellijk en zonder uitstel verschillende boeken van Kurt Eggers aan te schaffen, en wel in de allereerste plaats het boekje “Von der Freiheit des Kriegers”.’

Deze brief dateerde van 10 april 1942 en de schrijver had nog geen weet van de lovende woorden die een halfjaar later dr.J.E. van Renesse in *De Schouw* aan hetzelfde boek zou wijden[147]: ‘Kurt Eggers toont ons het verschil tusschen den “landsknecht” en den “soldaat”; de eerste, die slechts cadaverdiscipline kent, de tweede, die bovendien de drager is van een groote idee, de idee welke uit spanningen wordt geboren. De soldaat, de strijdersnatuur wil deze spanningen, die zijn dadendrang bevruchten en welke hem verlossen van de nietigheden, van de dagelijksche sleur in de burgermaatschappij, waarin alleen hij zich gelukkig kan voelen, die in vrede en geborgenheid wil leven.’

In 't Veld kenschetst de teksten van Eggers als ‘extreme formules’[148], die men bij de ‘volks-denkende Nederlanders niet (vindt)’ en hij voegt er aan toe: ‘men probere eens het bovenstaande in het Nederlands te vertalen.’ We vinden dan ook, zover ik het kon nagaan, geen enkele vertaling van werk van Eggers in boekvorm; vertalingen van zijn werk bleven beperkt tot de SS-bladen als *Storm*

SS en *Groot Nederland*. Op allen had hij niettemin grote invloed: of het nu ging om de 'frontdichters', de prozaschrijvers, de essayisten of de eenvoudige *Kriegsberichter*, van wie er in de kolommen van *De Waag* en *Storm* SS tientallen figureerden.

Wellicht geldt de invloed ook voor Bob Fleischeuer, die *Gelaat der Dichters* haalde met één vers, namelijk 'Gesneuvelde makker'.[149]

Het witte sneeuwen dekt zijn slapende gezicht.
de stuk gescheurde grond waar hij op ligt
geurt naar de lente. Zijn hand
ligt smal en open op de rand
van zijn geweer.
een rood-verbloede bloem.

Zijn mond is zacht en even open,
over zijn voorhoofd loopen
kleine rimpels. Zijn haren
zijn wild. Zijn oogen bewaren

wat ik steeds niet weten mocht:
zijn eenzaam denken, waar hij mee vocht,
dat hij behouden wilde achter langzame woorden
hij wilde niet dat ik het hoorde
en hij dan niet meer alleen zou zijn
nu doet zijn zwijgen veel meer pijn
dan al zijn woorden.

Is Fleischeuer zelf ook gesneuveld aan het Oostfront, vanwaar hij dit gedicht stuurde? We weten het niet. Er is weinig documentatie over hem. Hij wandelde de nationaal-socialistische literatuur even gemakkelijk in als hij er uitliep.

Meer weten we van Henri van Hoof, eveneens een Oostfrontstrijder. Voor de oorlog had hij al een opvallend leven geleid. Hij had de landelijke pers gehaald door de eerste prijs te winnen in een eloquentia-wedstrijd, uitgeschreven door de *Maatschappij voor Woordkunst* in Den Haag. De eerste prijs bestond uit een reis naar de Verenigde Staten, waar in 1931 het wereldkampioenschap eloquentia werd gehouden en ook dat won Henri van Hoof. Hij keerde niet naar Nederland terug, maar ging journalistiek studeren aan de Universiteit van Washington. Na wat gewerkt te hebben voor de *Washington Post*, reisde hij in 1937 naar Nederland terug, waar hij afwisselend journalistiek en reclamewerk deed. In 1941 kwam hij, inmiddels vurig nationaal-socialist geworden, bij de

Nederlandsche Omroep terecht, waar hij zowel hoofd van de afdeling dramaturgie is geweest als hoofd van de reportagedienst. Met Klaas Smelik zou hij in 1943 *Twee Luisterspelen* uitgeven waarvoor hij ook de inleiding schreef. Zijn hoorspel ging over de componist Orlando di Lasso.

In 1942 verscheen bij *Nenasu De Vreemde Storm*, een documentaire roman die zich afspeelt in IJmuiden tijdens de meidagen van 1940. 'In dit boek staat door alles heen óók ons stoerste volk in zijn eigen innerlijke gróótheid geteekend. En daarom is dit boek zoo kennelijk *waar*,' schreef Ernst Voorhoeve, propagandaleider van de NSB ter inleiding.[150] 'Uit alle bladzijden geurt de zeewind U tegen terwijl het geschreven is met diezelfde stoere eenvoud - echt Hollandsch kenmerk - die ook het wezen is van elken waren held.'

Henri van Hoof stipuleerde in zíjn inleiding nog eens dat alle gebeurtenissen historisch waren, maar dat hij alleen de namen had veranderd. De research was grotendeels gedaan door A. de Graaf.[151] De roman was vanuit een positief levensgevoel geschreven, met een duidelijk aanwezige trots op wat het kleine land allemaal had gepresteerd. En met veel zeewind, zoals Voorhoeve al aankondigde. Kenmerkend voor Van Hoofs verteltrant is een alinea in de opening van het verhaal: 'Hier lijkt het, of de zeewind door de masten van de groote gevaarten den groet uit warme, groene landen bij den evenaar over Hollandse polders blaast, tot in het handelscentrum van een klein, maar nijver land, met zijn oude patriciërshuizen aan mooie, stille grachten, zijn hooge kantoren en beursbedrijvigheid en dit, dank zij dien veiligen wachter aan het einde van het breede kanaal, dank zij de geweldige sluizen en de baggermolens, die de diepte op peil houden, dank zij voorál de Nederlandsche waterbouwkunde.'[152]

Vrij snel komt de aap uit de mouw. Niet alleen zijn het de Hollandse eigenschappen, die veel tot stand brengen, nee, het is de Germaanse mens: 'Maar de taaisten, die hun hart verknochtten aan de zee en in wie de echte Germaansche pioniersgeest doorleefde, bleven en plantten deze geest over op hun zonen, die ook op zee hun element vonden en op drijvende fabrieken hun armenkracht uitleefden.'[153] De strijd tegen de zee ziet Van Hoof in een breder perspectief. Het is geen wonder dat uitgerekend een man als propagandaleider Voorhoeve zo enthousiast was over dit boek, want hoe verzin je de volgende overgang: 'Nederland is beduusd van het geweld, maar, al stormt het nog voort en waaien de winden nu hoog óver het kleine, lage land, er is reeds een nieuwen strijd begonnen, een geweldige worsteling van Nederland, om zich een plaats te veroveren in het nieuwe, door den stormwind verfrischte en gereinigde Europa.'[154]

Waar Van Hoof politiek stond was duidelijk en dat geldt ook voor zijn hoofdpersonen: 'Voor Ansje klinkt het capitulatie-bericht als een bevrijdingslied.'[155] In 1944 was hij minder radicaal met zijn roman *Duivels met dubbele tongen*, waarin hij de vooroorlogse democratie aanviel. Het is minder propagandistisch

geschreven. Het klinkt bijna autobiografisch, met toespelingen op zijn terugkeer in 1937 naar Nederland: 'Uit zijn gesprekken met Nederlanders in den vreemde en aan boord, uit de kranten, die hij las en waaruit hij leerde, heeft Gerrit begrepen, waarom hij naar zijn land moest terugkeeren. Hij wil zien waartoe kruideniersgeest leiden kan, hij wil in den Praathof zelf de wijsheden van "volksleiders" aanhooren.'[156]

Zijn boeken werden overigens, ook binnen nationaal-socialistische kring, niet of nauwelijks besproken. Henri van Hoof werd niet hoog geschat. Zeker niet door Van der Made, die er niet over piekerde om een novelle af te staan aan *Nenasu* toen deze een verzamelbundel van nationaal-socialistische literatuur wilde uitbrengen onder de titel *In één band*. 'Ik kan in dit gezelschap [en Van der Made noemde met name Henri van Hoof, A.V.] niet voor het groote publiek verschijnen en doe dat ook niet,' meldde hij.[157]

Qua politieke ideeën waren ze overigens wel één. Al was het tweede boek van Van Hoof minder radicaal, zijn denkbeelden waren wél geradicaliseerd, zodat hij steeds meer de SS-beginselen was toegedaan. In 1943 trad hij tot de SS toe en in 1944 trok hij de consequentie van deze stap: hij vertrok naar het Oostfront.

Ook radicaal was Rob Delsing, een discipel van George Kettmann Jr. en evenals Kettmann en Van Hoof aangesloten bij de SS. Delsing had in 1937 al bij *De Amsterdamsche Keurkamer Tinuske en het verbod* uitgegeven en een jaar eerder was er poëzie van hem opgenomen, naast werk van onder anderen Steven Barends, in *Ochtend-appèl*, een bundel met de ondertitel: 'eenige nieuwe gedichten van jonge Dietschers'. In 1942 kwam zijn bundel *Zwart Goud* uit.

Rob Delsing zal de geschiedenis ingaan als de servielste dichter van allen. Hebben een aantal van zijn bentgenoten odes op de Führer geschreven, Delsing richtte zijn aandacht ook op de hond van de Führer in 'De Führer en zijn herdershond'.[158]

Een jonge hond rent langs de stammen
van 't stille bosch. Het voorjaar geeft
zijn licht, hier sprankelend in duizend vlammen
en ginds weer rustig, als het langs de paden zweeft

En in dit bosch, waar lentewinden waaien,
't luidruchtig rumoeren van een jongen hond.
Nu wacht hij even of zijn baas hem nog zal aaien,
dan rent hij blaffend weer en overmoedig rond.

Hij stoort de stilte niet. De Führer richt zijn schreden
naar 't midden dezer vreemde, korte eenzaamheid.

Hij staat en lacht. Hier is het vrede,
heel even vrede tusschen zóó veel werk en strijd.

Héél éven is hij niet de veldheer van legioenen
voor wien elk trouw soldatenhart met vreugd te sterven weet,
een kort moment niet Führer van geestdriftige millioenen
die met zijn woord èn daad een ijzeren toekomst smeedt.

Stil gaat hij door dit bosch, waar vliegjes zweven
in 't zonlicht dat schuin door de blaren speelt
op al die dingen van dit klein en rustig leven
en op een hand die, even, zachtjes streelt.

Opvallend is het gedicht niet alleen vanwege het hondse onderwerp, maar ook dat het sterk doet denken aan een gedicht van Aart van der Leeuw uit zijn bundel *Opvluchten* uit 1922, getiteld ‘De dieren’, waarvan enkele strofen de opvallende overeenkomsten in metrum weergeven, evenals het ondewerp van man en dier en de vrede die hun relatie de man geeft. In de eerste strofe schetst Van der Leeuw de relatie, zoals Delsing dat in zijn eerste strofe ook deed:

De landman gaat, nu de avond is gevallen,
En de arbeid slaapt, voor 't laatst zijn hoeve rond;
Hij keurt het werk der knechts in schuur en stallen,
En als zijn schaduw volgt hem trouw de hond.

En in de vierde strofe:

En als hij eindlijk, rustig na 't volbrachte,
De handen boven 't vlammend houtvuur heft,
Vervult hem nog de ontroerende gedachte
Aan wat rondom hem leeft en 't niet beseft.

Johan Theunisz was een authentiek ontalent die het binnen de nationaal-socialistische cultuur nog ver wist te brengen. We kwamen hem in deel I al verschillende malen tegen als Lector, als jurylid bij prijsvragen en als publicist. Hij kreeg niet voor niets een publikatieverbod tot 1953.

Theunisz was bijna veertig jaar toen de oorlog uitbrak. Hij heeft dan al een stroom van publikaties op zijn naam staan en als de bezetting een feit is is hij dan ook een gewaardeerd medewerker aan veel bladen, vooral toen bleek dat hij niet alleen fascist was, zoals zijn activiteiten uit de jaren dertig toonden, maar

zelfs nationaal-socialist. Hij publiceerde zoveel dat hij zijn baan als geschiedenisleraar kon opgeven. Een stroom van artikelen in bladen als *Het Nationale Dagblad, Volksche Wacht, Vorming, De Schouw, Hollandsche Post*, SS-*Vormingsbladen, Deutschtum im Ausland, Ontwakend Volk, Volk en Bodem, De Waag* en *De Weegschaal* zorgden ervoor dat hij binnen nationaal-socialistische kring als gewaardeerd historicus met literaire ambities werd gezien.

In oktober 1940 wordt hij directeur van de 'Volksche Werkgemeenschap', de schepping van SS-voorman Feldmeyer, maar in juli 1943 wordt hij door Feldmeyer vervangen door de veel belangrijker professor Snijder. In augustus 1944 wordt hij Bestuursraad in de provincie Drente.

Theunisz publiceerde in de oorlogsjaren ook een fors aantal boeken. In 1941 *Korte geschiedenis van ons Saksenland*; in 1942 *Drie Zwolse memoriën betreffende de Hanze, Korte geschiedenis van ons Saksenland* en *Naar Oostland. Nederlandsche kolonisatie in Europa*; in 1943 *De Nederlandsche Oostkolonisatie, Het Rijk en de Nederlanden* en *Overijssel in 1795*; en in 1944 ten slotte nog *Wikingstorm* (gedichten).

De laatste publikatie werd uitgegeven door *De Amsterdamsche Keurkamer*, dat ook een tweede druk uitbracht van een vooroorlogse roman van Theunisz. De historische werken kwamen uit bij *Hamer*.

Zoals gezegd had Theunisz literaire ambities en met zijn prestige als historicus (hoe klein zijn talent ook) slaagde hij er in zowel enkele prozastukken als gedichten geplaatst te krijgen, die aantoonden dat hij op dat gebied over geen enkel talent beschikte. Een voorbeeld hiervan is 'Feierstunde', een frontgedicht waarvan er in die jaren dertien in een dozijn gingen.[159]

Wij stonden om het hof. De muren rezen
grauw in het late licht. De Voorman sprak,
en woord na woord drong in ons diepste wezen,
waaraan in deze stond niets meer ontbrak.

De avond zonk, maar in ons rees een Morgen.
Een nieuwe dag brak open uit ons hart,
een nieuwe dag uit niets dan nood en zorgen,
een zilv'ren morgen uit een nacht van zwart.

De zon had nog een laatste lichtgetover
op 't verre groen en over 't mulle zand...
Doch het Verleden gleed in Heden over
en Morgen werd als tastbaar in onz' hand.

Wij stonden - De gevallen kameraden
gedachten wij met een ontroerd gemoed.
Voor 't simpel offer van hun grootse daden
rees aller hart en hand tot éénen groet!

Wij ondergingen deze grootste stonde,
als waren wij ontwaakt uit diepe nacht.
Wij telden niet, wat wij verliezen konden.
Wij wisten slechts, wat van ons werd verwacht.

Theunisz bracht de laatste maanden van de oorlog in Drente door, zich steeds meer verdiepend in de geschiedenis van de zo door hem bewonderde Saksen. In zijn la lag het manuscript van een roman *Eelco van Hilten*, dat nimmer zou verschijnen. Hij zal wel troost hebben gezocht in de slotregels uit het tweede hoofdstuk: '"Bedenk, wat je misschien te wachten staat."

"Dat kan ik niet bedenken, Tobias, want dat is niet te gissen. Misschien zullen de tijden hard voor me zijn. Maar wat me niet kan breken, zal me slechts harder maken. Als het mijn lot is te bezwijken, welaan! Het lot, dat over ons allen regeert, is geweldig. Maar nog geweldiger is de moed van den man, die het ongeschokt weet te dragen."'[160]

Jan van Rheenen hebben we in deel I al leren kennen als een groot hondenkenner in naoorlogse bladen. In de oorlog bleek hij, gezien zijn roman *Helpers weg*! (een uitgave van *De Schouw* uit 1944) ook een boksexpert en voor Clara Eggink is het bijna zeker dat hij de man was die Jan Campert heeft verraden. Ten aanzien van dit verraad geeft de naoorlogse zuivering meer informatie, waarop ik in deel III zal terugkomen. Hij was ook 'frontdichter' getuige de drie sonnetten die hij in de bloemlezing van Bruning publiceerde onder de noemer *De laatste wacht*, waarvan de tweede als volgt klinkt[161]:

Ik groef zijn graf eer 't grauwe morgenlicht
Mij dwong te zien dat ik hem had verloren;
Hij leeft als ik zijn wacht loop naar behooren
Dacht ik, en wierp de aarde op zijn jong gezicht.

Toen meende 'k in den wind zijn heldre stem te hooren:
Het gaat hier niet om òns, de pòst is van gewicht!
Ik dacht aan jou, toen viel mij het sterven licht,
Want 'k zag dat je ontwaakte, en je kwam naar voren.

Nog vóór de dag verstreek, had ik het graf vergeten.
Ik had de laatste wacht, er zou geen ander komen...
Verrukt van zon en wind heb ik in 't gras gezeten
En voelde slaap noch honger; láter kon ik droomen
En in mijn leven had ik vaak te veel gegeten.
Toen viel de avond, en ik zag de vijand komen.

Gestorven werd er veelvuldig in de ‘frontgedichten’, gezien de ongeveer 7000 Nederlandse SS'ers die aan het Oostfront sneuvelden ook niet zo verwonderlijk. D. Ietswaart kon er in zijn ‘Lied in den strijd’[162] ook niet omheen:

En zal ons bloed dan vloeien,
dit hartebloed,
doet slechts den weerstand groeien
en staalt den moed.

Dies hart, blijf moedig streven
ten dood bereid,
opdat uw volk zal leven
in eeuwigheid!

Verscheurd van de granaten,
doordrenkt van bloed,
hart van dit Volk: 't zal haten
Houd Moed!

‘Zeer schrander en begaafd, kon niet onaardig dichten.’ Dit is de kenschets die Van Etten van J.P. Kooymans geeft[163]. Kooymans was oorspronkelijk politieagent in Venlo; hij had zijn jeugd in Duitsland doorgebracht. Hij trad toe tot de *Nederlandsche* SS en werd daarop politiechef voor Zuid-Nederland. Hij diende samen met Henk Feldmeyer in de Wiking-divisie aan het Oostfront en kwam begin 1943 terug naar Nederland om daar belast te worden met de algehele leiding over de Nederlandse politie. Later, toen hij in de machtsstrijd tussen de NSB en de SS de zijde van Mussert koos, viel hij bij de SS in ongenade en werd hij naar het front aan de Narwa gestuurd, vanwaar hij verslagen stuurde naar *Storm* SS tot Henk Feldmeyer hem een publikatieverbod oplegde. Uit zijn eerste verblijf aan het Oostfront dateren de slotregels uit ‘Kameraad, waar blijf jij?’[164]:

En terwijl jij sprak, streden, vielen
Germaansche kerels, zij aan zij

Er was geen klacht, alleen een vragen:
'Kameraden, en waar bleef jij?'

Oostfront, 23 Juli 1942, SS kanonnier Kooymans.

Van Kooymans kunnen we tenminste de nodige biografische gegevens achterhalen. Van Frits van de Voorde is dat weer niet mogelijk. We weten alleen dat hij aan het Oostfront sneuvelde in het najaar van 1944 en dat hij wat gedichten naliet. Hij had ze aan het front aan Kettmann laten lezen, zoals deze zich herinnerde[165]: 'Telkens drong hij er op aan, dat ik het beloofde bundeltje uit zijn stapel handschriften zou bijeenbrengen en uitgeven - "Een zwaard slaat vuur" zou het getiteld zijn. Maar hoe moeilijk was het om uit zijn werk met vele goede en zelfs indrukwekkende, schoone regels, slechts een paar dozijn gave gedichten te halen; hij begon vaak zwierig en vast, om dan tegen het eind - o, als een speelsche wind was hij, frisch maar al te luimig - den bouw van zijn gedicht te verbroddelen, er een versleten gemeenplaats in te zetten en de sfeer door zoo'n enkel woord te bederven.'

Kettmann had het te druk gehad om serieus de uitgave voor te bereiden en vanaf september kon het niet meer: *De Amsterdamsche Keurkamer* hield op te bestaan. Toch wilde hij iets met het werk van Van de Voorde doen, zeker toen deze dood was, of zoals Kettmann het plastisch uitdrukte, 'nadat zijn uiteengereten lichaam zijn geest niet meer dient'. 'Hoe kende hij den volkschen nood,' was zijn analyse, 'toen hij schreef:

Avondland, avondland,
dat is het tragische in uwen strijd,
dat gij niet één, dus machteloos zijt,
dat gij wel weet,
dat gij wel wilt,
maar toch uw kracht
in tweedracht verspilt.'

Wellicht was Van de Voorde *Kriegsberichter*. We weten het niet. In één opzicht waren alle *Kriegsberichter* en van hen ook alle frontdichters aan elkaar gelijk. Ze waren soldaat en vervulden daarmee binnen de Waffen-SS een dubbele taak.

De Nederlandse *Kriegsberichter* verschilde in zijn visie van de Duitse. Voor de Duitsers was de oorlog tegen de Sovjetunie een veel langduriger strijd, een die in 1914 al was begonnen en enkel een pauze van meer dan twintig jaar had geteld. Voor de Nederlandse berichtgever staat voorop: 'Het nationaal-socialistische Duitschland moet in dezen oorlog zegevieren. Zelfs al zou men kunnen af-

zien van het concrete roode gevaar, dan zou een Duitsche nederlaag aan Europa slechts den terugkeer brengen van de regeeringsimpotentie der democratie en van de nihilistische opvattingen der americano-jiddische civilisatie,'[166] schreef *De Schouw*.

Vier nummers later zou *De Schouw* een geheel nummer wijden aan de oorlog. Daarin ook een artikel over de *Kriegsberichter*. SS-oorlogsberichtgever mr. Jan Rudolf Hommes zou zijn licht laten schijnen over 'De beteekenis der Nederlandsche Propaganda-kompanieën'.[167] Hij koos voor zijn artikel een regel van Nietzsche als motto: 'Nicht woher Ihr kommt, mache euch fürderhin eure Ehre, sondern wohin Ihr geht.' Hommes kiest in feite dezelfde opstelling als *De Schouw* eerder deed. Ook hier is de vijand niet alleen de Sovjetunie, maar ook de terugkeer van het vooroorlogse bestel, al stelt Hommes het wat anders: 'Maar tevens is hier de gelegenheid gegeven er telkens weer op te wijzen, dat Engeland op dit oogenblik net zoo goed een vijand van ons is, als het Bolsjewisme het steeds zal zijn. Hier heeft de oorlogsberichtgever de kans met practische voorbeelden duidelijk te maken, dat de samenwerking der Germaansche volkeren, die in het Oosten allang een feit is, ook aan het Westfront tot haar recht komt en hier blijkt ten slotte, dat de Germaansche strijdgemeenschap niet gegroeid is uit een primitief afweerinstinct tegen de Bolsjewistische horden, maar uit de constructieve gedachte van een opbouwende samenwerking, die zich ook tegen een gelijkwaardig volk richten kan, wanneer dit zich door toedoen van een stel verblinde leiders buiten de Europeesche gemeenschap heeft gesteld.'

Enkele nummers eerder hadden *De Schouw*-lezers al met Hommes kennis kunnen maken als dichter, met zijn 'RSHEW, winter' 41-'42[168]:

De sneeuw ligt breed. Beschuttend zacht
Spreidt zij haar wollig witte vacht
Over het puin der stad
En in den wolkenvollen nacht
- Op troostelooze doodenwacht -
Staan muren, naakt en nat,
Als weenden ze over Stalin's macht,
Die zonder zin vernieling bracht
Aan eigen volk. Doch hun stomme smart
is in verstilde kegels ijs verstard.

Maar door de straten jaagt het leven:
daar wordt de droeve dood verdreven
Door jonge energie;

Daar dreunt de tred en doet de aarde beven,
Daar zingt de motor bij zijn voorwaartsstreven
  Zijn sterke melodie.
Van het station hoort men een ver gefluit
En zelfs het rap geratel van de wielen;
En ieder kent - als dank voor hen die vielen -
Het eenig woord, dat waarde heeft: Vooruit!

Jan Rudolf Hommes neemt binnen de ‘frontdichters’ een aparte plaats in. Hij is de enige SS'er geweest die vanuit het nationaal-socialisme in de bezettingsjaren tot dichten kwam en zeer produktief werd met publikaties zowel in *De Schouw, De Waag* als *Storm* SS. De andere, bij de SS aangesloten dichters waren voor de oorlog al tot publiceren gekomen: hooguit maakten ze van de gewijzigde omstandigheden gebruik om hun ‘talent’ ten volle te ontplooien. Hommes daarentegen is een produkt van de nationaal-socialistische cultuurpolitiek: hij kreeg zijn kansen na de Duitse inval in de Sovjetunie; hij raakte ze weer kwijt bij de ondergang van het Derde Rijk. Zijn publicistische activiteiten omvatten daardoor ruim drie jaar. Het is opvallend dat, waar de anderen niet altijd vergeten zijn, of in ieder geval in de literatuur terug te vinden zijn (wellicht een gevolg van het feit dat ze voor de oorlog reeds, en soms ook na de oorlog nòg, publiceerden?), Hommes van de aardbodem leek te zijn verdwenen. En dat, terwijl hij zijn sporen in nationaal-socialistisch letterenland behoorlijk heeft nagelaten.

Maar we zullen zien, dat hij ná 1945 vele jaren onttrokken is geweest aan welke mogelijkheid tot contact met andere literatoren dan ook. Eerst door een gevangenschap van een aantal jaren, daarna door zijn werk als hoge ambtenaar buiten Nederland.

‘Wanneer bent u geboren?’

‘In Den Haag, op 8 juli 1918’

‘Dan bent u nu, nu we met elkaar praten, zeventig. En in 1940, toen de Duitsers binnenvielen, was u tweeëntwintig jaar. Een jaar later begon u volop te publiceren. Want dat valt me op, in de literatuur uit die dagen, de nationaal-socialistische literatuur, het ging daarbij om vaak hele jonge mensen.’

‘Dat klopt.’

‘De eerste publikatie die ik van u tegenkwam is van 3 april 1941[169], toen was u al jurist.’

‘Op m'n tweeëntwintigste jaar heb ik doctoraal gedaan. In Leiden.’

‘Kwam u uit een juristenfamilie?’

‘Nee, mijn vader was officier. Ik had wel een broer die jurist was, maar die is, helaas, tijdens de oorlog in Indië gestorven. Maar ik heb wel het grote geluk gehad om een poos in het gezelschap van professor Meyers te verkeren. En Meyers was een groot professor, en een eerlijk man. In september 1940 is hij, zoals u zult weten, van de Universiteit verbannen. Toen is de rel rond Cleveringa gekomen.’

‘Heeft u die meegemaakt?’

‘Jawel, die heeft me nog handelsrecht en zeerecht gedoceerd.’

Het ontslag van professor M.E. Meyers leidde tot de beroemde redevoering door professor R.P. Cleveringa waarin hij ten overstaan van een gevulde collegezaal onder meer zei: ‘Hun daad kwalificeert zichzelf afdoende. Het enige wat ik thans begeer is: hen uit het gezicht en beneden ons te laten, en uw blik te richten naar de hoogte, waar de lichtende figuur staat van hem, wien onze aanwezigheid hier geldt.’ Cleveringa werd een dag na de rede gearresteerd en bleef acht maanden gevangen; Meyers werd later gedeporteerd, maar overleefde de oorlog.

‘Meneer Hommes. U spreekt met zoveel bewondering over Meyers.’

‘Natuurlijk. Wat die eerlijkheid betreft, kan ik u een voorbeeld geven. Hij kraakte eens een kandidaat, iedereen was erbij. De jongen zakte. De volgende dag vond hij in zijn brievenbus een briefje van Meyers, waarin deze zich verontschuldigde. Hij had kiespijn en was daarom in een zeer slechte stemming. Hij nodigde nu de kandidaat uit om opnieuw te komen en zijn tentamen over te doen.’

‘En deze Meyers is slachtoffer geworden van het systeem dat u aanhing. Hoe kunt u dit rijmen?’

‘Het is nog maar de vraag of hij er sowieso slachtoffer van zou worden.’

‘Hij raakte zijn werk kwijt, daar beginnen we mee.’

‘U moet u toch proberen te verplaatsen in die tijd. Je had geen notie van: hoe ver gaat dit door. Wat Meyers toen overkwam, vond ik niet onoverkomelijk.’

‘U vond het niet tragisch?’

‘O, nee. Hij had zo'n wetenschappelijk gehalte, die had altijd wel een taak. Die werden altijd wel gesteund door mensen, eventueel door mij.’

‘Dat ging moeilijk, want u kwam bij de SS, *hij werd gedeporteerd. Dacht u later dan niet aan hem terug?’*

‘Je leefde in een soort nevel. Je kon je niet voorstellen dat het alsmaar erger kon worden.’

‘Kwam in uw studententijd politiek al ter sprake.’

‘Dat werd in Leiden zoveel mogelijk vermeden. Daar praatte men niet over.’

‘Maar u was al bezig zich op het nationaal-socialisme te oriënteren.’

‘Dat moet ik met “ja” beantwoorden. Een van de beslissende motieven die mij toegespeeld werden kwam uit het boek *Our own times* van King Hall. Ik las daarover in de krant en ik heb onmiddellijk naar Londen geschreven en nog op tijd, vóor mei 1940, heb ik het boek gekregen. En met dat boek maakte King Hall een onvergetelijke indruk op me. Vooral het gedeelte dat over Oostenrijk ging.’

Hommes schreef in het eerder genoemde eerste artikel in *De Waag* over het boek van King Hall. Daarin kwam de tolunie voor die Oostenrijk en Duitsland in 1931 sloten. Verschillende staten protesteerden daartegen en de zaak kwam voor het Internationale Hof. Dat verwierp de tolunie met acht tegen zeven stemmen. ‘Het feit dat de nationaliteiten van de rechters die voor en tegen de unie stemden, precies met de stemmen overeenkwamen die verwacht hadden kunnen worden, indien het Hof in plaats van uit hooge rechterlijke autoriteiten uit ministers van buitenlandse zaken zou zijn samengesteld geweest, droeg er veel toe bij het aanzien van het Hof te verminderen,’ schreef Hommes. ‘Dit laatste is te zwak uitgedrukt: met deze beslissing van het Hof had een heel denksysteem zijn einde gevonden, want de realiteit van den nationalen wil was sterker gebleken, dan de theorie van het “bovenvolksche recht”.’

Hommes nu: ‘Dat was de basis waarop later in nationaal-socialistische krin-

gen werd gezegd: al dat gepraat, dat helpt niks. Als rechters die hierover te oordelen hebben al in de politiek de ministers van buitenlandse zaken gaan napraten, dat deden ze eigenlijk. Er valt dus helemaal niet meer te praten.’

‘U koos de kant van Duitsland. Maar óók wat daar, we hebben het over een kwestie uit 1931, buiten stond, voor het nationaal-socialisme.’

‘Ik werd, ik was achttien jaar, in 1936 lid van de NSB.’

‘*Maar dat was vier jaar vóór het boek van King Hall. Dat was dus niet de aanleiding, hooguit een bevestiging van wat u al dacht?’*

‘Dat is eigenlijk juist. Er zijn natuurlijk een hoop dingen in mijn leven gebeurd die het gevoel wel versterkt hebben. De aanleiding? In 1936 had je de Olympische Spelen. Die heb ik meegemaakt. Ik heb een treinkaartje gekocht en ben er geweest. Het maakte heel veel indruk op me, omdat het zo perfect georganiseerd was.’

‘U sloot zich op uw achttiende jaar bij de NSB *aan.’*

‘Op 8 juli ben ik er ingegaan, dat weet ik nog te dateren, want ik was jarig en het ging gepaard met de kreet: eindelijk achttien, eindelijk lid.’

‘Dat was vóór de Olympiade. Ook dat was de bevestiging van wat al bij u leefde. Waardoor kwam u nu werkelijk tot het nationaal-socialisme?’

‘Ik ben een nakomertje. We hadden een eigenaardige gezinsopbouw. Mijn moeder, een achternicht van Cort van der Linden, minister-president tijdens de Eerste Wereldoorlog, mijn vader was officier, heeft een moeilijk leven gehad. Hij had een grote afkeer van de socialisten, dat heeft me natuurlijk ook beïnvloed. Mijn moeder hield van een joyeus leven en ze zijn later gescheiden. De oudste broer was uit 1900 en mijn jongste broer, Gerard, was uit 1907. Hij leeft nog. Gerard was Kringleider bij de NSB. In het begin, ik zat op het Nederlandsch Lyceum, keurig schooltje in de Willemstraat, viel ik hem ontzettend aan, ik zag er helemaal niets in. Maar hoe meer ik hem aanviel, hoe meer hij zijn werk deed om het te weerleggen. En zo ben ik er ingekomen, steeds meer voor gaan voelen.’

Na de oorlog, in 1947, in gevangenschap zou hij een aantal gedichten aan zijn broer opdragen, waarin de regels:

Jij wees m'een wel wat wilde weg
door 't woelig tij van 't woeste leven:
ik hield straf zee in 't stramme streven,
maar wie kent daar wel heg of steg?

‘Tussen 1936 en 1940 ligt de periode dat u studeerde en verder weinig aan politiek deed.’

‘Vrijwel niets. Tot de oorlog kwam. Het laatste bericht dat ik van mijn broer kreeg, die in Indië zat, kwam op 5 mei 1940. Hij telegrafeerde om geld. Kan jij dat of dat bedrag even bij mams losbranden. Ik kreeg niet eens de kans, want de oorlog brak uit. Hoe men die zaak toen al helemaal verkeerd bekeek, blijkt misschien hier wel uit, er zaten heel wat mensen in de rats, bombardementen van Den Haag en al die dingen. Mijn moeder ook, die was ook bang en na de capitulatie waren er veel Hollanders die het als een pak van hun hart ondervonden en die zeiden: nou is het vrede. Die begrensde kijk op de dingen is me nooit duidelijk geworden. Dat mensen zich verheugen konden, ik zei: maar nou begint het pas. Ze vonden me heel gek. Heel verbazingwekkend eigenlijk. Maar ik stond ergens voor en ik kreeg de gelegenheid de draad op te nemen.’

‘U was afgestudeerd, voorjaar 1941. Wat wilde u met uw studie gaan doen?’

‘Daar stond ik niet bij stil. Het waren natuurlijk bewogen tijden en ik dacht er niet aan de een of andere carrière te gaan maken. Daar was ik totaal niet in geïnteresseerd. Je deed gewoon maar wat je handig vond om te gaan doen.’

‘Zoals publiceren in De Waag. *Hoe kwam u daar?’*

‘Via Goedewaagen, die had ik ergens ontmoet. Ik weet niet meer waar. Via schaken, dat weet ik nog. Ik houd erg van schaken.’

Hommes schreef april 1941 een tweede artikel, getiteld ‘Kent Uzelven!’[170], waarin hij zich verweert tegen de term ‘on-Nederlands’ voor het nationaal-socialisme: ‘Het is het woord “on-Nederlandsch”, dat aan de nieuwe politieke en sociale gedachten wordt tegemoet geslingerd, en het schijnbaar langzame tempo, waarmee de jonge idee zich verbreidt, brengt het conservatieve kamp tot den overmoedigen kreet: “Nooit!”’

Hommes nu: ‘Ik zag de strijd tussen de nationaal-socialisten en de anderen als een strijd tussen revolutionairen en conservatieven. Het was ook een stellingname vanuit de verdediging. Ik voelde me aangevallen. Misschien waren

dat wel de omstandigheden waaronder ik leefde toen. Ik had natuurlijk nog een heleboel vrinden uit Leiden en die vonden het maar niks.'

In hetzelfde artikel stond ook te lezen: 'De ideeën-strijd zal lang en hardnekkig zijn, en hij zal, - voorzoover voorspellingen op dit gebied mogelijk zijn - den strijd der wapenen waarschijnlijk geruimen tijd overleven.'

'We weten nu dat in 1945, toen de oorlog afgelopen was, de ideeënstrijd tussen nationaal-socialisten en niet-nationaal-socialisten ook eindigde. Uw voorspelling is dus niet uitgekomen.'

'Dat zegt u. Ik geloof dat je de zaak niet mag simplificeren. Zo van: Duitsland heeft de oorlog verloren, Duitsland staat voor het nationaal-socialisme, dat is dus ook afgedaan, bergen we keurig in een laatje op. Maar zo is het niet. Je ziet toch allerlei dingen weer gebeuren. Ik ben nooit een bloed-en-bodem-man geweest, maar die gedachte leeft nog bij een heleboel boeren.'

'Waar leidt u dat uit af?'

'Onder andere uit het uurtje voor de landbouw, dat elke dag uitgezonden wordt. Ik ben een periode op Landbouw en Visserij werkzaam geweest, vandaar dat ik luister. Maar in die uitzendingen zit nog veel wat me aanspreekt.'

'Terug naar 1941.'

'Ik ben snel na mijn afstuderen naar Berlijn gegaan. Op de gok. Ik wilde freelance journalist worden. En het lukte. Ik vertegenwoordigde talrijke kranten, onder andere *Het Volk*. Ik heb altijd al voor schrijven gevoeld en ik dacht ook dat mijn ideeën wel eens opgeschreven mochten worden. Met *Het Volk* had ik contacten gekregen via de hoofdredacteur Goedhuys. En verder schreef ik voor *Het Nationale Dagblad* en werkte ik ook voor Radio Bremen. Daar leefde ik eigenlijk van. Ik maakte er reportages van dagelijks nieuws. Ik kwam daar via ene Scheewe, die aan Radio Bremen verbonden was en met wie ik in Berlijn bevrind was geraakt. Het leverde mij geen hoog, maar wel een redelijk inkomen op, zodat ik een ruime kamer kon betrekken bij Frau Zündig. Radio Bremen was indertijd het middelpunt van een strijd, die zich trouwens op allerlei fronten voordeed, tussen het Reichspropagandaministerium van Goebbels en het Auswartige Amt van Von Ribbentrop, wie het meest de radiostations onder zijn invloed kon krijgen, waardoor kinderachtige ruzietjes voorkwamen. In ieder geval had ik een perskaart en bezocht ik regelmatig de persvergaderingen waar Goebbels zelf ook kwam. Ik liet bijna geen week voorbijgaan.'

‘Hoe herinnert u zich Goebbels als verschijning?’

‘Een uitermate charmante man. Ja, werkelijk liebenswürdig.’

‘*Juni 1941, de Duitsers vallen de Sovjetunie binnen.*’

‘Ik meldde me gelijk aan als Kriegsberichter en moest me daartoe aansluiten bij de Waffen-SS. Ik kreeg daarvoor een opleiding, een nogal harde opleiding, moet ik zeggen. Een militaire opleiding dus, je werd zogezegd “geschliffen”.’

Hij heeft nog altijd de oorkonde bewaard, waarop te lezen staat: ‘An den SS-Schützen Johann Rudolf Hommes, geb. 8.7. 18 SS-KB-Abt. 1. Zug, Ich ernenne Sie zum SS-Sturmmann’, en ondertekend door zijn ‘SS-Sturmbannführer u. Kommandeur’.

In *De Schouw* zou Hommes uiteenzetten wat het betekende Kriegsberichter te zijn[171]: ‘Hij staat aan dezelfde gevaren bloot als iedere andere frontsoldaat; het komt niet zelden voor, dat hij inspringt om met het machinegeweer verder te schieten, waarvan de bediening is uitgevallen en al is hij over het algemeen beter op de hoogte van de strategische plannen en de tactische bedoelingen van zijn divisie dan de “man van den troep”, zoo waakt hij er toch angstvallig voor, niet bij den divisiestaf de blijven vastkleven, opdat hij nimmer van soldaat tot toeschouwer wordt.’

In de praktijk betekende dat ook: ‘Een Nederlandsche oorlogsverslaggever meldt zich en vraagt of hij in een van de tanks mee mag rijden. Wanneer hij van den bevelvoerenden luitenant hoort, dat er in de tanks geen plaats voor hem is, klimt hij er op en maakt naast den tanktoren liggend den aanval mee, totdat hij - na met zijn pistool twee sowjets buiten gevecht gesteld te hebben - zelf in borst en arm gewond in dekking moet springen.’

‘*U heeft lang in Rshew gelegen. U was in krijgsdienst, maar het front lag stil.*’

‘Ja, er was rust. In de winter van 1941 op 1942 was dat. De Duitsers hadden geen enkele offensieve gedachte want die dachten: dat doen we in 1942 wel. Het was een heel dunne linie. Dat betekende natuurlijk niet dat er geen schermutselingen waren. Ik heb foto's van gevangengenomen Russen, begin 1942. De Russen hadden toen nog winterkledij, toen wij al zomerkleding hadden. We hadden krijgsgevangenen gemaakt.’

Hij toont verschillende foto's uit die winter van 1941 op 1942. Hommes met zijn Leica ontwikkelde zich steeds meer tot oorlogsfotograaf. Zijn foto's werden

overal geplaatst. Zijn journalistieke werk omvatte dus artikelen en foto's, zijn letterkundige werk bestond uit frontgedichten.

‘Ik herinner me nog als de dag van gisteren, we hadden Russen buitgemaakt. Het is het enige wat we toen deden, het was een beetje opschepperij, we hadden namelijk net een uitreiking van chocolade gehad, we trokken allemaal een reep chocola te voorschijn en gaven dat aan die Russen, die niet wisten wat ze proefden. En dan had je altijd wel ergens een piano, waar iemand op kon spelen. Bij een van die gelegenheden heb ik difterie opgelopen. Ik werd opgenomen. In de trein van Rshew naar Warschau, een reis die drie dagen duurde, van 22 tot 25 mei 1942, schreef ik mijn gedicht “Toespraak tot een beddelaken van een hospitaaltrein”[172]:

Edoch...
Ik herinner me je nog...
Ik heb je meer gezien,
Al is het lang geleden.
(Voordat ik kwam naar Gshatsk en Kalinin
Want dat zijn Sovjet-steden!)
Je bent een konder der cultuur,
Je kunt een mensch tevreden maken!
Zelfs Morpheus raakt voor jou in vuur:
Kortom, je bent een beddelaken!
[...]
Vergeten is de kille kazemat,
Waarin ik druipend nat
Ontwaakte;
Vergeten ook het staal en lood,
Waarmee de Sovjet op me schoot,
Maar mij niet raakte;
Vergeten is het nachtgezang
Der bommen, dat me urenlang
Deed waken;
Vergeten ook de barre kou,
Want ik heb jou,
Mijn beste beddelaken!

We zaten onder de luizen toen we in Warschau aankwamen. Iedereen trouwens. We werden volgespoten met wolken ontluizingsstof en daarna werd ik overgebracht naar een hospitaal bij Werningerholen, op de huidige grens tussen Oost- en West-Duitsland.’

Hij kreeg post van zijn kameraden. De SS-Hauptscharführer und Gruppenleiter schreef hem: 'Von Ihrer Arbeit ist zu sagen, dass sie in jeder Beziehung von Erfolg gekrönt war. Ich darf Sie dazu beglückwünschen.'[173] Een kompaan van hem, ene Damrau, hoopte dat hij 'hoffentlich bald wieder zu uns stossen'.[174] En uit zijn brief kunnen we leren dat Hommes vanaf zijn ziekbed bleef publiceren: 'Der Ausschnitt aus der Osteroder Zeitung hat mir bewiesen, dass Sie auch während der Krankheit nicht untätig gewesen sind und nicht verrosten.'

Hij ging echter niet terug naar het Oostfront, maar naar Frankrijk. Eerst verbleef hij in Parijs. Een weerslag daarvan is terug te vinden in een aantal gedichten over de zwarte handel in de Franse hoofdstad. Hommes gaf in zijn gedichten een verslag van de wijze waarop die zwarte handel in Parijs verliep. Daartegenover stelde hij een man, die geen zin had in de zwarte handel, maar de voorkeur gaf aan het maken van kinderen bij zoveel mogelijk Françaises. Hommes had daar zijn ideeën over[175]:

Hij is een meester in zijn vak;
Elk werkstuk, dat hij ziet ontstaan
Geeft hem zijn brood en onderdak
En hij heeft er zijn vreugde aan.

'Als je aan de zwarten handel doet,'
zoo fluistert men, 'verdien je meer.'
'Je hebt alleen te weinig moed!'
'O neen,' zegt hij, 'te veel aan eer!'

De daad is van zijn wil de tolk,
Die aan zijn vrouw een kindje geeft,
En zoo dus ook het Fransche volk,
Dat al te weinig kinders heeft.

Hij redt zijn moede volk misschien
Ja... hij! - de toekomst zal het zien -

Hommes: 'In Frankrijk kwam ik met de marine in contact. Dat was nou het heerlijke, dat moet ik echt eens een keer voor mezelf erbij vertellen. Je was oorlogsberichtgever en in welke rang dat nou was, dat interesseerde niemand. Sturmmann was ik, maar wat gaf dat. Je was vrij. Het is merkwaardig, ik heb in allerlei ambtelijke verbanden geleefd, na de oorlog in Nieuw-Guinea, daar was je ook vrij, mag je wel zeggen en later bij Landbouw en Visserij ook, maar nergens ben ik zo vrij geweest als als oorlogsberichtgever. Je maakte je foto's, je ge-

dichten, je artikelen en je wist niet eens waar ze terechtkwamen. Ik stuurde niets naar bladen. Zo ging dat niet. Alles stuurde je naar Berlijn, naar Joep, eh..., naar Goebbels en die zeefde dat uit. Die gaf ook voorschriften. Niet voor de gedichten, daarin was je vrij. Maar wel de foto's. Een kapotte tank was altijd een Russische tank bijvoorbeeld. Ik kan de tanks op mijn foto's daaraan herkennen. Zo was er ook een voorschrift hoe de foto's moesten worden gemaakt. De soldaten moesten altijd naar rechts lopen. Van links naar rechts, alsof jij vanuit het zuiden fotografeerde. Dat gaf de indruk dat ze Rusland introkken. Ook later bij de terugtocht bleef dat voorschrift gehandhaafd.'

'U bent lang in Frankrijk geweest en uw verblijf eindigde met een drie maanden durende tocht met een duikboot.'

'Ik ben naar Cherbourg gegaan, ik wilde weer wat meemaken. Daar heb ik me gemeld en ik kon snel een afspraak maken dat ik mee kon varen. Toen kreeg ik opdracht om bij degene met wie ik mee kon varen, mij te melden. Dat doe ik, zie ik een spiernaakte vent in bed liggen en die zegt: ja, ja, der Hommes, een beetje slaperig nog. Sie fahren nicht mit. Maar ik heb er wel voor gezorgd dat u met een ander mee kan varen, met commandant Schwantke. Ik zeg, goed en ik meldde me weer af, ik had verder niets te zeggen en ik kon hem ook niet naar de reden vragen waarom ik plotseling niet met hem meekon. Een paar maanden later komen we van die reis terug en toen vertelde de Flottillenkommandant me, u bent waarschijnlijk nieuwsgierig waarom die en die u niet mee wilde nemen. Ik zei, ja, natuurlijk. Hij had een soort ingeving gehad, vertelde de Flottillenkommandant me toen, dat de reis niet goed zou aflopen en toen wilde hij geen overbodig personeel meenemen. Het is ook niet goed afgelopen, hij kwam niet meer terug.'

Van de reis maakte Hommes veel verslagen, rijkelijk geïllustreerd met foto's. Zowel de *Münchner Illustrierte Presse* als de *Berliner Illustrierte Zeitung* plaatsten, met zijn naam erbij vermeld, grote reportages, de eerste krant zelfs over de gehele voorpagina.

Het Nationale Dagblad startte in de zomer van 1943 een serie van vijf grote reportages van die drie maanden durende reis, die naar het Caribische gebied voerde. In de derde reportage geeft hij inzicht in de strijdwijze. Zijn duikboot moest een torpedoboot en een korvet weglokken van een konvooi[176]: 'Zij jagen ons na. Wij duiken. Zij werpen dieptebommen. Zij deren ons niet. Op veilige afstand luisteren wij naar het geklik en gekraak van de bommen. De commandant wrijft zijn oogen uit in het licht van de centrale. Zijn oogen doen hem pijn. Tien uur heeft hij ononderbroken op de brug gestaan, tien uur

had hij onze gevaarlijke aanvallen geleid.' Het resultaat was dat een andere duikboot van het convooi een tanker, een vrachtschip en een korvet tot zinken bracht.

Literair werd hij toen hij in de daarop volgende aflevering beschreef hoe een Amerikaans vliegtuig dieptebommen uitwierp[177]: 'Roemmms!!... Roemmms!... Roemmms!... Bommen. Wij trekken onwillekeurig onze hoofden in; de duikboot schudt en trilt, maar dat is ook alles: zelfs het licht is niet uitgegaan. Dat is alweer voorbij: het vliegtuig heeft vele seconden noodig om in een boog terug te komen; tijd genoeg om ons in veiligheid te brengen.'

Soms ontsnapte de boot op het nippertje, zoals hij beeldend beschreef in de laatste reportage[178]: 'Fslp, fslp, fslp, fslp... Hooren anderen jager. Schroefgeluiden. Fslp, fslp, fslp, komt dichter bij. Flsp, fslp... Uit. Het is stil, "hij is boven stilletjes gaan liggen", fluistert de stuurman, "dat kan ik ook..." en hij verdwijnt in de richting kooi.

Wat kunnen wij anders doen dan wachten? Als hij nu dieptebommen smijt, is het waarschijnlijk afgeloopen. - Weten het allemaal. Merkwaardig, het is niet warm in de boot, maar mijn voorhoofd is nat van zweet. Ik ben niet nerveus. Wachten. En slapen. Het is echter de vraag, of ik in slaap zal vallen, want ik ben niet moe. Verbeeld het me tenminste. Ik voel me rustig.'

Hommes kwam heelhuids terug en hij bleek ook bestand te zijn geweest tegen de abnormale omstandigheden in een duikboot. Dat had overigens de Stabs Arzt und Flottillenarzt al voorspeld, want die had hem op 12 december 1942 'untersucht und tauglich befunden worden'. Hij monsterde op 30 maart af en ontving een 'Im westen den 7. April 1943' gedateerde schriftelijke bevestiging: 'Hiermit wird bestätigt, dass der SS Kriegsberichter, Sturmmann Johan Rudolf Hommes an einer vom 9. 1. 1943 bis 30. 3. 1943 dauernder Feindfahrt auf einem Frontunterseeboot teilgenommen hat. Nach dieser Feindfahrt wurde ihm vom Flottillen-Chef Korv. Kapit. Kals das U-Bootkriegsabzeichen verliehen.'

'Na een jaar afwezigheid kwam u weer aan het Oostfront terug. Zag u een verschil in mentaliteit. Men was al geconfronteerd geweest met Stalingrad.'

'In 1943 was er nog geen verschil te merken. Men was nog altijd optimistisch, want we hoopten nog op het wonderwapen wat later de V1 en V2 bleek te zijn.'

In deze periode dichtte hij 'De jonge Vrijwilliger', dat voor het eerst in *De Schouw* verscheen[179], al werd het later nog een aantal keren elders waaronder in *Storm* SS geplaatst. Het gedicht toont hoe een jonge vrijwilliger snel volwassen wordt. Maar het belangrijkste element is weer de verdediging tegen het onbegrip van de Nederlanders over de SS-ideeën:

Mijn kameraad,
Jij vraagt
Geen dank van je ontwakend volk
Maar waagt
Je leven in de wilde kolk
Van het gevaar.

Geen smaad
Uit eigen kring bleef je bespaard,
Je daad
Werd zoo - ondanks je sterken aard -
Nog dubbel zwaar.

‘Heeft dat onbegrip ook te maken met het grote verschil tussen de wereld waarin u verkeerde en die in Nederland. Er is zelfs groot verschil tussen úw gedichten en die van andere nationaal-socialisten die niet naar het Oostfront waren gegaan.’

‘Het waren ook totaal andere mensen. Het Oosten verschilde zo sterk van de rest van Europa. Ook wat de oorlog betreft. Vanuit Frankrijk heb ik nooit de behoefte gevoeld om frontgedichten te schrijven. In het Oosten ging het om je naakte leven. Dat was het in Frankrijk nooit, dat was gewoon een feest.’

Hij dichtte eind 1943[180]:

Klein-zielig volk, in veel zoo klein,
Als maar een klein volk klein kan zijn,
Ge maakt een edel woord te schande;

Toch trekt G'Uw beste jeugd niet neer:
Niet Gij, maar 't zwijgend, strijdend heir
Klemt Neêrlands toekomst in zijn handen.

Voor de eerste maal vermeldde hij zijn rang, Unterscharführer, een paar maanden later werd hij Untersturmführer.

De krijgskansen keerden steeds meer. Het kwam tot uiting in zijn gedicht ‘De Tijd’ dat februari 1944 verscheen[181]:

De wind waait weg, de tijd vliedt vlug, maar dit wordt door den
Naïeven mensch pas laat beseft; dan lijdt hij pijn,
Omdat wat was niet weder keert en ijl en fijn

Verklinken zacht in 't ver Verleden smart-accoorden.
Och mensch, laat af van Uw wanhopig toekomst-peilen;
Denk niet met weemoed aan het schoone van weleer,
Maar wees tevreden met het Heden: wensch niet meer!

Het is duidelijk dat dit gedicht niet als frontgedicht werd bedoeld. Hij ondertekende gewoon met Jan Rudolf Hommes, geen rangaanduiding, geen toevoeging Kriegsberichter. Het was de enige maal dat hij zich als niet-militair manifesteerde, de man die dweepte met Multatuli en Van Eeden, maar die in zijn literaire werk sterk werd beïnvloed door Egger, die hij in die periode veel las. ‘In sommige opzichten een voorbeeld,’ herinnert hij zich Egger, die in de slag rond Bjelgorod sneuvelde. Die slag vond plaats na een betrekkelijke rustperiode.

Hommes: ‘Oorlogen voer je niet voortdurend. Dat is een volkomen verkeerde voorstelling. Het hele front is niet bezig, dat is niet zo. Moet je voorstellen, soms gebeurde er maandenlang niets. Dat zei ik tegen mijn commandant, een goeie vent was dat, er is hier niets te doen en hij, wat wil je dan? Laat mij maar naar zo'n landgoed gaan in de Oekraïne. Denk je dat je daar iets meer kan doen, zei hij. Ik wel, zei ik, daar is eene Van Prooyen bezig, een Zeeuwse boer, die een landbouwbedrijf onder zich had, waar je u tegen zei. Die leefde helemaal tussen de Russen en nooit is er iemand geweest om hem om te leggen. Niemand van die Russen die daaraan dacht, want de oogst die hij binnenhaalde, dat was een oogst die ze nog nooit hadden gehad. Toen zei mijn commandant: ga maar. Dat was de vrijheid die je had. Dan kon je gaan, maar op een gegeven ogenblik moest je wel weer terug zijn. Dan luisterde je elke dag naar het legerbericht om te kijken waar je compagnie was. Die tijd was voorbij toen de slag bij Bjelgorod begon. Ik was daar met mijn Poolse kameraad Kriziza. Die is later gesneuveld. Hij had het ongeluk om met een vliegtuig te gaan, terwijl ik een tank nam. Hij is om het leven gekomen, ik niet. Het was een heel oude vriend van me, ik ben ook nog met hem in Parijs geweest.

Een enkele keer gingen we terug naar het westen, zoals in Villach in Zuid-Oostenrijk, waar de Kriegsberichter samenkwamen. Daar heb ik nog een foto van, Kettmann was daar ook bij.

Maar dat was maar kort. Je moest terug, de gevechten namen toe. Ketsch bijvoorbeeld was een van de plaatsen waar het meest gevochten is, het meest verbitterd. Er waren veel Krimtataren. Die waren al jarenlang verwoede tegenstanders van het Russische regime. Ze vochten met de Duitsers mee. Ze hadden de eigenaardige gewoonte, ik heb het zelf gezien, maar daarom praat ik er ook over, om als ze mensen hadden gedood, tegenstanders, een oor af te snijden, het rechteroor, alleen maar het rechteroor en die leverden ze dan bij de Duitsers in

en voor dat oor kregen ze dan een beloning. Dat soort toestanden heersten daar.'

'Hier heeft u een foto van vrouwen die bij een vrachtwagen staan.'

'Gevangenen, in ieder geval.'

'Maar vrouwen, dat kan niet van het geregelde Sovjetleger zijn.'

'Ik weet het niet meer.' (Hij wordt nu ontwijkend)

'Partizanen? Joodse vrouwen?'

'Je moet er niet te veel bij denken.'

'Maar wat doen ze daar bij die wagen?'

'Staan.'

Hommes wil er verder niet over praten, wel over zijn bezoek aan Jalta, waar hij meevoer op snelboten, die vanuit Duitsland op de trein via Roemenië naar de Zwarte Zee kwamen. Ook van de tochten per snelboot heeft hij een soort oorkonde bewaard. Hij praat ook liever over de feesten, waarvan hij foto's maakte. 'Te pas en te onpas werden er hakenkruisvlagen opgehangen,' geeft hij als toelichting. Over over het landverdelingsfeest. 'Land werd opnieuw onder de Russen verdeeld. Dat werd met een maaltijd gevierd.'

In de laatste fase van de oorlog stuurde hij zogenaamde Frontbrieven in, gedichten, waarin de onvermijdelijkheid van de nederlaag niet ontkend wordt[182]:

Het is
Voor onzer volken vrijheid,
Dat ons geen plicht
Te zwaar valt;

Het is
Omdat wij léven willen,
Dat wij hier staan
En sterven

Al is de aarde ons
Geen slijkklomp van de zonde,
Nat van menschentranen,
Zoo willen wij toch scheiden;

Al is het leven ons
Geen vluchtend, vluchtig doorgaan
Naar een verre hemel,
Zoo willen wij het niet verlengen,
Wanneer ons uur gekomen is;

En nimmer
Zullen onze zonen,
Ons verachtend,
Zeggen,
Dat wij het hard gebod
Van onze dagen
Niet verstonden.

Het is
Omdat wij léven willen,
Dat wij hier staan
En sterven,
Want als ons doel bereikt:
Het Rijk geboren wordt;
Zoo léven wij,
Al zijn wij lang gevallen.

In *De Schouw* zien we het gedicht overigens terug met de optimistischer titel ‘Wij leven voort’[183].

‘U spreekt in die gedichten al over de naoorlogse tijd.’

‘Op een gegeven ogenblik werd het je wel duidelijk dat het een verloren zaak was, ja, maar je kon daar verder geen conclusies uit trekken. Je kon niet weglopen. Je kon niet uit jezelf weglopen.’

Tijdens de twee gesprekken die ik met Hommes had had hij op tafel twee boeken liggen die hij nog geregeld las, deel I van Willem Watermans *De Kruistocht van Generaal Taillehaeck* en *De vlam in de pan* van mr.A. Roothaert, die grote

bekendheid kreeg door zijn Dr. Vlimmen-boeken. Beide boeken handelen over de ‘incompetentie’ van het Nederlandse leger in de meidagen van 1940. *De vlam in de pan* was het boek, dat, naar Roothaert het hoofd Afdeeling Boekwezen van het DVK Jan van Ham beloofde, op voorzichtige manier in nationaal-socialistische zin zou worden gesteld.[184] Het resultaat was een beschrijving van de meidagen 1940 die door de nationaal-socialist Chris de Graaff in het *Algemeen Handelsblad* werd bejubeld[185]: ‘Dat vermag slechts de liefde. Alleen door een rotsvast geloof in de levenskracht van een volk kon een Nederlandsch schrijver den moed vinden om dat doodzieke volk zijn diagnose onverbloemd voor te leggen.’ Van Ham was zo enthousiast over het boek dat hij het plan ontwierp om een speciale ‘frontuitgave’ van meer dan 15 000 exemplaren van het boek te maken. Roothaert ging akkoord, het boek werd voor de troepen aan het Oostfront gedrukt en Roothaert ontving het voor die tijd hoge honorarium van f 6200.[186]

Het exemplaar van Hommes is een van die 15 000. Hij ontkent dat. ‘Ik heb het boek begin van de oorlog gekocht.’ Hij ontkent tegen beter weten in, want in het boek staat de opdracht van het DVK zelfs vermeld. Stukgelezen is het wel.

In ieder geval haalde Roothaert met zijn *De vlam in de pan* een hogere oplage dan Hommes met zijn *Het sprookje van den veldgrijzen strijder*, een kinderboek, dat in 1943 met illustraties van Cor van Deutekom verscheen bij het SS *Hauptamt, Germanische Leitstelle*. Als ik het boek voor hem neerleg, zegt Hommes ongemakkelijk: ‘Nu gaat u mij mijn antisemitisme voor de voeten werpen.’

‘Heeft u het op verzoek gemaakt?’

‘Nee, zomaar.’

‘Het is in feite het enige geschrift wat ik van u kon vinden, dat antisemitisch is.’

‘Er staat maar één antisemitische opmerking in.’

‘Nee, heel wat meer.’

Het boek is een allegorie op de SS-man, die naar het Oosten trekt om daar ‘De Roode Beerdraak’ te verslaan. En wie nog in onzekerheid mocht verkeren over de ware bedoelingen van het sprookje, die wordt niet in onzekerheid gelaten door de opdracht: ‘Opgedragen aan mijn besten vriend Cornelis Krantz, sinds Februari 1942 vermist aan het Oostfront’[187] en door het gedicht ‘Oostfront, winter '41-'42’.[188] Op zijn reis komt de veldgrijze strijder allerlei figuren tegen die hem elk op hun beurt iets te vertellen hebben[189]: ‘Zoo word je opgejaagd. Je

wordt verafschuwd en veracht van plaats tot plaats gedreven en eeuwig dwaal je rond, zooals je rasgenoot, de wandelende jood!'

En[190]: 'De Laster verweerde zich niet, doch vervulde het land met gejammer, zoo luid en zoo leelijk als alleen maar een jood aan Jeruzalems klaagmuur dat doen kan!' Het masker van de figuur Laster werd afgerukt en Hommes meldde wat de lezer daar kon aantreffen[191]: 'O waai! Wat zag zij toen een krommen neus!'

Die 'neus' zat de schrijver tamelijk dwars want verderop wordt de hoofdpersoon bestraffend toegesproken[192]: 'Voel je liefde voor de krullijn van den kromme neus der joden en voor hun glibberigen geest? Of gaat je eigen volk je meer ter harte? Kies tusschen beide, jongen.'

Naar eigen zeggen is Hommes niet lang lid gebleven van de NSB, die hij al snel ging beschouwen als een 'kleinburgerlijke beweging', wat overeenkomt met het officiële SS-standpunt. In 1936 verliet hij de NSB alweer: 'Mij beviel de hele sfeer niet. Mijn broer was met een meisje getrouwd, die is later gestorven en haar vader zat bij het KNIL. Dat was een onuitstaanbare racist en dat was een van de hoofdoorzaken dat ik ben weggegaan. Dat racisme speelde in 1936 bij de NSB nog niet zo duidelijk, maar bij bepaalde mensen wel.'

Zeven jaar later, in zijn 'sprookje', bleek hij getuige zijn antisemitisme intussen een duidelijk eigen rassen bewustzijn ontwikkeld te hebben. Er zal 'een volkengemeenschap groeien op grondslag van het ras', schreef hij ergens.[193] En ook[194]: 'Uw geest was ontrouw aan Uw bloed, dat instinctief, gezond en sterk naar kinderrijkdom snakte.'

'U zei, ik wilde dit zélf schrijven. Het was geen opdracht.'

'Nu moet ik nauwkeurig formuleren [waarna een lange pauze volgt, A.V.]. Het is merkwaardig, hoor. Ik heb het een hele tijd niet gehad, maar wat er op het ogenblik [augustus 1988, A.V.] in de Gazastrook en op de Westbank gebeurt, dat geeft weer ten dele die gevoelens terug.'

'Maar waarom heeft u die gevoelens wel, als u die tv-beelden ziet en ik niet?'

'Ik heb heel andere dingen meegemaakt dan u.'

'Zoals?'

'Dingen die nu gebeuren.'

'Nee, toen. De dingen van nu maak ik ook mee.'

‘Mijn broer Gerard heeft zijn hele leven lang overhoop gelegen met mensen van het oude volk. In de gesprekken die wij hadden, kwam dit thema dikwijls terug.’

‘Hij heeft veel invloed op u gehad.’

‘Zeer veel, ja. Hij wees me de wilde weg. U heeft mijn gedicht over hem gelezen.’

‘Uw antisemitisme was dus eigenlijk zíjn antisemitisme?’

‘Maar dat neemt mijn verantwoordelijkheid niet weg. Maar als je nu ziet, de Gazastrook.’

‘Wat ik niet begrijp: de Fransen hebben huisgehouden in Algerije, u bent toch niet anti-Latijns geworden?’

‘Klopt.’

‘Dus die Gazastrook-toestand, dat is alleen maar een kapstok.’

‘Misschien.’

‘U werd geconfronteerd met de consequenties van het antisemitisme, de moord op grote schaal op de joden.’

‘Dan moet u nu toch wel van me weten dat de holocaust onvoldoende indruk op me gemaakt heeft.’

‘In of na de oorlog?’

‘Beide.’

‘In de oorlog wist u al het nodige.’

‘Natuurlijk wisten we wel iets. We lazen *Der Stürmer* [een berucht Duits antisemitisch blad onder leiding van Julius Streicher, A.V.]. Een dwaas blad. Maar verder...?’

‘U wist wat er in Rusland met de joden gebeurde.’

‘Nee, dat moet u me nu vertellen.’

Er valt een lange stilte. Voor de vorm vertel ik hem het een en ander. Maar ik wijs hem er ook op dat Goedhuys, de hoofdredacteur van *Het Volk* en later *De Waag*, een man die hij gekend heeft, in de herfst van 1942 een reis naar de Oekraïne maakte van enkele weken, het gebied waar Hommes, die volledige bewegingsvrijheid had, kon gaan en staan waar hij wilde. Goedhuys keerde terug met een dagboek, waarin een korte aantekening ‘Verhaal opruimen Joden’.[195] Als Goedhuys al zo snel op de hoogte was, is het uiterst onwaarschijnlijk dat hij, Hommes, niet op zijn minst dezelfde informaties had gekregen.

Een NSB'er was als kweker uitgezonden naar de Oekraïne, een situatie vergelijkbaar met die van de Zeeuwse boer Van Prooyen. Hij zag hoe joden geëxecuteerd werden. Geschokt keerde hij terug en schreef Mussert een brief. ‘Kan dit ook de wil van de *Führer* zijn,’ schreef hij. ‘Nu weet ik wel wij zijn Nederlandsche Nat. Socialisten en daar ik nog altijd vertrouwen heb in U als Leider van het Ned. Nat. Socialisme, wil ik, alvorens ik uit de Beweging treed, een enkele vraag aan U doen, als Leider der Beweging. Ik wil U deze vraag zoo nuchter mogelijk stellen, en wel zoo. Stemt U er mee over een dat deze menschen op deze manier die zeer ongecultiveerd is uitgeroeid worden? zoo ja, dan kan ik geen dag langer in de Beweging blijven.’[196]

Mussert antwoordde wijselijk maar niet. En Hommes?

‘Maar er gebeurden zoveel afschuwelijke dingen in die tijd. Wie heeft er ooit enige aandacht besteed aan Katyn, de moord op duizenden Poolse officieren in Polen door de Russen?’

‘Daar is veel aandacht aan besteed, vooral de laatste tijd weer. Ook in Polen.’

‘Misschien dat ik me voor alles afschermde.’

*‘Wilde u het niet tot u toelaten, omdat u door uw dienstneming in de Waffen-*SS *en uw geschriften medeverantwoordelijk was?’*

‘Dat kunt u nu wel zo zeggen.’

‘Dat is uw stelling dus niet.’

‘Nee.’

‘Schrikt u als ik u die antisemitische passages voorlees die u heeft geschreven?’

‘Nee, daar had ik op gerekend. Dat ze me voor de voeten zouden worden geworpen.’

Nu was het antisemitische sprookje van Hommes niet uniek binnen de nationaal-socialistische literatuur in Nederland. Er waren meer pogingen geweest via sprookjes of parabels nationaal-socialistische ideeën naar buiten te brengen. Robert van Genechten bijvoorbeeld deed dat met zijn bewerking van *Van den Vos Reynaerde. Ruwaard Boudewijn en Jodocus*, dat in 1941, geïllustreerd door Maarten Meuldijk bij *De Amsterdamsche Keurkamer* verscheen. In het verhaal sluipt een duidelijk antisemitisch element binnen in de figuur van Jodocus, de neushoorn. Van Genechten ziet zijn verhaal als het vervolg op de befaamde Reinaert-vertaling, zoals hij in de inleiding beschrijft[197]: ‘Willem die de Madoc maakte, heeft in krachtige taal de geschiedenis van den vos Reinaerde aan het Dietsche volk verteld. Dat is nu reeds eeuwen geleden. Maar met spijt heeft een boerenjongen uit het Kempenland, aan wien de verdere geschiedenis van den vos bekend is geworden gemerkt, dat die nooit in gepast verband is medegedeeld.’

In feite gaat het in de vertelling van Van Genechten niet meer om Reinaert, maar om Jodocus, het neushoorndier. Hij schuifelt de vertelling en het dierenrijk binnen, waar koning Nobel net is gestorven. Jodocus geeft adviezen bij de vleet, adviezen die, en daar is de vertelling heel duidelijk in, alleen maar kunnen worden gegeven door joden. Zo gaf hij het advies dat men er voor moest zorgen dat de dieren in het rijk een betalingsachterstand van belasting zouden krijgen: ‘Nooit moet gij het ruwweg opeischen, maar gij moet op een klagenden toon steeds weer uitstel verleenen. En wanneer de achterstand grooter wordt, moet gij de dieren om een dienst vragen. Geen grooten dienst, maar iets, wat met hun gewoonten strijdt. Zij zullen met weerzin dien dienst bewijzen, maar zij zullen het niet kunnen nalaten, want wanneer zij dat doen, zult gij om betaling van den achterstand verzoeken. En wanneer zij u den kleinen dienst hebben bewezen, zult gij hen verder behandelen, alsof het vanzelf spreekt, dat zij dien bewijzen. Zoo zult gij ze hoe langer hoe meer tot uw genoegen en te uwen pleziere onder uw pooten hebben.’

Jodocus ging verder. Hij wenste geen rasbewustzijn: ‘Zoo gaat het niet langer. Zoolang de dieren leven naar hun eigen aard, zal men nooit het regiment van vrijheid erkennen. Het is noodig, dat wij hen van hun aard vervreemden. Maar dat moet met verstand en overleg gebeuren. Wanneer zij in hun eigen sibbe blijven, zullen wij nooit bereiken, dat zij hun weg verliezen.’ Rasvermenging dus, tot schade van de dieren: ‘Zij beseften niet, dat Jodocus die zich met geen enkel der dieren van verre of nabij verwant voelde en die in zijn lompe lichaam alle heete lusten voelde van het Oosten en de vage verlangens, die in zijn ge-

slacht waren ontstaan, toen zij van alle andere dieren in vroegere tijden afgescheiden leefden, nog veel verdere bedoelingen had.'

Jodocus bereikte zijn doel en toen was het voor hem genoeg: 'Het is de vloek van zijn geslacht, dat het nergens thuis is en zoo kon hij nooit zelf het regiment voeren. Hij zag de velden, die met distels waren overdekt en bedacht, hoe zeldzaam het graan was geworden, hoe daardoor de dieren afnamen en hoe zij mager en schraal en weinig aantrekkelijk voor zijn maag waren geworden. “Ik heb mijn werk hier weer volbracht,” dacht hij. Zijn eeuwige treklust sloeg hem om de lenden. Wel bekroop hem dan weer de vrees voor het nieuwe land, die hij altijd in zijn leven had gekend, wanneer hij verder trok, en zag hij weer op tegen de vermoeienis, maar van al diegenen, die toen in deze landen leefden, had hij het minst zijn ware natuur verloren: de drang om steeds meer te hebben, overwon alles.' En dus 'was hij weer de eeuwige Jodocus, die men in alle contreien kan zien zwerven. Niets was er wat hem met deze natuur verbond. Hij was een leelijk lomp soort temidden van deze dietsche pracht.'

De Amsterdamsche Keurkamer verdiende behoorlijk aan deze Reinaertversie: twee drukken, samen tienduizend exemplarem, gingen van dit antisemitisch gif over de toonbank.

De ideeën van Jodocus, in casu de ideeën van Van Genechten kwamen ook in andere publikaties van hem naar voren, zoals in zijn beruchte, bij *Uitgeverij Nenasu* uitgegeven brochure, *Het Joodsche vraagstuk in Nederland*, waarin hij over de joden weet te melden[198]: 'Zij zijn een kruising van Semietisch, hetitisch, indo-Europeesch en Turiaansch bloed. In den loop der eeuwen heeft zich daaruit een type ontwikkeld dat echter nooit de tegenstelling in zijn eigen bloed heeft overwonnen, ook al bleven de producten van deze kruising onder elkander.

Door deze tegenstellingen in hun wezen is het, dat zij geen richtsnoer voor hun handelen in zichzelf vinden en bij elkander gehouden worden doordat de natuurlijke gebondenheid der volkeren bij hen ontbreekt en zij in hun verworpenheid samenspannen tegen allen die wèl bezitten, een saamhoorigheid, die men ook vindt bij rooversbenden.'

Een ander opmerkelijk dierenverhaal verscheen in 1943 bij *De Schouw*. Het waren *De avonturen van Flits, de Herder en Bull, de Dog*. Schrijver en tekenaar werden niet genoemd. Het boekje, bestemd voor kinderen, was behoorlijk antisemitisch. Op de achterzijde stond een tekening, die de kinderen konden inkleuren en voorzien van een onderschrift. Driehonderd prijzen waren er te verdelen en naar de aard van de inzendingen kunnen we enkel raden. Het gif was in het boekje zelf al gestrooid.

Flits was de herder, die model stond voor de Duitser, Bull, de dog voor de Engelsman. En de joden? Dat waren de ratten. We hebben bij Kettmann en Bever-

sluis gezien dat deze vergelijking erg populair was binnen nationaal-socialistische kringen. De jaren dertig worden besproken. 'Een moeilijke tijd' heet het gedicht waarin Flits nog een klein hondje was[199]:

Die kreeg een heel klein beetje eten,
Doch had een honger soms voor twee.
Dat beetje was zóó opgegeten,
Want ook de ratten vraten mee!

Zoo kon het al niet langer blijven,
En Flitsje nam een kloek besluit:
Eéns zou hij Bull voor goed verdrijven,
Maar eerst die ratten hier d'r uit!

De bedoeling van *De Schouw* was duidelijk: het was aan de ouders om het boekje te vertalen naar de werkelijke gebeurtenissen, zoals die in nationaal-socialistische ogen hadden plaatsgevonden. De kinderen konden ook een bijgevoegde kaart sturen aan 'Oom Bart - den Haag', waarin ze twee namen en adressen opgaven van kinderen aan wie het boekje gestuurd moest worden. Zo waren Bull en Flits wapens in de propagandastrijd.

Jan Rudolf Hommes, zich niet bewust van het verschijnen van zijn en andere sprookjes, keerde in de zomer van 1944 in Nederland terug. Hij was inmiddels officier bij de SS geworden: 'Ik ben naar Hoogeveen gegaan. Ik was al Untersturmführer, maar in Tölz, in Zuid-Beieren, kreeg ik een officiersopleiding. Ze zagen iets in me. Eerst werd je Junker, daarna Oberjunker en vervolgens Obersturmführer. In Hoogeveen werd ik gedetacheerd om mensen voor de Landstorm op te leiden.'

In oktober verscheen in *De Waag* een verhaal van Hommes waarin hij vertelt over de strijd tegen de Canadezen op de Veluwe waaraan hij met een groepje Landstormers die onder zijn bevel stonden, deelnam.[200] 'Er zijn momenten in het leven,' begon hij zijn verhaal, 'en niet alleen in oorlogstijd, dat men diep weg zou willen kruipen in veiligheid, waar niemand ons ziet en niemand ons volgen kan. Er zijn van die momenten, waarop de druk van buiten zoo zwaar wordt, dat alleen nog een vlucht schijnt te kunnen redden. Alleen de driesten en roekeloozen kennen dan geen weifeling. De laffen volgen de weg, die het makkelijkste schijnt, maar de dapperen slaan de onzekerheid in zichzelf kapot en weten, dat er maar één plaats is, waar zij kunnen staan: op hun post.'

Het was ook voor Hommes duidelijk, dat het Derde Rijk op instorten stond. Hij sprak een Landstormer, die in Noord-België tegenover Amerikaanse troe-

pen was komen te staan en in wie ‘een wilde woede’ was opgevlamd, toen hij ‘voor het eerst tegenover negers was komen te staan’. De man had heel even bevrijding in België meegemaakt, maar was ontsnapt naar de noordelijker linies en Hommes liet hem zeggen: ‘Maar nu die eerste jubelpret van de “bevrijding” wat uitgewoed is en de vlag weer ingehaald wordt, wanneer de eerste wilde “swings” gedanst zijn en de laatste opgespaarde “vooroorlogsche” genever opgedronken is, dan zal ik geen deel hebben aan de daverende kater, die daarop volgen zal.’

U was toen al bezig met wat er na de oorlog met u gebeurde?

Daar ben ik nooit zo verschrikkelijk mee bezig geweest. Het gebeurde gewoon. Met mij in Arnhem, waar ik de leiding had over een aantal Landstormers. Daar werd ik gevangen genomen door de Canadezen. Ze zagen dus dat SS-uniform en toen hebben ze me eerst tot moes geslagen en toen heb ik in mijn verweer gezegd, wat natuurlijk niet meer waar was, dat ik Kriegsberichter was en toen hebben ze me niets meer gedaan, maar me overgebracht naar Vilvoorde. Daar heb ik een halfjaar gezeten en toen ben ik naar Den Helder gegaan, naar Fort Erfprins en tot mijn stomme verbazing werd ik, omdat ik de hoogste in rang was, gekozen tot kamphoofd, terwijl ik dacht, die gaan mooi met me afrekenen. De allerlaatste die ze kiezen was ik, dacht ik. Vanuit Den Helder ben ik later overgebracht naar Laren waar ik een heerlijke, een verrukkelijke tijd heb doorgebracht. Ik wachtte nog steeds op mijn berechting, maar inmiddels was het de tijd geworden, dat de mensen dachten: ach, moeten we dat nou nog allemaal doen, wat ze de barmhartigheidsgolf noemen en pas in september 1948 kwam ik voor het Gerecht. Dat was een voordeel, want de straffen werden steeds lager. Bovendien kwam ik niet voor een Bijzonder Gerechtshof, maar voor een Tribunaal en dat kon tot maximaal tien jaar gevangenisstraf veroordelen. Ik werd veroordeeld tot acht jaar met aftrek van mijn internering.

Wie voor een Tribunaal werd berecht kon niet beschikken over de mogelijkheden om in hoger beroep of cassatie te gaan. Er werden zogenaamde Hoge Autoriteiten benoemd, die de Tribunaaluitspraken moesten fiatteren. Hommes viel onder de fiat-executie van mr.Th.L. van Berckel. Deze verlaagde het vonnis van Hommes (de barmhartigheidsgolf had inderdaad flink toegeslagen!) tot drie jaar zodat deze onmiddellijk vrijkwam.

In 1950, na de soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië, moest voor Nieuw-Guinea een gouverneur worden benoemd. Dat werd mr. Van Waardenburg. Hommes: ‘Dat was in januari 1950. De familie Van Waardenburg was helemaal in trance, want ze moesten bij de koningin komen en mevrouw Van Waar-

denburg had geen bontjas. Vergeet niet dat ze helemaal berooid uit Indonesië waren teruggekomen. Ze kenden mijn zuster, die was in 1904 geboren. Zij had wel een bontjes en die leende ze uit aan mevrouw Van Waardenburg en van het een komt het ander, mijn zuster maakt er een gezellig dineetje van met ons vieren. Die vrouwen de hele tijd maar kleppen met elkaar, zoals dat goed gebruik is en het gesprek tussen Van Waardenburg en mij duurde, toen de mannen zich afgescheiden hadden tot vier uur in de nacht. En toen zei Van Waardenburg: heb jij geen zin om voor de dienst naar Nieuw-Guinea te worden uitgezonden als gouvernementsambtenaar. Ik zei tegen hem: ja, ik wil wel, maar er zit een haak aan en ik vertelde hem van mijn SS'erschap en mijn straf. Bovendien was mijn Nederlanderschap me ontnomen, ik was statenloos. Maar het deed Van Waardenburg helemaal niets. Het was iemand die het leven van haver tot gort kende. En u moet natuurlijk niet vergeten, dat hij tijdens de oorlog in Indië had gezeten, dus waren al die dingen minder beladen voor hem. Hij zegt: ik zal het ze allemaal voorleggen, daar wil ik geen invloed op uitoefenen, dat zoeken ze maar zelf uit. En ze hadden geen bezwaar, dus ging ik gelijk naar Nieuw-Guinea, op een statenlozenpas. Een maand later had ik mijn Nederlandse pas terug. Ze hebben dat dossier van mij bij het ministerie van Justitie gewoon bovenop gelegd.

Ik was in Nieuw-Guinea juridisch adviseur van de gouverneur. Tot 1963. Toen kwam de overdracht aan Indonesië en in dat overgangsjaar werd ik hoofd Personele Zaken voor heel Nieuw-Guinea. Ik heb in dat jaar prettig samengewerkt met mijn collega uit Indonesië, die gelukkig heel goed op de hoogte was van allerlei examens die daar toen de ronde deden.'

'*En toen kwam u in Europa terug, werd ambtenaar bij Landbouw en Visserij en nam veelvuldig deel aan* EEG-*beraadslagingen in Brussel*.'

'Ik kan er niet genoeg de nadruk op leggen dat ik het als een wonder ervaren heb dat ik mezelf terugvond als vertegenwoordiger van het Koninkrijk der Nederlanden en dat ik mijn stem uitbracht. Dat ik dat mocht. Opnieuw mocht ik voor de Europese eenheid werken. Daar had ik het in mijn sprookje al over. Ik ben steeds consequent gebleven. Zoals het al eerder de droom van Napoleon was, in mijn leven bij de SS en aanvankelijk sloot Brussel daarop aan. Later niet, toen werd het een grote bureaucratie. Bij de SS dachten we ook puur internationaal, dat in tegenstelling tot de NSB, maar die dachten alleen kleinburgerlijk. Merkwaardig wonder dat je tweemaal in je leven met hetzelfde bezig bent, dat je tweemaal gevoerd wordt naar een post.'

Het consequente denken vinden we terug in een gedicht van Hommes, voorjaar 1944 geschreven, dat eindigde met[201]:

Neen, hij kent de ernst,
die zijn juichende leven
vrijwillig vaarwel zegt
om daden te doen,
die de stem van zijn bloed hem gebiedt!

En hij kent zijn plicht,
die even blijmoedig
de lasten aanvaardt,
als vroeger de lusten,
want hij is aan 't eeuwig gebod
van zijn innerlijk wezen
gehoorzaam!

‘Het eeuwige gebod’ is de titel van het gedicht en het kan evenzeer slaan op het gebod van voortdurende kameraadschap ná de oorlog tussen, zoals Hommes ze afwisselend noemt ‘de jongens van de oude pot’ of ‘de jongens van de club’.

‘*U heeft nog een jaarlijkse reünie van* SS'*ers die aan het Oostfront hebben gevochten*?’

‘Eén keer per jaar, met de vrouwen en kinderen. Geen plaats in Nederland of we zijn er geweest. Een hele dag. Komende mei of juni gaat mijn vrouw het organiseren, met een vriendin. De bijeenkomst heeft ergens in de Biesbos plaats.’

Op de laatste reünie brak een richtingenstrijd uit. Aanleiding was het verschijnen van het eerste deel van een vierdelig werk over de SS van de hand van Wim Schotanus en Jan Vincx, uitgegeven door *Uitgeverij Etnika* in Antwerpen. Hommes geeft me een rondschrijven van een van de leden van de reünie, E.H. le Roux[202], waarin deze wat achtergronden geeft van het ontstaan van dit ‘naslagwerk’.

‘Twee jaar geleden kwam een twaalftal onzer in een Arnhems motel bijeen, om over de opzet en uitvoering van ons militair-boek-der-waarheid van gedachten te wisselen. Die bijeenkomst is op niets uitgelopen. [...] Het boek dat eerlijk verslag zou uitdragen over wat ons, Nederlandse vrijwilligers, tot daden (en tot wèlke daden!) heeft gebracht tussen 1940-1945, dreigde meer dan ooit slechts een utopie te blijven... Totdat een Vlaming, Jan Vincx - nadat er door wanhopigen onder ons heel sterk bij hem op was aangedrongen - zich bereid verklaarde tot het schrijven van zo'n boek van/over ons. Jan Vincx, onvermoeid rechtzetter van vals en scheef geplaatste, historische feiten in België, heeft zijn sporen

als auteur van ogen-opende boeken over de episode '40-'45 reeds in ruime mate verdiend.'

We kunnen ons goed voorstellen wat de werkelijke waarde van de boeken van Vincx en Schotanus is. In de kringen van de SS-reünie wordt dan ook over het 'Viking-boek' gesproken, een boek dat 'wil trachten om de tot nu toe zeer eenzijdige beoordeling ván dan wel volledige onbekendheid mét hetgeen Viking- en Legioensoldaten e.d. onder zware omstandigheden hebben verricht en doorstaan, te doen plaats maken voor rechtvaardiger, want juiste informatie'.

Uitgerekend op 5 mei 1988 vond de *Gooi- en Eemlander* het nodig het eerste deel van de serie van Vincx en Schotanus toe te juichen. 'Hun documentatie wekt alle bewondering,' meldde de krant en aan het slot, tamelijk onthullend voor de instelling van de criticus van de *Gooi- en Eemlander*: 'Een boek dat vooral bedoeld mag zijn voor hen die zich al die situaties nog helder voor de geest kunnen halen. Het lijkt ons dat nieuwe, jonge generaties, zich nauwelijks een totaalbeeld kunnen vormen. Dit boek zullen zij dan uitsluitend zien als een militaire beschouwing, waarin het oorlogsverleden zich amper kan manifesteren. De schrijvers past alle respect voor het uitputtende werk dat zij in voorbije jaren gedaan hebben om tot zo'n uiterst gedegen en ongetwijfeld betrouwbaar verslag te komen.'[203]

Het verschijnen van het boek van Vincx en Schotanus leidde binnen de SS-reünie, waar Hommes lid van is tot een conflict. Ene Jan Scholten stond tijdens de reünie op en begon een toespraak waarin hij de uitgave aanbeval. Toen hij echter begon over 'unsere deutschen Kameraden' stond een aantal aanwezigen op en ontnam hem het woord. Wat bleek? Een aantal reünisten wilde voorzichtigheid betrachten in het zo duidelijk naar voren brengen van wat binnen de groep nog leefde. Anderen daarentegen vinden dat enkel de kameraadschap niet voldoende is. De man die het rondschrijven naar alle leden stuurde, E. le Roux uit Naarden behoort, met Hommes, tot de laatsten. 'Een deel van de reünisten wil de zaak zoveel mogelijk verdoezelen,' is het bittere commentaar van Jan Rudolf Hommes op de gebeurtenissen, 'terwijl wij behoren tot de groep die begrip wil vinden. Dat is de hoop die hij, Le Roux koestert. En ik ook.'

We hebben in deel II van deze studie een tiental collaborerende schrijvers uitvoerig behandeld. Om hen heen cirkelden de kleinere goden. Twee van hen, Jan Eekhout en Henri Bruning, toonden na de oorlog op enigerlei wijze inzicht in hun handelen. Een derde, Ernest Michel, was in zijn naoorlogse uitspraken even verward als tijdens de oorlog. Van de resterende zeven weken Steven Barends, Nico de Haas en Jan van der Made naar Duitsland uit en onttrokken zich daardoor aan strafvervolging; van Jan van der Made weten we in ieder geval dat hij streng in de nationaal-socialistische leer bleef.

Ook Kettmann week naar het buitenland uit, maar hij werd gevat en zat jaren in de gevangenis. Ook hij toonde in de rest van zijn leven niets te hebben geleerd, zoals ook Hommes, een andere frontdichter, meer dan veertig jaar na dato weinig terugneemt van woorden en daden uit de jaren 1940-1945. Resten Martien Beversluis en Albert Kuyle, die na de oorlog binnen het 'barmhartige' katholieke milieu snel aan de slag konden en in hun uitingen dezelfde verachtelijkheid toonden als in de bezettingsjaren.

Wie bij deze 'grote collaboratie' kijkt naar de kwaliteit van het werk van de tien genoemde schrijvers, zal daar niet erg van onder de indruk zijn. Daarnaast zien we ook dat er van een nationaal-socialistische school bij deze auteurs geen sprake was, daarvoor was hun werk te verschillend, zowel in thematiek als in stijl. Het enige wat hen eigenlijk bond was de verblinde toewijding aan het nationaal-socialisme. Op de drie gevluchte auteurs na hebben ze allen een gevangenisstraf uitgezeten en kregen ze daarnaast een publikatieverbod opgelegd, al weten we nu wat dat laatste, vooral in katholieke kring, waard was.

Er is nog een overeenkomst. Sartre zou in zijn *Qu'est ce qu'un collaborateur*? aan aantal kenmerken van de grote collaborateur opnoemen, waarbij het niet onlogisch is te veronderstellen dat hij tot zijn conclusies kwam door kennismaking met en kennisname van de ideeën van collaborateurs waarmee hij vanuit zijn milieu in aanraking kwam. Volgens Sartre is collaboratie geen opmerkelijk verschijnsel, niet opmerkelijker in ieder geval dan zelfmoord of misdaad. Alleen, waar deze twee laatste verschijnselen van alle tijden zijn, zien we de collaboratie alleen optreden als de voorwaarden daarvoor geschapen worden. Voor Sartre is nationaal-socialisme en collaboratie daarom ook niet synoniem; de collaborateur gebruikte het eerste de beste vehikel. Voor Sartre is het niet de ideeënwereld van, in ons geval, het nationaal-socialisme of fascisme die tot collaboratie drijft, maar egocentrisme en egoïsme, versterkt door de bezetenheid om wraak te nemen op de maatschappij die de collaborateur links heeft laten liggen, in ieder geval niet de kansen heeft geschonken waar hij om had gevraagd.

Elk van de tien behandelde auteurs in dit deel beantwoordt, in welke mate dan ook, aan dit beeld.

We hebben het in dit verband steeds over de 'grote collaboratie'. Of dezelfde gelijkheid bestaat bij de veel kleinere is een vraag apart. In deel III zullen we die 'kleine collaboratie' daarom bezien.

Eindnoten:

1 Hans Smits, 'Gevangenis-directeur Henk Stouten over zijn oorlogsmisdadigers, verraders en collaborateurs'. In: *Vrij Nederland*, 1-8-1987.
2 W. Huberts, 'Biografische schets van George Kettmann Jr.' In: *Maatstaf*, november 1986. (Naar deze publikatie verwijs ik hierna met: *Maatstaf*.)
3 W.S. Huberts, *Schrijver tussen daad en gedachte*, Den Haag, 1987. (Naar deze publikatie verwijs ik hierna met: Huberts, *a.w.*)
4 George Kettmann, 'Avond in Narwa'. In: *De Schouw*, jrg. 3, no. 6, juni 1944, p. 306.
5 *Maatstaf*, p. 56. Bijna gelijke tekst in Huberts, *a.w*, p. 17.
6 *Maatstaf*, p. 56.
7 *Het Getij*, oktober 1920, p. 66.
8 George Kettmann Jr., 'Adandor, droom van een dwaze'. In: *De Amsterdammer*, 4-10-1919, pp. 3 en 9.
9 Huberts, *a.w.*, pp. 17-18.
10 *Maatstaf*, p. 57. Bijna gelijke tekst in Huberts, *a.w.*, pp. 19-20.

11 *De Vrije Bladen*, oktober 1925, pp. 272-286.
12 *Maatstaf*, p. 58.
13 *Maatstaf*, p. 76.
14 Brief George Kettmann Jr., dd. 26-1-1925.
15 *Maatstaf*, p. 58.
16 *Maatstaf*, p. 59. Bijna gelijke tekst in Huberts, *a.w.*, p. 26.
17 George Kettmann Jr., *De glanzende draad der dromen*, Amsterdam, 1928, p. 271.
18 George Kettmann Jr., 'Interieur'. In: *Elseviers Geïllustreerd Maandschrift*, deel LXXX, 1930, p. 318.
19 *Maatstaf*, p. 60. Bijna gelijke tekst in Huberts, *a.w.*, p. 27.
20 A.A. de Jonge, *Het Nationaal-Socialisme in Nederland*, Den Haag, 1968, p. 73.
21 *Maatstaf*, p. 62.
22 *Maatstaf*, pp. 62-63.
23 *Keurjaarboek, 1932-1942*, Amsterdam, 1942, p. 612.
24 Brief Margot Warnsinck, dd. 10-7-1931.
25 *Maatstaf*, p. 63. Bijna gelijke tekst in Huberts, *a.w.*, p. 34.
26 *Maatstaf*, p. 63.
27 Huberts, *a.w.*, p. 34, noot 51.
28 *Idem*, noot 52.
29 Brief George Kettmann Jr., dd. 29-12-1931.
30 Brief Afdeeling Amsterdam Nationaal Crisis-Comité, dd. 28-1-1932.
31 Brief George Kettmann Jr., dd. 29-12-1931.
32 Ontleend aan Nico 't Hooft, *George Kettmann Jr., literator en fascist*, kandidaatsscriptie (ongepubliceerd), Amsterdam, 1978.
33 'De dag die komt'. In: *Algemeen Handelsblad*, 25-12-1933.
34 Hans Mulder, *a.w.*, p. 90.
35 *Idem*.
36 Ter Braak/Du Perron, *a.w.*, deel II, p. 230, brief dd. 23-11-1933.
37 Brief George Kettmann Jr., dd. 21-12-1931.
38 Brief E. Bouws, dd. 7-1-1932.
39 *Maatstaf*, p. 64.
40 M. ter Braak, 'Fascistische poëzie'. In: *Het Vaderland*, 15-10-1935.
41 Ter Braak/Du Perron, *a.w.*, deel III, p. 305, brief dd. 20-10-1935.
42 George Kettmann Jr., *De Jonge Leeuw*, Amsterdam, 1935.
43 *Idem*, p. 68.
44 C.S. Adama van Scheltema, *Verzamelde Gedichten*, Amsterdam, 1962, 5e druk, pp. 248-249.
45 W.C. de Jong, 'De Daad'. In: *De Daad*, jrg. 1, 1933-1934, p. 38.
46 George Kettmann Jr., ''t Verraad'. In: *De Jonge Leeuw*, p. 69.
47 J.C. Bloem, 'Rechts, Links en de Muze'. In: *Den Gulden Winckel*, jrg. 35, juli 1936, no. 7, p. 9.
48 Halbo Kool, 'Links, de Muze en J.C. Bloem'. In: *Den Gulden Winckel*, jrg. 35, augustus 1936, no. 8, p. 13.
49 Zie noot 47, p. 8.
50 Informatie ontleend aan Wim J. Simons, *Het woord gedrukt*, Amsterdam, 1986, p. 34.
51 Ter Braak/Du Perron, *a.w.*, deel IV, p. 44, brief dd. 17-7-1936.
52 *Idem*, p. 461.
53 George Kettmann Jr., *Omwille van het leven*, Amsterdam, 1936, p. 7.
54 *Idem*, p. 6.
55 *Idem*, p. 13.
56 *Idem*, p. 15.
57 *Idem*, p. 16.
58 *Volk en Vaderland*, 1-1-1937.
59 *Maatstaf*, p. 65.
60 Henk Kuitenbrouwer, 'Strijd-poëzie'. In: *De Nieuwe Gemeenschap*, jrg. 3, no. 6, juni 1936, p. 232.
61 George Kettmann Jr., 'Herfst.' In: *De Bundel*, jrg. 1, no. 4, september 1937, p. 151.
62 George Kettmann Jr., 'Nieuwe Wil'. In: *De Bundel*, jrg. 1, no. 8, februari 1938, p. 414.
63 George Kettmann Jr., 'Aanklacht'. In: *De Bundel*, jrg., 1, no. 8, februari 1938, p. 415.
64 George Kettmann Jr., 'De Wijze Kater'. In: *Het Erf aan Zee*, Amsterdam, 1938, p. 92.
65 M. ter Braak, 'Dietscher of Duitscher'. In: *Het Vaderland*, 9-4-1939.
66 Ter Braak/Du Perron, *a.w.*, deel IV, p. 376, brief dd. 15-5-1939.
67 Overgenomen uit 't Hooft, *a.w.*
68 Huberts, *a.w.*, p. 42.
69 *Idem*, p. 64.
70 *Idem*, p. 46.
71 *Idem*, p. 27.

72 Zie ook *De Oude Heer in den Haag, Briefwisseling Dr.P.H. Ritter jr., Willem Kloos en Jeanne Kloos*, Utrecht, 1986, p. 108, en Siem Bakker, *a.w.*, p. 50.
73 Brief Alfred Haighton, dd. 5-2-1942.
74 Brief Margot Kettmann-Warnsinck, dd. 18-1-1941.
75 Brief George Kettmann Jr., dd. 7-2-1941.
76 *Maatstaf*, p. 66. Bijna gelijke tekst in Huberts, *a.w.*, pp. 44-45.
77 George Kettmann Jr., *Jong groen om den helm*, Amsterdam, 1942, p. 23.
78 *Idem*, p. 31.
79 Martien Beversluis, 'De Ratten'. In: *De Zeeuwsche Stroom*, mei 1942.
80 Brief Martien Beversluis, dd. 18-2-1944.
81 *De Misthoorn*, 1-8-1942.
82 George Kettmann Jr., 'De nieuwe sage: bij Hitlers verjaardag'. In: *Algemeen Handelsblad*, 18-4-1942.
83 *De Misthoorn*, 5-9-1942.
84 *Volk en Vaderland*, 18-4-1942.
85 *De Misthoorn*, 19-9-1942.
86 *Maatstaf*, p. 68. Gelijke tekst in Huberts, *a.w.*, p. 50.
87 De Jong, *a.w.*, deel 6, p. 552.
88 S. van der Zee, *Voor Führer, volk en vaderland, De SS in Nederland*, Alphen aan de Rijn, 1979, p. 193.
89 *De SS en Nederland: documenten uit SS-archieven, 1935-1945*, met inleiding door N.K.C.A. in 't Veld, Den Haag, 1976, p. 1184.
90 Huberts, *a.w.*, p. 68.
91 Brief George Kettmann Jr., dd. 23-4-1949.
92 Brief Margot Kettmann-Warnsinck, dd. 9-10-1942.
93 Brief Martien Beversluis, dd. 10-10-1942.
94 *Voor Volk en Vaderland*, samenstelling C. van Geelkerken, Amsterdam, 1943, 2e druk, p. 165.
95 Huberts, *a.w.*, p. 53.
96 *Idem*.
97 George Kettmann, 'Doodenmarsch'. In: *Groot Nederland*, november 1943, p. 206 en *Storm* SS, 23-7-1943, p. 3.
98 *Maatstaf*, p. 69. Gelijke tekst in Huberts, *a.w.*, p. 53.
99 Verkijk, *a.w.*, p. 506.
100 George Kettmann Jr., 'Boek in Bunkerland'. In: *Het Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 20-8-1943.
101 George Kettmann Jr., 'Boeren naar Oostland'. In: *Storm* SS, 17-7-1942, p. 9.
102 George Kettmann Jr., 'Arbeidsjeugd'. In: *Storm* SS, 2-7-1943, p. 9.
103 George Kettmann Jr., 'Soldatenlied'. In: *Storm* SS, 2-7-1943, p. 9.
104 George Kettmann Jr., *Bloed in de sneeuw*, Amsterdam, 1943, p. 28.
105 *Idem*, p. 30.
106 George Kettmann Jr., 'Mein Jung, dein Erbe heisst Kampf'. In: *Groot Nederland*, september 1943, p. 100.
107 Gerard Wijdeveld, 'Nieuwe verzenbundels uit Noord en Zuid'. In: *Algemeen Handelsblad*, 10-6-1944.
108 George Kettmann Jr., 'De Soldaat'. In: *Gelaat der dichters*, p. 30.
109 George Kettmann Jr., 'De hooi-oppers'. In: *De Schouw*, jrg. 1, no. 14, 1-8-1942, p. 322.
110 *Maatstaf*, p. 75. Gelijke tekst in Huberts, *a.w.*, pp. 69-70.
111 Zoals geciteerd in *Het Vrije Volk*, 17-10-1956.
112 Jan van de Wolk, *Zettericks van alle seizoenen*, Amsterdam, 1962.
113 Huberts, *a.w.*, p. 76.
114 K.K. Hirsch, SS *gestern, heule und...*, Darmstadt, 1960, pp. 85-86.
115 J. van der Vegt, 'Poëzie uit het riool van George Kettmann'. In: NRC, 5-10-1969.
116 George Kettmann, *Man vrouw kind*, Becht, 1969, p. 21.
117 Huberts, *a.w.*, p. 156. Bijna gelijke tekst in *Maatstaf*, p. 77.
118 Huberts, *a.w.*, p. 154.
119 *Idem*, p. 155.
120 *Idem*.
121 Presser, *a.w.*, deel I, p. 80.
122 *Maatstaf*, p. 77.
123 In: *De Tijd*, 30-8-1935.
124 In: NRC, 4-10-1935.
125 'Kettmann heeft met SS- en Misthoorn verleden gebroken'. In: *Het Vrije Volk*, 30-10-1950.
126 *Vormingsbladen* SS, 1942, p. 370.
127 Dagorder J.H. Feldmeyer, dd. 5-7-1944.
128 Gebaseerd op opsomming in: Sytze van der Zee, *Voor Führer, volk en vaderland*, Alphen aan de Rijn, 1979, p. 58.
129 Bericht Persdienst NSB, dd. 25-9-1940.

130 *Storm* SS, 22-5-1942.
131 H.W. van Etten, *De Nederlandse* SS (ongepubliceerd manuscript), pp. 6-7.
132 Van der Zee, *a.w.*, pp. 109-110.
133 Van den Bogaard, *a.w.*, p. 120.
134 Gebruikt 7e druk, 1968, p. 18.
135 Van den Bogaard, *a.w.*, p. 87.
136 Kees Fens, 'In de dwaaltuin'. In: *de Volkskrant*, 11-10-1985.
137 Van den Bogaard, *a.w.*, p. 186.
138 Ernst Jünger, 'Kaukasische Aufzeichnungen'. Nederlandse vertaling: *Parijs Dagboek, 1941-1943* (vertaling Tinke Davids), Amsterdam, 1986, p. 211.
139 J.A. van der Made, 'Kurt Eggers'. In: *Groot Nederland*, oktober 1943, p. 152.
140 'Kurt Eggers'. In: *Storm* SS, 17-9-1943, p. 10.
141 Kurt Eggers, 'Ode aan den Führer'. In: *Storm* SS, 17-9-1943, p. 9.
142 Noot 139, pp. 146-147.
143 *Idem*, p. 153.
144 Jaap Storm, 'Te Samen met Kurt Eggers'. In: *Storm* SS, 30-6-1944, p. 5.
145 Dr.N.K.C.A. in 't Veld, *De* SS *en Nederland*, gewijzigde herdruk, Den Haag, 1976, p. 208.
146 *Idem*.
147 *De Schouw*, jrg. 1, no. 19, 15-10-1942, p. 479.
148 In 't Veld, *a.w.*, p. 208.
149 Bob Fleischeuer, 'Gesneuvelde makker'. In: *Gelaat der dichters*, p. 72.
150 Henri van Hoof, *De Vreemde Storm*, Amsterdam, 1942, p. 7.
151 *Idem*, p. 8.
152 *Idem*, p. 10.
153 *Idem*, p. 12.
154 *Idem*, p. 136.
155 *Idem*, p. 126.
156 Henri van Hoof, *Duivels met dubbele tongen*, Amsterdam, 1944, p. 15.
157 Brief J.A. van der Made, dd. 16-2-1944.
158 Rob Delsing, 'De Führer en zijn herdershond'. In: *Keurjaarboek*, p. 339.
159 Johan Theunisz, 'Feierstunde'. In: *Gelaat der dichters*, p. 49.
160 *Keurjaarboek*, p. 499.
161 Jan van Rheenen, 'De laatste wacht II'. In: *Gelaat der dichters*, p. 67.
162 D. Ietswaart, 'Lied in den strijd'. In: *Storm* SS, 26-5-1944, p. 3.
163 Van Etten, *a.w.*, p. 39.
164 J.P. Kooyman, 'Kameraad, waar blijf jij?' In: *Storm* SS, 22-10-1942.
165 George Kettmann Jr., 'Een Testament'. In: *De Waag*, 22-12-1944, pp. 628-629.
166 H.W. van Etten, 'De taak van den Nederlandschen Oorlogsberichtgever'. In: *De Schouw*, jrg. 2, no. 3, maart 1943, pp. 127-128.
167 Mr. Jan Rudolf Hommes, 'De beteekenis der Nederlandsche Propaganda-Kompanieën'. In: *De Schouw*, jrg. 2, no. 7, juli 1943, pp. 360-361.
168 Mr. Jan Rudolf Hommes, 'RSHEW'. In: *De Schouw*, jrg. 2, no. 3, maart 1943, p. 114.
169 Mr.J.R. Hommes, 'Vrijheid van denken'. In: *De Waag*, 3-4-1941, p. 215.
170 Mr.J.R. Hommes, 'Kent Uzelven!' In: *De Waag*, 17-4-1941, p. 251.
171 Zie noot 168.
172 Mr. Jan Rudolf Hommes, 'Toespraak tot een beddelaken van een hospitaaltrein'. In: *Het Jonge Hart*, Den Haag, 1943, pp. 22-24.
173 Brief, gedateerd 15-6-1942.
174 Brief, gedateerd 20-7-1942.
175 Mr. Jan R. Hommes, 'Tout comme chez nous'. In: *De Waag*, 6-11-1942, p. 1388.
176 Mr. Jan R. Hommes, 'Nachtelijke achtervolging'. In: *Het Nationale Dagblad*, 17-7-1943.
177 Mr. Jan R. Hommes, 'Alarmoefening en werkelijkheid'. In: *Het Nationale Dagblad*, 3-8-1943.
178 Mr. Jan R. Hommes, 'Er verdwijnen tien schepen'. In: *Het Nationale Dagblad*, 10-8-1943.
179 *De Schouw*, jrg. 2, no. 11, november 1943, p. 572.
180 Mr. Jan R. Hommes, 'Aan al te velen'. In: *De Waag*, 28-1-1944, p. 53.
181 Jan Rudolf Hommes, 'De Tijd'. In: *De Schouw*, jrg. 3, no. 2, februari 1944, p. 82.
182 Mr. Jan R. Hommes, 'Frontbrief'. In: *De Waag*, 2-1-1944, p. 35.
183 *De Schouw*, jrg. 3, no. 3, maart 1944, p. 118.
184 Brief A. Roothaert, dd. 22-9-1941.
185 Chris de Graaff, 'De vlam in de pan'. In: *Algemeen Handelsblad*, 17-2-1943.
186 Brief hoofd der Afdeeling Comptabiliteit van het DVK, dd. 20-10-1943.
187 Mr.J.R. Hommes, *Het sprookje van den veldgrijzen strijder*, Den Haag, 1943, p. 2.
188 *Idem*, p. 3.
189 *Idem*, p. 11.
190 *Idem*, p. 13.
191 *Idem*, p. 14.

192 *Idem*, p. 44.
193 *Idem*, p. 34.
194 *Idem*, p. 17.
195 De Jong, *a.w.*, deel 7, p. 341.
196 In een brief van 25-3-1943.
197 De citaten uit de *Reinaert* van Van Genechten zijn ontleend aan F.P. van Oostrom, 'Reinaert bij de NSB'. In: *Literatuur*, 1984, no. 1, pp. 28-34.
198 Prof.mr.dr.R. van Genechten, *Het Joodsche vraagstuk in Nederland*, Utrecht, 1942, p. 3.
199 *De avonturen van Flits, de Herder en Bull, de Dog*, Den Haag, 1943, p. 8.
200 Mr. Jan R. Hommes, 'Een uit velen'. In: *De Waag*, 13-10-1944, p. 586.
201 Mr. Jan R. Hommes, 'Het eeuwige gebod'. In: *De Waag*, 31-3-1944, p. 203.
202 Rondschrijven E.H. le Roux, dd. 5-6-1988.
203 Naar aanleiding van mijn vraag, wie de anonieme recensent van dit boek was, stuurde Wim Meiners, hoofdredacteur van *Dagblad de Gooi- en Eemlander* mij op 12-9-1988 een brief, waarin te lezen: 'Ik ben geschokt door de mededeling die u mij deed inzake de recensie van "Nederlandse vrijwilligers in Europese krijgsdienst, 1940-1945". De drukke agenda van een hoofdredacteur ten spijt, passeren alle nieuwe uitgaven die de krant bereiken, mijn bureau, en ik herinner me de binnenkomst van dit werk niet. Niemand ter redactie kan mij meedelen, wie de recensent is geweest, en aangezien de datum zo ver achter ons ligt, is ook het originele manuscriptje niet meer aanwezig. Dat de tekst mij niet alarmeerde, is verklaarbaar. Wie de inhoud van het boek niet kent, denkt dat het om een acceptabele bespreking gaat. Ik ga op uw gezag af, dat zulks niet het geval is. U begrijpt, dat ik ernstig verlegen ben met deze situatie.'

Bijlage I

Vertalingen van Jan van der Made, verschenen tussen mei 1940 en mei 1945

1941

John Jennings, *Niet moed alleen... (Next to valour*), Van Holkema & Warendorf, Amsterdam
Sinclair Lewis, *Bethel Merriday (Bethel Merriday*), Van Holkema & Warendorf, Amsterdam

1942

Hans Friedrich Blunck, *De jageres (Die Jägerin*), Uitgeverij Roskam, Amsterdam
V. Bürckle, *Terugkeer in den zomer (Bis zur Heimkehr im Sommer*), Uitgeverij Roskam, Amsterdam
Herta Sellschopp, *Arbeidsmeisje's zomertijd (Ein Maidensommer*), Uitgeverij Hamer, Den Haag

1943

B. Brehm, *Tot ziens, Suzanne! (Auf Wiedersehen, Susanne*), Uitgeverij Roskam, Amsterdam
Henrik Herse, *Het Vaneke Rauk (Das Fähnlein Rauk*), Uitgeverij Storm, Amsterdam
Kurt Kluge, *Christoph Mahr, de klokkengieter (Der Glochengieszer Christoph Mahr*), Uitgeverij Roskam, Amsterdam

1944

Edwin Erich Dwinger, *De laatste huzaren (Die letzten Reiter*), Uitgeverij Hamer, Amsterdam
Henrik Herse, *Rood was het schild in top geheschen... (Zur Raa fuhr ein roter Schild*), Uitgeverij Storm, Amsterdam
Hanns Johst, *Fritz Todt. Requiem. (Fritz Todt. Requiem*), De Amsterdamsche Keurkamer, Amsterdam
F.W. Lübke, *Kaap Sidney Head (Kap Sidney Head*), Uitgeverij Andries Blitz, Amsterdam
Dagobert von Mikusch, *Franco bevrijdt Spanje (Franco befreit Spanien*), De Amsterdamsche Keurkamer, Amsterdam
Carl Rothe, *Olivia (Olivia*), De Arbeiderspers, Amsterdam
Franz Zedwitz, *Kloosterschool (Feldmünster*), Uitgeverij Storm, Amsterdam

Bijlage II

Bijdragen van Jan van der Made aan het weekblad *De Waag*
(*De Waag* maakte in 1942 een fout in de paginering. Pagina 1099 springt terug naar 1000)

Datum	***Titel***	***Pagina***
27-2-1942	Over de Weimarer Blätter	920-921
6-3-1942	Kunst en politiek	937
13-3-1942	Nogmaals: kunst en politiek	950-951
27-3-1942	Over Knut Hansum	984-985
3-4-1942	De wereld van Knut Hansum	1001
24-4-1942	Waar liggen de normen?	1048-1050
15-5-1942	Transpositie	1094-1095
22-5-1942	H. Marsman - ten aandenken	1010-1012
3-7-1942	Slauerhoff en het Elysisch verlangen, I	1106-1107
10-7-1942	*Idem*, II	1122-1123
17-7-1942	Slauerhoff's werk en het begrip ‘ontaarde kunst’	1138-1139
31-7-1942	Nationale armoede?	1170-1171
14-8-1942	Wegen naar een volksche kunst	1202-1203
28-8-1942	Nogmaals-volksche kunst	1234-1235
11-9-1942	Over het wezen van den dichter	1267-1268
9-10-1942	Kunst als staatszaak	1330-1331
16-10-1942	Hersentjes-literatuur	1346-1347
23-10-1942	Over den schrijver Willem Elsschot	1364-1365
30-10-1942	Het volksche lied	1379-1380
6-11-1942	De lange weg	1394-1395
13-11-1942	In Helleensche trant	1410-1411
20-11-1942	Wat is de bedoeling?	1427
27-11-1942	27 November: Sterfdag van Guido Gezelle	1442-1443

11-12-1942	Werk voor de Kultuurkamer	1474-1475
18-12-1942	Naar een pure romantiek	1490-1491
8-1-1943	Om een heroïek levensgevoel	12-13
29-1-1943	Nederlandsch Gedenck-Clanck	58-59
5-2-1943	Romantiek en idealisme, I	74
12-2-1943	*Idem*, II	90-91
26-2-1943	*Idem*, III	124-125
5-3-1943	Dichter's verdediging	138-139
12-3-1943	Een verdrongen dichter	155
19-3-1943	Bij het sterven van Boutens, I	170-171
26-3-1943	*Idem*, II	188-189
9-4-1943	Een dichteres van de ‘Beweging’	220-221

Datum	Titel	Pagina
16-4-1943	Verraad aan eigen cultuur, I	235
23-4-1943	*Idem*, II	253
30-4-1943	Religie en tragiek	266-267
7-5-1943	Caveant consules...	284-285
14-5-1943	Intiem volksch binnenhuisje	298-299
21-5-1943	Mei	314-315
28-5-1943	De kunstenaar en zijn tijd	331
11-6-1943	Over Marcellus Emants, I	362-363
28-6-1943	*Idem*, II	378
9-7-1943	Iets over het wezen van de komende kunst	426
16-7-1943	Omslag der religie	445-446
6-8-1943	In Sagentrant	493-494
17-9-1943	Volkscher wegen?	586-587
24-9-1943	Groote schoonheid van voorbije tijd	602-603
8-10-1943	Over Kunst, Gemeenschap en Publiek	634-635
19-11-1943	Agoniseerend christendom	730-731
21-1-1944	Mogelijke voortzetting van Tachtig	42-43
4-2-1944	Kentering, I	74-75
25-2-1944	*Idem*, II	122-123
3-3-1944	*Idem*, III	138-139
17-3-1944	*Idem*, IV	170-171
5-5-1944	Droom en werkelijkheid	284-287
12-5-1944	Spes patriae	314-315
2-6-1944	Het beginsel van den arbeid	347-348
16-6-1944	De Hooge Weg, I	378-379
23-6-1944	*Idem*, II	394-395
30-6-1944	Aangaande artistiek fatsoen	411

14-7-1944	De berg der rebellen	449-452
11-8-1944	Bij Knut Hansum's vijf en tachtigsten verjaardag	514-515
22-9-1944	De Schopenhauervariant van den Biedermaier	572-573
24-11-1944	Het klassieke element in de nieuwe levensbeschouwing	609-610

Bijlage III

Poëzie in *Groot-Nederland* vanaf juli 1943

Dichter	***Titel***	***Jaar***	***Pagina***
Eric Aduled	Hartstocht	1944	176
	Waanbeeld	1944	176
Albe	Voorvader	1943	220
	Mijn trotsch gedicht	1944	83
Steven Barends	Zuiderzee	1943	68
	Liefdeslied te Amsterdam	1943	250
	Uw stem	1943	250
	De bouwers aan den dom	1943	251
	Herfst	1943	252
	West-Indische litanie	1944	25-26
	Liedje over het Schottegat	1944	27
	Liedje van Saba	1944	27
Guus Beumer	Sonnet	1944	299
	Maannacht	1944	299
	Laatste wensch	1944	300
	Zooals een vogel...	1944	300
	Aan Klaasje: bij een bouquet	1944	301
	Aan Klaasje	1944	301
	Slot	1944	301
Daan Boens	Ballade	1944	175
Eckehardt	Herdenking	1944	327
Blanka Gijselen	Land van mijn hart...	1944	145
	Aan onze vermoorde dooden...	1944	146
	Koor der dooden...	1944	147

	Voor de mannen der Vlaamsche Waffen-SS	1944	148
Nico de Haas	Vader	1943	7
	Moeder	1943	8
	Mijn vrouw	1943	8
	Die nacht...	1943	9
	Lichteffecten	1943	9
	Herrijzenis	1943	161
	Het geluk	1943	161
	Russen-film	1943	162
	Alsof	1943	162
	De steeg	1943	163
	Roode Katers	1943	163
	Nood	1943	164

Dichter	*Titel*	*Jaar*	*Pagina*
	Misverstand	1943	164
	Opaal des hemels	1943	241
	Genadig nachtfluweel	1943	241-242
	IJsklare morgenlucht	1943	242
	Azuren daggewelf	1943	242
	Onrustig barnend zwerk	1943	243
	Het bosch heeft ooren	1944	63
	Noodlot	1944	63
	Roode Mis	1944	64
	Het meisje	1944	64
	De dood in de stad	1944	65
	Afscheid	1944	65
	De eenzame	1944	66
	Zomeravond	1944	66
	De boeren	1944	67
	Teeken uit andere wereld	1944	68-69
	Stijgend kwik	1944	70
	Het kind	1944	70
	Het paar	1944	219
	Het model	1944	219
	Heimat	1944	220
	Feldpost	1944	221-222
	Voorgeschiedenis	1944	222
	Dorpsfeest	1944	223
	De woonschuitketel	1944	224
	Wenschdroom	1944	225
	Salzburger barok	1944	226
Jacques Idzerda	Schommellied	1944	177
	Spelend lam	1944	177

D. Ietswaart	Tusschen de getijden	1944	128
	Het eeuwig bezit	1944	129
Jaap Joppe	In solitudine cordis	1944	302
George Kettmann jr.	Nacht in Libau	1943	97
	Aankomst in Hangö	1943	98
	Dag in Karelië	1943	98
	De groote schnaps	1943	99
	Mein Jung, dein Erbe heisst Kampf	1943	10
	Op het heldenkerkhof bij Riga	1943	205
	Reis door Finland	1943	206
	Doodenmarsch	1943	206
	Droomland	1943	207
	Als het regent...	1943	207
	Afscheid van Karelië	1943	208
	Vrouw in Reval	1944	325-326
Aernout van Leiden	Gedachte bij mijn brandend dorp	1944	252
	Lichtend verschiet	1944	253

Dichter	***Titel***	***Jaar***	***Pagina***
	Visioen	1944	254
	Soldaat en dichter	1944	254
	Een door strijd	1944	255
	Boerenhoeve	1944	255
R.A. Maashoen van Dieden	Ballade van den regen en den wind in Amsterdam	1943	76-77
	Ballade van de herfst	1943	77-78
	Ballade der onnoozele kinderen	1943	79-80
	Drie herfstsonnetten	1944	15-16
Lies van Mierlo	De landverrader	1944	242-243
	De naam van den doode	1944	243
	De eenzame	1944	244
	De groet	1944	244
	't Is jaren her	1944	245
	Gebed	1944	245
	Aanklacht	1944	246
	Ontwaken	1944	246
	Tante Sjokes petret	1944	323
	Et kiendje	1944	323
	Gij zijt 'nen dichter Lodewijk	1944	324
	Gebed veur m'n dochterke	1944	324
Karin Moen	Wij liepen samen over 't Rembrandtplein	1943	269
	Een koele zomeravond valt	1943	269
	En wijde grijze wegen liggen roerloos uitgespreid	1943	270
	Ik weet: wij tweeën zijn niet voor elkaar	1943	270

	Het huis is donker, vreedzaam en gezet	1943	271
	Wij staan al jaren van elkaar verwijderd	1943	271
	Scharlaken-roode heeren dansen door mijn leven	1943	272
	Ik heb U altijd liefgehad	1944	163
	Gij zijt mij zeer nabij	1944	164
	Hoe zal ik zonder u	1944	164
S.J. van der Molen	Amsterdam	1944	80
	Groninger klei	1944	81
	Hoogspanningsnet	1944	81
	Afscheid van Groningen	1944	82
	Vrouwenzand	1944	82
Bert Peleman	Maannacht over het nymfen-woud	1943	218
	Weerziens met de schelde	1943	218
	Populier aan de schelde	1943	219
	Zondagochtend op het landhuis	1943	219
Jan Redam	Roekeloos drinklied	1944	25
Jan van Rheenen	De laatste wacht	1944	114-115
	Voor de moeder van een gesneuvelde	1944	115
	En kleine stem die door den duister zong	1944	116

Dichter	*Titel*	*Jaar*	*Pagina*
	De kleine lamp, die voor het venster brandde	1944	116
	Verlangen, wreede metgezel van alle nachten	1944	117
	Reeds heeft de haan gekraaid, en door de ramen	1944	117
	Blijf vér van mij. Indien mijn handen	1944	118
	Het gat dat onze spaden in den stuggen bodem beten	1944	118
	Wat rest ons van den laatsten slag?	1944	118
Nine van der Schaaf	De reis	1944	4-6
Rudolf Steinmetz	Oude gracht bij maneschijn	1943	170
	Voorstadsboom	1944	130-131
Ferdinand Vercnocke	Stille bejegening	1943	16
	Ragnarok	1943	120-121
	Het Heilig Rijk	1943	121
	Groet aan de vogelen	1943	122
	Midzomer	1943	122-123
	Bij het massagraf te Katyn	1943	123
	Heimdal	1944	256
	Volksch gebed	1944	256
	Verwatenis	1944	257
	Dorpskerkhof	1944	258
	Midzomer	1944	259
Urbain van de Voorde	Eros thanatos	1944	260

	Mij bedwelmen 't loom bloed	1944	261
	't Rijzig ivoor van uw hand	1944	261
	Deze avonden der wereld en der volken	1944	262
	Bezield - bij dit wandelen naast u	1944	262
	Hier was nooit blijvend feest	1944	263
	Nu ik vroom proef	1944	263
	Steeds verzaligde 't meest	1944	264
Hans de Vries	De wiekslag der arenden	1944	84-85
Gerard Wijdeveld	Kortheid	1943	1
	Tot de parcen	1943	1
	Wéérzien van Nijmegen	1944	161

Bijlage IV

Proza in *Groot-Nederland* vanaf juli 1943

Schrijver	***Titel***	***Jaar***	***Pagina***
Steven Barends	Ingeborg	1944	119-127
Henri Bruning	Verbeelding en bespiegeling	1943	116-119
	Het monnikje	1944	165-174
Dirk van Eek	Napoleon en Goethe	1944	178-192
A.H. van der Feen	Een zoon en een moeder	1943	34-48
	Een zoon en een moeder	1943	81-96
	Een zoon en een moeder	1943	130-144
	Een zoon en een moeder	1943	178-192
T. Goedewaagen	Erasmus was op reis...	1943	244-249
Nico de Haas	Johan Polet	1943	49-58
	Volkskultuur als taak	1943	193-204
	Breker-problemen	1944	1-3
	Jeroen die maelre	1944	303-322
Frans Hannema	De onlust in de moderne schilderkunst	1943	10-15
J.H.A. Holthuizen	Voorjaar bij Hirsch	1944	265-288
George Kettmann jr.	De verdrevene	1943	273-284
	De verdrevene	1944	28-48
Hendrik Lindt	Frankrijk zoekt een kunst zonder zelfmoord	1943	69-75
	Tristan keert terug	1944	71-79
	Wende in een levenswerk	1944	289-298

Jan van der Made	Bij Hölderlin's honderdsten sterfdag	1943	2-6
	De dood van Pijpen	1943	59-67
	Bij de dood van Kurt Eggers	1943	145-154
	In den ondergang	1943	209-217
	Over de verburgerlijking van kultuur en kunst	1943	253-268
	De dood van Lear	1944	49-61
	De dood van Lear	1944	97-113
	Over critiek	1944	193-217
	De perelaar	1944	328-344
Marcel Matthijs	Ook een oorlogsverhaal	1943	221-240
Sybren Modderman	Goethe en de Duitse eenheid	1943	124-129
	Romanze in Moll	1943	171-177
Karin Moen	Het tweede leven	1943	155-160
Ben Moritz	Geregistreerde schoonheid in Amsterdam	1943	101-107
S.J. van der Molen	Over het karakter van de Friese letterkunde	1944	17-24
Jan van Rheenen	Het duel	1944	149-161
	Theorieën	1944	227-241

Schrijver	*Titel*	*Jaar*	*Pagina*
Henrik Scholte	Kantteekeningen over het afgelopen tooneelseizoen	1943	26-33
George de Sévooy	Het verhaal van den klokkeluider	1944	7-41
	De legende van de Fuji-Jama	1944	247-251
Marcel van de Velde	Trollekant	1943	108-115
Urbain van de Voorde	Moderne Vlaamse schilderkunst	1943	165-170
	De nationale traditie in de Vlaamse schilderkunst	1944	86-96
	De nationale traditie in de Vlaamse schilderkunst	1944	132-144
Sjoerd de Vries	De waterbruid	1943	17-24

Bijlage V

Inhoudsopgave van *De Nieuwe Gids* vanaf mei 1940

1940

Maand	***Schrijver***	***Titel***	***Pagina***
Mei	Lodewijk van Deyssel	Opmerkingen en beschouwingen	629-649
	Martien Beversluis	Verzen	650-653
	K.H. de Raaf	Hippolutos van Euripides	654-670
	Hélène Swarth	Vrouwen	671-673
	K.H.E. de Jong	Een origineel denker: J.J. Poortman	674-680
	Erik de Zweth	Tempeest	681-688
	Louis Knuvelder	Onbekend Denemarken	689-703
	H. Krekel	Het gemeenschappelijk probleem	704-723
	Hendrik Kroon	Iets over den oorsprong van het schrift	724-751
	C.J. van Geel	Verzen	752-757
	Jos. Panhuijsen	Chroniek der Fransche letteren	758-765
	Martien Beversluis	Chroniek der Poëzie	766-774
	Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe	Feiten en Fantasieën	775-781
	Idem	Bibliographie	782-786
Juni	Martien Beversluis	Lichtsignaaltjes	787-792
	Lodewijk van Deyssel	Opmerkingen en beschouwingen	793-809
	Hélène Swarth	Ik zag in droom...	810-811
	D.A. de Graaf	James Joyce	812-826
	S.M. Noach	Pallieter 25 jaar	827-830

	Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe	Redders der menschheid	831-844
	E.D. Baumann	Eenige beschouwingen over de volksziel	845-865
	J. Vandervelden	Vondel en Christina van Zweden	866-882
	Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe	Feiten en Fantasieën	883-886
Juli	H.C.A. Muller	Het Gastmaal bij Trimalchio	1-27
	Louis Knuvelder	Vaarwel Democratie	28-39
	J.L. van Es	De Ondergang van het Dietsch in Frankrijk	40-67
	L. Swildens	Een brillante figuur	59-68
	L. Staël af Holstein	Misbruik van Neutrale Vlaggen	69-76
	Hélène Swarth	Ik zag in droom...	77-80
	Jan Rispens	Drinklied	81-82
	R. Hoekstra	De Bedrogene	83

Maand	*Schrijver*	*Titel*	*Pagina*
	D.A. de Graaf	James Joyce	84-98
	H. van Loon	R.F.N.A. de la Fresnaye	99-105
	Cornelius Conijn	Moderne Hindoedansers	106-113
	L. Swildens	Het Huis, waar het gebeurd is	114-117
	Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe	Feiten en Fantasieën	118-125
	Martien Beversluis	Bibliographie	126-129
	Lode Willockx	Bibliographie	130-132
	Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe	Bibliographie	133-134
	Louis Knuvelder	Bibliographie	135
Augustus	A. Haighton	Katten	149-167
	Jac.P. van Therm	Een Wereldbond wankelt	168-173
	L. van Deyssel	Opmerkingen en Beschouwingen	174-183
	Hélène Swarth	Meisjestijd	184-187
	Jan Alblas	De Gekwelde Schilder	188-191
	W.J.L. van Es	De Ondergang van het Dietsch in Frankrijk	192-264
	L. van Deyssel	Gedenkschriften	265-275
	Louis Knuvelder	Wordend Europa	276-292
	Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe	Feiten en Fantasieën	293-301
	Louis Knuvelder	In Memoriam H. Marsman	302-304
	K.	Lichtsignaaltjes	305-308
	Louis Knuvelder	Bibliographie	309
	Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe	Rectificatie	310

September	L. van Deyssel	Beschouwingen en Opmerkingen	311-326
	Hélène Swarth	Verzen	327-330
	Alfred A. Haighton	Chineezen van Europa	331-340
	Frouwien Kuyper	Verzen	341-343
	Arnold Meijer	Wat is Nationaal Front	344-347
	A. Hallema	Steven van der Haghen	348-365
	Loe Maas	Verzen	366-367
	Hein Tempelman	Verzen	368-370
	Anton Erwich	Maning	371
	IJs. Vissel	'De Lachende Actrice'	372-383
	Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe	Feiten en Fantasieën	389-399
	Johan Perey	Buitenlandsch Overzicht	400-406
	Tempelman	Lichtsignaaltjes	407
	Louis Knuvelder	Bibliographie	408
	Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe	Bibliographie	409-410
	-	Een Voorstel	411-412
Oktober	Louis Knuvelder	Totaliteit der omwenteling	413-429

Maand	*Schrijver*	*Titel*	*Pagina*
	L. van Deyssel	Opmerkingen en beschouwingen	430-435
	Hélène Swarth	Ik zag in Droom...	436-438
	Reim. Speleers	In het verleden ligt het heden, in het nu wat het worden zal	439-460
	Felix Timmermans	Familiekroniek	461-477
	J.H. Valckenier Kips	De richting der ontwikkeling	478-525
	Alfred A. Haighton	Neutraal naar woord en daad?	526-538
	L. van Deyssel	Schetsjes	539-542
	IJs. Vissel	'De Lachende Actrice'	543-554
	Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe	Feiten en Fantasieën	555-563
	Johan Perey	Buitenlandsch Overzicht	564-571
	Tempelman	Lichtsignaaltjes	572-573
	Alfred A. Haighton	Bibliographie	574-576
November	-	De Nieuwe Gids-prijs	577-586
	Alfred A. Haighton	Het geld onttroond?	587-598
	Felix Timmermans	Familiekroniek	599-626
	Hélène Swarth	Vrouwen	627-629
	Alfred A. Haighton	Aan vergetelheid ontrukt	630-641
	IJs. Vissel	'De Lachende Actrice'	642-658
	Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe	Feiten en Fantasieën	659-673
	Johan Perey	Buitenlandsch Overzicht	674-677
	Alfred A. Haighton	Bibliographie	689-702
	Louis Knuvelder	Bibliographie	703-704

	Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe	Bibliographie	705-706
	Prikkel	Lichtsignaaltjes	707-710
December	L. van Deyssel	Opmerkingen en Beschouwingen	711-728
	Alfred A. Haighton	Heer der Schepping	729-743
	Hélène Swarth	Winter	744-746
	J. van Oudshoorn	Wolken, Land, Water...	747-751
	Louis Knuvelder	De Weg naar Morgen	752-769
	Felix Timmermans	Familiekroniek	770-795
	Huib Herks	Opkomst en Val van een Wereldrijk	796-805
	Alfred A. Haighton	Leering uit 'Lebak'	806-831
	IJs. Vissel	'De Lachende Actrice'	832-849
	Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe	Feiten en Fantasieën	850-861
	Idem	Bibliographie	862
	Louis Knuvelder	Bibliographie	863-865
	Alfred A. Haighton	Lichtsignaaltjes	866-867
	Prikkel	Lichtsignaaltjes	868

Maand	***Schrijver***	***Titel***	***Pagina***
1941			
Januari	Jan Hell	Zonnewende	1-39
	J.G. de Ridder	Theophilus	40-52
	Alfred A. Haighton	'De Maasbode' huichelt	53-66
	Hélène Swarth	Verzen	67-70
	IJs. Vissel	'De Lachende Actrice'	71-91
	Elly Hoekstra	De Hongaarsche Ziel	92-102
	Jacques Idserda	Verzen	103-113
	H.H.J. Maas	De motieven van Hugh Walpole	114-125
	Hein Tempelman	Slaapliedje	126-127
	Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe	Feiten en Fantasieën	128-133
	Idem	Bibliographie	134
	H.T.	Bibliographie	134-135
	Prikkel	Lichtsignaaltjes	136-138
Februari	L. van Deyssel	Opmerkingen en Beschouwingen	139-152
	Alfred A. Haighton	Zin der Wereld	153-167
	Hélène Swarth	Verzen	168-170
	J.F.K.	Zonder commentaar en zonder namen	171-173
	Henrik Kroon	Sonnet	174-175
	Felix Timmermans	Familiekroniek	176-199
	Nol Gregoor	Verzen	200-201
	IJs. Vissel	'De Lachende Actrice'	202-230
	Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe	Feiten en Fantasieën	231-235
	Alfred A. Haighton	Bibliographie	236-269

	P.E.K.	Bibliographie	270
	Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe	Bibliographie	271
	Alfred A. Haighton	Lichtsignaaltjes	272-274
Maart	L. van Deyssel	Gedenkschriften	275-289
	Alfred A. Haighton	Wereldbeeld der Wetenschap	290-304
	Pieter Emiel Keuchenius	Omwaardeering onzer Volksgeschiedenis	305-323
	Hélène Swarth	Ik zag in Droom...	324-326
	Felix Timmermans	Familiekroniek	327-351
	Amand Simoens	Verzen	352-353
	Alfred A. Haighton	Staal van Voortreffelijkheid	354-365
	IJs. Vissel	‘De Lachende Actrice’	366-392
	Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe	Feiten en Fantasieën	393-397
	P.E.K.	Bibliographie	398-400
April	Alfred A. Haighton	Malaise onzer Kundebeschaving	401-415
	Hélène Swarth	Ik zag in Droom...	416-418
	R.W. Dahmen von Buchholz	De Volksontbindende invloed der Vrijmetselarij	419-436

Maand	Schrijver	Titel	Pagina
	Alfred A. Haighton	Bloem van China	437-456
	George Kettmann jr.	Het Vaderhuis	457-459
	Felix Timmermans	Familiekroniek	460-489
	Wynand Frans	De vernieuwing van ons Tooneel	490-499
	IJs. Vissel	'De Lachende Actrice'	500-530
	Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe	Feiten en Fantasieën	531-535
	Alfred A. Haighton	Bibliographie	536-540
	Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe	Bibliographie	541-544
Mei	L. van Deyssel	Opmerkingen en Beschouwingen, Gedenkschriften	545-563
	Hélène Swarth	Vlucht naar thuis	564-566
	J.H. Valckenier Kips	Tijd van Overgang	567-603
	Andreas Glotzbach	Verzen	604-608
	Alfred A. Haighton	Geloof en Leven	609-623
	Huib Herks	Verleden en Toekomst. Nederland voor en na Mei 1940	624-638
	Alfred A. Haighton	China weêrspiegelt China	639-644
	D.A. de Graaf	De Dichter J.J. Slauerhoff	645-651
	George Kettmann Jr.	Het wezen der Cultuur	652-658
	Felix Timmermans	Familiekroniek	659-678
	IJs. Vissel	'De Lachende Actrice'	679-697
	Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe	Feiten en Fantasieën	698-702
	Alfred A. Haighton	Lichtsignaaltjes	703-707

	Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe	Bibliographie	708-712
Juni	J.H. Valckenier Kips	Voortaan eenhoofdige leiding	713-742
	Hélène Swarth	Weer thuis	743-745
	Felix Timmermans	Familiekroniek	746-762
	Johan Ponteyne	Nieuwe Lente	763
	IJs. Vissel	'De Lachende Actrice'	764-772
	Alfred A. Haighton	Rots der Rasreinheid	773-786
	Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe	Feiten en Fantasieën	787-792
	Idem	Bibliographie	793-796
	P.E.K.	Bibliographie	797
Juli	-	Bericht	1-2
	L. van Deyssel	Gedenkschriften	3-21
	Alfred A. Haighton	Aanloop tot kennisleer	22-37
	Hélène Swarth	Meisjes	38-40
	Alfred A. Haighton	Hollands litteraire Glorie	41-96
	P.F.Th. van Veen Jr.	Verzen van Pär Lagerkvist	97-98
	Johan Ponteyne	Bibliographie	99-102

Maand	*Schrijver*	*Titel*	*Pagina*
Augustus	Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe	In Memoriam Hélène Swarth	103-105
	Erik West	Verzen	106-109
	George Kettmann Jr.	Over Critiek, een Dichtbundel of een Veilingcatalogus	110-116
	Alfred A. Haighton	Leer van Neuropa	117-143
	Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe	Is Medische Lectuur geschikt voor Leeken?	144-149
	Alfred A. Haighton	Multatuli zonder Masker	15-162
	Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe	Feiten en Fantasieën	163-168
	Alfred A. Haighton	Lichtsignaaltjes	169-172
	Alfred A. Haighton	Bibliographie	173-177
	Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe	Bibliographie	178-182
September	Hélène Swarth	Ik zag in Droom...	183-185
	Idem	Verzen	186-188
	Alfred A. Haighton	Leer van Neuropa	189-220
	J. van Oudshoorn	Achter Groene Horren	221-227
	Francine Onstein	Verzen	228-230
	George de Sévooy	De Stem van Vlaanderen	231-243
	IJs. Vissel	'De Lachende Actrice'	244-254
	Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe	Flitsende Vinnen	255-261
	Idem	Feiten en Fantasieën	262-267
	Idem	Bibliographie	268-270
Oktober	L. van Deyssel	Gedenkschriften	271-296
	Alfred A. Haighton	Leer van Neuropa	297-330

	J.J. van Geuns	Verzen	331-338
	J. van Oudshoorn	Achter Groene Horren	339-346
	J.G. de Ridder	Ballade van de Roos	347-348
	George de Sévooy	De Dichter J.W.F. Werumeus Buning	349-352
	Johan Ponteyne	Terugkeer der gevallen Krijgers	353-354
	George de Sévooy	Verzen	355-357
	Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe	Feiten en Fantasieën	358
	George de Sévooy	Bibliographie	358-366
November	Alfred A. Haighton	Het Raadsel Nederland	367-403
	J.H. Valckenier Kips	Fouten uit het Verleden	404-433
	D. Burger-Beijnon	Verzen	434-441
	J. van Oudshoorn	Achter Groene Horren	442-452
	André Demedts	De laatste Man	453-462
	Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe	Feiten en Fantasieën	463-468
December	Lodewijk van Deyssel	Geschriften, Opmerkingen en Beschouwingen	469-493

Maand	Schrijver	Titel	Pagina
	Alfred A. Haighton	Over Andersens ‘Sprookjes’	494-510
	Martien Beversluis	Verzen	511-517
	George Nypels	Het Geloof van een 81-jarige	518-528
	George Kettmann Jr.	Aan de Fronten	529-531
	Piet Minderhout	Verzen	532-535
	Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe	Feiten en Fantasieën	536-540
	Alfred A. Haighton	Bibliographie	541-570
	Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe	Bibliographie	571
1942			
Januari	Lodewijk van Deyssel	Over H. Taine	1-12
	Carter Kniffler	De Zelfwerkzaamheid in de Moderne Opvoeding	13-28
	George Kettmann Jr.	Dichters en Soldaten	29-34
	Martien Beversluis	Verzen	35-42
	George Nypels	Het Geloof van een 81-jarige	43-56
	M. Meuldijk	Jan Sluyters zestig jaar	57-64
	André Demedts	De Laatste Man	65-80
	George de Sévooy	Geur der Aarde	81-84
	Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe	Feiten en Fantasieën	85-89
	Martien Beversluis	Bibliographie	90-92
	P. Dezaire	Bibliographie	93-96

Februari	Lodewijk van Deyssel	Gedenkschriften	97-114
	Pieter Emiel Keuchenius	Oostland als Lotsbestemming	115-129
	A.J. Schneiders	Een Nationaal Literair Jubileum	130-132
	Martien Beversluis	Verzen	133-140
	Lodewijk van Deyssel	Opmerkingen en Beschouwingen	141-147
	Martien Beversluis	Chroniek der Poëzie	148-160
	Wynand Frans	De Dichter Hermann Claudius	161-173
	André Demedts	De Laatste Man	174-183
	Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe	Feiten en Fantasieën	184-188
	Idem	Bibliographie	189-192
Maart	Pieter Emiel Keuchenius	Ras en Bloed als Grondslagen des Levens	193-207
	Herman Bruning	Alexandertje	208-218
	George de Sévooy	Heimwee der Verten	219-224
	Wynand Frans	Duitsche Letteren van dezen tijd	225-233
	George de Sévooy	Verzen	234-236
	André Demedts	De Laatste Man	237-246
	Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe	Feiten en Fantasieën	247-251

Maand	Schrijver	Titel	Pagina
	George de Sévooy	Bibliographie	252
	Martien Beversluis	Bibliographie	253
	-	Uitstel	254
April	Alfred A. Haighton	Arm, Lief Indië!	255-282
	-	Uitstel	283
	Lodewijk van Deyssel	Gedenkschriften	284-297
	Jan H. Eekhout	Wiegewijs	298
	Martien Beversluis	Verzen	299-303
	Pieter Emiel Keuchenius	De huidige Oorlog biologisch beschouwd	304-316
	Martien Beversluis	Chroniek der Poëzie	317-324
	Alfred A. Haighton	Dr. De Jong zeventig jaar!	325-328
	André Demedts	De Laatste Man	329-333
	Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe	Bibliographie	334
Mei	Alfred A. Haighton	Prof.Dr.J.H. Valckenier Kips	335-339
	George Kettmann Jr.	Arbeidsfeest	340-342
	P. Dezaire	Een Gothiek Dichter	343-361
	J. van Oudshoorn	Achter Groene Horren	362-372
	Wynand Frans	Duitsche Letteren van dezen Tijd	373-389
	Johan Ponteyne	Pierre H. Dubois met Open Brief en Stroopkan	390-394
	Martien Beversluis	Chroniek der Poëzie	395-400
	Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe	Bibliographie	401-403
	Alfred A. Haighton	Lichtsignaaltjes	404-406

Juni	Lodewijk van Deyssel	De Werken van Jacqueline Reyneke van Stuwe	407-424
	Martien Beversluis	Verzen	425-432
	Wynand Frans	Duitsche Letteren van dezen Tijd	433-444
	J. van Oudshoorn	Achter Groene Horren	445-454
	André Demedts	De Laatste Man	455-470
	Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe	Bibliographie	471
	P. Dezaire	Bibliographie	471-477
Juli	Alfred A. Haighton	Openbaring van Ravage	1-9
	Frouwien Kuiper	Verzen	10-12
	J. van Oudshoorn	Achter Groene Horren	13-20
	Wynand Frans	Duitsche Letteren van dezen Tijd	21-29
	Erik West	'In Memoriam Tante Marie'	30-61
	P. Dezaire	Bibliographie	62-64
Augustus/	Lodewijk van Deyssel	Opmerkingen en Beschouwingen	65-74
September	Martien Beversluis	Verzen	75-87
	Wynand Frans	Duitsche Letteren van dezen Tijd	88-99
	Lodewijk van Deyssel	Gedenkschriften	100-103
	Erik West	'In Memoriam Tante Marie'	104-121

Maand	***Schrijver***	***Titel***	***Pagina***
	Alfred A. Haighton	Bibliographie	122-123
	Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe	Bibliographie	124-126
	J.S. Postma	Bericht	127-128
Oktober	J.H. Valckenier Kips	Fouten uit het Verleden	129-151
	Theodor van Gravenstein	Verzen	152
	Fred Germonprez	Krabbe	153-164
	Martien Beversluis	Verzen	165-167
	Dolf van Heusden	Verzen	168-171
	Martien Beversluis	Han van Meegeren	172-178
	George de Sévooy	De Litteraire Verschijning van Jan H. Eekhout	179-189
	Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe	Jules Verne	190-196
November	Alfred A. Haighton	Ik zoek Zijnsels	197-211
	George Nypels	In twee Jaren	212-225
	Frouwien Kuiper	Oorlogsnacht	226
	Alfred A. Haighton	'De Misthoorn' raaskalt	227-239
	Maria Rosendahl	Boerenlied	240
	Jacqueline Reyneke van Stuwe	Van Plankenland en Film	241-246
	André Schillings	Sidin's Ongewapend Leven	247-260
December	J.H. Valckenier Kips	De beteekenis van Grondwetten	261-285
	Jacqueline Reyneke van Stuwe	Van Plankenland en Film	286-288
	Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe	Feiten en Fantasieën	289-299
	Alfred A. Haighton	Bibliographie	300-322

	Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe	Bibliographie	323-324

1943

Januari	Alfred A. Haighton	Ds. Zaalberg Redivius	1-7
	André Schillings	Sidin's Ongewapende Leven	8-25
	Jacqueline Reyneke van Stuwe	Van Plankenland en Film	26-29
	Alfred A. Haighton	Bibliographie	30-48
	Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe	Bibliographie	49-52
Februari	G.D. Knoche	Frederik	53-61
	J.G. de Ridder	Tachtig voor de Vierschaar	62-71
	Gerard Walschap	De Verloren Zoon	72-85
	Jacqueline Reyneke van Stuwe	Van Plankenland en Film	86-90

Maand	Schrijver	Titel	Pagina
	Alfred A. Haighton	Bibliographie	91-98
	Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe	Bibliographie	99-101
	B.	Bibliographie	102-104
Maart	Gerard Walschap	De Verloren Zoon	105-123
	H.P. van den Aardweg	De Dienende	124-127
	Martien Beversluis	Verzen	128-129
	J.G. de Ridder	Moordenares en Martelares	130-138
	Jacqueline Reyneke van Stuwe	Van Plankenland en Film	139-146
	Alfred A. Haighton	Bibliographie	147-154
	B.	Bibliographie	155-156
April	A.H. van der Feen	Hoe een Roman tot stand komt	157-169
	Martien Beversluis	Verzen	170-172
	Klaas Smelik	Een koude Nacht	173-183
	H. van Loon	Honoré Daumier	184-191
	Jacqueline Reyneke van Stuwe	Van Plankenland en Film	192-197
	Alfred A. Haighton	Bibliographie	198-205
	Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe	Bibliographie	206-207
	D.	Bibliographie	208
	-	Overlijdensbericht Alfred A. Haighton	209
Mei	L. van Deyssel	Alfred A. Haighton	210
	Martien Beversluis	Bij den Dood van Alfred Haighton	211-212
	Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe	In Memoriam Dr. Alfred A. Haighton	213-214
	Lodewijk van Deyssel	In Memoriam P.C. Boutens	215-216
	Alfred A. Haighton	Dr.P.C. Boutens	217-224

	E. van der Borght	‘Chasse’	225-246
	Alfred A. Haighton	Boekenverhuur en de exploitatie der Litteratuur	247-251
	Louis Sourie	‘Van Nu en Straks’	252-258
	Alfred A. Haighton	Bibliographie	259-260
Juni	Alfred A. Haighton	Pleidooi voor Nederland	261-276
	H.W. Sandberg	Verlangen	277-278
	A. Veltman	Verzen	279-281
	J.H. Speenhoff	De Zandstraat, het Hart van Rotterdam	282-284
	Jacqueline Reyneke van Stuwe	Van Plankenland en Film	285-290
	Alfred A. Haighton	Bibliographie	291-310
	B.	Bibliographie	311-312

Bijlage VI

Naoorlogs verslag van Martien Beversluis voor de POD (Politieke Opsporingsdienst) gemaakt over *De Zeeuwsche Stroom*.

De tijd dat ik in de Zeeuwsche Stroom heb geschreven is voor mij een periode geweest die gekenmerkt werd door voortdurende botsingen en strubbelingen met de leiding der N.S.B. in Utrecht.

De Heer Mussert had mij reeds in het begin, nog vóór ik lid der N.S.B. was, een bezoek gebracht te Veere, samen met zijn adjudant en den Heer J. Dekker. De Heer Mussert zeide bij dit bezoek dat hij in mij de aangewezen man zag om het publiek voor te lichten in de groote ideeën van het Nat. Soc. Ik heb toen geantwoord dat ik, na jarenlange uitglibberijen op politiek terrein geen lust had om mij weer in de politiek te begeven.

De Heer Mussert betoogde toen dat de beweging geen *partij* was en ik ook niet in 'De Politiek' terecht zou komen. Het beginsel was breed en geestelijk gefundeerd zeide hij. Ik was voor Mei 1940 herhaaldelijk opgetreden voor de *Nationaal-Jongeren* voor wie ik lezingen hield en voor wie ik o.m. liet opvoeren met orkest 'De Cracht van 't Landt bestaedt' een groot declamatorium, geschreven bij de geboorte van H.K.H. Prinses Beatrix.

Ik voelde mij *nationalistisch* en door mijn vroegere banden toch ook *socialist*. Ik heb de verbinding dezer beide begrippen daardoor gemakkelijker aanvaard. Een fout was, dat ik mij niet voldoende tevoren had georiënteerd in de daden en in de kringen der N.S.B. De Heer Mussert zeide dat hij een blad wilde her-uitgeven, dat vroeger door J. Dekker, *onder denzelfden naam* in Zeeland was uitgegeven en ook *dienzelfden naam* wilde hij aan het blad geven. Thans van grooter formaat en ook meer verspreid. 'De Zeeuwsche Stroom' bestond dus reeds vóór ik er de hoofdartikelen in schreef en het blad in de drukkerij met den Heer Ooms 'opmaakte'. *Afspraak* was, dat *Dekker de verantwoordelijke leider zou zijn*, hij zou het ook inleiden en dat hij alles zou controleeren, in *zijn bureau* en in de zetterij. *Dit is ook geschied*. De copie, door correspondenten in vele plaatsen naar postbox 68 of Goes (Dekker) opgezonden, werd door Dekker nagezien, geschift en doorgegeven.

Maar ook *mijn copie* werd door Dekker gelezen en vaak *gewijzigd*. Ik had te luisteren naar zijn bevelen.

Van *elk exemplaar* moest Dekker te *voren inzage* en de chef verzond dit per bode naar het bureau. Wij wachtten dan tot de contrêle was geweest, vaak uitgeoefend door zijn adjudant A.J. Klooté, die ter zetterij kwam. Indien Dekker nu beweert, dat ik de verantwoordelijke leiding had, liegt hij *bewust* en kan dit door getuigen worden bewezen. Herhaaldelijk ben ik in conflict geweest over den inhoud, o.m. over twee gevallen: Toen de N.S.B. de inhoud van het *Unie*-clubgebouw te Middelburg in het water had geworpen en inbraak had gepleegd, heb ik een *artikel* geschreven en willen doen opnemen in de Z.S., waarin excuses werden aangeboden voor deze wandaad, die ik zeer heb afgekeurd. Dit artikel wou Dekker niet plaatsen.

Het tweede typische geval betrof een bericht uit Axel waarin de daar gestationneerde marechaussee werd beschuldigd van fraude. Toen het geplaatst werd, belde mij een wachtmeester te Axel op en zeide: U hebt dit zelve zeker niet geschreven, en u weet misschien niet eens van wien het afkomstig is? Ik wist dit waarlijk niet. De wachtmeester vroeg mij om een *contra*-arti-

kel, omdat het bericht op een leugen berustte. Ik beloofde hem dat ik het onderzoeken zou en dan rectificeeren als het onjuist was. Ik belde daartoe den Burgemeester van Axel, den Heer P. Smallegange op, die zeide, dat hij dit bericht had gekregen van een N.S.B. lid uit Axel. Hij was bereid met hem te spreken en dit te onderzoeken. Ik zeide dat het billijk was om de marechaussee bij dit gesprek toe te laten en dat ik van hem een rapport verwachtte. Dit gebeurde en het bleek toen, dat het bericht uit den duim gezogen was. Ik heb toen openlijk in de Z.S. deze grove fout willen herstellen en schreef een tamelijk scherpe rectificatie, waarin ik verzocht om eerst iets te onderzoeken voor men tot publicatie overgaat. Dit bericht is door Dekker geweigerd en zoo *misvormd* dat het nog scheen of de politie schuld had. Ik heb daartegen geprotesteerd, doch dit hielp niet, daar Dekker de leiding had en mij dit ook herhaaldelijk deed voelen.

Er werden derhalve vaak berichten en artikelen in de Z.S. geplaatst, die buiten mijn medeweten waren gelanceerd, terwijl ook vaak een *artikel* uit *Vova* door Dekker werd geplaatst, geheel buiten mijn medeweten, soms op het laatste moment voor de opmaak, waardoor andere copie moest wijken. Dekker had m.i. op zijn beurt te gehoorzamen aan wat men te Utrecht decreteerde.

Ik zelf was niet op 'Vova' geabonneerd. Ook nam *hij* teekeningen uit Vova over. Ik maak bij deze U er op attent dat ik *geen lid* was van het *Persgilde*, geen instructies daarvan ontving en ook *geen perskaart* bezat. Derhalve kon ik ook nooit, volgens de reglementen der N.S.B. afdeeling Pers verantwoordelijk zijn voor de inhoud. Deze verantwoording droeg de provinciale leider der N.S.B., welke weer zelve verantwoording moest afleggen aan de hoofdleiding.

Toen de conflicten met den Heer Dekker en de N.S.B. steeds grooter werden beklaagde ik mij daarover schriftelijk en mondeling.

Ik kreeg f 50.- per maand vergoeding voor mijn werk, waarvan ik nog zelf n.b. de onkosten van reizen naar Goes en elders moest betalen. In feite verdiende ik niets. Ook kreeg ik *niet* mijn verblijfkosten vergoed. Alles was bij die f 50.- per maand inbegrepen, ook papier en schrijfbehoeften enz. enz. Ik had het tamelijk druk, daar ik vele bezoeken kreeg van allerlei niet N.S.B.- ers met berichten, verhalen, bijdragen etc. en mij een groote voorraad copie dagelijks bezorgd werd.

Ik vroeg derhalve hulp, een secretaresse of typiste, maar Dekker heeft dit geweigerd. Hij was ook woedend, omdat ik bij allerlei snert-bijeenkomsten der N.S.B. weigerde te komen. Een ernstig conflict ontstond, toen ik niet aanwezig was bij de begrafenis van enkele W.A. leden, die omgekomen waren bij een bombardement op Vlissingen.

Ik had in dien tijd geen vaste bron van inkomsten, zooals andere N.S.B. leden, heb die ook *nooit* gehad. Het conflict eindigde tenslotte in mijn ontslagaanvrage. Dekker heeft mij niet in de Z.S. bedankt voor mijn arbeid, noch de N.S.B. zelve.

Bijlage VII

Naoorlogs verslag van Martien Beversluis voor de POD over zijn werkzaamheden voor de radio.

Mijn eerste contact met de Nederlandsche omroep kwam tot stand door een verzoek van den Heer *Roskam*, destijds leider van het Agrarisch front te Den Haag of ik hem wilde bezoeken teneinde eenige radio-uitzendingen te verzorgen.

Dat het Agrarisch Front mij speciaal daartoe vezocht is waarschijnlijk gekomen, omdat men meende (hoe stompzinnig!) dat ik daartoe wel verstand van had, omdat ik 10 jaren lang medewerker was geweest in de uitzendingen en mijn vrouw een boerenroman 'Jikkemien' had geschreven.

Ik was werkzaam geweest bij de radio vanaf de wieg dezer instelling en was de eerste Nederlandsche schrijver die voor de A.V.R.O. (toen nog A.N.R.O.) declameerde. Later was ik adviseur voor litteraire uitzendingen bij de 'VARA', terwijl ik ook programma's vulde bij de Vlaamsche omroep te Brussel (N.I.R.) waar ik vooral kinder-hoorspelen leverde. Ik werkte van tijd tot tijd mee aan de N.C.R.V. en V.P.R.O.; hield daarvoor lezingen en schreef declamatoria. Ik had dus een rijke ervaring op dit gebied en het was mij een raadsel dat de Ned. Omroep als zoodanig mij slechts éénmaal liet optreden met een voordracht uit mijn verzen in de 'Zeeuwsche Lier', verzen, uitgegeven ten bate der oorlogslachtoffers. Dit terzijde.

Door terug te komen op het bezoek bij Roskam, hij stelde mij voor, dat ik de referent zou worden voor landbouwaangelegenheden. Daarbij zou ik litteratuur der boeren verzorgen en propageeren, praatjes houden etc. Ik zou in Hilversum mij vestigen en zou f 6000.- begin-salaris ontvangen.

Ik *weigerde* dit, omdat ik daarvoor niets voelde en ik geen boer was en geen verstand had van landbouwzaken.

In dit gesprek zeide de Heer Roskam, dat hij dit van mij *eischte*, ik moest me dan maar wat inwerken en ik kon ook f 10.000.- krijgen ('dat kon hem niets verd...') Ik zeide dat ik nog nimmer mij voor een doel, dat mij niet lag, had verkocht en dus nu ook niet. Hij was tamelijk ontstemd. In mijn plaats werd toen, enkele weken daarna, benoemd de Heer Dirk van den Bospoort. Deze v/d Bospoort was een heel handig journalist en spreker. Hij wist in de ongehoorde chaos bij den omroep en tusschen vele dilettanten zich ook nog op te werken tot *algemeen leider* van de *cultureele* uitzendingen. In deze functie heeft hij mij gevraagd, nu en dan een kinderhoorspel te schrijven, over allerlei onderwerpen uit het landleven. Ik deed dit en schreef kleine leerdichten in de vorm van een *luisterspelletje* o.a. over het ontstaan der ploeg, over de sneeuwvlokken, de vertelling der herfstblaren enz. en allemaal simpel en leerrijk en vol van liefde voor de natuur. Deze vielen zeer in de smaak, doch toen begon de misère. De eene chef oordeelde anders dan de andere (er waren er velen en niemands terrein was afgebakend). Zoo werd mij eerst den tijd van 45 minuten, toen van 30 minuten en tenslotte slechts 10 minuten gegeven. Het was mij een onmogelijkheid zoo te blijven werken. Mijn belooning was eerst f40.-, toen f25.- en eindigde in f7,50 per stuk. Bovendien raakten vele stukken in Hilversum zoek en vergat men mijn brieven te beantwoorden en mij te betalen.

Daarover kan de Heer Piet Minderhout, mijn leerling, wonende toen Juliana v. Stolberg-

straat Middelburg te veel mededeelen. Ook zijn stukken werden zoekgemaakt en niet betaald. Een eindelooze correspondentie ontstond. Tenslotte heb ik het opzenden stopgezet, hoewel dit mijn *eenigste* bron van *verdiensten* was!

Hoe moest ik immer leven als schrijver? Mijn redacteurschap der 'Nieuwe Gids' werd met *geen cent* betaald en aan andere bladen werkte ik niet mede.

Het Nationaal Dagblad betaalde n.m. 2 cent per dichtregel!!

Ik heb mij tenslotte bepaald tot het schrijven van eenige grootere dramatische werken o.m. het leven van den zeeloods 'Naerebout', het leven van 'Vondel', 'Hugo de Groot' en het componeeren van 'De Vier Seizoenen' waarvan alleen de lente en de zomer zijn uitgevoerd. Aan het radio-*tijdschrift* heb ik *nooit* meegewerkt, noch heb ik te Hilversum deelgenomen aan programma besprekingen. Mijn arbeid aan den Ned. Omroep was *òn*-politiek en bestond slechts uit zuiver aesthetische en didactische bijdragen. Enkele bij de recherche berustende brieven kunnen getuigen hoeveel ellende mij juist de medewerking aan de radio bezorgde. Ik had veel goeds literair kunnen doen en wilde dit graag, doch men heeft mij weggewerkt en op allerlei wijze getergd. Ik zou gaarne alles overleggen wat ik geschreven heb op dat daaruit moge blijken dat ik deze *zelfde* bijdragen ook aan de omroep *voor 1940* had *kunnen* opzenden.

Bijlage VIII

'Het Rijk', gedicht van Martien Beversluis, gepubliceerd in SS-*Zeitheft* voor Nederland, 1e jrg., no. 2, 1944. In de marge aantekeningen van Beversluis van die fragmenten, die niet door hem zijn geschreven, of door anderen zijn veranderd.

In bloed, in eer, in trouw gelijk,
En één in wil en streven.
Zal de SS zich voor Het Rijk
Tot aan den dood toe geven.
Wat zwak hier worde of bezwijk'
Of't doel zich zal ontgeven;
+Wij blijven staan opdat het Rijk
+Zal mét ons staan +*niet*
+En leven! +*[idem]
+*[idem]

En die Het Rijk niet dragen in
Hun Hart, of't weer verloren,
Die luist'ren dat zij dan den zin
Uit deze woorden
Hooren!

De grens van 't Rijk is niet door wet
Of orde hier geregeld.
Maar door een zwaard en ploeg gezet,
En door het bloed bezegeld.
Het is niet door een wiss'lend lot
Als door den wind bespeelbaar
Het Rijk schonk ons de Hand van God,
Voor eeuwig en ondeelbaar!

Het is niet hier of elders méér,
Het kent geen vreemde zonen
't Is waar, waar trouw bestaat en eer
Daar, waar de Germanen wonen.

Ginds langs den Rijn of bij de fjord
Of hier op Neerlands erven,
Het Rijk ligt waar gestreden wordt
Ten leven of tot sterven.

Gestreden om 't Germaansche goed
In daden en in droomen
+En om het oud en edel bloed
+*Weer zuiver te doen stroomen* +*niet*
+*[idem]

Daar, waar van eeuwen reeds de ploeg
Den zwarten bodem scheurde,
Die 't Zaad geduldig in zich droeg
En 't zilver koren beurde...

Daar, waar de jager 't hert doorschoot
En 't meedroeg op zijn schouder
En 't water in zijn simp'len boot
Bevocht werd en vertrouwder,
Daar waar hij voor zijn sibbe en land
Had eeuwig trouw gezworen
[+]En 't schutte met het zwaard ter hand,
Dáar werd het Rijk geboren,

Op 't hooggebergte of laag aan zee
Aan wouden en rivieren
Waar wolken hangen zwaar benee
Of over gletschers zwieren
[+]Waar ons aller steden staan
[+]En trotsch ten hemel treden
Waar kathedralen opwaarts gaan
Daar ligt het Rijk nog heden

Wie ook 't te schenden heeft getracht[+]
En wie zijn volk en aarde[+]
[+]Tot aan 't verderven heeft gebracht[+]
[+]Door leugen en te zwaarde...[+]
Het is weer glansrijk opgestaan[+]
En rein gelijk te voren[+]
[+]Een Führer is het voorgegaan[+]
[+]Het Rijk is weer herboren!!![+]

Maar rondom van het rot belaagd[+]
Der bastaarden en Joden[+]
Nu is de tucht die alles vraagt[+]
Voor allen recht geboden![+]
Nu stroomen eindelijk tezaam[+]
Na eeuwenlang gescheiden[+]
Zijn kinderen weer in zijnen naam[+]
En willen daarvoor strijden!!![+]

Er is geen offer ons te groot[+]
Geen plicht, te zwaar te dragen[+]
Om 't Rijk in nood, nu totterdood[+]
Met onze kracht te schragen[+]
Wij dragen fier de rune weer[+]
Haar beeld is als een schrede[+]
Ten opmarsch naar 't vijandig heir[+]

[+]*niet*
[+]*niet*
[+]*[idem]
[+]*totaal misvormd*
[+]*[idem]
[+]*niet*
[+]*[idem]
[+]*[idem]
[+]*[idem]
[+]*[idem]
[+]*[idem]
[+]*niet*
[+]*[idem]
[+]*[idem]
[+]*[idem]
[+]*niet van mij*
[+]*[idem]
[+]*[idem]
[+]*[idem]
[+]*[idem]
[+]*[idem]
[+]*[idem]
[+]*[idem]
[+]*totaal veranderd*
[+]*[idem]
[+]*[idem]
[+]*[idem]
[+]*[idem]
[+]*[idem]
[+]*[idem]

En als een bliksemtrede[+]

[+]*[idem]

Bijlage IX

Gepubliceerde gedichten van Ernest Michel in *Aristo*

Jaargang 1

Zeventien, p. 128
Late Litanieën, p. 139
Winterzeelied, p. 160
Béatitude familiaele, p. 188
Klaaglied, p. 189
Prière, p. 220
Aëroplaan, p. 221
Communio, p. 240
Trahe me..., p. 241
Lachen, p. 272
Thee, p. 273
Radiola, p. 285
'Goeden Vrijdag Parasceve', p. 291
Romae Aurora, p. 303

Jaargang 2

Città Eucharistica, pp. 36-38
Zelfportret, p. 61
Marianapolis, p. 101

Jaargang 3

Profetie, p. 16
De Eenzame, p. 17

Jaargang 5

Slapend ridder, p. 419

Jaargang 6

Brieven aan zijn Vrouw, p. 18
Prozaïsche Ervaringen, p. 90
Epiloog, p. 91

Jaargang 7

Bijlage X

Inhoudsopgave van de bloemlezing *Gelaat der Dichters*, samengesteld door Henri Bruning.

Erich Wichman
Quatrijnen in den Herfst

George Kettmann
Het Vaderland
De ruimte staat in klare lijn geteekend
Op mijn zwarte hemd
Afscheid van den weerman
De nachttrein
Van al wat ons door donk're jaren dreef (I, II, III)
Nacht van Beowulf
Zondag aan de Schlachtensee
De soldaat

Chris de Graaff
Beroep op Amsterdam

Cornelis Thoen
Selo-Gora!

Steven Barends
Officieren in '18
Lied van den weg
Dessié
Voor onze vrouwen
Verlangen naar Thule
Bruiloftsmarsch voor Antwerpen
Zoo staag de golven slaan

Ernest Michel
Vrijheid
Doorbraak (I, II, III)
Voor den spiegel

R.P. Sybesma
Joum oer Ingelan
Abend über England

Johan Theunisz
Feierstunde
Winterwende
De dag is hard

Gerard Wijdeveld
Broeder Jacob
Daar en hier

Arnold Etman
Lied van de bevrijding

Henri Bruning
De vlag
Winter in Holland (I, II, III)
De vernederde
Gebruikelijk slot
De doode
De Duitsche adelaar

Jan H. Eekhout
Eens waart gij een koningsvolk
Diep in u zelve

Jan van Rheenen
De laatste wacht (I, II, III)
Voor de moeder van een gesneuvelde

Miep van der Velde
Vrijwilligerslegioen Nederland

Rudolf Steinmetz
September 1939 tusschen Donau en Rijn

Bob Fleischeuer
Gesneuvelde makker

Wies Moens
Stroom
Ik heb gestreden
Het Andere Lied
Al waart gij allen
Gezang in het waaien

Karel Vertommen
Zwervers
Testament
Galgelied
Ballade der Schooiers

Ferdinand Vercnocke
Diksmuide
Sibbe
De Hansa van Brugge

Blanka Gijselen
De mannen der Vlaamsche Waffen SS
Acht Kameraden
Koor der Dooden
Land van mijn hart
Aan de Moeders der Helden

Rene Verbeeck
Gebed
Maanspreuk
Gedicht

Bert Peleman
Gezang in de vlakten
Soldaten-gebed
Zang over Brussel
Aan de grenzen van het Rijk

Albe
Mijn trotsch gedicht

F.P. Coupe
Een Lied uit Vlaanderen

Bijlage XI

Bijdragen van Henri Bruning aan het weekblad *De Waag*

Datum	***Titel***	***Pagina***
20-6-1940	Politieke perspectieven, I	290
4-7-1940	*Idem*, II	312
24-10-1940	Twee normen van continentaal denken	549
14-11-1940	Men zij gewaarschuwd	602-603
21-11-1940	Nationaal Front stelt vragen	620-621
5-12-1940	Verbieden	649
19-12-1940	Oordeelen	683
9-1-1941	Het gevaar!	21
23-1-1941	Revolutie en Massa	52-53
30-1-1941	Inderdaad: 'De hond en de stok'	71
13-2-1941	Schrijvers en schulden	104-105
27-2-1941	Een veronachtzaamd hoofdstuk	129
13-3-1941	Socialisme en Nationaal-Socialisme (of fascisme)	169
20-3-1941	Een roman van dezen tijd	188
27-3-1941	Niet-'volksche' kunst	200
3-4-1941	Dietschland	218-219
17-4-1941	Nogmaals: P.J. Troelstra	248-249
1-5-1941	Bertus Aafjes contra Anthonie Donker	282
8-5-1941	Verwaarloosd voorspel	293
29-5-1941	Over twee consequenties	336-337
19-12-1941	Cultureel Europa - en wij?	759-761
23-1-1942	Stijlproblemen	832-833
20-2-1942	Nogmaals Vestdijk	904-905
27-2-1942	Nogmaals Vestdijk?	918

2-10-1942	Boekbespreking	1314
7-4-1944	Een andere zijde van het probleem der vorigen	217-220
28-4-1944	Antwoord aan J.A. Boreel de Mauregnault	267
5-5-1944	Bekwamen	279
26-5-1944	Overpeinzingen, I	324
16-6-1944	*Idem*, II	379
23-6-1944	*Idem*, III	395
11-8-1944	Wat is revolutionnair	515-516
8-9-1944	Nogmaals: wat is revolutionnair	560-561
22-12-1944	Lectuur in de rimboe	630
9-2-1945	Kome uw rijk	22

Bijlage XII

Poëzie geplaatst in *De Weg, weekblad van Nationaal Front*

Datum	***Dichter***	***Titel***	***Pagina***
27-4-1940	Martien Beversluis	Liever dood dan geknecht, edel bloet van Nassauwe	9
4-5-1940	Martien Beversluis	Twee tijden	7
11-5-1940	Steven Barends	Lied in den storm	5
	Martien Beversluis	De kleine winkelier	8
1-6-1940	Steven Barends	Lied van de levende dooden	3
15-6-1940	Steven Barends	Opdat wij zien	2
6-7-1940	Anton Erwich	Dietsch Volk!	8
13-7-1940	Leo Boekraad	Daar wil ik staan!	2
20-7-1940	M. Hogewind-Spruyt	Nu is er kans...	11
27-7-1940	Henk Kuitenbrouwer	Herleving	11
3-8-1940	Henk Kuitenbrouwer	De Eenheidsworst	3
17-8-1940	August Heyting	Groot Nederland	7
21-9-1940	Anton Erwich	Maning	5
28-9-1940	Gabriël Smit	Wind over Friesland	5
5-10-1940	Henk Kuitenbrouwer	Het oude spel	4
12-10-1940	Gerard Wijdeveld	Nederland	10
26-10-1940	Miep van der Velde	Storm over Holland	12
9-11-1940	Henk Kuitenbrouwer	Nieuwe Doodendans	5
	Henk Kuitenbrouwer	Groot-Nederland	6
23-11-1940	Chris de Graaff	Stormvogel	12
7-12-1940	Henk Kuitenbrouwer	Lied	8

4-1-1941	Hein Tempelman	Kwatrijnen aan de nagedachtenis van Erich Wichman	3
	Steven Barends	Erich Wichman	5
18-1-1941	Hein Tempelman	O Land	3
	Henk Kuitenbrouwer	Vrijheid of knechtschap?	13
1-2-1941	Martin Bruyns	Ik geloof	2
	Henk Kuitenbrouwer	Nieuw lied van den goeden, ouwen tijd	13
8-2-1941	M. Hogewind-Spruyt	Volk, gij zijt sterk!	11
8-3-1941	Henk Kuitenbrouwer	Wekroep	13
22-3-1941	Hein Tempelman	Eed	7
12-4-1941	M. Hogewind-Spruyt	Vertrouwen	12
3-5-1941	Henk Kuitenbrouwer	Vroeger en nu	15
10-5-1941	Aart Plaizier	Jeugd wordt màn	13
17-5-1941	Henk Kuitenbrouwer	Sluit aan dan...	3

Datum	*Dichter*	*Titel*	*Pagina*
7-6-1941	J.P. Coupé	De onbaatzuchtige	9
21-6-1941	Henk van Maurik	1940	10
12-7-1941	Anton Erwich	Heemvaart	6
23-8-1941	Leo Boekraad	In het verdriet	3

Bijlage XIII

Bijdragen van Albert Kuyle aan *De Weg*

Onder pseudoniem Van Oldenzael

Onder dit pseudoniem publiceerde Albert Kuyle zeven artikelen onder de titel 'Zeven dagen langs de weg' in *De Weg* van: 4-5-1940 (pag. 8-9), 11-5-1940 (pag. 10-11), 8-6-1940 (pag. 10-11), 15-6-1940 (pag. 5), 13-7-1940 (pag. 10), 20-7-1940 (pag. 10), 27-7-1940 (pag. 10).

Onder eigen naam

29-6-1940	Leider of geleide?	Pag. 4
6-7-1940	Gevallen adelaar	Pag. 11
30-11-1940	'Wat kunnen wij doen voor de kunst,' vroeg Pyke Koch	Pag. 8
3-5-1941	Tusschen Oisterwijk en Den Haag	Pag. 9
14-6-1941	175 jaar geleden van huis gegaan... en nog niets geleerd?	Pag. 3-5
28-6-1941	Zwaan kleef aan of de verzande revolutie	Pag. 3 en 11

Onder pseudoniem Grimbaert

30-11-1940	Onze colporteurs	Pag. 9
15-3-1941	Unie-Orakelen	Pag. 15
22-3-1941	Stem uit de catacomben	Pag. 7
31-5-1941	De methode van Piet Pieremiggel	Pag. 14
30-8-1941	Rivieren, schepen en menschen	Pag. 8-9

Onder de kop 'Rebelsche Regels uit Grimbaerts Dagboek'

24-8-1940 (pag. 10-11), 31-8-1940 (pag. 10-11), 7-9-1940 (pag. 10-11), 14-9-1940 (pag. 10-11), 21-9-1940 (pag. 11), 28-9-1940 (pag. 14), 5-10-1940 (pag. 14), 12-10-1940 (pag. 12), 19-10-1940 (pag. 14), 26-10-1940 (pag. 14-15), 2-11-1940 (pag. 14), 9-11-1940 (pag. 14), 16-11-1940 (pag. 14), 23-11-1940 (pag. 14), 30-11-1940 (pag. 8), 7-12-1940 (pag. 14), 14-12-1940 (pag. 14-15), 21-12-1940 (pag. 14), 28-12-1940 (pag. 14), 4-1-1941 (pag. 14), 11-1-1941 (pag. 14), 18-1-1941 (pag. 14), 1-2-1941 (pag. 14), 8-2-1941 (pag. 14), 15-2-1941 (pag. 14).

Bijlage XIV

Bijdragen van Henk Kuitenbrouwer aan *De Weg*

Datum	***Titel***	***Pagina***
27-7-1940	Herleving	11
3-8-1940	De Eenheidsworst	3
5-10-1940	Het oude spel	5
9-11-1940	Nieuwe Doodendans	5
	Groot-Nederland	6
7-12-1940	Lied	9
11-1-1941	Van den jongen, die werd voorgetrokken	11
18-1-1941	Vrijheid of knechtschap?	13
1-2-1941	Nieuw lied	13
1-3-1941	Jan, Jannetje en hun kinderen, I	12
8-3-1941	Jan, Jannetje en hun kinderen, II	12-15
	Wekroep	13
15-3-1941	Jan, Jannetje en hun kinderen, III	11-12
22-3-1941	Jan, Jannetje en hun kinderen, IV	12
29-3-1941	Jan, Jannetje en hun kinderen, V	13
3-5-1941	Vroeger en nu	15
17-5-1941	Sluit aan dan...	3
16-8-1941	Vacantie, regen en reclame...	2

Bijlage XV

Publikaties van George Kettmann jr. in het tijdschrift *Het Getij*

Datum	***Titel***	***Pagina***
Proza		
Mei 1918	Achter 't blank papier	124-127
Juni 1918	Het mij vijandige	158-165
Augustus 1918	Reis om het leven	197-202
November 1918	Zelf-gezicht	285-290
Januari 1919	Tot een vriend bij de grens	10-15
Juni 1919	In het zegevierend uur	148-153
Poëzie		
Maart 1919	Het getij	63-64
Oktober 1919	Na den dag	266
	's Levens zin I	267
	's Levens zin II	268
	's Levens zin III	269
Februari 1920	Het ontwaken I	66
	Het ontwaken II	66
	Het ontwaken III	67

Bijlage XVI

Poëzie van George Kettmann jr. in *Volk en Vaderland*

Datum	***Titel***	***Pagina***
7-10-1933	De jonge leeuw	4
23-12-1933	Vrede op aarde	5
28-4-1934	Drie liederen van den arbeid	6
2-6-1934	Het zaad kiemt	4
16-6-1934	Nieuwe arbeid	6
11-8-1934	De vervulling	6
13-10-1934	Dag in october	4
22-12-1934	Menschen in de sneeuw	7
16-2-1935	Als man van eer	9
18-5-1935	Nacht op de rivier	5
15-6-1935	Nieuwe mensch	8
13-7-1935	De gulden sporen slag op 11 Juli 1302	6
5-10-1935	De groet der strijders	5
12-10-1935	De jonge leeuw	1
8-2-1936	Aan den Amstel	5
29-2-1936	De bonzen uitgedaagd	6
26-6-1936	De maaiers	6
3-7-1936	De wijze katers	6
31-7-1936	Kent gij uw land?	5
14-8-1936	Huis aan de rivier	6
21-8-1936	Verraad in Spanje	2
9-10-1936	Stormballade	6
30-10-1936	Steun in slachtmaand	3
6-11-1936	Jan Salie's interieur	3
4-12-1936	Storm uit het Noorden	5
11-12-1936	Vijfjaar strijd	5

18-12-1936	Stormlied	5
24-12-1936	Steden in den kerstnacht	5
1-1-1937	Aan Princes Juliana van Oranje-Nassau: bij haar huwelijk met Prins Bernhard van Lippe-Biesterfeld op 7 Januari 1937	5
5-2-1937	De leugenfilm	3
12-3-1937	Barbarenlied	6
9-4-1937	De wolfsangel	5

Datum	*Titel*	*Pagina*
30-4-1937	1 mei: dag van den arbeid; mei-symphonie	5
11-6-1937	Parool te Gent	6
9-7-1937	Gebed van den boer	3
6-8-1937	Zwanenzangen 1	5
13-8-1937	Zwanenzangen 2	4
20-8-1937	Zwanenzangen 3	4
10-9-1937	Dietschland mijn land	5
24-9-1937	Ons Dietsche lied	7
1-10-1937	Najaar	7
26-11-1937	Korte lofzang op de Vrije Nederlanden	6
10-12-1937	Nieuwe geuzenliedekens	6
23-12-1937	Het kerstkind in Spanje	2
23-12-1937	Nieuwe geuzenliedekens	6
25-2-1938	Het laatste appèl	4
11-3-1938	Zegepraal	5
22-4-1938	De melodie van de lente	6
13-5-1938	Aan den leider	4
8-7-1938	Voor den storm	4
15-7-1938	Dietsche vrijheid	5
16-9-1938	Aan Amsterdam	6
7-10-1938	Om het werk	5
14-10-1938	Vrijheid-arbeid-brood	5
21-10-1938	Werkersappèl	1
28-10-1938	Op mijn zwarte hemd	6
18-11-1938	Gebed in het werkkamp	5
25-11-1938	De groote trek	6
3-3-1939	Afscheid der democraten	5
2-6-1939	De hagespraak	6
23-6-1939	De toren meldt het	7
14-7-1939	Aan de werkers	6

21-7-1939	Voor den strijd	6
28-7-1939	Onweersnacht	5
1-9-1939	De zomeravond	4
29-9-1939	Wij bouwen	4
27-10-1939	In IJmuiden	5
8-12-1939	De man met VoVa	4
29-12-1939	Soldatenjaar	7
12-7-1940	Aan Adolf Hitler	5
26-7-1940	Landarbeider	3
2-8-1940	De zonsopgang	6
23-8-1940	De IJzerbedevaart: Dixmuide 1940	6
6-9-1940	Manschap van Mussert	5
9-9-1940	Moraal met bommen	6

Datum	Titel	Pagina
13-9-1940	Jong gesneuveIde: bij den dood van kam. P.N. Ton	5
20-9-1940	De oorlog om vrede	5
4-10-1940	Aan de oude kameraden	5
6-12-1940	Overgangstijd	5
3-1-1941	Op nieuwjaarsmorgen	3
31-1-1941	De lezende	6
21-2-1941	Ter bevrijding: aan de nagedachtenis van wachtmeester Koot	2
11-4-1941	Paaschboodschap	2
18-4-1941	Stem der WA	5
4-7-1941	Levensopgang	6
1-8-1941	In de Oekraīne	6
17-10-1941	Het Oostfront	7
31-10-1941	Van pantser en ploeg	5
7-11-1941	Afscheid van den weerman	5
12-11-1941	Winter-inkeer	2
12-12-1941	Tien jaar soldaat	2
12-12-1941	De nachttrein	2
13-2-1942	Germanendood: bij den dood van kameraad dr. Reimond Tollenaere	2
24-4-1942	De vrije zee	5
1-5-1942	Eén Mei 1942	1
3-7-1942	Soldatendood	5

Bijlage XVII

Poëzie van George Kettmann jr. in *De Zwarte Soldaat*

Datum	***Titel***	***Pagina***
21-5-1941	Aanval	10
12-11-1941	Winter-inkeer	1
30-1-1942	Aan Adolf Hitler	6
6-2-1942	Ter bevrijding: aan de nagedachtenis van wachtmeester Koot	9
3-3-1942	Heldengedenkdag: soldatengraf	2
1-5-1942	Lied van den arbeid	3
1-5-1942	Mei	6
22-5-1942	Er leeft een geestdrift - niet uit dorst naar goud	3
22-5-1942	Eens houdt het grauwe heir appèl	3
29-5-1942	Al vaart en vliegt de dood ten aanval mee	3

Bijlage XVIII

Poëzie van George Kettmann jr. in *Storm* SS

Datum	***Titel***	***Pagina***
17-7-1942	Boeren naar Oostland	9
14-8-1942	Arbeidsjeugd	9
21-8-1942	De kracht van Avegoor	10
25-12-1942	Op weg naar het front	16
12-2-1943	Straks	5
2-7-1943	Soldatenlied	9
23-7-1943	Doodenmarsch	3
22-12-1944	De soldaat	4
2-2-1945	De kleine zoon	3

Bijlage XIX

Bijdragen van George Kettmann jr. aan het weekblad *De Waag*

Datum	***Titel***	***Pagina***
26-12-1941	Met Kerstmis thuis	789
30-1-1942	Vestdijk voor de toekomst	855-856
8-3-1942	Arbeid	1076
23-4-1942	Bij den verjaardag van den Führer	241
31-9-1943	Het onderwijs in de kunst	619
15-10-1943	De chef en zijn jongste	655
21-4-1944	Van ondergang tot opgang	251
5-5-1944	De voormannen van morgen	277
12-5-1944	Wat staat er in de kranten?	292-293
7-7-1944	Invasie in Nederland?	419-420
14-7-1944	De mythe van het bloed	443
	Rembrandt	447
1-9-1944	De triomf der kleinmoedigen	556-557
22-12-1944	Een Testament	628-629
9-3-1945	Dr. Vlimmen in Babelsberg	36

Register